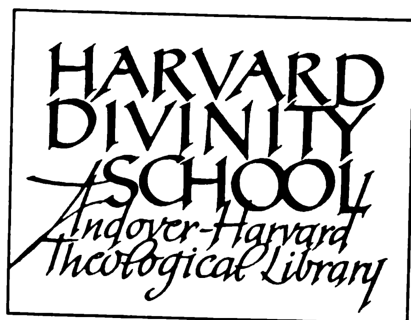

HARVARD
DIVINITY
SCHOOL
Andover-Harvard
Theological Library

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TÖRTÉNELME.

IRTA

WARGA LAJOS,
SÁROSPATAKI THEOLOGIAI TANÁR.

A KIADÁS KÖLTSÉGEIT RÉSZBEN HALLGATÓI FEDEZTÉK.

I. KÖTET.

A REFORMATIO ELŐTTI KORSZAK,
VAGY
A KATHOLICISMUS FEJLŐDÉSE, AZ EGYHÁZ EGYETEMES URALMA ÉS HANYATLÁSA.

SÁROSPATAKON.
Nyomtatta Steinfeld Béla, a ref. főiskola betűivel.
1880.

ÖZV. WARGA FERENCNÉ,

SZÜL.

BUCZY ANNA,

KEDVES JÓ ANYÁMNAK,

DÁNIEL, ANNA ÉS LÁSZLÓ,

SZERETETT TESTVÉREIMNEK

ŐSZINTE SZERETETEM ÉS HÁLÁM JELÉŰL AJÁNLOM
E KÖNYVET

WARGA LAJOS.

Ősi szép szokás protestáns egyházunkban, hogy az írók műveiket, egy vagy más okból, egyes kitűnőségeknek ajánlják. Ezen szép szokásnak én is hódolok, de azon különbséggel, hogy tekintélyek helyett hozzátok fordulok. Igy elkerülöm azon gyanut, mintha munkám értékét nagy nevekhez kötve akarnám emelni. Érjen e munka annyit, amennyit ér, tudom, hogy ti azt, mint forró szeretetem és őszinte hálám jelét, örömmel fogadjátok.

Lelkemet szeretném rátenni e lapra, hogy tisztán olvashassátok le róla, hogy nem feledtem el azon áldozatot, melyet tanulmányaim befejezésére hoztatok; hogy olvashassátok le róla, hogy ha soha semmi más jóval nem lettetek volna irányomban, mint azzal, hogy példátok által megtanitottatok szeretni a munkát, az életnek ezen nagy áldását, mely a

testet megedzi, a lelket felemeli, megnemesiti, ugyis igen nagy hálával tartoznám irányotokban. Ti azonban sokkal többet tettetek; segitettetek, midőn szükségben voltam; szeretettel melengettétek az életnek olykor zordon lehétől dermedező lelkemet; — de minek mondjam el azon tényeket, melyek előttetek ugyis tudva vannak s melyek másokat nem érdekelnek; miért akarnám a szeretet hangját szóvirágokba burkolni, holott az igaz szeretet kerüli a sok beszédet? Ti a munka, a jövő képviselői vagytok, s midőn a múltnak ezen emlékeit, igaz gyermeki és testvéri szeretettel nektek ajánlom, egyszersmind a jövőnek ajánlom.

Sárospatakon, 1880. november 23.

ELŐSZÓ.

Tíz éve múlt, hogy ezen munkának első kötetét hallgatóim kézirat gyanánt kiadták. Azon első, a sürgető szükség miatt nagyon sietve fogalmazott, dolgozat azóta lényeges átalakuláson ment át. Hiányait kipótoltam; tévedéseit lehetőleg kiigazitottam; felesleges részleteit kihagytam; a forrásokra, melyeket használtam vagy melyekről tudomásom volt, gondosan ráutaltam; ezen utóbbit azonban, a munka terjedelmének korlátoltsága mellett, csak mérsékelten tehettem. Ennek okát a 19. lapon, a NB-ben előadtam. Arra törekedtem, hogy hallgatóim kezébe oly könyvet adjak, melynek az iskolai pálya bevégzése után is hasznát vehessék, s melyet a keresztyén eszmék és egyház fejlődése iránt érdeklődő, bármely párthoz tartozó, keresztyén atyámfiai is nyugodtan forgathassanak. Új elméletek, új kérdések feszegetésével hatást keresni nem akartam; csak azt igyekeztem elérni, hogy az események láncolata, az igazság fényénél, kellő világitást nyerjen, érthető legyen. Ezen igazság is csak relativ (= emberi) értelemben veendő; mert embernek az igazságot ugy vizsgálni, hogy egyéniségét absolute megtagadja, nem adatott meg. A multat, az életet lefényképezni nem lehet; mert a múlt a mi kedvünkért halottaiból fel nem támad s előttünk egy pillanatra sem áll meg. Az ember, ha van s ha hozzáférhet, elészedegeti a multnak emlékeit, hogy azokból alkosson képet; midőn azokba belemerül, arról győződik meg, hogy azokat is emberek csinálták, mégpedig ugy csinálták, hogy saját maguk vagy pártjuk érdekét sem feledték ki a számitásból; most nagyitó, majd kicsinyitő, világos vagy sötét szemüveget használtak. Es mégis mindenki örök igazság gyanánt árulta saját nézeteit, pedig örök igazság, absolut értelemben, nincsen, vagy legalább ilyent még nem ismerünk; mert az ég alatt s a föld szinén, a legparányibb górcsői lényektől kezdve a legfenn-

ségesebb eszmékig, minden változásnak van alávetve. A cultura rétegeit bontogatva, hány ugynevezett örök igazságnak hamvaira talált a régiség-buvár!

Azon kép, melyet a multról igyekeztem összeállitni, csak vázlat névre tart igényt, s ha egynehány találó vonást sikerült rajzolnom, munkám nem veszett kárba. A cultura rétege, a por és hamu, majd ezt is eltemeti, mint ezer meg ezer társait; de e rétegből új tenyészet fakad, s e tenyészetben egy sejtet betölt majd ez is.

Azt hiszem, a mondottak után felesleges theologiai álláspontról beszélni; ha pedig valamelyik szőrszálhasogató atyámfia ezzel nem elégednék meg, arra kérem, ne sajnálja a 3. cikket elolvasni; s ha ez sem elégitné ki, olvassa el 1 Kor., 3, 1—9. verseit; de gondolja meg, hogy én nem vagyok Pál, ő pedig nem új keresztyén; gondolja meg, hogy a szerfelett nagy világosság épen ugy akadálya a tisztán látásnak, mint a sötétség.

Végűl kedves kötelességemnek tartom a sárospataki vallástudományi szak lelkes ifjusága nagy többségének őszinte köszönetemet nyilvánitni azért, hogy e mű megjelenését anyagi gyámolitásával elősegitni sziveskedett. Ezen áldozatkészség emlékéűl a kötet végén közlöm az előfizetők és megrendelők névsorát. Majd ha az élet szétszórja őket, az egyház és haza szolgálatában becsülettel megőszülnek s kezükbe veszik ezen, akkor már elsárgult s talán elévült lapokat, ugy hiszem, édesen fognak visszaemlékezni azon időre, midőn gazdag képzeletük élénk szineiből alkották meg jövőjük képét. Hogy e képnek a való élet nem fog megfelelni, azt majd be fogják látni; de hogy e jövő, kitartó szorgalom mellett, Isten kegyelméből, dúsan teremjen gyümölcsöket, azt megérhetik, s hogy megérjék, szivemből kivánom.

Sárospatakon, 1880. november 23.

Warga Lajos.

*

Jegyzet. Ezen első kötetet még kettő követi; a második a reformatiotól a XIX. századig terjedő eseményeket tárgyalja, a harmadik a XIX. század vallási és egyházi mozgalmait ismerteti, s egynek-egynek a terjedelme a 25—30 ivet nem fogja meghaladni.

TARTALOM.

BEVEZETÉS.

I. A reformatio előtti korszak vagy a katholicismus fejlődése, az egyház egyetemes uralma és hanyatlása.

ELSŐ IDŐSZAK.

A ker. egyház alakulásától N. Constantinusig, mintegy 33—312-ig.

ELSŐ SZAKASZ.

A keresztyén vallás és egyház megalakulása, terjedése és külső eseményei.

ELSŐ FEJEZET.

Történelmi előzmények.

MÁSODIK FEJEZET.

A keresztyén egyház megalapítása az apostolok által és a keresztyénség terjedése.

HARMADIK FEJEZET.

A keresztyének üldözése.

MÁSODIK SZAKASZ.

A keresztyén egyház alkotmányának fejlődése.

Lap

HARMADIK SZAKASZ.

Egyházi élet.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az egyházi tannak és ellentéteinek fejlődése.

ELSŐ FEJEZET.

Az egyházi tan fejlődése.

MÁSODIK FEJEZET.

A tévtanok.

MÁSODIK IDŐSZAK.

N. Constantinustól N. Károlyig, 312—800-ig.

ELSŐ RÉSZ.

Az állami egyház.

ELSŐ SZAKASZ.

A keresztyén egyház terjedése és külső eseményei.

MÁSODIK SZAKASZ.

A keresztyén egyház szervezkedése.

HARMADIK SZAKASZ.

Keresztyén egyházi élet és cultus.

Lap

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az egyházi tan és tudomány fejlődése.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az uralkodó egyház ellenzékei.

MÁSODIK RÉSZ.

A katholikus egyház a germanok és kelták földjén.

ELSŐ SZAKASZ.

A ker. egyház terjedése és külső eseményei a germanok és kelták közt.

MÁSODIK SZAKASZ.

A frank római kath. egyház alkotmányának fejlődése.

HARMADIK SZAKASZ.

Egyházi élet és cultus.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Az egyházi tan és tudomány fejlődése.

HARMADIK IDŐSZAK.

N. Károlytól a reformatioig; 800—1517.

ELSŐ RÉSZ.

N. Károlytól III. Ince pápáig; 800—1216.

ELSŐ SZAKASZ.

A katholicismus terjedése.

Lap

MÁSODIK SZAKASZ.

A pápaságnak világtörténelmi fejlődése.

HARMADIK SZAKASZ.

Az egyház alkotmánya.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Egyházi élet és cultus.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az egyházi tan és tudomány fejlődése.

HATODIK SZAKASZ.

Az uralkodó egyháztól eltérő irányu pártok s az ezek elleni küzdelem.

Lap

HETEDIK SZAKASZ.

A keleti egyház története.

MÁSODIK RÉSZ.

III. Ince pápától a reformatioig. 1216–1517.

ELSŐ SZAKASZ.

A római kath. egyház téritései.

MÁSODIK SZAKASZ.

A pápai hatalom hanyatlása.

HARMADIK SZAKASZ.

Az egyház alkotmánya.

NEGYEDIK SZAKASZ.

Egyházi élet és cultus.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

Az egyházi tan és tudomány állapota.

Lap

HATODIK SZAKASZ.

Az uralkodó egyház ellenzékei.

HETEDIK SZAKASZ.

Evangeliumi reform-törekvések.

NYOLCADIK SZAKASZ.

A görög egyház.

Az 1879/80. iskolai évben előfizetőknek névsora betürendben.

1. Apostol Bertalan III. év. theol.
Árokháty Béla I. „ „
Bakos Kálmán III. „ „
Bakó István III. „ „
5. Baksa Lajos II. „ „
Balogh Sándor II. „ „
Barna Gyula II. „ „
Bársony György I. „ „
Bényei Dániel I. „ „
10. Bikki Ferenc III. „ „
Boross Zsigmond III. „ „
Borza Mór II. „ „
Csiszár Béla III. „ „
Csontos Gábor II. „ „
15. Csorba Barnabás III. „ „
Cziáky Endre I. „ „
Dobos Ferenc I. „ „
Fábián Károly III. „ „
Fekete Gyula II. „ „
20. Ferenczy Ferenc III. „ „
Frenczel Bertalan III. „ „
Futó Sámuel bőcsi ref. lelkész
Galvács György II. év. theol.
Gulyás Benő IV. „ „
25. Hallgató János II. „ „
Hidegh József III. „ „
Horkay Bertalan III. „ „
Horváth Miksa I. „ „
Hutka József IV. „ „
30. Idrányi Barnabás I. „ „
Kazai Géza II. „ „
Kerekes János II. „ „
Király Gyula II. „ „
Kiss Lajos I. „ „
35. Kiss László II. „ „
Koncz János I. „ „
Kovács Lajos I. „ „
Kovács Mihály I. „ „
Kőrössy Sándor I. „ „
40. Mészáros Lajos III. „ „
Miskolczy József I. „ „
Nagy Barna I. év. theol.
Nagy Béla I. „ „
Nagy János I. „ „
45. L. Nagy Sándor I. „ „
K. Nagy Sándor I. „ „
Nagy Sándor III. „ „
Németh Sámuel I. „ „
Némethy György II. „ „
50. Osváth Berti I. „ „
Pócsik János II. „ „
Rácz Gábor III. „ „
Révész István II. „ „
Sárkány Dániel II. „ „
55. Sólyom Barna II. „ „
Sütő Miklós II. „ „
Szabó Barnabás senior
Szabó István I. év. theol.
Szabó István II. „ „
60. Szalóczy Pál II. „ „
Szarka Tamás II. „ „
Székely Árpád II. „ „
Szobonya István I. „ „
Szombathy Antal III. „ „
65. Tamaska István III. „ „
Tolnay Miklós I. „ „
Tóth Béla I. „ „
Tóth Pál III. „ „
Török József II. „ „
70. Zoványi Gyula II. „ „
Jászter József II. „ „
Warga Sándor I. „ „
Vas Mihály III. „ „
74. Vattay László II. „ „
75. Özv. Liskáné Anna ú. a. 2 péld.

Megrendelték:

Alsóborsodi egyházmegyei könyvtár.
Gömöri egyházmegyei könyvtár.
Kovács Sámuel ref. lelkész.
Ragályi Miklós földbirtokos
Ungi egyházmegyei könyvtár.

Az 1880/81. iskolai évben megrendelték:

1.	Bacha Lajos	I. éves theol.
	Bartha József	I. „ „
	Batta József	I. „ „
	Biró Lajos	II. „ „
5.	Csatáry Zsigmond	II. „ „
	Erőss Lajos	I. „ „
	Filep Mihály	I. „ „
	Gerzsenyi István	I. „ „
	Komjáthy Sándor	I. „ „
10.	Korocz Dániel	II. „ „
	Kozma József	I. „ „
	Kovács János	I. „ „
	Sz. Nagy Lajos	I. „ „
	Olajos Pál	I. „ „
15.	O. Papp József	I. éves theol.
	P. Papp József	I. „ „
	Pozsonyi Antal	I. „ „
	Rácz István	I. „ „
	Sárkány József	I. „ „
20.	Sarudi László	I. „ „
	Szabó Aladár	I. „ „
	Tornallyay Miklós	I. „ „
	Tóth Kálmán	I. „ „
	Zsiros Barna	I. „ „
25.	Janiga Vince	I. „ „
	Vekerdy Béla	II. „ „
	Vigvári Mihály	I. „ „
28.	Virág József	I. „ „

Bevezetés.

I. Az egyház fogalma.

Azon particularistákkal szemben, kik az egyház nevet kizárólag a keresztyén egyház számára foglalják le, *egyház* alatt általában azon *vallásos és erkölcsi társulatot* értjük, melynek tagjai isten, a természet és az ember közti viszonyról bizonyos olyan elméletet fogadtak el és ösmertek el igaznak, mely őket az élet minden körülménye közt teljesen megnyugtatja, tetteiket szabályozza és ha az igaznak tartott elmélet és a gyakorlati élet közt a célba vett összhang létesült, üdvöket is biztositja.

Az egyháznak ezen általános, minden vallásos társulatot befoglaló fogalmán kivül a keresztyénség kebelében az egyháznak egy *eszményképe* merült fel, melyet igaz egyháznak, isten erkölcsi országának szoktak nevezni, melynek minden okos lény polgára lehet s melynek tagjaiúl azok tekinthetők, kik istent lélekben és igazságban imádják s megfelelő élet által dicsőitik. Az egyháznak ezen eszményképét *láthatatlan egyháznak* is nevezik s oly célpontnak tekintik, mely pont felé haladni s mely pontban találkozni kellene minden látható egyháznak.

Az emberiség vallásos fejlődése évezredekig tartó kisérletek és tévedések eredménye. Mig a természeti tárgyak imádásától (fetisismus) a természetfeletti, szellemi, személyes isten fogalmáig felemelkedett, addig a tévelygés és babona roppant tömkelegét kellett bejárnia. A fejlődésnek ilyen fokozatosságát mutatja legközelebbről a zsidó nép is, mely csak lassanként, sok ingadozás után jutott el istennek tisztább ösmeretére és helyesebb tiszteletére; de ehez, midőn átlátta, hogy a világesemények folytonosan változó áradatában nemzeti létét csak ősei vallásához való hű ragaszkodása által tarthatja fenn, oly görcsösen ragaszkodott, hogy a rabszolgaság keserves évei s a világgá szétszóródás és az ezzel együtt járó nyomor rettentő századai sem voltak képesek őt attól eltántoritani.

Ezen *zsidó egyház*, a hagyományok szerint, *Ábrahámnál* kezdődik; *Mózes* óta határozottabb alakot és fejlődést nyert; *Dávid* alatt fénykorát érte el; aztán a *próféták* intései, fenyegetései és jóslatai által tisztább, emelkedettebb vallásos eszmék úttörőjévé vált.

A zsidó vallás képezte a fő alapot egy tiszta, szellemi, egyetemes valláshoz. Midőn az idő teljessége eljött (Gal. 4, 4.), azaz a legalkalmasabb időben lépett fel *Jézus*, ki egyszerű, világos, sziveket meghóditó tanitásával; tiszta, áldásos, eszményi életével; tanának igazsága iránti meggyőződéséhez egészen a kereszten szenvedett kinos haláláig rendületlen hűségével az emberiséget istennek tökélyesebb ösmeretére és méltóbb tiszteletére vezérelte; rendeltetése felől felvilágositotta; megmutatta azon utat, mely a sziv és lélek nemességéhez vezet s melyen áthaladva, az erény és igazság országának méltó polgárává lehet. Jézus a maga tanitásait a hely-, idő- és körülményekhez mérve alkalmazta; azoknak összefüggő egészszé alkotására ideje, de talán akarata sem volt; és igy annak szabad fejlődését a mester tekintélye nem korlátozta. A keresztyén egyház és vallás alapitásának [1]) és fejlesztésének nagy feladata a tanitványokra és ezeknek utódaira várt. Igy alakult meg nehéz küzdelmek között a *keresztyén egyház*, azaz azon vallásos és erkölcsi egyesület, melynek tagjai istent Jézus tanitásai szerint imádják és ezen tanoknak s az azokkal összhangzó kegyes életnek fenntartását és fejlesztését hivatásuknak ösmerik.

1) Jézus a történelmileg kifejlődött keresztyén valláshoz és egyházhoz csak a vezéreszméket adta; ezen eszméknek az életbe átültetése, ápolása, fejlesztése századok műve volt. Bizonyos, hogy ezen vezéreszmék nélkül a keresztyén vallás és egyház sohasem fejlődhetett volna ki; de az sem vonható kétségbe, hogy ezen vezéreszmék magukban nem voltak elegendők arra, hogy egy egyetemes vallásnak változhatlan alapját képezzék. E tekintetben elég lesz azon hitvitákra utalnom, melyek a keresztyén egyházban oly számos szakadást idéztek elő. Ha az alappal a keresztyénség tisztában volt, akkor a szakadások (görög, római, reformált, evangelikus, unitárius sat. egyház) megmagyarázhatlanok.

2. A keresztyén egyháztörténelem fogalma.

A keresztyén egyháztörténelem a vallás egyetemes történelmének, mely az emberiség vallásos és erkölcsi fejlődésének különböző fokozatait adja elő, csak egy, de minket legközelebbről érdeklő része. A *keresztyén egyháztörténelem*, mint önálló egész, a Jézus tanitásait alapúl elfogadott vallásos és erkölcsi egyesület keletkezésének, külső és belső fejlődésének, azok okainak és következményeinek önmagából indokolt, összefüggő, hiteles és élethű előadása és rajzolása. Ha ezen előadás a keresztyén egyház fejlődésének minden mozzanatát felöleli,

akkor *egyetemes keresztyén egyháztörténelemnek* neveztetik; de egyetemesnek nevezhető azon esetben is, ha az a fontosabb s az egésznek fejlődését kiválóan elősegitő eseményeket tárgyalja. Végre *részleges egyháztörténelemnek* az neveztetik, mely kiválólag valamely felekezetnek, korszaknak vagy országnak egyháztörténelmét adja elő.

3. A keresztyén egyháztörténelemnek tárgyalási módja.

A keresztyén egyháztörténelem tárgyalásánál sok függ attól, hogy az előadó a keresztyén egyházat minek tekinti. Ha valaki a keresztyén egyházat olyan isteni üdvintézménynek tekinti, melynek célja a megromlott világ ujjászülése, ezen esetben olyan elemeket von tárgyalása körébe, melyek a hit és nem a tudományos történelem országához tartoznak. Ugyanis a természetfelettinek és természetinek egymásra hatása csak ugynevezett csodás úton lehetséges; ugyde még soha egyetlen csoda sem állapittatott meg tudományosan [1]), és igy a csoda, mint tény, nem lehet a tudományos kutatás tárgya, hanem az lehet a csodában való hit, mint az emberi szellem tehetségeinek egyike. Ha mások azt mondják, hogy az egyháztörténelem a mennyországnak előhaladó fejlődése a földön, melynek célja isten tisztelete és a világ üdve; az isteni bölcseség és szeretet örök váltság-tervének az időben való kifejlése, mely Ádám teremtésével kezdődik sat. Ilyen állásponton szent regényt lehet irni; de tudományos egyháztörténelmet nem; ilyen állásponton nem az igazság felderitése, nem a kritika lesz az irányadó, hanem az embernek bámulatos képzelőtehetsége.

Ellenben, ha az egyházat annak tartjuk, a mi valósággal, t. i. az emberiség fejlődése, tökéletesedése, nemesedése egyik iskolájának [2]), melyet ő maga épitett, ápol és tart fenn, melynek hiányai voltak, vannak és lesznek, mint minden emberi intézménynek; akkor nem ütközünk meg azon, hogy egy, állitólag isteni alapitásu és isteni szellem által vezérelt intézmény közel kétezer éves fennállása alatt sem volt képes a testvériségnek, az emberségnek, ezen igazán Jézusi eszmének általános érvényre jutását kivivni.

Igy fogva fel a keresztyén egyházat, az egyháztörténelem előadásánál *vezérelvül* tekinthetjük magának az *egyháznak hivatását*, t. i. az emberiségnek vallásos és erkölcsi nemesedését a testvéri szeretet alapján. Ezen elv szerint főleg azt kell vizsgálnunk, hogy az egyháznak koronként kifejlődött intézményei az egyház előbb emlitett hivatásának betöltését előmozditották-e vagy akadályozták? Ugyanezen szempontból kell vizsgálni és megitélni az egyház életében felmerült

minden fontosabb változást, nevezetesen a hitvitákat, szakadásokat, hitvallásokat, cultust, rendtartásokat sat.

Továbbá az előadásnál *irányadóúl* szolgálhat azon cél is, melyet az előadó hallgatóinál elérni akar. E tekintetben az előadónak nem szabad feledni, hogy az igazi tudománynak olyannak kell lenni, mint a napnak, mely nem csak világit, hanem melegit, éltet is egyszersmind [3]). Ennélfogva az egyháztörténelem előadója nem elégedhetik meg az események felsorolásával, az igazság felderitésével, hanem arra is kell törekednie, hogy hallgatói lelkében a vallás és erkölcs iránti fogékonyságot felébreszsze; a szép, nagyszerü példák kiemelése által őket nemes versenyre, tevékenységre buzditsa.

Végre az egyháztörténelemnek *kritikainak*, *oknyomozónak* és *részrehajlatlannak* kell lenni. A kritika abban áll, hogy az előadó az eseményeket oly elfogulatlanul, lelkiismeretesen és pontosan kikutassa, amennyire a létező bizonyságok határain belől lehetséges és őszintén vallja be, ha ez nem lehetséges. Az oknyomozó (pragmatikai) tárgyalásnak az a feladata, hogy az események közt az okszerü összefüggést kikutassa és kimutassa; hogy az eseményeket mozgató erőt ne az egyházon kivül keresse, hanem azon eszmében, mely az egyház életének alapját képezi, és azon szellemben, mely azt áthatja. A részrehajlatlan előadás megköveteli, hogy a keresztyén egyház életének egyes mozzanatait ne felekezeti szempontból, hanem a maga valóságában tüntesse fel; ennélfogva az előadó vonzalomból vagy ellenszenvből a tényeket ne ferditse el, sőt ösmerje el azon feltételeket, melyeknek befolyása alatt az övétől eltérő nézet és érzület kifejlődött és ki kellett fejlődnie. Az olyan egyháztörténelem, melyen nem ismerhető fel irója határozott álláspontjának jellege, az egyházra nézve csekély fontosságu [4]).

Ha az egyháztörténelem a felsorolt kellékeknek mind megfelel is, még akkor sem nyujtja az egyház lezajlott életének hű képét; mert a multat s az életet lefényképezni nem lehet, és igy a történelem minősége mindig az iró felfogó, egybevető és leiró képességétől függ.

1) E. Renan: Dialogues et fragments philosophiques (Paris. 1876.) 243—255. l. Azon állitására, hogy: „Az olyan lény, a ki semmi tény által sem ad jelt magáról, a tudományra nézve nem létezik," azt lehet megjegyezni, hogy ebből még nem következik, hogy egyáltalában ne létezzék; igy pl. a természet törvényei az előtt is megvoltak, mielőtt azokat az ember felismerte.

2) Ideje volna már, hogy ne lássuk többé azon éles határvonalat, melyet a fegyelmezetlen ész huzott a szent és nem szent, az egyházi és világi között. Minden és bármely téren kifejtett tevékenység, ha az ember tökéletesedésére fejlesztőleg hatott, egyaránt tiszteletre méltó. Az, ki isten és a világ közti helyes viszony földeritésén, vagy az, ki az emberi táplálék javitásán vagy a forgalmi eszközök töké-

letesitésén fáradozott, az emberiség háláját egyaránt megérdemli. Mindnyájan egy-egy követ illesztettek azon épületbe, melyet emberi műveltségnek nevezünk.

3) Sokan azt vitatják, hogy a tudomány önmagáért van s az élettel semmi köze. Ez nagy tévedés. Az olyan tudománynak, mely az embert sem jobbá, sem ügyesebbé, sem okosabbá nem teszi, nincsen értelme. Különben az élettől a tudós sem szigetelheti el magát teljesen, s ha mégis megkisérli, ugy jár, mint a hitregei Icarus.

4) Hase, Kirchengeschichte 3. l. (8. kiad. 1858.).

4. Az egyháztörténelem kútforrásai és segédtudományai.

Valamely esemény igaz voltának fokozata azon források hitelességétől függ, melyek a mellett bizonyitanak. Ezen elv szerint az egyháztörténelemre vonatkozó források közt leghitelesebbek az *eredeti források*, nevezetesen az emlékek és okmányok; azután következnek a *levezetett források*, u. m. a hagyományok s az elveszett eredeti forrásokból meritett történelmi művek.

Az *emlékek*, pl. egyházi épületek, szerek, éremek, általában az egyházi életre vonatkozó képzőművészeti tárgyak sok esetben, főleg irott okmányok hiányában, nagyon fontosak. Legfontosabbak az irott *okmányok*. Ide tartoznak: az egyházi gyülések ügyiratai és határozatai; a pápák hivatalos kibocsátványai és okmánygyüjteményei; a püspökök pásztori levelei; az egyházi ügyekre vonatkozó állami törvények; a szerzetes rendek szabályai; a szertartásos könyvek; hitvallások; tekintélyes egyházi és állami férfiak levelei; szemtanuk tudósitásai; egyházi tanitók szónoklatai és tankönyvei sat.

Ha a fenmaradt okmányok nem elegendők valamely tény felderitésére, azon esetben a *hagyományokat* is lehet használni; de ovatosan, mert ezek nagyrészt meghamisitva jőnek forgalomba. A szájhagyományok közé tartoznak a *legendák*, azaz a vallásos tartalmu költői elbeszélések. Ezek ugy keletkeztek, mint a népmondák, az anyagot azokhoz a nép képzelőtehetsége szolgáltatta, aztán a papság saját érdeke és izlése szerint egybeillesztette. Ezek azért fontosak, mivel keletkezésük és kifejlésük korszakának gondolkodásmódját ismertetik meg. A *népmondák* egy fokkal sem hitelesebbek a legendáknál; ezeknél is igen sok az eldobni való héj és kevés a felhasználható mag; a kettőnek elválasztása pedig nagyon nehéz.

Az egyháztörténelem *segédtudományai* a források megbirálására, kiválogatására és megértésére szolgálnak. Ide tartozik: az *okmánytan* (diplomatica), mely az okmányok valódiságának, teljességének és hitelességének megbirálására tanit; a *nyelvészet* (philologia), mely a források megértését mozditja elő; a *földrajz* (geographia) és *időszá-*

mitás (chronologia), melyek a felsorolt tények szinterével és idősorozatával ismertetnek meg; a *helyzetisme* (statistica), mely egyes időpontokban az egyháznak akkori tényleges állapotát adja elő; végre a *régiségtan* (archeologia), mely az emlékekkel s az egyházi élet múltjának részletes ismertetésével foglalkozik.

Az egyháztörténelemnek szélesebb értelemben vett segédtudományai az *egyetemes világ-, jog-, művelődés-, művészet-, irodalom-, bölcsészet-* és *vallástörténelem.* Ezeknek ösmerete is szükséges; mert az egyház fejlődésére sokoldalulag befolytak.

5. Az egyháztörténelem osztályozása.

A történelem egy óriási folyamhoz hasonlit, mindkettő feltartóztathatlanúl halad előre. Az események, mint a viz hullámai, egymásra és egymásba torlódnak, a részeket egymástól nem választja el éles határvonal, hanem azok észrevétlenül alakulnak át. A történelem élet, s ha megállapodás volna benne, az egyjelentésű volna a halállal. De a történelem igy egészében oly óriási kép, melyet csak szakaszonként lehet tanulmányozni, áttekinteni. Ezért szükséges a történelemnél is, mint minden rendszeres előadásnál, az *osztályozást* alkalmazni. A történelem osztályozásának *alapja* az *idő* és a *tárgy.* Az idő mint a létesülés alakja a történelem osztályozásának szükséges alapja. Azonban ezen osztályozás még magában nem elégséges, mert ugyanazon időben sokféle, egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatban álló esemény foly össze. E miatt az idő szerénti osztályozáshoz a tárgy szeréntinek kell csatlakozni. A történelem tárgyainak sokféleségéből önként következik, hogy e két osztályozás határjegyeit nem lehet mindig ugyanazon ponton felállitani.

Az idő szerénti osztályozás lehet *évenkénti* és *századonkénti.* Az elsőre kitűnő példát találunk *Tacitus Évkönyveiben* (Annales); de ezen osztályozás az egyháztörténelemben a tárgyak halmaza és sokfélesége miatt nem alkalmazható, mégis ezen beosztást alkalmazta *Baronius, Henke* és *Fleury.* Ennél jobb, de épen oly erőltetett a századonkénti osztályozás. Ezen osztályozás van alkalmazva a *Magdeburgi centuriákban, Spanheim, Tillemont, Mosheim, Weismann* s mások műveiben. Az ilyen határozott mérték szerént készitett beosztások a történelemben nem természetesek; ugyanis a korszakot alkotó események, az egyház fejlődésének fokozatai szolgáltatják az egyháztörténelem beosztásához a legtermészetesebb mértéket. Miután az egyháztörténelemben egyetlen oly kiemelkedő, igazán korszakot

alkotó eseményt találunk, mely a többinél sokkal alkalmasabb határpontnak tünik fel, t. i. a *reformatiot*; ennélfogva két nagy korszakot veszünk fel, u. m. a *katholicismus* és a *protestantismus* korszakát. Amazt az egyházi és papuralmi, ezt a világi és politikai törekvések jellemzik [1]). Ezen két korszak ismét kisebb korszakokra vagy időszakokra osztható. Tehát az egész beosztás következő lesz.

I. A reformatio előtti korszak vagy a katholicismus fejlődése, az egyház egyetemes uralma és hanyatlása.

1. időszak. A keresztyén egyház alakulásától Nagy Constantinig, mintegy 33—312-ig.

2. időszak. Nagy Constantintól Nagy Károlyig, 312—800-ig.

3. időszak. Nagy Károlytól a reformatioig, 800—1517-ig.

II. A reformatio utáni korszak vagy a protestantismus fejlődése és az államok független uralma.

1. időszak. A reformatio kezdetétől a westphaliai békéig, 1517—1648-ig.

2. időszak. A westphaliai békétől a bécsi congressusig, 1648—1814-ig.

3. időszak. A bécsi congressustól napjainkig, 1814—1880-ig.

A tárgyak beosztására a természetes alapot az egyház életének különböző irányu működése adja meg. E szerént külön tárgyalás alá esik:

a) az egyház külső gyarapodása és korlátozása (térités, üldözés).

b) az egyház alkotmánya.

c) a tan és tudomány fejlődése.

d) a keresztyén élet és istentisztelet (cultus).

e) az egyházétól eltérő irányok, felekezetek kifejlődése.

1) Rothe. Vorlesungen über Kirchengeschichte cet. 11. l. (1875.).

6. Az egyháztörténelem irodalma.

Az egyháztörténelem' irodalma akkor kezdődött, midőn az egyház már némileg szervezkedett és egyesek belátták annak szükségét, hogy a kiválóbb eseményeket feljegyezve, az utókor számára megőrizzék. Az ilyen feljegyzéseknek néha nem az események hü előadása volt a célja, hanem bizonyos elveknek, irányoknak a múltból igazolása, mely esetben az irók lelkiismeretét az események hamis közlése legkevésbé sem bántotta.

Az egyháztörténelem irodalmának első zsengéi közé tartoznak az *Uj szövetség iratai*, főleg az *Apostoli cselekedetek könyve* és *Pál* némely *levelei*, melyek az első keresztyén községek alakulására

és berendezésére több vagy kevesebb világot vetnek. A 2. században a kisázsiai *Hegesippus* (mh. 180 tájt) rendezett egy gyűjteményt [1]) az apostoli kor hagyományaiból, melynek töredékeit Eusebius őrizte meg. Az egyháztörténelem irás atyjának azonban *Eusebius* caesareai püspök (mh. 340.) tekinthető, ki az egyház eseményeit 324-ig 10 könyvben [2]) igazságszeretettel és mérséklettel tárgyalta, sok elveszett forrást szorgalmasan és helyenként kielégitő kritikával felhasznált; műve, hiányai mellett is, jelenleg is nélkülözhetlen. Megirta *Constantin császár életét* is négy könyvben [3]), de itt már nem a részrehajlatlan történetiró, hanem a hizelgő udvari theologus szemével tekinti az eseményeket. Eusebius egyháztörténelmét az 5. században *Sokrates*, *Sozomenos* és *Theodoretus*, a 6. században *Theodorus* és *Evagrius* ugyanolyan szellemben és módszer szerént folytatták tovább [4]). A *latin egyházban* ezen korszakban önálló mű nem jött létre, csak a görög műveket forditották le vagy dolgozták át. Igy *Rufinus* aquilejai presbyter Eusebius egyháztörténelmét leforditotta és tovább folytatta saját koráig (395-ig) [5]). A 6. századhan *Cassiodorus* római államférfiu, majd szerzetes, Eusebius történelme folytatóinak műveiből kivonatot készitett *Historia ecclesiastica tripartita* cim alatt, mely Rufinus művével (ennek kiegészitője) együtt a reformatioig tankönyvül szolgált. *Gergely* toursi püspök (mh. 594.) megirta a frankok egyháztörténelmét [6]). A 8. században *Beda Venerabilis* az angolok egyháztörténelmét állitotta össze [7]). A későbbi görög irókon (*Scriptores historiae Byzantinae*) kivül emlitést érdemel *Nikephorus Kallisti*, ki a 14. században egyháztörténelmet irt.

Ezután a reformatioig az egyetemes egyháztörténelem terén figyelemre méltó tevékenységgel alig találkozunk. E jelenséget az ó kori nyelvek ismeretének hiánya, a papuralom emelkedése, a scholasticismus terjedése s általában a tudományos műveltség hanyatlása idézte elé. Azonban készültek *krónikák* a pápákról, püspökökről, szerzetes rendekről, szentekről, mely művek, mint anyaggyűjtemények szigoru kritikával felhasználhatók és igen sok korrajzra vonatkozó elemet tartalmaznak.

A reformatio utáni korszak az egyháztörténelmi munkásságnak is hatalmas lendületet adott, midőn a tulajdonképeni kritikai buvárkodás és tudományos szerkesztés szellemét felébresztette. Már a reformátorok átlátták, hogy szükséges az egyháztörténelmet alaposabban tanulmányozniok, a kútforrásokat szorgalmasabban felkutatniok és szigorubban megbirálniok, hogy a papuralom megtámadását, az egyházi alkotmány megváltoztatását, az eredeti apostoli egyházhoz való visz-

szatérést, a hit- és erkölcstan megtisztitását igazolhassák s a római kath. egyház alapjának történelmileg hamis voltát kimutathassák.

A 16. század közepén a luth. egyház érdekében egy nagyszerü egyháztörténelmi mű jelent meg, melyet közönségesen *Magdeburgi centuriáknak* [8]) neveznek. E műhez több luth. hittudós gyüjtötte az adatokat, kiknek élén *Flacius Mátyás* (Illyricus) magdeburgi lelkész állott. E mű a források alapos tanulmányának eredménye, igen sok addig ösmeretlen okmányt közöl s miután védirati érdekből készült, a dogmák történelmi fejlődésére nagy gondot fordit. Célja volt bebizonyitni azt, hogy a luth. tan az igazi orthodox tan; épen e miatt az igazságnak nem mindig hű szószólója. Ez ellen dolgozta *Baronius Caesar Egyháztörténelmi évkönyveit* [9]), melyhez az okmányokat a pápai levéltárból gyüjtötte és igy sok olyan adatot közölt, melyekhez addig nehezen vagy épen nem lehetett férni. Baronius 30 évig dolgozott e művén s jutalmúl bibornokságot nyert. Főcélja volt annak bebizonyitása, hogy a pápa, mint Krisztus földi helytartója, Péter apostol törvényes utódja, a keresztyén világnak jogszerü kormányzója. E művet ovatosan és szigorú kritikával kell használni, mert igaz adatai közt sok hamis van közölve.

A luth. és kath. egyház ezen két nagyszerü művel megérte egészen a 17. század közepéig. Ekkor az egyháztörténelem terén uj munkások léptek fel, és ezen időszakban a babér a kath. irókat illeti. A szabadelvű gallican egyház kebelében különösen nagy tevékenységet fejtettek ki. *Natalis Alexander* (Noël) domokosrendi szerzetes gallican szellemben, tudományosan, de száraz és scholasticai merev irmodorban szerkesztette egyetemes egyháztörténelmét [10]); (Sebastian le Nain de) *Tillemont* a jansenismus és gallicanismus hive, a régi eredeti forrásokat lelkiismeretesen felhasználva irta meg az egyház hat első századának történelmét [11]). *Claude Fleury* apát, 15. Lajos gyóntatója, az egyháztörténelmet népszerüen, szelid szellemben, könnyedén és az épületességet szem előtt tartva, de rendszer és kritika nélkül irta meg [12]). (Jaques Benigne) *Bossuet*, a tudós meauxi püspök és nagyhirü egyházi szónok, a protestantismusnak ellensége, de a gallicanismusnak hive tulajdonképen bevezetést irt a világtörténelemhez [13]), de ezt kath. egyházi irányzattal, ragyogó szónoki dialektikával s a gondviselés utait fürkésző lélekkel.

A ref. egyházban az egyháztörténelmi munkásságot *Beza* Todor kezdette meg a francia ref. egyház történelmével [14]), mely alapos kutatás eredménye; de ezen időszakban az irók inkább csak a részle-

tes kutatás terén maradtak. Azonban az egyetemes egyháztörténelem művelését sem hanyagolták el; nevezetesen a schweizi *Hottinger* a Magdeburgi centuriákhoz hasonló művet törekedett előállitni, de a ref. egyház szellemében és javára; amannál mérsékeltebb és méltányosabb; a zsidó, pogány és Mohammed vallás történetére is kiterjeszkedik [15]); a hollandi *Spanheim* alapos történelmi kutatásait Baronius műve ellen intézte [16]): *Basnage Jakab* a maga egyháztörténelmét Bossuet [17]), *Basnage Sámuel* a maga évkönyveit Baronius ellen dolgozta [18 a)]).

A 18. *század.* A luth. egyházban a Magdeburgi centuriák megjelenése óta az egyháztörténelmi irodalom el volt hanyagolva, egy század mulva *Calixtus György* az egyháztörténelem tanulmányozása iránt az érdeket ujra felköltötte [18 b)]). Majd *Arnold Gottfried*, a pietismus és mysticismus hive, oly egyháztörténelmet irt, mely az élőkeresztyénséget csak az eretnekeknél és rajongóknál ösmerte el; munkájának, egyoldaluságga mellett is, megvolt az a haszna, hogy a vizsgálódás szellemét felébresztette. Ő volt első, ki az egyháztörténelem tudományos előadásánál a latin helyett a német nyelvet használta [19]). A szabadelvü és pietista irányt kibékitő szellemben és igazságszeretettel irta meg *Weismann* az egyháztörténelem némely fontosabb eseményét [20]). Ezután *Mosheim* lépett fel korszakot alkotó művével; ő mérsékelt luth. álláspontot foglalt el; mint a történelem művészetébe beavatott az egyháztörténelemmel ugy bánt, mint államtörténelemmel; merész egybevető tehetsége és mély emberismerete által „*az egyháztörténelem-irás mestere*" nevet nyerte el [21]). *Semler*, a forrás-kritika atyja, több gondot forditott az anyag-gyüjtésre, mint a kidolgozásra; majdnem azon irányban haladt, melyben később a tübingai iskola; egyháztörténelmi műveit igen erős önállósággal és a történelmi hittan addigi megállapodásai iránt kevés bizalommal dolgozta ki [22]). *Schröckh Mátyás* a Semler álláspontján, de a megállapitott tények iránt több bizalommal, igen nagy szorgalommal, hosszadalmas, száraz, de világos modorban, a kútforrások kellő ismeretével és elég részrehajlatlanúl irta meg óriási egyháztörténelmét, melynek utolsó köteteit *Tzschirner* dolgozta ki [23]). *Spittler* würtembergi miniszter az egyháztörténelmet világtörténelmi szempontból, merész és szellemes vonásokkal rajzolta [24]). *Henke* a rationalis irány fő képviselője az egyháztörténelmet élénk, erőteljes nyelven úgy mutatta fel, mint a vallásos tévelygések láncolatát [25 a)]).

A ref. egyházban az arminianus *Clericus* Amsterdamban, az orthodox *Turretin* Genfben és *Jablonsky* O. m. Frankfurtban a kútfők gondos felhasználásával kisebb műveket dolgoztak [25 b)]). A hol-

landi *Venema* műve kiszemelt forrás-gyűjtemény, mely szigorú itészettel és sok eredetiséggel van kidolgozva [26]).

Midőn II. József császár Rómával összeütközésbe jött, a német kath. egyházban szabadabb szellem kezdett kifejleni. Ezen szellem hatotta át a kath. egyháztörténelmi irodalmat is. *Royko Gáspár* erőteljes, nyers művében a papuralmat hevesen megtámadta [27]): ellenben *Dannenmayer* Mátyás művét józan, tudományos, szabad szellem hatja át [28]).

A 19. *század.* Ezen század munkásságát *Schmidt* kezdte meg Giessenben, ő új irányban indult meg, az eddig uralkodó felületes okfejtegető módszerrel szemben, az igazi történelem-irás egyetlen feltételének a kútfők szorgalmatos tanulmányozását és a tárgyilagos előadást mondotta ki. Különben ezen elvet Schmidt végletig vitte, e miatt művét a tárgy iránti hideg részvétlenség jellemzi. előadása nagyon józan, száraz és minden szinezetet, élénkséget nélkülöz [29]). Ezen modornak nemesebb irányt adott *Gieseler* Göttingában (mh. 1854.). kinek egyháztörténelme igen alapos. tudományos egyháztörténelmi kincstár, mely tömött rövidséggel, éles elmével, elfogulatlanúl, de szárazon van irva: kiváló becsessé teszik ezen munkát azon gondosan kiválogatott és kritikai jegyzetekkel kisért kivonatok, melyeket szerző tekintélyes görög és latin irók műveiből állitott össze [30]). *Hase* egyháztörténelmét szellemes, élénk, kevés szóval sokat mondó, művészi előadás jellemzi. olyan mint egy „mesterileg festett miniatur kép“: a kútfőkre mindenütt gondosan utal. jellemzései talpra esettek, itt-ott élcesek [31]). *Schleiermachernek* halála után megjelent felolvasásai csak töredékesen érték el szerzőnek azon eredeti célját, hogy a Krisztusból kiinduló isteni életelvnek belső és külső fejlődését adja elő [32]). *Marheineke* a vallás eszményére utalt, mely az örök szükségesség törvényei szerént vezeti az eseményeket; ő történelmi-bölcsészeti alapon akarta összeállitni az egyház történelmét, de művét nem fejezhette be és törekvése kisérlet maradt, nyomába senki sem lépett [33]). *Gförrer* a maga egyháztörténelmében az ős keresztyénséget a kor fejlődése természetes eredményének tekinti s azt vitatja, hogy az egyháztörténelmi eseményeket a papi nagyravágyás, politikai érdekek, számitások és ármányok mozgatják. Különösen a középkort tárgyaló rész az alaposan nyomozott források gazdagsága s az élénk előadás miatt igen becses, habár szerző egybevető éles elméje itt is merész boncolgatásba bocsátkozik [34]).

A határozattan pietista irányt régóta csak az angol *Milner* képviselte, kinek egyháztörténelme a források tanulmányozása nélkül,

némileg az Arnold iránya szellemében, népszerüen és az épületességre figyelemmel van összeállitva [35]). Ezen iránynak *Neander* adott tudományos jelentőséget, midőn egyháztörténelmének kiadását megkezdte. Schleiermacher érzelem-theologiájának befolyása alatt feladatúl tűzte ki a kegyességet a tudományossággal az egyháztörténelem terén is párositni és művét ezen szellemben dolgozta ki. A keresztyénséget kovászhoz hasonlitotta, melynek az a hivatása, hogy lassanként minden emberit erjedésbe hozzon, megérleljen; az egyház belső életének fejlődését kiváló gonddal nyomozta; az egyház által elitélt tüneményekben is felismerte a keresztyénit; kár, hogy a politikai tényezők fontosságát kellőleg nem méltányolta s a művészeti viszonyokra figyelmet forditni érdemesnek nem tartotta. Előadása néha fárasztó, egyhangú; de egyszerű és természetes és kedélye melegétől van áthatva; az egész mű a források alapos ismeretének, a keresztyén alázatosság és tiszta sziv öszhangzó működésének terméke [36]). Ezen irányban, de némely hiány mellőzésével dolgoztak tanitványi, *Jakobi* Halleban, kinek bevégzetlen tankönyvét a mester szelleme hatja át, s a kidolgozás eredetisége mellett az előadás nemessége is becsessé teszi [37]); és *Hagenbach* Baselben, kinek egyháztörténelmi dolgozatait, világos, néhol terjedelmes előadás mellett, meleg keresztyén szellem jellemzi; szerző itéleteinek ovatosságát még a kifejezés szelidsége is enyhiti [38]). *Guericke* egyháztörténelme a reformatioig a Neander nyomait követi, de azon innen e műből a keresztyén bensőség mellett a szigoru lutheri és unio-ellenes irány nagyon kirí [39]). Hasonló szellemben van irva *Lindner* műve is, azon különbséggel, hogy a hittan történeti fejlődésére kiváló gondot fordit s igyekszik kimutatni, hogy csak a lutheri egyház az igazság kizárólagos birtokosa; ezen egyoldalusága mellett is meg van az az érdeme, hogy a politikai tényezők befolyását kellőleg méltányolja [40]). *Kurtz* egyháztörténelme a népszerüséget a tudományossággal igyekszik párositni, az ő képzeletében is a luth. egyház hite az egyedül igazi egyházi hit s ezen nézetét, amennyire lehetséges, kritikailag is igyekszik kimutatni [41]). *Schaff Filep* egy terjedelmes egyháztörténelmi műhöz kezdett, mely kilenc korszakra van tervezve s lutheri pietista szellemben kidolgozva; szerző nagy gondot fordit az egyház belső életének mozzanataira [42]). *Baurnak*, a tübingai iskola alapitójának egyháztörténelme a mély tudományu alapos történelem buvárra, a szigoru kritikusra, az egybevetés, bölcsészi szerkesztés és általánositás kiváló mesterére vall. Ő a tiszta történelmi álláspontot foglalja el, melyen az a feladat, hogy a megtörténteket, amennyire lehetséges, tiszta tárgyilagosságukban fogjuk fel (saját nyilatkozata).

Az ó keresztyén egyház állapota felett lebegő homály eloszlatására igen sokat tett, egyben-másban tévedhetett, de legalább megmutatta azon utat, melyen a messze letünt századok eseményeinek elmosódott, valószinű képeit egybevetés segélyével helyreállitani lehetséges [43]). *Rothenak*, a theosophia felé hajló keresztyén realistának egyháztörténelmi munkássága is mély nyomokat hagyott maga után. A keresztyénségben felismerte a történelmi és idealis közti különbséget; rámutatott a vallás és dogmatika közt létező különbségre; ő is azok közt küzdött, kik az evang. egyházat és theologiát korunk műveltségével öszhangzásba hozni igyekeztek és kik belátták, hogy a keresztyénségnek ma más a feladata, mint volt a megelőző időkben [44]). *Nippold*, Rothe tanitványa ugyanazon irányban halad, a jelen egyházi viszonyokat számos utazásai közben a hely szinén tanulmányozta s igy állitotta össze a legujabb egyháztörténelmi eseményeket [45]); a kath. egyház legujabb mozgalmait is éles figyelemmel kisérte. *Herzog*, szemben azokkal, kik a keresztyénséget az előhaladó műveltséggel összeférhetlennek tartják és szemben Rómával, mely még folyvást feltétlen hatalmat követel az egyház és világ felett, az evangeliumi protestantismus álláspontját foglalja el (szerző nyilatkozata), mely elég tág kört biztosit az elfogulatlan birálatra; mely azonos azon keresztyén szellemmel, mely magára ismer saját történelmében, mely szigorú kritika alá vonja mindazt, a mi sajátja, s a lényegesen keresztyénit idegenszerű lepel alatt is képes felismerni és méltányolni [46]).

Még meg kell emlitnem *Merle d' Aubigne*-t (1794—1872), ki a szorosan bibliaszerű calvinismus hive s ki a reformatio történetét igen nagy gonddal dolgozta ki [47]); e mű becsét a világos, élénk előadás mellett az az igazi lelkesedés is emeli, mely azt egészen áthatja. *Pressensé* (1824. szül.), Franciaországban a jelenkori, „hivő" (= conservativ) prot. theologusok legkitünőbbjeinek egyike, a szabad egyház védője és tagja, ragyogó ékesszólását és vallásos lelkesedését leginkább a gyakorlati vallásos téren érvényesitette, és ugyanezen szellem vezette történelmi munkásságát is [48]). Figyelemre méltók a mérsékelt szabadelvű *Hofstede de Grot* és a szigorú calvini confessionalista *Groen van Prinsterer* hollandi theologusok egyháztörténelmi dolgozatai is.

Ranke Lipót Németország egyik legkitünőbb történelem irója (1795. szül.) az egyháztörténelem terét is egy kitünő művel gazdagitotta, midőn a pápák történelmét megirta [49]), mely munka, igazságos és világos birálata, az egymásra kölcsönösen ható politikai és vallásos mozzanatok méltatása miatt, általános tetszésben részesült.

A chronologia terén *Weingarten* dolgozott ki egy kis használható művet [50]).

Századunkban a *kath. egyházban* is nagyobb tevékenységet fejtettek ki az egyháztörténelmi téren. A munkások sorát az áttért *Stolberg Lipót* gróf, német költő nyitja meg, ki a katholicismust kedélyes oldaláról igyekszik feltüntetni, s ki a zsidó nép és az ó keresztyén egyház történelmét őszinte lelkesedéssel, de könnyen hivőséggel és kritika nélkül, nagyon kimeritően irta meg [51]). Hasonló irányt követett *Katerkamp* is, de szigorubb, tudományosabb szellemben s a kútfők alaposabb ismeretével [52]). Uj korszakot nyitott meg *Möhler*, ki az újkori protestantismus tudományos eszközeit használta fel az igazhitü (= ultramontan) katholicismus védelmére [53]). *Hortig*, kézi könyvében [54]), éles elmével védelmezte a történelemnek a papuralom szempontjából való vizsgálását. Befejezetlen művét kevesebb élénkséggel, de több komolysággal folytatta Döllinger. *Döllinger* az ó katholicismus egyik vezére, conservativ egyházi iránynyal s azon buzgó törekvéssel, hogy a különvált keresztyén egyházak újra egyesittessenek, az egyháztörténelem terén is nagy szorgalmat fejtett ki, de nem tudott megszabadulni azon előitélettől, mely a papuralom tarthatlan meséit érvényes tényeknek tekinti [55]). *Alzog* (mh. 1878.) a Möhler nyomdokait követte s egyháztörténelmében, melyről azt tartják, hogy az a Haseénak kath. ellentéte, saját egyházának dicsőitését tűzte ki célúl [56]). *Ritter* azon szabadelvű irányt képviseli, mely a papuralommal békeségben tud élni [57]). *Renan* a szabadelvű kritikai theologiai irány hive, az idealismustól megválni nem tudó positiv bölcsészeti iránynak egyik kitünő képviselője, különösen az ős keresztyénség történelmének felderitésére forditotta minden erejét; beutazta a keresztyénség szülőföldjét s első meghóditott területeit; bölcsészi lélekkel hatolt be a keleti nyelvek mélységébe. Mindezen előnyeit kiegésziti a kútfők gondos tanulmányozása és felhasználása, a ragyogó, elbájoló előadás, melyek műveit, habár mint regényes hajlamunak tévedései lehetnek, a legujabb kor legbecsesebb egyháztörténelmi termékei közé helyezik [58]).

Hazánkban az egyetemes egyháztörténelmi irodalom terén csak a legujabb időben vehető észre némi mozgalom. A csekély számu munkások sorát a fáradhatatlan *Bod Péter* nyitotta meg a 18. században, ki mint magyar-igeni ref. pap elszigetelt helyzetében is igen széleskörü irodalmi tevékenységet fejtett ki. A magyar nyelvű egyháztörténelem hiánya arra inditotta, hogy ezen a téren is kisérletet tegyen; sok Ecclesiai Historiából formála egyet, „a mely lenne Nem-

zetünknek könyvtelen állapotjához alkalmaztatott." Az igazságot igyekezett felderitni, részrehajlatlanságra is törekedett, és elismerte, hogy az időre, emberekre, vélekedésekre és tudományokra nézve fogyatkozásai lehetnek. Kitüzött elveit hiven követte, amennyire azon időben és az ő helyzetében lehetséges volt. Kis Historiájába [59]) annyi mindent, oda nem tartozót is, beleszoritott, hogy e tekintetben bámulatra méltó. Ezután *Mindszenti Sámuel* révkomáromi lelkész *Broughtonnak* „a religioról való históriai Lexikoná"-t, és *Farnos György Seilernek* egyháztörténelmi táblázatát forditotta magyarra.

A jelen században *Breznay Pál* szigeti ref. tanár irt ügyesen, világosan és elég részrehajlatlan szellemben egy kis egyháztörténelmet [60]). Majd *Kálniczky Benedek* sárospataki ref. főiskolai tanár dolgozott *Schröckh* után egy kézikönyvet, melyben különös gondot forditott a magyar reformationak részletes ismertetésére [61]). *Heiszler József* ugyancsak sárospataki tanár (jelenleg dombrádi ref. lelkész), evang. prot. álláspónton, a keresztyén egyházat és keresztyénséget azonosnak tartva, az evang. alaphoz erősen ragaszkodva, de mint Hegel hive, attól nem egyszer eltérve, irta meg egyháztörténelmi kézikönyvét [62]). *Révész Imre*, egyházunk egyik legszorgalmasabb és legtehetségesebb egyháztörténelmi buvára, a közvetitő theologia hive, az egyetemes egyháztörténelem mezejének miveléséhez is hozzá fogott, de ezen szakirodalom nagy kárára csak félben maradt munkát adott [63]). Ugyanezen időben *Farkas József* pesti ev. ref. theologiai tanár is adott ki egy egyháztörténelmet *Hase K.* nyomán, de nem feltétlenül követve és itt-ott bővitve, hogy azt minden müvelt olvasó haszonnal forgathassa s a theolog. tanintézet növendékei kézikönyvül használhassák [64]). Kár, hogy e műben a magyar protestantismus történelmének nagyon kis hely van szoritva. Végre *Balogh Ferenc* debreceni ref. hittanár, az evang. protestantismusnak (ó értelemben) egyik buzgó védője, ki szegényes theologiai irodalmunk gyarapitásához több becses, részint forditott, részint átdolgozott, részint önálló művel járult, megkezdte egyetemes egyháztörténelmének [65]) kiadását is, mely remélhetőleg a további füzetekben még élvezhetőbben fogja rajzolni a keresztyén egyház lezajlott eseményeit, kivált ha lemond azon kedvteléséről, hogy minden áron új műszókkal örvendeztesse meg olvasóit.

Az egyetemes egyháztörténelem művelése körül római katholikus atyánkfiai sem fejtettek ki elegendő tevékenységet. A 18. század végén Molnár János irt egy nagyobb müvet [66]), mely a korábbiakhoz mérve elég türelmes hangon van fogalmazva; századunkban *Cherrier Miklós* és *Körmöczy Imre* irt egy-egy kisebb munkát; leforditották *Alzog*

egyháztörténelmi művét is. Egyszóval, mig a részletes egyháztörténelemnek számos hivatott munkása akadt, addig az egyetemes egyháztörténelem mezeje majdnem parlagon hever.

A felsorolt irók munkássága még nem meriti ki az egyetemes egyháztörténelem irodalmát; de, ugy hiszem, elegendő arra, hogy azokat, kik ezen szakot tanulmányozni ohajtják, útba igazitsák. Ki többre vágyik, haszonnal forgathatja *Baurnak*: „Epochen der kirchlichen Geschichtschreibung (Tübingen, 1852.)" cimű művét.

1) *Ὑπομνήματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράξεων*, vagy *Συγγράμματα* néven is, 5 könyvben, zsidó-keresztyén iránynyal, forrásúl nem használható.

2) *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία.* — Opera omnia Gr. et Lat., curis variorum nempe H. Valesii, Fr. Vigeri, B. Montfauconii, Card. Angelo Maii edita; collegit et denuo recognovit I. P. Migne. Paris. 1857. 6 köt. — * Eusebii Pamphili, Rufini, Socratis, Theodoreti, Sozomeni, Theodori, Euagrii et Dorothei Ecclesiastica historia, sex prope seculorum res gestas complectens (Grynaeus kiadás, Basel. 1587.).

3) Lásd a 2. jegyzetben * jelölt művet.

4) Lásd a 2. jegyzetben * jelölt művet. Sokrates constantinápolyi tanitó műve 7 könyvben 306—439-ig terjed. — Hermias Sozomenos constantinápolyi ügyész műve 9 könyv, 323—439-ig. — Theodoretus cyrusi püspök műve 5 könyv, 325—428-ig. Theodorus Lector (Constantinápolyban) az előbbi művekből kivonatot készitett és tovább folytatta 439—518-ig. — Evagrius antiochiai ügyész műve 6 könyv, 431—594-ig. — A Dorotheus tyrusi püspöknek (303 körül élt) tulajdonitott mű, mely a próféták, apostolok és Jézus 70 tanitványának életéről és haláláról nagyon röviden tudósit, sokkal későbbi keletü.

5) Rufinus a 10. könyvet nem forditotta le, a leforditott 9-hez még kettőt csatolt. Rufini Historiae eccl. libri XI.

6) Historia (eccl.) Francorum, 591-ig, 10 könyv.

7) Historia eccl. gentis Anglorum, 731-ig, 5 könyv.

8) Eccl. Historia, integram Ecclesiae Chr. ideam complectens, congesta per aliquot studiosos et pios viros in Urbe Magdeburgica. Basel. 1559—74., 13 századot tárgyal, ugyanannyi folio kötet.

9) Annales ecclesiastici a C. n. ad a. 1198. Róma. 1588—1607. 12 folio köt.

10) Selecta Hist. eccl. capita et in loca ejusdem insignia diss. historicae, chronol. et dogmat. Paris. 1676—86. Hist. eccl. Vet. et Novi Testamenti. Paris. 1699. 8 folio köt. A 16. század végeig terjed.

11) Mémoires pour servir à l'Hist. eccl. des six premiers siècles, justifiés par les citations des auteurs originaux. Paris. 1693—1712. 16 4. rét kötet.

12) Histoire ecclésiastique. Paris. 1691—1720. 20 4. rét köt. 1414-ig terjed.

13) Discours sur l'Histoire universelle depuis le commencement du monde jusqu' à l'empire de Charles Magne. Paris. 1681. 4. rét.

14) Histoire eccl. des réformes au royaume de France. Antwerpen. 1580. 1521—63-ig terjed.

15) Historia eccl. N. T. Zürich. 1651—67. 9 köt. A 16. század végeig terjed; a 9. kötetet fia szerkesztette.

16) Summa Historiae eccl. Leyden. 1689. A 16. századig terjed.

17) Histoire de l'église depuis Jésus-Chr. jusqu' à présent. Rotterdam. 1699. 2 köt. — Histoire des églises reformées. Rott. 1690. 2 köt. — Célja volt Bossuet, Histoire des variations des églises protestantes cimű művének megcáfolása.

18) a) Exercitationes historico-criticae de rebus sacris et ecclesiasticis. Utrecht. 1692. — Annales politico-ecclesiastici. Rotterd. 1706. 3 köt. Augustustól Phokas byzanci császárig.

18) b) Historia de statu rerum in eccl. occid. saec. VIII—X.

19) Unpartheyische Kirchen- und Ketzer-Historie. Frankfurt. 1699. 4 folio köt. — 1688-ig terjed.

20) Introductio in memorabilia ecclesiae ad juvendam notitiam regni Dei et Satanae cordisque humani. Tübingen. 1718. 2 köt.

21) *Institutionum Historiae eccl. antiquae et recentioris libri quatuor, ex ipsis fontibus insigniter emendati, plurimis accessionibus locupletati, variis observationibus illustrati. Helmstadt. 1755. Századonkénti beosztással 17 századot tárgyal, a 18. századnak csak rövid tartalmát közli.

22) Selecta capita historiae eccl. 3 köt. Halle. 1767—69. Versuch christl. Jahrbücher oder ausführliche Tabellen über die Kirchengeschichte bis aufs J. 1500. 2 köt. Halle. 1783—86.

23) Christliche Kirchengeschichte. 35 köt. Lipcse. 1768—1803., a reformatioig terjed. — Kirchengeschichte seit der Reformation. 10 köt. Lipcse. 1804—12., a 18. század végeig terjed; ennek két utolsó kötetét Tzschirner irta.

24) Grundriss der Geschichte der christl. Kirche. Göttingen. 1782. — Az 5. kiadásban Planck a jelenkorig folytatta. Göttin. 1812.

25) a) Allgemeine Gesch. der Kirche nach der Zeitfolge. Braunschweig. 1788—1804. 6 köt. — Tovább folytatta Vater 7—9. köt. 1818—20.

25) b) J. A. Turretini Hist. eccl. Comp. usque ad a. 1700. Genf. 1734. — P. E. Jablonski. Instit. Historiae christianae. Frankfurt. 1753. és köv. 2 köt.

26) Institutiones Historiae eccl. V. et N. Lyon. 1777. és köv. 7 köt. 1600-ig terjed.

27) Synopsis Hist. relig. et Eccl. christ. Prága. 1785.

28) Instit. Historiae eccl. 1806. 2 köt.

29) Handbuch d. christl. Kirchengeschichte. Giessen. 1801—1820. 6 köt.

30) *Lehrbuch der Kirchengeschichte. Bonn. 1824—53. 3 köt. 8 részben, 1648-ig terjed. A további folytatást szerző hátrahagyott irataiból Redepenning adta ki, mely 1848-ig terjed. Bonn. 1855—57. 4—6 köt.

31) Kirchengeschichte. Lipcse. 1834. — *8. kiad. 1858.

32) Geschichte der Kirche. Berlin. 1840. Kiadta Bonnel.

33) Universal-Kirchenhistorie d. Christenthums. Erlangen. 1806. 1. köt.

34) Allgemeine Kirchengeschichte. Stuttgart. 1841—46. 4 köt. 1056-ig terjed.

35) History of the church. Uj kiad. London. 1834.

36) Allgemeine Gesch. der christl. Relig. u. Kirche. Hamburg. 1826—52. 6 köt. Az utolsó kötetet, mely 1431-ig terjed, Schneider adta ki. *3. kiad. 2 kötet. Hamb. 1857.

37) Lehrbuch der Kirchengeschichte. Berlin. 1850. 1. rész.

38) Vorlesungen über Wesen u. Geschichte der Reformation. Lipcse. 1834—43. 6 köt., a 19. század közepéig terjed. — Vorlesungen über die ältere Kirchengesch. Lipcse. 1853—55. 2 köt. — Vorlesungen über die Kirchengesch. des Mittelalters. Lipcse. 1860—61. 2 köt. — Aztán felolvasásai megjelentek együtt ezen

cim alatt: *Kirchengesch. von der ältesten Zeit bis zum 19. Jahrhundert. Lipcse. 1869. s köv. 7 köt.

39) Handbuch der Kirchengesch. Halle. 1833. 8. kiad. 3 köt. 1854. és köv.

40) Lehrbuch der christl. Kirchengeschichte mit besonderer Berücksichtigung d. dogmat. Entwickel. Lipcse. 1848—54. 3 rész.

41) Lehrbuch der Kirchengeschichte. Mitau. 1849. *6. kiad. 1868. — Handbuch der allgemeinen Kirchengesch. Mitau. 1853. és köv. I. rész. 3 köt. II. r. 1 köt.

42) *Geschichte der Kirche. I. köt. Gesch. der alten Kirche. Lipcse, Philadelphia. 1867. több nem jelent meg.

43) *Geschichte der christlichen Kirche. Tübingen. 1853. és köv. 5 kötet. A 3. és 4. kötetet fia, az 5. kötetet Zeller adta ki. Az első kötetek több kiadást értek.

44) Die Anfänge der christl. Kirche u. ihre Verfassung. Wittenberg. 1837. — *Vorlesungen über Kirchengesch. u. Geschichte des christlich-kirchlichen Lebens. Heidelberg. 1875. 2 köt. kiadta Weingarten.

45) *Handbuch der neuesten Kirchengeschichte. Elberfeld. 1867. azóta még két kiadást ért.

46) *Abriss der gesammten Kirchengeschichte. Erlangen. 1876. I. kötet. 1879. II. köt. Az egész három részre van tervezve.

47) Histoire de la réformation du 16-e siècle. Paris és Genf. 1835—53. 5 köt. — Histoire de la réformation en Europe au temps de Calvin. Paris. 1863—76. — La république d'Angleterre aux jours de Cromwell. Paris és Genf. 1849. — Trois siècles de lüttes en Écosse.

48) Histoire de trois premiers siècles de l'église chrétienne. Jézus-Christ, son temps, sa vie, son oeuvre. Paris. 1866. 3. kiad. — Le Concil du Vatican, son histoire etc. Paris. 1872.

49) Die römischen Päpste ihre Kirche u. ihr Staat im 16. u. 17. Jahrhund. Berlin. 1834—37. 3 köt.; ennek 6. kiadása: *Die römischen Päpste in den letzten vier Jahrhunderten. Lipcse. 1874. 3. köt.

50) Zeittafeln zur Kirchengeschichte. Lipcse. 1874. 2. kiad.

51) Geschichte der Religion Jesu Christi. Hamburg. 1806—18. 15 kötet. 430-ig terjed. Tovább folytatta Kerz a 12. század végeig. Mainz. 1825—48. 16—45. kötet; és Brischar. Mainz. 1851. és köv. 46—53. köt.

52) Kirchengeschichte. Münster. 1823—34. 5 köt. 1153-ig terjed.

53) Athanasius der Grosse u. die Kirche seiner zeit im Kampfe mit dem Arianismus. Mainz. 1827. s mások.

54) Handbuch der Kirchengeschichte; befejezte a 3. kötettel Döllinger. Landshut. 1826—1828. 3 köt.

55) Geschichte der christl. Kirche. Landshut. 1833—35. 2 köt. — Lehrbuch der Kirchengeschichte. Regensburg. 1836—38. — Die Reformation, ihre Entwickelung u. ihre Wirkungen im Umfange des luth. Bekenntnisses. Regensburg. 1846—48. 3 köt. — Hippolitus u. Kallistus, oder die röm Kirche in der ersten Hälfte des 3. Jahrhund. U. o. 1854.

56) Lehrbuch der Universalkirchengeschichte. Mainz. 1840—1859. a 8. kiad. 2 kötetes kézikönyvvé alakittatott át és több nyelvre, magyarra is leforditattott.

57) Handbuch der Kirchengesch. Elberfeld. 1826. 6. kiad. Bonn. 1862. 2 köt.

58) *Histoire des origines du Christianisme: 1. köt. Vie de Jésus. Paris. 1863. — 7. kiad. u. o. 1863. azóta a 15. kiad. is megérte. — 2. köt. Les Apôtres u. o. 1866. — 3 köt. Saint Paul. u. o. 1869. — 4. köt. L'Antechrist. u. o. 1—3.

kiad. 1873. — 5. köt. Les Évangiles et la seconde génération chrétienne. u. o. 1877. — 6. köt. L'Église chrétienne. u. o. 1879. Szerző 7. és már másodszor utolsó kötetűl igéri Marc-Aurèle-t.

59) *Az Isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának, és világ kezdetétől fogva a jelen való időig sokféle változások rövid Historiája cet. 1 köt. Basileában 1760. — 2. kiad. u. o. 1777. — Mindkét kiadás „a világ négy fő mappáival." Századonkénti beosztás mellett 17 és fél századot ölel fel.

60) *A keresztyén eklézsiának historiája. 1. köt. Kolozsvártt. 1836. — 1833. évig terjeg.

61) *Közönséges keresztyén egyháztörténettan. 2 kötet. Sárospatakon. 1848. és 1850.

62) *Egyháztörténelmi kézikönyv. 2 köt. Sárospatak. 1862. és 1863. — Keresztyénség és a ker. egyház történelme cimű művéből, csak az 1. köt. jelenhetett meg.

63) *Egyetemes egyháztörténelem. I. köt. Az egyház alapittatásától a reformatioig. Debreczen. 1865.

64) *Egyháztörténelem. 2 köt. Pesten. 1865. és 1867.

65) *Keresztyén egyháztörténelem. Debreczen. 3 füzet. 1872. 1874. és 1877. — A magyar prot. egyháztörténet irodalma. 1 füz. Debreczen. 1879.

66) Az anyaszentegyháznak története. 4 kötet. N.-Szombat és Kolozsvár. 1769—88.

NB. A * jelölt művek, amennyire ezen könyv kis terjedelme engedte, fel vannak használva. Az idézetekkel gazdálkodnom kellett; mert a pontról-pontra való idézés a kiadás költségeit tetemesen nevelte volna. A ki utána akar járni az egyes adatoknak, ha a megjelölt művek kezénél vannak, azokat a tárgymutató vagy tartalomjegyzék segélyével ugy is könnyen fellelheti; ha pedig nincsenek kezénél, azon esetben az idézetek sem teszik bölcsebbé.

I. A reformatio előtti korszak,

vagy a katholicismus fejlődése, az egyház egyetemes uralma és hanyatlása.

ELSŐ IDŐSZAK.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ ALAKULÁSÁTÓL NAGY CONSTANTINIG,
mintegy 33—312-ig.

ELSŐ SZAKASZ.

A KERESZTYÉN VALLÁS ÉS EGYHÁZ MEGALAKULÁSA, TERJEDÉSE ÉS KÜLSŐ ESEMÉNYEI.

ELSŐ FEJEZET.

Történelmi előzmények.

7. A római birodalom politikai állapota.

Az emberiség azon része történelmének, mely minket közvetlenül érdekel, bölcsője és szinhelye a Földközi tenger partvidéke volt. E kis körben, az ó világ korábbi századaiban számos független nép lakott, melyek elkülönzött, szabad és saját szervezetü kis államokat alkottak. Ezen államok saját nemzeti vallásukkal egységesen fejlődtek ki. Az államalkotmánynak és vallásrendszernek ezen benső egysége volt az ó kori műveltség éltető szelleme. Az ember látköre hazája határánál végződött ugyan, de ezen kis körben szabadon mozoghatott és fejlődhetett.

Ezen állapot csak addig tarthatott, mig az egyes államok közt az egyensúlyt semmi sem zavarta meg. Mihelyt ez felbillent, új alakulásnak, az elemek új elhelyezkedésének kellett bekövetkezni [1]). *Róma* lassanként megizmosodott, s erejében bizva, határait minden irányban előre tólta s a független népeket egymásután leigázta. Ezen óriási állam-

test vezetésére, mely a keresztyénség felléptekor a Rajna és Duna folyóktól Afrika és Arábia homok sivatagjaiig, az Atlanti Oceantól az Euphrates folyóig terjedt, s melyet az erőszak tömöritett össze és tartott együtt, ezen államtest vezetésére a régi intézmények többé nem voltak alkalmasak. De különben is a nagyság és gazdagság a hajdani egyszerű köztársasági erényeknek nem kedvezett; a különböző vallásokkal való megismerkedés az ősi vallásban vetett hitet megingatta; a honszeretet azon mértékben csökkent, a mely mértékben a haza határai tágultak és abba idegen elemeket vettek fel. A köztársasági kormány-alak csak addig volt az államnak szilárd kapcsa, mig a közérdek iránti érzéket az önérdek-hajhászat el nem tompitotta. A gazdagságot követő fény és pompa rombolólag hatott az egykor külsőleg szegényes, de erényekben gazdag társadalomra. E romlott társadalom készitette elő a kényuralmat, a császárságot [2]). A triumviratusok szolgáltak hidúl az absolut hatalomhoz [3]). A lángelmű *Caesar* a *pharsaliai* mezőkön legyőzte a szabadság védőit [4]), Róma egyedüli urává lett, az ős-várost a fény és dicsőség sugaraival árasztotta el, sok köztársasági intézményt meghagyott; de mindez a régi alkotmánynak csak délibábja volt. Mégis némely rajongók azt hitték, hogy Caesar félretolásával a régi irányba kormányozhatják vissza az állam hajóját. Hiú törekvés volt; Caesar a gyilkaiktól kapott sebekben meghalt (Kr. e. 44.); de a köztársaság nem támadott fel. A *Philippinél* vivott csata (Kr. e. 42.) eldöntötte a köztársaság sorsát [5]); a diadalmas *Octavianus* szerencsés, de szennyes kezekkel ragadta magához az árnyék köztársaság kormányát. Caesar még az ó rendszer véghatárán állott, Augustus [6]) már az újnak küszöbén. Igy lépett a hajdani Róma helyébe az új római birodalom, mely fontos átalakulás, politikai tekintetben, századokra meghatározta a világ sorsát. És ugyanezen időben még egy más sokkal messzebb ható esemény is történt, ugyanis e tájt született Jézus, ki azért jött, hogy a mennyei atya kegyelmét hirdesse, az embereket egymás szeretetére tanitsa, s azon népeket, melyeket a politikai hatalom már ugy is egyesitett, a szeretet tüzénél egy családdá forraszsza össze. Az Antoniusra nézve oly gyászos kimenetelü *actiumi* csata után (Kr. e. 31.) *Augustus* lett Róma egyedüli urává, kinek kezébe volt letéve az állam, vallás és hadsereg minden hatalma, s kinek uralma oly messze kiterjedt, hogy párját a történelem odáig még nem jegyezte volt fel. Az akkor ösmeretes világ majdnem egészen egy testet képezett, mely fejének, a császárnak akarata szerént mozgott, működött. Oly széditő hatalom volt ez, hogy emberségesen gondolkodó kormányférfiu kezében is kényuralommá,

esztelenek vagy gonoszok hatalmában pedig a legkegyetlenebb zsarnoksággá fajulhatott, a mint ezt egy *Nero*, *Caligula* s más császárok példája eléggé bebizonyitotta.

A letünt szabad államok romjaiból felépült római birodalom a központositás és egyenlősités munkáját következetesen hajtotta végre. A központi kormányt a tartományokban a praetorok vagy teljhatalmú proconsulok képviselték, kik azon igyekeztek, hogy rövid kormányzásuk után minél több kincscsel megrakodva térhessenek vissza a fővárosba. Ha szükségesnek mutatkozott, a gyakorlati római politika némely népnek meghagyta nemzeti fejedelmét; de ezek csak árnyék fejedelmek s a római hatalom megszilárditásának eszközei voltak. Némely nemzeti szokások, törvények és vallásos intézmények is látszólag meghagyattak; sőt a nemzeti istenek, mintegy polgárjogot nyerve, a római *Pantheonban* az állami istenek mellett nyertek helyet. Azonban az istenekkel együtt a politikai hatalom is Rómába költözött. A római legiok a birodalmat behálózó műútakon római nyelvet, erkölcsöket, műveltséget és törvényeket vittek magukkal a birodalom legtávolibb pontjaira; de már azt nem gátolhatták meg, hogy ugyanazon útakon idegen műveltségi elemek ne jussanak Rómába és át ne alakitsák a római szellemet és életet. Hellas műveltsége is megtelepedett Rómában, s a művelt osztálynak még a nyelve is görög lett. Ekként a nemzetiségek válaszfalai lassanként leomlottak, de e romok eltemették a szabadságot is. Bizonyos kosmopolita áramlat indult meg, a meghóditott népek egy társaság tagjaivá lettek, de e társaság egy úrból és a szolgák millióiból állott; mert a hol az állameszme a fődolog, ott az egyes ember mint egyén nem jön számitásba. De ezen új, vigasztalan állapot, a világnak egy kétnyelvü birodalomba egyesitése nélkülözhetlen tényezője volt a keresztyén vallás elterjedésének és megszilárdulásának.

1) N. Sándor hóditó hadjárata itt nem jöhet tekintetbe, mivel ez nem anynyira a politikai, mint inkább a műveltségi különbségek elsimitására és kiegyenlitésére gyakorolt tartós befolyást.

2) Boissier G. Ovidius számüzetése. Budapesti szemle. 1879. 41. sz. 17—18. l.

3) Az első triumviratust Kr. e. 60. Caesar, Pompejus és Crassus alkotta.

4) Pompejust és párthiveit (Kr. e. 48.), kik a köztársaság megmentésére fogtak fegyvert.

5) A Kr. e. 43. alakult, második triumviratusnak — Octavianus, Antonius és Lepidus — serege itt verte le a köztársasági párt utolsó vezéreit, Brutust és Cassiust.

6) Octavianusra a hizelgő senatus és nép ruházta az Augustus (= felszentelt) nevet.

8. A római birodalom vallásos és erkölcsi állapota.

A görögök és rómaiak vallása [1]) eredetileg *természet-vallás* volt, a természetet egyes tüneményeiben imádták; majd a természet egyes tüneményeit személyesitették s e személyeket egymással történeti kapcsolatba hozták. A természet tüneményein kivűl még számos *elvont fogalmat* is személyesitettek, utoljára egyes embereket is az istenek sorába emeltek, és igy az isteneknek olyan nagy körét alkották meg, melyben a természet és ember életének minden mozzanata megtalálta a maga képviselőjét. Az istenek élete hű tűkre volt a nemzet életének; a politikai és társadalmi átalakulások befolytak a vallás átalakulására is [2]). A régi italiai néphit helyét a római-hellen államvallás foglalta el, mely mellett a hitetlenség, babona és a keleti vallások is helyet nyertek [3]).

Mig az ősi vallás el nem fajult, üres szertartások rendszerévé nem vált s tana az emberi ösmerettel ellentétben nem állott; addig teljesen uralkodott a kedélyeken, boldogokká tette s megnyugtatta hiveit. De Jézus korában virág-kora már elmult [4]); a zsarnokoknak az istenek közé sorolása, a minden felől betolakodott idegen cultusok versenye általában csökkentette a vallás hitelét [5]). Még a műveletlenek is gúnyt űztek a vallásos szertartásokból; a műveltek nagy része pedig teljesen hitetlen volt [6]).

A milyen mélyre sülyedt le a vallásosság, épen oly alanti fokra szállott alá az *erkölcsiség* is. Egyfelől a hitetlenség, másfelől a babona talaján felsarjadzott *bűnök* járványként dúltak a római társadalomban. *A polgári erények*, melyeket a nemzeti önérzet fejtett ki s melyek Róma nagyságának alapját képezték, lassanként eltüntek. A tiszta *emberség* fogalma még ösmeretlen volt. A *rabszolgaság*, valamint az egész ó kori, úgy a római társadalomnak is egyik embertelen és nem egyszer veszélyesnek bizonyult intézménye, az emberek egy nagy részét minden emberi jogtól megfosztotta és majdnem az állatok sorába nyomta le. A császárság korában helyzetük ugyan sokat javult, de még mindig elég nyomorult volt. *A római nő*, mig a társadalomban alárendelt helyzetet foglalt el [7]), hivatásának nem felelhetett meg; habár épen azon időben a nemes, tiszteletreméltó női példányképekben nem volt hiány [8]); midőn pedig a császárság alatt a nők helyzete javult, akkor már a családi élet elvesztette hajdani komolyságát és tisztaságát. A római nő léha, fajtalan életénél csak szemérmetlensége volt nagyobb, melylyel azt folytatta [9]). Általában a császárság korszakában az erkölcsi romlottság oly általános, oly leplezetlen volt, hogy

a forumok nyilvánossága, a templomok szentsége sem volt képes azt távol tartani. Képtelen pazarlás, mesés fényűzés, keresett, sőt természetellenes gyönyörök hajhászása [10]), esztelen mértékletlenség, mocskos önzés ragadta hatalmába a társadalom minden osztályát. Az erkölcsi elfajulás ezen szomorú állapotjában találta a keresztyénség a pogány Rómát, midőn a beteg társadalom megjavitásának nehéz munkájához kezdett.

1) A római vallás elméleti képzetekben nem olyan gazdag, mint a görög; de az ember és istenek, az állam és vallás közti viszony élénkebb, szorosabb. A római isteneknél a természetre való vonatkozás majdnem elenyészik az ember erkölcsi viszonyaira való vonatkozás mellett. Pfeiderer: Die Religion (1869.) II. kötet. 161—2. lap.

2) Mommsen: A rómaiak története (1874—77.) I. köt. 220. l.

3) Ugyanaz VI. köt. 261. l.

4) Draper (Geschichte der geistigen Entwickelung Europas. 1871. 33. l.) a görög vallás-rendszer bukását a földrajzi felfedezéseknek és a bölcsészeti kritikának tulajdonitja.

5) Rómában az egyiptomi Isis, a phrygiai Cybele, a persa Mithras papjai és a chaldeusok, a hazai istenek papjai mellett, mind találtak hiveket; de igen nagy volt a hitetlenek száma. A császár, mint az állam eszméjének megtestesitője lett a cultus központjává.

6) Juvenalis, Satirae. II. 149. és köv. v.

7) Az apa feltétlen hatalmat gyakorolt neje és gyermekei felett, őket megölhette, nejét magától eltaszithatta.

8) Lucretia és Virginia tragikus esetéről, a sabin nők közbenjárásáról, a Coriolanus anyjáról és nejéről fenmaradt mondák a fenn mondottakat eléggé igazolják.

9) Juvenalis, Sat. VI.

10) A paederastiát a rómaiak is eltanulták a görögöktől, s ha nem is oly nagy mértékben, de kirivóbban gyakorolták.

9. A rómaiak tudományos műveltsége.

A görög tudományosság és műveltség szolgáltatta a rómaihoz az alapot; de az átültetett idegen növény az új éghajlat alatt nem hozott erőteljes új sarjakat; inkább csak divatos cikk volt az előkelők körében, s terjesztői azzal együtt a könnyelműséget és ledérséget is meghonositották az új hazában. A római szellem kiválólag a *jogi téren* fejtette ki erejét s ez által az emberi művelődés előmozditásában tekintélyes részt vett.

A görög bölcsészet jó ideig nem foglalt el ellentétes állást a néphittel szemben, de utóbb ennek lerombolásához kiméletlenül hozzá fogott. Midőn ezt tette, a keresztyén vallás útját készitgette. Róma legkitűnőbb férfiai nemcsak nem hittek többé az istenekben; hanem ezen meggyőződésüket nyilvános helyeken sem titkolták el [1]). Az elő-

kelő körök példáját aztán az alsóbb körök is követték. Azonban a görög bölcsészet nemcsak negativ, hanem positiv irányban is egyengette az útat a keresztyénséghez, mivel főbb alakjai a keresztyénségre előkészitő számos elemet tartalmaznak. Ezen állitást már *Sokrates* (Kr. e. 469—399.) bölcsészete is igazolja. Ő bölcsészete alapelvéül a delphosi feliratot (*Γνῶθι σεαυτόν*) fogadta el, az embert önismeretre serkentette s *erkölcsi alany* voltára figyelmeztette. Az *erényt* a tudással azonosnak, a *bűnt* a tudatlanság eredményének gondolta. A lélek halhatatlanságát bölcsészeti alapon ő fejtegette először. Az isten fogalmához a moralból kiindulva jutott el (miként Kant). Már a tiszta monotheismushoz közeledett, midőn a néphit istenei felett egy legfőbb, láthatatlan, szellemi lényt sejtett s az emberi lélekről azt állitotta, hogy az az isteni léleknek részese. Azt képzelte, hogy az ember természetfeletti sugalmazásban részesülhet, és ezt *„valami daemoninak"* nevezte (τὸ δαιμόνιον, δαιμόνιόν τι). A néphitet védelmezte, s úgy gondolkodott, hogy a polytheismus a monotheismus mellett fennállhat [1]).

Plato (Kr. e. 427—347.) az isten fogalmát a jóság eszméjéből vezette le, s az istent tiszta szellemi és minden szenvedélytől ment lénynek gondolta, kiben a jóság, igazság, szépség és igazságosság a fővonások. Különben őszintén bevallotta, hogy *az istenekről semmit sem tudhatunk* [2]). Az érzéki világot vagy a *tünemények világát* az *eszmék világa* tökélytelen másolatának tartotta. (A *teremtésről* kétféleképen nyilatkozott: egyik szerént isten teremtette az eszméket is; másik szerént az alaktalan anyagot az eszmék mintája szerént alkotta; a világ testébe lelket is öntött s igy az élő lénynyé lett. Aztán e világ, az örök isten képmása elkezdett mozogni, élni, gondolkodni; és isten örömmel tekintett saját alkotványára. A *világi rosz* csak e földön létezhetik, mivel alapja az anyagban van, ugyanis az ész nélküli anyag a rosz. Az *ember* eszes, szabad lény, a jó és rosz közt választhat és ezen választása lesz határozó jövő élete alakulására. Az emberi *lélek* öröktől fogva létezik és igy halhatatlan; az embernek azon ösmerete, melyet nem a tapasztalás útján szerez, az eszmék világára való visszaemlékezés eredménye. És valóban az emberben olthatatlan vágy él az isteni iránt; mert még élénken emlékezik azon égi tárgyakra, melyeket földi élete előtt, látott (lélekvándorlás). Plato *ethikájában* a szenvedélyt mellőzi, az erényt a szellem körébe tartozónak, eszünket tetteink egyedüli rugójának gondolja. Az ember akkor éri el az eszményi boldogságot, midőn szive és lelke teljes egyensúlyba jut. Végre Plato a népies polytheismus fenntartását szükségesnek mondotta, de azt óhajtotta, hogy az erkölcsi- és bölcsészeti alapon refor-

máltassék. A Platói elméleteknek ezen rövid áttekintéséből világos lesz, hogy azok a keresztyén bölcsészetre igen nagy befolyást gyakoroltak [4]).

Aristoteles (Kr. e. 384—322.) még tudományosabban állapitotta meg az isten egységét és személyes voltát [5]); ugy okoskodott, hogy a *világnak mozgató okának* kell lenni, ez az első mozgató, ki a mozdulni nem tudó anyagot a *képesség* (potentialitas) állapotából a *tevékenységébe* (actualitas) helyezte át. Ezen első mozgató a *tiszta*, egyszerű, változhatlan, elenyészhetlen, örök és egyetlen *alak*. (Ezen isten az égnek és égi erőknek teremtő elve, az egyetlen természetfeletti lény, minden lény forrása, a legelső lény; az emberi szellem és a csillagok szellemei is, mint e világ részei, az ő teremtményei; ő gondoskodik a világról és az emberekről, az ő kedveltjeiről. A bennünk levő *daemoni* (talán a lelkiismeret szava, az ész önbirálatának processusa) is istennek müve. A *világ* nem az időben állott elé, és igy ezen szempontból tekintve örök; de a tér szempontjából tekintve a világ véges, határolt. Isten előbb az álló csillagok egét hozta mozgásba, azután a bolygó csillagokét, melyeknek saját isteni mozgatói vannak. A csillagok alsóbb rendű isteneihez hasonlit az ember is, ki a világ központjában, a mozdulatlan Földgömbön az egyedüli értelmes lény. Az *ember* testből, a testtől elválhatlan lélekből és ettől elválható szellemből áll, ez utóbbi az isteni rész.

Az *erényt* Aristoteles szerént nem lehet tanitani, hanem meg kell azt szerezni az erős akarat kifejtése és az erkölcsi tevékenységben való gyakorlás által. Az erény megszerzett jóra való készség, a természeti ösztönökkel nem áll okvetlenül ellentétben, sőt ezek azt elő is segithetik. Hogy az erkölcsi munkásság igazán folyamatba jöjön, erre nézve szükséges, hogy az akarat a *legfőbb jóra*, a *boldogságra* legyen irányozva. Ezen boldogság nem tétlen élvezetben, hanem az egész életen át folytonos tevékenységben áll. *Legfőbb erény a bölcseség*; az embernek akkor legtisztább és legnagyobb az öröme, midőn az isteniről gondolkodik. Az erkölcsi erények gyakorlatában az észnek az a hivatása, hogy a szélsőségek közt a helyes közép utat eltalálja [6]). Aristoteles a *polytheismusról* kicsinylőleg itélt, úgy vélekedett, hogy a mi azokban igaz, az a csillagok szellemeire vonatkozik, a többi részletek pedig csak közhasznu toldalékok.

De nemcsak a nevezett bölcsészek elméletei, hanem a *stoikusok* és *epikureisták* erkölcsi rendszerei, sőt a *skepticismus* és *eklekticismus* is közreműködtek abban, hogy az embernek erkölcsi természete ugyanazon szempontból tétessék a vizsgálat tárgyává, mely szempontból azt vizsgálni a keresztyénségnek is feladata. Különösen a

stoikusok és epikureisták foglalkoztak az ember erkölcsi feladatával és azon feltételekkel, melyek által azt elérni lehetséges.

A *stoicismus* (alapitója *Zeno*, körülbelől Kr. e. 350—260.) a *világot* erőből és anyagból alakult *élő szervezetnek* tekintette, melyet az ős erő, a világ esze, az isten hat át (pantheismus). A Föld a világnak szilárdan álló központja; a rajta levő lények közt egyedül az *ember* értelmes; mivel lelke istenből közvetlenül kiáramló szikra. Az emberen kivül még a csillagok is értelmes lények. A világról való ezen nézettel összhangzik az *erkölcstan*, melynek alaptétele szerént az embernek a természetben működő egyetemes ész szerént kell élni; a gyönyört, fájdalmat, mint az önző önkény nyilvánulásait megvetni. (A szellemnek az ösztönökön való uralmában, a kötelesség pontos teljesitésében, az igazságosság követésében, a mérsékletességben és bölcseségben (= jóság) áll az *erény*, a *legfőbb jó*, a *boldogság*. Az ember, ha tökéletesen nem szabad is, de a benne levő isteni észnél fogva tetteire nagy befolyással van. A stoicismus bizonyos körülmények közt az öngyilkosságot is megengedte s a politikában a kosmopolitismus felé hajolt. A stoicismus, egyoldalusága mellett is, azon romlott korszakban, melyben született, áldásos hatást gyakorolt; Rómában. új hazájában pedig a legjobbakat számitotta hivei közé [7].) Az *epikureismus* (alapitója *Epikuros* Kr. e. 342—272.) az ellenkező úton, de ugyanazon cél felé törekedett, mely felé a stoicismus; nézete szerént a *világ* örökkévaló elenyészhetlen atomokból alakult, ezeknek legfinomabbjaiból és leggömbölyűbbjeiből képződött a *lélek*. Test és lélek a halál következtében atomokra oszlik fel. A világok közti térben (végtelen sok világ van) boldog nyugalomban laknak az istenek, kik semmit sem törődnek a világgal (deismus). Az epikureismus *erkölcstana* szerént az erény még nem boldogság; *legfőbb jó a gyönyör*, mégpedig nem a múló, hanem az állandó, mely az erénytől elválhatlan. A bölcs nemes, lelki gyönyörre törekszik, s ezért a fájdalmat is eltűri; a legszükségesebbel megelégszik, de a finom élvezeteket sem veti meg; embertársai iránti jószivűségben és jóakaratban leli fel igaz örömét s a *felebaráti szeretetet* tartja a legbiztosabb útnak a lehető legnagyobb boldogsághoz [8]). Ezen tanoknak a művelt rómaiak közt is számos követője akadt, kik azokat a gyakorlati életbe igyekeztek átültetni.

Miután a bölcsészet az igazság kutatásában több elágazó úton haladva, mindég nehézségekre bukkant; miután sem a sensualismus, sem a subjectivismus, sem az idealismus nem mutatkozott helyes útnak (az utóbbit Aristoteles bizonyitotta be) az igazság megismerésére: csak következetesen gondolkodtak azok, kik azt vitatták, hogy az igaz-

ságot egyáltalában nem lehet megismerni. Ezt tették az *uj akadémia skeptikusai (Arkesilaos* Kr. e. 315—241., *Karneades* 214—129.), kiknek nézete szerént nincsen olyan kriterium, mely a mi ismereteink igaz voltáról biztosithatna. Ezt tudva, szerintük, a *bölcs* ovakodni fog minden itélettől és szenvedélyes törekvéstől; az *erkölcsi dolgokban* a jónak megválasztásánál és a rosznak elkerülésénél azon valószinüség és nézet szerint fog cselekedni, mely mellett a legtöbb és legjobb okok szólanak [9]).

Azonban ha belátta is az ember, hogy ismeretei bizonytalanok, azért nem mondhatott le a gondolkodásról egészen, nem vonulhatott vissza teljesen önmagába, nem merülhetett meddő tétlenségbe; hanem újból munkához fogott, újat ugyan nem teremtett, de kiválogatta a meglevő rendszerek legjava részeit, az ellentéteket lehetőleg elsimitotta s a vallásos és gyakorlati érdeket is munkakörébe vonta. Ezen feladatra az *eklekticismus* vállalkozott (rövid ideig fennálló római iskoláját a *Sextiusok* alapitották Kr. u. az első században), mely a keresztyénség felléptekor a legkedveltebb irány volt, s melyben a keresztyénséggel igen sok rokon elem található. Ezen irány *alapja* a közvetlen öntudat, az igazságnak természetes érzete, a velünk született tudás. Az erkölcsiség csirái velünk születnek, csak tovább kell fejtenünk. Az *isten hite* az ember öntudatában készen van, mivel szelleme az istennel rokon; ezenkivül a természetnek szemlélése is isten létére tanit. Az egy isten mindentudó és jósággal teljes, tiszta szellemi lény. Az ember szabadon választhat a jó és rosz között; a mint választott, a szerént éri a jövő életben jutalom vagy büntetés. A nevezett iskolának számos tagja lett keresztyénné [10]).

E rövid áttekintés meggyőzhet arról, hogy a keresztyénség a pogány világban nem lépett egészen idegen földre, mert ott az erkölcsi öntudat már ébredni kezdett, a görög bölcsészetnek legszellemibb s gyakorlatilag legfontosabb elemei nagyjában közkincscsé váltak. Általánosan elismert igazság volt, hogy az ember erkölcsi lény s életét bizonyos erkölcsi cél felé tartozik irányozni.

1) Salustius, Catilina. 51. 52. fej.

2) Lewes. A philosophia története. I. köt. 343—74. l. — Pfleiderer. Die Religion. II. köt. 147—48. l.

3) „Az istenek feletti speculatiok nem egyebek, mint azon vélemények feletti speculatiok, melyeket az emberek maguknak az istenekről alkotnak.“ Cratylos. Ez még ma is igaz.

4) Pfleiderer, i. m. II. köt. 148—49. l. — Lewes, i. m. 476—505. l.

5) Pfleiderer, i. m. II. 149. l. állitja, hogy Aristoteles felfogása szerént isten és a világ közt deistikus viszony van, s ennélfogva gondviselésről nem lehet szó.

Aristoteles nézeteiről az eltérő vélemények oka az, hogy fenmaradt művei töredékesek, s némelyiknek valódisága sem kétségtelen.

6) Brentano. Die Psychologie des Aristoteles cet. (Mainz. 1870.). Közli Knauer, Geschichte der Philosophie (Wien. 1876.) 47—53. 57—61. l.

7) Knauer, i. m. 65—71. l. — Lewes, i. m. II. köt. 122—125. l. — A stoikus gúnyosan nevezte a nép-vallás isteneit „ignobilis deorum turba“ néven.

8) Knauer, i. m. 73—75. l. — Lewes, i. m. II. köt. 106—109. l.

9) Schwegler. Geschichte der Philosophie (5. kiad. Stuttgart. 1863.). 96. l.

10) Knauer, i. m. 78—79. l.

10. Izrael népének politikai állapota.

Izrael népét végzete olyan földre vezette (Kr. e. a 13. század közepe táján) [1]), mely az ó világ birodalmainak érintkezési pontja, forgalmi útja volt. Ezen központi helyzet miatt [2]) a nagy birodalmak annak birtokáért versenyeztek. A maroknyi nép a nagy hatalmakkal szemben nem védelmezhette meg függetlenségét főleg azóta, hogy a belső meghasonlás a kis országot ketté szakitotta (Judea és Izrael országára, Kr. e. 978.) [3]). Előbb az *assyriai* [4]), majd a *babyloni fogság* [5]) törte meg a két ország erejét; azután *persa* [6]), *egyiptomi* és *syriai* [7]) iga alatt görnyedtek; e sok csapás után függetlenségüket újra kivivták s egy századnál tovább (Kr. e. 141—63.) önálló fejedelmek, a *Makkabaeusok* alatt újból virágzásnak indultak. Azonban a régi pártoskodás megint pusztulást idézett elé. A Makkabaeusok végső ivadéka *Hyrkanos*, a pharizaeusi párt feje, testvérével *Aristobulossal*, a sadducaeusok pártjának vezérével háboruba keveredett [8]) Palaestina birtoka felett. A pharisaeusi párt a nabataeusok királyát *Aretast* hivta segélyül, ki Aristobulost a fővárosban ostrom alá fogta (Kr. e. 69.). Végre *Pompejus* ment rendet csinálni (64.); ő a pharisaeusok kivánságára a királyságot eltörölte, a főpapi alkotmányt újra helyreállitotta s Jerusalemet elfoglalta (63.); a római legiok sasai előtt Aristobulos is kénytelen volt meghódolni s Judaea a római Syria hatósága alá rendeltetett és adófizető tartománynyá lett [9]). Aristobulos fia, *Antigonos* a parthusok segélyével a királyi méltóságot kivivta (42.) ugyan, de nem sokára az idumaeai *Herodes* a rómaiak segélyével Jerusalemet elfoglalta (37.), Antigonost s az öreg Hyrkanost kivégeztette (30.) s Judaeanak Rómától függő királya lett (Kr. e. 30. Kr. u. 6.). Halála után, az Augustus által is megerősitett végrendelet szerént, az ország Herodes három fia közt osztatott meg. *Archelaosnak* jutott Judaea, Idumaea és Samaria, az ország fele; *Herodes Antipás* nyerte Galilaeát és Peraeát; *Philippos* Batanaeát, Ituraeát és Trachonitist. Az első *ethnarcha*, a két utóbbi *tetrarcha* néven kormányzott. Arche-

laost (Kr. u. 6.) zsarnoksága miatt számüzték, s tartományát mint római provinciát a syriai proconsul felsőbbsége alatt procuratorok kormányozták (5. procurator volt Poncius Pilatus Kr. u. 28—37.). Philippos Kr. u. 33. meghalt, Herodes Antipas pedig 6 évvel később számüzetett. Ezután (41—44-ig) *Herodes Agrippa* volt egész Palaestina névleges királya, s végre önállóságát teljesen elvesztve, a római birodalomba kebeleztetett. Róma meghagyta ugyan a zsidóknak a nagy tanácsot, főpapjaikat, a zsinagógák és vének egyházi igazgatását; de a halálos büntetés jogát, a törvénykezést és pénzügyet magának tartotta meg, tehát mindazt, a mi az állami életnek feltétele. Azonban a zsidóknak a pogány rómaiak iránti gyülölete s a procuratoroknak határtalan zsarolása tűrhetlenné tették a római uralmat, a *Messiás eljövetelének* reménye újra felelevenedett, tőle várta a sok csapás által sujtott nép sorsa jobbra fordultát, a pogány iga széttörését. Ez az oka, hogy ezen oly sok nyomoruságon átment nép többször fegyvert ragadt a római uralom ellen, de szabadságharci kisérlete mindannyiszor meghiusult. Végre *Titus* Jerusalemet Kr. u. 70. nehéz küzdelem után bevette és földig lerombolta. *Josephus Flavius*, ki hazájának ezen végromlását élénk, megható vonásokkal rajzolta le, talán nagyitva azt állitja, hogy az ostrom alatt éhség, ragály és fegyver által 1,000,000-nál több zsidó vesztette el életét [10]). A megmaradottak vagy rabszolgaságra jutottak, vagy elszóródtak a föld minden pontjára. Különben a zsidók költözködése már a babyloni fogság végén kezdetét vette. A Kyros által elbocsátott zsidók nem mentek mind haza, hanem a nevezetesebb kereskedelmi városokba telepedtek le. Igy lassanként Ázsiának, Egyiptomnak s általában a római birodalomnak számos városában volt egy-egy raj zsidó található. Rómában *Caesartól* nyertek engedélyt zsinagoga alapitására. Az igy elszórt zsidóknak akkor is főfoglalkozása a kereskedés volt; összeköttetésüket Jerusalemmel fenntartották, a nagy ünnepeken a templomot meglátogatták, az ottani synedriumot fő egyházi hatóságuknak elismerték s a központi templom számára rendesen adakoztak. A pogányok általában a zsidókat megvetették, mint oly embereket, kik vallásos szokásaik miatt a többi emberektől elszigetelten éltek s életcélúl a meggazdagodást tűzték ki. *Tacitus*, egy büszke római megvetésével, mint embertelen és legalacsonyabb osztályról emlékezik róluk [11]). Általános gúny és rágalom tárgyai voltak; azt költötték róluk, hogy egy szamár fejet vagy egy sertést imádnak [12]) s több ehez hasonlót. Jellemző helyzetükre az is, hogy mindenütt külön városrészekben laktak, mely helyeket tisztességes ember sohasem, a rendőrség is csak rendkivüli esetekben látogatott meg.

1) Duncker: Az ó kor története (Budapest. 1874.) I. köt. 456. l.

2) Palaestina mintegy hidat képez Ázsia és Afrika közt.

3) 1. Kir. 12, 1—19. Keil: Handbuch der biblischen Archaeologie (2. kiad. Frankfurt a. M. 1875.) 19—20. l. — Dunker, i. m. II. köt. 237—39. l.

4) Salmanassar király Kr. e. 721. Izrael országát leigázta s a lakosok nagy részét fogságba hurcolta 719. Ez alkalommal Judaea nagy adó árán menekült meg a pusztulástól.

5) Kr. e. 600. lépte át Nebukadnezar Judaea határát; Jojakim király meghódolt; az ismételt lázadásokat leveretés követte; végre Jerusalem 18 havi ostrom után 586. az ellenség kezébe került és leromboltatott; az ország lakóinak nagy része Babylonba fogságba vitetett. — 2. Kir. 24. 25. fej. — Duncker, i. m. II. köt. 453—65. l. — Mely fogságból a Babylont meghódító Kyros persa király által bocsáttattak haza Kr. e. 536. — Esdr. 1—4. fej.

6) Kr. e. 536—331. a persa uralom alatt háboritlanúl éltek.

7) A macedoniai-görög uralom Kr. e. 331—167. tartott; 320—218. az egyiptomi Ptolemaeusok, majd a syriai Seleukidák, újra a Ptolemaeusok és azután véglegesen a Seleukidák uralma alá kerültek. Antiochus Epiphanes syriai király a zsidókat nemcsak koldusokká törekedett tenni, hanem nemzetiségüktől és vallásuktól is meg akarta fosztani. Ezen tűrhetlen zaklatások következtében az elkeseredett zsidók Mattathias pap és öt hős fia vezérlete alatt fellázadtak s 167—141-ig függetlenségüket kivivták. — 1. Makkab. 2—4. fej. Riehm: Handwörterb. d. Bibl. Alterthums (Bielefeld u. Leipzig, 1875. és köv.) 795—98. l.

8) A pharisaeusok a papuralom helyreállitását akarták, a sadducaeusok a királyság mellett buzgólkodtak.

9) Mommsen: A rómaiak története. (Budapest. 1874—77.) VII. köt. 170—72. 175—77. l.

10) Flavii Josephi Opera omnia cet. (edit. Frobeniana. 1582.). De bello judaico. VII. k. 17. fej. — A foglyok számát 87,000-re, a halottakét 1.100,000-re teszi. Megjegyzendő, hogy a passah ünnepre az ország férfi tagjainak nagy része fel szokott menni Jerusalembe.

11) Tacit.: Hist. V. k. 5. 8. fej. despectissima pars servientium — teterrima gens. — Juvenalis: Sat. XIV. 96—106. v.

12) Ezen utóbbi rágalom talán csak élc akart lenni a zsidókra, kik akkor sem lehettek a tisztaságnak nagy barátai.

II. Izrael népének vallásos és erkölcsi állapota.

Vallás tekintetében Izrael népének is át kellett menni azon iskolázáson, melyen más népeknek, hogy az isten tisztább, szellemibb fogalmához eljuthasson. Ezen közös iskola a polytheismus. A történelem előtti időszakban az izraeliták a semi törzsekkel együtt *polytheista természetvallás* hivei voltak. Ezen állitást az ó szövetségi iratoknak számos helye igazolja; a többek közt Józsua (24, 14.) arra inti a népet, hogy hagyják el azon isteneket, kiknek atyáik a folyón túl és Egyiptomban szolgáltak [1]). Századok nehéz küzdelmébe került, mig a nép kebelében a monotheismus gyökeret verhetett; s a zsidó nép

egész története (az ó szövetségnek majd minden könyve) bizonyitja, hogy minduntalan cserélgette isteneit. Csak a babyloni fogság óta jutott az egy istenimádás teljes érvényre s fejlődött ki a népben azon öntudat, hogy Jahvé egyedül neki jelentette ki a maga akaratát, hogy ő istennek választott népe s mint ilyennek a többi népekkel, mint nem igazi népekkel, benső érintkezésbe lépni nem szabad. Hiszen, ha ezen öntudat meg nem szilárdúl,[1] e maroknyi nép oly sok megpróbáltatást ki nem állott, az idő romboló vihara által a történelem szinteréről már rég lesepertetett volna.

Jóllehet a *zsidó monotheismus* istent tiszta, szellemi lénynek fogta fel s az érzéki világtól való lényeges különbségét annyira kiemelte, hogy ezen felfogáson a keresztyénségnek csak kevés módositást kellett tenni, mégis voltak oly *hiányai*, melyek a nép jellemére, fejlődésére káros hatással voltak. A zsidó nép istent nemzeti istenének hitte, mely nézet a nemzeti büszkeséget igen erősen kifejtette, más népek lenézését, kicsinylését előmozditotta. Istenről nagyon emberileg itéltek, őt a hajszálig igazságosnak, a törvény kérlelhetlen őrének, haragosnak, boszúállónak s csak áldozatokkal s ajándékokkal megengesztelhetőnek gondolták [2]). A halhatatlanság tana előbb ösmeretlen volt, azután sok változáson ment át; azt hitték, hogy a lélek a halál után közép állapotba jut s csak azután kezdődik a tulajdonképeni jövő élet, melyet igen érzéki szinekkel rajzoltak. Általánosan el volt terjedve azon hit, hogy a *Messias eljövend*; de benne nem a szellem és bűn rabságának megszüntetőjét várták, hanem egy hatalmas, hóditó, földi királyt, ki a zsidó népet minden nép és ország urává fogja tenni. És midőn reményükben csalódtak, Jézust nem akarták szabaditónak elismerni.

A zsidó állami és vallásos intézmények azonosak voltak; Jahvé volt a népnek ura, királya, törvényadója egy személyben (theokratia); a nép vezetői az ő nevében intézkedtek, az ő akaratának végrehajtói voltak. A törvénynek és vallásos parancsoknak feltétlen követése volt az élet feladata, mert a Jahvéval kötött *szövetség* értelmében ettől függött a nép boldogsága, azoknak megszegése pedig boldogtalanságot, nyomort vont maga után. A törvény fentartására a babyloni fogság óta a *zsinagogák* intézménye gondoskodott; ezekben olvasta és magyarázta a rabbi a törvényt, de ezek voltak a vallásos külsőségek előmozditói is. Az idegen uralom nyomása (főleg Antiochus Epiphanes alatt) a nemzeti összetartozás érzetét teljesen kifejtette; most már minden külső befolyás elől aggodalmasan igyekeztek elzárkózni, a bálványozás betegségéből kigyógyultak s az egy isten tisztelete megtisztult és megszilárdult.

Azonban a törvényszerűségnek s az elzárkozottságnak túlzása visszahatást szült, s ez és némely politikai kérdés a népet *két pártra*, a phariseusokéra és sadducaeusokéra osztotta.

A *pharisaeusok* (= Φαρισαῖοι = különváltak) pártja arra törekedett, hogy a nép a vallásos tisztasági szabályok pontos megtartása által minden tisztátalan és pogány elemtől megóvassék; az idegen földön letelepedettek közt a Mózesi törvény képezze a kapcsot, hogy igy a különböző állami kötelékektől függetlenül vallásukat és nemzetiségüket fentarthassák. (Ezen cél előmozditására voltak hivatva a vallási iskolák, a papi törvényszékek, a jerusalemi templomnak fizetendő adó s a jerusalemi synedrium, mely nagy tanács az egész szervezetnek feje, látható központja volt. Midőn a Makkabaeusok alatt a törvény és cultus már biztositva volt, s az új fejedelmek uralkodó házuk érdekét a vallásos és nemzeti érdekek rovására igyekeztek előmozditni; ekkor a pharisaeusok, mint a hazafiak pártja ezen törekvéseknek ellene szegült, a törvényt hajszálig védte, a betűhöz és a külsőségekhez való makacs ragaszkodása által a vallást üres, aprólékos szertartások rendszerévé változtatta.) Végre a pharisaeusi párt volt a hagyománynak és papuralomnak védője, a *zsidó orthodoxia* képviselője [3]).

A *sadducaeusok* (Σαδδουκαῖοι) [4]) a pharisaeusokkal sok tekintetben ellentétes állást foglaltak el; a Mózesi alapon állottak ugyan, de a hagyományok kánoni tekintélyét nem ismerték el és a szertartásoknak nagy részét kevésre becsülték; a feltámadást, az angyalok létét tagadták s azt vitatták, hogy istenen kivül más testetlen szellemek nem léteznek. Josephus szerént [5]) még azt is tanitották, hogy a lélek a halál után feloszlik, hogy isten az emberek tetteire semmi befolyással sincs. E párt a *zsidó rationalismust* képviselte; nem zárkozott el az idegen (különösen a hellen) befolyás elől, s a pharisaeusi particularismussal szemben a *kosmopolitismusnak* hódolt; végre politikai tekintetben a királyság hive volt. (E párt a fényűzést nem vetette meg, de hogy erkölcstelen életet élt vagy istentagadó volt volna, az hamis ráfogás. Ezen irány inkább az előkelő körökben volt elterjedve s nem támaszkodhatott ugy a népre, mint a pharisaeusi irány. A sadducaeusok a keresztyénséget talán még nagyobb ellenszenvvel fogadták, mint a pharisaeusok. Közűlök nem igen váltak ki *Nikodemusok* és *Gamalielek* és senki sem tért át a keresztyén vallásra (legalább erről emlékezés nincs), mig a pharisaeusok közűl, *Pált* nem is emlitve, számosan áttértek (Csel. 15, 5.).

Ezen két párt mellett fejlődött ki az *essenusok* (Ἐσσηνοί vagy Ἐσσαῖοι, kegyesek vagy orvoslók) [6]) felekezete, melynek tagjai a lévita

tisztaságot még a pharisaeusoknál is tovább akarták fejteni; a nyilvános élettől egészen visszavonultak és zártkörü rendet képeztek. Részint a Holttenger vidékén, részint Egyiptomban közös telepeken többnyire nőtlen életet éltek, földmüveléssel és némi kézmüvességgel foglalkoztak. Egyszerüen ruházkodtak, gyakran fürdöttek, csak terményféiével éltek, a húsétel tiltva volt, italukat pedig csak tiszta viz képezte. A templomi áldozatokon nem vettek részt, de a templomnak áldozati ajándékot küldtek. Nem esküdtek, az emberszeretet kötelességeinek gyakorlásában nagy buzgóságot fejtettek ki. Vagyonuk közös volt, pontos napirend szerént imádkoztak, dolgoztak és étkeztek. A belépőt három ujonc-év eltelte után, erős eskü letétele mellett vették fel véglegesen [7]. Az essenusok a *zsidó mysticismust* és *asketismust* képviselték. Elvonultságuk miatt a népre nagy befolyást nem gyakorolhattak, de tiszta életükkel jótékony hatásu ellentétet képeztek a zsidóknál is elharapódzott erkölcstelenséggel és istentelenséggel szemben. E felekezet képezte a legtisztább és legszellemibb kapcsot a zsidóság és keresztyénség közt.

A zsidóknak a pogány népekkel való érintkezése igen fontos eredményekre vezetett; mert vallásuk minden hiánya mellett is a pogányok közül sokat megnyert. Sokan az elfajult pogány vallásban nem találván többé megnyugvást, a szellemibb zsidó vallásban keresték és találták fel azt. Mások világi érdekből (katonáskodás alól felmentés, házasság, kereskedés sat.) csatlakoztak a zsidó valláshoz. Ezen áttéréseket bizonyára Josephusnak a zsidó cultust és szokásokat tárgyaló müve és a Septuaginta is elömozditotta, de legnagyobb tényező volt e tekintetben a zsinagogáknak mindenfelé elterjedése. Ezen imaházakban a pogányok közvetlen tapasztalat útján meggyőződhettek a zsidó vallás egyszerüségéről és más előnyeiről. Az áttértek leginkább az alsóbb osztályhoz tartoztak, a nők sokkal nagyobb számmal voltak s ezek már a legfelsőbb osztályokból is.

Az ilyen áttérteket *proselytáknak* (*προσήλυτοι* = advenae = idegenek) nevezték. Azokat, kik egészen áttértek s a környülmetélkedést is felvették, a *törvény proselytáinak* nevezték [8]; azokat, kik nem az egész törvényt, hanem csak az ugynevezett *Neoféle parancsokat* fogadták el, a környülmetélkedést nem vették fel, a szombatot nem tartoztak megülni, a *kapu proselytáinak* hivták [9]. Ezen utóbbiak fogadták be a keresztyénséget a legnagyobb készséggel. Volt még egy harmadik osztály is, melyhez azokat számitották, kik a zsidó istentiszteleten részt vettek, de azért a pogány vallással végképen nem szakitottak.

A zsidóságnak felsorolt sarjadékain kivül, volt még egy mostoha gyermeke, az első fogság következtében keletkezett *samaritánusok*, kik származás és vallás tekintetében is különböztek a tulajdonképeni zsidóktól. Midőn a zsidók egy része a Judaea és Galilaea közti földterületről, Salmanassar király hóditása következtében, assyriai fogságba hurcoltatott, az otthon maradt kevés zsidóból és a közéjük telepitett assyriaiakból lett a samaritánusok keverék népe. Ezen politikai egybevegyülés a két nép vallásának egybevegyülését is maga után vonta. Ezen vallásos zürzavar még a persa uralom alatt is fenmaradt egy ideig (Kr. e. 409.), végre *Manassenak*, az elüzött zsidó főpap testvérének vezetése alatt megindult a vallásos restauratio. Ők a zsidókhoz ohajtottak volna csatlakozni, de miután ezek, a babyloni fogságból megtérve, velük semmi áron sem akartak egyesülni, s miután a templom helyreállitására felajánlott segélyt is visszautasitották: külön szervezkedtek. A *vallás alapjául* a Pentateuchot és Józsua könyvét fogadták el; a Garizim hegyén egy második templomot épitettek és levita papságot szerveztek. A Mózesi vallásrendszernek későbbi fejlődésére semmi tekintettel sem voltak, hanem saját theologiájuk további kifejtésére az alexandriai bölcsészet eszméit használták fel.

Végre a *zsidók erkölcsi állapotára* térve, arról is el lehet mondani, hogy együtt emelkedett és sülyedt a vallással. Midőn a különben is törvényszerüségre alapitott vallásrendszert a pharisaeusok aprólékos külsőségek végtelen tömkelegévé tették, ez által az erkölcsiség ügyét roszúl szolgálták; mert mig az aggodalmasabbakra nézve ezen szabályok megtartása valóságos nyűg volt, addig a könnyebben gondolkodó nagy tömeg azokkal nem sokat törődött. A későbbi prófheták intései, kik a néptől a szivnek és nem a testnek környülmetélését, tehát a kedély tisztaságát s nem a külsőségek teljesitését követelték, csak múló hatással voltak a népre; de a zsidóság és keresztyénség közt az érintkezési pontok számát gyarapitották. Kitelhetőleg igazak voltak a zsidók azok iránt, kik vallásuk és nemzetiségük kötelékébe fel voltak véve; de mások, tehát a pogányok irányában semmiféle erkölcsi kötelességet nem ismertek. A családi élet is sokat vesztett tisztaságából, a minden áron gazdagságra való törekvés a piszkos eszközöket sem mellőzte. Egyszóval azon bűnöktől, melyek a pogány világban honosak voltak, az ott elszórva élő zsidók sem szigetelhették el magukat.

A zsidó nép megfutotta az emberiség történelmében neki szánt pályát, hivatását betöltötte, a monotheismust oly tisztán fejtette ki, hogy azon a keresztyénségnek nem sok módositást kellett tenni; elment

a humanismus határáig, de hogy azt átlépje, azt már nem lehetett tőle kivánni; hiszen akkor le kellett volna mondani zsidóságáról, el kellett volna temetni önmagát. Nem tette, életben maradt; elvesztette hazáját, de túlélte legyőzőit, túlélte számos üldözőjét annak bizonyságáúl, hogy az a vallás, melynek hive, még nem vesztette el ható erejét; annak bizonyságáúl, hogy az a nép, melynek erős hite és erős akarata van az élethez, a földi hatalmak különféle és számtalan eltipró rendszereivel szemben is ki tudja küzdeni maga részére a halhatatlanságot.

1) Jeremias 11, 13. nagyszámú bálványról beszél. A Királyok könyvei telve vannak a bálványozások leirásaival. — Jahve a világosság. tűz, a Nap istene volt és fiatal érc-bika alakjában tiszteltetett. A Pentateuch négy első könyvében Jahve nem egyetlen, hanem a leghatalmasabb istennek van nevezve. Elohim Eloah-nak többes alakja hasonlóan több isten imádásra útal. — Renan ugyan azt állitja, hogy a semi népeknek sohasem volt mythologiája; de egy egész népcsaládtól bizonyos tehetséget, képességet elvitatni nem lehet. A semi népektől a mythos képzést elvitatni annyi, mint azt állitani, hogy ők nagykoruaknak születtek. Goldziher: Der Mythos bei den Hebräern cet. (Leipzig. 1876.). 3—13. l. — Pfleiderer, i. m. II. köt. 268—76. l.

2) Jahve vonásai egy eszményi magaslaton álló zsidó papkirályra emlékeztetnek.

3) Keil, i. m. 636—37. l. — Mommsen, i. m. 170. l. Josephus: De bello judaico. II. k. VII. fej.

4) E név Keil szerént (i. m. 637. 638. l. 5. jegyz.) Sadok főpaptól származik, kinek családjánál volt a főpapi hivatal Salamon idejében, és róla nevezték el utódait és párthiveit. Ezen pártról l. még Mommsen, i. m. VII. k. 165. l.

5) Josephus: Antiq. XVIII. k. 2. fej.; Bel. jud. II. k. 7. fej.

6) Talán azért nevezték igy magukat, mivel egész életmódjuk gyógyszer volt a világ romlottsága ellen. Eredetük bizonytalan.

7) Ezen eskü által arra kötelezték magukat, hogy istent tisztelik, igazságosak, hűk és igazak lesznek, a tant tisztán hagyják utódaikra, a rend irományait és az angyalok neveit hiven megőrzik. Ugy látszik titkos tanaik is voltak, de ezek ismeretlenek. Keil, i. m. 639. l. — Josephus előbb idézett helyei.

8) A törvény proselytái az Izrael szövetségébe felvétettek s a szövetség fiainak és új szülötteknek is neveztettek. Ezen felvételhez a férfiak részéről a környülmetélkedés, a vizzel felavatás és egy áldozat; a nők részéről csak a két utóbbi kivántatott. A vizzel felavatás, mint a zsidósághoz áttérés önálló cselekvénye, sem az ó-, sem az új szövetségben, sem Josephusnál, sem Philonál, sem a régibb hagyományokban nem fordul elő. Legelőször a babyloni Gemara emliti világosan, s valószinűleg az égőáldozat megszüntével ezt helyettesitette a 3. század óta K. u. — Keil, i. m. 340—41. l. és 342. l. 5. jegyz.

9) A kapu proselytái, kiket a Csel. „istent félőknek“ nevez, a következőkre kötelezték magukat: hogy nem fognak bálványt imádni, istent káromolni, embervért ontani; ovakodnak a vérfertőzéstől, lopástól; a tizparancsot megtartják, igazságosak lesznek és nem esznek olyan állat húsából, melynek a vére nem folyt ki. — Keil, i. m. 240. l.

12. Izrael népének tudományos müveltsége.

A zsidó nép a tudományok iránt nem igen lelkesült. A mit e téren létre hozott, az az emberi tudás körét új tényezőkkel nem gazdagitotta. A zsidó nép *theologiája*, *philosophiája* és *költészete* épen úgy össze volt szőve, a mint ez más népeknél is a müveltség kezdetén rendesen történni szokott. A *philosophia* nem hagyta el a kijelentett vallás és törvény területét, nem alkotott új világnézetet, hanem istennek a világban nyilvánuló bölcseségével foglalkozott, s ezen elmélkedéseit a költészet virágaival ékesitette fel. Ezen *bölcseség* van fejtegetve a *Példabeszédek*, *Job*, a *Prédikátor* könyveiben és némely *zsoltárban*. A *történelmet* a theokratiára vonatkozó nagy fontossága miatt a prófheták irták meg, s azt az isteni kijelentés befolyásának eredményeként adták elő. A régibb korra vonatkozó anyagot ősi hagyományokból, mondákból, régi énekekből sat. meritették, s a hol ezek nem voltak elégségesek, ott hézagpótlóúl a költészet kiapadhatatlan forrásából is meritettek. A *természettudományok* terén nem mentek tovább azon ismeretnél, melyet a mindennapi tapasztalat szolgáltat. A *gyógyászattal* legalább a papoknak foglalkozniok kellett, mivel a bélpoklosok gyógyitása sat. az ők feladata volt [1]). A *képzőművészet* azért nem fejlődhetett ki, mivel a kép és szobor a törvény szempontjából bálványnak tekintetett.

A zsidóság ezen kezdetleges müveltségi állapotából a hódító idegen népekkel való érintkezés következtében emelkedett ki. A babyloni fogság után a *keleti bölcsészet*, majd a *hellen müveltség* gyakorolt mélyebb befolyást a zsidóságra. *N. Sándor* hódító hadjárata az ó világ legkülönbözőbb művelődési elemeit hozta érintkezésbe. A Palaestinán kivül lakó zsidók a hellen müveltség és világnézet s a többi vallási és művelődési elemek ezen vegyi folyamatától nem szigetelhették el magukat. Ezen szellemi erjedés főhelye *Egyiptom*, különösen *Alexandria* volt. A Palaestinából áttelepedett essenismus ott a *therapeutismus* [2]) alakjában új sarjat hajtott. Alexandriában, mely város a *Ptolemaeusok* alatt a hellen tudomány és müveltség főhelye volt, számos zsidó élt; ezek lépték át először a nemzeti és politikai particularismus határát s vettek fel idegen elemeket a nélkül, hogy az ó-szövetségi vallással szakitottak volna. Ezen körben és azon törekvés folytán, hogy az ó szövetségi vallást a görög bölcsészet segélyével tudományosan kiképezzék; ezen körben jött létre az *alexandriai hellen-zsidó vallásbölcsészet*, mely leginkább a platonismusra támaszkodott, de más rendszerekből is vett át elemeket. Ezen irány első

eredményéül lehet tekinteni azt, hogy az *ó-szövetséget allegoriailag* kezdették magyarázni [3]; továbbá, hogy az *ó-szövetséget görögre* leforditották (Septuaginta = LXX) [4], mivel az eredeti szöveget az Egyiptomban lakó zsidók különben sem értették.

Az alexandriai hellen-zsidó bölcsészet legkiválóbb képviselője volt *Philo* [5], ki azt tanitotta, hogy az isteni igazság minden néphez eljut, de az igazi bölcsészet alapja Mózesnél található fel, kinek törvénye és tana még a görög bölcsészet és mysteriumok kifejlődésére is befolyással volt. Mózes iratainak mélységét azonban csak jelképi fejtegetéssel lehet vizsgálni. Philo *két örök elvet* vett fel: *istent* (τὸ ὄν) és az *anyagot* (τὸ μὴ ὄν). Istenről csak annyit tudhatunk, hogy létezik, de természetét nem ismerhetjük meg. A természetfeletti, láthatatlan, változhatatlan, tiszta szellemi isten és a látható világ közt a kapcsot a kezdettől fogva istenben létező *Logos* tartja fenn. Ez a *Logos két mozzanatot* tüntet fel: egyik a minden eszmét magában rejtő *gondolat* (benső, lelki ige, λόγος ἐνδιάθετος), másik a megvalósitott gondolat, *szó* (kimondott ige, szó, λόγος προφορικός), az a gondolat, mely világgá lett. Az isteni Logosból állott elő a *közép* vagy *értelmi világ* (κόσμος νοητός, megfelel a Plató eszmevilágának), mely számos szellemből és erőből (angyalok, emberi lelkek) egységesen van szervezve. A látható világ, az anyag természeti tehetetlensége miatt, az értelmi világnak csak tökélytelen másolata sat. [6].

Philo platonismusa az ó-szövetségi kijelentés alapján épült fel; több ponton érintkezett a keresztyénséggel; alapúl szolgált a pogány *új platonismushoz*, a zsidó *kabbalismushoz* [7], az eretnekséggel bélyegzett keresztyén *gnosticismushoz*, sőt az egyházi atyák *keresztyén bölcsészetéhez* is (Alexandriai Kelemen és Origenes tanaihoz). Philo tana egyesitette a platonismust a keleti mysticismussal; a bölcsészetet a vallással. Igy Alexandriában kisérletet tettek a zsidóság és pogányság közt létező különbségek megszüntetésére is, ezen kisérlet ugyan nem sikerült s csak azt bizonyitotta be, hogy az emberiség vallásos követeléseinek a nevezett tényezők sem külön, sem egybeolvasztva nem felelnek meg többé; azt bizonyitotta be, hogy egy harmadik tényezőre van szükség, mely a két ellentétes irány használható elemeit egy felsőbb egységbe olvaszsza be. Ezen nagyon nélkülözött tényező a keresztyénség volt.

1) Keil, i. m. 640—44. l.

2) Philo szerént (De vita contemplativa) a therapeuták (= isten szolgái, ápolók, orvoslók) a bölcsnek az alexandriai bölcsészetben felállitott eszményképét igyekeztek megvalósitni. E végett egész életüket contemplationak és a legszigorubb askesisnek szentelték. A therapeuták férfiakból és szüzekből alakult vallásos társu-

latot képeztek s Alexandria közelében éltek. Az essenusoktól abban különböztek, hogy minden polgári foglalkozást kerültek; nőtlenségre kötelezték magukat; egész héten át celláikban maradtak s csak a hetedik napon gyűltek össze közös istentiszteletre. Minden ötvenedik napon (hetedik szombaton) szeretet vendégsége volt, mely alkalommal bizonyos szertartások közt sóval és izsóppal fűszerezett kenyeret és vizet ettek; ezt mysteriumok, hymnusok és táncok követték. Rendes napokon csak kenyérrel és vizzel éltek és nagyon sokat böjtöltek; csak naplemente után ettek s végezték testi szükségeiket, hogy a nappalt egészen elmélkedéssel tölthessék. Eusebius után (Hist. eccl. L. II. c. XVII.) sokan a therapeutákat keresztyén asketáknak tartották, de ezen felfogást ma már senki sem védelmezi.

3) Kr. e. a 2. században Aristobulos alexandriai zsidó bölcsész már ezen magyarázási módot használta.

4) A Septuaginta részei különböző időkből valók; némelyek szerént már a Kr. e. 8. században kezdettek egyes részeket leforditni, mások szerént csak Kr. e. a 3. század óta. Az egész Kr. e. a 2. században fejeztetett be. A Pentateuch Ptolemaeus Philadelphus (mgh. Kr. e. 246.) alatt forditatott le. Ezen öt könyv van legjobban forditva; sikerült a Jób könyve, a Példabeszédek; a többiek kevésbé sikerültek; a Dániel könyve legkevésbé sikerült. A forditásról szóló mondát a nevezett fejedelem testőrtisztjének, Aristeosnak állitólagos levele után Josephus közli. (Antiq. Jud. L. XII. c. 2.). — A Pentateuchot egészen a platonismus szellemében dolgozták át: a Gen. 1., 2. különbséget tesz a szellemi és érzéki világ közt; a Gen. 2., 6. szerént isten előbb a testetlen eszméket teremtette sat.

5) Kr. e. 25 körül szül. Alexandriában előkelő családból, a bölcsészetben és a többi tudományokban széles ismeretet szerzett; hitfelei előtt nagy tekintélyt vivott ki; Claudius császár idejében egy követség élén Rómába ment, itt állitólag megismerkedett Péterrel, a miből később azon mesét költötték, hogy áttért a keresztyén vallásra, de azt utóbb ismét elhagyta.

6) Lewes, i. m. II. köt. 150—53. l. — Knauer. i. m. 79. l.

7) A Kabbala (= elfogadott tan, hagyomány) különböző theologiai iskolák tanaiból, az ázsiai mysticismus több ágából, görög bölcsészeti tanokból és ősi nemzeti mondákból alakult. Hivei azt állitották, hogy az Ádámtól fogva szájhagyományként maradt fenn s Ádámmal azt Rasziel angyal közölte. Ezen hagyománynak fő gyűjtője és bővitője Akibah rabbi volt (Kr. e. 120. halállal büntettetett), a Jecirah könyv szerzője és tanitványa, Simeon Ben Jochai, a Szohar könyv szerzője, mely a Pentateuchot mysticus módon tárgyalja s a physicára, metaphysicára, a szellemvilágra és mágiára is kiterjeszkedik. Mások szerént a Kabbala a Kr. u. 7. századból származik. A keresztyénségben a 12. században a Kabbala mysticus vallásbölcsészetté fejlődött ki, s a középkori theosophusoknál, szellemidézőknél és ezermesterek-nél nagy tekintélyben részesült. — Scherr: Geschichte der Literatur (4. kiad. Stuttgart. 1872.) I. k. 52. l.

13. Az emberiség a keresztyénség küszöbén.

Az emberiség a fejlődés pályáján jó nagy utat tett meg, egy nagy korszak végső határán állott, midőn *az idő teljessége*, az Irás szerént, *eljött* s egy tisztább, tökéletesebb vallás hajnala tünt fel, mely a felebaráti szeretetnek, az ebből folyó jogegyenlőségnek és egyéni

szabadságnak, s ezek után a társadalom sokkal fejlettebb átalakulásának kezdetét jelölte meg. A zsidóság és pogányság részint rombolva, részint épitve a kedélyeket előkészité a keresztyénség befogadására. A pogány vallásos világnézet képtelensége nyilt titok volt, az az emberi szellem vallásos szükségeit többé nem fedezhette. Azon jobbak, kiknek keblét sem a hitetlenség üressége, sem a babona képtelensége nem érintette, jobb kor után vágyakoztak s midőn az megérkezett, örömmel üdvözölték. De csak a pogány vallás avult el, azon kincsek, melyeket a pogányság a tudomány, művészet s általában a szellemi fejlődés terén gyüjtött, elenyészhetlenek. Ezeket az új keresztyén világ, ha biztosan akart haladni, nem mellőzhette, sőt módositással fel is használhatta. Zsidóknál és pogányoknál egyaránt élt a hit, hogy a világot megújitó átalakulás küszöbén állanak. Ezen hit fejtette ki a bekövetkező átalakulás megjósolását. Minden igazi zsidó várta a *megigért vigasztalót* s hitte, hogy annak eljövetelét még megéri. A pogány világ sem feledte el egészen az *aranykorról* szóló regét [1]), és sokan hitték, hogy az újból vissza fog térni. Ezen reményt a zsinagógák s némely ezen célból átdolgozott *szentiratok* is (pl. a Sibyllák könyvei) táplálták [2]). A pogány állam egységes szervezete igen kedvező körülmény volt a keresztyénség jövőjére nézve. Egy kormánypálca, egy hivatalos nyelv egyesitette az ösmert világot. A világ a tartós béke áldásait élvezte. A legtávolabbi pontokat összekötő kereskedelmi forgalom a keresztyén eszmék elterjedését is megkönnyitette.

1) Az emberben ősi idők óta megvolt a vágy egy szebb, tökélyesebb élet után, e vágy oly erős gyökeret vert az ember keblében, hogy utóbb hajlandó volt elhinni, hogy az élet hajdanában valósággal olyan volt, mint a minővé lenni szeretné, mint a minőnek élénk képzelete rajzolja. Ilyenféle gondolatok hozták létre a különböző népeknél a paradicsom, aranykor sat. ábrándképét.

2) A Sibyllák jóslatainak régi gyüjteménye Kr. e. 83. a capitoliumi templommal együtt elégett. Ezután oly számos új gyüjtemény keletkezett, hogy Augustus azoknak szigoru kiválogatását elrendelte. Tacitus, Annal. VI. 12. — Josephus is emliti a Sibylla-jóslatokat (Ant. Jud. I. k. 5. fej.). — Bleek szerént a legrégibb zsidó jóslatok a Kr. e. 2. századból, a legújabb keresztyén jóslatok pedig a Kr. u. 5. századból származnak.

MÁSODIK FEJEZET.

A keresztyén egyház megalapitása az apostolok által és a keresztyénség terjedése.

14. Az első keresztyén egyházközség alakulása Jerusalemben és az első pünkösd.

Jézus tanitványai mesterük ügyéhez oly erős hittel és bizalommal ragaszkodtak, hogy azon csapás, mely őket Jézus halálával érte s melylyel a zsidóság vezetői az egész mozgalomnak egyszerre életerét akarták elmetszeni, azon csapás sem rettentette el őket; nem menekültek el a valószinüleg bekövetkező üldözés elől, hanem együtt maradtak Jerusalemben. A következő *pünkösd ünnepe* alkalmával is egybegyültek s imádkoztak. Az imádság ereje lelkesedést gyujtott keblükben. Ekkor *Péter* felemelé szavát az egybegyült nép előtt, bűnbánatra és megtérésre hivta fel hallgatóit, s lelkes beszédének oly nagy hatása volt, hogy a hallgatók nagy része hitt és megkeresztelkedett [1]). Igy az *első pünkösd ünnepét a keresztyén egyház születésnapjának* lehet tekinteni. Az új község tagjainak száma az apostoloknak, főleg Péternek és Jánosnak buzgósága következtében naponként növekedett.

Ezen első időszakban azok, kik Jézusban hittek, még nem gondoltak arra, hogy a zsidó egyháztól elszakadjanak; a Mózes törvényeit azután is oly pontosan megtartották, mint megtérésük előtt. Azonban azon eltérő irány, melynek alapja a Jézusban vetett hit volt, s mely külső kifejezést a keresztségben, úrvacsorában és vagyonközösségben nyert, ezen eltérő irány s azon remény, hogy Jézus újból eljő hozzájuk, a hiveket szorosan egymáshoz füzte, s előkészitette a különválást, melynek előbb-utóbb be kellett következni. A valószinüleg felbujtogatott nép ingerültsége Jézus halálával lecsilapodott; ujra emlékezni kezdettek jó tetteire, szelidségére; talán az a gondolat is bántani kezdette a jobbakat, hogy vajjon nem ártatlannak, nem a megigért Messiásnak halálát követelték-e. Mig ekként egyfelől a nép hangulata kedvező változáson ment át; addig másfelől a keresztyénség ellenei, főleg a sadducaeusok, megdöbbentek az apostolok bátor fellépésén s az új irány követői számának gyors növekedésén [2]). A zsidó főtanács mindent elkövetett, hogy az apostolokat elhallgattassa, de ők inkább akartak istennek engedelmeskedni, mint az embereknek, s nagy buzgósággal

folytatták az igehirdetést. A bölcs pharisaeusnak, *Gamalielnek* tanácsára még ez uttal az erőszakosabb eszközöktől tartózkodtak. De miután a többség az új tan barátaival rosz akaratát többször éreztette, a *galilaeaiaknak* és *nazaraeusoknak* gúnyolt keresztyének a zsidó egyházi kötelékből kénytelenek voltak kilépni s önálló egyházközséget alakitni. Igy jött létre az *első keresztyén egyház Jerusalemben* [3]), mely a később alakult községek anyjának tekinthető, s mint ilyen azokat tettleg is gyámolitotta [4]). Végre ezen egyház a zsidó-keresztyénség központja maradt egészen Jerusalem elpusztulásáig.

1) Cselek. 2. rész.

2) Csel. 5. r.

3) A Csel. könyve az első keresztyén község megalakulásáról nem nyujt oly tiszta adatokat, hogy azokra a történelem biztosan épithetne. A kezdet nehézségeivel küzdő egyház történelmének folyamata határozottabb alakot akkor kezd ölteni, midőn István a zsidó törvényszerüséggel szemben ellenzéki állást foglal el és szellemibb istentisztelet mellett küzd. Csel. 6. 7. r. — Baur, i. m. I. k. 42. l.

4) Igy a Claudius császár idejében (44.) kiütött éhség alkalmával a szükségben levő egyházaknak pénzt és élelmet küldött. Csel. 11. r. — Euseb. H. E. II. k. 8. f.

15. Az apostolok működése.

Azon férfiak, kik Jézusnak közelebbi, meghittebb körében működtek s kiknek feladata az volt, hogy a mester tanait elsajátitsák s egykor mindenfelé hirdessék, azon férfiak *apostoloknak* (= küldöttek, követek) neveztetnek. Számuk Izrael 12 nemzetsége szerént *tizenkettő* volt. Ezek nagyobb részt Galilaea alsóbb néposztályához tartoztak; müveletlen, egyszerü, de értelmes és kegyes emberek voltak. Igehirdetési munkásságuk csak Jerusalemre és legközelebbi környékére szoritkozott; sokáig nem is gondoltak arra, hogy az evangelumot a zsidókon kivül másoknak is hirdessék. Már az a körülmény, hogy az áruló Judás helyébe mást választottak, hogy igy Izrael 12 nemzetsége közül egy sem maradjon képviselő nélkül, arra mutat, hogy világra szóló tervekről nem ábrándoztak [1]). Különben életük eseményeit nagy részben homály boritja és számos monda zavarja. Ezek közé tartozik, hogy Jerusalemből eltávozásuk előtt a föld tartományait egymás közt felosztották, az apostoli hitvallást készitették, hogy nőtlen életet éltek, hogy János kivételével mindnyájan vértanu-halált szenvedtek, hogy az általuk alapitott egyházaknak püspökei voltak sat. Ezen adatoknak azonban hiteles történelmi alapja nincs. Még az apostolok névsorára vonatkozólag is eltérés van. *Máténál* (10, 2—5) a következők emlittetnek: *Simon* (Péter) Jóna fia; *András*, az ő testvére; *Jakab*,

Zebedaeus fia; *János*, az ő testvére; *Filep*; *Bertalan*; *Tamás*; *Máté*, a vámszedő; *Jakab*, Alphaeusnak fia; *Lebbaeus*, más néven Thaddaeus; *Simon*, a kánai (vagy Zelotes); és *Judas* Iskariotes [2]).

1. *Péter*, előbbi nevén Simon, Jóna fia, a Galilaeai tó mellett Bethsajdában atyja mesterségét, a halászatot folytatta. Péter (arami ny. = Kephas = szikla) nevét az evangeliumi elbeszélés szerént (Máté 16., 16—18.) Jézustól nyerte, ki az ő tevékenységét felismerte [3]). Péter merész, heves, hirtelenkedő férfiu volt, de ingatag. Jézus elfogatása alkalmával ő ragadt fegyvert mestere védelmére, és ugyan ő volt az, ki a synedrium helyiségén a Jézussal való összeköttetését eltagadta. A keresztyénség felfogására nézve is ingadozott; ő vette fel az első pogányt a keresztyén egyházba [4]), s mégis utóbb a zsidó-keresztyén párt fejeként szerepelt s a szabadelvü Pál párttal szemben ellenzéki állást foglalt el. Állitólag Palaestinán kivül egészen Babylonig hirdette az evangeliumot Márk társaságában [5]); kétes azon tudósitás, hogy ő Kisázsiában és Görögországban működött volna, és teljesen alaptalan azon állitás, hogy a római keresztyén egyházat ő alapitotta és annak 25 éven át püspöke volt volna [6]). Antiochiai tartózkodása után, hol Pállal a felett vitatkozott, hogy a zsidó szertartásokat a pogányok is kötelesek megtartani, régi bizonyságok szerént [7]) Rómába ment, ott börtönbe vettetett s Nero alatt 64—67. között kivégeztetett [8]).

2. *András*, Péter testvére, előbb Keresztelő János tanitványa volt. Munkásságáról semmit sem tudunk. A régi monda szerént Scythiában hirdette az evangeliumot [9]).

3. *Jakab* (idősebb), Zebedaeus fia csak Palaestinában működött s már korán vértanu-halált szenvedett Jerusalemben [10]).

4. *János*, Jakab testvére, Kapernaum környékén halász, előbb Keresztelő János tanitványa volt. János nemes, gyöngéd szivü, élénk képzelődő tehetségü férfiu volt; Jézushoz rajongó szeretettel ragaszkodott, legkedvesebb tanitványa, legmeghittebb barátja volt; ő rá bizta anyját is, midőn halálát közeledni érezte. János sokáig maradt Jerusalemben, állitólag Pál halála után ment Ephesusba [11]). A monda szerént Trajanus alatt Pathmos szigetére száműzetett, innen Ephesusba visszatérve, ott késő vénségében halt meg [12]).

(5. *Filep* Jézus halála után Samariában hirdette az evangeliumot, a monda szerént Ázsia éjszaki vidékein is téritett és élete utolsó éveit Phrygiának Hierapolis nevü városában fejezte be [13]).

6. *Bertalan* a monda szerént Indiában apostolkodott s Armeniában Albanopolis városban szenvedett vértanu-halált [14]).)

7. *Tamás* a monda szerént Parthiában téritett [14]). Ő volt, ki az evangeliumi tudósitás szerént (Ján. 20., 24—28.) kételkedett Jézus feltámadásán. Az újabb korban őt az igazság alapos kutatójának tekintik [15]).

8. *Máté* apostoli hivatala előtt római vámszedő volt [16]), Palaestinában és Syriában működött [17]).

9. *Jakab* (ifjabb) Alphaeusnak és Máriának, a Jézus anyja testvérének fia naziraeus volt [18]). Külsőleg annyira hasonlitott Jézushoz, hogy Judásnak csókkal kellett tudatni a poroszlókkal, hogy kit fogjanak el. Az apostoli értekezlet után a jerusalemi anyaegyház élén állott, a zsidó-keresztyén párthoz tartozott; a törvényt szigoruan megtartotta és másokkal is megtartatta, ezért a zsidók őt „igaz" melléknévvel tisztelték meg. Pál őt is az egyház oszlopának nevezte (Gal. 2., 9.). Jerusalemet valószinűleg sohasem hagyta el. Pál elfogatása után nem sok időre (63 körül) a felbujtogatott zsidók által megköveztetett.

(10. *Simon* (Kananites, Zelotes) a monda szerént Afrikában működött [19]); az ifjabb Jakab halála után a jerusalemi gyülekezet élén állott.

11. *Lebbaeus* vagy *Thaddaeus* vagy *Judás*, a *Jakab fia* (Luk. 6., 16.) a monda szerént Edessában és Mesopotamiában hirdette az evangeliumot [20]).

12. *Judas Iskariotes*, ki Jézust elárulta. Haláláról eltérő tudósitások maradtak fenn [21]), melyekből annyi bizonyosnak látszik, hogy aljas tette kétségbe ejtette s öngyilkosságra vezette.

13. Az áruló helyébe *Mátyást* választották az apostolok, kinek működéséről semmi bizonyos tudósitás sem maradt fenn [22]).

1) Máté 10. 5. 6. Jézus parancsa is ilyen szellemben van feltüntetve.

2) Lukácsnál (6. 16.) Lebbaeus vagy Thaddaeus helyett Júdás van feljegyezve, ki a Jakab fia (Luk. 6. 16.) vagy testvére (Csel. 1. 13.) volt; Jánosnál (1. 46—50.) egy Nathanael nevü apostol is van emlitve, ki a többiek közül valamelyikkel nem lehetett azonos.

3) Ezen elbeszélés aligha nem későbbi eredetü; annyi bizonyos, hogy Péter nem volt az a szikla, melyen az anyaszentegyház felépült.

4) Csel. 10. rész.

5) 1. Pét. 5. 13. De ezen levél valódisága sem egészen bizonyos.

6) „A mi minket illet, mi nem azon szinházszerű basilikában, mely Sz. Péternek szenteltetett, látjuk a nyugoti keresztyénség eredetének igazi pontját, hanem a Porta Portesában, ezen ó kori ghettoban. Azon szegény bujdosó zsidóknak a nyomait kellene felfedezni és tisztelni, kik magukkal vitték a világ vallását, kik nyomoruságukban alig álmodtak Isten országáról. Mi Rómától nem vitatjuk el lényeges igényét; valószinüleg Róma volt a nyugoti világnak, sőt Európának is első pontja, hol a keresztyénség szervezkedett. De azon kevély basilikák helyett, azon bántó jelmondatok helyett: Christus vincit, Christus regnat

Christus imperat, jobb volna egy szerény kápolnát emelni azon két derék pontusi zsidónak, kiket Claudius rendőrsége azért küldött számüzetésbe, mivel Chrestus hivei voltak!" (Aquiláról és Priscilláról van szó). Renan. Saint Paul. 113. l.

7) Irenaeus, Adv. haeres. III. 1. — Tertullianus. De praescrip. haereticorum. 36 f. sat. Közli Gieseler, i. m. I. k. 102. l.

8) Origenes után közli Eusebius. H. ec. III. k. 1. f. Saját kivánatára fejjel lefelé feszittetett meg, hogy az Úrral egyenlőnek ne tartassék.

9) U. o. i. h.

10) Herodes Agrippa 44. tájt lefejeztette. Csel. 12. 12. — Dorotheus i. m.

11) Ha János apostolt nem cserélték fel János presbyterrel.

12) Dorotheus (i. m.) még az evangeliumot is Pathmos szigetén iratja meg vele; Tertullianus szerént János Nero alatt egy hordó forró olajba vettetett; Augustinus szerént pedig a méreg-poharat minden veszély nélkül itta ki.

13) Lehet, hogy Filep apostolt felcserélték Filep evangelistával. — Polycrates ephes. püsp. után Euseb. H. e. III. k. 28. fej.

14) Euseb. H. e. III. k. 9. fej.

15) Későbbi tudósitások szerént Indiában is téritett volna. Ezt Nazianzi Gergely, Ambrosius és Hieronymus emliti. Az indiai Tamás-keresztyének őt tartották egyházuk alapitójának. L. Gieseler, i. m. I. k. 104. l. — Euseb. H. e. III. k. 1. f.

16) Nem bizonyos, hogy egy-e a Márknál (2. 14.) és Lukácsnál (5. 27.) emlitett Levivel.

17) Rufinus (H. e. I. k. 9. f.) Aethiopiában is szerepelteti; Dorotheus i. m. szerént Parthiában, Hierapolis városban halt meg.

18) Hegesippus szerént (Euseb. H. e. II. k. 23. f.), ki közvetlen az apostolok utáni időben élt, Jakab Jézusnak édes testvére volt; ugyanezt jegyzi meg Dorotheus (i. m.).

19) Dorotheus (i. m.) szerént Britanniában megfeszittetett s eltemettetett.

20) Lásd fennebb a 2. jegy. — Euseb. H. e. I. k. 14. f. — Doroth., i. m.

21) Csel. 1. 16—18. szerént ketté hasadt s bele kiomlott; Máté 27. 5. szerént magát felakasztotta.

22) Dorotheus (i. m.) Mátyást Aethiopiában az emberhúst evők közt szerepelteti, aztán azt állitja, hogy Sebastopolisban halt meg. NB. Dorotheusból az idézeteket csak azért jegyeztem fel, hogy világos legyen az, hogy a régi források felhasználása a legnagyobb ovatosságot kivánja. Szerző Jézus 70 tanitványának nevét is tudja; de már működésükről nagyon sovány adatokat közöl. Példáúl: Aquiláról azt mondja, hogy Pál is emlékezik róla és Heracliának volt a püspöke; azután ugyanazon Priscilláról, kiről Pál ugyanazon helyen (2. Tim. 4. 19.) emlékezik s ki tudvalevőleg Aquilának felesége volt, azt állitja, hogy Kolophonnak püspöke volt.

16. Pál apostol élete, működése és befolyása a keresztyén vallás rendszerére.

A keresztyénség Palaestina határát még nem lépte át s már a harc a pártok között egész szenvedélyességgel megkezdődött. A Jézusban hivő zsidók a törvényt továbbra is pontosan megtartották s ugy gondolkodtak, hogy a keresztyénségre egyedül a zsidók hivatalosak [1]), és igy a pogány csak mint zsidó lehet a keresztyén üdvnek részese.

Ha a keresztyénség saját fejlődésében tovább is ezen nyomon halad, azon esetben valószinüleg a régi zsidóságnak csak javitott alakjává vált volna. Nem igy történt. Számos *hellenista* a keresztyénség szellemi, egyetemes jellegét felismerte s azt a zsidóság bilincseiből kiszabaditni törekedett. Ezek *Antiochiában*, Syria fővárosában görögöknek hirdették az evangeliumot s az első, pogányokból álló keresztyén községnek vetették meg az alapját. Ennek tagjait nevezték gúnyból legelőször *keresztyéneknek* [2]). Ezen irányhoz tartozott *István* is, kit a zsidók azért köveztek meg, mivel a templomi cultus és a törvény ellen nyilatkozott [3]). Ezen szellemi, egyetemes iránynak fő képviselője *Pál apostol* volt, ki élete feladatává tette annak diadalra juttatását.

Pál, zsidó nevén *Saul*, a *Benjamin* törzsökéből való szülőktől származott *Tarsusban*, Cilicia fővárosában. Szüléi után Pál is római polgárnak született. Pál nevét a görögökkel és rómaiakkal való érintkezése folytán, az akkori szokás szerént, vette fel. Szülő városának, mint élénk kereskedelmi városnak, görög szelleme és szokásai az ifjura bizonyára élénk benyomást gyakorolhattak. Buzgó zsidó szülei őt *rabbinak szánták* s *Jerusalembe* küldötték, hol a hires törvénytudós *Gamaliel* iskolájában nyert oktatást a törvényből és pharisaeusi theologiából. Az akkori szokás szerént egy mesterséget is tanult, a *ponyvakészitést* [4]). A nevezett iskolában Pál a Talmudban kitünő kiképeztetést nyert; a bölcsészetnek némely általános forgalomban levő eszméit bölcsészeti könyvek tanulmányozása nélkül is elsajátithatta [5]). A tüzes, elhatározásaiban szilárd, erélyes szellemű, élénk képzelőtehetségű, éles elméjű, ősei intézményeihez egész lelkesedéssel ragaszkodó ifjú, István fellépése alkalmával, kiben a törvény megvetőjét látta, erős gyűlölettel telt el a keresztyénség iránt és készséggel ajánlotta fel szolgálatát a főtanácsnak a keresztyének üldözésére. István kivégeztetésénél is jelen volt [6]); s midőn a keresztyének (valószinüleg csak a hellenisták) Jerusalemben üldözésnek voltak kitéve, Pál hasonló megbizatással *Damaskusba indult* (38 körül). Ezen útban állott be Pál életében a forduló pont, mely szerént a keresztyénség kérlelhetlen ellenségéből Jézus evangeliumának legbuzgóbb hirdetőjévé lett. Lelkében valószinüleg már korábban erős forrongás keletkezett. Talán ő is, miként Luther 15 századdal később a szerzetességhez, a katholicismushoz, talán ő is rajongó szeretettel ragaszkodott a törvényszerüséghez; de ugyanezen időben kételyek is támadhattak benne a felől, hogy vajjon elég-e a törvény betöltése az ember erkölcsi feladatának megoldására? Esze, szive azt felelhette, hogy nem elég. Mi elég hát? A feleletet erre is megtalálta azon evangeliumban, mely a *megfeszitett*,

de a halálból feltámadott s igy mintegy isten által (zsidó szempontból) hitelesitett *Messiást* hirdette. Talán ekkor villant meg agyában azon gondolat, hogy *ha a megfeszitett Krisztus feltámadott, azon esetben nem a törvény betöltése, hanem a benne vetett hit üdvezit* [7]). Ezen fordulat után Pál nem térhetett vissza Jerusalembe, hol a zsidók részéről ellenszenvvel, a keresztyének részéről bizalmatlansággal találkozott volna. Különben is magányra volt szüksége, hogy tisztába jöhessen magával és azon eszmékkel, melyek isteni kijelentésként tüntek fel lelke előtt és erősen meggyőzték arról, hogy *őt Krisztus közvetlenül azért hivta el az apostolságra*, hogy az evangeliumot a pogányoknak hirdesse. *Damaskusba* ment tehát, honnan a zsidók üldözése elől menekülni kénytelenittetvén, visszatért Jerusalembe, hol *Barnabás* vezette el az apostolokhoz [8]). Ezután *Tarsusba* ment, honnan Barnabás hivta el, hogy *Antiochiában* a keresztyén község megszilárditásában segitsen. Itt az ügyeket elintézvén, a község segélyadományát az éhséggel küzdő jerusalemi testvérek számára elvitték. Majd visszatérve Antiochiába, Pál *első téritői útjára* indult (45 körül) *Cyprusba* és *Kisázsiába*. Ezen útjában *Barnabás* és *Márk János* voltak társai [9]). Előbb a zsinagógákban tanitottak, de az orthodox zsidók által ellenszenvvel fogadtatván, többnyire görögökből alapitottak kis önálló községeket. Midőn Antiochiába visszatértek, a kedélyeket felizgatva találták; ugyanis némely Jerusalemből jött tanitók azt kezdték hirdetni, hogy a *környülmetélkedés az üdvnek szükséges feltétele* s a pogányokból lett keresztyének is tartoznak a törvényt megtartani. Ezen tan az egyházat szakadással fenyegette; e baj megelőzése végett a község megbizásából Pál és Barnabás felment Jerusalembe. Itt az apostolok körében előadván a dolgot, a zsidó-keresztyénség három fő apostola, *Péter*, *János* és *Jakab*, a pogány keresztyéneket csak azon esetben kivánták felmenteni a törvény alól, hogy ők a Messiás községében csak proselytáknak (kapu pros.) tekintessenek, s annak igazi avatottjai, a hivő zsidók (a törvény proselytái is) a törvény megtartására köteleztessenek [10]). Pál és Barnabás ezen megnyugodva, visszátért Antiochiába. Kevés idő mulva Pál *második téritői útjára* indult el (51 körül) *Silás* társaságában, majd magához vette *Timotheust* és *Lukácsot.* Beutazta Kisázsiát, felkereste a korábban alapitott gyülekezeteket és e mellett újakat is alapitott. Egészen *Troasig* hatolt előre s már vissza akart térni, midőn egy álomlátás következtében [11]) elhatározta, hogy áthajózik *Európába.* Itt is siker kisérte fáradozásait, *Philippiben*, *Thessalonikában*, *Beroeában*, *Athenében* és *Korinthusban* községeket alapitott. Korinthusból Ephe-

sust is útjába ejtve Caesareaba hajózott, meglátogatta Jerusalemet s visszatért Antiochiába. Itt Barnabással és Péterrel is találkozott, utóbbival ingatag magaviselete miatt meghasonlott, eddigi tartozkodó állásával szakitott s határozottan követelte, hogy a törvény alól a zsidókeresztyének is mentessenek fel [12]. *Harmadik téritői útjában Lukács*, *Titus* és *Timotheus* voltak társai (54—58.). Ekkori munkásságának központja *Ephesus* volt, hol népes községet alapitott. Pál buzgóságát oly fényes siker kisérte, hogy nemcsak az orthodox zsidók, hanem a pogányok féltékenységét is felébresztette. E kettős ármány idézte elő Ephesusban a nép felzendülését [13], melynek következtében Pál onnan távozni kényszerült. Meglátogatta a macedoniai és görögországi egyházakat s Miletust érintve Jerusalembe útazott, hogy a pünkösd ünnepét ott tölthesse el, és a hiveinél gyüjtött segélyt a szegény jerusalemi keresztyéneknek személyesen adhassa át. Itt a zsidóknak és zsidó-keresztyéneknek ellenszenve tetleges megtámadásban nyilvánult. Midőn Pál a templom területére ment, a felbujtogatott tömeg meg akarta ölni s ezen szándékát végre is hajtja, ha a római őrség a gyilkosok kezeiből meg nem szabaditja. Pált mint római polgárt *Felix* helytartó, váltságdij reményében [14], két évig Caesareában fogva tartotta. Utódja *Porcius Festus*, Pált, miután ügyét a császárhoz fellebbezte, Rómába küldötte (60.). Itt könnyü fogságban tartatott s ezen időt arra használta fel, hogy eszméjét beszédei, levelezései és barátai segélyével megvalósitsa. Római fogságát Pál a vérpaddal cserélte fel a Nero alatti nagy üldözés kezdetén (64.) [15].

Pál nemcsak téritői buzgalma által mozditotta elő a keresztyénség ügyét, hanem a vallásrendszer kifejtéséhez is igen fontos alapelemeket szolgáltatott. Ő Krisztus kereszthalálából és feltámadásából indult ki. Krisztus feltámadása, Pál szerént, azt bizonyitja, hogy ő valóban Messiás volt, ennélfogva az ő halála szükséges és isteni céllal egybekötött volt. Krisztus halála a törvény érvényességét megszüntette, mert ő a törvénynek a bűnre vonatkozó átkát magára vette és ez által a bűnös emberiséget a törvény átkától és uralmától s a bűn hatalmától megszabaditotta. Krisztus a halál után megdicsőült és szellemi életet él, az ember is ilyen szellemi életre van hivatva. Az egyes ember az üdvöt a Krisztusban való hit által nyeri el, e hit a Krisztus halálának és feltámadásának részesévé teszi. Krisztus halála a hivőnek beszámittatik s ennek folytán a törvény átkától és a bűn szolgaságától megváltatik; Krisztusnak, a fiuságnak szelleme hatja át szivét, mely szellem mig egyfelől az Atyával való kibékülésről bizonyossá teszi, addig másfelől oly erővel ajándékozza meg, mely őt képessé teszi arra, hogy

istennek tetsző életet folytasson. A Krisztus keresztje az üdvnek új útját jelölte ki, melyen nem törvény által, hanem *kegyelemből üdvezülünk*. De ha a törvény többé nem üdvezit, azon esetben a zsidó és pogány közti különbség is elenyészik. Krisztus az ember és ember közt addig létezett különbséget megszüntette; isten előtt minden ember egyenlővé lett. Mindenki, a ki hisz, az üdvre hivatalos, isten országának polgára, akár zsidó, akár pogány [16]).

Pál nemcsak a pharisaeus iránynyal és zsidósággal, hanem a zsidó-keresztyénséggel szemben is ellentétes állást foglalt el. A keresztyén theologiában a minden vallásban feltalálható *helyettes elégtételnek* [17]), ezenkivül a *hit által való megigazulásnak* és ezzel kapcsolatban a *kegyelemből való üdvezülésnek* eszméit honositotta meg. Különben a zsidó világnézet és istenfogalom alapján maradt s gondolatait a pharisaeusi dialektika és bizonyitékok segélyével fejtette ki.

Gondolkodásmódjának s egész egyéniségének élő bizonyitékai ránk maradt, de nem mind hiteles *levelei* [18]). Ezekből megtudjuk, hogy Pál olyan görög nyelven beszélt és irt, a milyenen a zsidó hellenisták; és igy irálya telve van zsidó és syriai nyelvsajátságokkal; gondolatmenete néha igen tömött és épen e miatt homályos. Leveleiből megtudjuk, hogy a meggyőzés minden eszközével rendelkezett; most a gyöngéd szeretet, majd a komoly rábeszélés hangját alkalmazta, szükség és körülmények szerént a fenyegetés kemény szavait is hallatta, különösen midőn azt tapasztalta, hogy fáradságának gyümölcsei már-már veszendőbe mennek [19]); más alkalommal megint oly gyöngéden, engesztelöleg beszélt, mint a fegyelmet is szeretettel gyakorló anya gyermekeivel. Egyszer kimondott eszméihez való szilárd, makacs ragaszkodása sok akadályt görditett útjába, melyeket csak eszélyességgel és nagy fáradsággal sikerült elháritani.

Ha *Péter* az eszményit érzékitő *katholicismusnak*, akkor *Pál* az eszményit a maga szellemiségében felfogó *protestantismusnak* apostola. A 2. században Pált nem sokat emlegették; a 3., 4. és 5. században a keresztyén theologia alapitójának tartották. A középkorban Péter lépett az előtérbe (= római papuralom), Pálról egészen megfeledkeztek. A 16. századi reformatio Pál nevét irta zászlajára; és valóban ekkor Pál szelleme Lutherben mintegy új életre kelt. E *két apostol közt* igen nagy a *hasonlatosság*: mindkettő erőszakot tett a *nyelven*, oly hiba ez, melyet úttörők nem kerülhetnek el; mindkettő szenvedélyes, erélyes és függetlenségre törekvő volt; mindkettő esztelen makacssággal ragaszkodott egyszer felállitott és absolut igaznak tartott tételéhez. *Jézussal összehasonlitva*, *Pál* eltörpül; Jézus

Cyprusba ment. Ezután nyoma elvész [2]). Iratai, ha voltak, elvesztek vagy meghamisitva maradtak fenn.

Márk-János, Barnabás rokona, előbb Pál és Barnabás társaságában működött, utóbb Barnabás mellett. A *nevét viselő Evangelium* korábban a Máté és Lukács nevét viselők hiányos kivonatának tekintetett [3]), újabb elmélet szerént ő volna az ős evangelium szerzője [4]), a kérdés megoldatlan. A monda szerént Egyiptomban és Alexandriában téritett, ugyanitt püspök volt s mint vértanu fejezte be életét [5]).

Lukács (Lucanus) macedoniai orvos volt. Pál téritette meg Troasban; ettől fogva közöttük a legbensőbb viszony fejlődött ki. Lukács mesteréhez rajongó szeretettel és vak bizalommal ragaszkodott s hű úti társa maradt. Az ő *nevét viseli a harmadik Evangelium* és az *Apostoli cselekedetek könyve.* Mint ezen utóbbinak eredeti alakjában szerzője igen fontos helyet foglal el a keresztyén egyház történelmében, ő irta meg a keresztyénségnek eredetéről szóló tudósitást, s az ő itéletei szabályozták azon eszméket, melyek az egyház első idejében keletkeztek [6]). Sokan *Silassal* vagy *Silvanussal* egynek tartják [7]).

Timotheus Pállal Lystrában ismerkedett meg, az apostolnak útitársa s egyes esetekben megbizottja volt; az utóbbi minőségben huzamos ideig tartózkodott Ephesusban, hogy az ottani községet rendezze.

Titust, ki születésére nézve görög volt, hasonlóképen Pál téritette meg s némely ügyek elintézésére használta. Igy a krétai község rendezését Pál reá bizta. Egy alaptalan monda szerént Titus Kréta szigetén tartózkodása alatt az ifjabb Pliniust megtéritette [8]).

1) Igazában Pál maga mellett nem türt meg senkit, ki akaratának alá nem rendelte magát. Pál független főnök akart lenni s ezen célját el is érte, még a barátság felbontása árán is, ha a szükség ugy kivánta.

2) Dorotheus (i. m.) regélése szerént ő hirdette először Rómában Krisztust, azután mediolanumi (Milano) püspök volt. — Theodorus (H. E. II. k.) szerént ereklyéi Cyprusban találtattak meg.

3) Griesbach, Baur, Strauss, Zeller.

4) Wilke, Weisse, Bauer Bruno, Reusz, Ritschl, Ewald, Holtzmann cet. — Hogy az „ős Márkot" ő szerkesztette-e, ezt nem lehet tudni, hogy jelenlegi alakjában későbbi keletü, az bizonyos.

5) Euseb., H. ec. IV. k. 11. f. — U. o. VI. k. 23. f. szerént az evangeliumot Péter előadása szerént irta. — Dorotheus i. m.

6) Renan, Saint Paul, 130—134. l. — Az Ap. Csel. jelen alakja későbbi kidolgozás, de mivel az átdolgozó az első személyben való előadást többször megtartotta, az eredeti tudósitóval (ki alkalmasint Lukács volt) azonosnak tartatott. A Lukács nevét viselő Evangelium is neki tulajdonittatott; de az újabb kritika mind-

két művet a 2. század termékének itéli. Az Evang. oly szerzőtől származik, ki a Pál irányát közvetitni törekedett; művéhez régebbi dolgozatokat használt, melyekről azonban a kritika eltérőleg nyilatkozik.

7) Dorotheus (i. m.) szerént Silas Korinthus, Silvanus Thessalonika püspöke volt, s mindketten a 70 tanitvány sorozatában foglalnak helyet.

8) Eusebius (H. ec. III. k. 4. f.) szerént Timotheus Ephesusnak, Titus Kretának első püspöke volt.

18. A keresztyén vallás terjedése Palaestinában és a szomszédos területeken.

Azon üldözés, mely Jerusalemben (37 körül) a keresztyéneket először érte, az evangelium terjedését mozditotta elő. A kis keresztyén anyaközség szétszórt hivei Judaeának és Samariának minden pontján hirdetni kezdették isten országát [1]). *Filep* diakonus és evangelista *Sebasteben* (= Samaria) egy keresztyén községet alapitott, miről az apostolok értesülvén, Péter és János apostolokat küldötték oda az új község rendezése végett [2]). Filep ezután délfelé folytatta a téritést a Philistaeusok régi területén egészen *Asdodig* (= Azotus); itt visszafordult és éjszak felé hirdette az igét egészen Caesareáig. Valószinüleg a jopei és lyddai virágzó egyházakat is ő alapitotta. *Caesareában* megállapodott s az ottani tekintélyes községnek is ő vetette meg az alapját; ugyancsak ott tartózkodott még évek múlva is mint diakonus [3]). Egy év alig múlt el az első üldözés óta és már Palaestinának a Jordánon inneni részében mindenütt voltak keresztyén községek. *Galilaeában* már Jézus életében voltak hivők s hihetőleg innen jutott el a keresztyénség *Damascusba* is. A Jerusalemből elűzött keresztyéneknek egy része elszéledt *Phoeniciában*, mások átmentek *Cyprusba*, némely cyprusi hellenisták pedig *Antiochiában* nemcsak zsidóknak, hanem görögöknek is hirdették az igét [4]). Ugy látszik, hogy a caesareai község rendezését *Péter* vállalta magára, mivel ott többször megfordult s ugyancsak ott határozta el nagy küzdelem után, hogy pogányokat is felvegyen a keresztyén egyházba, mely tetteért apostol-társai részéről szemrehányással illettetett [5]).

Az igy megalakult keresztyén községek közt az összeköttetést a *küldöttek* tartották fenn, s ha a körülmények kivánták, magok az apostolok is *körútakat* tettek. Egy ilyen körútról emlékezik a Csel. könyve (9, 32—43.), mely szerént Péter meglátogatta a lyddai és jopei és a többi egyházakat s gyógyitásai által figyelmet gerjesztvén, sok hivőt nyert meg a keresztyénségnek.

1) Csel. 8, 1. 4. — 2) Csel. 8, 5—40. — 3) U. o. 21, 8. — 4) U. o. 11, 19. 20. — 5) Csel. 10. r., 11, 1—18.

19. A keresztyén vallás terjedése Azsiában, Afrikában és Európában.

Azon adatokat, melyek a keresztyénségnek ezen időszakban való elterjedéséről szólanak, szükséges szigoruan megbirálni; mert a 9. század óta több egyház mondákkal igyekezett bebizonyitni régiségét és apostoli eredetét. Azonban biztosan lehet állitani, hogy Jerusalem végpusztulása után az evangelium nemcsak a római birodalomban, hanem annak határain kivül is gyorsan terjedt. Ezen tény mellett bizonyit az, hogy a római császárok Jézus vallását, mint a pogány vallásra és a birodalom szerkezetére nézve is veszélylyel fenyegető tant, minden lehetséges eszközzel elnyomni törekedtek. A küzdelem hosszas és makacs volt, de az új szellemi áradatnak, mely az emberiség jobb részének kebelében otthonra talált, a világbiró császárság minden hatalma sem volt képes gátat emelni.

Két fő külső *tényezője* volt a *keresztyén eszmék terjedésének*: egyik a *kereskedelem*, másik a zsidó *zsinagógák* intézménye. A kereskedő azon időben bejárta a legtávolabbi forgalmi helyeket is (főleg vizi útakon) s nemcsak a különböző területek áruit vitte magával és cserélte ki, hanem a szellemi termékeket is. S ha meggondoljuk, hogy a kereskedés részben akkor is a zsidók kezében volt s a központi és fő kereskedő városok zsidó telepei egymással kereskedelmi s családi összeköttetésben állottak, akkor be kell ismernünk, hogy ezen forgalmi hálózat a keresztyénség terjedésének igen fontos tényezője volt. Minden zsidó telepnek megvolt a maga *zsinagógája* (imaház), mely a többi házaktól semmiben sem különbözött, de a telepnek központját képezte. Ezen zsinagógák a pogányok közül sok hivőt vonzottak saját szellemibb cultusukhoz (kapu proselytái), kik aztán a keresztyénségre áttértek közt az elsők voltak. Minthogy ilyen zsinagógák csak nagyobb városokban voltak, a keresztyénség is ezen pontokon terjedt el előbb s csak nagy későre jutott el a vidéki városokba, falukba [1]). Ezen vándor-kereskedő zsidó nép közt voltak számosan keresztyének is, kik nem hivatásból, hanem ugyszólva tudtokon kivül terjesztői voltak a keresztyén szellemnek és életnek. Bizonyára ezen névtelen apostolok több lelket hóditottak meg isten országának, mint sokan azok közül, kiknek neveit a hagyomány feljegyezte [2]).

A keresztyénség terjedésének részleteit illetőleg, a hagyományból az akkori téritésnek következő térképét lehet összeállitani.

Ázsiában Marcus Aurelius idejében (161—180.) a *parthusok* [3]) közt keresztyén községeket alapitottak. A 2. században (160—70.)

Abgar Bar Manu, *Osrhoene* fejedelme, *Edessában* keresztyénné lett s az udvar példáját a nép többsége is követte [4]). Ezen tényt azzal támogatják, hogy a nevezett fejedelem pénzein a Baal jelvényei helyett a kereszt látható [5]).

Persiában is korán kezdett terjedni az evangelium, de biztosabb adatok azon kortól fogva vannak, midőn az ó-persa birodalom a *Sassanidák* alatt újra önálló lett (a 3. százád elején), s midőn *Mani* az ó-keleti vallásrendszerekből és a keresztyén vallásból egy új népvallást akart összeilleszteni.

Arábiának azon részében, mely római uralom alatt volt, a 3. század közepén a keresztyének száma már tekintélyes volt, ezen területen alexandriai *Origenes* is megfordult [6]). A hagyomány még azt is emliti, hogy *Pantaenus* az alexandriai iskola első tanitója *Indiába* [7]) ment (190 körül), s ott egy evangeliumot talált volna, melyet Bertalan hagyott hátra.

Afrikában legelébb *Egyiptomban* kellett a keresztyén vallásnak gyökeret verni, mivel *Alexandria* volt a zsidó-hellen műveltség főhelye. Már az evangelium első hirdetői közt voltak alexandriai műveltségű férfiak, mint pl. Apollos. A Rómával való összeköttetés útján korán eljuthatott az evangelium *Carthagoba* s a birodalom afrikai tartományaiba. A carthagoi egyház állapotáról a 2. század végén Tertullianus presbyter tudósit, de már ekkor az virágzó állapotban volt [8]). A 3. század közepén *Mauretaniában* és *Numidiában* oly számosan voltak a keresztyének, hogy a Cyprianus carthagoi püspök alatt tartott zsinaton 87 püspök volt jelen.

Európában *Róma* volt azon időben a legfőbb érintkezési pont s előbb ismerte meg a keresztyénséget, mint a közbe eső országok és városok. Itt találkozott minden keleti cultus, itt fordultak meg leggyakrabban a syriaiak. Valószinű, hogy az 50. év óta már néhány syriai keresztyén-zsidó ott az evangeliumot terjeszteni kezdette [9]). *Görögországban* és *Macedoniában*, mint emlitve volt, Pál több községet alapitott. Kisázsiai görögök, *Galliával* már ősi idők óta kereskedelmi összeköttetésben lévén, korán megismertették ott a nagyobb kereskedő városokkal a keresztyénséget. A 2. században *Lugdunumban* (= Lyon), *Viennában* virágzó egyházak voltak. Gallia éjszakibb, belvidékein a keresztyénség csak később tört útat; a 3. század közepén az egyházi monda szerént római téritők *Párisban* is alapitottak keresztyén községet [10]). Hogy *Helvetiában* a 3. század végeig a keresztyénség megszilárdult volna, ezt csak a mondák alapján állithatni. Irenaeus tudósitása szerént [11]) Galliából elterjedt az evangelium *Ger-*

mamidba (Germ. cisrhenana) is a Rajna mentén, azon területen, mely a római hatalomnak meghódolt. Ugyanő emliti legelőször, hogy az evangelium *Hispaniában* is gyökeret vert. Ezen tudósitást a tengerparti városokra nézve hitelesnek lehet tekinteni. Söt az sem lehetetlen, hogy ezen időszakban *Britannia* lakói is megismerkedtek a keresztyén vallással, mégpedig vagy a kisázsiai vagy a galliai kereskedelmi összeköttetés folytán. Az előbbi feltevés mellett szól azon körülmény, hogy a brit egyház a kisázsiai szokásokat vette be s a római pápaság tekintélyét sokáig nem ismerte el. Ezen időszak végén a keresztyénség a *Dunamenti* római gyarmatokban sem volt ösmeretlen, sőt keresztyén foglyok azt a Fekete-tengermelléki *góthokhoz* is elvitték [12]. Általában ezen időszak végén nemcsak a római birodalom főbb pontjain, hanem mindazon szomszédos népeknél is, melyekkel Róma barátságos vagy ellenséges érintkezésben volt, a keresztyénség kisebb vagy nagyobb hóditást tett.

Hogy mennyi volt ezen időszak végén a keresztyének száma, azt még hozzávetőleg sem lehet megmondani; mert egyes főbb városokban a keresztyéneknek a pogányokhoz való számarányából az egész birodalomra következtetni nem lehet [13]).

1) A paraszt (paganus) utóljára lett keresztyénné, részint a helyi nyelvjárások akadálya miatt, részint mivel az apostoli kor cultusa egybegyülésből (ecclesia) állott, tehát városi viszonyokat feltételezett. L. ezen tárgyra nézve Renan, Saint Paul, 10—12. l. — Renan azon állitása, hogy a keresztyénség a zsinagógák nélkül nem fejlődhetett volna ki, igen merész nagyitás.

2) Renan, i. m. 96—99. l.

3) A parthusok (= elűzöttek, kivándoroltak) méd és skytha keveréknépe a turani népcsaládhoz tartozott. Kiepert: Lehrbuch d. alten Geographie (Berlin. 1878). 65. l. — Vajjon ezen vitéz lovas nomád nép, mely Ázsia szivében lakott, s egykor a világtörténelemben nagy szerepet vitt (Kr. e. 150 körül a parthus birodalom az Euphrates és Indus közt minden országot magába foglalt s egyedül mert szembeszállani a világhóditó római birodalommal), nem volt-e rokona őseinknek?

4) Egészen a mesék országába tartozik azon hagyomány, hogy a nevezett fejedelem egyik elődje, Abgar-Manu-Uchomo (= fekete ember) Krisztussal levelezett s őt udvarába hivta volna; de Krisztus Tamást küldötte el maga helyett. Euseb., H. ec. I. k. 13 f. a 14. f. a levelezést is közli.

5) Ez ugyan magában még nem bizonyság, mert a keresztalaku jelvény a keresztyénség előtt jóval ismeretes és használatban volt; s azon kormánypálca és tőr, melyet Baal isten az egyik kezében tartott, nagyon hasonlit a kereszthez. L. Riehm. Handwörterb. d. bibl. Alterthums. 129. l. — V. ö u. o. 114. l. Astarte alakjával, mely nagyon hasonlit a mennyország kulcsát kezében tartó római pápához.

6) Beryllus bostriai (fővárosi) püspököt Origenes téritette vissza a hit igaz útjára. Eus. H. ec. VI. 32.

7) India alatt alkalmasint Yement, Arabiának délnyugoti területét kell érteni.

8) Ad Scapulam 5. f. — A lakosok tizedrésze már akkor keresztyén volt.

9) Svetonius, Claudius. 25. f. — Csel. 18, 2.

10) Gergely toursi püspök. Hist. Francorum. 1, 28. Közli Herzog, i. m.

11) 180 körül lugdunumi püspök volt.

12) Sozomenus. Hist. Eccl. II. k. 5 fej.

13) Steudlin szerént a népesség fele, Matter szerént annak ötöde, Gibbon szerént huszada, La Baslie szerént tizenkettőde keresztyén volt. Burkhardt szerént keleten a lakosok tizede, nyugoton tizenötöde keresztyén volt. Herzog. i. m. I. 46. l. — A keresztyének számát ezek után talán öt millióra lehetne tenni.

HARMADIK FEJEZET.

A keresztyének üldöztetése.

20. A keresztyéneknek üldöztetése a zsidók részéről.

Az első században még irodalmi téren nem támadták meg a keresztyéneket; de az üldözések a felbujtogatott nép és egyes fejedelmek részéről már megkezdődtek. Legelőbb a palaestinai zsidók éreztették a keresztyénekkel haragjukat. Az *első általánosabb üldözés* akkor tört ki, midőn István a synedrium és nép kivánatára megköveztetett (37 körül). A *második nagyobb üldözés* Herodes Agrippa alatt érte a keresztyéneket (41—44.), ki a papok és sadducaeusok ösztönzésére s a nép kegyét hajhászva, a jerusalemi község megsemmisitésére minden eszközt felhasznált [1]). Ezen alkalommal végeztetett ki áz idősebb Jakab, s Péterre is hasonló sors várt volna, ha börtönéből meg nem szabadittatik. Az elárvult jerusalemi község élére ezután az ifjabb Jakab állott. A *harmadik üldözést* a sadducaeus párti Ananus főpap inditotta, ki Festus halála után a helytartóság megüresedését a keresztyének iránti boszújának kielégitésére használta fel (69.). Ezen boszúnak az ifjabb Jakab is áldozata lett [2]).

Az emlitett üldözések leginkább Jerusalemre és környékére szoritkoztak, s ha egyesekre nézve vészthozók voltak is, de általában a keresztyénség ügyét nagyban elősegitették. Ugyanis a közös nyomor a hivek kebelében a szeretet, részvét és összetartás érzetét fokozta, megszilárditotta; a keresztyén egyháznak önállóságát kifejtette, s minthogy mindenik menekült apostoli buzgóságot fejtett ki bujdosása alatt, az evangelium terjesztésének is jó szolgálatot tett.

A római uralom ellen többször fellázadt zsidók végre kimeritették a rómaiak türelmét. *Flavius Vespasianus* nagy hadsereggel Judaeába nyomult; a zsidók kétségbeesetten harcoltak, de több vere-

ség után Jerusalem védelmére szorittattak. A főváros ostromát a császárrá választott Fl. Vespasianus fia, *Titus* vezette s iszonyu vérengezés után azt (70.) bevette [3]). A Jerusalemi keresztyén egyháznak számos hive még az ostrom előtt, az utolsó üldözés alkalmával *Pelldba*, a Jordánon túl fekvő városkába menekült [4]). A zsidók azonban még ezen iszonyú pusztulás után sem hagytak fel a keresztyének üldözésével. Ha másként nem árthattak, alaptalanúl bevádolták s gyakran a népet is ellenük lázitották. Boszújokat *Hadrianus* uralkodásának utólsó éveiben fegyveres erővel is éreztették. A nevezett uralkodó a zsidók lázongásai által felboszantva, elhatározta, hogy a zsidók nemzetiségét is megsemmisiti. Ezen célból a környülmetélkedést, a szombat megünneplését súlyos büntetés alatt megtiltotta s Jerusalem romjain egy új római várost kezdett épitni, melyet Jupiternek szentelve *Aelia Capitolinának* nevezett el. Ezen végszükségben a zsidók újra fegyvert fogtak; egy ál Messiás, *Bar-Cochba* [5]) állott a nemzeti létükért és vallásukért küzdők élére. A kétségbeesés fegyvereiknek sikert szerzett, hatalmukba keritették Jerusalemet s Palaestina rövid időre még egyszer kivivta függetlenségét (132). De majd megjelent *Julius Severus*, ki három évi hadjárat után *Bethert*, a Messiás székvárosát is elfoglalta (135.). Bar-Cochba a csatában fejezte be rövid dicső pályáját. Palaestina ezen hadjárat alatt vadonná lett, a városok legnagyobb része romokban hevert. Ezen idő alatt a keresztyének mindkét harcoló fél részéről üldözésnek voltak kitéve. A rómaiak őket mint zsidókat üldözték; a zsidók pedig azért éreztették velük haragjukat, mert vonakodtak a közügy védelmére fegyvert fogni. Ez volt az *utolsó üldözés*, mely a keresztyéneket a zsidók részéről nagyobb mértékben és nyilvánosan érte.

1) Euseb. H. E. II. k. 9. fej. — Csel. 12. 1—19.
2) Euseb. i. m. II. k. 23. f.
3) L. a 11. cim alatt és a 10. jegyzetet is.
4) Euseb. H. E. III. k. 5. f.
5) Euseb. H. E. IV. k. 6. f. — Bar-Cochba = csillag fia, a Num. 24, 17. levő jóslatra vonatkozik, tulajdonképeni neve Simon volt.

21. A keresztyének üldöztetése a rómaiak részéről az első században.

A rómaiak részéről a keresztyének üldözését ugyanazon okok idézték elő, melyek a zsidókat hasonló eljárásra ösztönözték. A polytheista vallások azért voltak kölcsönösen türelmesek, mivel minden cultus bizonyos nemzetiséghez és országhoz volt csatolva s igy egyik

hatása a másikét nem veszélyeztette. Ezen szempontból Róma is türelmes volt mindazon vallások iránt, melyek államilag engedélyezve voltak. Midőn a római birodalom határai terjedni kezdettek, a meghóditott területekkel együtt sok új cultus lett a birodalom keretébe felvéve és engedélyezve. Ezen *engedélyezett vallások* (religiones licitae; collegia, sodalitia licita) mind nemzeti vallások voltak, tehát alapjában olyanok, mint a római államvallás. Ellenben az *idegen cultusokat* (rel. peregrinae; coll., sodalitia illicita) már a régi törvények tiltották [1]). Ezen törvényeket, midőn az idegen cultusok (sacra peregrina) az országos cultus és a közerkölcsiség rovására nagyon felszaporodtak, tanácsvégzések újitották meg. *A zsidó vallás*, mint nemzeti vallás, hasonlóan *engedélyezve volt*, s mig a keresztyéneket a zsidóság egy felekezetének tartották, addig nem is üldözték őket. De mihelyt a kettő közti különbséget felismerték, a keresztyénség elvesztette jogosultságát. Azt a vallást, melynek hivei a jövő élet reményeiért e világról lemondottak; egyetemes isten-fogalmukkal a politikai particularismus, állami mindenhatóság és nemzetiség korlátait áttörték; az állam-eszmével, mint fenségesebbet, istenországáét állitották szembe; s midőn az államvallástól elszakadtak, a felségsértés bűnébe estek: azt az államra nézve igen veszélyes vallást Róma, ha tovább is élni akart, nem tűrhette meg. Különben is a keresztyének szoros egyesülése, zártkörű (az úrvacsora alkalmával), néha titkos összejövetelei gyanusoknak tűntek fel. A pogány szertartásoktól, hadi szolgálattól sat. való idegenkedés egyenesen az állami intézmények ellen irányuló ellenszegülésnek tekintetett [2]).

Továbbá a pogány nép a keresztyéneket istentagadóknak tartotta, róluk a legképtelenebb rágalmakat terjesztette [3]). Ha valami rendkivüli természeti csapás pusztitott, ezek okát az isteneket megvető keresztyénekben keresték s bűnbakként őket szenvedtették meg. Aztán a pogány papok, jósok s általában mindazok, kik a pogány cultus után éltek, folyvást bujtogatták a népet az új tan hivei ellen. A műveltebb körökben sem talált eleinte a keresztyénség kedvezőbb fogadtatásra, hiszen a keresztyén vallás a gyűlölt, megvetett zsidóságra támaszkodott. A művelt, büszke római és görög nem rokonszenvezhetett oly egyszerű tannal, mely a bölcsészeti műveltség igényeit nem elégithette ki, mely a testi feltámadást tanitotta s a vallás központjává egy keresztre feszitett zsidót állitott.

Az üldözések *Marcus Aureliusig* csak elszigeteltek voltak, azután *Deciusig* terjedelmesebbek és hevesebbek kezdettek lenni, Decius óta az egész birodalomra kiterjedtek s a legnagyobb kiméletlenség-

gel sujtották a keresztyéneket. A 4. század óta az egyiptomi tiz csapás hasonlatosságára vagy az Apokalypsis (17. 3.) fenevadjának tiz szarva után tiz nagy üldözést szoktak felsorolni, de ez csak erőltetve lehetséges.

Claudius alatt (53.) a zsidók zendülés miatt kiutasittattak Rómából, ezen alkalommal a zsidóknak tartott keresztyéneknek is távozni kellett [4].

Az *első tulajdonképeni üldözés* a római keresztyéneket *Nero* alatt érte. Ugyanis Rómát azon időben borszasztó tűzvész pusztitotta el (64.), s nagyon erős gyanu támadt, hogy ezt maga a császár rendelte el; hogy tehát a gyanut magáról elháritsa, a gyujtogatás bűnével a keresztyéneket vádolta, ennek alapján őket elfogatta és keresett kinzásokkal végeztette ki [5]). Ezen kegyetlen gyilkolás, habár a keresztyének iránt általános ellenszenv uralkodott, szánalmat keltett fel, mivel nem a közjó, hanem egy ember dühe kielégitése miatt történt. Ezen üldözés időnként megújulva Nero haláláig (68.) tartott, de Róma városának és legközelebbi vidékeinek határát nem lépte át. Habár ezen üldözés nem tekinthető vallásüldözésnek, mégis a keresztyénséget rémülettel töltötte el, s a pogányvilág iránti ellenszenvét fokozta. Ettőlfogva Nero azon *Antikrisztusnak* tekintetett, ki majd egykor visszatér s az isten népe ellen háborut indit; a római birodalom a gonosz szellemek országának tartatott, melylyel a keresztyénnek minden viszonyt meg kell szüntetni, miután nem sokára újra megjelenik Krisztus, a római birodalmat megsemmisiti, s a Messias országát megalapitja.

A felbujtogatott pogány nép, haragját a keresztyének, mint az emberi nem gyülölői ellen nem egyszer tettlegességekben nyilvánitotta, de a római állami hatalom még a keresztyének ellen semmi intézkedést sem tett. *Domitianus* (81—96.) alatt egyes keresztyének kivégeztettek ugyan, de nem bizonyos, hogy minő alapon. Aztán állitólag Palaestinában Dávid ivadékait felkutattatta s maga elébe idéztette, de meggyőződvén ártatlan és veszélytelen voltukról, őket szabadon bocsátotta [6]). Saját nagybátyját *Flavius Clemens* consult istentagadás cimén kivégeztette és annak nejét *Flavia Domitillát* száműzte; de ezen egyes esetekből tulajdonképeni vallásüldözésre még következtetni nem lehet.

1) Cicero. De legibus. II. 8. f. „Senkinek se legyenek külön istenei: új vagy idegen isteneket magánosan ne tiszteljenek, ha azok befogadva nincsenek."

2) A római állam azzal is megelégedett volna, ha a keresztyének a törvényes szertartásokat tiszteletben tartják; de az első keresztyének minden pogány intézménynyel szakitottak, még ha nem tartozott is a vallásra. Bármilyen türelmes

volt is Róma különben, de már azt csak nem engedhette meg, hogy a keresztyének a régi vallásos és politikai állapotokat fenekestől felforgassák.

3) A keresztyének annyiban csakugyan istentagadók voltak, amennyiben az állami isteneket bálványoknak tekintették. Hadd legyen itt a rágalmak közül is nehány feljegyezve: a keresztyének gyülekezeteikben szörnyű bűnöket (concubitus oedipodei) követnek el (talán a testvércsók félremagyarázása); gyermekeket vágnak le és emberhúst esznek (epulae thyesteae, talán a szereztetés szavainak félreértése); egy szamárfőt imádnak sat. Mind oly rágalmak, melyeket azelőtt a zsidókra szórtak. Ily közmondások is keletkeztek: Non pluit Deus, duc ad christianos!

4) Renan azt hiszi, hogy a zsidók és zsidó-keresztyének meghasonlása idézte elő a zendülést s ennek folytán csak a zsidó-keresztyének utasittattak ki (Saint Paul, 96—99. l.). — Svetonius (Claudius, 25. f.) ezen tárgyban igy nyilatkozik: „Kiűzte — t. i. Claudius — Rómából a zsidókat, kik Chrestus izgatására gyakran zenebonáskodtak." Egy üldözés a Csel. 18, 2. is emlitve van.

5) Tacitus, Annales, XV. 44. — Svetonius, Nero, 16. f. — Némelyeket vadállatok bőrébe vartak és kutyákkal tépettek szét, másokat keresztre feszitettek vagy szurkos szövetekbe göngyölve, magas póznákra kötöztek, hogy meggyujtva éjjel a mulató kerteket megvilágitsák sat. — A Nero alatti üldözések közvetlen benyomása s az ezt követő látások adtak létet a Jelenések könyvének (68—69.), melynek a volt a célja, hogy a keresztyéneket állhatatosságra buzditsa, a vértanuságra előkészitse s a hiveket a Messiás országának reményével biztassa.

6) Euseb. H. E. III. k. 17. f. (Hegesippus elbeszélése után). Valószinüleg a Krisztus újra megjelenésének hite a császár tudomására jutott s ez indithatta arra, hogy Krisztus rokonait magához rendelje.

22. A keresztyének állapota a római császárok alatt a 2. században.

Trajanus (98—117.) alatt a keresztyének állapota megint roszra fordult. Az ó-római szellemtől áthatott császár a régi vallás fentartását az állam legerősebb alapjának tekintette. Ő alatta kezdődtek meg a nép vakbuzgóságának ama kitörései, melyeknek oly sok keresztyén lett áldozatává. Ő kezdte meg a keresztyének ellen a rendes törvényes eljárást, midőn a tiltott társulatok ellen kiadott általános törvényeket megujitotta s a keresztyének ellen alkalmazta. Ezen időben *Bithynia* és *Pontus* helytartója, az ifjabb *Plinius* a keresztyének roppant számán aggódva, a császártól utasitásokat kért [1]). A császár meghagyta, hogy a titkos feladásokat ne vegye tekintetbe; azokat, kiknek keresztyén voltuk bizonyos és kik hitükben makacsúl megmaradnak, halállal büntesse. Ezen eljárást követték a következő császárok alatt is. Az üldözés *Palaestinára* is kiterjedt, ennek lett áldozata a 80 éves *Simeon*, a jerusalemi község vezetője [2]). *Ignác*, antiochiai püspök elfogatott, a császár parancsára Rómába vitetett s miután hitében állhatatosan megmaradt, vadállatok elébe vettetett (116.).

Hadrianus (117—138.) alatt a vakbuzgó nép a pogány ünnepek alkalmával a keresztyének kivégeztetését követelte. A császár a Trajanus által megkezdett törvényes eljárás mellett maradt, de egyes helytartók attól eltértek, s állitólag ez inditotta arra a császárt, hogy némely helytartónak rendeletet küldjön, meghagyván, hogy a keresztyének elitélésében a törvényes eljárást tartsák meg, a hamis vádlókat pedig szigoruan büntessék meg [3]).

Marcus Aurelius (161—180.) alatt az üldözés új fordulatot vett. Ezen császár uralkodásának utolsó éveiben *Galliában*, *Görögországban* és keleten oly heves üldözés tört ki, minő még a keresztyéneket nem sujtotta. A birodalmat ért némely csapásokban (pestis) az elhanyagolt ősi istenek haragját látták. A császár a nép ingerültségét a keresztyének ellen kiadott szigorú rendeletekkel igyekezett lecsillapitni [4]). E veszély arra ösztönözte a keresztyénség vezérférfiait, hogy a császárnál hitük védelmére keljenek [5]). Ezen üldözési szakban végeztetett ki máglyán (166. vagy 167.) az apostoli korszak utolsó képviselője *Polykarpus* smyrnai püspök. *Justinus* (166.) Rómában lefejeztetett. Még hevesebb és általánosabb volt az üldözés, mely a lugdunumi és viennai községeket (Galliában) sujtotta. Itt *Pothinus* Lugdunum ősz püspöke a börtönben halt meg (177.) [6]).

Septimius Severus (193—211.) kezdetben a keresztyének iránt kimélettel viseltetett, később talán a montanisták túlzásai miatt magatartásában változás állott be. Egy *rendeletében* (202.) megtiltotta a zsidó vagy keresztyén vallásra való áttérést. Ezen rendeletet aztán a helytartók saját belátásuk vagy önérdekük szerént egyes üldözésekre felhasználták. A halálos büntetés csak rendkivüli esetekben alkalmaztatott. Ezen időben végeztetett ki *Leonides*, Origenes atyja, Alexandriában [7]); *Perpetua* és *Felicitas* montanista nők Carthágóban; *Potamiaena* szűz anyjával, *Marcellával*, kiknek állhatatossága a kivégzésnél közreműködő katonát, *Basilidest* annyira meginditotta, hogy ő is keresztyénné lett s hitéért vértanu-halált szenvedett [8]).

1) Plinius. X. k. 96. lev. — Ezen levelet terjedelmesen közli Gieseler, i. m. I. k. 136—139. — Ebből megtudjuk, hogy a keresztyén egyház kebelében a tiszta búza közt igen sok volt a konkoly; megtudjuk, hogy némelyek őrülteknek látszottak, számosan eltagadták, hogy keresztyének volnának, a császár és az istenek szobra előtt áldoztak, azokat térdelve imádták, Krisztust elátkozták, csakhogy életüket megmenthessék, újból felkeresték a pogány templomokat; egyszóval olyan áramlat indult meg, hogy abból Plinius azt következtethette, hogy az egész babona el fog enyészni.

2) Euseb. H. E. III. k. 29. f. — U. o. a 30. f. Trajanus rendeletét emliti. — U. o. 32. f. hallomás után szól Ignác antiochiai püspök vértanuságáról.

3) Euseb. H. E. IV. k. 9. f. — A 4. században keletkezett monda szerént Hadrianus Krisztus tiszteletére templomot akart épittetni. Ezzel szemben Spartianus

(Vita Hadriani. 22. f.) azt mondja, hogy Hadrianusnak a római cultusra kiváló gondja volt, az idegen cultusokat pedig megvetette. Az újabb kritika a császárnak a helytartókhoz intézett rendeletét is költeménynek tartja.

4) Ezen rendeletek egyike szerént az új vallás terjesztői, ha előkelők számüzetnek, ha alsóbb rendüek halállal büntettetnek (Julii Pauli sententiarum recept. l. V. Tit. 21. §. 2.) Gieselernél.

5) Majdnem egy időben jöttek létre Melito, Athenagoras, Miltiades és mások Apologiái.

6) Justinusról Euseb. i. m. IV. 16. — A galliai üldözésről U. o. V. 1. — A legio fulminatrixról fenmaradt monda, mely szerént a császár a markomannok és quadok elleni hadjárat alkalmával a végszükségből a nevezett keresztyén legio imája következtében szabadult volna meg (Euseb. V. 5.), sokféleképen magyaráztatott. Ezen szabadulást a pogányok Arnuphis egyiptomi varázsló érdeméül tulajdonitották, mások a császár imájának, a császár Jupiternek tulajdonitotta. A 12. legionak már Augustus idejében meg volt a fulminatrix mellékneve. Közli Herzog, i. m. I. 50—51. l.

7) Euseb. i. m. VI. 1.

8) U. o. VI. 4.

23. A keresztyének állapota a római császárok alatt a 3. században.

Ezen század első felében több császár részint közönyösen viselte magát a keresztyének iránt, részint a vallásos synkretismus szempontjából még pártfogolta is őket; de a század második felében az üldözések nemcsak megújultak, hanem az egész birodalomra vonatkozó rendeletek a keresztyénségnek teljes megsemmisitését tűzték ki célúl.

Maximinus (a Thraciai), elődjének *Alexander Severusnak* gyilkosa jutván a trónra (235—238.), a keresztyén egyházzal, főleg a püspökökkel éreztette haragját. Midőn *Pontusban* és *Kappadóciában* a földrengés nagy pusztitást tett, s e miatt a vakbuzgó nép a keresztyéneket üldözni kezdette, a császár a nép dühének szabad folyást engedett [1]). A birodalom többi részében azonban a keresztyének nyugalmat élveztek.

A lefolyt két és félszázad alatt a keresztyén egyház az időnkénti részleges üldözések által megedződve, oly kiterjedést vett és oly hatalommá vált, hogy az államnak vagy el kellett ösmerni vagy minden erejét ellene forditani.

Decius Trajanus (249—251.) ez utóbbit választotta s miután a birodalom zavart állapotának véget vetett, elhatározta, hogy az államvallást, mely nézete szerént a birodalom jóllétének fő feltételét képezi, megfogja szilárditni. Ezen cél elérése végett *egy rendeletében* (250.) oly általános üldözést inditott meg, minő terjedelmét, tervezetét és következetességét tekintve, a keresztyénséget még nem sujtotta. Decius

maga vezette az üldözést, a hanyag helytartókat szigorú büntetéssel fenyegette, ha parancsait pontosan végre nem hajtják. Nevezetesen *elrendelte*, hogy az állami istentiszteleten minden keresztyén tartozik részt venni, a vonakodókat ezen rendelet teljesitésére erőszakkal is kényszeritsék; az állhatatosokat, főleg a püspököket, halállal büntessék; mindenki egy kitűzött napon tartozik a hatóság előtt megjelenni, Krisztust megtagadni és áldozni sat. A császár minden eszközt — vagyon elkobzást, számüzetést, kivégzést — felhasznált, hogy a keresztyéneket elszakadásra kényszeritse. Ezen szigoru fellépés nem maradt eredmény nélkül, főleg azoknál, kik a hosszas nyugalmat megszokva, a földi jóllétről nem voltak hajlandók lemondani; azonban nagy számmal találkoztak olyanok is, kik készebbek voltak földi szerencséjüket a börtönnel vagy a vérpaddal felcserélni, mint hitüket megtagadni [2]).

Azokat, kik Jézust megtagadták (*lapsi*), az egyház három osztályba sorozta a szerént, a mint némelyek, hogy életüket megmentsék, az istenek és császár szobra előtt áldoztak és tömjéneztek (*sacrificati* vagy *thurificati*); vagy mások nem áldoztak ugyan, de a hatóságoktól bizonyitványt vásároltak arról, hogy áldoztak (*libellatici*); megint mások keresztyénségükre vonatkozó hamis nyilatkozatot tettek (*acta facientes*). Továbbá *hitvallóknak* (confessores) azokat nevezték, kik Jézusról nyilvánosan és kinzások közt vallomást tettek, de életben maradtak; *vértanuknak* (martyres) pedig azokat, kik vallomásukért halállal lakoltak.

Ezen üldözésnek Decius halála vetett végett, ki a gothok elleni háboruban elesett [3]).

Valerianus (253—260.) eleinte kimélettel viseltetett a keresztyének iránt, sőt udvari személyzete közt is megtürte őket. Azonban *Macrianus*, egyiptomi varázsló és a császár kegyence rábeszélésére egy *rendeletet* adott ki (257.), melyben meghagyta, hogy az egyház elöljáróit azonnal halállal büntessék vagy számüzzék; a tanácsosokat és római lovagokat állásuktól és vagyonuktól megfoszszák s ha hitükben továbbra is állhatatosak maradnak, azon esetben fejvételre itéljék [4]). Miután Valerianus persa fogságba esett, az egész birodalom fiára

Gallienusra (260—268.) szállott, ki az engedékenység terére lépett, *két rendeletében* (260.) a keresztyéneknek szabad vallásgyakorlatot engedett, testületi jogukat (religio licita) elismerte, lefoglalt vagyonukat visszaadatta és a számüzött püspököknek megengedte, hogy visszatérjenek [5]). Ezen idő óta a keresztyének majdnem ötven évig nyugalomban voltak; az egyház virágzásnak indult, fényes templomokat kezdettek épitni, s a császári udvarnál is számos keresztyén volt

nagy hivatalokban alkalmazva. A háboruk és lázadások a figyelmet a vallásos ügyekről a politikára forditották.

Aurelianus (270—275.), ki eleinte a keresztyén egyházat elismerte, sőt a versengő püspökök ügyeiben itéleteket is adott ki, később lelkiismeretességből (mivel a thraciai hadjárat sikerét az istenek pártfogásának tulajdonitotta) *rendeletet* adott ki a keresztyének üldözésére, de mielőtt ez életbe lépett volna, ő egy katonai összeesküvés áldozata lett [6]. Igy a keresztyének a birodalomnak ezen viharos korszakában háboritlan békét élvezhettek egészen a negyedik század elejéig.

1) Euseb., i. m. VI. k. 27. f. — Firmilianus levele Cyprianushoz (Cyprianus levélgyüjteményében a 75.).

2) Euseb., i. m. VI. k. 38. 40. f. — Nevezetesebb vértanukúl emlittetnek: Fabianus római, Babilas antiochiai püspökök, Pionius smyrnai presbyter s mások.

3) A Decius alatti üldözés korszakára teszi a népmonda azon hét ephesusi ifju csodás esetét, kik az üldözés elől egy barlangba menekültek, ott elaludtak s 200 év múlva II. Theodosius alatt (447.) ébredtek fel és nagyon elcsodálkoztak, midőn látták, hogy az egykor megvetett és gyűlölt kereszt mindenfelé uralkodik. De ezt még Baronius is költeménynek tartotta. Erről a tárgyról legelébb Sarug Jakab syriai püspök (mgh. 521.) emlékezik meg. De pueris ephesinis cimű homiliájában (Assemani, Biblioth. Orient. I. 335. és köv. l.); azután Gergely toursi püspök ford. latinra (De gloria martyrorum, I. k. 95. fej.). A keleti és nyugoti egyházon kivül még a Mohammed hivei is tisztelik a nevezett ifjak emlékét (Közli Schaff i. m. 159. l.).

4) Euseb., i. m. VII. k. 9. f. — Ezen alkalommal végeztetett ki II. Sixtus római és Cyprianus carthagói püspök.

5) Euseb., i. m. VII. k. 12. f.

6) Euseb., i. m. VII. k. 29. f.

24. A keresztyének utolsó üldöztetése Diocletianus és uralkodótársai alatt.

Midőn *Diocletianus*, *Carus* meggyilkoltatása után, a hadsereg által *Chalcedonban* császárnak kikiáltatott (284—305.), hogy uralmát a birodalom minden részében biztosithassa, uralkodótársúl maga mellé vette *Maximianus Herculiust* (285.), ki mint *nyugot augustusa* vette át a fél birodalom kormányát s kit a keresztyének fenevadhoz hasonlitottak. Diocletianus mint *kelet augustusa* kormányzott, hogy a birodalom békéjét annálinkább biztositsa, *két* alcsászárt vagy *caesart* nevezett ki, kik egyszersmind a hadsereg vezérei valának. *Galerius Maximianus*, Diocletianus veje, egy műveletlen, vad férfiu lett a *keleti caesar*, kit eszközűl használt fel azon udvari párt, mely hatalma megszilárditását a keresztyénség megsemmisitésétől remélte. *Nyugot caesárává Flavius Constantius Chlorus* neveztetett ki. Diocletianus

az ősi vallásnak buzgó hive, a jósoknak és varázslóknak pártfogója, számos elődjéhez hasonlóan úgy vélekedett, hogy a birodalom egykori fényét csak a régi alapon lehet visszaállitni, ennek pedig főfeltétele a keresztyéneknek, mint a pogány intézmények ellenségeinek megsemmisitése. Azonban ezen gondolat megvalósitásának akadálya volt a Galienus által kiadott türelmi parancs, a keresztyének roppant száma, kiknek üldözése a birodalom békéjét teljesen felzavarta volna; az eszélyesség követelte tehát, hogy a császár (saját szempontjából) jobb meggyőződése ellenére is a keresztyéneket ne háborgassa. De a már emlitett udvari párt, mely papokból, államférfiakból és bölcsészekből állott, s melynek feje *Hierokles* bithyniai helytartó s az új platonismus hive volt, a keresztyénség felvirágzását rosz szemmel nézte. Ezen udvari párt saját befolyását, saját létét féltette; volt is rá oka, mert az udvar köréből többen tértek át a keresztyén egyházba s a keresztyének talán nem titkolták el azon reményüket, hogy a császárt is megnyerhetik. Ezen remény ugyan alaptalan volt, de lehetséges, hogy ez volt forrása azon titokban terjedő gyanúnak, hogy a keresztyének a pogány császárság megbuktatására összeesküdtek volna. Ezen gyanút használta fel az udvari párt által ösztönzött Galerius arra, hogy Diocletianust a keresztyének üldözésére rábeszélje. A kitörendő üldözésre az első lépés volt Galeriusnak egy *rendelete* (298.), mely szerént a hadseregben minden katona tartozik a pogány áldozati szertartásokban részt venni, vagy a szolgálatból kilépni. Ezen rendelet a hadseregből a keresztyéneket eltávolitotta. 303 *telén* Galerius Diocletianussal *Nikomediában* találkozván, sikerült a császárt rábeszélni az üldözés elrendelésére. A császár engedett s a pompás keresztyén templomot a testőrséggel leromboltatta (Terminus isten ünnepén, febr. 23.). Ezen jeladás után megjelent az *első parancs*, mely meghagyta, hogy a keresztyének többé egybegyülni ne merészeljenek, templomaik rontassanak le, szentirásaik égettessenek el; az állami méltóságokat viselők állásukat, a polgárok polgárjogukat veszitsék el, ha tovább is keresztyének maradnak, végre keresztyén rabszolgát felszabaditni nem szabad. Egy keresztyén letépte ezen nyilt parancsot, a miért halállal lakolt [1]). Az árméniai és syriai lázadás kitörése alkalmával, melyet ugyancsak a keresztyének titkos működésének tulajdonitottak, megjelent a *második parancs*, mely a keresztyén papok börtönbe vetését rendelte el. Ezt követte a *harmadik parancs*, mely elrendelte, hogy az elfogottakat, ha pogány szertartás szerént áldoznak, bocsássák szabadon, ha pedig ezt önként tenni vonakodnak, azon esetben az erővel kényszerités minden módját alkalmazzák ellenük. Végre a *negyedik*

parancs elrendelte, hogy minden keresztyént, állás, nem és kor különbség nélkül, erővel kényszeritsenek az állami cultus gyakorlatára. E parancsok következtében a birodalom nagyobb része a legkegyetlenebb üldözés szinhelyévé vált. Csak *Gallia*, *Hispania* és *Britannia* lett megkimélve, hol Constantius Chlorus caesar nemesebb érzelme és előrelátóbb politikája következtében a keresztyének békéje nem zavartatott meg. A vértanuk száma megdöbbentőleg nőtt, de azoké is nőtt, kik meggyőződésükért nem voltak képesek életüket feláldozni [2]). Ezen időben keletkezett az elesetteknek egy új osztálya, a *traditoroké*, kik a szent iratokat a hatóságoknak kiadták s e miatt az egyházból kirekesztettek. A pogány párt már azt hitte, hogy a keresztyénség megsemmisitése megvalósul; örömében a császárnak, mint a keresztyénség kiirtójának, dicsőitő feliratu emlékeket emelt [3]).

(A két augustusnak leköszönése után (305.) *Galerius* lett *kelet* és *Constantius Chlorus nyugot augustusa*. *Maximinus Daza*, a keresztyénség engesztelhetlen, ellensége *Syriát* és *Egyiptomot*, *Flavius Julius Severus* pedig *Italiát* és *Afrikát* mint *caesarok* kormányozták. Galerius az üldözést élete utolsó évéig folytatta, ekkor nehéz betegségbe esett s egy *rendelet* által (311.) az üldözést megszüntette, a keresztyéneknek az egybegyülekezést újra megengedte, de azon feltétel mellett, hogy a közrend ellen ne vétsenek [4]), továbbá meghagyta, hogy az ő és a haza jóllétéért imádkozzanak. Galerius még az emlitett évben meghalt és helyét *Licinius* (utóbb Constantinusnak sógora) foglalta el.

Maximinus ezen nevezetes változásra nem sokat figyelve, az üldözést folytatta, a templomok épitését megtiltotta, a hitvallók közül sokat vagyon- és polgári jog vesztéssel, másokat halállal büntetett; a keresztyénekről hivatalos úton a legaljasabb rágalmakat terjesztette; az „Acta Pilati“ cimű s a Jézus szenvedéseire vonatkozó és gyalázatos rágalmakkal teljes gúnyiratot számos példányban kiosztatta és az iskolákban is olvastatta [5]). Azonban később kormányzó társaitól féltében a keresztyénekkel kiméletesebben bánt. Az üldözés lassanként az egész birodalomban lecsillapodott.

Constantius Chlorus halála után (306.) fia *Constantinus* lépett helyébe és folytatta az általa kijelölt politikát, s miután *Maxentiust* (Maximianus augustus fiát), ki Itáliát keritette volt hatalmába (312. okt. 27.) legyőzte [6]), nyugotnak urává lett.) A két császár még az emlitett háború előtt (312. nyarán) egy türelmi rendeletet adott ki, mely minden vallásnak szabad gyakorlatot engedett. Minthogy ezen rendeletben az áttérésről nem volt szó, 313. *Milanoban* egy *új pa-*

rancsot adtak ki, melyszerént a keresztyén egyházba áttérés mindenkinek megengedtetett. Maximinus kénytelen volt ezen rendeletbe beleegyezni, s még ugyanazon évben (313.), miután Licinius által leveretett, meghalt. Azonban a két különböző gondolkodásu császár közt a barátság lassanként ellenségeskedésbe ment át, minek háború lett a vége. Constantinus a keresztyén, Licinius a pogány pártra támaszkodott, s igy a 323. kitört háború egyszersmind a keresztyénség és pogányság közti küzdelem volt. Licinius leveretett, Constantinus a birodalom egyedüli urává lett s alatta a keresztyénség végre elfoglalhatta azon állást, melyre oly régóta törekedett.

1) Euseb., i. m. VIII. k. 5. fej. Ezen tény eléggé igazolja, hogy a keresztyének nagyon biztak erejükben, s talán egy bekövetkezhető zendülés esetében valamely támogatásban is. — I. m. VIII. k. 2. f. a templomrombolást, a 3. f. a császári parancsokat, a 6. és köv. f. az üldözés részleteit tárgyalják.

2) A thebaei legio megsemmisitésének mondája Mauritius vértanuságának nagyitása. Mauritius tribunus 70 katonával együtt Maximinus parancsára Syriában kivégeztetett. — Más előadás szerént nevezett keresztyén legio a lázadó, keresztyén bagaudok ellen vonakodott harcolni (a mai Wallis cantonban sz. Maurice mellett) s ezért Maximianus rendeletére kivégeztetett Mauricius vezetőjével együtt. Ezen monda az 5. században került forgalomba, Lactantius (De mortibus persecutorum) nem emliti, holott ő Maximianus kegyetlenkedéseit ösmerte. Ezen két előadás közül az előbbi valószinűbb. Amazt Schaff, i. m. I. k. 164. l., emezt Herzog, i. m. I. k. 45. l. közli.

3) Amplificato per orientem et occidentem imperio romano et nomine christianorum deleto, qui rempublicam evertebant. — Superstitione christiana ubique deleta et cultu Deorum propagato. Baronius, Ann., 304. év.

4) Euseb., i. m. IX. k. 18. f.

5) U. o. IX. k. 7. f.

6) A császár maga beszélte el Eusebiusnak, az ő élete megirójának, hogy a Maxentius elleni hadjárat alkalmával, midőn arról gondolkodott, hogy a győzelmet miképen biztositsa, a délutáni órákban, naplemente tájt, a légben egy fényes keresztet látott ezen felirattal: τούτῳ νίκα, in hoc vince. Ez mind őt, mind a sereget meglepte. Meglepetése még jobban növekedett, midőn a következő éjjel Jézus, kezében keresztzászlóval megjelent és intette, hogy olyan zászlót csináltasson s az az ellenségtől megfogja védeni. A császár ugy tett és győzött. Erről a meséről Eusebius a történetiró nem tud semmit, csak Eusebius a Constantinus életét megiró udvari pap. Lactantius (i. m. 44. f.) azt hiszi, hogy a császár álomképet látott, Sozomenos is hasonló nézetben van (i. m. I. 3.), valamint Rufinus is (i. m. IX, 9.). Különben is a labarum, a későbbi római császári sereg főzászlója, a legiók jelvényéből lett, mely vexillum volt sassal, tehát a keresztalaku zászló már régen használtatott a lovasságnál és kisebb gyalog csapatoknál. Guhl u. Koner, Das Leben d. Griechen u. Römer (Berlin 1864.). 717—718. l.

25. A pogányság szellemi támadása a keresztyénség ellen.

Azon erkölcsi romlottság, mely a császárság létrehozásának egyik tényezője volt, s mely a császárság korszakában mint valami kiáradt folyó szennyes vizével mindent elboritással fenyegetett, azon erkölcsi romlottság a jobbak kebelében erős ellenszenvet ébresztett. Érezni kezdették, hogy szellemibb cultusra és tisztább életre van szükség, hogy a régi római erkölcsösség és vallásosság újra felelevenittessék. Ezen szükségérzet inditotta meg azon mozgalmat, mely a különböző vallások elemeiből oly vallásos rendszert igyekezett összeállitni (synkretismus), mely a már hatását elvesztett államvallás hiányait pótolja. Azonban a kisérleteknek, mivel az erkölcsiség alapját csak külsőségekben keresték, nem volt meg az ohajtott hatása. Ezen vallásjavitó mozgalomnak kiindulási pontját az augustusi korban keletkezett *új pythagoreismus*, a pythagoreistáknak szent hagyományokban és regékben fentartott s a későbbi századokban kibővitett és átalakitott tanrendszere képezte, melynek fő képviselője a csodatevő, bölcs *Tyanai Apollonius* volt [1]). A 2. században némely *titkos cultusok* vagy *mysteriumok* (a syriai istennő, *Asera*, az egyiptomi *Osiris*, a persa *Mithras* mysteriumai) terjedtek el és a régi *eleusisisi* és *dionysiusi mysteriumok* is korszerűen átalakitva nagyobb forgalomba jöttek [2]). Mindezen cultusok körül *vallásos egyesületek* keletkeztek, melyekbe a tagok terhes vezeklések és tisztulások után vétettek fel; azután a titkos tanokba fokozatosan avattattak be, s ezek útján az istenséggel való egyesülés folyvást tökéletesebb lett. A 3. században az *új platonismus* [3]) a görög bölcsészetnek utolsó mesterkélt terméke tett nagy hóditást. Ez a Platoi és Aristotelesi bölcsészetet, a keleti vallásokat, a theosophiát, polytheismust, monotheismust, a babonát és műveltséget kibékitni s a régi pogány vallást eszményitett alakban megszilárditni törekedett. A pogányság vége felé ez volt a műveltek által elfogadott bölcsészeti és vallásos irány, s mint ilyen az 5. századig fennállott [3]). Azonban ezen kisérletek, ha késleltették is, de nem akadályozhatták meg a keresztyénség diadalát.

A 2. században már *irodalmi téren* is megtámadták a keresztyénséget. Az első támadást *Fronto* intézte (150 körül), kinek a keresztyénség ellen tartott és elveszett beszéde azt igyekezett bebizonyitni, hogy Marcus Aureliusnak, az ő egykori növendékének, a keresztyének elleni eljárása egészen törvényes volt [4]). *Samosatai Lucianus* (180 körül), kit azon kor Voltaire-jének szoktak nevezni, nemcsak a keresztyénséget, hanem általában minden vallást kigúnyolt. Az állami

cultust, a császárság erkölcseit, az akkori stoikusokat, a mystikus rajongókat egyaránt ostorozta. Szerinte a keresztyénség is csak olyan tévedés, rajongás, ábrándozás, mint a többi vallás. A keresztyéneket inkább szánja, mint gyűlöli; szelidségüket, jótékonyságukat neveti; Krisztust „megfeszitett sophistának“ nevezi [5]). Az első tudományos támadással *Celsus*, az eklektikus bölcsész lépett fel, ki az apostoli iratokat, sőt az ó-szövetséget is ismerte. „*Igaz beszéd*“ cimű művében (150 után) éles elmével, de gyűlölettel támadta meg a keresztyén vallást, mely szerénte minden esztelenségnek legfelsőbb foka. Művében előbb egy zsidót léptet fel, ki az evangeliumi történetet megtámadja, felsorolja azon tényeket, melyek Jézus istensége ellen bizonyitnak; azután egy pogány bölcsészt léptet fel, ki mind a zsidó, mind a keresztyén vallás képtelenségeit feltárja. Nevetségesnek tartja a zsidók és keresztyének közti viszályt, midőn mindketten hisznek egy megváltóban, csakhogy az egyik szerént már eljött, a másik szerént pedig ezután jön el. Istennek leszállása átmenet volna a jóból a roszba, a szépből a rútba, s mint ilyen nem kivánatos. Különben isten nem is törődik sem az emberekkel sem a világgal. Jézus első tanitványai csalók voltak, a feltámadást maguk költötték, de ellentmondásaik által csalásukat elárulták [6]).

Sokkal nemesebb volt azon támadás, melyet az új platonismus vezérei intéztek a keresztyénség ellen. *Porphyrios* 15 könyvet irt a keresztyének ellen (*κατὰ χριστιανῶν λόγοι*). Ezekben a szentirás ellenmondásait állitja össze; Dánielnek Krisztusra vonatkozó jóslatait vaticinium post eventumnak, tehát becsempészésnek állitja; az ó-szövetség allegoriai magyarázatáról azt tartja, hogy abba, világos értelme ellenére, képtelen titkokat csusztatnak be; a Péter és Pál közti összeütközésből (Galat. 2. r.) azon következtetésre jut, hogy az olyan apostolok tanának alapja hazugság és csalás. Hasonlóképen Jézust kétértelmüséggel és következetlenséggel vádolja (Ján. 7, 8. 14.) [7]). *Hierokles* két könyvet irt ezen cim alatt: *Λόγοι φιλαλήθεις πρὸς χριστιανούς*, melyekben a Celsus és Porphirios által elmondott vádakat ismétli; Jézust Apolloniussal szembe állitja, s ezt amaz fölibe emeli. A keresztyének Jézust — mondja — nehány jelentéktelen s az apostolok hazugságai által felcicomázott csodáért istennek tartják; ellenben a pogányok a sokkal nagyobb csodákat véghez vitt Apolloniust vagy egy Pythagorast csak az istenek kedvencének és az emberek jóltevőinek itélik [8]).

Ezen méltatlan megtámadások ellen (mint emlitve volt) Hadrianus óta a jelesebb egyházi tanitók, mint *védirók* léptek fel, a rágalmakat visszautasitották, a keresztyének számára türelmet követeltek s a keresztyénség igazságát erélyesen védelmezték. Épen ezen védira-

tokból lehet legalább töredékesen megismerni az emlitett vitairatokat; mert a keresztyén császárok, valószinüleg a papság sugalmazására, azokat mind megsemmisitették [3]).

1) Apollonius életét Philostratus irta meg a 3. század elején. De az iró ezen műben nem az 1. század második felében állitólag élt Apolloniusnak, a jósnak és csodatevőnek hű képét mutatja be; hanem eszményitve úgy tünteti fel, mintegy erkölcsi vallásos reformátort, ki az isteneknek helyes ismeretét és tisztelete módját hirdette, ki az isteni iránti szeretetet és kegyes érzelmeket felébreszteni törekedett, Minden szent helyet és templomot, a merre csak járt, meglátogatott, s az ott tartott tanitásokkal a vallásosságot felébresztette; hallgatóit önismeretre, lelkiismeretük szavának követésére, igazságosságra sat. intette. Midőn Domitianus zsarnoksága rémülettel töltötte el a birodalmat, ő a szabadságot védelmezte. A pythagoreisták életmódját a legnagyobb szigorral követte. Domitianusnál bevádoltatván, hogy Nerva javára Egyiptomban lázadást szitott, önként megjelent a törvényszék előtt s rettenhetlenségével lefegyverezte biráit, szabadon bocsáttatott sat. Végre hosszas utazása után állitólag Ephesusban telepedett meg, ott egy pythagoreista iskolát nyitott és 100 éves korában halt meg. Ugy látszik, hogy ezen műnek az volt a célja, hogy a pogányságot a keresztyénséggel egy szinvonalra helyezze s a két vallásnak egybeolvasztását előmozditsa. Lásd Baur, Apollonius von Tyana u. Christus. Tübingen. 1832. — Baur, K. G. I. k. 415—420. l.

2) Dea Syra = Asera ugyanazon eszmét, t. i. a természetnek szülő elvét képviseli, mint a phrygiai Kübele, kit „nagyanyának“ s mindent szülőnek neveztek. Tiszteletére bikával és kossal áldoztak, de legkedvesebb áldozatnak tartatott a szüzeség feláldozása. Scherr, Gesch. d. Religion (2. kiad. Leipzig. 1860.) II. k. 79—82. l. — Osiris az egyiptomiak, Mithras a persák napistene; az eleusisisi és dionysiusi mysteriumok a természet életének (a tél után tavaszszal) a halálból újra éledésére vonatkoztak; ezen gondolat aztán átvitetett a lélek halhatatlanságának tanára. A halhatatlanság és a jövő életben bekövetkező megjutalmazás tana a népvallás hiányait pótolta s a komolyabb kedélyekre vigasztaló, megnyugtató hatással volt. A napistenekre vonatkozó cultusoknak, lényegében, mind ez az alapja. Ezen titkos tanokat csak fokozatosan közölték s csak azután történt a felavatás, mely a tökéletes látásban (ἐποπτεία, felvilágosodás) állott. Pfleiderer, i. m. II. k. 157—161. l.

3) Az új platonismust Ammonios Sakkas (175—250 között) alapitotta Alexandriában; tanitványa Plotinos (Egyiptomban Lykopolisból, 205—270) tovább fejtette, a syriai Porphyrios (233—304) pedig különösen az e m a n a t i o tanát tökéletesitette. Ezen rendszer szerént az ős-egyből, mely tulajdonság nélküli és meghatározhatlan, áramlott ki a világ esze (= eszmevilág), ebből a világ lelke, ebből a külvilág le a durva anyagig, melyben a szellemi a legkisebb mértékben van meg. Az alexandriai h á r o m e g y s é g tana szerént az istenség három különböző h y p o s t a s i s t foglal magában, u. m. 1. a tökéletes, absolut egységet = τὸ ἓν ἁπλοῦν. 2. az első szellemet = τὸ νοῦν πρῶτος, mely az Egynek szava (λόγος). 3. a világ lelkét = ψυχή, mely a szellem szava. Az ember szelleme korábbi életében elkövetett bűne miatt száműzetett a testbe. Ebből kifolyólag az a feladata, hogy az eszményi világ felé forduljon, szellemét az érzékiség megölése, az askesis útján megszabaditsa Ha az ember az eszményi világba felemelkedett, végcélját elérheti, mely abban áll, hogy az istenséggel egyesüljön, benne elmerüljön. Az ember még a földi életben is érintkezhetik az absoluttal a közvetlen szemlélet, az e k s t a s i s útján.

Schwegler, Gesch. d. Philosopie (5. kiad.) 97—101. — V. ö. Lewes, A phil. tört., II. k. 156—179. l. — Nincs eldöntve azon kérdés, hogy a háromság tana kifejtésében a keresztyének utánozták-e az alexandriaiakat, vagy emezek amazokat?

4) Minucius Felixnek, keresztyénné lett római jogtudósnak, Octavius cimű apologiájából (9. és 31. f.) ismeretes.

5) De morte Peregrini, 11—16. fej.

6) Az Ἀληθὴς λόγος csak Origenes cáfolatából ösmeretes (κατὰ Κέλσου. 8 könyv), a keresztyén teleologiával szemben dualista és pantheista állást foglal el.

7) Sokrates szerént (H. E. III. k. 19. f.) Porphyrios a keresztyén egyházból kitért és a nevezett művet boszúból irta volna.

8) Hierokles Domitianus alatt (300 körül) bithyniai helytartó volt (l. a 24. cimet), később mint alexandriai helytartó a keresztyéneket a legembertelenebb módon üldözte. Művét Eusebius caesareai püspök cáfolta meg, s igy maradt fenn némi töredéke az „Eusebius contra Hieroclem" cimű műben.

9) III. Valentinianus és II. Theodosius törvényei (449.) szerént azokat meg kellett égetni (Cod. Justin. I, 1, 3.).

MASODIK SZAKASZ.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ ALKOTMÁNYÁNAK FEJLŐDÉSE.

26. Az eredeti keresztyén községi szervezetnek iránya s első alkotó elemei.

Azon nézet, hogy Jézus a zsidó egyháztól független, külön egyházat akart volna alapitni s már maga meghatározta volna annak alapszervezetét és intézményeit, azon nézet minden történelmi bizonyitékot nélkülöz. Ezen nézet később azon következtetésre vezetett, hogy miután az egyház szervezete és intézményei isteni eredetüek, azokon változtatni nem lehet s az egyházon kivül senki sem üdvezülhet (extra ecclesiam non est salvus). Igaz, hogy Jézus a keresztyénség alapitója, mert ő hirdette és hagyta örökül követőire az evangeliumot; de a leendő egyház szervezetéről soha határozottan nem nyilatkozott, annak fejlődését az időre bizta. Az apostolok sem gondoltak eleinte külön egyház alapitására, hanem a zsidók idegenkedése és más körülmények kényszeritették a keresztyéneket külön egyesületek szervezésére. Ezen szervezet alapjában a *zsidó zsinagógák szervezetének* utánzata volt [1]). A Palaestinán kivül alakúlt egyházak a körülmények szerént egy vagy más módositással a jerusalemi anyaegyház szerént rendezkedtek.

Kezdetben, amennyire az új-szövetségi iratok gyér tudósitásaiból ösmerni lehet, az egyház szervezetének *demokraciai alapja* volt. A

vének a néppel egyetértőleg intézték el az egyház ügyeit; magok az *apostolok*, mint Jézus megbizottjai s mint az evangelium kezesei állottak az egyház felett önként elismert tekintélyben. Az intézkedéseket nem önkényesen tették, hanem javaslatként terjesztették a gyülekezet elé s csak azután léptették életbe, ha elfogadtatott. Az egyes *egyházak* sem igényelték maguknak a többiek felett kiváló tekintélyt, hanem egymást ugyanazon test tagjainak tekintették, ügyeiket egymással közölték, kétes esetekben egymástól tanácsot kértek; szóval a testvéri szeretet és bizalom volt azon törvény, mely az egészet összefoglalta. Azonban ezen egyszerü szervezet csak addig maradhatott fenn, mig az egyház szükebb körben mozgott s egymástól nem nagyon eltérő elemeket vett fel kebelébe. Mihelyt a kör tágulni kezdett, a különbféle viszonyok összetalálkozása folytán a keresztyén egyházban is ki kellett fejlődni a minden nagyobb társaságban szükséges *alárendeltségi fokozatoknak*. A gyülekezetek vezetői szellemi fennsőségüket éreztetni kezdették a néppel; nemcsak a hitre és szertartásokra, hanem a világi ügyekre is kizárólagos jogot kezdettek gyakorolni. Az apostolok által alapitott s a fővárosokban alakult népesebb és gazdagabb egyházak a többiek felett elsőbbséget követeltek és azt idővel ki is vivták. Igy ~~lassanként~~ a demokraciai szervezet lassanként *aristokraciai* szervezetté alakult át már a három első században.

1) A zsinagógák vagy imaházak belső berendezése következő volt. Az épületnek Jerusalem felé tekintő részében volt egy könyvszekrény a szent iratok számára; egy emelkedett helyen álló szószék; székek a község hivei számára, külön hely a férfiak és az asszonyok részére, az első üléseket az irástudók foglalták el; nehány világitó eszköz a szombati és más ünnepi világitás végett. A zsinagóga épületét vagy az egész község, vagy egyes tehetősebb tagok emelték. Minden zsinagóga élén állott egy elnök, ἀρχισυνάγωγος, a vének, πρεσβύτεροι testületével. kik a zsinagógában a rendre és fegyelemre felügyeltek; ezenkivül volt egy szolga, ki az imaházat kinyitotta, bezárta és tisztán tartotta és egy olvasó, ki az istentiszteletet vezette. Keil, i. m. 164—166. l.

27. Az egyházi hivatalok fejlődése.

A legelső keresztyén tanitók az apostolok voltak; de a mint a községek száma szaporodott s ők nem lehettek mindenütt jelen, maguk vettek fel segédeket, kik távollétükben a jó rendre felügyeljenek. Erre az első példát a jerusalemi egyházban találjuk, hol a község az apostolok ajánlatára *hét jóhirü* és bölcs *férfiút* választott, kik a szegények asztalánál szolgáltak [1]). Ezek voltak az első diakonusok. A később alapitott községekben *két hivatal* fordul elő: a *felügyelőké* (ἐπίσκοποι, πρεσβύτεροι) és a *szolgáké* (διάκονοι). A *felügyelők* vagy

vének az istentiszteletet vezették s az erkölcsök felett őrködtek. Hogy ezen két név kezdetben egy hivatalra vonatkozott, azon körülmény is bizonyitja, hogy a hol az egyikről emlités van, ott a másikról nincs szó [2]); bizonyitja *Hieronymus*, ki a két névre megjegyzi, hogy egyik a méltóságra, másik a korra vonatkozik [3]). A *tanitás* hivataluknál fogva nem volt kötelességük, mert ezen képesség a *szentlélek ajándékának* tartatott, mely egyes keresztyéneknél különböző módon nyilvánult [4]). Az apostoli korszak után a presbyterektől már megkivántatott, hogy a tanitásra alkalmatosak legyenek [5]), de minthogy erre nem voltak mindnyájan képesek, tekintélyük lassanként alább szállott. Mig az apostolok éltek, a község beleegyezésével ők rendeltek presbytereket, később a nép választotta őket. *Felavatásuk* a kéznek főre tétele által történt, mit vagy az apostolok vagy a régibb presbyterek végeztek. A tanitásra alkalmatlan presbyterek valószinüleg a rendre és jó erkölcsökre ügyeltek fel, más egyházakhoz követekül küldettek s a gyülekezetet képviselték.

A *püspöki hivatalnak* létrejöttét az apostoloknak és az apostolok segédeinek kihalása tette szükségessé. Az egyház egysége követelte, hogy a községi kormányzat élén egy elnök álljon. A 2. században, a nagyobb községekben, melyekben 20—30 presbyter és ugyanannyi diakonus volt alkalmazva, egy *választott elnök* vezette az ügyeket, ki még azon időben csak *primus inter pares* volt, s a többi presbytertől megkülönböztetve, *püspöknek* neveztetett [6]). De lassanként a községi ügyek legfőbb vezetését maguknak tartották fenn, s mint ilyenek *kizárólagos jogokként* a presbytereket és diakonusokat felavatták, a bűnbánókat feloldozták, az úrvacsora elemeit megszentelték s később a zsinatokon szavaztak.

Amint az *áldozárság eszméje* az ó-szövetségből az új-szövetségbe utat talált, a püspökség nem tekintetett többé községi hivatalnak, hanem egyházinak. *Cyprianus* (2. század) irataiból megtetszik, hogy miként fejlődött ki a püspöki hivatalról szóló tan azon pontig, midőn a püspökök a szentlélek képviselőinek tartattak [7]). Az *Apostoli constitutiókban* (3. század végén) pedig a püspök istent helyettesitő legfőbb birónak, prophetának és főpapnak nyilvánittatik. Majd a püspökök közt is alárendeltségi viszony fejlődött ki. A vidéki püspökök eleitől fogva elismerték a városi püspökök felsőbbségét; hasonlóképen a kis városi püspökök is a fővárosiakét, mivel gyakran folyamodtak hozzájuk jó tanácsért és segélyért. Ezen körülményt aztán a *fővárosi püspökök*, kik *metropolita* nevet vettek fel, saját hatalmuk növelésére igyekeztek felhasználni.

A második községi hivatal volt a *diakonusoké* (= szolga, követ), kik eredetileg a szegények gyámolitásával voltak megbizva; de utóbb részt vettek az istentiszteletben és a község vezetésében is. A püspök rendeletére kereszteltek, az úrvacsora elemeit elkészitették, a kelyhet kiosztották, a betegekhez és foglyokhoz az úrvacsorát elvitték, az istentisztelet részeit kihirdették, könyörögtek, az evangeliumot felolvasták s az istentisztelet rendjére felügyeltek. Gyakran egyházi beszédek tartásával is megbizattak, a püspököket útjaikon kisérték s a zsinatokon mint püspöki küldöttek és helyettesek vettek részt.

A *diakonissák* többnyire jóhirű özvegy nők vagy éltes hajadonok közül választattak; ők ápolták és gyámolitották a beteg és szegény nőket; *keleten* a megkeresztelendő nők vizbe meritése és azt megelőző tanitása is reájuk bizatott.

A 2. és 3. században a községi hivatalok száma újakkal szaporittatott. A munka sokasodása a munka felosztását tette szükségessé. Ezek közt legrégibb az *olvasó* (lector), ki a szent könyvekre felügyelt és azoknak egyes szakaszait felolvasta. Később a papi pályát ezen hivatallal kezdették meg. Ezután lépett életbe a *subdiakonusi* hivatal, melynek viselői a diakonusoknak segitettek. A már kifejlett alsóbb papi rend első osztályát ezek képezték s a kézfeltétel szertartásával a nevezett rendből csak ők avattattak fel. A 3. század végén az egyházi éneket már külön *énekvezérek* (cantor) vezették. Ezeken kivül voltak még az *akoluthusok*, a püspökök kisérő szolgái; az *exorcisták* az ördögűzést végezték, s minthogy ez a kereszteléssel egybe volt kötve, hivataluk a hittanulókra is kiterjedt. Az *ajtónállók* (ostiarii vagy janitores) a templomra ügyeltek fel, azt tisztántartották. Nagyobb községekben különös *katechetákat* alkalmaztak, s a hol a szükség kivánta, mint pl. Afrika pun községeiben, különös *hermeneutákat* is. Némely község *evangelistákat* is választott, kik utaztak s a térités munkáját végezték [8]).

1) Csel. 6, 2—6. — 2) U. o. 20, 17. 28.

3) Hieronymus, Epist. 82. ad Oceanum: apud veteres iidem episcopi et presbyteri, quia illud nomen dignitatis est, hoc aetatis. — Ad Titum, 1, 7. Idem est ergo presbyter, qui episcopus sat. Ezen nézet igen sokáig fennmaradt, még Gratianus is felvette a Decretumába (P. I. dist. XCV. c. 5., dist. XCIII. c. 24.) V. ö. Gieseler, i. m. I. k. 115—118. l.

4) 1. Kor. 12, 28—31., 14. r. egészen.

5) 1. Tim. 3, 2—10., 2. Tim. 2, 24—25., Tit. 1, 5—9. — L még a 16. cim, 18. jegyz.

6) Hieron., Epist. 101. ad Evangelum: „apostolus perspicue docet eosdem esse presbyteros, quos episcopos." (Alexandriában) „presbyteri semper unum ex se

selectum, in excelsiori gradu collocatum, episcopum nominabant.“ Gieseler, i. m. I. 140. lap.

7) Cypr., Epist. 69. „Unde scire debes, episcopum in ecclesia esse, et ecclesiam in episcopo, et si qui cum episcopo non sint, in ecclesia non esse.“

8) Csel. 21, 8. — Általában megjegyzendő, hogy ezen időszakban a papság jövedelme nagyon csekély volt s inkább csak önkéntes adakozásokból állott. Ezen okból a legtöbben valamely ipart is folytattak. Gazdagabb jövedelmi források csak azon időben kezdettek megnyilni, midőn a keresztyén egyház uralkodóvá lett.

28. A papság, egyház és zsinat.

Az ó-szövetségi áldozárságot, Jézus engesztelő áldozata után, az *új-szövetségi áldozárság* váltotta fel, de a hivek áldozata isten dicsőitésében, hálaadásban és jótékonyságban nyilvánult. Az egész keresztyénség *királyi papság* (βασίλειον ἱεράτευμα), *istennek választott népe, öröksége* (κλῆρος) volt [1]). Az *egyetemes papságnak* ezen eszméje kizárt minden közvetitő hivatalt, sőt mindenkinek kötelességévé tette, hogy a község ügyei intézésében munkás részt vegyen. Azonban lassanként a közvetitő papság eszméje a zsidó és pogány cultusból a keresztyénségbe is átültettetett. Ezen *közvetitő papságot* a presbyterek és a felavatás jogával felruházott püspökök képviselték, kiknek a diakonusok, aldiakonusok s a többi alsóbb hivatalnokok (l. 27. cim.) voltak alárendelve. A papság azután a közönséges keresztyén *néppel* (λαός) szemben külön *renddé* (κλῆρος, ordo) vált s később az isteni jogok gyakorlatára vonatkozó kiváltságot is megszerezte [2]). A 3. században a *fegyelmet* még a község gyakorolta, de midőn a püspökök a kötés és oldás isteni jogát is maguknak követelték, a nép ezen jogát elvesztette. A *községi hivatalnokok megválasztásának joga* hasonlóképen folyvást szűkebb körre vonatott s a nép lassanként a papság által minden jogából kiforgattatott.

Ezen időszakban már az *egyház fogalma* is megállapittatott. A szentirásban az *egyes községek* gyakran ἐκκλησίαι néven emlittetnek, a *hivők összesége* pedig általában ἐκκλησία nevet visel. A harmadik században a *püspökség és egyház* fogalmának azonosságát vitatták [3]). Ettől fogva a püspökök az apostoli teljes hatalom örököseinek, a hagyomány bizományosainak tekintetnek, az egyház létezésének ők a feltételei, az üdvöt csak ők közölhetik. Ez által letették alapját a *kizárólagos* és *egyetemes katholikus egyháznak*, mely lassanként tovább épitve, a keresztyén világ sorsára roppant befolyást gyakorolt, a mint ezt a *római egyház* és *püspök* kivivott állása bizonyitja.

Midőn a 2. században a különböző eretnek tanok, felekezetek és szakadások az *egyháznak egységét* veszélyeztették, ennek meg-

gátlására s általában az egységnek még külsőleg is megvalósitására [4]) megtették a szükséges intézkedéseket. Ugyanis a püspökök hatáskörük növekedtével szorosabb, szabályszerű összeköttetésbe léptek, *zsinatokra* gyűltek össze, hogy a hagyományokat a tévtanok ellen védelmezzék és a hagyományok alapján az egyház rendezését tovább folytassák. Ilyen zsinatokat alkalomszerüleg már a 2. században tartottak, később azokat rendszeresitették, s a 3. században Éjszak-Afrikában és Kappadokiában azok az alkotmánynak egyik elemét képezték. Ezen zsinatok határozataira még a nép és presbyterek befolytak; de a püspöki hatalom kifejlésével ezen befolyás egészen megszünt. Ezek voltak a *tartományi zsinatok*, körük a nemzetiség, a nyelv vagy a politikai terület határával összeesett. Közönségessé, *egyetemessé* a 2. időszakban, a keresztyénségnek uralomra jutásával vált a zsinat.

A nevezett tartományi zsinatokon kezdetben a püspökök ugy jelentek meg, mint a község képviselői, a 2. század utolsó felében már mint törvényhozók és birák intézték az egyház ügyeit; a 3. században többé nem tekintették magukat képviselőknek, hanem saját hatalmuknál fogva, a szentlélek sugallata szerént tanácskoztak és hoztak végzéseket. A tartományi zsinatok természetes *elnöke a fővárosi püspök* (metropolita) volt; ő hivta össze a zsinatot, ő szentelte fel és erősitette meg a vidéki püspököket; de még mindig egyenlők közt elsőnek tekintetett. Egyedül keleten fejlett ki teljesen a *metropolita szerkezet* s ilyen első rangu püspökké lett előbb az *alexandriai* és *antiochiai*, majd a *római püspök.*

1) 1. Péter 2, 9.

2) A κλῆρος név kezdetben az egész keresztyénségre vonatkozott, 1. Péter 5, 3. a keresztyéneket érti ezen nevezet alatt; az Ignatius nevet viselő levélben (ad Eph. c. 11.) az ephesusi hivek is igy neveztetnek. Az o r d o elnevezés a városi tanácsosoktól van kölcsönözve, kiket Ordo Decurionum vagy egyszerüen Ordo néven neveztek, szemben a néppel (plebs). Digestarum Lib. L. Tit. 2. de Decurionibus. Közli Gieseler, i. m. I. k. 228—229. l.

3) Cypri., Epist. 69. (L. a 26. cím 7. jegyz.).

4) Ignatius antiochiai püspök az egyház egységének kezességét a püspökben, mint Krisztus helytartójában látta (ad Trallianos, c. 2.); Cyprianus szerént annak alapja az apostolság és támasza a püspökség (De unitate Ecclesiae). A Péternek tett igéret (Mát. 16, 18) a felszentelés folytán minden püspökre kiterjed; mert valamint az apostolok ugy a püspökök is egyenjoguak s a Péternek tett igéret örökösei. Mindnyájuk felett Jézus Krisztus a biró, kinek egyedül van hatalma arra, hogy a püspököket az ő egyházának kormányára helyezze és tetteiket megitélje (Cypri. allocutio in Conc. Carthag., 256.).

29. A hivők és hittanulók.

A keresztyén egyház tagjai általában *hivőknek* (fideles) neveztettek, s mint ilyenek teljesen egyenjoguak voltak. Az egyházba való felvétel az első században minden előleges tanulás és vizsgálat nélkül történt; de már a 2. században az egyház fejlettebb volta s azon körülmény, hogy a cultus némely részeit szent titkoknak kezdették tekinteni, megkövetelte, hogy a felveendőknek nemcsak mennyiségére, hanem minőségére is tekintettel legyenek. A jelentkezőket (*κατηχούμενοι*, tanulók) tehát külön tanitókra (*κατηχίσται*) bizták, kik a vallás és cultus elemeiből oktatást adtak s őket a keresztelésre képesitették. A *hittanulásnak* később több fokozatai voltak, melyek több évig tartottak. Az *Apostoli constitutiókban* (3. század) *három fokozat* van emlitve, u. m. 1. a hallgatók (audientes), kik az egyházi beszéden jelen lehettek; 2. térdelők (genuflectentes) kik térdelve halgathatták az ima első szakaszát; 3. képesek (competentes), kik teljes kiképezés után a keresztelendők sorába tartoztak [1]). Ezen előkészület mintegy átmenet volt a korábbi nem keresztyén állapotból a keresztyén egyházba; a hittanulókat még nem tekintették keresztyéneknek, de nem is voltak többé pogányok vagy zsidók. Közvetlenül a keresztelés előtt a hittanulónak böjttel, általában imával és előbb elkövetett bűneinek megbocsátására vonatkozó könyörgéssel kellett elkészülni [2]). A *keresztelésnek ideje* rendesen (a felnőttekre nézve) a *húsvét ünnepének reggele* volt, azon idő, midőn az Üdvezitő a halálból a feltámadásba ment át [3]).

1) Tertullianus és Cyprianus az audientes és catechumeni nevezeteket azonosoknak tartja. Az audientes, auditores, novitioli nevek először Tertullianusnál fordulnak elő (De praescriptione haereticorum, 41. sat.).

2) Justinus Vértanu (Apologia, I. 61.).

3) V. ö. Tertull., De baptismo, 11. és 19. fej.

30. Az egyházi fegyelem és fegyelmi viták.

Kezdetben, midőn az üldözések ugy is nehéz próbára tették ki az első keresztyéneket, a fegyelem elég szelid volt. Azokat, kik kisebb vétségeket követtek el, megintették, megdorgálták; ellenben az eretnekeket, elesetteket és makacs bűnösöket az egyházból *kirekesztették* (excommunicatio), mire Pál apostol is példát adott, s ezt a Satannak való átadásnak nevezte (1. Kor. 5, 5.). A kirekesztetteket, ha megjavultak, az egyházba ismét felvették s előbbi jogaikba visszahelyezték. De a Decius alatti üldözések szakában az elesettek száma oly nagy

volt, hogy az egyház szükségesnek látta az újra felvételt szigorubb feltételekhez kötni. A bünösöknek a *bünbánat* (poenitentia) *négy fokozatán* kellett átesni, melyeknek mindenike a körülményekhez képest évekig tartott. *Első fokozaton* a bünbánók gyászruhában a templom ajtajánál állva, a papokhoz és a község tagjaihoz újra felvételért esedeztek (flentes, προσκλαίοντες); a *második fokozaton* megengedtetett, hogy elkülönitett helyen a szentirást és egyházi beszédet hallgathassák (audientes, ἀκροώμενοι); a *harmadik fokozaton* jelen lehettek az ima alatt, de térdelve (genuflectentes, ὑποπίπτοντες); végre a *negyedik fokozaton* az egész istentiszteletben résztvehettek az úrvacsora kivételével, melyet állva nézték (consistentes, συνιστάμενοι). Ezek után nyilvánosan elismerték bünös voltukat, mire büneik alól feloldattak s a kiengesztelődés cselekvényét *testvéri csókkal* pecsételték meg (pax, reconciliatio) [1]). Már akkor megvolt érve azon gondolat, hogy a ki bünt követ el, az egyházat sérti meg, a megsértett egyház pedig *elégtételt* (satisfactio) követel. Csak azon esetben engedte el vagy röviditette meg az egyház az elégtétel adását, ha a bünbánó halálos veszélyben forgott.

Ezen túlzott szigorral szemben, másik végletként azon nézet fejlődött ki, hogy a hitvallóknak, mint az egyházért szenvedteknek, joguk van az elesetteknek *ajánló levelet* (libellus pacis) adni, melynek tekintélyét az egyházak tartoznak elismerni s a kizártakat bünbánat nélkül is újból felvenni. Ennek káros eredménye nem maradt el és igen sok viszályra szolgáltatott alkalmat. Némely egyház a *halálos bünösöket* [2]), ha már egyszer kizárta, többé nem fogadta vissza. Ezen szigorú fegyelemgyakorlásnak két igen fontos következménye lett; egyfelől nagy mértékben előmozditotta a papság tekintélyének és hatalmának emelkedését; másfelől azon balvéleménynek vetette meg az alapját, hogy isten előtt önkinzással bünbocsánatot lehet nyerni. Ezen tévhit a keresztyénség némely részénél maig is megvan.

Gyakran megtörtént, hogy a bünbánati fegyelem szigorú és szelid gyakorlatának ugyanazon községben egyaránt voltak hivei, s mindenik a saját nézetét törekedett érvényre juttatni. Az ilyen viszálynak aztán rendesen szakadás lett a vége, mely rövidebb vagy hoszszabb ideig tartott. Ilyen szakadás volt:

1. a *Felicissimus* Carthagoban (250 körül) [3]). Midőn *Cyprianus* püspök a Deciusi üldözések alkalmával maga is elmenekült, holott a szigorú egyházi fegyelemnek volt a hive, e miatt nyugtalanságok támadtak. A hitvallók parancsolólag követelték, hogy az általuk kiállitott ajánló levelek (libelli pacis) előmutatóit bünbánat nélkül vegyék vissza

a községbe [4]. A papság egyrésze a hitvallókkal és elesettekkel együtt, mint elégedetlen párt, a szigorú fegyelem híveivel szemben erős ellenzéki állást foglalt. Az elégedetlenek élén *Novatus* presbyter állott, ki Cyprianus tudta nélkül diakonussá avatta fel *Felicissimust*, a párt későbbi vezérét, s igy püspöke jogkörébe avatkozott. Cyprianus visszatérte alkalmával megróvta a hitvallók gondatlan és törvénytelen eljárását; ezen ügyben *zsinatot* tartott (251.) s itt kimondatott, hogy azon elesettek, kik igazi bűnbánatot tartanak, ujra felvétetnek, a könynyelmüek ellenben visszautasittatnak. Az elégedetlen presbyterek ezen határozattal nem sokat törődtek, minden elesettet visszavettek, s midőn e miatt Cyprianus által kirekesztettek, *Fortunatust* Cyprianus ellenében püspökké választották és elszakadtak. Ezen viszály alapja nem egyedül a fegyelem kérdése volt, hanem ugy látszik, hogy része volt abban a püspök és presbyter jogegyenlőségének, mely nézetről Cyprianus hallani sem akart.

2. a *Novatianus-féle* szakadás Rómában [5]. Ezen egyházban a szigorú fegyelem hivei elvül kimondották, hogy a kirekesztetteket nem veszik ugyan vissza, de bűnbánatra intik és isten könyörületességére bizzák; mert egyedül istennek áll hatalmában a bűnök megbocsátása; kimondották, hogy a melyik község az elesetteket és halálos bűnösöket ismét visszafogadja, az nem tarthat többé igényt az igazi keresztyén egyház nevezetre; mert ennek ismertető jele a tisztaság és szentség [6]. Ezen elvekhez hiven az egyházukba áttért katholikusokat újból megkeresztelték. Magukat tisztáknak (*καϑαροί*) nevezték, s papjaik később a tisztaság jelképeül fehér öltönyt viseltek [7].

Ezen szigorú fegyelmet követelő pártnak élén *Novatianus* római presbyter állott, mig Róma új püspöke *Cornelius*, a szelidebb gyakorlat hive volt. A Novatianus pártja a nyugtalan jellemü *Novatussal*, a carthagói presbyterrel és Cyprianus ellenfelével (l. fennebb az 1. szám alatt) tetemesen erősödött, mert jóllehet ő a szelidebb gyakorlat hive volt, mégis a püspökkel ellenkező párthoz csatlakozott, s azt az elszakadásra rávette (251.). Azután Corneliussal szemben Novatianus választatott püspökké. Mindkét párt a maga részére igyekezett megnyerni a tekintélyesebb egyházakat. Cornelius mellett nyilatkozott Cyprianus carthagoi és *Dionysus* alexandriai püspök; de Novatianusnak is akadtak tekintélyes pártolói, ezek közt *Fabius*, az antiochiai püspök. A novatianusok Cyprianus minden törekvése ellenére sokáig fenmaradtak. N. Constantinus és a nicaei zsinat sem hozott ellenük semmi végzést; Phrygiában a montanisták maradványával egyesültek. Ezen irány még a 6. században is talált pártolókra.

3. *Meletius szakadása felső Egyiptomban.* Meletius lykopolisi püspök Thebe vidékén, a Diocletianusi üldözések alkalmával az elesetteket a nyugalom helyreállta előtt nem akarta az egyházba visszafogadni. E miatt meghasonlott saját metropolitájával, *Péter* alexandriai püspökkel (306.), tőle elszakadt és a vele tartó egyházakban metropolitai jogokat kezdett gyakorolni. Ezen szakadás egy századnál tovább tartott s egész Egyiptomban elterjedt [8]). A nicaeai közzsinat (325.) a Meletiusi püspököknek megkegyelmezett s arról biztositotta őket, hogy az ellenzéki püspökök megüresedett székei számukra fognak fentartatni. Sokan ezen végzésen megnyugodtak, ellenben Meletius nehány hivével az arianusokhoz csatlakozott.

1) Cyprianus ezen fokozatokat még nem ismeri, csak annyit emlit (epist. 11.), hogy kisebb bűnös sem érintkezhetik addig a községgel, mig a püspök és papság őt kézfeltevéssel vissza nem vette. Legelőbb az ancyrai zsinat (313.) 4. f. és azután a nicaeai zsin. (325.) 11. f. fordul elé. — A bűnbánatnak (exomologesis) sok külső megalázódásban kellett nyilvánulni, ilyenek voltak: a böjt, önsanyargatás zsákban és hamuban, rongyokban és piszokban, földön ülés, sirás, sohajtozás, esedezés a tekintélyesebb egyháztagok előtt, alamizsna osztogatás sat. (Tertull., De poenitentia, 9. fej.).

2) Halálos bűnnek tartották: az eretnekséget, az elszakadást, gyilkosságot, házasságtörést, lopást. A bűnöknek halálosra és nem halálosra osztályozását 1. Ján. 5, 16. alapitották.

3) Cypriani Epistol., 38—40. 42. 55.

4) Korábban az ajánló levelek az elesetteket a visszavételre csak ajánlották, de ez mindég bűnbánat mellett történt.

5) Cypriani Epist., 41—52. — Cornelii Rom. ep. ad Fabium Antioch. (Euseb. i. m. VI. k. 42 f.). — Dionysius Alexand. ep. ad Novatianum (u. o. 44. f.). — Ugyanő ad Dionysium Rom. (u. o. VII. k. 7. f.).

6) Sokrates, H. Eccl. IV. k. 23. f. — 7) U. o. VI. k. 20. f. — 8) Epiphanius, Haeresis, 68.

HARMADIK SZAKASZ.

EGYHÁZI ÉLET.

31. Az istentisztelet helyisége, az istentisztelet részletei, úrvacsora, szeretetvendégség.

Kezdetben a keresztyéneknek külön *istentiszteletre szánt helyiségei* nem voltak. A hivek Jerusalemben a templom tornácában, másutt a zsinagógákban, vagy magánházaknál gyültek össze az áhitatosság gyakorlása végett; az üldözések alkalmával a rejtettebb helyi-

ségeket, nevezetesen a *katakombákat* [1]), általában az olyan helyeket keresték fel, melyek a nyilvánosság körén kivül estek. A 2. században kezdettek az istentisztelet számára külön helyiségeket berendezni [2]), ezeket aztán az *Úr házának*, *gyülekezési helynek* (κυριακόν, οἶκος ἐκκλησίας, ἐκκλησία, dominicum) sat. nevezték. Ezen helyiségnek kiválóbb része volt azon *emeltebb hely*, hol a szentirást olvasták és beszédeket tartottak; egy *faasztal* az úrvacsora számára. Amint a papság külön testületté kezdett fejlődni, számukra, a jerusalemi templom berendezése szerént, egy *külön helyiség* lett fentartva (ἁγίασμα, βῆμα, chorus); itt volt felállitva az *Úrasztala*, egy egyszerü faasztal (τράπεζα, mensa sacra); a háttérben, a fal mellett voltak a *papok ülései* (θρόνοι), közbül a *püspöknek* valamivel emelkedettebb *ülése* (καθέδρα). *Képeket* (Exod., 20, 4. alapján) s más pogány cultusra emlékeztető szereket az egyházban nem használtak [3]), jóllehet otthon a hivek némely keresztyén *jelképet* (galamb, hajó, hal, horgony sat.) már ezen időben szerettek házi szereiken alkalmazni.)

Az *istentisztelet* eleinte igen egyszerü volt; naponta kétszer, *reggel* és *estve* gyültek össze. Reggel volt a *tanitás*; ekkor nem keresztyének is megjelenhettek; estve a *szeretetvendégség* és hálaadás, melyben csak a hivők vehettek részt. Később a *reggeli istentiszteletnek* részeit képezték az ó-szövetségi iratok egyes szakaszainak, majd az apostolok leveleinek és az evangeliumnak felolvasása és fejtegetése; intő és tanitó beszédek, ima, Krisztust dicsőitő énekek (carmen de Christo) és zsoltárok éneklése [4]). Az *estveli istentiszteletnek* főrésze az úrvacsora volt, mely kezdetben a szeretetvendégséggel teljesen egybe volt olvadva (1. Kor. 11, 20.). Később a kettő különválasztatott, az *úrvacsorát* a szereztetés szerént végezték, ezt követte a *szeretetvendégség* (ἀγάπη), mely önkéntes adományokból rendeztetett, ima és ének. Az úrvacsora elemeit dicsérettel és hálaadással (εὐχαριστία, εὐλογία) szentelték meg. Midőn Trajanus rendeletei a titkos társulatok ellen kiadattak és a keresztyéneket is sujtották, az úrvacsorát a szeretetvendégségtől elkülönitették, s amazt a vasárnapi tanitó (reggeli) istentisztelethez kapcsolták. Igy maradt azután is, midőn a szeretetvendégséget újra felelevenitették.

Az *úrvacsora szertartása* még a 2. század közepén is nagyon egyszerü volt. Az istentiszteletet bezáró imát a testvéri szeretet jelképe, a *testvéri csók* (φίλημα ἀγάπης) követte (férfiak és nők külön). Azután a püspök az úrvacsora elemeit dicsőitő és hálaadó imával megszentelte, mire a nép *Ament* mondott. Végre a presbyterek és diakonusok az elemeket a hiveknek kiosztották. A mi az önkéntes adományokból az

úrvacsora és szeretetvendégsége után megmaradt, az a papságnak és a szegényeknek jutott.

Midőn a *papság áldozári igényekre* kezdett számot tartani, ezen törekvés érdekében, az ó világot utánozva, a keresztyén cultusban is valamit az *áldozat eszméjével* kellett összekapcsolni. Ezen célra legalkalmasabbnak látszott az *úrvacsora*; mert ezzel össze volt kötve az *ima*, a legszellemibb áldozat (1. Pét. 2, 5.); (a hivek *önkéntes adománya*, melynek egy része (kenyér és bor) a püspök hálaadó imája következtében *istennek szentelt ajándéknak* tartatott. Mind a hivek adománya, mind a megszentelt elemek ugyanazon néven, *áldozatnak* (προσφορά, oblatio, felajánlás) neveztettek [5]). Miután az úrvacsora a község és Krisztus közt létező közösség jelképének tekintetett, azt a távollevőknek is elküldötték, a megjelentek pedig hazavitték [6]).)

Az úrvacsora a 3. század végén, midőn a bűnbánat és hittanulás ügye rendezve volt, már sokkal fejlettebb alakot vett fel. Ettőlfogva az istentisztelet *két főrészből* állott. Az első rész, a *missa catechumenorum* következőleg folyt le: a lector az emelvényen olvasott egy pár szakaszt az ó-szövetségi iratokból; azután egy diakonus elkezdett egy zsoltárt énekelni és a nép csendesen kisérte; ennek végeztével az új-szövetségi iratokból olvastak fel egy pár részt; erre az egész gyülekezet felállott, s nehány presbyter egymásután és utóljára a püspök a néphez intő beszédet tartott; ezt követte a hittanulóknak, bűnbánóknak és ördöngősöknek (ἐνεργούμενοι) fokozatos elbocsátása. Az istentisztelet második része, a *missa fidelium*, imával kezdődött, melyet az egész gyülekezet fennállva és kelet felé fordulva végezett; ezután a diakonusok a felhozott *adományokat* átvették s a népet csendességre intették; majd a püspök mellett levő diakonus a népet fenhangon szeretetre és arra intette, hogy méltatlanúl ne élvezze az úrvacsorát; erre a hivek egymást *testvéri csókkal* üdvözölték; ezután egyik diakonus imát mondott az egyházért, papságért, hatóságokért sat. Most a püspök az *elemeket megáldotta* (Num. 6, 24—26. képezte a bevezetést), azután az *áldozatot* felmutatta (θυσία, keresztjegy alkalmazása, úrvacsorai ima, szereztetés szavai, a már igy megszentelt elemek felmutatása), mialatt a nép csendesen imádkozott. Ennek végeztével a püspök vagy presbyter a kenyeret kiosztotta ezen szókkal: *Krisztus teste;* a diakonus a bort osztotta ezen szókkal: *Krisztus vére*, az élet kelyhe. Minden osztálynak tisztelettel és félelemmel kellett elfogadni az elemeket; a nőknek ezenkivűl még leplezett fejjel kellett az úrasztalához járulni. Végre a község térdelve fogadta a püspök *áldását* és a diakonus ezen szókkal bocsátotta el: *menjetek békével.*

Ennyire fejlett ki háromszázad lefolyása alatt a keresztyén cultus, mely fejlődésben legfontosabb az, hogy a *szeretetvendégségből*, mely Jézus halála emlékének megújitása és a szeretet gyakorlása szempontjából lett a keresztyén élet keretébe felvéve, a szeretetvendégségből *úrvacsora*, az úrvacsorából *áldozat* lett, melyet a püspök, mint főpap mutatott be. Ezzel megtétetett az első lépés a papuralom felé, meg a mysteriumok sorozata felé is, hogy a zsidó és pogány iga helyett az emberiség a keresztyén szertartások sat. új igájába hajtsa fejét, oly igába, melyhez Jézus evangeliumának semmi köze sincs. De hát forma kellett, a formát pedig emberek csinálják.

1) A katakombák a sziklába vágott, földalatti sirboltoknak egész utcáit képezték. Ezek a városokat környező halmok alatt feküdtek, s rejtett helyiségeikben az ó keresztyén életre vonatkozó számos feliratot és más emléket tartottak fenn. Ilyen halotti városok nemcsak Rómában, hanem Nápolyban, Málta szigetén, Párisban és más nagyobb városok környékén is találtatnak Kraus, Die christliche Kunst cet. (Leipzig. 1872.) 54—82. l.

2) Euseb., i. m. VIII. k 1. f.

3) Elvirai (Illiberis) zsin. 36. can. (305.). — Minucius Felix. Octavius, 10. f.

4) A keresztyén cultus fejlődésének fokozatait ismertetik.: Plinius, Epist. X. 96. — Justinus M., I. Apolog., 67. f. — Constit. Apost., 2, 57.

5) Irenaeus, Adversus haereses, IV, 17, 5.; 18, 1.

6) Tertull., Ad uxorem, II., 5. f. — De oratione, 14. f.

32. A keresztség.

A keresztség a keresztyén egyházba való felvételnek jeléül szolgált, de már korán a Jézusban való *üdv eszközének* tekintetett. A keresztséget és újjászületést az egyházi atyák egy része elválhatlannak gondolta [1]). Épen ezért a gyermekek megkereszteléso gyakorlatilag nem mindenütt, de elméletileg általában elismertetett. Egyedül *Tertullianus* nem tudott kibékülni ezen gyakorlattal. A *felnötteket* a keresztség felvételére hittanitók készitették el, mely főleg a hit főbb ágazatainak megismertetéséből állott. Némelyek szándékosan egészen haláluk órájáig elhalasztották a keresztséget, hogy ekkor ezen kegyelmi eszköz által minden bűnüktől feloldassanak. A keresztség felvételét a tanitáson kivül még bizonyos *cselekvények* előzték meg, nevezetesen: imádság, böjt, az ördögnek és munkáinak ünnepélyes megtagadása és a hitvallás letétele (a felnőtteknél). Ehez járult az *ördögüzés* (exorcismus, a gyermekeknél). Maga a keresztség háromszori *vizbemerités* által hajtatott végre, egyedül a betegeknél alkalmazták a vizzel való *meghintést* (baptismus clinicorum). A keresztelésre szánt vizet megszentelték; a bemerités a bűnök lemetkezését, a vizből kiemelés az

újjászületést jelképezte. A bemerités vagy meghintés után a keresztelendők tejjel vegyitett mézet kaptak az ő gyermekségük jelképeül. Ehez járult még a *felkenés* (χρίσμα) mint a lelki áldozárság jelképe és a *kézfeltevés* (Csel. 8, 16. 17.). Keleten a presbyterek és diakonusok is keresztelhettek s a felkenést is végezhették; ellenben nyugaton, a Csel. 8. részére hivatkozva, a kézfeltevést kizárólagos püspöki jognak tekintették; s majd a kézfeltevést és felkenést a keresztségtől elkülönitve, mint *hitben való megerősitést* (firmatio, confirmatio) egyedül a püspök végezte.

A keresztelés *rendes ideje* húsvét és pünkösd közt volt (különösen nagyszombaton Krisztus halálára, Róm. 6, 3.), keleten még *vizkereszt* (ἐπιφάνια) körül is. A keresztség nem a gyülekezetben hajtatott végre, hanem egy különös erre szánt helyiségben (keresztelési kápolnák); különben ezt nem tekintették lényeges dolognak. Hogy a csecsemőket és gyermekeket mikor kezdették megkeresztelni, nem bizonyos; *Origenes* a 3. század közepén már mint régi gyakorlatot emliti. A gyermek-kereszteléssel jött szokásba a *tanuk* (sponsores), *keresztszülők* intézménye, kik a felnőttek keresztségénél mint kezesek, a gyermekek keresztségénél mint tanuk jelentek meg. *Vérkeresztségnek* azt nevezték, ha a katechumenusok a keresztség felvétele előtt vértanu halált szenvedtek. A keresztséget és úrvacsorát legelőbb Tertullianus nevezte *sacramentumnak* [4]).

A *keresztség* szertartása s hatásának feltétele, fejlődése folyamatában, nem egyszer éles *vitára* adott alkalmat. Afrikában, Egyiptomban, Syriában és Kisázsiában a volt a gyakorlat, hogy ha egy eretnek által megkeresztelt egyén lépett a kath. egyházba, keresztsége nem tekintetett érvényesnek és az egyház igazi keresztségével megkereszteltetett (tehát tényleg másodszor). Ennélfogva azon kérdés vettetett fel, hogy az eretnek által végzett keresztség érvényes-e vagy nem? A római egyház az emlitettekkel ellentétben azt felelte, hogy ha az illető a Krisztus vagy a szentháromság nevébe kereszteltetett meg, azon esetben egyszerü kézfeltevés mellett (az egyházzal való kibékülés, jeléül) az egyházba bevehető. Három *carthagoi zsinaton* (220. 255. 256.) kimondatott az eretnek által végzett keresztségnek érvénytelensége; a legutóbbi zsinat végzéseit (a szokásos kölcsönös értesités szempontjából) megküldték *István* római püspöknek. István megbotránkozott, igen erős hangon irt vissza s a római gyakorlat mellett követelőleg szólalt fel. Erre aztán mind *Cyprianus* carthagoi, mind *Firmilianus* caesareai (Kappadokiában) püspök keményen felelt vissza, mire István az afrikai egyházzal az összeköttetést megszakitotta [5]).

A Valerianusi üldözések bekövetkeztével a kérdés eldöntetlen maradt; végre a *nicaeai közzsinat* (325.) a római gyakorlatot erősitette meg.

1) A keresztséggel egybe van kötve Justinus M. (I. Apolog., 61. f.) szerént: az előbb elkövetett bűnök bocsánata; (Dialogus cum Judaeo Tryphone, 29. f.) a szentléleknek és ajándékainak közlése; a halálnak legyőzése és a halhatatlanság elnyerése.

2) De baptismo 18. f.

3) Abrenunciare diabolo et pompae et angelis ejus; ez volt a sacramentum militiae christianae.

4) A sacrare (= dedicare, consecrare) szót használták a katonai, a zászló alá való eskü kifejezésére, ilyen értelemben nevezi Tertullianus (Ad Martyres, 3. f. — De corona militum, 11. f.) az ördög megtagadását és a hitvallás letételét sacramentumnak. A görög μυστήριον szót is igy forditja s ezen fogalmat használja: valamely istenben rejlő titokra; mystikus mély értelemre, typusra; a keresztségre és úrvacsorára; ezeknek titkos erejére. Nála megtalálható a sacramentum incarnationis, Cyprianusnál a sacramentum trinitatis kifejezés.

5) Cyprianus, Epist., 70—73. 75.

33. Az ünnepek s a húsvét feletti vita.

A keresztyén egyház kezdetben a zsidó szokásokhoz alkalmazkodott s naponta megtartotta a *három imaórát* (reggel, dél, estve), hogy ekkor gondolatait a földiektől elvonva, istenhez emelkedjék föl. A palaestinai zsidó-keresztyének a zsidó ünnepeket pontosan megtartották, a pogány-keresztyének is megülték a *szombatot* és a *passah* ünnepet. Ünnepi összejövetelre rendesen a *reggeli órákat* választották, de az üldözések alatt az *éjjelieket* is. Ha valamely nagyobb ünnepre készültek, a megelőző éjjelen is egybegyültek (vigilia). A *vasárnap*, mint az *Úr feltámadásának emlékünnepe* (ἡμέρα τοῦ κυρίου) már a 2. század elején általános gyakorlatban volt [1]) és az öröm napjának tekintett; ezen a napon nem térdelve, hanem állva imádkoztak s ha határozottan nem tiltatott is a böjt és munka, de ezen törekvés megvolt [2]). A Jézus élete forduló pontjait hetenként a megfelelő napokon és megfelelő hangulattal ünnepelték meg; nevezetesen a *szerdát* (feria quarta), mint a mely napon tanácskoztak a zsidók Jézus elfogatása felett, és a *pénteket* (feria sexta), Jézus halálának napját, félünnepként tartották meg. Ezen napokon egybegyültek imára és böjtöltek d. u. 3 óráig; ezek *őrnapok* (dies stationum) [3]) voltak s a vasárnappal együtt a szenvedés, vezeklés és öröm ünnepnapjait képezték.

Az emlitett fordulópontokat az év folyamában nagyobb körben és fejlettebb alakban emelték ki ünnepekkel. Az első ilyen ünnep volt a *húsvét* vagy *passah ünnep*, mélyben az ó egyház két mozzanatot különböztetett meg: az *üdvezitést* (πάσχα σωτήριον) és *feltámadást*

(*πάσχα ἀναστάσιμον*). Előbb az üdvezitési mozzanat, tehát a halál emléke volt a fő, s csak később lett a feltámadás mozzanata az uralkodó gondolat. Jézus szenvedésének emlékére nem tartottak elegendőnek egy napot (t. i. halála napját), hanem ehez megelőzőleg több *gyász-*, *bűnbánati* és *böjtnapokat* csatoltak, melyeknek számát sok ingadozás után *negyvenben* állapitották meg (quadragesima, *τεσσαρακοστή*). Ennek záradékát a *nagyhét* (*πάσχα σταυρώσιμον*, hebdomas magna) képezte, melyben *nagycsötörtök* (feria quinta, *ἡ ἁγία πέμπτη*), *nagypéntek* (*παρασκευή*) és *nagyszombat* (sabbatum magnum) voltak a kiválóbb napok. Ezen utóbbi napot követő éj, a *húsvéti éréj* (*παννυχίς*) átmenetül szolgált a feltámadási ünnepre (*π. ἀναστάσιμον*). Megülték még a *pünkösdöt*. (*πεντηκοστή*, quinquagesima), mint a keresztyén egyház alapitásának napját. A húsvét és pünkösd közt eső *ötven nap* mind örömnap volt; ezeken úrvacsorát vettek, nem böjtöltek és állva imádkoztak. Ezen ötven nap közül különösen kiemeltetett a *negyvenedik*, mint a *mennybemenetel* emlékünnepe (*ἀνάληψις*, ascensio). Ezen ünnepekhez csatoltatott még *keleten* a *vizkereszt* (jan. 6.) Krisztus megkereszteltetésének, Messiásúl megjelenésének emlékére (*ἐπιφάνεια τ. Χρ.*, *τὰ ἐπιφάνια*), melylyel az *ige megtestesülésének*, tehát Jézus születésének fogalmát is összekötötték. Még ezen időszakban a karácsonról nem volt szó. Ezeken kivül egyes községek saját *vértanuik halálának napját* is megülték s azt azok születési napjának tekintették (natalitia martyrum); ilyenkor meglátogatták a vértanuk sirját; megemlékeztek szenvedéseikről; a velük való folytonos összeköttetés jeléül úrvacsorát vettek (oblationes, sacrificia pro martyribus) és az elhunytért imádkoztak. Majd ezen tiszteletet kiterjesztették a *vértanuk ereklyéire* is [4]). A kezdetben egyszerű, megható ünnep utóbb egészen elfajult, a 3. század végén ezeket mulatságokkal kapcsolták össze (a pogány halotti torokat utánozva), s mig eleinte a nép imádkozott a vértanuért, lassanként kifejlődött azon hit, hogy a vértanuk sikeres *közbenjárók* isten és azok közt, kik segélyért hozzájuk folyamodnak. Ezen hitnek némi nyoma már ezen időszakban mutatkozni kezdett; ebből fejlett ki idővel a *búcsú* s az ezzel egybekötött népünnep.

A húsvét ünnepének *idejére* és *módjára* nézve a szerint, a mint azt különböző szempontból fogták fel, *eltérő gyakorlatok* fejlődtek ki. Az egyházi atyák közül többen Pál apostol után (1. Kor. 5, 7.) Krisztust a zsidó *passah-bárányhoz* hasonlitották, mely gondolatot még megerősitette a zsidó *passah* és a görög *πάσχα* [5]) hasonlósága. E szerént az *ebionita zsidó-keresztyének* a passah vendégségét Nisan hó 14. (március) ülték meg az ó-szövetségi rendelet szerént, de ezt

Krisztusra is alkalmazták, ki 15. halt meg és igy 14. szerezte az úrvacsorát. A *katholikus zsidó-keresztyének* és a kisázsiaiak azon nézetben levén, hogy Krisztus az igazi passah bárány [6]), a húsvétot pontosan a zsidó ünnep napján ülték meg, de keresztyén értelemben; nevezetesen a passah vendégséget mellőzték s *Krisztus halálának emlékét* tartották fődolognak. Szerintök (Ján. 18, 28. szerént is) Krisztus Nisan hó 14. halt meg és igy életének utolsó évében nem tarthatott passah vendégséget (vagy ha tartott, előlegezte azt 13. estve). Ennélfogva Nisán hó 14. ülték meg Jézus halálának emlékét *πάσχα σταυρώσιμον*), akár esett az péntekre, akár nem, és 16. a feltámadás ünnepét (*π. ἀναστάσιμον*). A húsvét előtti böjtöt Jézus halála idején (d. u. 3 órakor) végezték be [7]), azután a zsidó passah vendégség helyett úrvacsorát vettek szeretetvendégség kiséretében. Ezen két zsidós alakkal szemben a *pogány-keresztyének nyugoton* (Egyiptom, Palaestina, Pontus, Görögország) egy harmadik eltérő ünneplési módot követtek, nevezetesen, hogy a *feltámadási ünnep vasárnapra* essék, az évi keletet (Nisan hó 14.) a hét napjával is összhangzásba törekedtek hozni. E szerént Jézus halálának emlékét, ha 14. nem péntekre esett, a 14-ikét követő első pénteken ülték meg, a feltámadás ünnepét pedig az azt követő vasárnapon. Ezenkivül a nyugotiak a Jézus halála napját gyásznapnak tartották s a húsvét előtti böjtnapokat a feltámadás napjáig kiterjesztették.

Ezen eltérő irányok egyideig minden surlódás nélkül megfértek egymás mellett. (Legelőbb akkor lett ezen ügy vita tárgyává, midőn *Polykarpus* smyrnai püspök Rómába ment (160 körül) s *Anicetus* római püspökkel a húsvét felett értekezett. Anicetus a nyugoti gyakorlatot a hagyománynyal védelmezte, Polykarpus pedig a kisázsiai gyakorlat mellett azt hozta fel erősségül, hogy János és a többi apostolok is ugy ünnepelték a húsvétot. Egyiksem tudta rábeszélni a másikat s a kérdés eldöntetlen maradt; de Anicetus a béke jeléül megengedte, hogy Polykarpus a római templomban úrvacsorát oszszon.

A húsvéti vita akkor vált élesebbé, midőn *Victor* római püspök, képzett felsőbbsége érzetében, a nyugoti gyakorlatot a kisázsiai egyházakra is rá akarta erőszakolni (192—194.). Victor ezen cél elérésére több egyházzal (Palaestinában, Pontusban, Görögországban, Galliában és Afrikában) zsinatok tartása mellett egyetértésre jutott s a kisázsiai püspököket kirekesztéssel fenyegette. Erre *Polykrates* ephesusi püspök a kisázsiai egyházak nevében, egy körlevélben visszautasitotta Victor hatalmaskodását. Victor válaszúl a kisázsiai egyházakat heterodoxoknak nevezte és kirekesztetteknek nyilvánitotta. Azonban ezen eljárását még

az ő párthivei is roszalták. *Irenaeus* lugdunumi püspök a galliai egyházak nevében erős hangu levelet irt Victornak, mint a ki az egyházak szabadságát még külsőségekben sem akarja megtűrni s kész Krisztus testét széttépni a helyett, hogy a szeretet törvényére figyelne. Irenaeus közbenjárása sikeres volt, a béke helyreállott, mindenik egyház megmaradt a maga gyakorlata mellett.⁷) Végre ezen ügyben a *nicaeai közzsinat* (325.) mondott döntő itéletet, midőn a római gyakorlatot emelte érvényre. Ettől fogva a kisázsiai húsvét hiveit eretnekeknek tekintették s később *quartodecimani* (Τεσσαρεσκαιδεκατῖται) néven nevezték (ezen név először a laodiceai zsinat — 364 körül — 7. can. fordul elő).

1) Az Apokal. 1, 10. homályos vonatkozást mutat a vasárnapra, mint az Úr napjára; erről emlékezik Justinus M. is (I. Apolog., 67. f.).

2) Tertullianus, De corona mil., 3. f. — De idolatria, 14. f.

3) A statio elnevezés alapja az, hogy a katholikus keresztyének magukat Krisztus zászlója alatt harcoló katonáknak szerették tekinteni s ama fontosabb napokat pedig őrállomásokhoz hasonlitani. — Statio de militari exemplo nomen accepit, nam et militia Dei sumus. Tertull., De oratione. 19. f.

4) Euseb., i. m. IV. k. 15. f. Polykarpus csontjait a smyrnaiak becsesebbnek tartották az aranynál és drágaköveknél. — Hasonló tiszteletben részesitették, az antiochiaiak Ignatius püspök maradványait sat.

5) Minthogy a húsvéti bárányt a zsidók két keresztbe szurt nyárson sütötték, ebben a kereszt jelképét látták. — Justinus M. is azt állitotta (Dialogus cum Judeo Tryphone) a Synoptikusok előadása után, hogy Jézus Nisan hó 14. passah vendégséget tartott és 15. feszittetett meg. Nem bizonyos, hogy Irenaeus, Tertullianus és Origenes ezen véleményben voltak-e (Herzog, i. m. I. k. 190. l.). — Passah (arami ny.: Pesach) ezen igéből alakult Pasah = átvonul, megkimél (Riehm i. m. 1140. l.). — πάσχα, πάσχειν igétől = szenved.

6) Igy vélekedett Apollinaris, Hierapolis püspöke, Alexandriai Kelemen, Hyppolitus.

7) Irenaeus szerént (Euseb., i. m. V. k. 23. f.) a böjtöt bevégző napra, valamint annak módjára nézve még nem volt megállapodás. Némelyek éjt-napot számitva 40 órát böjtöltek, mások egy napot, sokan két vagy több napot. — Az egész húsvéti vitáról l. Euseb., i. m. V. k. 21. 22. 23. f.

34. A keresztyén élet és erkölcs.

A keresztyén élet az erkölcsi komolyságnak és tisztaságnak, a világ és önmegtagadásnak oly nagyszerű példáit mutatta fel, melyek még az akkori romlott pogány világot is bámulatra ragadták. Az a testvéri szeretet, mely a keresztyéneket áthatotta; a betegeknek, szegényeknek szives ápolása és gyámolitása; a vendégszeretet; a családi élet bensősége, tisztasága; az a lelkesedés, melylyel a vértanuk hitükért a kinzást és halált fogadták: mind oly vonások, melyek az első keresztyénséget majdnem eszményi alakban tüntették fel. A keresztyé-

nek jó polgárok és alattvalók voltak, a törvényeknek készek voltak engedelmeskedni, ha azok hitük és lelkiismeretükkel ellenkezésben nem állottak; a katonáskodás alól sem vonták ki magukat (a szigorubb elvek hivei kivételével), a mit igazolnak azon már emlitett adatok, melyek szerént a római hadseregben számos keresztyén volt [1]).

A keresztyén szellem egészen áthatotta az életet. Minden foglalkozáshoz imával és keresztjegygyel kezdettek; lakásaikat, edényeiket s más szereiket keresztyén jelképekkel diszitették [2]). A házasságot az egyház szentelte és áldotta meg; de érvényessége még nem függött attól. A nem keresztyénekkel vagy eretnekekkel kötött házasságot nem helyeselték, nem az első nő halála után kötött *második házasságot* sem [3]). A halottakat nem égették meg, hanem zsidó szokás szerént eltemették. A nyilvános mulatságot, táncot, szinjátékot sat., mint az ördög csábitó eszközeit (pompa diaboli), kerülték. Némely foglalkozást, mely a pogány cultussal állott kapcsolatban, vagy arra vonatkozott (pl. a szinészetet sat.), tiltották.

A 2. század közepétől fogva a keresztyén erkölcsi élet már tisztaságából sokat vesztett; az apostoli kor bensőségét, egyszerüségét, igaz őszinteségét üres, a látszatra számitó külsőségek kezdették felváltani. Az egyházi atyák ugyan még komolyan követelték, hogy a külső tettek tiszta, igaz érzelemből származzanak; de a külsőségeknek nagyra becsülésével ők magok is hozzájárultak az *álszenteskedés* kifejlődéséhez. Ezen irány már Cyprianusnál észrevehető [4]). Az alexandriai hittudósok még tovább mentek s elméletileg is különbséget tettek a *felsőbb* és *alsóbb erkölcsiség* között [5]). A keresztyén bölcs (ὁ γνωστικός) az elsőre törekszik, a közönséges keresztyéntől elég, ha a második fokozatot eléri. Ez által az erény fogalmát összezavarták és sok ferdeségnek hintették el a magvát. Az *önsanyargatást* sokan a tökély eszközének kezdették tekinteni. Egyesek példáját azután számosan követték mindkét nemből, kik az egyes községekben egészen külön osztályt kezdettek képezni a nélkül, hogy fogadás által magukat az ilyen életre véglegesen lekötelezték volna. Az ilyen önsanyargatók (continentes, ἀσκηταί) élete gyakori és tartós böjtölésben, szüzeségben vagy nőtlen életben, imádkozásban és elmélkedésben nyilvánult. Ezzel kapcsolatban néha keresve keresték a keresztyének a vértanu-halált [6]); az egyház eleget küzdött ezen vakbuzgóság ellen, de sikertelen; ezen ragály is, mint sok más, nem szünt meg addig, mig az áldozatokból dús aratását be nem végezte. A 2. században a papok második házasságát roszalták, a harmadikban már azon nézet kezdett uralkodni, hogy a papoknak a felszentelés után nem illik családi életet élni. A nőtlen

életnek tulságos nagyrabecsülése azt eredményezte, hogy némely önsanyargató és pap, hogy saját érdemét fokozza, istennek szentelt szüzet vett maga mellé nővér (soror) cimen, hogy vele szellemi szerelemben élve, a testi kisértés leküzdésében gyakorolja magát. Cyprianus és utána több zsinat [7]) mindent elkövetett, hogy ezen eszeveszettségnek útját állja, de kevés sikerrel.

Ezen időszak végén az önsanyargatóknak egy új osztálya keletkezett. Ugyanis a Diocletianusi üldözések alkalmával az egyiptomi keresztyének közül számosan menekültek a pusztába, s a társadalmi élettel teljesen szakitva, igen szigorú életmódot folytattak. Erre a legelső példát *Thebei Pál* adta [8]), ki a Deciusi üldözés alkalmával a pusztába vonult, egy barlangban lakott s az az előtti pálmafáról ruházkodott és táplálkozott. Ott élt 79 évet, midőn őt a 90 éves sz. Antal felkereste, mire nehány nap mulva meghalt (340.).

1) Tertull. (De corona militis, c. 11.) csak azt ajánlja a keresztyén katonáknak, hogy ne cselekedjenek semmit lelkiismeretük ellenére.

2) Használták: Krisztus kezdő betűit különféle alakban összefonva (X. és P.) — a halat = ἰχθύς-t mint betűtalányt = Ἰ. Χριστός Θεοῦ Υἱὸς Σωτήρ; hajó galamb, horgony, bárány. phoenix, kakas sat. — α X P. ω = J. Krisztus kezdete és vége mindannak, a mi van, volt és lesz (Prudentius, Cathemerinion Hym. IX. v. 11.).

3) Tertull. (Ad uxorem II. 3.) a pogánynyal kötött házasságot ágyasságnak tekinti; az elvirai zsinat. 15. can. azon szülőket, kik leányukat pogányhoz adják, kirekesztéssel fenyegeti.

4) De opere et eleemosynis. — 5) Origenes, In epist. ad Rom. l. III. — 6) Tertull., Ad Scapulam, 5. f. — Just., I. Apolog., 4. f.

7) Cypr. Epist. 5. 6. főleg 62. — Elvirai zsin. 27. can., ancyrai zs. 19. can., nicaeai zsin. 3. can. — Az ilyen kétes viszonyban élő nőket Antiochiában a nép élce γυναῖκες συνεισάκτοι, subintroductae, extraneae névvel illette.

8) Sozomenos, H. Ec. I., 12. 13. — Athanasius, Vita Antonii.

35. A montanismus.

Bármily szigorú és komoly erkölcsiséget követelt az egyház saját hiveitől, mindez nem elégitett ki minden kedélyt. A 2. század közepe táján *Phrygiában* egy sajátságos új irány tűnt fel, melynek hiveit előbb *phrygiai gondolkodásuaknak* (οἱ κατὰ Φρύγας, cataphryges), majd ezen iránynak egyik fő képviselőjéről *montanistáknak* nevezték. Ezen új irány ihletett prophetaságával, álomlátásaival, kijelentéseivel, a szentirási jóslatoknak betűszerénti értelmezésével, kevély asketa irányával s vakbuzgó töredelmességével arra törekedett, hogy a keresztyén életet, a tan megváltoztatása nélkül, átalakitsa, tisztábbá tegye. Ezen iránynak kifejlődésére befolyással volt a phrygiai népnek még a pogány cultustól örökölt, érzékiségre és ihletettségre hajlandó vallásos

gondolkodásmódja. Minden rajongásuk és tulzásuk mellett is a montanisták a keresztyén egyházra, melyben a világias, papuralmi és spiritualista elemek kezdettek a felszinre kerülni, jótékony befolyást gyakoroltak; s midőn egyik szélsőségbe estek, ezáltal észrevehetővé tették, hogy az egyház a másik szélsőség határához jutott és hűtelen lett az eredeti apostoli egyház eszméjéhez.

Azok közt, kik Phrygia vidékén mint ihletettek szerepeltek, volt egy *Montanus* nevű, a ki egykor Kybele papja volt [1]; a keresztyénségre áttérve, előbb *Ardabánban* (Mysia), azután *Pepuzában* (Phrygia) szerepelt; gyakran elragadtatási állapotba esett, új kijelentésekkel dicsekedett, melyeket állitása szerént vele a *Parakletos* közölt, kinek ő megbizottja. Két rajongó nő *Maximilla* és *Priscilla* csatlakozott az új prophetához s ők maguk is kijelentéseket vettek és prophetálni kezdettek. Sokan őket ördöngösöknek tartották és exorcismussal akarták meggyógyitni; de nagyon számosan találkoztak, kik hittek.

Montanus meg volt győződve, hogy neki, mint a Parakletos megbizottjának, az a hivatása, hogy az elfajult egyházat a tökély útjára vezesse. Követői magukat a szentlélek kizárólagos birtokosainak hitték, s mint ilyenek πνευματικοί nevet vettek fel, ellenben a hitetlen katholikusokat ψυχικοί néven nevezték. A tekintélyesebb kisázsiai tanitók (Claudius Apollinaris, Miltiades és mások) [2] hasztalan küzdöttek szóval és irásban az új irány ellen, mely az eddigi állapotokat felforgatással fenyegette, végre a kisázsiai egyház ezen irány követőit az egyházból kirekesztette. Ennek folytán külön szervezkedtek s Ázsiában egészen a 6. századig fennmaradtak.

Nyugaton is nagyon elterjedtek a montanismus tanai, állitólag egy római püspök (talán Eleutherus, 170—180) is hajlandó volt az új prophetákat elismerni, de a montanistákról terjesztett rosz hirek folytán más véleményre tért. A *lyoni egyházban* is számosan voltak a montanisták; *Afrikában* még Tertullianus fellépte előtt hóditást tett ezen irány; ő maga is helyeselte és követte azt, mit későbbi iratai bizonyitnak. *Carthagoban* külön montanista község is alakult, *tertullianista* néven, mely csak Augustinus idejében tért vissza a kath. egyházba [3]. Cyprianus is közeledett ezen irányhoz; de az egyház utóbb határozottan lépett fel ellene s nem engedte diadalra jutni.

A *montanismus alapgondolata* szerént fokozatosan emelkedő kijelentés van, mely Krisztussal nem fejeztetett be, hanem Montanusban a *Parakletos kijelentései* folytatódnak s akkor lesznek teljesen befejezve, midőn *Krisztus ezeréves országa* kezdetét veszi. A *kijelentés módja* Montanus felfogása szerént a pogány jóslat módjával

azonos, nevezetesen az ember a szellem befolyását kénytelen eltűrni (Montanus szerént az ember a lant, a szellem a húrt verő eszköz), midőn a szellem működni kezd, az ember elveszti öntudatát, mivel az isteni erő árnyékolja be azt [4]. — Az igaz *keresztyén élete* folytonos lemondás, vendégsége szigorú böjt (= viz és kenyér vagy száraz étkek); minél közelebb a világ vége, annálinkább törekedni kell az *érzékiség megsemmisitésére*. A *házasélet* lényegében ágyasság, a második házasság pedig egyenesen házasságtörés. A hivő csak istenben leli örömét és a vértanuságot nem kerüli. A *szentségeknek* csak azon esetben biztos a hatása, hogy ha azokat tiszta, nőtlen egyén szolgáltatja ki [5]. Nincs szükség külön *papi rendre*; mert minden hivő pap, tehát a szentségeket is kiszolgáltathatja, ha magát a szentlélektől vezéreltetni engedi. Az *egyházat* igazában azon szellem képezi, mely azt összegyüjti, s melyről az Ur azt mondotta, hogy három egyénből is állhat. Az egyházat az idő követelése szerént ugy kell tovább fejteni, a mint a Parakletos sugalmazza [6].

Világi *tudomány*, művészet, földi örömök az ördög hálói. Nemcsak a gyilkos és bálványozó *halálos bűnös*, hanem a parázna és a házasságtörő is; az ilyeneket az egyház nem tűrheti meg saját kebelében; tartsanak ezek bűnbánatot egész életükön át, isten megbocsáthatja bűneiket, de az egyház többé *nem fogadhatja vissza.*

Midőn a montanisták azt vitatták, hogy a Parakletos kora az apostolok kora után kezdődött, az apostoli kor tehát csak gyermeki kor volt és akkor a szentlélek nem működött: ez által a szentirás tanitásával ellentétbe jutottak, melyet maguk is átlátván, az által akarták ezen ellentétet megszüntetni, hogy azt állitották, hogy az apostoli korban működött *szentlélek* különbözik a Montanusban és követőiben működő *Parakletostól* [7].

A montanismus visszahatás volt a fejlődni indult püspöki rendszer ellen; de mivel túlságba ment s a létező rendet felbomlással fenyegette, ez által a püspöki rendszer kifejtését siettette. A másik pont, melyen az egyházat megtámadta, annak szentsége volt; a montanismus szerént ezen szentség a tagok tisztaságától függ, mely nézettel szemben a kath. egyház azt vitatta, hogy az a szentségek birtoklásával együtt jár. S midőn a kath. egyház magát az egyház eszméjével azonosnak tartotta, ezzel ellentétben a montanismus a látható és láthatatlan egyház fogalmát fejtette ki.

Kétségen kivül sok túlzás és ferdeség volt a montanismusba belekeverve, de voltak tiszta, emelkedett eszméi is, melyekért időnként igen sok és szenvedélyes harc vivatott, s melyeket a protestantismus

is felvett tervezetébe, nevezetesen az *egyetemes papság* eszméjét, szemben a kath. egyház papuralmával és a *láthatatlan egyház* fogalmát, szemben a katholikusok egyedül üdvezitő, tapasztalati egyházának fogalmával.

1) Didymus (De Trinitate, III. k.) őt bálvány-papnak, Hieronymus pedig (Epist. 27. ad Marcellam) heréltnek mondotta.

2) Euseb., H. Ec. V. k. 13—18. f. — 3) Augustinus, De haeresibus, 86. f. — 4) Tertull., Adversus Marcionem IV., 22. — 5) Tertull., De exhortatione castitatis, 1. 7. f.

6) Tertull. (De virginibus velandis, 1. f.) azt mondta, hogy az Úr magát igazságnak nevezte és nem szokásnak. Az eretnekségeket nem az ő új voltuk, hanem az igazság cáfolja meg. A mi az igazsággal ellenkezik, az az eretnekség, ha mindjárt régi szokás is.

7) Ezen okoskodást azonban nem fogadta el Augustinus (De haeresibus, 26. f.). — A montanismusról részletesen irt Schwegler (Der Montanismus und die christliche Kirche. 1841.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TANNAK ÉS ELLENTÉTEINEK FEJLŐDÉSE.

ELSŐ FEJEZET.

Az egyházi tan fejlődése.

36. Az új-szövetségi iratok tanirányai.

A keresztyén vallástan már kezdetben eltérő irányban kezdett fejlődni. A tanitványok a mester tanitásait különbözőleg fogták fel, a nem közvetlen tanitványok pedig méginkább eltértek a megkezdett ösvénytől. Az első különbséget a keresztyénség előtti vallásos ellentétek befolyása fejtette ki. Ezen különbség szerént az apostoli tant két osztályba szokták sorozni, ámbár ezen osztályozás nem elég szabatos. Egyiket *zsidó-keresztyénségnek*, másikat *pogány-keresztyénségnek* nevezik, mely különbség a tanra, szervezetre, cultusra és erkölcsi életre egyaránt nagy befolyást gyakorolt. Az első irányt kiválólag *Péter*, a másodikat *Pál* képviselte, a *János* nevét viselő evangelium pedig a megelőző fejlődési mozzanatokat összefoglalva, eszményibb alakba öntötte.

Ezen fő különbségekhez más alsóbb rendüek is járultak, nevezetesen *Jakabot* a törvény, *Pétert* a remény, *Pált* a hit, *Jánost* a szeretet apostolának szokták nevezni.

Az *új-szövetség iratait* az emlitett főfejlődési fokozatok szerént *három osztályba* lehet ugyan sorolni, de ezen osztályokat az átmeneti vonások halványsága miatt nem lehet éles határral kijelölni.

1. A *zsidó-keresztyén irányhoz* tartozik: a *Máté* és *Márk* neve alatt ismeretes két első *Evangelium*, melyek a keresztyénséget az ó-szövetségi törvények és jóslatok betöltésének tekintik, Krisztust tisztán emberi Messiásnak tartják; kit a születésénél vagy keresztelésénél közölt szentlélek emel csak az emberiség felibe; kit Isten azért támasztott fel a halálból, mert Messiás létére nem lehetett a halál zsákmánya (Csel. 2, 24.); ő az élet fejedelme (Csel. 3, 15.), neki adatott minden hatalom az égen és földön (Máté 28, 18.); ő az istennek jobbján ül, azaz részt vesz az isten hatalmában, a világ kormányzásában; emberből emeltetett a halál és feltámadás által azon magaslatra, hol közvetitőjévé lett égnek és földnek; emberből emeltetett isteni méltóságra, mely a Messiás fogalmával együtt jár [1]). *Jakab levele* a keresztyénséget törvényes szempontból és ugy tekinti, mint a szeretet és szabadság tökéletes törvényét, megkülönböztetvén azt a szolgaság tökélytelen törvényétől; a megigazulás tanában Pállal szemben, a gyakorlatiasságra tekintve, a jó cselekedeteket és az igazságosságot a hit felibe emeli [2]). *Péter első levele* zsidó-keresztyén álláspontot foglal el, de a Pál irányának befolyása alatt áll; az evangelium prophétai és christologiai jellegét emeli ki; a keresztyénséget minden Messiási jóslat teljesülésének tartja. *Péter második levele* szerént a keresztyénség is jóslat s azon reménynek tárgya, hogy az Úr ismét megjelenik és akkor új föld és új menny fog feltünni; nem erősiti, hogy ez közel lesz, de hiszi, hogy meglesz (2. Pét. 3, 8.) [3]). *Judás levelének* iránya rokon a Péter 2. levelével. A *Jelenések könyve* (Apokalypsis) Jesusra mint Messiásra a legfőbb tulajdonságokat (isteni hatalom és dicsőség részese, isten teremtésének kezdete, istennek igéje, 3, 14. 19, 13.) ruházza, de azokat az ő személyével nem helyezi belső viszonyba [4]).

2. A *pogány-keresztyén iránynak* fő képviselője *Pál*, ki a keresztyénséget egyetemes jellegében fogta fel; azt új teremtménynek, életnek és szabadságnak, megigazulásnak és a hit és szeretet által a mennyei atyával való közösségnek tekintette; e mellett az ó-szövetség előkészitő, isteni jellegét is elismerte. Jézus egyfelől egészen ember, de másfelől az embernél több volt; benne az emberit Pál annyira eszmé-

nyitette, hogy egészen más értelemben tekintette embernek, mint a három első Evangelium; olyan ember ugyan mint Ádám, de lényegének sajátlagos alapja nem a *lélek* (ψυχή), hanem a *szellem* (πνεῦμα); Ádám által jött e világra a bűn és halál (1. Kor. 15, 21.), Jézus Krisztus által a kegyelem; Ádám a földi, a lelki, a bűnbe és halálba esett ember, Jézus a mennyei, a szellemi, a bűntelen ember. Végre Pál a megigazulás múlhatlan feltételének a hitet állitotta. Pálhoz közel áll a *Lukács* nevét viselő *Evangelium* és *Apostoli Cselekedetek* irója, ki a zsidó-keresztyén és pogány-keresztyén irányt közvetitni igyekezett [5]). Jézust nemcsak zsidó Messiásnak, hanem az emberiség megváltójának és isten fiának tekintette, egyetemes hivatását belátta, s egész élete folyamában és tetteiben az emberfelettit felismerte. Általában a mily mértékben túlszárnyalta a Máté-féle Evangelium judaismusát, oly mértékben közeledett szerző a János-féle Evangelium felfogásához [6]).

3. Az *apostoli kornak* és *az azt követőnek*, a *zsidó-* és *pogány-keresztyénségnek* összes vallásos fejlődését szellemesen és mély belátással feldolgozva és előbbre vive, a *János* nevét viselő *Evangeliumban* találjuk fel. Szerző az ember Jézust *Logosnak*, az istennel legközvetlenebb viszonyban álló önálló isteni lénynek, sőt egyenesen istennek tekinti (Ján. 1, 1.). Isten végtelen szeretetéből magyarázza ki szerző, hogy az örök Logos emberré lesz s az emberek közt a testvéri szeretet megszilárditja, a hitetlenséget kiirtja és az igaz ismeret által őket az örök életre vezérli. Itt tehát Jézus személyéhez egy új eszme a Logos eszméje van kapcsolva, benne az isteni lényeg a fő, az emberi csak másodrendü, nem az ember emelkedik istenné, hanem az isten száll alá s lesz emberré [7]). A *János* nevét viselő *leveleket* ugyanazon szellem hatja át, mely az Evangeliumot.

Végre *Jánosnál* Krisztus megjelenésének isteni volta van legfőképen kiemelve (Ján. 1, 14.); *Péternél* az emberi, hogy a szent életnek példányképéűl szolgáljon; *Pálnál* az istenemberi (2. Kor. 5, 19.).

1) Baur, i. m. I. k. 308—309. l. — Márkról l. fennebb a 17. cimet.

2) Baur, i. m. I. k. 122—123. l.

3) U. o. 123—124. l.

4) U. o. 315—317. l. — V. ö. fennebb a 21. cim 5. jegyzetével. János apostol irhatta, ha ugyan irta, az Apokalypsist, de nem irhatta a nevét viselő Evangeliumot és három levelet, mert ezen utóbbiak amaz elsőtől nemcsak az irmodorra, hanem a gondolkodásmódra és álláspontra nézve is lényegesen különböznek.

5) L. a 17. cimet és 6. jegyzetét.

6) Baur, i, m. I. k. 73—77. l.

7) U. o. 309. 322—328. l.

37. Az apostoli atyák.

Az első keresztyén irók az apostolok után azon férfiak voltak, kik még az apostolok közvetlen tanitásaiban részesültek s kiket ezért *apostoli atyáknak* szoktak nevezni, főleg azokat, kik valamely irodalmi terméket hagytak hátra. Ezeknek életéről, megtérésük előtti tevékenységéről majd semmi tudósitás sem maradt fenn; műveikből is kevés jutott az utókorra s azok közül is némelyiknek valódisága kétséges. Mindnyájan az 1. század végétől a 2. század közepéig tartó, kevésbé ösmert átmeneti korszakhoz tartoznak. Ide sorozzák:

1. *Barnabásnak*, Pál apostol ismert útitársának egy *levelét a zsidókhoz*, mely alexandriai gondolkodásmódot árul el, az ó-szövetségről és szertartásairól kicsinylőleg nyilatkozik; tagadja, hogy isten valaha az izraelitákkal szövetségre lépett volna. Igyekszik kimutatni, hogy az ó-szövetség betűszerénti értelemben érvénytelen, szellemi értelemben pedig az új-szövetségnek mintája; s kimondja, hogy a keresztyénekre nézve csak az új-szövetség kötelező. E mű valódisága kétséges [1]).

2. *Római Kelemen* (Clemens Romanus, mgh. 102.), állitólag római püspök [2]) egy *levelet* irt a *Korinthusiakhoz*, melyben egyszerűségre s alázatosságra inti a gyülekezetet (80—90.). 2. *levele*, mely csak töredék, hamisnak tartatik [3]). Kelemen különösen azon hamis iratokról nevezetes, melyeket neki tulajdonitottak; ilyenek: a *Constitutiones Apostolicae* (8 könyv), *Canones Apostolorum* (mindkettő az egyházi szokásokról); *Clementinae* (20 homilia, Péter és Kelemen levele Jakabhoz), *Recognitiones Clementis* (10 könyv, valószinüleg a 3. század elejéről).

3. A *Pásztor* (*ποιμήν*) cimü irat szerzője, ki magát azon *Hermasnak* vagy *Hermesnek* nevezi, kit Pál emlit (Róm. 16, 14.); de ez nem lehet, mivel szerző az eretnek gnosist már ismerte [4]). A mű nevét onnan nyerte, hogy egy angyal pásztor képében lép fel és oktatja szerzőt. Az egész látásokból, angyalok megjelenéseiből és hasonlatokból áll. Álláspontja zsidó-keresztyén; bűnbánatra int papot és nem papot, mert közeledik az Úr. A montanismusra emlékeztető nézetek is vannak benne, s a papuralmi törekvéseket is megtámadja.

4. *Ignác* (Ignatius) antiochiai püspöknek tulajdonitott *hét levél*. Ignácot János tanitványának tartották, de ő maga erről sehol sem emlékezik; Rómában szenvedett vértanu-halált (116.) [5]). A leveleket állitólag Rómába vitetése alatt irta (az ephesusi, magnesiai, trallesi, római, philadelphiai, smyrnai községekhez és Polykarpushoz). Ezen hét levelen kivül, melyeket Eusebius is felsorol (III. k. 32. 33. f.), még *nyolc*

van az ő neve alatt, de ezek nem valódiak. Ama hét levél világot vet, iratása korában, az egyház alkotmányának, a hittan fejlődésének és az eretnekségeknek állapotára. A püspököket a Krisztus képviselőinek tartja és nem az apostolok utódainak; a püspökség szerinte még csak községi hivatal. A doketismussal, judaismussal ellentétes állást foglal el, realis irányt követ, a János-féle theologia felé hajlik és a gnosticismustól nem egészen mentes. Ezen leveleknek két görög és egy syriai ismertetése van [6].

5. *Polykarpus* smyrnai püspök, állitólag János apostol tanitványa, egy *levelet* hagyott hátra a *Philippibeliekhez* [7], mely mindenféle erkölcsi intéseket tartalmaz, szerző ismeri Pál tanát a megigazulásról, és óva int a doketismus eretnekségtől. Hitelessége felett eltérők a vélemények.

6. *Papias* hierapolisi püspök (Phrygiában) a *Krisztus* tetteiről s beszédeiről fennmaradt *hagyományokat* gyüjtötte össze [8], melyeknek csak hiányos töredékei maradtak fenn. Művét (λογίων κυριακῶν ἐξηγήσεις) korlátolt elme (Eusebius nevezi igy), könnyenhivőség és félreértések jellemzik.

1) Euseb., i. m. III. k. 22. f. a hamis iratok közé sorolja; bizonyos, hogy a Csel. könyvéből ismert Barnabás nem irhatta; valószinüleg a 3. század terméke.

2) Nem bizonyos, hogy ugyanaz-e, kit Pál munkatársának nevez (Philip. 4, 3.), vagy az-e, ki Péternek állandó kisérője volt? — 3) Euseb., i. m. III. k. 25. f.

4) Valószinüleg e mű a 2. század közepe felé iratott. Szerzője ismeretlen. E műnek két eredeti görög szövege csak az újabb időben fedeztetett fel és adatott ki. 2. jó kiadását Tischendorf rendezte. Azután 2 latin és egy aethiopiai forditása fedeztetett fel, melyeket mind felhasznált Hilgenfeld az ő Hermas kiadásában (Novum Testamentum extra canonum receptum, Lipcse. 1866.). — 5) L. a 22. cimet.

6) Bunsen, Lipsius csak a syriait (Ephes., Róm., Polyk.) tartja valódinak; ellenben Baur, Hilgenfeld mind a hét levelet meghamisitottnak itéli. — V. ö. Zahn, Ignatius von Antiochien. 1873.

7) Euseb., i. m. IV. k. 14. f. — L. a 22. cimet is.

8) Irenaeus szerént János apostol tanitványa volt; de Eusebius szerént (III. k. 36. f.) maga Papias azt állitja, hogy az apostolokat sem nem látta, sem nem hallgatta.

38. A keresztyén védirók (apologeták).

Az apostoli atyák iratainál tudományosabbak a keresztyén irodalomnak azon termékei, melyek létüket a pogánysággal folytatott küzdelemnek köszönhetik. Ezen irodalmi termékek *védiratoknak* neveztetnek s nagyrészt a 2. században keletkeztek.

Az első védiratokat állitólag Hadrianusnak, Athenében tartózkodása alatt, *Aristides* bölcsész és *Quadratus*, az athenei község elnöke [1])

nyujtotta át (120—130 körül); utóbbi azt állitotta, hogy még ösmert olyanokat, kiket Jézus gyógyitott meg. Mindkettő a pogánysággal szemben a Megváltó tetteinek nyilvános és igaz voltára s a keresztyének kegyességére hivatkozott.

Justinus (Flavius) a bölcsész és vértanu [2]) miután végig tanulmányozta a pogány bölcsészeti rendszereket, de azokban megnyugvást nem talált, férfi korában keresztyénné s új hitének szóval és irásban buzgó védőjévé lett és Rómában vértanu-halállal múlt ki (166.). *Első védiratát* Antonius Piusnak ajánlotta (140 körül), a *másodikat* Marcus Aureliusnak és Lucius Verusnak (161—166 tájt); a többi neki tulajdonitott s a pogányokhoz intézett védiratok bizonytalan eredetüek [3]). Még egy zsidóval folytatott *párbeszédjét*, mely a zsidókhoz intézett védiratnak tekinthető, tartják valódinak [4]).

Tatianus (Syriából), Justinus tanitványa „*Szózat a Hellenekhez*" cimű művében (170 körül) a keresztyénséget a pogányság rovására védelmezi és igyekszik kimutatni, hogy a pogány hitrege telve van ellentmondásokkal és erkölcstelenségekkel. Később a gnosticismushoz pártolt s az *enkratiták* felekezetét alapitotta.

Athenagoras, előbb athenei bölcsész, védiratát (Közbenjárás a keresztyénekért) Marcus Aureliushoz és fiához Commodushoz intézte (180 körül). Ebben a keresztyének ellen szórt főbb rágalmakat (pl. istentagadás, vérfertőzés, emberhús-evés sat.) nyugodtan és világosan megcáfolta. Ugyanezen fejedelemtől kért a keresztyének iránt igazságos bánásmódot *Melito*, sardesi püspök és *Claudius Apollinaris* hierapolisi püspök [5]). Mindkettőnek iratai elvesztek.

Theophilus antiochiai püspök egy pogány barátjához (Autolykoshoz) intézett három könyvet a keresztyének védelmére (170—180). — Van egy szép, emelkedett hangu *levél Diognetushoz* intézve (160 körül), melyben az ismeretlen szerző, ki magát az apostolok tanitványának nevezi, Diognetusnak a keresztyénség iránti aggodalmait igyekszik eloszlatni. Szerző a pogány isteneket ábrándképeknek, az ó-szövetségi intézményeket emberieknek tartja [6]).

Hermias bölcsész neve alatt van egy mű (A világi bölcsészek kigúnyolása), melyben szerző a bölcsészeti rendszereknek gyenge és árnyoldalait tárja fel s azon következtetésre jut, hogy a világi bölcseség esztelenség.

Minucius Felix afrikai szónok és római ügynök, a keresztyénségnek latin nyelven első védője egy *Octavius* cimű munkát irt (150—160 között), melyben *Caecilius* pogány és *Octavius* keresztyén költött személyek szerző elnöklete mellett megbeszélik a pogányság és

keresztyénség főbb kérdéseit. Szerző ügyesen állitotta össze mindazt, a mi a pogányoknak a keresztyénségben nem tetszik, s azokra szellemes feleleteket adott.

Tertullianus kiválólag *Apologeticus* (200 körül) és *Ad nationes* cimű iratában intéz támadást a pogányság ellen és ékesen szólással védelmezi a keresztyénséget; a pogány istenek erkölcstelen hatásáról élesen nyilatkozik és a keresztyén egyház részére türelmet és jogegyenlőséget követel. *Origenes* Celsusnak a keresztyénség ellen intézett szemrehányásait rendre megcáfolja s a keresztyénséget igazolja [7]. — *Arnobius* (Siccában, Afrikában szül.), a szónoklat tanitója a keresztyénség ellen több iratot bocsátott közre; utóbb gondolkodásmódja megváltoztával a keresztyén egyházba kivánt felvétetni; de a siccai püspök iránta korábbi magatartásáért bizalmatlankodván, csak azon feltétel mellett igérte meg az egyházba való felvételét, ha előbb magát egy védiratban igazolja [8]. Igy jött létre a *Disputationes Adversus gentes* (7 könyv) cimű mű (303—305), melyben a keresztyén egyház tanait nem nagy jártassággal védelmezi; de annál több erőt és szónoki tehetséget fejt ki azon alaptalan vádak megcáfolásában, melyeket a pogányság a keresztyénség ellen emelt, és a pogányság semmis voltának megmutatásában. Az utolsó üldözés alkalmával az itáliai *Lactantius Firmianus* Nikomediában tartózkodása alatt kezdte meg a keresztyénség védiratát *Institutionum divinarum libri* (7 könyv) cim alatt, melyben a keresztyén tanokat nem elég világosan adja elé, ellenben a pogányságot, melyet tökéletesen ismer, élesen, de méltósággal támadja meg.)

A védiratok tartalma nemcsak az irók céljával ösmertet meg, hanem azon kor vallásos állapotával és gondolkodásmódjával is. A védirók, mint emlitve volt, a keresztyénségre szórt alaptalan vádakat és rágalmakat visszautasitották vagy megcáfolták. Ha a pogányok a keresztyénség kisebbitésére annak új voltát emlegették; a védirók azt igyekeztek bebizonyitni, hogy a keresztyénség lényegében régibb minden pogány vallásnál, hogy az ezekben itt-ott elszórt igazságok a keresztyénségben mind feltalálhatók, hogy maga Plátó is a Mózes tanából meritette bölcseségét. Ha a pogány irók megtámadták a keresztyénség barbar eredetét, a szentiratok műveletlen nyelvét, a keresztyének vak hitét, a bölcsészet mellőzését; ha gúnyolódtak a keresztyénséggel azért, mivel egyetemes vallás igényével lép fel, mivel számos felekezetre oszlik, melyek csak névszerint keresztyének; ha esztelenségnek tartották a keresztyén tanok közül a részleges gondviselést, Krisztus istenségét, az ige megtestesülését, Jézus halálának megváltói hatását, a testi fel-

támadást, melyet a keresztyének nagyon érzékileg fogtak fel, s mely egyik nagyon gyenge állásukat képezte: ezen támadásokkal szemben a védirók a keresztyénség isteni eredete mellett felhozták az ó-szövetségnek Jézusra vonatkozó jóslatait, Jézusnak és az apostoloknak csodáit, a csodatevő erőnek a keresztyének közt fennmaradását [9]), a keresztyénségnek gyors terjedését és a hivőknek az üldözések alatt tanusitott állhatatosságát, mely szerént készebbek voltak kinzást, sőt halált szenvedni, mint hitüket megtagadni.)

A védirók azonban a pogányságnak nemcsak támadásait igyekeztek visszaverni, hanem egy úttal a *pogányság tévedéseit* és *szörnyüségeit* is kiméletlenűl leleplezték; (nevezetesen, hogy a pogány istenekről szóló tan képtelenség, hogy sok isten gyanánt tisztelt lény ember volt (pl. Antinous, kit Hadrianus emelt az istenek közé), hogy a pogányság a rosz szellemek műve, hogy csalódnak, ha azt hiszik, hogy az isten tetszését érzéki áldozatokkal megnyerhetik (nem sok idő múlva a keresztyénség is erre az útra tért). Ezek mellett a védirók a pogányság enyészetét és a *keresztyénségnek közeli diadalát* hirdették.)

A védiratoknak még *téritési célja* is volt; e végett a bölcsészetileg képzett védirók igyekeztek a pogányság és keresztyénség érintkezési pontjait kimutatni, hogy ez által a keresztyénséghez mintegy hidat készitsenek.

Végre a védiratok a keresztyénség számára a többi szabad vallásokkal *egyenlő jogokat* követeltek, egyesek a vallásszabadság eszméjét igen szépen fejtegették s az ezt nem tisztelő állami mindenhatóságra éles, de találó itéletet mondtak. Igy a többek közt *Lactantius* kimondja, hogy ha a vallást fegyverrel és vérrel védik, akkor azt nem védik, hanem bemocskolják és megsemmisitik. *Tertullianus* kijelentette, hogy istentelenség és gyalázat az, hogy az istentisztelet felett emberi önkényes vélemény szerént rendelkeznek, hogy csak egyedül az lehet isten, kinek a senatus arra engedélyt ad [11]). Ugyancsak előbbi védiró más helyen keserüen nyilatkozik arról, hogy minden tartomány és város a maga istenét imádja, egyedül a keresztyénnek van megtiltva az, hogy vallása legyen. Mindent lehet imádni, csak az igaz istent nem! [12])

1) Euseb., i. m. IV. k. 3. f. — Hieron., De viris illustribus, 19. 20. f.

2) Saját elbeszélése szerént, Flavia Neapolis (Sichem helyén, Samariában) görög-római gyarmatban született (100 körül), pogány-hellen nevelést nyert; előbb stoikus, majd peripatetikus, aztán pythagoreus bölcsészeti iskolában tanult, utóljára a platonismushoz csatlakozott s miután ez sem elégitette ki, lett keresztyénné (Dialogus c. Jud. Tryphone).

3) Intő szózat a hellenekhez. Szózat a hellenekhez. Isten egységéről. A feltámadásról sat. — 4) Dialogus cum Judaeo Tryphone.

5) Eusebius (i. m. IV. k. 25. 26. f.) felemliti munkásságukat. Melito irt: A passah ünnepről; Az úrnapról (vasárnap); A keresztségről; Isten megtestesüléséről sat. Apollinaris művei: A pogányok ellen magyarázatok (5 k.); Az igazságról (2 k.); A zsidók ellen (2 k.) sat.

6) A kéziratok s ujabban Otto azt állitják, hogy e mű szerzője Justinus M.; Dorner szerént Quadratus védiró. A kérdés nincs eldöntve.

7) L. a 25. cim 6. jegyzetét.

8) Hieronymus, De viris illustribus, 79. fej. — Maga Arnobius azt állitja, hogy őt művének megirására az inditotta, hogy megcáfolja a pogányok azon indokolatlan panaszait, melyek szerént a római birodalom minden szerencsétlenségének a keresztyénség volna az oka.

9) A csodával való védelemnek a rómaira és görögre nem sok hatása volt: az ő logikájuk szerént a csoda az azt véghezvivőnek hatalma vagy épen istensége mellett bizonyit (Csel. 14, 8—18), de nem egyszersmind a tan igaz volta mellett is, mint ezt a semi népek gondolják. V. ö. Renan, Saint Paul, 17. 18. l.

10) Divinarum instit. l. V. c. 13.

11) Ad nationes, I. 10., ut deus non sit, nisi cui esse permiserit senatus. — Azóta a világ nem sokat változott: a római senatus helyét a kath. közzsinatok, ezekét a prot. zsinatok, ezekét a parlamentek vagy absolut fejedelmek foglalták el; s ha utóbbiak nem bocsátkoznak is az isten definitiojába, de jelenleg is csak ugy határoznak a felett, hogy miként szabad istent imádni, mint hajdan a római tanács.

12) Apologeticus, 24. fej.

39. Az egyháznak hittani irányai és azoknak képviselői.

A keresztyénségnek a zsidókkal és pogányokkal, a zsidó és pogány irányu eretnekekkel folytatott küzdelme szükségessé tette, hogy a keresztyén hitrendszer felépitéséhez már ezen időben gyüjtögessék az anyagot. Különösen a görög nyelvű keleti egyházban fejtettek ki nagy tevékenységet. Minthogy az egyház élén még nem állott olyan szabályzó hatalom (t. i. közzsinat), mely az eltérő nézetek szabad fejlődését korlátozta volna: azon különböző szempontok szerént, melyekből egyesek a különböző theologiai feladatok megoldását megkisérlették, a legváltozatosabb eredmények jöttek létre. Ha a görög-keleti keresztyénség theologiájában is eltérések fejlődtek ki, még nagyobb a különbség e tekintetben a *görög-keleti* és *latin-nyugoti keresztyénség* közt.

A *görög-keleti egyházban* különösen az *alexandriai* katecheta *iskola* tanitói voltak ezen időben a theologiai fejlődés vezetői. Alexandriát virágzó akadémiája (*μουσεῖον*) és világhirű könyvtára a tudós világ központjává tette. Ezen körülmény az ottani keresztyén püspököket arra inditotta, hogy a katecheta-iskolát ugy rendezzék be, hogy az a tudományos igényeknek is megfeleljen. Erre nemcsak azért volt

szükség, hogy a pogány bölcsészet és tekintélyes eretnek felekezetek befolyása ellen az egyházat biztositsák, hanem azért is, mert sehol annyi bölcsész és más tudós nem lépett át a keresztyén egyházba, mint Alexandriában. Ezen iskolának hires tanitóit nemcsak fiuk s leányok, hanem felnőtt ifjak, férfiak és asszonyok is látogatták [1]; a második század elején keletkezett iskola ugyanezen század végén már oly teljesen ki volt fejlődve, hogy a papi pályára készülők is ott nyertek kiképeztetést.

Ezen iskolát classicus műveltség, bölcsészeti szellem, merész szabadelvüség és teremtő erő jellemzik; célúl tűzte ki az eretnek gnosissal szemben a keresztyén egyház igazi gnosisának megalapitását és ezen feladatát szépen megoldotta.

Ezen iskolának legelső ismertebb tanitója volt *Pantaenus* (mgh. 202.), ki előbb stoikus bölcsészettel foglalkozott, majd az irásmagyarázat terén vivott ki hirnevet [2]. Irott művei nem maradtak fenn.

Kelemen (Titus Flavius Clemens) Pantaenus tanitványa és utóda, az alexandriai keresztyén vallásbölcsészet atyja, valószinüleg Athenében született s azért neveztetett *Alexandriainak*, mivel ott működött. Mint kiképzett pogány bölcsész, férfi korában lett keresztyénné; azután sokat utazott, hogy a jelesebb egyházi tanitókkal megismerkedhessék. Saját állitása szerént ezektől (néhány olyan tanitóval ismerkedett meg, kik állitólag az apostolok tanitványai voltak) sajátitotta el az igazi apostoli hagyományt; Alexandriában Pantaenust annyira megkedvelte, hogy nála maradt s általa tanitóvá képeztetett. Majd presbyterré és Pantaenus után az iskola vezetőjévé lett. A Septimius Severus alatti üldözés alkalmával (202.) Alexandriából elmenekült Kappadokiába, később Jerusalemben tartózkodott (mindkét helyen egykori tanitványánál, Sándornál, ki előbb kappadokiai, majd jerusalemi püspök volt) [3]. Későbbi életéről nem maradt fenn semmi tudósitás (állitólag 220 körül halt meg).

Három főmunkája, melyek együtt egy egészet képeznek, az emberiség nevelésének három mozzanatát tünteti fel. Az *első* (*λόγος προτρεπτικὸς πρὸς Ἕλληνας*) tartalma intő szózat a Hellenekhez, hogy hagyjanak fel a pogány élettel és legyenek keresztyének; a ***második*** (*λόγος παιδαγωγός*, 3 k.) a keresztyén erkölcstant adja elő; a ***harmadik*** (*στρωματεῖς*, 7 k.), szőnyegek cím alatt, különböző értekezéseket s rövid tudós megjegyzéseket (a görög és keresztyén irodalom virágait és gyümölcseit egyesiti) tartalmaz. Egy *negyedik* nagyobb műve (*ὑποτυπώσεις*, tervek, 8 k.), melyben a későbbi orthodoxia sok istentelen és mesés dolgot talált, elveszett [4]. Kelement a szentirásnak allegoriai magyarázatáért és bölcsészeti idealismusáért, jóllehet a hamis gnosis

ellen egész erejével küzdött, eretnek hirbe hozták. Kelement a tanszéken tanitványa

Origenes (Adamantios) követte, ki az alexandriai iskolának legkitünőbb és legnagyobb befolyásu theologusa volt s kit e tekintetben *Schleiermacherhez* szoktak hasonlitni. Origenes Alexandriában keresztyén szülőktől származott (sz. 185.), a tudományokban és keresztyénségben az első oktatást atyjától nyerte, serdülő korában Kelement hallgatta, azután az új-platoi bölcsészetbe *Ammonius Sakkas* által avattatott be. Atyja, *Leonides* vértanu halála után (kit ő intett arra a börtönben, hogy családjáért hitét ne tagadja meg) anyjának és hat árva testvérének fentartásáról ő gondoskodott, csekély jövedelmét iratok másolásával érdemelte meg, majd egy jótékony asszony is segélyezte. A 19 éves ifjut *Demetrius* püspök a katecheta iskola tanitójává nevezte ki (204.). Minthogy ezen iskolába nők is jártak, minden gyanu kikerülése és a keresztyén tökély elérése végett, a szentirásnak egy félreértett tétele alapján (Máté 19, 12.), a férfiasságtól önmaga fosztotta meg magát. Később a gyermekek tanitását egyik tanitványára (Heraklasra) bizta, ő maga pedig tanitványait az irás szellemi értelmére s a keresztyén bölcsészetre oktatta [5]). Ismeretei gyarapitása végett több izben utazásokat tett, meglátogatta Rómát is (211.) és mindenütt szives fogadtatásra talált. Alexandriába visszatérve, tanitói hivatalát tovább folytatta; azonban nemsokára püspökével Demetriussal meghasonlott. Valószinüleg az ifju Origenes hirneve s talán igazhitüségének kétes volta idézte elő a jó viszony felbomlását. Ehez járult még az is, hogy Origenes *Palaestinában* tartózkodása alatt a caesareai püspök (Theoktistus) által *presbyterré avattatott* (228.), holott ehez Demetrius tartott jogigényt [6]). Ezen meghasonlásnak a lett a vége, hogy Demetrius Origenest papi hivatalától megfosztotta s az egyházból kirekesztette (a 231. és 232. tartott zsinatokon). Ezen igazságtalan itéletet csak ott helyeselték, hol a tudomány és egyház szabadsága nem nagy kegyben részesült (ide tartozott Róma is); de Origenesnek is tekintélyes egyházak voltak pártfogói (a palaestinai, phoeniciai, arabiai és görögországi egyházak). Az üldözött Origenes *Caesareába* vonult s ott egy hittani iskolát nyitott, mely az alexandriait csakhamar túlszárnyalta. Innen hivatott meg egyes *zsinatokra*, melyek az eretnek tanok ellen tartattak, s mindenütt sikerült az ellenfeleket kibékitni [7]). Végre a Decius alatti üldözés alkalmával *Tyrusban* mint rendithetlen hitvalló *halt meg* (254.) [8]). Origenes korának legnagyobb tudósa, valóságos egyetemes lángész, életében bámulat és tisztelet tárgya volt; de mint minden nagy ember, ő sem kerülhette el a támadásokat és üldözéseket.

Azzal vádolták, hogy a keresztyénség igazságait Platoi eszmékkel hamisitotta meg. Igaz, hogy az ő keresztyén bölcsészete az egyház tanával nem egyezett meg minden tekintetben, s e miatt a későbbi orthodoxia azt eretnekségnek bélyegezte.

Irói termékenysége majdnem hihetetlen ; Hieronymus azt mondja, hogy Origenes többet irt, mint a mennyit más ember elolvasni képes: Epiphanius szerént (ki Origenesnek ellensége volt) 6000 munkát irt. Origenes munkássága az egyház fejlődésére századokig tartó befolyást gyakorolt; eszméit részint tanitványai terjesztették el, kikből tekintélyes egyházi atyák és püspökök váltak, részint iratai tartották fenn, melyek kiváló tekintélyt vivtak ki [9]).

Mig Kelement a keresztyénséghez a bölcsészet, addig Origenest a bölcsészethez à keresztyénség vezette. Kelemen több bölcsészeti rendszerből kölcsönzött eszméket, Origenes kiválólag az új-platonismusra támaszkodott. Mindketten a világegyetem megismerésére és megfejtésére törekedtek, s létrehozták a keresztyén bölcsészetet, melyben kimutatták, hogy a hit igazságai az ész legfőbb tételeivel összhangzásban vannak, hogy isten és közvetitője az isteni Logos a világ fejlődésének minden fokozatán működött, s a pogány bölcsészek és más kiváló szellemek is annak befolyása alatt állottak. Ezen alaptételekből a *következő tanokat* fejtették ki: 1. A zsidókat a törvény, a pogányokat a bölcsészet vezette Krisztushoz. Isten minden népnek *kijelentette* magát, de legtisztább a keresztyén kijelentés. Ennek történelmi tekintélyen alapuló elfogadása a *néphit* (πίστις), mely a tökéletes keresztyénnél *szabad belátássá*, meggyőződéssé (γνῶσις) lesz. A *gnosis* Krisztustól származó titkos hagyomány; de a tudományos szabad gondolkodás felette áll minden egyházi hagyománynak és mulandó érdekeinek. A *szentirás* istentől van ihletve, épen ezért értelme mindenütt ugyanaz, habár fokozatára nézve különbözik is. A hol a *szómagyarázat* nem elégit ki, ott az *allegoriai fejtegetés* segélyével kell a betükben rejlő szellemet kikeresni. — 2. Az *istenség* csak önmaga által korlátoltatik, sohasem pihen; ezen *világ* előtt végtelen sok világot teremtett, s a jelenlegit hasonlóképen a világok végtelen sora fogja követni. Eredetileg minden *eszes lény* (angyalok, csillagzatok, emberek, szellemek) egyenlően teremtetett, mindnyájának volt teste; a testetlenség csak istennek tulajdonsága. Midőn ezen egyenlőséget az erkölcsi különbség megzavarta, isten ezen világot teremtette, hogy az *elesett lényeknek* érdemükhez mért lakása legyen. Azonban ezek számára is megmaradt az *erkölcsi szabadság*, hogy elvesztett helyzetüket ismét kivivhassák: sőt az *elkárhozottak büntetése* sem tart örökké, ez is csak javitó esz-

köz. Ha ezen világ javító célját elérte, el fog égni; de a szellemek újra bűnbe eshetnek, s akkor új világra lesz szükség. — 3. A *Logos* nem az atyának kiáramlása, hanem isten örök akaratából hozatott létre (nemzetett); a *szentlelket* minden létező dologgal együtt a fiu teremtette. A Logos által *felöltött emberi test* a közönségestől különbözött; Kelemen szerént ezen test a Logossal közvetlenül volt összekötve, ennélfogva a *szenvedéstől mentes* volt; Origenes szerént a test és Logos közt az emberi lélek szolgált közvetitőül s a *szenvedés csak az emberi lelket érhette*, a test pedig olyan volt, hogy a Logos fennségét most elrejthette, majd nyilvánossá tehette. Mindketten ellenei voltak a doketismusnak. — 4. A *keresztyénség* az összes szellemvilágra vonatkozik; ez csak a képzettség alsóbb fokán *váltság*, a tökéletes keresztyénre nézve *szabad közösség*. — 5. A *test nem támad fel*, hanem a helyett a lélek tökélyesebb szervezetet nyer. — 6. Az érzéki *chiliasmusról* Kelemen nem szól, Origenes annak határozottan ellene nyilatkozik, s a szentirásnak erre vonatkozó helyeit allegoriának tekinti.

Az alexandriai iskolának Origenes után nevesebb tanitói voltak *Dionysius*, *Theonas*, *Pierius*, *Theognostus*, kik többé-kevésbé Origenes irányát követték és kiknek iratai csak töredékekben maradtak fenn. Ezek közt kiválóbb volt

Alexandriai Dionysius (*Nagy* melléknévvel), előbb a katechetaiskola tanitója (233 óta), azután alexandriai püspök (247—265.) [10], ki a chiliasmust (Nepos, arsinoei püspöknek, ezen irány főképviselőjének törekvései ellenére) iratok és értekezések által az egyiptomi egyházból kiszoritotta, s ezen vitájában a Jelenések könyvének hitelességét is kétségbe vonta [11]. Sabellius háromsági tana ellen az origenesi meghatározásokat világosabban kifejteni igyekezett s ezáltal maga sem kerülhette el az eretnekség gyanuját. Számos iratai közül fontos töredékeket mentett meg Eusebius és Athanasius [12]. — Origenes követői közé tartozott

Csodatevő Gergely (Gregorius Thaumaturgus) neocaesareai püspök (Pontusban 244—270.), kit Origenes téritett meg, s ki egy lelkes *dicsérő beszédet* tartott Origenes érdekében és jelenlétében Caesareában [13]. Ezen beszéden kivül maradt még tőle egy *kanoni levél* az egyházi fegyelemről; a két neki tulajdonitott hitvallás azonban későbbi eredetü. — *Pamphilus* [14], a tudós caesareai presbyter (vértanu 309.), börtönben léte alatt irt egy védiratot Origenes mellett (5 könyv), melyet *Eusebius Pamhpilus* ugyanoda való presbyter korában fejezett be (6. k.).

Origenes működésével szemben csakhamar ellenzék fejlődött ki, mely előbb határozatlanúl, inkább csak személyeskedésben nyilvánult, de utóbb az egész irány ellen intézte támadását. Ezen ellenzék egyik fő képviselője volt *Methodius* tyrusi püspök (vértanu 311.), ki megtámadta a világfejlődésről, a feltámadásról és a szabadakaratról szóló tanokat [15]). Methodius realista létére Origenes szellemi irányát nem volt képes méltányolni s Eusebius szerént most azt roszalta, a mit máskor Origenesben dicsért. Origenes hivei ezen támadásokkal szemben a mester igazhitüsége mellett lankadatlanúl harcoltak.

A *nyugoti latin egyház* még ezen időben nem nagy tevékenységet fejtett ki, a keleti egyház termékeinek javát, roszát elfogadta: maga pedig az egyház, hagyomány és szentségek tanainak kifejtésével foglalkozott. Ezen tevékenységének szinhelye nem Róma, hanem leginkább Afrika volt.

A nyugati iskolához számitható Irenaeus és Hippolytus püspök, kik ugyan görög müveltségüknél fogva a keleti egyházhoz is tartozhatnának, de nyugoton működtek.

Irenaeus, kisázsiai görög (szül. 140 körül), Polykarpus tanitványa, Galliában telepedett meg (170 tájt), ott előbb presbyteri hivatalt viselt, *Pothinus* lyoni püspöknek vértanu-halála (177) után pedig ennek székét foglalta el [16]), végre a Septimius Severus alatti üldözés alkalmával állitólag vértanu-halált szenvedt (202.). Irenaeus, mint a realismus hive, a keresztyénség történeti tényei szellemi felfogásának s általában minden eretnek tannak és szakadásnak határozott ellensége, ezen korszak orthodoxiájának egyik kiváló képviselője s a chiliasmusnak buzgó pártfogója volt. Azonban az alsóbb rendü kérdésekben szabadelvüséget tanusitott (l. a húsvéti vitát 33. c.). Legnevezetesebb müve a *gnosticismus megcáfolása* (5 könyv, mely csak rosz latin forditásban *Contra haereticos* cim alatt maradt fenn), mely azért fontos, mivel ebből lehet megismerni a gnosis különböző rendszereit s ezzel szemben azon kornak egyházi tanát is [17]). Másnemü munkái elvesztek vagy csak töredékekben jutottak az utókorra.

Hyppolytus, Iraeneus tanitványa (állitólag nyugoton szül. 150—200 között), Rómában előbb presbyteri hivatalt viselt (a 3. század elején), utóbb egy párt által Zephyrinus és Callistus püspökökkel szemben püspökké választatott (már a Novatianusi szakadás előtt mgh. 235.) [18]). Ellenfelei közül az utóbbi erkölcstelen jelleme mellett a tan és fegyelem tekintetében is kifogás alá esett. Hippolytus az enyhe egyházi fegyelem ellenében a szigorút, a patripassianismussal szemben a subordinatianismust védelmezte. Hippolytus igen termékeny iró volt,

de irásmagyarázati, hittani és vitairatai csekély töredékek kivételével mind elvesztek [19]). Fő műve: *Minden eretnekségnek megcáfolása*, melynek egy része korábban *Philosophumena* cim alatt Origenes művének tartatott, e század közepén fedeztetett fel (1842. Minoides Minas görög tudós fedezte fel egy 14. századbeli kéziratban). A 10 könyv elseje pogány bölcsészeti rendszerek kivonatát tartalmazza s ezért nyerte korábbi nevét. E mű főleg azért fontos, mivel a gnostikus rendszerekből terjedelmes kivonatot közöl [20]).

A nevezett két hittudóson kivül még *Cajus* [21]), római presbyter (202—218.) irt görög nyelven, ki erélyesen küzdött a montanismus és chiliasmus ellen.

Azonban a nyugoti latin egyházban ezen időben legtekintélyesebb állást foglalt el az ugynevezett *éjszak-afrikai iskola*, melynek hivei az alexandriai iskola idealismusával ellentétben a *realismust* és a *gyakorlati irányt* képviselték; a classicus műveltséget és a bölcsészetet mint tévútra vezetőket mellőzték; és főleg arra törekedtek, hogy az apostoli hagyományok tisztán megőriztessenek, a szent és szigorú élet mindenki által ápoltassék. Ezen iskolának legkiválóbb képviselője volt

(Quintus Septimius Florens) *Tertullianus*, ki Carthagóban született (160 körül) s kinek atyja egy római legioban mint centurio szolgált. Ő maga görög-római műveltségben nőtt fel s kitünő ügyvéddé és szónokká vált [22]). Férfi korában tért át; szülő városában presbyteri hivatalt viselt és ugyanott halt meg (220 körül). Tüzes, erélyes, de szélsőségekre hajló jellem volt; lelkesedéssel buzgólkodott az evangelium igazsága mellett; szigorú volt mind önmaga, mind mások iránt. Őt tartják a latin egyházi nyelv megteremtőjének; mint úttörőnek küzdenie kellett a nyelvvel; ezért az ő képekben gazdag, tömött, szónoki „pun irálya“ néha homályos. Azon pogány szellemből, melyet neveltetésével nyert, semmit sem hozott át a keresztyén egyházba, sőt vakbuzgó ellenségévé lett a pogány bölcsészetnek, zsidóságnak és minden eretnekségnek. A világi irány iránti ellenszenve és szigorú életmódra való hajlama őt a montanismus táborába vezette (201 körül); mert ez volt azon vallásos alak, melyben gondolkodásmódja, erélye és realismusa teljesen kifejlődhetett. A római gyakorlatiasságot átültette a nyugoti egyházba, mely a szemlélődéssel nem sokat vesződött, hanem e helyett az egyház szervezetének és jogának kifejtésére forditotta minden erejét.

Tertullianus *munkái* rövidek, de számosak és az egyház vallásos életének minden körére kiterjednek. Tartalmuk szerént *véd-*, *vita-* és *erkölcsi iratok* [23]).

(Thascius Caecilius) *Cyprianus*, koraí kath. egyházának valóságos személyesitője, egy előkelő carthagoi pogány család sarjadéka (szül. 200 körül), jeles irodalmi, szónoki és jogi kiképeztetést nyert; a pogány élet örömeiből jól kivette a maga részét; egy ideig mint a szónoklat tanitója működött, aztán zajos múltjával teljesen szakitva (246.), keresztyénné lett. Szülővárosa községének szeretetét adakozása és szigorú élete által annyira megnyerte, hogy előbb presbyterré, majd püspökké (248.) választatott, végre a Valerianusi üldözés alkalmával (258.) vértanu-halállal múlt ki. Cyprianus Tertullianus iratait tanulmányozta s minden igyekezetét az egyház kormányzására forditotta. Az egységes látható szent egyház eszméjének megvalósitása volt munkásságának egyik célja. A mily kiváló alak volt Origenes a tudomány terén, épen oly magasan állott Cyprianus mint püspök. Az egyház egységét veszélyeztető minden szakadást kárhoztatott, s ha a keresztség feletti vita alkalmával mégis ellenzéki állást foglalt el, ezt is ugyanazon elvből tette. A *római primátusság* elismerését szükségesnek tartotta ugyan, de másfelől a *püspökség függetlenségét* nem kivánta annak feláldozni (l. 27. 28. 32. cimeket); e miatt használják nevének tekintélyét mind a pápaság mellett, mind az ellen. Mint iró nem olyan eredeti és erőteljes, mint Tertullianus, de nálánál világosabban, higgadtabban és több szónoki csinnal irt. Irói munkásságának tárgyait az egyház, papság és áldozárság képezték. Legfontosabb *művei* a gyakorlati egyházi élet és fegyelem terén mozognak [24]).

A nyugoti latin egyház kiválóbb hittudósai közé számitják még *Arnobiust* (Siccában Afrikában szül.), a szónoklat tanitóját (l. 38. c.), kinek az emberi lélekről és gonoszról nagyon a gnostikusokéra emlékeztető nézetei voltak; *Novatianust* (l. 30. c. 2. sz.); *Cornelius*, *Stephanus* és *Dionysius* (250—269 közt) római püspököket, kik az irodalmi téren több vagy kevesebb sikerrel működtek, ha mindjárt tekintélyes állást nem vivtak is ki [25]); végre *Lactantius Firmianust* (Cicero christianus), Arnobius tanitványát (Firmiumban, Italiában pogány családból származott), ki előbb Diocletianus meghivására Nikomediába ment, hogy ott a latin szónoklatot tanitsa, de miután ezen görög nyelvü városban tanitványai nem akadtak, az irodalommal kezdett foglalkozni. Ezen időben lépett át a keresztyén egyházba (301 körül), majd Galliába költözött és N. Constantinus fia, Crispus mellett nevelősködött (mgh. 330 tájt). A chiliasmushoz és manichaeismushoz hajló dualista nézetei miatt igazhitüsége később nem tartatott kifogástalannak. Azonban az egyházi atyák közt a legtisztább latinsággal irt, s főleg *védirói* munkásságával szerzett érdemeket (l. a 38. cimet).

1) A hallgatók a tanitónak nem fizettek tandijt; a tanitások nem valamely középületben, hanem a tanitó lakásán tartattak.

2) Euseb., i. m. V. k. 9. f. — Hieron., De viris illust.. 38. f.

3) Euseb., i. m. VI. k. 10. f. — Stromata, I, 1.; IV, 4.

4) Kelemen többi műve fel van sorolva Euseb., i. m. VI. k. 12. f.

5) Euseb., i. m. VI. k. 1. 2. 7. f. — 6) U. o. VI. k. 7. f.

7) U. o. VI. k. 17. 19. 22. f. — 8) U. o. VI. k. 38. f.

9) I. Bibliai művek. Midőn Origenes azt tapasztalta, hogy az Ó-szövetség görög forditásai és a LXX. az eredeti zsidó szövegtől sok esetben eltérnek, a szöveg helyreállitása végett két polyglott bibliát állitott össze, melyeken 26 évig fáradozott. Egyik a Hexapla (az első ilynemü munka) következőleg volt berendezve: az 1. hasáb a zsidó alapszöveget zsidó betükkel; a 2. ugyanazt görög betükkel; a 3. Aquila; a 4. Symmachus; az 5. a LXX.; a 6. Theodotion görög forditását foglalta magában. A Tetrapla berendezése ismeretlen. Origenes nemcsak az Ó-szövetség szövegének kijavitásáról gondoskodott, hanem az Új-szövetség iratainak kritikai átvizsgálását is munkába vette. Hieronymus szerént oly kéziratok is voltak forgalomban, melyeket Origenes vizsgált át és javitott ki; azonban ugy látszik, hogy az egész szöveg átvizsgálását és kijavitását csak megkezdette, de nem fejezte be.

Továbbá magyarázatokat irt az Ó- és Új-szövetség majd minden könyvéhez. Ezek részint rövid észrevételek és jegyzetek egyes helyekhez (σημειώσεις, scholia); részint terjedelmesebb magyarázatok egész részekhez (τόμοι, commentarii); részint oktató és fejtegető előadások (ὁμιλίαι) a község számára. Magyarázatai vagy betüszeréntiek, vagy korlátlan szellemiek (allegoriai, mystikai). Ezek közül igen sok elveszett vagy csak Hieronymus és Rufinus forditásaiban maradt fenn, de az egyházi szónoklat történetéhez igy is fontos adatokat szolgáltatnak. — II. Védiratairól l. a 38. cimet. Az eretnekek ellen irt vitairatai mind elvesztek. — III. Hittani iratai közül csak egy fő műve maradt fenn Rufinusnak hűtlen és megvesztegetett forditásában: De principiis (περὶ ἀρχῶν, 4 k., a keresztyén hitnek alaptanairól) cimen. Ezt férfi korában irta, s e téren ő volt az első, ki egy teljes hittan szerkesztésére vállalkozott. — IV. Gyakorlati irányu iratai közt van egy értekezés Az imáról, a Miatyánk magyarázata és Felhivás a vértanuságra (Exhortatio ad Martyrium), a Maximinusi üldözés korából. — V. Eusebius 800-nál többet gyüjtött össze saját leveleiből, de ezekből ma már csak kevés töredék van meg.

10) Euseb, i. m. VI. k. 24. f. — 11) U. o. VII. k. 23. 24. f.

12) U. o. VII. k. 19—25. f. — 13) Sokrates, i. m. IV, 22. — 14) Euseb., i. m. VI. k. 31. 32.; VII. k. 31. f.

15) Ezen iratoknak csak töredékei maradtak fenn. Epiphanius, Haeres. 64.

16) Euseb., i. m. V. k. 5. f. — 17) U. o. III. k. 25.; IV. 20. 24.; V. 18. 24.

18) Mások szerént ellenfelével Pontianussal, a római püspökkel együtt Sardiniába számüzetett s ott késő vénségében halt meg.

19) Euseb., i. m. VI. k. 20. 21. f. — Hieron., De viris illust., 61. f.

20) A Hippolytus ügy egész irodalmat hozott létre, nevezetesebb művek: Bunsen, Hippol. u. seine Zeit (2 köt., Leipzig, 1852—53.); Döllinger, Hipp. u. Kallistus (Regensburg, 1853.) sat. — Hippolytus a keresztyén ó-kor egyik leghomályosabb alakja; műveinek valódisága felett sem mondta még ki a kritika az utolsó szót.

21) Euseb., i. m. II. k. 25. f.; VI. k. 20. f. — 22) Euseb., i. m. II. k. 2. f.

23) 1. Védirói munkásságáról l. a 38. cimet. — 2. Hittani vitairatai a gnosticismus ellen vannak intézve (Adversus Marcionem, 5 könyv; adv. Valentinianos; adv. Hermogenem, Scorpiacum — a skorpio szúrás gyógyszere — contra Gnosticos). A De praescriptione (argumentum praescriptionis, tiszta alaki bizonyiték, mely által valakinek illetéktelensége visszautasittatik, a római jogból van kölcsönözve) haereticorum cimű művében kimondja, hogy az eretnekeknek nincs joguk a szentirásra hivatkozni, mert ezen jog egyedül a kath. egyházat illeti. De baptismo, de anima, de carne Christi, de resurrectione carnis cimű munkáiban egyes tévtanokat cáfol meg s ezekkel szemben az igazi kath. tant állapitja meg. — 3. Számos erkölcsi értekezései az ó-egyház erkölcsi életét ismertetik meg, ilyenek: de oratione, de poenitentia, de patientia, de spectaculis sat. — 4. Tulajdonképeni montanista iratai ezen pártot védelmezik s a keresztyének hibáit róják meg: de pudititia, de cultu feminarum, de monogamia, de jejuniis, de corona militis.

V. ö. Neander, Antignosticus, Geist des Tertull. u. Einleitung in dessen Schriften (2. kiad. Berlin, 1849.); Hauck, Tertull. Leben u. Schriften (Erlangen, 1877.).

24) De unitate ecclesiae cimű munkája korszakot képez s az ó-kath. egyház magna chartájának tartatik. Igen fontosok a püspökökhez, községekhez és magánosokhoz irt (81) levelei, melyek az akkori egyházi életet hiven rajzolják. Számos erkölcsi tárgyu műve van, ilyenek: De gratia Dei, de opere et eleemosynis, de habitu virginum sat.

25) Euseb., i. m. VI. k. 42. f.; VII. k. 2. 3. 4. 25. 26. f. —

55

40. A titkos (ἀπόκρυφος) és hamis feliratu (ψευδεπίγραφος) művek.

Már az 1. század végén az egyházi irodalmi termékek közt *titkos* és *hamis feliratu művek* kezdettek forgalomba jőni, melyek részint eretnek, részint védelmi, részint egyházjogi érdekből keletkeztek, s virágzásukat a 2. és 3. században érték el, de nagyon kétes értéküek.

Általánosan elterjedt szokás volt idegen nevek alatt, különösen régi hires propheták és bölcsek neve alatt bocsátni közre iratokat. Az irók elmés dolognak tartották, ha saját gondolataikat oly egyénekkel beszéltették el, kikről fel lehetett tenni, hogy azokat saját gondolataikkal összhangzóknak itélnék; különben is azon időben nem arra néztek, hogy valamit ki irt, hanem hogy valaki mit irt [1]). Ezen indok mellett azonban más is szerepelt, nevezetesen az, hogy pogányok és zsidók, s ezeket utánozva maguk a keresztyének sem tartották helytelennek, valamely igaz, vagy igaznak hitt ügy érdekében hamis eszközöket használni; különösen hőseik és szenteik életének csodás eseményekkel való felékesitésében igen találékonyak voltak; aztán az ilyen költemé-

nyek hitelének emelése végett azoknak eredetét valamely jó hirü, tekintélyes névhez csatolták (hamis feliratok). Ide tartoznak:

1. Azon *Evangeliumok*, melyek Jézus gyermek koráról, szenvedéséről s feltámadásáról részletesen szólnak, s melyeknek a volt a célja, hogy a tulajdonképeni evangeliumok hiányait pótolják [2]. — 2. Az *apostolok cselekedetei*, különösen a *Péteré*, ábrándos csodás történetekkel vannak felékesitve [3]. — 3. *Kelemen Homiliái* és *Recognitiói* (ezekről alább). — 4. A keresztyének saját érdekük előmozditására felhasználták a zsidó propheták látásainak utánzásait is. Ezen osztályba tartozik az *Ezra 4. könyve* (N. Herodes vagy talán Domitianus korában keletkezett); az *Enoch könyve*, melyben ezen elragadtatott propheta ábrándjai vannak elmesélve, ezen mű a Makkabaeusok korának utólján keletkezett, de a 2. században átdolgoztatott s annak megjósolására használtatott, hogy az embernek fia a világ birói trónjára fog jutni; e két mű a Dániel könyvének utánzása. Az *Ezsaiás mennybemenetele* zsidó-keresztyén és eretnek elemek vegyülete, melyszerént isten a 7. égből a földre száll, ott művét elvégzi; azután a propheta a mennybe vitetik, hogy ott isten dicsőségebe gyönyörködjék, mig a Messias országa eljön. *A tizenkét patriarcha testamentuma* (a 2. század elejéről), melyben Jákob fiai halálos ágyukon a zsidó nép törzseinek erkölcsi intéseket adnak, jósolnak Krisztusról, az örökké tartó ország főpapjáról és királyáról és a keresztyénség felvételét lelkükre kötik [4]. — 5. A pogányokra való tekintetből készültek a *Histaspes* régi persa látnok neve alatt megjelent és Krisztusra vonatkozó jóslatok (ez elveszett); a *Sybillák jóslatai*, melyek a 2. század óta nyolc könyvre szaporodtak, pogány, zsidó és keresztyén költeményeket tartalmaznak. A pogány eredetü Sibyllákat előbb a zsidó hellenisták dolgozták fel saját céljaikra; azután a keresztyének alakitották át, hogy azok által a Messiásra és az utolsó dolgokra vonatkozó jóslatokat mondassanak el [5].

1) Rothe, i. m. I. k. 121. l.

2) Euseb, i. m. III. k. 22. f. ilyenekül vannak felemlitve: A Zsidók, Péter, Tamás, Mátyás és más apostolok evangeliumai.

3) Euseb., i. m. III. k. 3. f. Péter cselekedetei és jelenései, Pál cselekedetei sat. — 4) Azon tényből, hogy szerző Pált is elismeri apostolnak, a következik, hogy e mű nem az ebionitismus terméke. — 5) Lásd a 13. cim 2. jegyz.

41. Tanviták: a háromság kérdése, isten fia.

A keresztyénségnek, ha a pogány világ felett diadalmaskodni akart s nemcsak a müveletlen tömeget, hanem a bölcsészetileg kiképzett köröket is meg akarta hóditni, arról kellett gondoskodnia, hogy a

keresztyén tant a tudományos igényeknek is megfelelően fejtse ki. A három első században ugyan még a kath. keresztyén hittan megállapitásáról nem lehetett szó; mivel a kérdéseket előbb tisztázni kellett, s mivel az egyház alkotmányából még hiányzott azon törvényhozó testület, mely mint az egész egyháznak törvényes képviselete, a vitás kérdések felett érvényés itéletet mondjon, hiányzott még a közzsinat. Ezenkivül az üldözések is akadályozták volna az egyháznak ilynemű törekvését, nem is emlitve azt, hogy a békés fejlődéshez és egységes működéshez az első feltétel, a keresztyén egyháznak az állam által való törvényes elismerése is hiányzott. Végre oly sok eltérő vélemény s ezzel kapcsolatban oly számos párt keletkezett, hogy a vélemények összeegyeztetése s a tévtanok elnyomása az egyháznak ilynemű munkásságát nagyon megnehezitette. Ennélfogva mindaz, a mi ezen időben a tan kifejtése körül történt, csak előmunkálatnak tekinthető.

Az első kérdés, melyet az egyháznak saját hivei érdekében tisztázni kellett, az volt, hogy miként kell felfogni *Krisztust*, a bűnös világ megváltóját, és ezzel kapcsolatban a második kérdés az, hogy *minő viszonyban van Krisztus az istenhez.* Ezen kérdésnél arra kellett ügyelni, hogy a monotheismus (μοναρχία) sértetenül maradjon, de a keresztyénség alapitója is isten legyen. Ez nem volt könnyű feladat; ugyanis a történelmi Jézus és az apostoli hagyományok Krisztusa közt szembeötlő ellentétek voltak. Ezen ellentéteket ugy kellett elenyésztetni, hogy a Megváltó személyére vonatkozó elemekből semmi kárba ne menjen, e mellett a felmerült eltérő nézetekből az alkalmasak mind felhasználtassanak. Az egyház minden pártnak eleget akart tenni s igy kénytelen volt a titokszerűség homályába burkolódni.

Jézus magát *ember fiának* [1]) és *isten fiának* [2]) nevezte, az *első* azt jelenti, hogy Jézus Messias-propheta, azaz az igazi Messiásságnak, a mennyei messiási dicsőségnek jelöltje, de még csak alsóbb megjelenési fokozaton, mindazonáltal már benső isteni szellemmel felruházva; a *második név* a Messiásnak ünnepélyes kifejezése, és az a theokratiai méltóságát és hatalmát jelenti [3]). Igy értelmezik ezen kifejezéseket sokan a theologusok közül, ilyen formán értelmezték a zsidókeresztyének; hogy maga Jézus mily értelemben vette, ezt ma már nehéz volna eldönteni. A *zsidó-keresztyénség*, a keresztyénségnek ezen eredeti alakja, szigoruan ragaszkodott az isteni monarchiához és *Krisztust embernek tartotta.* Pál apostol sem tudott még semmit a háromság fogalmáról (v. o. 36. c. 2. sz.).

A 2. század közepe óta az alexandriai vallás-bölcsészetben meglevő s a negyedik evangeliumban uralkodó *Logosról* szóló tan is bevo-

hatott a fejlődés folyamatába [4]). A Logosnak kettős jelentése: *ész* és *szó* vagy *beszéd* (ratio, oratio), igen alkalmas volt arra, hogy a keresztyénséget összekösse mind az Ó-szövetséggel, mind a pogány bölcsészettel; az Ó-szövetségben a *szó*, a *beszéd* az isteni *kijelentés eszköze* volt (a teremtésnél is); a pogány bölcsészetben pedig a *Logos*, az *ész világelvnek*, *világtörvénynek*, minden kiváló szellemi képesség forrásának tekintetett. Ha ezek után, a negyedik Evangelium alapján, azt állitották, hogy *ezen Logos testesült meg Krisztusban* (Ján. 1, 14.); ugy vélekedtek, hogy ez által a keresztyénséget a legtökéletesebb isteni kijelentésnek, *absolut vallásnak* hirdethetik, ezen nézetüket bölcsészetileg is igazolhatják és eleget tehetnek azon mindinkább erősödő kegyes ohajtásnak, hogy a keresztyének Krisztus személyét az emberiség köréből kiemelkedve, az isteni dicsőség sugaraiba öltözve gondolhassák. De ez nem ment oly könnyen, mert a Krisztus istensége a monotheismus tisztaságát még ugy is veszélyeztette, ha a 4. evangelium után a Logos-Krisztust istennek alárendelték. Ehez járult még az is, hogy nem volt könnyü egy ilyen eszmének minden pártot megnyerni.

A *pártok állása* következő volt. *Egyik párt* a Logos-Krisztusról azt állitotta, hogy már a világ teremtése előtt létezett, istennek hasonmása, de alá van rendelve; a *származására* nézve némelyek azon gnostikus nézetet fogadták el, hogy a Logos-Krisztus isten lényéből áramlott ki; mások az alexandriai iskola nézete szerént ugy vélekedtek, hogy Krisztus az isteni akaratból állott elő öröktől fogva (= időn kivül). Továbbá a *szentlelket* is valami mellékszemély-félének tekintették; de még azok közt is, kik a fiu személyiségét elismerték, voltak olyanok, kik a szentlelket csak ható erőnek gondolták. A *két isteni személy* körvonalai már nagyjában mutatkozni kezdettek, a *harmadik* még a határozatlanság homályában lappangott. Az *isteni hármasságra* a kifejezést is megtalálták, azt először Theophilus antiochiai püspök nevezte el *τριάς*-nak; [5]) majd Tertullianus *trinitasnak* [6]).

A *másik párt*, melynek hiveit *monarchianusoknak* (unitariusok, antitrinitariusok) nevezték, a zsidó monotheismus elvont fogalmához ragaszkodva, az isten fogalmától minden kiáramlást, benső különbséget és életfolyamatot távol tartott, s azt általában mindattól, a mit az egyházi tanitók az isteni lény többességére vonatkozólag *οἰκονομία*-val fejeztek ki, szilárdúl védelmezte. Ezen párt *két ágra* szakadt. Az *egyik* Krisztust tisztán embernek gondolta, azonban, hogy istennel kapcsolatba hozza, azt állitotta, hogy ő a szentlélektől áthatott szüztől született s az egyház urává lett. A *másik* ugy vélekedett, hogy Krisz-

tus a földön megjelent isten (patripassiani). Tertullianus azt állitja, hogy a környéken (Carthago) a nép Krisztust embernek tartja. A monarchianismus első alakjának nem sok hive volt, mert nem akartak Krisztusról méltánytalanabbúl itélni mint a gnostikusok, s a keresztyénség emberi eredetével sem tudtak megbarátkozni. A monarchianismus második alakját sok helyen igazhitünek tartották s a megtámadások ellen az apostoli hagyományok s a szentirás bizonyitékaival védelmezték; sőt maga a római egyház is (a 3. század elejéig) e mellett foglalt pártállást. Azonban a fiunak az atyához való alárendelt viszonyáról szóló tan (subordinatianismus) lassanként tért foglalt s a monarchianismus második alakját is leszoritotta. *A monarchianismus* kiválóbb *képviselői* voltak:

Theodotus, egy byzanci tímár volt az első, ki Rómában tartózkodása alatt Krisztusról azt állitotta, hogy csak ember volt, a miért őt Victor római püspök az egyházból kirekesztette (200 körül) [7]. Hasonlóan nyilatkozott *Theodotus*, a *pénzváltó*, *Asclepiades*, *Natalius* a hitvalló, kik az ő iskolájához tartoztak, mely iskola egy ideig Rómában az egyháztól elkülönitve állott fenn [8]. Továbbá *Artemon* a Krisztus ember voltán kivül még azt állitotta, hogy elődeik és az apostolok is ugy gondolkodtak és tanitottak s ezen igazság hirdettetett Victor római püspök koráig.

Epiphanius [9]) emlit egy kisázsiai pártot (170 körül), melyet gúnyosan alogosnak nevez, mivel hivei állitólag a János nevét viselő iratokat és a Logost elvetették; de bizonytalan, hogy ezen párt monarchianus volt-e, vagy csak a Logos tudományos meghatározását vetette-e el.

Praxeas hitvalló midőn Kisázsiából Rómába ment, hogy a montanismus elismerését meggátolja, azt tanitotta, hogy Krisztusban az isteni és emberi olyan viszonyban van, mint a test és szellem (Ján. 10, 30.; 14, 10. 11.). Krisztus mint szellem atya, mint test fiu. Midőn Tertullianus [10]) e miatt *patripassianismussal* vádolta, Praxeas ezen vádat nem utasitotta vissza egészen, hanem állitását oda módositotta, hogy az atya nem egyedül szenvedett (passus), hanem a fiuval együtt szenvedett (compassus). Ezen nézettel szemben *Tertullianus* a *fiu személyesitésének* (filiatio) *három fokozatát* állitotta fel: 1. a fiunak örökkévaló, bennmaradó léte az atyában (= a fiunak létesülő személye); 2. a fiunak az atya mellett való fellépése, hogy a világot megteremtse (= a meglett személy); 3. a fiunak emberré léte, a földön megjelenése (= a megjelenő személy).

A smyrnai *Noetus* [11]) azt tanitotta (200 körül), hogy a fiu önmagának és nem másnak fia; tanitványa *Epigonus* ezen tant Rómá-

ban is előadta (215.) s az tetszésben részesült. Ezzel szemben *Hippolytus* római presbyter a fiunak alárendeltségét és önállóságát vitatta, nevezetesen, hogy Krisztus öröktől fogva tökéletes Logos volt, de az atyától nem volt különválva; tökéletes fiuvá akkor lett, midőn emberi testbe öltözött. *Kallistus* római püspök ugy találta, hogy mindkét nézetben van helyes is, téves is, és a Praxeas tanával majdnem egyezőleg, habár homályosan, kimondta az *ugyanazon lényegüség* és *alárendeltség elvét* (= ὁμοουσία + ὑπόστασις). E miatt Hippolytus Kallistust noëtianusnak, Kallistus pedig Hippolytust ditheistának nevezte [12]).

Sabellius [13]) ptolemaisi presbyter (hogy libyai vagy italiai születésü-e, bizonytalan) szerént az atya, fiu és szentlélek a legfőbb egységnek (μονάς) különböző kijelentés módjai (πρόσωπα, arcai). A magát kijelentő isten a világhoz *hármas viszonyban* van, mely viszonyoknak három kijelentési fokozat felel meg. Az isteni egység tehát a világtörténelemben mint *trias* fejlődik ki: a zsidóknak mint atya adott törvényt; mint fiu lett emberré s mint szentlélek szállott az apostolokra. Ezen tan számos követőre talált s igazhitünek tartatott, Pentapolis környékén már nem is emlegették a fiu nevét. Ezen tant *Dionysius alexandriai* püspök megtámadta, azt állitván, hogy az a trinitast csak a földi viszonyokra vonatkoztatja. De midőn a vitában Origenes tanát oda módositotta, hogy a Logos az atya teremtménye, nem ugyanazon lényegü és egykor nem létezett; *Dionysius római* püspök, midőn a vitáról értesült, egy zsinaton (262.) egy cáfoló iratot (Ἀνατροπή) bocsátott ki, melyben Sabellius ellenében a hypostasist és Dionysius alexandriai püspök ellenében a homousiát és a fiunak öröktől fogva való nemzetését védelmezte. Erre az alexandriai püspök állitását visszavonta s a római nézethez csatlakozott. Mindamellett is a sabellianismusnak Rómában és Mesopotamiában még a 4. században is voltak hivei.

Végre *Samosatai Pál* [14]) antiochiai püspök, ki nagyon világi életet élt s ki többet adott *ducenariusi* mint püspöki méltóságára, (Syriában, 260 óta) a monarchianismus két alakját egyesiteni törekedett. Szerinte Jézus ember volt, de szüztől született s a szentlélektől fogantatott; bölcsesége és erénye által érdemessé tette magát arra, hogy a Logos vele egyesüljön. A szentlélektől fogantatván, Jézus más embereknél jobb volt, az által pedig, hogy a Logos vele egyesült, még inkább az emberek felé emelkedett, csodákat tett s az emberiség megváltójává lett. — A syriai püspökök három zsinatot tartottak saját metropolitájuk ellen; az utolsón (269. Antiochiában) letették s tanát

kárhoztatták. De Pál Zenobiának, Palmyra királynéjának védelme alatt megtartotta állását. Azonban midőn Aurelianus a királynét (273) legyőzte, a püspökök a pogány császárhoz folyamodtak Pál ellen, ki a kérelmezők kivánatának engedve, Pált elűzte. A hatalmas püspök bukása után a monarchianismus bukása is elkövetkezett; e tan hiveit (sabelliani, samosateniani) aztán eretnekeknek bélyegezték.

1) Máté, 8, 20.; 10, 23.; 20, 18. — Luk. 6, 5.; 12, 8—10. sat.

2) Máté, 26, 63. 64. — Luk. 22, 70. sat.

3) L. Pfleiderer, i. m. II. k. 423—428. l. — V. ö. Kovács Ödön, A vallásbölcsészet kézikönyve (Budapest, 1877.), I. k. 351—356. l.

4) L. a 25. cimet és a 3. jegyz. — Justinus, Tatianus, Athenagoras, Alexandriai Kelemen már felhasználták a Logost. A Platoi felfogás szerént a Logos istenben bennmaradó, de egyszersmind magát a világban kijelentő isteni ész; azután ezen fogalom tovább fejlődött, s az istenből előállott közvetitő, személyes lénynek, tehát valami alisten-félének tekintetett, ki a világot alkotja és kormányozza.

5) πρὸς Αὐτόλυκον, II., 15. — 6) De pudicitia. 21. f. — 7) Euseb., i. m. V. k. 25. f. — 8) U. o. id. hely. — 9) Epiphan., Haeres., 51.

10) Tertullianus szemére vetette Praxeasnak, hogy a Parakletost elűzte és az atyát megfeszitette (Adv. Praxeam, 1. f.).

11) Hippolit, Adversus Noëtum. — 12) Hippolyt., Refutatio omnium haeres. IX, 3. — 13) Hippolyt., Refut. omn. haeres., I. 9. 11. 12. — Euseb., i. m. VII. k. 5. f. — Epiphan., haeres. 62.

14) Euseb., i. m. VII. k. 26—29. f. — Epiphan., haeres. 65. — Ducenarius alatt itt ducenarius procuratort kell érteni, kiknek 200 sestertius évi jövedelmük volt s kiknek Claudius a consuli jelvények viselését megengedte (Svetonius, Claudius. 24. f.). — Az egész cikkhez v. ö. Baur, Die christl. Lehre der Dreieinigkeit (3 köt. Tübingen, 1841—43.).

42. A chiliasmus.

Az apostoli korszak után, az apostolok példáját követve, a keresztyének még mindig erősen hitték, hogy Krisztus ujra meg fog jelenni és minden ellenségén diadalmaskodik. Ezen hit lelkesitette kitartásra az első keresztyéneket, midőn a zsenge egyházat az üldözés pusztitó áradata megsemmisitéssel fenyegette. Ha a jelen bármilyen nyomasztó — igy gondolkodtak — de közel az idő, midőn az újból megjelenő Jézus minden kiszenvedt hivét a halálból feltámasztja, s velük és a még élő igazakkal együtt egy birodalmat fog alapitni és azok körében, teljes dicsőséggel ezer évig fog uralkodni. Ezen idő után a halottakat mind feltámasztja, az utolsó itéletet megtartja; mire a világ megsemmisül és kezdődik az üdvezitő örök élet. Ezen tannak alapjául a Jelenések könyvének 20. 21. részei szolgáltak, melyek igen élénk költői képzelem szüleményei. A gnostikusok ellen folytatott vita, kik az utolsó dolgokról nagyon eszményi fogalmat alkottak, hasonlóképen az érzéki

chiliasmus megerősitését mozditotta elő. Már a *Barnabás levele* megemlékezik ezen tanról (15. f.) s azt állitja, hogy ez a világ, a teremtés hat napjának hasonlóságára és azon tétel alapján, hogy isten előtt egy nap annyi, mint ezer esztendő, ez a világ hatezer esztendeig fog létezni; a hetedik nap, a hetedik ezer év a nyugalom napja lesz, midőn a fiu minden ellenét legyőzi és a hivők teljesen megujulva ezen napot tiszta szivvel és kezekkel fogják megszentelni. *Hermas Pásztora*, *Papias Hagyománygyüjteménye* hasonlóan foglalkozik a chiliasmussal.

E tan alapján, a testi feltámadáson a földi test megelevenedését értették, s nem elégedtek meg Pál apostolnak józanabb feltámadási elméletével. Az első keresztyének az isten országában vendégeskedni is ohajtottak volna (Máté, 26, 29. alapján). De a chiliasmus mégsem emelkedhetett általános érvényre; a gnostikusok és az alexandriai iskola hivei azt határozottan elvetették (Origenes az egészet esztelen mesének és üres képzelődésnek tartotta), ellenben a montanismus követői erősen ragaszkodtak ahoz. Ezen utóbbiak egyik képviselője, *Proclus* ellenében (210 körül), *Cajus*, római presbyter azt vitatta, hogy az egész chiliasmus a Cerinthus követőinek találmánya [1]). A chiliasmus, mégpedig meglehetős érzéki alakjában, tekintélyes pártfogókat lelt *Justinusban* (vértanu), *Irenaeusban* és *Tertullianusban*. Ezen időszak végén *Methodius* (előbb olympusi, majd tyrusi püspök, 311. vértanu), Origenes ellenfele, ezen sok oldalról megtámadott tannak, mérsékeltebb alakjában, még egyszer védelmére kelt, és *Lactantius Firmianus* is lelkesedett azért; de már nem lehetett megmenteni, a megváltozott idők szellemével nem lehetett öszhangzásba hozni azon tant, mely az üldözött keresztyéneket a megpróbáltatás nehéz napjaiban vigasztalta, bátoritotta. A keresztyén egyház ügye jobbra fordult, N. Constantinus az egyházat uralomra juttatta s a kedvező jelen ragyogó napja az ezer éves mennyei birodalom sejtelmes ködképét szétfoszlatta [2]). A jóllét ellensége az ábrándozásnak, a tündér-mesék bölcsője a kunyhókban ring és nem a palotákban!

1) Ezen vitáról emlékezik Euseb. (i. m. VI. k. 20. f.); leirja a Cerinthus eretnek tanát a chiliasmusról (III. k. 25.) Cajus szavaival; és a régieknek azon véleményét, hogy az Apokalypsist Cerinthusnak tulajdonitották volna, alexandriai Dionysius előadása után, valamint ez utóbbinak véleményét is (VII. k. 24.).

2) A nyugoti egyház ezen ezer éves birodalomból, mint a mely ugy is csak átmenetet képezett az örök élethez, hogy kárba ne menjen, a purgatoriumot csinálta.

MÁSODIK FEJEZET.

A tévtanok.

43. Az eretnekség okai s a zsidó irányu eretnekek.

Már a keresztyénség első korszakában találkoztak egyesek, kik a keresztyén egyház és vallás határain belül maradva, az evangeliumi tanokkal egy vagy más tekintetben ellenkező nézetben voltak és saját tanuknak hiveket szerezvén, az egyházban szakadást idéztek elé. Az ilyen eltérő vallásos vélemények kifejlődésének oka a volt, hogy némelyek, midőn a keresztyén egyházba áttértek, nem hagyták hátuk megett korábbi vallásos vagy bölcsészeti nézeteiket, hanem azokat a keresztyén tannal összhangzásba hozni törekedtek. Ez *két irányban* történt. Némelyek a keresztyénséget zsidósággal keverték össze s a *zsidós keresztyén eretnekségeknek* vetették meg az alapját; mások azon kor vallásos synkretismusának hódolva, a keresztyénséget görög és keleti vallásbölcsészettel vegyitették, az Ó- és Újszövetség közti kapcsot mellőzték és igy az evangeliumi tant lényegesen átalakitották. Igy fejlődtek ki a pogány-keresztyén eretnek tanok. Azonban ezen két fejlődési folyam nem haladt mindég egymástól elkülönitve, hanem néha összefolyt s egymástól kölcsönösen vett fel elemeket. Nevezetesen a gnosis zsidó talajban vert gyökeret, de pogány területre átültetve fejlődött ki teljesen s hozott létre csodásnál csodásabb virágokat.

A *zsidó-keresztyénség* még a nemzeti lét megszünte után sem tudott a pogány-keresztyénséggel teljesen egybeolvadni, és ezen elszigeteltségében részint *elkülönzött*, ha nem is épen eretnek állást foglalt el; részint határozottan *eretnek* útra tért.

Az első keresztyéneket általában *ebjonitáknak* vagy *nazaraeusoknak* és *galilaeaiaknak* nevezték. (Az első név (*ebjon* = szegény, zsidó szótól) azon körülményre vonatkozott, hogy az első keresztyének a szegényebb néposztályhoz tartoztak [1]); a második nevet gúnyból adták a zsidók a keresztyéneknek. E nevek utóbb egyes pártoknak váltak rendes neveivé.

Nazaraeusoknak azokat nevezték, kik a Mózes törvényeit magukra nézve kötelezőknek tartották ugyan, de a pogány-keresztyénekre nézve nem; Krisztus istenségét hitték, Pált igaz apostolnak tartották, a rabbi szabályokat elvetették és az érzékies chiliasmushoz ragaszkodtak. Tanuk alapjául a zsidó evangelium szolgált, mely talán a Máté-evangeliumnak romlott zsidó szövege. Ezen párt egészen a 4. századig

fennállott; híveit a pogány-keresztyének nem tekintették eretnekeknek, hanem korlátolt, elmaradott embereknek.)

Az *ebjoniták* a Mózes törvényeinek megtartását s a körülmetélkedést az üdvre múlhatatlan szükségesnek tartották; Krisztust Messiásnak hitték, de azt állitották róla, hogy csak ember volt [2]), s a keresztelés alkalmával ruháztatott fel isteni erővel; az ő messiási működésének a volt a célja, hogy a régi törvény ujabb és szigorubb szabályokkal bővittessék és fejlesztessék. Krisztus halálát botránynak itélték, de azzal vigasztalódtak, hogy majd visszatér s a Messiás dicső, földi országát megalapitja. Pált eretneknek tartották és saját evangeliumot használtak. Általában az egyház által később kitagadott ebjonitáknál azon jellemző vonásokat lehet feltalálni, melyek eredetileg a zsidó-keresztyénséget a Pál-féle keresztyénségtől megkülönböztették [3]).

Az ebjoniták lassanként gnostikus elemeket is vettek fel; ezek Trajanus idejében *Elkesaiták*, *Elkessaeiek* vagy *Sampsaeusok* (*ἡλιακοί*) [4]) neve alatt a Holttenger vidékén külön felekezetet vagy talán csak pártot alkottak. (A Mózesi törvényt, különösen a szombatot és környülmetélkedést kötelezőnek tartották; de az áldozati szertartásokat elvetették, mert szerintök Krisztus azért jött, hogy az áldozatot eltörölje. A gyakori mosakodást, mint a keresztség ismétlését bűntörlőnek gondolták. Az úrvacsora elemeit a kenyér és só képezte. Húst nem ettek, de a házas élet nem tiltatott. Krisztust isten fiának hitték, ki a szűz anyától született s kihez még a szentlélek mint nőalak csatlakozik. Állitólag volt egy *titkos könyvük* (talán ennek volt Helkszai a neve), mely Origenes szerént az égből hullott alá, Hippolytus szerént pedig azt isten fia, egy angyal jelentette ki [5]).

Az *ebjonita gnosis* az ugynevezett *Ál-Kelemen-féle tankörben* (Pseudo-Clementina) nyert bővebb kifejlést. Ez három műből áll, melyek *Homiliák*, *Recognitiok* és *Epitome* nevek alatt ismeretesek (l. a 40. c.). Taniránya merev ellentétben áll mind a pogány-keresztyén gnosissal, mind a pogány-keresztyén egyházi tannal és magát az ó-zsidósággal és igazi keresztyénséggel azonosnak vallja. Nevezett művek a 2. század utófelében keletkezhettek. *Alapja* egy történeti regény (Homiliák), melyszerént egy *Kelemen* nevü művelt római az igazság kutatása végett keletre utazik, Caesareában Péterrel megösmerkedik s utitársaúl szegődik. *Péter* az ős keresztyénségnek, az igazi gnosisnak képviselője. A harmadik szereplő *Simon Magus* (valószinüleg Pál apostolt személyesiti), a hamis gnosis, általában a zsidóellenes tanok személyesitője. Péter Simonnal vitatkozik s őt legyőzi, Kelement tanitja s megbizza, hogy beszédeit és vitáját irja le. Hosszas utazás után

mindketten Rómába mennek; Kelemen szülőit és testvéreit újból feltalálja s a keresztyénségre téríti. Péter római püspökké lesz, s halála előtt kevéssel Kelement nevezi ki utódjának, mely tényről Péter Jakabot tudósítja. Kelemen is irt egy *levelet Jakabnak* (ez a Homiliák előtt van). Ezen két levélben Jakab apostol a püspökök püspökének, a jerusalemi zsidók szentegyháza és az összes egyházak igazgatójának tekintetik; Péter azon helyet foglalja el, melyet Pál töltött be; Péter hivatása, hogy Krisztust a nyugoti népekkel megismertesse.

Ezen tanrendszerben a zsidó theismushoz némely, a stoikus-pantheismusból kölcsönzött elemek vannak csatolva. A néphit, a pogány bölcsészet, a zsidó áldozati szertartás, az ebjonita chiliasmus, a montanista prophetaság, a keresztyén háromság, a gnosis demiurgusa mind tévedések, vagy az igazság elferditései. E tan szerént *isten*, a tiszta lét, mely eredetileg a test és lélek egysége; *élete* a kiterjedésdésben és összehuzódásban nyilvánul. Ezen tevékenység következtében jött létre a *világ*, mely a testnek és léleknek különválásában és ellentétté alakulásában áll. Igy az egységből *kettősség* lett és az első *ellentétes pár* (συζυγία) állott elé. Igy állott elő a természetben az ég és föld, a nappal és éjjel sat.; az emberiségben Ádám és Éva, azután megforditott rendben előbb a rosz, azután a jó, pl. Kain és Abel, Izmael és Izsák, Ezsau és Jákób, Antikrisztus és Krisztus. A *Satan* az istenellenes négy elemnek vegyületéből állott elé. Ádám az ős propheta már a teljes igazságot ismerte; a romlottság növekedésével mindég ő lépett fel s hirdette a mindég azonos igazságot; ő jelent meg Abel, Ábrahám, Mózes és utóljára Krisztus alakjában. Az igazság prophetáival a hazugság prophetái állottak szemben, pl. Krisztusnak Keresztelő János, Péternek Simon Magus felelt meg. A szentirásban is meg kell különböztetni az isteni jóslatokat az ördögi jóslatoktól. Az allegoriai magyarázási mód helytelen.

Az *egyház alkotmányára* vonatkozólag e tan a püspöki monarchianismus védője: a püspök az egyes községekben Krisztust helyettesiti.

A *Recognitiok* (ujra megismerések) neve arra vonatkozik, hogy Kelemen utazásai közben övéivel ismételten találkozik és egymást felismerik. A regényen átvonuló tan a Homiliák tanánál gyakorlatibb és keresztyénibb. Az *Epitome* a Homiliáknak csak hiányos kivonata.

E két műről [6]) eltérők a vélemények. Schliemann és Uhlhorn a Recognitiokat a Homiliák későbbi orthodox átdolgozásának tartja, ellenben Hilgenfeld és Ritschl a Homiliákat a Recognitiok eretnek elferditésének véli. Mindkettő ebjonita eredetü, mindkettő egy *régibb közös forrásból* (κηρύγματα Πέτρου) dolgozott. A Homiliák szülőföldjének

keleti Syriát, a Recognitiokénak pedig Rómát tartják. Azon kérdés, hogy a két mű közül, melyik keletkezett előbb, valamint a keletkezés helye sincs végleg eldöntve.

1) Még a 2. században is szegényeknek gúnyolták a keresztyéneket (Minucius Felix, Octavius 36. f. — quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra, sed gloria). Herzog, i. m. I. 76. l.

2) Máté, 1, 1—16. szerént Krisztust Dávid ivadékának, József fiának tartották, de a csodás fogantatásra vonatkozó részt (Máté, 1, 18—25.) apokryphusnak állitották. Némely ebjoniták Krisztusnak szűztől születését és a szentlélektől fogantatását elfogadták (Euseb., i m. III. k. 24. f).

3) Irenaeus, Adv. haeres., I. 26. — Epiphan., Haer. 30. — Baur, i. m. I. k. 172—174. l.

4) Az Elkesaita név nem a galilaeai Elkesi helységtől, nem is egy állitólag Elxai nevü alapitótól, hanem a héber helkszai szótól származik, mely a δύναμις κεκαλυμμένη = rejtett erő = szentlélek = δύναμις ἄσαρκος (a Pseudo-Clementinákban) kifejezéseknek felel meg. A Sampsaeus név a héber setes = nap szótól származik, azért neveztettek igy, mivel a nap fele fordulva imádkoztak.

5) Euseb., i. m. VI. k. 37. f. — Epiphan., Haer. 19. 30. 53. — Hippolyt., Refutatio omnium haeresium IX. k. 13.

6) Homiliae XX. Clementis, kiadta Dressel (Göttingen 1853.) az eredeti görög szöveget latin forditással; de Lagarde (Lipcse 1865). Recognitiones, mely csak Rufinus latin forditásában maradt fenn, kiadta Gersdorf (Lipcse, 1838.); v. ö. Hilgenfeld i. m. (a 37. c. 4. jegyz.); részletesen irtak e tárgyban Baur, Schliemann, Hilgenfeld és Uhlhorn. L. Schaff, i. m. I. 195—196. l.

44. A gnosticismus.

A *gnosis* általában mélyebb bölcsészeti vagy vallásos ismeretet teszen és különbözik a felületes véleménytől vagy vakhittől. A gnosticismus világosan arra törekedett, hogy a keresztyén egyházban a positiv hittel szemben uralomra jusson s a keresztyénség titkait a bölcsészet segélyével fejtse ki. Az ó világnézetet a fejlődés első szakában haladó keresztyén vallás nem törölhette ki új hivei emlékezetéből; a positiv tanokkal szemben a bölcsészeti okoskodás részéről a visszahatás nem maradhatott el; aztán a vallások keverése is még javában folyt. A gnosticismus volt azon híd, mely a pogány bölcsészetet a keresztyén bölcsészettel összekötötte; a gnosticismus is kisérletet tett a hitnek és tudásnak, a keresztyénségnek és bölcsészetnek kibékitésére, s kisérletei által az emberi elme álomképeinek számát szaporitotta.

Ezen irány képviselői oly kérdések megfejtésére vállalkoztak, melyek a komolyabb elméket mindenkor, de a keresztyénség gyermekkorában kiválólag foglalkoztatták. Hiszen azon időben az isten képére teremtett emberiség a megsokasodott bűnöknek már-már zsákmányává lett s igy az emberiségért aggódó elmékben nagyon alkalomszerűleg

villanhatott meg a kérdés, hogy honnan és miért van mind e gonosz; hogyan vehette eredetét a jó, a tökéletes istentől ez a gonosz, tökélytelen világ; vagy ha istentől eredt, hogyan romolhatott meg ennyire; honnan van az emberek közt az a végtelen különbségi foksorozat, mely a majdnem isteni értelmüek és érzelmüek s azok között észlelhető, kikben az értelemnek és erkölcsnek még csak nyoma sincs; hogyan lett a végtelenből a véges? A keresztyénség ezen kérdésekre gyakorlati, positiv feleleteket adott, de ezek nem elégithettek ki minden elmét, a nyugtalan ész bölcsészetileg akarta megfejteni a megváltás folyamatát, s midőn ezt tette, inkább a kosmologia segélyét vette igénybe, mint a vallásét.

Ezen kérdéseket részint a *görög*, részint a *keleti bölcsészet* alapján törekedtek megoldani. Az új-platonismusban, a költői álmak ezen szövevényében és azon eszmékben, melyek az apokryphus hagyományok következtében fejlődtek ki, már készen volt egy hitregés és a vallással szomszédos bölcsészetnek mintája. Ezenkivül felhasználták a Pythagorasi számjelvénytant, a Stoa természet- és erkölcstanát s az Aristotelesi elemek egy részét. Kölcsönöztek az egyiptomi és görög mysteriumokból s az allegoriailag magyarázott classicus politheismusból. Bevonták rendszerükbe a zsidó Kabbalát, az Essenismust, Therapeutismust és Philo vallásbölcsészetét. Másrészről igen fontos elemet képezett a persa dualismus (talán ebből kölcsönöztetett a Messiásság és a chiliasmus eszméje), a brahmanismus az ő végtelen kiáramlási (emanatio) elméletével és a buddhaismus (Alexandriában nagyon ismeretes volt), melyből a metempsychosist (lélekvándorlás) vették át s mely szerént az életben a lélek a test börtönében van s a megváltás végtelen hullámain majd előre, majd hátra hányatik, mig partra nem ér [1]).

A gnosticismus a felsorolt anyagokat a keresztyénséggel nemcsak külsőleg keverte össze, hanem bensőleg összeolvasztotta, s a *szemlélődő vallásos synkretismusnak* oly csodás alakjait hozta létre, melyeknek párját a történelemben hiába keressük, s melyek az emberi képzelő erő kifogyhatatlanságának megdönthetlen bizonyitékai.

A *pogány-keresztyén* irányu gnostikus rendszereket nagyjában *két fő ágra* lehet osztani a szerént, a mint azokban a *görög bölcsészet* vagy a *persa dualismus* az uralkodó elem. Ezen beosztást majdnem megközeliti az *egyiptomi* és *syriai gnosticismusra* való beosztás. Végre *harmadik osztályúl* lehet tekinteni azon gnosticismust, mely a *zsidóságra* emlékeztető elemeket is tartalmaz. Azonban a különböző alakoknak egymással érintkezése, összefolyása oly hullám-

zóvá teszi a határvonalat, hogy azok közt éles különbséget tenni majdnem lehetetlen.

A gnosticismus virágzása a 2. század első felére esik. Az apostoli korszakban a gnosis alakja még határozatlan; *Cerinthusnál*, ki a két korszak határán áll, a pogány és ebjonita gnosis zavaros vegyületet képez. Az *alexandriai* gnosticismus két kiváló képviselője, a stoicismushoz hajló *Basilides* és a platonismusra támaszkodó *Valentinus* gnosisa a legfejlettebb, legmélyebb és legnemesebb alakban jelenik meg. Az *egyiptomi* gnostikusoknak második osztálya a görög-egyiptomi mystikus bölcsészetet használja fel s a bibliai történetet pogány hitregével keveri; ide tartoznak az *ophitdk* különböző rendszerei, melyeknél a zsidóellenes irány már mutatkozik. Ezen iránynak fő képviselője *Karpokrates*, kinek gnosisában a keresztyén és pogány elemek teljesen egybeolvadnak. — A *syriai* gnostikusok kiváló képviselője *Saturninus* és a hozzá legközelebb álló, de még szigorubb asketa *Tatianus*. *Bardesanes* syriai és dualista létére Valentinushoz közeledik, de különben az egyház álláspontjához alkalmazkodik. *Marcion* gnosisa a syriai iskola terméke ugyan, de mivel ő az emanatiot, a mystikát és az allegoriai irásmagyarázatot elveti s a hitet az ösmeret elébe helyezi, közelebb áll az egyházhoz, mint a többi; másfelől, midőn az ó-szövetséget mellőzi, a zsidó-keresztyénséggel szemben éles ellentétet képez. Vele merő ellentétes állást foglal az *Ál-Kelemen-féle* (Pseudo-Clementina) tanirány. Az egyes rendszerek részletes tárgyalása helyett elég lesz itt azoknak jellemzőbb vonásait a következő vázlatokban kiemelni.

1. *Cerinthus*, ezen majdnem hitregei alak, a doketismusnak példány-képviselője, félig-meddig ebjonita, félig-meddig zsidó-keresztyén, állitólag János apostol kortársa volt és Ephesusban működött. Gondolatmenete most az ebjonitákra, majd a chiliasmusra, helyenként a gnosticismusra és Philora emlékeztet.

Cerinthus tana szerént a legfőbb isten az érzéki világgal semmi érintkezésben sincs, lényének rejtekét nem hagyja el, megismerhetlen (*θεός ἄγνωστος*). A világ teremtője, a zsidó törvény adója, szóval Izrael istene egy angyal, egy Demiurgos-féle lény, a legfőbb istennek alá volt rendelve. Ezen istent Jézus ismertette meg, ki Máriának és Józsefnek fia, tehát ember volt; de kegyessége által magát érdemessé tette a messiásságra. Midőn Jézus (*ὁ κάτω Χριστός*) a Jordánban megkereszteltetett, reászállott galamb alakjában a mennyei Krisztus (*ὁ ἄνω Χριστός*) s közölte a legfőbb, az igazi isten ismeretét és a csodatevő erőt. Azonban a mennyei Krisztus a keresztrefeszités előtt Jézust

elhagyta (csak igy következhetett be a halál, mely emberi balsors eredménye, megváltói jelentőség nélkül) és csak a Messiás országának alapitása alkalmával fog vele ujra egyesülni. Ez lesz a *hetedik ezredévi szombat*, a küzdelmektől megszabadult kegyeseknek nyugalomezredéve, melynek helye Jerusalem lesz. Cerinthus ezen ezredéves birodalmat nagyon érzékileg fogta fel; Pál apostol tekintélyét nem ismerte el és az Evangeliumok közül csak az elsőt tartotta érvényesnek, sőt ezt is csak részben [2]).

2. *Basilides* állitólag Syriából költözött Alexandriába (125 tájt), a hol mint tanitó működött, s első volt, ki egy teljesen kifejtett gnostikus rendszert teremtett [3]). Az ő metaphysikája inkább hasonlit az Aristotelesééhez, mint Jézus tanához; rendszerében a mythologiának egy neme is szerepel, mely mint a zsidó Kabbala a realisoknak vett abstractiokon alapul; végre a stoikusok kosmogoniáját is felhasználja. Basilides szerént minden életnek, létnek végső elve, kútfeje a kimondhatatlan (τὸ ἄῤῥητον), az idő szerént *nem létező istenség* (ὁ ὀυκ ὤν θεός), a rejtélyes *Abraxas* névvel jelölt ős lény, ki legelébb a *világ magvát* (πανσπερμία) létesitette, melyből aztán a világ szakadatlan fokozatban fejlődött ki. A világ-magban vagy chaosban *hármas fiuság* (υἱότης τριμερής) volt; ezek a nem létező istenséggel lényegileg egyenlők, de fokozatosan gyengébbek voltak; az első az isten fiuságnak *szellemi*, a második a *lelki*, a harmadik az *érzéki* nemzedéke. Ezekre az ős lény saját szépségének hatalma által gyakorolt befolyást. Ennek következtében az *első fiuság* azonnal az ős lényhez a boldog szellemvilágba (πλήρωμα) emelkedett, mely a hét legfőbb szellemi erőt vagy tökélyt (νοῦς, λόγος, φρόνησις, σοφία, δύναμις, δικαιοσύνη és εἰρήνη), az *első hebdomast* foglalja magába s mely az ős lénynyel együtt az *első ogdoast* vagy *eget* képezi. A *második fiuság* a világ-magból, mint sűrűbb, tökélytelenebb, csak a szentlélek (τὸ μεθόριον πνεῦμα, a határoló szellem) segélyével képes felemelkedni; azonban még igy is csak a szellemvilág határáig juthat, mert ennek befolyását nem képes kiállani. Végre a *harmadik fiuság* a világ-magban marad s ő lesz a tisztitás és megváltás tárgya. — Továbbá az első égkör szellemi erői, párosodva, egy második égkört hoztak létre, ezek egy harmadikat s igy tovább; ekként a napév napjainak száma szerént összesen 365 *égkör* [4]) jött létre. Ezeket együtt Basilides szintén az *Abraxas* [5]) névvel jelölte. Az utolsó égkör fejedelme (ὁ ἄρχων), *Jehova* és társai alakitották, Sophia mintája után, a kész anyagból a Földet, a legközépszerübb világok egyikét. Jehova és társai, a Demiurgosok a Föld országai és népei felett megosztoztak. A Demiurgosok a különböző

pogány népek istenei lesznek; Jehova a zsidókat választja ki, nekik törvényt ad, melyben az érzéki és szellemi nézetek még össze vannak vegyitve. A pogányok istenei Jehova ellen készülnek szövetkezni, ki minden népet meg akart hóditni. Hogy ezen harcnak vége szakittassék, a legfőbb istenség, az ős lény elküldötte első aeonját vagy fiát, *Nust*, hogy szabaditsa fel az embereket a Demiurgosok hatalma alól. Nus nem öltött magára lényeges testet, hanem az ember *Jézushoz*, a harmadik fiuság sarjadékához csatlakozott a keresztelés alkalmával [6]) és őt csak a szenvedés bekövetkezése pillanatában hagyta el. (Basilides némely tanitványai szerént ezen utolsó pillanatban Jézus a cyrenei Simonnal cseréltetett ki s ezen utóbbi feszittetett meg). Jézus szenvedése csak a saját megváltására, azaz a lelki és érzéki (= földi) elemektől való megtisztulására volt szükséges (mások szerént e szenvedés, mint minden más szenvedése, az ő korábbi bűnének bűnhödése volt). Ennek megtörténtével a legfőbb istenséghez emelkedett; oda fogják őt követni a többi megtisztult szellemi lények is (= *ἀποκατάστασις*). A tisztitási folyamat bevégeztével az ős lény a létezés minden fokozatától elvonja az öntudatot, hogy boldogságukat egy felsőbb lénynek tudata ne zavarja meg.

Basilides az akkor elfogadott egész Új-szövetséget használta (a Zsidókhoz, Titushoz és Timotheushoz irt levelek kivételével), ezenkivül hivatkozott Mátyás apostol titkos hagyományaira sat. Az *Evangeliumhoz* 24 könyv allegoriai *magyarázatot* irt; ezenkivül *zsoltárokat* vagy szent énekeket is szerzett. Fia és legjelesebb tanitványa *Izidor*, apja nyomdokaiba lépett és egy *ethikát* irt.

Basilides későbbi hivei a zsidóságra emlékeztető elemeket mellőzték, a doketismust felvették és az erkölcsiség szigoru szabályait sophismák által gyengitették. E párt még 400 körül is fennállott.

3. *Valentinus* [7]) Alsó-Egyiptomban született és az alexandriai iskolákban nyerte kiképeztetését. Előbb alexandriai tanitó volt; lángelméjét, roppant ismeretét és kiváló ékesszólását még ellenei is elismerték. A keresztyénség varázserővel hatott reá, de Plátóról és pogány neveltetésének emlékeiről sem feledkezett meg. Az egyházi tan nem elégitette ki elméjét, annál behatóbb, emelkedettebb tudatra törekedett. A világ egyetemes rendszerében a keresztyénségnek fontosságát elismerte, de azt nem tartotta mindennek. Az egyháznak némely tanát (pl. a test feltámadását), mint durvát és művelt ember által elfogadhatlant, elitélte. Eszméivel nem akart csak a tudósok szűk körében maradni, hanem az egyházban hóditni szándékozott. 140 körül Rómába ment és Cyprus szigetén halt meg (160 körül).

Valentinus rendszere a többi gnostikus rendszereket mélyelmüség, szellemesség, csapongó képzelet és költői felfogás tekintetében jóval felülmúlja. Nézete szerént isten kijelentése folytonos kiáramlásokban áll, melyek közt legcsekélyebb a világ. E világ csak tökélytelen másolata egy isteni mintának. Kezdetben volt a hozzáférhetlen, kikutathatlan *Mélység* (Βυθός vagy Αὐτοπάτωρ vagy Προαρχή) örök társával a *Csenddel* (σιγή vagy *Öntudattal* ἔννοια). Idők múltával, saját lényének néma szemlélete után, egy *párt* (συζυγία) hozott létre Νοῦς-t vagy Μονογενής-t és ἀλήθεια-t; ezen párból aztán λόγος és ζωή, ebből ἄνθρωπος és ἐκκλησία áramlott ki. Ezen három pár az ős párral képezi az *ogdoast*, a két utóbbi párból kiáramlott párokkal (összesen 15 aeon pár, második sorozat neve *dekas*, harmadiké *dodekas*) együtt pedig az isteni *pleromát* (az isteni élet teljességét) ellentétben a *kenomával* (az ürrel vagy az alakot nem öltött zűrzavarral). Ezen párok tökélyessége az ős forrástól való távolodásukkal fokozatosan csökkent, de meg volt bennük azon vágy, hogy a tökély ős forrásához visszatérjenek. Nevezetesen az utolsó aeon pár egyike *Sophia* a láthatatlan ős forrással akar egyesülni (ki csak az ő Monogenese = egy szülötte által jelentette ki magát); már-már bele merül és megsemmisül. A pleromában az öszhang felbomlik; *Monogenes* ennek helyreállitása végett egy új aeon-párt áraszt ki: *Krisztust* és *Szentlelket*, kik az összhangot helyreállitják. Majd az összes aeonok az ős forrás iránti hálából (ki a békét helyreállittatta) közösen alkotják az aeon *Jézust*, a *teremtés első szülöttjét* (Monogenesnek megfelelőleg, ki a kiáramlás első szülöttje volt). Jézusnak az a hivatása lesz az alsó világban, a mely hivatása van Krisztusnak a felsőben.

Sophia esztelen szenvedélyének *Hakamoth* (ἡ κάτω σοφία, vagy ἐνθύμησις; héberül: Hakmoth = bölcseség) lett az eredménye, ki a pleromából kiűzetve, az ürben, az éjben bolyongott. Krisztus megszánta, határozott alakot és öntudatot adott neki, de nem egyszersmind tudást is. Hakamoth a pleromából még mindég száműzetve, szenvedélyeitől megtisztul, aztán egyfelől a *világ-lelket* és *lelki állományokat*, másfelől az *anyagot* szüli; remény és aggodalom közt hánykódik, ezen kétséges helyzetéből az aeon Jézus szabaditja ki. Hakamoth örömében a *szellemi elemet*, a világ harmadik alkotó elemet szüli; majd tevékenységének roszabb fele a daemonokban öszpontosul, másik fele az anyagba szikrát dob, mely azt egykor meg fogja emészteni, azután a lelki elemmel *Demiurgost* hozta létre, ki az ő eszköze lesz a többi lények szervezésében. *Demiurgos* a *hét világot* (a Ptolemaeus világrendszerének hét bolygóját) és az utolsóban az *embert teremti*. Azon-

ban az emberben felsőbb isteni elv nyilvánul (azon szellemi elem), melyet Hakamoth vigyázatlanságból tett saját művébe. Demiurgos féltékeny lesz saját teremtményére, e miatt cselt vet az embernek (megtiltja hogy a paradicsom egy fájának gyümölcséből egyék), s az *ember elesik.* Az elesett ember az ő anyja, Hakamoth könyörületessége nélkül örökre elveszett volna, de nem veszett el, megváltatott.

A *világok megváltása* egy-egy különös üdvezitő által történt. Az *ember megváltóját* az aeon *Jézust*, Hakamoth *szellemi*, Demiurgos *lelki* és Mária *anyagi elvvel* ruházza fel; végre Jézus összeolvad Krisztussal, ki a keresztelés alkalmával galambalakban száll reá, s csak akkor hagyja el, midőn Pilatus az itéletet kimondja; csak a lelki és anyagi elvek szenvednek s azután az égbe emelkednek.

Jézus előtt is voltak gnostikusok; *Jézus azért jött*, hogy őket újból egyesitse és a Szentlélek segélyével *egyházzá* alkossa. Az egyház nem testekből vagy lelkekből, hanem szellemekből áll; egyedül a gnostikusok alkotják azt. — A *világ vége* alkalmával az anyagot belső tűz fogja megemészteni; ekkor Krisztus fog uralkodni Demiurgos helyett, Hakamoth pedig kibékülve, véglegesen a pleromába jut.

Az *emberek* természetüknél fogva, a szerént, a mint bennük az anyagi, lelki vagy szellemi elv az uralkodó, *háromfélék.* A pogányok anyagiak; az egyszerü keresztyén hivők lelkiek, ezek közvetitő állományuk következtében beolvadhatnak az anyagba, vagy belevegyülhetnek a szellembe. A gnostikusok szellemiek akár keresztyének, akár zsidók (mint a propheták), akár pogányok (mint a görög bölcsészek) legyenek. A *szellemiek* egykor a pleromába jutnak, az *anyagiak* teljesen meghalnak, a *lelkiek* pedig tetteik szerént elkárhoznak vagy üdvezülnek.

A külső *cultus* csak symbolum, mint ilyen jó a lelkieknek, de egészen haszontalan a tisztán látókra nézve.

Miként Basilides, ugy Valentinus is egy kis csaláshoz folyamodott, hogy az egyházi tantól való eltérését igazolja; ugyanis azt állitotta, hogy ő a titkos hagyományokat, nevezetesen azon titkos tant követi, melyet Jézus csak legszellemibb tanitványaival közölt volt. Ő e tant, állitása szerént, bizonyos *Theodades* vagy Theodas nevü egyéntől vette, ki Pál apostol tanitványa volt; e tanban van befoglalva az igazság evangeliuma és nem abban, melyet az egyház hirdet.

Valentinus irt *leveleket*, *homiliákat* és emelkedett, erkölcsi hangu *hymnusokat. Müveinek* megmentett töredékei (Alexand. Kelem., Stromata) erőteljes, ragyogó irmodoráról tanuskodnak; de kifejezései szokatlanok. Rendszere leginkább elterjedt és Rómában is számos követőre talált; azok, kik nem fogadták el, legalább bámulatukat nem

tagadhatták meg attól. — Utóbb *iskolája két irányt* vett: a *keleti ág* a Megváltó testét szelleminek tartotta, mert a Szentlélek Máriát is áthatotta; a *nyugoti* vagy *italiai ág* ellenben lelkinek gondolta, miután a fennsőbb elv csak a kereszteléskor közöltetett vele. Az utóbbiak közt legkitünőbb volt *Herakleon*, a János-féle Evangelium első magyarázója (töredékei Origenesnél) és *Ptolemaeus* (Epistola ad Floram, Epiphan., haeres. 33.). A keleti ág képviselői közül, Hippolitus szerént, kitünt *Axionikos* és *Adresianes* (hacsak nem Bardesanes akar lenni).

4. Az *ophiták* vagy *naassenusok* (*nachas* = kigyó héber szótól, kigyó-testvérek, kigyó-imádók) eredete bizonytalan [8]). Pogány szinezetük mellett is legtovább fennmaradtak (Justinianus még 530. törvényeket adott ki ellenük) [9]). A *kigyó tiszteletéről* szóló adatok bizonytalanok, hihető, hogy a kigyó csak a mélyebb bölcseség jelképeként szerepelt. Az *esetet* átmenetnek tartották az öntudatlan állapotból az öntudatosba, a korlátoltságból a szabadságba. Ezen nézetük az Ó-szövetség tanával merő ellentétben állott. *Pleromájuk* a Valentinusénál egyszerübb volt. Bythosból az Első ember, a Második ember, az Ember fia és a Szentlélek áramlik ki; Szentlélek a két előbbi behatása következtében a tökéletes, hím Világosság-természetet, Krisztust és a tökélytelen, női Sophiát (Hakamoth) szüli. A *világ teremtője*, *Jaldabaoth* (= a chaos fia), a hét bolygó fejedelmeinek elseje, a zsidók istene gonosz és uralomra vágyó; saját anyjával, Sophiával, ki a szellemi természeteket tőle meg akarja szabaditni, folytonos harcban áll. Jaldabaoth hasonmása, *Ophiomorphos* (= kigyóalaku), az anyag ura és a gonosz forrása. *Christologiájuk* hasonlit a Valentinuséhoz, azon különbséggel, hogy náluk Jézus a lelki, Krisztus a szellemi Messiás.

Az ophiták *több ágra* oszoltak, ilyenek voltak: a *peratikusok*, kik szerént az embernek el kell hagyni Egyiptomot (= test), szükséges átkelni (περᾶν) a Verestengeren (= mulandóság) a pusztába, hol a romlás istenei (= tüzes, halálos kigyók) tanyáznak, de hol a megváltó Krisztus is (= Mózes kigyója) üdvezitőleg működik. A *sethianusok* rendszerében főszemély Seth, ki másodszor mint Krisztus jelenik meg. A *kainiták* az Ó-szövetség minden istentelen emberét szellemieknek, az igazság vértanuinak tartották. A zsidók istenével való küzdelemben legelőbb Kain tünt ki; az utolsó, ki azon teljes diadalt aratott, Judás Iskariotes volt, midőn a lelki Messiást keresztre juttatta s ez által a zsidók istenének országát megsemmisitette. Általában az ophiták a zsidóknak igen sok nézetét épen ellenkezően magyarázták; a mi azok előtt tisztelet tárgyát képezte, azt befeketitették; a mi a

zsidóknál áldás forrása volt, az náluk a gonoszság kútfejévé vált; mintha csak gúnyolódni akartak volna a zsidó vallásos világnézettel.

5. *Karpokrates* [10]) (valószinüleg Alexandriában) a zsidó iránynyal szemben a legellentétesebb állást foglalta el, a pogány pantheismus felé hajlott s a supranaturalismust annyira túlcsigázta, hogy követői e miatt az asketismus és erkölcstelenség végleteibe dobattak s a helyes közép úton nem haladhattak. Karpokrates, fiával, *Epiphanessel* együtt, az érzéki mysticismusba teljesen elmerülve, a cselekedetek közönyösségét, a nő-közösséget hirdette; azt vitatta, hogy minden romlottság megszentelő hatásu, mert a szellemet az érzékiségtől megszabaditja. A szellemi embernek megváltása, lelkének a gonosz Demiurgosok hatalmából való megszabaditása a Pythagoras, Plato, Aristoteles, Jézus és más bölcsek munkája. Az *igaz keresztyénség* a bölcsészeti pogánysággal azonos; minden néphit, tehát a zsidó is, a Demiurgosok műve. *Jézus*, József fia, korának legigazabb embere volt; *megváltását* az által érdemelte meg, hogy miután egy darabig zsidó volt, felismerte annak hiábavalóságát és azt megvetette. Ő jó példát mutatott, az embernek őt követni kell; mi vele nemcsak egyenlők lehetünk, hanem szentség tekintetében őt még felül is múlhatjuk. *Feltámadása* lehetetlen; csak lelke vétetett fel az égbe, teste a földön maradt. Péter, Pál és a többi apostolok Jézusnál nem voltak kisebbek; de ha az emberek még teljesebben megvetik a Demiurgosok világát, azaz a valóságot, akkor a tökély magasabb fokára emelkedhetnek. Követői azt vitatták, hogy ők ezen hatalmat varázslatok és bűbáj-italok által gyakorolják. Az *istentisztelet* körébe oly cselekményeket vontak be, melyek e felekezetet nagyon rosz hirbe hozták. Templomaikban az emlitett bölcsek szobrait nemcsak felállitották, hanem azok előtt imádkoztak, tömjénnel füstöltek, azokat megkoszorúzták, sőt tiszteletükre áldoztak. Ez még hagyján, de állitólag gyülekezeteikben oly iszonyuságokat követtek el, minőkkel kezdetben a keresztyénség ellenei a keresztyéneket rágalmazták (ha igaz és nem a türelmetlenség szemüvegén keresztül látták az igazhitüek ama rémképeket).

6. A *syriai gnostikusok* ugyanazon kérdések megoldásán fáradoztak, melyeken az egyiptomiak. Ezen mozgalom Alexandriában és Antiochiában majdnem egy időben indult meg.

Saturninus [11]) (Antiochiában 125 körül) eszméi a Basilideséire emlékeztetnek, de nála a persa dualismus sokkal határozottabban nyilvánul. A pleroma és az anyag; *Bythos* és *Satan* a világnak két ellentétes sarkpontja. Bythos a világosság országának, a szellemvilág-

nak létrehozója és ura; Satan a sötétség országának, az anyagnak szülője és fejedelme. A jó és gonosz birodalmának határai egy helyen érintkeznek és összefolynak. A *hét alsó aeon* vagy *Demiurgos* egykor ezen helyen bolyongván, s az anyagból egy részt elfoglalván, az *érzéki világot* hozta létre; azután megosztoztak az új világ uralmán, mindeniknek (egyikök Jehova) egy bolygó jutott. Ők nem ismerték a hozzáférhetlen Bythost, de ez kedvelte őket és szépségének egy sugarát előttük leleplezte s azután megint elrejtezett. Az isteni kép mélyen vésődött emlékezetükbe s ők e kép után teremtették az embert.

A Demiurgosok kezéből kikerült *ember* csak anyagból állott; épen e miatt értelme nem volt s mint a féreg a földön mászott. Azonban Bythos a pleromából egy szikrát juttatott az emberbe, és ime az ember gondolkodni kezdett és lábaira állott. Satan e miatt eltelt méreggel és azon törte eszét, hogy ezen újjá született embernek (isten és a Demiurgosok közös művének) egy egészen tőle alkotott és reá ütő embert állitson szembe. Ugy lőn. Az *isteni ember* mellett fellépett a *satani ember*. Hogy pedig a szerencsétlenségből még bővebben kijusson, a Demiurgosok fellázadtak a jó isten ellen, a teremtést elszigetelték az élet forrásától, a felsőbb elvtől; minek folytán az isteni szikra többé nem folytathatta körforgását a pleroma és emberiség közt; az ember megromlott, bűnbe esett. Jehova, a zsidók istene *prophetákat* küld az ő választott népéhez, Satan is küld hamis prophetákat. Végre a jó istenség, Bythos elküld egy *aeont* (*νοῦς*), *Krisztust*, ki látszó testben a zsidók istene működésének véget vet s az emberiséget megváltja. Azonban a jó és rosz emberek harca tovább foly. A jó emberek gnostikusok, csak bennük van a lélek (az isteni szikra) és igy csak ők élnek örökké. A *test* nem képes feltámadni, *megsemmisül*. A ki a testet szaporitja, az a Satan birodalmát terjeszti. Ennélfogva a *házasság* gonosz dolog, mert az emberben az isteni elvet gyengiti, midőn azt végtelenül elaprózza. A nőtlen élet, hús-étel tilalma és szigorú életrend miatt e felekezet nem nagy hóditást tett és korán megszünt.

7. *Tatianus* (assyriai származású), Justinus Vértanu tanitványa, ennek halála után Rómából hazájába tért vissza s a gnostikusokhoz csatlakozott (170 körül). Saját nézeteit irásban és élőszóval terjesztette s külön felekezetet alapitott [12]). Az ő Demiurgosa maga Jehova, kit nagyon bánt az a tudat, hogy neki a főistentől, a világosság urától kell függeni. Tatianus hiveitől *szigorú életrendet* követelt, a *házasságot* a Satan tiszteletének tartotta, a hevitő italok élvezését eltiltotta. Követői szigorú életrendjük miatt *Ἐγκρατῖται*, vagy mivel az úrvacso-

ránál vizet használtak, Ὑδροπαραστάται (= Aquarii) nevet nyertek. Ezen felekezet túlélte a 4. századot is.

8. *Bardesanes* (Bar Daizon, Edessában 154. szül. 224 körül mgh.) kitünő tudós és hymnus-költő volt. Az egyház tanát nem támadta meg, de saját gnostikus nézeteit emelkedett hangu *hymnusai* által terjesztette. Dualista létére a gonosznak forrását az anyagban kereste. Szerinte minden létnek és létesülésnek *három elve* van: φύσις vagy a természeti erőknek törvények szerinti működése; εἱμαρμένη vagy a végzetnek vak uralma és a keresztyén isten, ki a megváltást végrehajtja [13]. Hymnusait az igazhitü egyház még az 5. században is minden aggodalom nélkül használta, végre Ephraem igazhitü hymnusai szoritották ki azokat a forgalomból.

10. *Marcion* [14]) egy sinopei (Pontusban) püspök fia, éles esze és megfigyelő tehetsége, valamint makacs, darabos jelleme által saját atyját is magára haragitotta. Igy történt, hogy őt atyja az egyház és a hagyomány tekintélyének számba nem vételéért az egyházból kirekesztette. Marcion (140 vagy 150 tájt) Rómába ment, s egy ideig a római községgel jó viszonyban volt, de már akkor rámutatott arra, hogy az egyház a zsidó nézetek és törvényesség felé kezd hajolni. Ugyanott megismerkedett *Kerdon* syriai gnostikussal, ki különbséget tett a legfőbb *ismeretlen isten* (= jó isten) és az ismeretes isten, *Demiurgos* közt, ki az anyaggal érintkezvén, a világot alkotta (= zsidók istene). Marcionnak megtetszettek Kerdon eszméi, hozzá csatlakozott. Utóbb saját gondolatait rendezve, mint önálló tanitó lépett fel és számos követőre talált; de ellenfelei sem maradtak el. Igy történt, hogy Marcion a római egyházból is kizáratott hiveivel együtt. Élete vége felé (Tertull. szerént) az egyházba visszakivánkozott, de csak azon feltétel alatt igértetett meg felvétele, ha hiveit is visszatériti; azonban elöbb meghalt, mintsem ezen kivánatnak eleget tehetett volna. Lehetséges, hogy Marcionnak ezen megtérési hajlama csak az igazhitüek találmánya, kik ez által is az egyház tekintélyét kivánták emelni.

Marcion *rendszerének* alapja *dualismus*; különbséget tesz a jó, láthatatlan vagy *keresztyén isten* és az igazságos, zsidó isten vagy *Demiurgos* közt. A rosznak, a bünnek forrása az *anyag*. A *Jehova törvénye* anyagi, szigorú, kegyetlen, szeretetlen; egyetlen célja, hogy minden népet az ő választott népe igájába hajtson. Jehova saját népét sem tudta boldoggá tenni s kénytelen volt folyvást azon igérettel vigasztalni, hogy majd elküldi saját fiát; de ezen igéretet sem teljesitette. Végre a jó, láthatatlan, legfőbb isten elküldötte saját fiát, *Jézust*, embernek látszó alakban, hogy Demiurgos uralmának vessen

véget s a *szeretet törvényét* léptesse életbe. Jézus tehát azért jött, hogy a törvényt és a prophetákat eltörölje, de tanitványai félreértették. Egyedül *Pál* fogta fel helyesen Jézus hivatását, csak ő volt igazi apostol. Marcion azon feladatot tűzte maga elé, hogy Jézusnak eszméit azon zsidó elemektől, melyekkel tanitványai és ezeknek utódai összezavarták, megtisztitsa. — Marcion a keresztyénséget egészen újnak tartotta. Pál is azt hitte ugyan, hogy Jézus széttörte a zsidóság bilincseit, de egyszersmind elismerte a törvénynek isteni eredetét; Marcion ellenben ugy gondolkodott, hogy istennek első történelmi kijelentése Jézus által közöltetett. Mózes törvénye, Jehova (egy Demiurgos) műve, tehetetlen volt a roszszal szemben, csak az igazságosságot képviselte, de nem a jóságot is. *Krisztus evangeliuma* a tökéletes, jó és igazságos isten kijelentése. Ennélfogva az Ó-szövetség nemcsak különbözik a keresztyénségtől, hanem ezzel ellenkezik.

Marcion egy *új evangeliumot* szerkesztett; ehez alapúl vette a Lukács szerénti evangeliumot [15]), melyet bizonyos pontig Pálénak lehet tekinteni. Ezt saját eszméi szerént átdolgozta. Ebben *Jézus* többé nem ember, nincsenek szülői, elődei; ő a *jó istennek első eszményi kijelentése*, ki Kapernaumban szállott alá (Tiberius uralkodásának 14. évében), tehát nem született (Marcion szerént a születés beszennyeződés), nem szenvedett s valósággal meg sem halhatott, mivel csak látszó teste volt. Demiurgos Jézusban uralmának megrontóját felismerte, a zsidókat ellene izgatta, kik Jézust megfeszitették (e halál csak látszó halál volt). Ekkor Jézus leszállott az alvilágba, az Ó-szövetségnek elátkozott lényeit, kik Jehova uralma ellen lázadtak volt fel (Kain sat.), s a pogányok javát magával vitte az égbe; ellenben Ábelt, Noét, Ábrahámot sat., mint a Jehova zsarnokságának eszközeit, ott hagyta.

A zsidó irányu apostolokkal szemben Marcion foglalta el a legmerevebb ellenzéki állást. A mitől a zsidó nevelésü Pál nem tudott megszabadulni, azt a nyügöt Marcion merészen széttépte s kimondotta, hogy a keresztyénségnek nincs köze a zsidósággal és nincs szüksége arra.

Marcion az *istentiszteletnél* minden fényt és külsőséget roszalt; megengedte, hogy azokon katechumenusok és pogányok is jelen lehessenek. A *választottaktól* szigorú önmegtartóztatást követelt; a *hús* ételt, a *házasságot* tiltotta, mert ugy vélekedett, hogy az emberi nem szaporitása csak a gonosz Demiurgos uralmát hosszabbitja meg. A *vértanuságot* keresve keresték; mert azt hitték, hogy a vértanuság az élettől (mely szerencsétlenség) való megszabadulásnak legszebb alakja, igazi váltság. A test nem támad fel és csak az igaz keresztyén

lelke marad fenn. A *lelkek* nem egyenlők, a tökélyhez a vándorlások nagyobb vagy kisebb sorozatán át juthatnak el. Ezen szellemi és mégis rationalis keresztyénség *morálјának* összege a jóra való törekvés volt.

(Marcion egy *Antitheses* (ἀντιθέσεις) cimü müvet irt, melyben az Ó- és Új-szövetség közti ellentétet igen erős példákkal bizonyitgatja. Különösen a zsidók istenének fogalmát egész kedvteléssel boncolgatja. Demiurgos nemcsak igazságos, hanem szenvedélyes is; tudása korlátolt, nem tudja, hogy Saul bünbe fog esni; ellentmond magának, megtiltja, hogy képet készitsenek és mégis érckigyót állittat fel; a zsidóknak megparancsolja, hogy lopjanak sat. Pálnak 10 levelét (ὁ ἀπόστολος) használta, de azokat is módositotta.

Marcion ditheismusa s azon történelmi tévedése, hogy ő a zsidó vallásból kiinduló keresztyénséget a zsidóság ellentétéként igyekezett felmutatni, oly nagy hibák voltak az igazhivők szempontjából, hogy egy ilyen tannak uralomra jutását nem engedhették meg.

Marcion eszméi terjesztésében rendkivüli tevékenységet fejtett ki, s habár igen tekintélyes ellenzék támadt ellene (Justinus Vért., Polykarpus s más.), hiveinek száma gyorsan növekedett az egész keresztyén világban. Arius tana előtt egy tan sem tett oly nagy hóditást, s valóban azon düh, melylyel az igazhivők azt üldözték, legvilágosabb bizonyitéka annak, hogy milyen mély benyomást tett Marcion az akkori keresztyének nagy részének szivére és eszére egyaránt. A marcioniták községei a 6. századig fennállottak.)

1) Renan, L'église chrétienne, 148—150. l.

2) Euseb., i. m. III. k. 25. f.; VII. k. 24. f. — Irenaeus, Adv. haeres., I. 26. — Epiphan., Haeres, 28. — V. ö. Renan, Les Évangiles, 417—424. l.

3) Basilides rendszere a Philosophumená-ban (l. 39 cim és u. o. a 20. jegyz.) másként van előadva, mint Irenaeusnál (Adv. haeres., I. 22. 23. 24.), Alexandriai Kelemennél (Stromata). Epiphaniusnál (Haeres., 23. 24. 25. 26. 32.) és másoknál. V. ö. Renan, L'église chrétienne, 157—165. l.

4) Αἰών = seculum = héber: olam = világ.

5) Ἀβραξάς = 365, ugyanis 3 α = 3; β = 2; ρ = 100; σ = 200; ξ = 60; összesen = 365. E név utóbb varázsigének tekintetett, s mindenféle képzeleti alakokkal együtt drágakövekre vésetett, melyeket abraxas-gemmáknak neveznek, s melyeket talizmánúl is használtak.

6) Ezért ünnepelték meg Basilides hivei a keresztelés napját, mint Nus megjelenése napját, (τὰ ἐπιφάνια), januarius 6.

7) Hegesippus (Euseb, i. m. IV. k. 11. 21. f.). — Tertull., Adv. Valentinianos. — Irenaeus, Adv. haeres., I, II, III, 2. 3. 4. 11. 15. 19. — Alex. Kelemen, Stromata, II, 3. 8. 20.; III, 7.; IV, 13.; VI, 6.; VII, 17. sat. — V. ö. Renan, L'église chrétienne, 167—177. l. — L. Pistis Sophia, Opus Gnosticum e codice Copticum descriptum lat. vertit Schwartze, Berlin, 1851.

8) Mosheim i m. 105. l. az ophitákat Krisztus előtti zsidó felekezetnek mondja. — 9) Cod. lib. I., tit. 5, 1. 18. 19. 21.

10) Eusebius, i. m. (Irenaeus után) IV. k. 7. 21. f. — Irenaeus, Adv. haeres. I, 6. 25. 28. — Alex. Kel., Strom., III, 2. 4. — Philosophumena, VII. 32. — Epiphanius, Haeres. 26. 27. 30. 32. — V. ö. Renan, előbb i. m. 179—181. l.

11) Euseb., i. m. IV. k. 6. 21. f. — Irenaeus, Adv. haer., I, 22. 23. 28. — Philos., VII. 3. 28. — Epiphan., Haer. 23. — V. ö. Renan előbb i. m. 177—179. l.

12) Euseb., i. m. V. k. 27. f. — Irenaeus, Adv. haer. I. 30. 31. — Tatianus az evangeliumokat saját célja szerént összefoglalván és magyarázván, azt εὐαγγέλιον διὰ τεσσάρων néven nevezte.

13) Euseb., i. m. V. k. 28. f. — A Διάλογος περὶ Εἱμαρμένης cimü mű, mely ujabban fedeztetett fel syriai eredetiben, s melynek cime „Az országok törvényeinek könyve", nem az ő műve, hanem egy tanitványáé. Hilgenfeld, Bardesanes der letzte Gnostiker (Lipcse. 1864.)

14) Euseb., i. m. IV. k. 10. 11. 21. 23. 24. f.; V. k. 12. 14. f.; VI. k. 11. f. — Tertull., Adv. Marcionem. — Iren., Adv. haer., I. 27. 28. II. 1. 3. 28. — III. 3. 4. 12. — IV. 33. — Philosoph., VII. 29—31. 37. X. 19. — Alex. Kel., Strom.. III. 3. — Epiph., Haer. 42. 43. 44. — sat. — V. ö. Renan, előbb i. m. 351—363. l.

15) Baur valószinünek tartja. hogy a Marcion-féle Evangelium, a szándékos változtatások mellett, oly részleteket tartalmaz, melyek eredetiebbek a jelenlegi kánoni szövegnél. Baur, i. m. I. k. 75. 77—80. l.

45. A gnosticismus hatása az egyházi tanra és életre.

A keresztyén egyház nem látta szivesen a gnosticismus fejlődését s azt teljes erejéből elnyomni igyekezett; de bármilyen ellenszenvvel viseltetett is ezen szellemi mozgalom iránt, annak iránya előtt nem hunyhatott szemet, s alkotó elemeiből a saját céljaira szükségeseket, alkalmasokat felhasználta.

A gnosticismus az egyház fejlődésének sok tekintetben igen fontos tényezője volt; nevezetesen utat nyitott az egyházba a *bölcsészeti szemlélődés* számára s ez által a művelt pogányságot közelebb hozta a keresztyénséghez; kifejtette az *egyház önállóságának érzetét*, midőn a nagyon előtérbe tolakodott zsidó elemeket illető helyükre visszaszoritotta; sokat tett arra, hogy a keresztyénségnek *világtörténelmi fontossága* érvényre jusson. A gnosticismus, fejlődése korszakában, az általános vallásos forrongásnak és zűrzavarnak élénk, hű képét tárja fel; e zűrzavarból csodásnál csodásabb elméletek bontakoztak ki, melyek a kedélyre most az elbájoló, majd az ijesztő álomképek hatását gyakorolták. A különböző bölcsészeti és vallásos világnézetek találkozót adtak egymásnak, hogy a *keresztyénség eszményitését* közösen munkálják. Mind hiába! Az egyház nem tudott megbarátkozni ezen magas regiokban szárnyaló elméletekkel; ugy gondolkodott, hogy a

bölcsészeti szemlélődések terméke sokkal ingatagabb természetü, hogysem egy conservativ jellegü népvallásnak tartalmáúl szolgálhatna. A keresztyénség nem ajánlhatott hiveinek kétféle, egy *felsőbb* és egy *alsóbb foku vallást*, gnosist és pistist, szabad tetszésükre bizván, hogy válaszszanak egyet; ha ezt teszi, az egyház kétfelé, az *avatottak* és *avatlanok* osztályára szakad, s az egyenlőség elvét hirdető egyházban a kiváltságos rendek keletkezéséhez kész a kiindulási pont (ezen bajt az egyház nem tudta elkerülni, a papi rend, habár más alapon, utóbb mégis kiváltságos renddé lett). Aztán a titkos tanokkal (pedig ilyen akart lenni a gnosis is) együtt jár azon téves hit, hogy az azokba való beavatás az illetőt a moralis élet kötelezettségei alól felmenti; ezen hit az embert a jó tettek iránt egészen közönyössé teszi. A gnosticismus, miként emlitve volt, *erkölcsi tekintetben* sem nyujtott biztos támpontot, és követőit *két szélsőségnek*, a világ megvetésének és a világba való elmerülésnek labdájává tette. Továbbá, ha a gnostikus rendszerekben nyilvánuló *zsidó-ellenes irány* a görög szellemre, a merész alkotás a képzelemre kétségtelen hatást gyakorolt is; de az egyház, ha már egyszer elfogadta az Ó-szövetség világnézetét, nem tagadhatta meg annak isteni eredetét, nem tagadhatta el az ó- és új kijelentés szerves összeköttetését, egységét, ugyanazon forrásból származását.

A gnosticismus és az egyház ezen küzdelme az *idealismus* és *realismus* közti harcnak tekinthető. Az egyház, mely folyvást a realismus felé vonzódott, hosszas küzdelem után és engedmények árán, végre győzött; ha nem akarta elfogadni azon ó vagy zsidó-keresztyén irányok nézetét, melyszerént *Krisztus ember* volt és nem tudott kibékülni azon gnostikus gondolattal sem, hogy *Krisztus teljes isten* volt; igazat is adott, nem is, mind a két iránynak s kijelentette, hogy *Krisztus Jézus isten-ember* volt.

A gnosticismus lassanként elnyomatott, a 3. században teremtő ereje csökkent, a 4. században már csak tengett, végre a 6. században befejezte pályafutását: de szelleme fennmaradt, s valahányszor az egyház a realismus szélső határa felé rohant, mindannyiszor megujitotta a küzdelmet, hogy az egyházat az elhagyott középútra viszszaszoritsa.

46. A manichaeismus.

A manichaeismus a gnosticismustól függetlenül a 3. század végén fejlődött ki a persa birodalomban. Ezen tan a gnosticismussal elv és irány tekintetében rokonságot mutat ugyan, de attól sok tekintetben

különbözik is; nevezetesen a manichaeismusban a keresztyén elem csak a pogány theosophia szinezésére szolgál, a zsidó elem egészen hiányzik, a platói nézetek helyét pedig a persa dualismus foglalja el. Mindent összevéve, azt lehet mondani, hogy a *manichaeismus persa gnosticismus*. Végre ezen tan nemcsak a müveltek meghóditására törekedett, hanem mint népvallás saját szervezetü egyházat és istentiszteletet alapitott.

A manichaeismus *eredete* a mondák homályába van burkolva. A latin és görög egyházi atyák tudósitásai nem részrehajlatlanok és nagyon eltérnek a persa forrásoktól. Az előbbi források mind *Archelausra* vezethetők vissza [1]). Ezek szerént élt Egyiptomban egy sokat utazott saracenus kereskedő, névszerént *Scythianus*, ki az ő dualismusát egyiptomi bölcsészettel vegyitette. Ennek egyik tanitványa, az egyiptomi *Terebinthus*, mesterének titkos tanát négy könyvben megirta, azután Babyloniába ment s ott *Buddas* név alatt ezen tant azon kijelentésekkel együtt, melyeket állitólag angyaloktól vett, terjeszteni kezdette. Könyveit és tanát az ő felszabaditott rabszolgája *Cubricus* örökölte, ki ezen tant a parsismus és keresztyénség némely elemeivel vegyitette, s Persiában, *Manes* név alatt, mint vallás-alapitó lépett fel, azt állitván, hogy ő a Krisztustól elküldött *Parakletos*.

A *persa források* szerént (a 9. 10. századból) *Mani* egy magus családból származott (214 körül szül. Chocheban, Ktesiphon mellett, a Tigris partján), majd keresztyénné lett s presbyteri hivatalt viselt, de azután is vonzódott a parsismushoz. Midőn a persák a parthus igát lerázták (226.) s a *Sassanidák* uralma alatt a régi vallásos szokások felelevenittettek, Mani elhatározta, hogy a keresztyén vallást és parsismust egy új világvallássá olvasztja össze. Legelőbb *Ktesiphonban* lépett fel nyilvánosan (238.). *I. Shapur* (Sapores) király előbb pártfogása alá vette, de azután a keresztyénektől kizáratva, a magusoktól üldöztetve, kénytelen volt elmenekülni s ezen útjában egészen Sináig hatolt. Majd Turkestánnak egy barlangjában visszavonulva élt (egy évig) s itt irta meg azon *könyvet*, mely az ő tanát képekben adja elé (*Ertenki Mani*). Igy felkészülve tért vissza Persiába, hol az új fejedelem *Hormuz* kegyét megnyerte. Ennek utóda *I. Behram* (Varanes) Manit a magusokkal vitatkozni kényszeritette s őt legyőzöttnek nyilvánitván, kivégeztette (272—277 között).

E *rendszernek* alapja *ó-persa dualismus*. *Két örök elvből*, a jó és gonosz elvéből indul ki. A jó isten a világosság birodalmában lakozik, számtalan alárendelt, de ugyanazon nemü aeonjaival együtt (megfelel a persa Ormuzdnak). A gonosz isten, Satan vagy ördög a

sötét anyag (ὕλη) birodalmában uralkodik, számtalan alárendelt gonosz szellemei, daemonai körében (megfelel Ahrimannak). A *jó isten birodalmát* a világosság, tiszta viz, derült lég, szelid tüz és tiszta aether (öt jó elem) égkörei; a *gonosz istenét* a sötétség vagy föld, a zavaros viz, pusztitó lég vagy vihar, pusztitó tüz és füst égkörei képezik. — Satan megtámadta a világosság birodalmát; ezen harcban az isteni világosságból egy rész (anima és Jesus patibilis) az anyag közé vegyült; a jó isten ennek megszabaditása végett meghagyja az *élet anyjának* vagy az *élő szellemnek* (spiritus vivens), hogy alkossa meg a *világot*, hogy igy a foglyúl esett világosság-rész kiszabadittassék s a két birodalom régi határa ismét helyreállittassék. A világosság-részeknek ezen kiválasztását a Nap szelleme, *Krisztus* és az Aether ura, *Szentlélek* vezeti. A gonosz isten és szellemei ezt meggátolni törekednek, alkotják az *embert*, kinek alkotó elemeit a világosság, az értelem lelke és a gonoszság, a test lelke képezik; az emberben rejlő világosság ébreszti fel benne a világosság utáni vágyat. Az embernek az a feladata, hogy jobb részét diadalra juttassa; ezt pedig ugy érheti el, ha a természetben elszórt világosság elemeiből minél többet sajátit el. Ezen tisztitási folyamattal szemben a daemonok a zsidóság és pogányság hamis tanai által a sötétség hatalmát igyekeznek terjeszteni. Végre *Krisztus látszó testben* leszáll a földre, hogy a világosság lelkei megszabaditását munkába vegye. Ezen *megváltás* csak *tanitás* által történik; Krisztus megkezdte, Parakletos (t. i. Mani) folytatja, részint Krisztus, részint saját kijelentése alapján. — A *halál* után a lélek tüz és viz által tisztul meg, a test nem támad fel. A tökéletesek a tisztitás után a világosság birodalmában élvezik az üdvöt; a tökélytelenek más emberek és állatok testeibe vándorolnak; a javithatlanok a pokolban örök büntetéssel sujtatnak. Végre a világ elég. A megváltott lelkek a világosság birodalmába térnek vissza; a hatalmát elvesztett Satan pedig örökre lebilincseltetik.

Az apostolok Krisztus tanát félreértették s elferditették; Mani a megigért Parakletos azért jött, hogy azt újra helyreállitsa. A manichaeusok az Ó-szövetséget egészen elvetették, az Új-szövetséget pedig saját céljaik szerént magyarázták; azt, a mi abban célzatuknak nem felelt meg, később becsempészett tévedésnek tekintették. Ugy látszik, hogy a Mani *Epistola fundamenti* (= Szabályok könyve a hallgatók számára) cimü könyve volt az ő tulajdonképeni *evangeliumuk*.

Ezen vallásrendszernek teljesen megfelel *erkölcsi nézetük* is. Legelőbb is az egyház két osztályból, a *választottak* és *hallgatók* (auditores, katechumeni, tökélytelenek) osztályából állott. A választot-

taktól szigoru életrend követeltetett; nevezetesen bortól, húsfélétől, gazdagságtól, munkától, házasságtól tartózkodniok kellett (signaculum oris, manuum et sinus).; a hallgatóknak több szabadság engedtetett, e miatt ezek a választottak közé való felvételt lehetőleg későre halasztották.

Az egyház *alkotmánya* demokratiai alapra volt fektetve. Maninak, mint az egyház fejének tizenkét apostola (magistri) volt; ezenkivül 72 püspököt szentelt fel. Az egyes *községek* élén a püspök állott a presbyterekkel és diakonusokkal, kik mindnyájan a választottak osztályához tartoztak, de azért nem képeztek kiváltságos rendet, s csak mint a nép tanitói és vezetői részesültek tekintélyben. *Istentiszteletüknél* a templomokat, oltárokat, áldozatokat s általában az érzéki segédeszközöket nélkülözték; megelégedtek az énekkel, imával, szent könyveik olvasásával és a tanitással. A keresztségben és úrvacsorában csak a választottak részesülhettek; a *keresztséget* olajjal végezték, az *úrvacsorát* bor nélkül (mivel Krisztusnak nem volt vére) szolgáltatták ki. Az olajat és kenyeret a növényi életben rejlő világlélek tiszta terményeinek tekintették. A keresztyén *ünnepek* közül csak Jézus halálának emlékét és a vasárnapot ülték meg, ezen utóbbit a Nap (Krisztus) tiszteletére, mégpedig az egyházzal szemben szigoru böjttel. Legfőbb ünnepük volt *Mani halálának napja* (március hóban, ez is a Nap-cultusra való visszaemlékezés), mely alkalommal egyszerü imaházaikban egy pompás szószék előtt (= az isteni tanitó jelképe) imádkoztak.

(Ezen felekezet Mani halála után gyorsan elterjedt Persiából Syriába, Kisázsiába, Éjszaki-Afrikába, sőt Itáliába is. Habár sok képtelenséget tartalmazott ezen hitrendszer, de Mani azt oly tetszetős és egyszerü alakba öntötte, hogy már magában ez is elég vonzerőt gyakorolt a kedélyekre; ehez járult még a demokratiai szervezet, az egyszerü cultus és szigorú erkölcs, szemben az egyháznak papuralmi, fényelgő, világias irányával. És nagyon valószinü, hogy ezen, bizonyos tekintetben protestans szellem volt az oka annak, hogy az egyház a manichaeusokat minden más eretnek felekezetnél sokkal kérlelhetlenebbül gyülölte és üldözte. Az üldözés már Diocletianus alatt megkezdődött, ki őket főleg persa eredetükért üldözte. A 6. században már Persiában is elnyomattak, ekkor némelyek Ázsia keleti tartományaiba költöztek, mások a titkos társulatok homályába vonultak vissza s időnként más-más nevek alatt ujra napfényre kerültek [2].)

1) Archelai Acta disputationis cum Manete. Euseb., i. m VII. k. 30. f. — Sokrates, i. m. I. k. 17. f. — 2) Az egész felekezetre nézve l Baur, i. m II. k. 66—73. l. — Monographiákat irt Baur (Das manichäische Religionssystem, Tübingen. 1831.), Flügel (Mani seine Lehre u. seine Schriften, Leipzig, 1862.).

MÁSODIK IDŐSZAK.

N. CONSTANTINUSTÓL N. KÁROLYIG.

312—800-ig.

ELSŐ RÉSZ.

AZ ÁLLAMI EGYHÁZ.

ELSŐ SZAKASZ.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TERJEDÉSE ÉS KÜLSŐ ESEMÉNYEI.

47. A keresztyén egyház N. Constantinus és fiai alatt.

Constantinus nagyravágyó tervének kivitelében, mig Liciniussal kellett megosztania az uralmat, sok tekintetben akadályozva volt; de már akkor megtette a lépéseket erre, midőn a keresztyénségnek pártfogójaként lépett fel. Ezen politikához hiven a keresztyén egyházat a pogány és zsidó vallással egyenlő jogokban részesitette [1]); a keresztyén papokat a polgári hivatalok viselése alól felmentette; az áfrikai keresztyén községeknek tekintélyes pénzsegélyt adományozott, hogy lerombolt templomaikat felépithessék; a hivatalukat elvesztett keresztyéneket hivatalukba visszahelyezte; a vértanuk lefoglalt javait a törvényes örökösöknek visszaadta, vagy ha ilyenek nem voltak, az egyháznak adományozta; az elitélteket szabadon bocsátotta; a száműzötteket visszahivta.

Constantinus nagyon jól ismerte a birodalom helyzetét, nagyon jól tudta, hogy az uralom feletti harcban azon párté lesz a biztos győzelem, mely a gyorsan növekedő keresztyénség segélyére számithat. Ezért igyekezett a keresztyénséget jó előre saját érdekeinek megnyerni. A háboru a két uralkodó társ közt, mint már emlitve volt (l. a 24. cimet), kitört és Licinius megsemmisitésével végződött (323.) [2]). Ezen nevezetes esemény zárja be a római birodalom korszakát és nyitja

meg a *görög birodalomét*. Ezen fontos átalakulást *új főváros*, *új vallás*, *új törvény*, *új politika* jelöli, Constantinus és a keresztyénség érdekének ezen egyesitéséből kikerülhetlenül következett az *állam és egyház szoros összekapcsolása*, a keresztyénségnek mint államvallásnak hanyatlása és anyagositása.

Constantinus terve megvalósitását azzal kezdte meg, hogy a birodalomnak *új központot* teremtett [3]). Miután a római nép a különböző nemzetiségek beolvadása következtében elvesztette korábbi parancsoló állását, s miután a hatalom központja a hadseregbe lett áthelyezve: Rómának megszűnt korábbi jelentősége. Miután e világváros a köztársasági törekvéseknek még mindég fő fészke volt s a pogányságról lemondani nem akart: Constantinusnak terve kivitelében épen nem nyujtott biztos támpontot. Ehez járult még a császár magán boszúja is; ugyanis ő *Liciniust*, adott igérete ellenére, kivégeztette (Thessalonikában, 324.); saját igen jeles fiát, *Crispust*, mostoha anyjának Faustának hamis vádja alapján megölette (326.), s midőn *Faustának* gonoszságát megtudta, őt is elveszitette; a római nép ennyi kegyetlenségen felboszankodva, méltatlanságát egy gúnyiratba öntötte ki, melyben őt Nerohoz hasonlitották s melyet a császári palota kapujára függesztettek fel. Ime elég oka volt a császárnak arra, hogy a birodalom központját a Kelet és Nyugot határvonalán épült városba, a régi *Byzantiumba* helyezze át, melyet *Uj-Rómának* nevezett (Konstantinápoly, 330.). Ezen lépés igen messze kiható következmények forrása lett; csak az odahagyott régi Rómában, a császári udvar befolyásától távol, volt lehetséges az, hogy a római pápaság a hatalom oly magas fokára emelkedhessék, mely előtt egy időben a fejedelmi méltóság is kénytelen volt meghajolni.

Ha Constantinus politikából pártfogolta a keresztyén egyházat, ugyanezen politika parancsolta, hogy a pogányság iránt türelmes legyen. A legtekintélyesebb római családok még pogányok voltak; Rómában még ekkor is (331.) új oltárokat emeltek az istenek tiszteletére. A császár az új isten kegyét már érezte, de a régieket sem akarta megbántani. A *Pontifex Maximusi* méltóságot, mely a császársággal együtt járt, megtartotta, az áldozat-magyarázóknak (haruspex) meghagyta, hogyha róla vagy a birodalomról valami jelt vesznek, azt vele tudassák; több pogány templomot helyreállittatott. Másfelől elismerte, hogy kötelezettségei vannak a keresztyénség iránt, melynek segélyével jutott hatalomra, s ezen kötelezettségeinek teljes készséggel igyekezett eleget tenni. Keleten néhány kevéssé használt pogány templomot a keresztyének számára átalakittatott; a nagyobb városokban [4]) és a szent

földön pompás templomokat épittetett; a keresztyén püspököket testvéreinek nevezte; a nicaeai zsinat után a püspököket fényesen megvendégelte; a zsinatvégzéseket állami hatalommal érvényesitette; az eretnekeket üldözte, az erkölcstelenséggel egybekapcsolt cultusokat betiltotta sat. Ezen részrehajlatlan, vagy talán közönyös magatartásának magyarázatát a császárnak azon erős meggyőződésében lehet feltalálni, melyszerént ugy gondolkodott, hogy a vallásos egységnek politikai tekintetben is üdvös hatása van. És valóban Constantinus kezdetben azon különös eszmével áltatta magát, hogy a birodalom valamennyi vallását összeolvaszsza; midőn pedig ennek kivihetlensége tisztán állott előtte, ugyanakkor belátta, hogy erre a célra is a keresztyén vallás a legalkalmasabb. Ezen szempontból intette békére egyaránt Sándor alexandriai püspököt és Ariust, midőn a vita közöttük kitört és az egyházat szakadással fenyegette [5]. Jellemzők a *császár keresztyénségének* minőségére azon *pénzek*, melyeken ő istennek van cimezve és e mellett a Krisztus monogrammja is ott diszeleg; azon nagy *porphyr oszlop*, melyen Apollo (a Nap isten) óriási szobra állittatott fel a császár arcvonásaival, feje körül oly dicsőség-sugárral (gloria), melyet a Krisztus keresztjének állitólag megtalált szegei képeztek. Élete vége felé a pogány cultust hivatalosan betiltotta, de erről a törvény nem emlékezik. Valószinű, hogy e tilalom a keresztyén papság kivánatára kiadatott; de a pogányság iránti tekintetből nem hajtatott végre.

Constantinus élete végéig katechumenus maradt s csak akkor gondolt a *keresztség felvételére*, midőn halálát közeledni érezte, ezen ünnepélyes cselekvényt *Eusebius* püspök végezte *Nikomediában* (337.) [6]. A császár, mint azon korban általában, azon babonás hitben élt, hogy a keresztviz minden bűnt eltöröl. Ezen hitre nagy szüksége is volt; mert a császár a keresztyénséget, ugy látszik csak azért és annyiban pártolta, emelte, amennyiben ez saját nagyravágyó érdekét és politikáját elémozditotta. A mily mértékben igyekezett életében minden pártot megnyerni, épen oly mértékben igyekeztek a pártok is leróni a nagy uralkodó iránti hálájukat. A latin egyház őt *Nagynak* nevezte; Keleten az 5. század óta *szentnek* kezdették tekinteni, s a görög egyház ma is *Isapostolos* tisztelet-cimen emliti. Végre a római tanács azzal tisztelte meg a nagy császárt, hogy az Olympus istenei közé sorozta.

Constantinus kétségen kivül sokat tett a keresztyén egyház felvirágoztatására, midőn a keresztyénség üldözésének véget vetett, azt védelmezte, a pogányság felibe emelte s az egyház gyarapodását

anyagi tekintetben is elémozditotta; de másfelől, Ambrosius szerént, épen ezen gazdagság mérgezte meg az egyházat; az állami pártfogás alatt fejlődött ki a cultusban a fényűzés, a babona. A császár vakbuzgó anyja kezdeményezésére, ki állitólag a Krisztus keresztjét megtalálta, az ereklyék felkutatása egész divattá vált; a pogány istenek szobrai helyét a szentek ereklyéi foglalták el; a pogány áldozati lakomákat a keresztyén búcsuk népünnepei helyettesitették.

Constantinusnak *három fia* maradt: *II. Constantinus*, *Constantius* és *Constans*. (Még Constantinusnak két testvére volt (egyik Julius Constantius) s ezeknek számos gyermekei. A császár három fia atyja akarata szerént megosztozott a birodalmon; de hogy rokonaiknak, az uralomra áhitozásra alkalmuk ne lehessen, azokat katonák által meggyilkoltatták. Ezen rokon-gyilkolást csak Julius Constantius két fia, *Gallus* és *Julianus* kerülte el. Ezután a testvérek közt is háborura került a dolog, melyben *II. Constantinus* (Britannia, Gallia és Hispania ura) *Constantiussal* (Görögország, Ázsia és Egyiptom urával) szemben szerencsétlenül harcolt és életét is elvesztette (340.). Miután *Constans* (Italia, Afrika és Illyricum ura) is megöletett (Magnentius által, 350.), *Constantius* a birodalom egyedüli urává lett [7]). Az apa téritői buzgalmát a fiuk már kevesebb mérséklettel folytatták. A pogányság ellen közös törvényeket adtak ki; de Constans Nyugoton nem léphetett még fel oly kiméletlenül, mint Constantius Keleten. Nevezetesen *Constans* megtiltotta, hogy a városok falain kivül fekvő pogány templomokat lerombolják. *Constantius* (341.) egy rendeletében, saját területén, a bálványimádást szigoru büntetés terhe alatt megtiltotta, később ezen rendeletet (353.) szigorubb alakban az egész birodalomra kiterjesztette s a régi cultus gyakorlását fej- és jószágvesztéssel büntette [8]); a zsidó vallásra áttérést vagyonvesztéssel sujtotta [9]). Ezen rendeleteket azonban Rómában és Alexandriában nem lehetett végrehajtani. Ily szigoru rendszabályok nyomása alatt a pogányok tömegesen tértek át a keresztyén egyházba, de nem meggyőződésből, hanem világi érdekből. A jobb gondolkodásuakat ezen erőszakolás még inkább elidegenitette a keresztyén vallástól, s az ősi hitet a hazafisággal egyenlő értékünek kezdették tartani. A magasabb műveltség közvetitői még mindég pogányok voltak; a szónoklat és bölcsészet leghiresebb iskoláiban (Alexandriában, Athenében) pogány tanitók működtek, kikkel a keresztyének közül csak kevesen versenyezhettek. A viszonyok teljesen átalakultak, mig korábban a keresztyénség tekintetett az államra nézve veszélyesnek, most a pogányság hivei sorakoztak tekintélyes ellenzékké az állam új rendjével szemben. Constantius erőszakos,

kiméletlen politikája a *pogányság visszahatását* idézte elő, mely az ő halála után, bár rövid ideig, elég rombolást vitt véghez [10]).

1) Euseb., De vita Constantini, II. k. 55. 59. f. — 2) Sokrates, H. E. I. k. 3. f. 3) Euseb., De vita Con., III. k. 47. f. — 4) U. o. II. 46. f. — 5) U. o. II. k. 63. f. — 6) U. o. IV. k. 61. 62. f. — 7) Magnentiust Constantius 353. buktatta meg. — 8) Cod. Theod. XVI. 10, 4. — 9) U. o. XVI. 8, 7.

10) N. Constantinus megtérésének indokairól és az ő viselt dolgairól l. Draper, Gesch. der geistigen Entwickelung Europas (angolból ford. Bartels, 2. kiad., Lipcse. 1871. 210—214. l. — V. ö. Burckhardt, Die Zeit Konstantins des Grossen, Basel, 1853. — Keim. Der Uebertritt Konst. zum Christenthum. Zürich. 1862. — Zahn, Konst. der Grosse u. die Kirche, Hannover, 1876.

48. Hitehagyott Julianus (Apostata).

Mint midőn a leégett tűz még egyszer lobbot vet, hogy azután végképen kialudjék, ugy tünik fel az ifju rajongó Julianusnak azon kisérlete, hogy a pogányságot ősi fényébe visszahelyezze. Julianus, midőn atyja és rokonai legyilkoltattak, még csak hat éves volt (331. szül.); ezen esemény után testvérével (Gallussal) együtt egy kappadokiai császári kastélyba vitetett s ott majdnem fogolyképen, rabszolgák környezetében, szigoru szerzetesi nevelést nyert. Constantius kémszemekkel ügyeltetett rá, de ő eltudta titkolni érzelmeit s ennek köszönhette, hogy lassanként felnyittattak előtte azon sorompók, melyek őt a világtól elzárták. Tanulmányait *Nikomediában* folytatta, de *Libaniust* nem volt szabad hallgatnia; minden szigoru felvigyázat mellett is az új-platonismussal korán megismerkedett. Majd *Athenebe*, a pogány bölcsészetnek s az ős hitnek ezen fő fészkébe ment; ott az ó-kor költészete, az új-platonismus hires tanitóinak előadásai s a pogányság párthiveinek rábeszélései áthatották egészen rajongó lelkét; elhitte, hogy lehetséges lesz a pogányság alkonyát még egyszer hajnallá változtatni, a történelem előre rohanó árját feltartóztatni.

Constantius, részint szükségből [1]), részint az ifju figyelmét akarván foglalkoztatni, *Julianust caesarrá* nevezte ki és *Galliába* küldte a birodalom határainak védelmére. A papnak nevelt ifju rövid idő alatt kitünő hadvezérré, a legiok bálványává, az ellenségek rémévé lett. A hadsereg (360.) *augusztussá* kiáltotta ki, midőn Constantius ezen tényt elismerni vonakodott, Julianus hadseregével megindult a császár ellen. A bekövetkezendő összeütközést Constantius halála (361. nov. 3. Ciliciában) gátolta meg. Julianus a pogány párt örömnyilatkozatai közt foglalta el a trónt.

Az ifju császár egész odaadással kezdette meg azon tervnek megvalósitását, melyről oly örömmel szeretett álmodozni. Marcus Aurelius,

a nagy uralkodó képe lebegett lelke előtt; az ő nyomaiba akart lépni, az ő elvei szerént akarta a birodalmat nagygyá, boldoggá tenni. Alattvalói iránt szelid, jótékony, igazságos volt; a megelőző kormányok alatt életbe léptetett terhes adókon könnyitett; a császári udvar keleties, pazar fényűzését megszüntette; ő maga oly egyszerü és szigoru életet élt, mely még saját párthiveinél sem tett jó hatást. Minthogy pedig hite szerént a birodalom régi fénye csak pogány alapon volt visszaállitható: ezen irányban is roppant tevékenységet fejtett ki. A pogány vallást az új-platonismus alapján akarta megifjitni s a keresztyénség minden előnyével biztositni. E célját nem erőszak, hanem egy bölcs államférfiu ügyes politikájával igyekezett elérni [2]. — Az egyházat lassanként akarta aláásni; a papok javadalmait elvette s őket az evangeliumi szegénység kötelességeire utasitotta; a keresztyéneket az állami hivatalokból elmozditotta és a főméltóságokat lehetőleg pogányokkal töltötte be; a lerombolt pogány templomokat felépittette. Kimondta a *teljes vallás-szabadságot*; minden eretnek felekezetet elismert; az elűzött püspököket hivatalukba visszahelyezte; a zsidókat is felszólitotta, hogy Jerusalemben templomukat épitsék fel [3]. Eltiltotta a keresztyén tanitóktól a classicus irodalom tanitását. — A *pogányság emelése* végett a keresztyének példáját követve, jótékony intézeteket (szegények, betegek, idegenek számára) alapitott; az isten-tiszteletbe felvette az egyházi éneket és tanitó beszédet; szigoru egyházi fegyelmet léptetett életbe; a papságot sok kitüntetésben részeltette, méltósági fokozatok szerént osztályozta. Ő maga mint Pontifex maximus az isten- és ember-szeretetnek példányképe akart lenni; e végett irta *leveleit*, *beszédeit*; ő maga áldozott és beszédeket tartott sat.

A keresztyénséget *irodalmi téren* is megtámadta [4]. A *keresztyénség ellen* irt művéből megtetszik, hogy a keresztyénséget megvetette; szerinte a keresztyénség a zsidóságnak roszúl sikerült átalakitása; csodálkozását fejezi ki azon, hogy a keresztyének egy olyan meghalt zsidót imádnak, ki harminc éven át egynehány csonka, béna és beteg meggyógyitásán s egynehány közönséges ember megtéritésén kivül semmi emlitésre méltót sem vitt véghez; bámulja, hogy más halottak (= szentek) is isten-tiszteletben részesülnek, hogy a zsidóságtól elszakadtak sat.

Mindezen rendkivüli intézkedésnek és erőfeszitésnek eredménye nagyon kevés volt; a keresztyénség nem egyszer gúnyos megjegyzéseket tett azokra [5]. A császár a bölcs nyugalmával haladt előre kitűzött célja felé; de végzete nem engedte meg, hogy álmait megvalósulva láthassa; a közbejött s a parthusok ellen inditott hadjáratban

halálos sebet kapott. Halála (363.) egy bölcs halála volt, teljes megnyugvással nyilatkoztatta ki környezetének, hogy a leghasznosabb intézkedéseket sem koronázza mindég siker [6]. — A mint Julianus halála a keresztyének tudomására esett, az e feletti öröm a féktelenségig fokozódott. Papok és világiak keresztyénhez nem illő módon ócsárolták és gúnyolták azon ifju fejedelmet, ki elhibázott, rövid, de dicső országlása után a haza védelmében esett el. Antiochiában a keresztyének nyilvános lakomákat és ünnepélyeket rendeztek; nemcsak a templomokban, hanem a szinházakban is öröm-riadások közt hirdették a kereszt győzelmét [7], a fejedelem halálát [8].

Végül nem lesz érdektelen feljegyezni, hogy miként itéltek egyesek Julianus működéséről. A keresztyének Julianust Antikrisztusnak tartották. *Nazianzi Gergely* őt Ahabnak, Pharaonak, Nebukadnezarnak nevezte és bukásán örült. Ezen nézet változatlanul fennmaradt egészen a reformatioig. — *Arnold* Gottfried szerént ezen lépésre a keresztyének akkori magaviselete, a vitatkozási düh és egymás üldözése inditotta. A püspökök is ugy viselték magukat a császárral szemben, hogy kérdés, vajjon Julianus üldözte-e a keresztyéneket, vagy ezek őt? — *Gibbon* szerént a letünt pogány világ iránti rajongó szeretet ösztönözte a császárt a régi rend visszaállitására. *Schlosser* szerént a császár tetteinek rugója a hiuság volt. *Rotteck* Julianust a felvilágosodott és erényes fejedelmek példányképének tekinti. *Neander* azt véli, hogy a császár ifjukori tapasztalatai és a keresztyén egyháznak akkori romlottsága által indittatott a pogányság visszaállitására. *Strauss* Julianust romantikusnak tartja; szerinte a császár, pogány alapon, azon keresztyén fejedelmek példányképe volt, kik az előhaladás által túlszárnyalt keresztyénséget (= pápaságot) épen oly mesterkélt eszközökkel igyekeznek fenntartani [9].

1) A persák (vagy parthusok) elleni hadjárattal volt elfoglalva.

2) Sokrates, H. E. III. k. 1. 2. 3. f.

3) A templom-épités nem sikerült; mivel az alap ásásakor lángok törtek ki a földből. Valószinübb, hogy akkor már a zsidóság nem volt azon helyzetben, hogy templomot épithessen, s talán kedve sem volt hozzá.

4) Antiochiában tartozkodása alatt a keresztyén néptömeg gúnyos nyilatkozatait békén türte s három könyvet irt a Keresztyénség ellen; ennek csak töredékei maradtak fenn Cyrillus alexandriai patriarchának Adversus Julianum (lib. X.) cimű művében.

5) Ammianus szerént sokan attól féltek, hogyha a győző majd a parthusok elleni háboruból visszatér, nem lesz elegendő ökör az áldozatok számára.

6) Ammianus Marcellinus (római történetiró, ki a hadjáratban is részt vett) XXIII. 1. — Theodoretus (H. E. III. k. 25. f.) szerént midőn megsebesült, kezébe vért fogott fel s azt a levegőbe szórva, igy szólott: „Végre győztél Galilaeai!“

7) Theodoretus, H. E. III. k. 27. f.

8) Libanius azon állitása, hogy Julianus keresztyén katona nyila által esett volna el, ma általában ráfogásnak tartatik. Sozomenos, H. E. VI. k. 1. f.

9) Julianusról jeles monographiákat irtak: Neander, Ueber den Keiser Julian und sein Zeitalter, Leipzig, 1812. — Strauss, Der Romantiker auf dem Throne der Caesaren, oder Jul. der Abtrünnige, Halle, 1847. — Rode, Gesch. der Reaction des Keisers Jul. auf die christ. Kirche, Jena, 1877.

49. A pogányság végenyészete.

Julianus halála után a hadsereg a pannoniai *Jovianust* (mgh. 364.) kiáltotta ki császárnak, ki a parthusokkal szégyenletes békét kötött [1]; a birodalom mostoha helyzetét tekintetbe véve, buzgó keresztyén létére, első rendeletében a *teljes vallásszabadságot* biztositotta, egyedül az áldozatoknak (sacra) varázslatokra való alkalmazását tiltotta meg. Azonban a császárnak a keresztyének iránti rokonszenve sok helyen a túlbuzgó hiveket arra bátoritotta, hogy ne csak kárpótlást követeljenek az előbb szenvedett mellőztetésért, hanem arra is, hogy a pogányok elleni gyülöletüket durva bántalmazások által éreztessék. A törvényesen kimondott vallásszabadság, habár nem egészen sértetlenül, a következő 1. *Valentinianus* (Nyugoton; mgh. 375.) és *Valens* (Keleten; mgh. 378.) császárok alatt is érvényben volt; egyedül Valens tiltotta el a véres áldozatokkal egybekötött jóslatokat és varázslatokat. — 1. *Valentinianust Nyugoton* két fia: *Gratianus* (mgh. 383.) és 2. *Valentinianus* (mgh. 392.) követte.

Gratianus alatt egy ideig, mig *Theodosius* (kit Gratianus Valens halála után Kelet urává tett) a gothok betörései ellen a birodalmat biztositotta, a vallásszabadság tiszteletben tartatott. De ezután a biztonság érzetében a császár a pogányság ellen komolyan lépett fel. A római curiából a Victoria oltárát eltávolittatta [2]; *Symmachus* Róma város praefectusa, a tanácsnak pogány tagjai nevében hiába kisérlette meg rábeszélni a császárt, hogy ne foszsza meg a várost ezen palladiumától épen most, midőn viharos idők fenyegetnek, a császár a papi befolyásnak engedve, a tekintélyes küldöttséget el sem fogadta [3]). Később a császár a pogány templomok birtokait lefoglalta; az áldozároktól és Vesta-szüzektől az állami segélyt elvonta; ő maga pedig a Pontifex maximusi méltóságot letette (382.) [4]).

Gratianus utódja 2. *Valentinianus*, Róma városának azon kérelmét, melyet a Victoria oltárának visszahelyezése tárgyában megujitották (384.) elutasitotta. Ezen kérelemmel még Theodosiust is megkeresték, de eredménytelenül, a rómaiaknak ezen utolsó szentsége is a papi türelmetlenség áldozata lett.

1. vagy *Nagy Theodosius* még mint Kelet ura minden igyekezetét a pogányság megsemmisitésére forditotta. Első *rendeletében* a pogányságra való áttérést az által nehezitette meg, hogy kimondta, hogy az áttért végrendeletet nem tehet (381.) [5]; de még, az áldozatokon kivül, más szertartást nem tiltott. Azonban a keleti tartományokban a vakbuzgó keresztyének a császár türelmetlenségét jóval felülmúlták. Némely tudatlan és szivtelen püspök azt hitte, hogy Krisztus ügyének kedves szolgálatot tesz, ha a buta tömeget a pogány templomoknak és azok műkincseinek feldulására bujtogatja és vezeti. Ilyen szellem kezdett meghonosulni az állami keresztyén egyházban! A pogányok, a hol tömegesebben voltak, a hasonlót hasonlóval fizették vissza. *Libaniusnak* a császárhoz intézett, kiméletért esdő *beszéde* (389. ὑπὲρ τῶν ἱερῶν) nem hallgattatott meg. Szerencse, hogy a classicus épitészet nehány műremeke keresztyén templommá alakittatott át; különben az értelmetlen tömeg vak szenvedélyét felhasználó papi türelmetlenség e nagybecsü műkincseknek még emlékét is megsemmisitette volna. Ezen sors érte az alexandriai pompás *Serapeiont* és *Serapis* szobrát (391.), melyeket a nép *Theophilus* vezetése alatt egy véres összeütközés után rombolt szét. Ez nagy csapás volt a pogányságra nézve, mert a nevezett szoborhoz azon hit volt kötve, hogy annak összeomlását az ég és föld összeomlása fogja követni; de az ég és föld megmaradt s a pogány vallás ellen bizonyitott [6]). Ezután Theodosius egy ujabb *rendeletében* az áldozást felségsértésnek nyilvánitotta és megfelelő büntetéssel fenyegette (392.) [7]). De a templomrombolásokat is megsokallotta s az ellen is törvényt adott ki. Ideje volt meghallgatni a komolyabban gondolkodó keresztyének felszólalásait, ha már a pogányokét nem méltatta figyelemre. *Crysostomus „Babylon vértanui"* cimü iratában erősen megtámadta ezen esztelen dúlást; hasonló értelemben nyilatkozott arról *Augustinus* is. Midőn a császár a Nyugotot bitorló *Eugeniust* (392—394) megsemmisitette s az egész birodalom egyedüli urává lett, Rómában tartózkodása alatt a nyilvános áldozatokat azon rendelete által szüntette meg, mely szerént azokat többé az állam pénztárából fedezni nem volt szabad; ugyanezen alkalommal a római tanácsot is erélyesen felszólitotta, hogy nyilatkozzék a keresztyénség mellett (394.). Ettőlfogva a pogány vallás csak távol, félre eső vidékeken (= pagus; paganus = pogány) s egyes főrangu családok kebelében tartotta fenn magát; az oraculumok elnémúltak; a Sybilla-könyvek elégettettek; még csak egy végső remény biztatta a pogányság töredékét, nevezetesen az, hogy a 395. év véget fog vetni a keresztyének uralmának [8]).

Theodosius halála után a birodalom az ő fiai közt megint megosztatott. *Arcadius* (395—408) *Kelet*, *Honorius* (395—423) *Nyugot* ura lett. *Keleten* Arcadius és utána fia 2. *Theodosius* (408—450) [9]) alatt, a birodalom kivülről biztositva levén, a pogányság ellen kiadott rendeleteket foganatositni lehetett. Császári felhatalmazást nyert szerzetesek járták be a tartományokat, hogy a pogányságnak maradványait megsemmisitsék. Egy ilyen vad csoportnak lett áldozata aköztiszteletben álló, szép tehetségü *Hypatia*, az alexandriai új-platonismus egyik tanitója (416.) [10]). Hogy a pogányság is visszaadta a kölcsönt, a hol lehetett, azt a méltó elkeseredés eredményének lehet tekinteni.

Nyugoton Honorius gyenge uralkodása alatt, különösen a barbar népek gyakori berontása miatt a pogányság ellen kiadott rendeleteket fel kellett függeszteni, hogy legalább a birodalom belső békéje biztositva legyen. A kormány a pogány papság hivatalos állását elismerte, a templomok lerombolását eltiltotta. Mindamellett is történtek egyes összeütközések a két vallás hivei közt, melyekben hol a keresztyén, hol a pogány párt hagyta el diadallal a harctért. Minthogy a pogányság már megszokta, hogy minden csapást, szerencsétlenséget a keresztyénségnek tulajdonitson; most, midőn a *népvándorlás*, mint valamely árviz, Europa nyugoti részét egészen elöntötte s Italiába is többször pusztitva rontott be, most ujonnan felhangzott a vád, hogy ezen csapást a keresztyének az által hozták az országra, hogy az ősi isteneket megtagadták. Ezen vád hamis voltát *Augustinus* és *Osorius* (spanyol presbyter) iratai [11]) nem voltak képesek elhitetni; csak akkor lett az megingatva, midőn a győző germánok is felvették a keresztyén hitet és üldözni kezdették a pogányságot. Igy 3. *Valentinianus* (423—455. Keleten) alatt, a tehetetlenné vált császári hatalom mellett is, erélyesebben lehetett a pogányság és eretnekség ellen fellépni; a pogány áldozati szertartásokban résztvevők számüzetéssel büntettettek.

1. *Justinianus* (527—565. Keleten) uralkodásának kezdetén még az udvarnál és az állami hivataloknál is voltak pogányok alkalmazva; de később a pogányság megsemmisitését ezen uralkodó fejezte be, midőn a pogány vallás gyakorlását halálos büntetéssel sujtotta s az athenei bölcsészeti iskolát, a pogány müveltségnek ezen utolsó menhelyét, kilenc századós fennállása után bezáratta (529.). Ezen iskola utolsó tanitói (köztük Simplicius) Persiában kerestek és találtak új hazát. A pogányság részint a keresztyén hatalom nyomása, részint benső erejének megfogyatkozása következtében enyészetnek indult; kevés vértanunak maradt fenn emléke, talán azért, mivel a hitnyomo-

zás még nem volt feltalálva, talán azért is, mivel elévült eszmékért nem voltak hajlandók az emberek életüket feláldozni és végre talán azért is, mivel a keresztyéneknek nem állott érdekükben más vallás vértanuinak emlékét megőrizni [12]). Aztán utóbb az egyház még a pogány vallással is kereskedést űzött; Siciliában, Corsicában, Sardiniában még a 7. század elején is voltak pogányok; földbirtokosok, püspökök és hivatalnokok váltságdij mellett megtürték őket és megengedték az áldozatok végzését.

A *maioniták* is megőrizték ősi hitüket és függetlenségüket a *Peloponnesus* hegyei közt egészen a 9. századig. Az itt-ott elszórva élő pogányok lassanként egészen eltüntek. A pogányságnak azon szertartásai, melyek a nép életéhez szorosabban voltak kapcsolva, a keresztyén egyházi életbe lettek átültetve; itt más szint öltöttek ugyan, de alapjukban a régiek maradtak.

1) A birodalomnak egy területe az ellenségnek engedtetett át, a mi a birodalom alapitása óta sohasem történt. Eutropii Breviarium Romanae Hist., X. k. 9. f.

2) A Victoria oltára előtt tették le a senatorok az esküt.

3) A római tanács keresztyén többsége Damasus római és Ambrosius milanoi püspököket küldötte a császárhoz. hogy a pogány párt törekvéseit meghiusitsa. Simmachi Epist. X. k. 61. — Ambrosii Epist. 17. 18. ad Valent.

4) A római császárok hivataluknál fogva Pontifex maximusok voltak és trónra léptük alkalmával ezen méltóság jelvényeivel diszittettek fel. Ez utoljára olyan formasággá vált, hogy még a keresztyén császárok sem idegenkedtek attól. Gratianus már a jelvényeket sem fogadta el, utóbb a cimről is lemondott hivatalosan.

5) Cod. Theod. XVI. k. 7, 1. — 6) Sokrates, i. m. V. k. 16. f. — Theodoretus, i. m. V. k. 22. f. — Sozomenos, i. m. VII. k. 15. f. — 7) Cod. Theod. XVI. 10, 12.

8) Philastrus brixiai püspök (380 körül) szerént (Liber de haeresibus, 106.) némely keresztyéneknél azon hit terjedt el, hogy Krisztus első fellépte után 365 év múlva lesz a világ vége és Krisztus ujra eljövetele (30 + 365 = 395. év, Theodosius halála éve). Ezen nézettel ellenkezőleg a pogányok, Augustinus szerént (De civitate Dei, XVIII. 53.), azt hitték, hogy a mondott időben Krisztus imádásának vége lesz. V. ö. Gieseler, i. m. I. k. 2. r. 36. l. 17. jegyz.

9) Midőn Arcadius meghalt, Theodosius még csak 7 éves volt; 408—414-ig a kormányzást Anthonius praefectus végezte; 414. Theodosius nővére, Pulcheria társuralkodóvá lett; 421. Theodosius Eudoxiát nőül vette, kinek befolyása 444-ig tartott. Ezen uralkodó idejében állitotta össze nyolc jogtudós a Codex Theodosianus néven ismert törvénygyüjteményt.

10) Alexandriában Cyrillus püspök Orestessel, a városi praefectussal meghasonlott (oka a volt, hogy a püspök a zsidókat kiűzte). Minthogy pedig Orestes Hypathiával gyakran találkozott, ugy látszik, Hypathia meggyilkolásához a jelszót a püspök adta ki. Legalább ezt gyanitották. Sokrates, i. m. VII. k. 13. 14. 15. f.

11) August., Retractationes, II. 43. — Pauli Orosii adversus Paganos historiarum L. VII. — 12) Photius patricius készebb volt meghalni, mint a keresztséget felvenni. — Végre a pogányok erőszakos megtéritését N. Gergely sem ellenezte. Gregorii M. dialogorum lib. IV. epist. 26.; IX. epist. 65.

50. A keresztyénség terjedése Keleten a birodalom határain kivül.

I. *Afrikában* a keresztyénségnek legfontosabb hóditása volt *Abessiniában*. Constantinus idejében egy tyrusi keresztyén bölcsész, *Meropius* tudományos útra indult. Abessinia partjain a hajó egész személyzete, *Frumentius* és *Aedisius* ifjak kivételével, a bennszülöttek által legyilkoltatott. A két ifju mint rabszolga a királyi udvarba jutott (Auxumában) s a király halála előtt felszabadittatott. Azután a kormányzó királyné által főhivatalokban alkalmaztattak, s ezen helyzetüket arra használták fel, hogy a keresztyénséget terjeszszék; a keresztyének számára letelepedhetési jogot nyertek. Aedisius visszatért Tyrusba, Frumentius pedig *Athanasius* alexandriai patriárchával összeköttetésbe lépett és általa püspöknek szenteltetett fel. Ezután Frumentius (Abba Salama név alatt) mint Abessinia patriarchája vezette a téritést és szervezte az új egyházat. Az új király (Aizan) is felvette a keresztséget [1]. Állitólag a *bibliát* is leforditotta a lakosok nyelvére [2]. Ezen egyház az anyaegyházhoz hű maradt s a *Monophysitákhoz* csatlakozott. Az istentiszteletet és fegyelmet illetőleg sok elemet vett át a zsidó vallásból és az ország ősi vallásából; nevezetesen a *vasárnap* mellett a *szombatot* is megünnepelte, több táplálék használatát eltiltotta s a *környülmetélést* mindkétnemü gyermekeken végrehajtotta.

II. *Ázsiában* a keresztyénség ezen időszakban hasonlóan jelentékeny tért foglalt. Az *új persa birodalomban*, a nemzeti ébredés korszakának kezdetén (a Sassanidák alatt) a keresztyénség ugyan nem nagy hóditást tett, de a 3. században a térités sikerrel folyt. Az új egyházat a 4. században, részint a féltékeny papok izgatásai, részint a római birodalommal folytatott háboru következtében sok csapás és üldözés sujtotta. A persa keresztyén egyház élén a seleukiai-ktesiphoni metropolita állott. Az *első nagy üldözés* 2. *Shapur* (Sapores) alatt tört ki (343.), mely a keresztyének minden osztályára kiterjedt s időközönként szünetelve egészen a király haláláig tartott (381.) [3]. A *második nagy üldözést* a susai püspöknek, *Abdasnak* esztelen vakbuzgósága szitotta fel [4]. Ugyanis ő egy pyrejont, mely a tűznek, mint Ormuzd jelképének tiszteletére volt szentelve, leromboltatott. A király ezért a püspököt megfeddette és azt követelte, hogy a pyrejont épittesse fel. A püspök nem engedelmeskedett s e miatt évekig tartó üldözést vont saját egyházára. Midőn a római birodalomban a nestorianusokat üldözni kezdették, Persiában találtak védelmet és vallásszabadságot. Persia politikából mindent pártfogolt, a mit Róma nem tűrt meg. A *Firuz* (Pherozes, 461—488) alatt megújult üldözés csak a

katholikusokra terjedt ki (465.). Ezen helyzetnek lehet tulajdonitni, hogy lassanként az egész persa keresztyén egyház a *nestorianismus* mellett nyilatkozott (489.) s *chaldaeai keresztyének* neve alatt a rómaiakkal minden összeköttetést megszakitva, békében élhetett, virágzásnak indult és mind a tudományos fejlődés (nisibisi iskola), mind az ázsiai népek megtéritése körül nagy érdemeket szerzett.

Armeniában már a 2. században virágzó keresztyén községek voltak. *Gregoriusnak*, kit *Illuminator* melléknévvel tisztelték meg s kit Armenia apostolának lehet tekinteni, Gregoriusnak sikerült magát a királyt, *Tiridatest* is megnyerni a keresztyénség ügyének, mely fontos esemény után az egész országban elterjedt az evangelum [5]. Gregorius a térités körül kifejtett nagy buzgósága jutalmáúl Armenia első metropolitájává avattatott fel (Leontius kappadokiai caesareai püspök által, 302.). Midőn Armeniának nagy része persa uralom alá került (429.), a persa királyok a keresztyénséget is megsemmisitni törekedtek; de a keresztyének e nehéz idők sanyaruságait is átküzdötték s végre vallásuk szabadságát kivivták. *Sahak* (= Izsák, 388 óta patriarcha vagy katholikos) és *Mesrob* (= Myesrob) a szentirást leforditotta [6]; utóbb nevezett a régi és feledékenységbe ment armeniai betüket újból elévette, tökélyesitette (Petermann szerént) s azok segélyével az *armeniai bibliát* forgalomba hozta. Majd az egész országban iskolákat szerveztek, azokban irást és vallást tanitottak s igy lerakták az armeniai irodalom alapját, mely nemcsak a classicus és egyházi irodalmat ismertette meg a néppel, hanem önálló müveket is termelt.

Iberiában (a mai Georgia) állitólag egy armeniai keresztyén rabnő ismertette meg legelébb a keresztyén vallást, ki számos rendkivüli gyógyitást tett, a királynét is meggyógyitotta; mire a király némi habozás után a keresztyénségnek pártfogója lett s templomokat is épittetett (N. Constantinus idejében) [7].

Arabiába Constantius, az arianismus pártfogója *Theophilus* vezetése alatt egy követséget küldött a *himjárok* (= homeriták) királyához gazdag ajándékkal, hogy a keresztyénség számára itt is (Boldog Arabiában) utat nyisson [8]. De a hol el is terjedt az evangelium, a hivek a zsidók által folytonosan háborgattattak. Némely vándor arab törzsek is felvették a pusztán élő remetéktől ideig-óráig a keresztséget, de itt állandó keresztyén egyház szervezéséről nem lehetett szó.

1) Sokrates, H. E. I. 15. — Sozomenos, H. E. II, 23. — Thoodoretus, H. E. I. 22. — Abessinia lakói mindenütt alsó indusoknak neveztetnek.

2) Vagy ő vagy más, de van egy aethiopiai nyelvre forditott biblia, mely a 4. vagy 5. században keletkezhetett s az alexandriai bevett szöveg után fordittatott. Dillmann szerént ez a görögből hiven és sikerülten van forditva. L. Herzog, Realencyklopaedie: Aethiopische Bibelübersetzung.

3) Sozomenos, H. E. II. 9—14. — 4) Theodoretus, H. E. V. 39. — 5) Sozomenos, i. m. II. 7. — 6) Sahak az Ó-, Mesrob az Új-szövetséget.

7) Sozomenos, i. m. II. 6. — Sokrates, i. m. I. 16. — Theodoretus, i. m. I. 23.

8) Philostorgus, H. E. II. 6. III. 4. A homeriták legbennebb lakó indusoknak neveztetnek.

51. Az iszlam Keleten gátot vet a keresztyénség terjedésének.

Mig a keresztyénség Keleten nagy területeket hóditott meg és virágzásnak indult; addig Arabiában egy új világhatalom izmosodott meg, mely a keresztyénség diadalútját ezen irányban nemcsak foltartóztatta, hanem később azon területeket is elhóditotta, hol a keresztyénség bölcsője ringott.

A költői nyelvű, szabad, harcias, ábrándozásra hajlandó arab nép kebelében, az ősi hit szentélyének, a Kábának székhelyén, *Mekkában*, 611. lépett fel *Mohammed* mint prophéta, hogy a világnak új kijelentést hirdessen.

Mohammed (= dicséretre méltó) a tekintélyes *Koreisi* törzs *Hásim* ágának ivadéka, *Abdallahnak* és *Aminának* gyermeke, 571. (vagy 570.) született Mekkában. Hat éves korában árván maradt, előbb nagyapja (Abdelmuttalib) fogadta fel, aztán nagybátyja (Abutalib) nevelte egyszerűen és szegényesen. Tizenkét éves korában nagybátyját egy kereskedelmi útjában elkisérte Basszorába; a karavánnal ment egy *Bahira* (vagy Dserdsisz = György) nevű keresztyén szerzetes, ki felismerte a gyermek rendkivüli szellemi tehetségét s erre nagybátyját is figyelmeztette. Ifjusága további éveit homály boritja; ezen idő alatt részt vett törzsének egy hadjáratában (az ugynevezett istentelen háboruban) és a mekkaiak nyájait bérért őrizte. 25 éves korában *Khadidsának*, egy gazdag kereskedő özvegyének szolgálatába lépett, ki az ifjunak kezét is felajánlotta (596.). Mohammed ettől fogva a kereskedői pályát folytatta, de gyakran vallásos elmélkedésekbe mélyedt.

Ezen időben Arabia is a *vallásos forrongás* korszakát élte. Az arab törzsek ősi hite (csillag-, bálvány- és faimádás) veszteni kezdette hatását; a persákkal, keresztyénekkel és zsidókkal való gyakori érintkezés új vallásos eszméket hozott forgalomba. Egyes törzsek a zsidó, mások a keresztyén vallásnak valamely szakadár tanát fogadták el. Ezenkivül a *felvilágosodottak* (hanifek = eltérők) is előkészitették a monotheismus útját.

Mohammed ideges, élénk képzelődő és álmodozó természetű és e mellett, állitólag, epileptikus volt. Vallásos elmélkedései, a magány némasága (Mekka mellett a Hira hegyén), a szigoru böjt felizgatták szellemét. *látások* (visio) rajzottak lelke előtt, melyeket *isten kijelentéseinek* tartott. Első látása 40 éves korában volt; ez alkalommal Gábor angyal jelent meg előtte s egy könyvet mutatott, hogy olvassa [1]); ezután számos kijelentést vett élete fogytáig. Mohammed a kijelentéseibe beszőtt *bibliai legendákat* nem közvetlen a szentirásból meritette, hanem olyanoktól hallotta, kik azt olvasták [2]). Első látása évében lépett fel Mekkában mint *propheta*; de nemcsak kigúnyolták, hanem bántalmazták is. Legnagyobb ellenségei voltak saját törzsének tagjai, kik eddigi befolyásukat féltették [3]). A prophetát és hiveit átok alá vetették (617—619); e miatt számosan költöztek Abessiniába. Mohammed, mint átokkal sujtott, két éven át folyvást veszélyben forgott; végre barátai közbenjárására az átok alól feloldoztatott s bántatlanúl Mekkában maradhatott. Hiveinek száma folyvást növekedett, s búcsúk alkalmával Mohammed több medinait is megnyert saját ügyének. Ezek felszólitották őt, hogy meneküljön hozzájuk; ezen felszólitásnak annyival inkább engedett, mivel élete egy összeesküvés következtében veszélyben forgott. Ez 622. (jul. 15.) *történt* [4]); a prophetát számos hive megelőzte és a visszamaradottak is követték. Medinában megerősödve, elhatározta, hogy nemcsak az ige, hanem a *fegyver erejével* is terjeszteni fogja az igaz hitet. Több merész hadjárattal meghóditotta Arabia egy részét; *elfoglalta Mekkát* (630.) s a *Kábát* az új hit központjává, főtemplomává szentelte fel. Ezen siker Arabia nagy részét hódolásra birta. Ily gyors sikernek alapját Mohammed *egyéniségében* kell keresni. Ő mindazon tulajdonokkal fel volt ruházva, melyek egy reformátor törekvéseit hathatósan támogatják: az *„igehirdető katona“* csak ugy hóditott a szószéken, mint a csatatéren; szép külseje, kiváló rábeszélő tehetsége, rajongó kegyessége, belátó bölcsesége, igazságossága és nagylelküsége mind oly jellemző vonások, melyek az arabok szivét, lelkét elbűvölték. E mellett a szent cél elérésére, ha másként nem lehetett, nem szent eszközöket is igénybe vett. Magán életében hű, egyszerü, mértékletes volt; azonban a földi gyönyöröknek sem volt ellensége. A prophéta a menekülés 10. évében egy nagy *nemzeti zarándokolást* rendezett Mekkába, mely után Medinába visszatérve, még azon évben (632. jun. 8.) meghalt. Arabia nemcsak prophetáját, hanem költőjét és királyát vesztette el benne; de már ekkor az iszlam jövendő nagyságának alapja le volt téve.

Mohammed *tana*, isten igaz kijelentése a *Koránban* van befoglalva. A propheta halála után az első választott *kalifa*, *Abubekr* (Mohammed apósa, 632—634) a kijelentések összeirásával a propheta egykori titkárát *Zaidot* (Tzabit fiát) bizta meg; *Ocman* (644—656) a már sokképen megromlott szöveget kijavittatta és hitelesitette. E könyv a moszlimek *hit-* és *jogtudománynak forrása*; egyszerü, erőteljes, néha dagályos és sok helyen emelkedett költői hangon van irva. (Az iszlam, *Maistre* szerént, a keresztyénségnek egy felekezete; *Perron* szerént az protestantismus a keresztyénséggel szemben, de oly gyökeres, kizáró és feltétlen protestantismus, mely a keresztyénség alapdogmáit teljesen lerombolja, kárhoztatja [5].) Ezen *vallás alapja* merev *egyistenhivés* (monotheismus). Mohammed mintegy elvül kimondta, hogy *az egyetlen istenen kivül nincs más isten ; Alla* e szerént egy személyü isten [6]; az igaz vallást, az *iszlamot* [7]) már Adám óta kijelentések és propheták által közölte az emberiséggel. Noe, Ábrahám, Mózes, a propheták, Jézus és az apostolok mind moszlimek voltak. Az irigység okozta azt, hogy az emberiség zsidókra, keresztyénekre és pogányokra szakadt (98. szur. 1—4. v.). Mohammed az iszlamot ezek tévtanaival [8]) szemben ujra helyreállitotta; a *végitélet* napján visszatér Jézus (= Isza, Marjam fia, ki természetfeletti módon született) és akkor mindenki hinni fog. Valamennyi propheta közt Mohammed a legfőbb, kinek közbenjárása az itélet napján hathatós lesz. — Az *isteni gondviselés* az iszlamban mint praedestinatio, mint fatum van beillesztve [9]); de ez nem oly merev a Koránban, mint a későbbi orthodox tanban. — Az *üdvnek feltétele* a hit és jó cselekedetek. A bünös ima, böjt, alamizsna s más elégtételek által nyerhet engesztelést; Mohammed közbenjárásának is nagy hatása van. A halál révén késő a megtérés. A *környülmetélés* az üdvre nem feltétlenül szükséges. — A *túlvilágnak* három osztálya van: a *mennybe*, mely élénk érzéki szinekkel van rajzolva, az igazhivők, főleg a hitért csatában elesettek jutnak; a *pokol* a hitetlenek és gonoszok örök lakhelye; végre van valami *középállapotféle* (hasonló a purgatoriumhoz) a lelki tehetetlenek (őrültek cet.) számára. Az *utolsó itélet* alkalmával a testek a lelkekkel ujra egyesülnek s a pokol felett a kard élénél vékonyabb fonalon (= Szirát) kell átbaladni mindenkinek, melyről a gonoszok mind a pokolba hullanak. — Az egész *moral alapja*, a törvény összege abban áll, hogy az ember az egy istent urának, az iszlamot vallásának, Mohammedet prophetának, a Koránt Imamnak (igazgató, zsinórmérték) ösmerje el [10]). Ezenkivül az iszlam hiveitől megkivánja, hogy becsületesek, könyörületesek, igazak, igazságosak;

erkölcsileg, étel, ital és ruházat dolgában *tiszták* legyenek [11]). — Az iszlam *árnyoldalai* közé tartoznak: a *rabszolgaságnak* és a *nő* alárendelt helyzetének fenntartása, a *soknejüség*, mely utóbbi a hajdani nomádéletnek következménye.

Az iszlam alkotmánya *theokratia*. A propheta és utódja, a *kalifa* istennek földi helytartója; az állami és egyházi intézmények egygyé vannak olvasztva. A *cultus* egyszerü: imából (napjában ötször), tanitásból, böjtből (Ramadhan hóban), mosakodásokból és zarándoklásból áll [12]). A Koránt a hagyomány, a *Szunna* egésziti ki, mely oly viszonyban van a Koránhoz, mint a katholikus hagyomány (traditio) a szentiráshoz.

Mohammed szent kötelességévé tette hiveinek, hogy az *új hitet fegyveres erővel* is terjeszszék; utódai, a kalifák megkezdették világhóditó hadjárataikat, melyeket bámulatos, gyors siker kisért. A nagyszerü terv kivitelének a körülmények nagyon kedveztek. A szomszédos keresztyén területek erejét, egységét a hittani viták emésztették fel; a keresztyén vallás a népre való befolyását elvesztette; az egyszerü vallás helyét oly theologia foglalta el, melyet a nép nem értett, melyért lelkesülni nem tudott; monotheleták és monophysiták, arianusok és katholikusok és még más pártok, mint engesztelhetetlen ellenségek állottak egymással szemben; császári befolyástól függő zsinatok és császári vallásrendeletek uralkodtak a hivek lelkiismerete felett; elsőség felett versengő patriarchák egymás megrontásán munkáltak; mintha a rend, a szeretet szelleme eltünt volna a keresztyén világból s helyét a zürzavar, az egyenetlenség daemonai foglalták volna el, oly szánandó helyzetbe jutott Krisztus egyháza. És ekkor megindul egy harcedzett sereg és a theologiai szőrszálhasogatóknak fülébe kiáltja, hogy csak egy az isten; a katholikusoktól üldözött felekezetek a diadalmas sereg szavát megértik, azt szabaditóként üdvözlik, s az egyháznak csak utcaharcokban hős katonái nem képesek feltartóztatni azon sereget, mely a kereszteket ledöntögeti s helyébe a félholdat tüzi fel. Arabia szomszédos országai: *Syria*, *Palaestina*, *Egyiptom* és *Persiának* egy része egymásután gyorsan meglettek hóditva (Omár alatt, 634—644). Ezek után következett *Kisázsia*, *Armenia*, az *egész Persia* (Ocman alatt, 644—656) és az *éjszak-áfrikai partvidék* (707.) meghóditása. Innen átmentek *Spanyolországba* s azt egészen hatalmukba keritették; azután átkeltek a Pyrenei hegységen és egészen Burgundig nyomultak; itt *Martell* Károly állotta útjokat s egy döntő csatában (Tours és Poitiers közt, 732.) őket legyőzvén, ezen irányban tovább nyomulásuknak gátot emelt. Keleten egészen *Constantinápolyig* hatoltak

előre, két izben hosszasan ostromolták (669—676, 717—718); de ezen város még egyideig feltartóztatta a moszlimek előnyomulását. A keresztyén világ vesztesége óriási volt, az ázsiai és afrikai egyház pusztulásnak indult, az *alexandriai*, *antiochiai* és *jeruzsalemi* patriarchaságok csak névleg állottak még fenn [13]). A keresztyének bizonyos fejadó lefizetése mellett türelemben részesültek; de a nagy többséget a világi előnyök az iszlam felvételére inditották.

Mohammedet korábban általában ámitónak, csalónak szokták nevezni s ezen szempontból itélték meg az iszlamot. Ma már az ilyen elfogultságot nem lehet számba venni. Igaz, hogy a Koran astronomiája, kosmogoniája és physiologiája nagyon gyermekes, kezdetleges; de telve van kitünő erkölcsi tanácsokkal és szabályokkal. Azon férfiu, ki ezeket hirdette, ki az emberiség tizenhat százalékának (csak körülbelöl, 173—180 millio) vallási feje, ki ezen óriási tömeg szellemi fejlődésének irányát századokra megjelölte, ki a sok isten- és bálványimádás oly roppant nagy területén a tiszta monotheismust meghonositotta: azon férfiu megérdemli a világ tiszteletét, megérdemli, hogy isten követének neveztessék; megérdemli, hogy neve azon jelesek közt foglaljon helyet, kik életüket az emberiség javitására, tökélyesitésére, boldogitására szentelték [14]).

1) A 96. szurat kezdetén van megemlitve.

2) Ilyen volt Varaka, ki sokat beszélgetett a vallásról keresztyénekkel és zsidókkal; Osman, ki végre keresztyénné lett s mások.

3) Mekka felett s a szent Kába felett a főfelügyeleti jog ezen törzs birtokában volt. — 4) Ez a Hedsra vagy Hidsret (= kiköltözés) az iszlam hivei időszámitásának kiindulási pontja. — 5) Perron, L'islamisme cet. Paris, 1877. 3—4. l.

6) Korán, V. szurat, 125. 126.; XVII. 110.; IV. 169. — 7) Iszlam = istennek hódolás. — 8) Jézus tana megvesztegetéséhez tartozik a szentháromság, istennek emberré léte, a személyes szentlélek sat.

9) 17. szur. 13. v. Mindenkinek nyakába akasztottuk a madarat (= fatum, sors) s a feltámadás napján könyvet hozunk elibe, s nyiltnak, világosnak találja azt.

10) Perron, i. m. 73. l.

11) Tilos a sertéshús, dög, vér és minden olyan állatnak élvezése, mely nem Alla nevében öletett meg. Tilos a bor, a szerencsejáték, a fajtalanság, a fényűzés.

12) A zarándoklás alatt áldozatokat is mutatnak be oly formán, mint az a zsidóknál szokásban volt, s általában minden állat leölése Alla nevében történik.

13) Jerusalem 636., Antiochia 638., Alexandria 641. jutott az arabok birtokába.

14) L. Draper, Gesch. d. geist. Entwick. Europas, 248—263. l. — Hatala, Mohammed élete és tana (Budapest, 1878.) különösen a 193—207. l. — Arnold, Der Islam cet. (angolból, Gütersloh, 1878.), nagyon elfogult, téritői szempontból tekinti az iszlamot. — Perronnak fentebb idézett műve. — Marakcius-Reinekcius, Al-Korán sat. latinból ford. Buzitai Szeldmayer I. és Gedeon Gy. (Kassán, 1831.). — Der Koran, arabból Ullmann (7. kiad. Bielefeld u. Leipzig, 1877.).

MÁSODIK SZAKASZ.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ SZERVEZKEDÉSE.

52. A papság hatalmának emelkedése; az állam és egyház közti viszony.

Minthogy a római császároknak, mint főpapoknak, a vallásügyek legfőbb vezetése jogkörükbe tartozott; midőn a keresztyén vallás állami vallássá lett, az államfő és egyház közti viszony a már meglevő alapon maradt. Constantinus és utódai mint elvitathatlan jogot gyakorolták a *jus circa sacrat.* Ezen a jogon rendezték az állam és egyház közti viszonyokat; gondoskodtak az egyházban az egység és béke megőrzéséről vagy helyreállitásáról, védelmezték az igazhitüséget, támogatták az egyház és papság érdekeit és érvényesitették a törvényeket. Már Constantinus megvonta az eretnekektől mindazon kedvezményeket, melyekben az állam az igazhitüeket részesitette, s kötelességének tartotta azoknak terjedését gátolni. Az állam az eretnekeket templomaik elvételével, istentiszteleteik eltiltásával, főnökeik számüzésével sat. büntette.

Azonban az állam fejének az egyházi ügyekbe való beavatkozási joga még nem volt szabatosan körvonalozva [1]). Ezt csak az idő és körülmények folytán kifejlett szokások alapján lehetett megállapitani. Ezen cél elérését mozditották elő a *közzsinatok*, melyeknek a császár által megerősitett törvényei épen oly közérvényüek voltak, mint a birodalomnak másnemü törvényei. Ezen iztézmény már Constantinus idejében életbe lépett (σύνοδοι οἰκουμενικαί, concilia universalia, generalia). A közzsinatot az állam feje hivta össze; azon a császár által megbizott vagy a zsinat által választott főpap (praelatus) elnökölt; az állam jogait császári biztos védelmezte. A *zsinat végzéseit* általában ὅρος (zsinormérték), *definitio* (határozat) néven nevezték; ha azok különösen a *hitre* vonatkoztak, δόγμα; ha *hitvallás* alakját vették fel, σύμβολον; ha *alkotmányra*, szertartásra vagy fegyelemre vonatkoztak, κανών nevet nyertek. A közzsinatokon szavazási joguk csak a püspököknek volt, de jelen nem létükben alsóbb rendü papok által is képviseltethették magukat. Sürgős esetekben ugynevezett *helybeli zsinatokon* (σύνοδοι ἐνδημοῦσαι) intézkedtek, melyeken csak a helybeli székvárosi (konstantinápolyi) püspökök vettek részt. — A *tartományi zsinatokat*, rendesen évenként kétszer, a metropoliták hivták össze.

A püspökök választására, kivált a fővárosokban, a császárok nagy befolyást gyakoroltak, de ezen függő helyzetért kárpótlásúl a császár, mint védúr kedvezményekben és előnyökben részesitette az egyházat. Ezek közé tartozik az, hogy az egyház fenntartásáról, részint gazdag ajándékok és *alapitványok* által, részint a pogány templomoknak s azok birtokainak az egyházra ruházása által, az állam gondoskodott. Már Constantinus megengedte, hogy az egyház bárminemü *örökséget* elfogadhasson. Ezen jogot a papság oly nagyon ki tudta zsákmányolni, hogy a 4. században némely tartományban a földbirtoknak tizedrésze a papság kezébe került s a császároknak az örökségvadászatot törvénynyel kellett korlátozni [2]). Ezenkivül az egyházak és hivatalnokaik a *közteherviselés* és az *adózás* nagy része alól fel voltak mentve. Ezen gazdagság lehetővé tette, hogy az egyház *jótékony intézetekről* (idegenek, szegények, özvegyek, árvák, betegek sat. számára) gondoskodjék.

A püspökök *biráskodási joga* törvényesen szabályoztatott [3]), s ezzel kapcsolatban a papság a világi törvényhatóság alól kivétetett [4]). — A pogány templomok *menedékjoga* előbb a szokás alapján a keresztyén templomokra szállott, utóbb törvényesen átruháztatott, s a visszaélések ellen korlátoztatott [5]). Ehez járult végre a püspökök *beavatkozási joga* (intercessio) [6]), melynélfogva a világi törvényszék által elitéltek mellet védőül léphettek fel s az itélet végrehajtását (főleg halálos itéletnél) megakaszthatták; ezen joggal is sok visszaélés történt. A papságnak adott ezen előnyök a papuralom kifejlődését nagyon elősegitették. Különösen a püspökök hatalma renden túl emelkedett, s ezen hivatalhoz igen fellengő, merész fogalmakat kapcsoltak. Az *apostoli Constitutiokban* (2, 26. és köv.) azon elv van kimondva, hogy a püspökök mint lelki atyák fellebbvalók a test szerénti atyáknál, a királyoknál. *Chrysostomus* szerént (de sacerdotio, 3, 1.) az áldozárság oly magasan áll a királyság felett, mint a szellem a test felett. És valóban egyes püspökök oly kevélyen viselték magukat még a császárokkal és császárnékkal szemben is és oly cimeket kezdettek felvenni [7]), hogy *Hieronymus* nem ok nélkül figyelmeztette a püspököket és presbytereket, hogy ne feledjék el, hogy a község tagjai az ő szolgatársaik, de nem szolgáik. Mindezen előnyök mellett is a püspökség az állami hatalomtól sokképen függő helyzetben volt, el volt ismerve, hogy a császárnak joga van biráskodni az egyház legfőbb hivatalnokai felett; de azért lassanként azon jogi elv emelkedett érvényre, hogy *isten minden földi halalmat a császárság és papság* (imperium et sacerdotium) *között osztott meg.*

1) Euseb., De vita Const. IV. k. 24. f. után sokan azt vitatták, hogy már Constantinus különbséget tett volna a jus circa sacra és a jus in sacra közt, s az előbbit magának, az utóbbit a püspököknek tulajdonitotta (még Mosheim is — i. m. 156—157. l. — igy gondolkozik); de ezen nyilatkozatot a császár akkor tette, midőn a püspököket megvendégelte, és igy abból alapot formálni nem lehet.

2) I. Valentinianus 370. adott ki egy ilyen törvényt (Cod. Theod. XVI, II, 20.).

3) 408. — Cod. Just. I, IV, 8. — 4) 397. Conc. Carth. III. c. 9.

5) I Theodosius ezen jogot korlátozta (Cod. Theod. IX, 45, 1—3.), II. Theodosius szabatosabban meghatározta 431. (U. o. 4. f.).

6) I. Theodosius 392. és Arcadius 398. adtak ki e tárgyban törvényeket (Cod. Theod. IX, XL, 15. 16.).

7) Dominus beatissimus, sanctissimus, reverendissimus, sanctitas tua sat.

53. A község és papság.

Miután az egyházi javadalmak tetemes gyarapodása következtében a papság a községek jóakaratától függetlenné lett, a népnek az egyházi ügyekbe való befolyása mind szükebb határok közé szorittatott. *Keleten* a püspökök választásánál a nép még néha zajosan nyilvánitá akaratát s a városok előkelői is gyakoroltak arra némi befolyást; de a választás ezen módja már a 2. *nicaeai zsinaton* (787.) elvettetett [1]. *Nyugoton*, főleg Rómában, a püspök választásánál a népnek még mindég fontos szerepe volt; az egyetemes papság elvének koronként tekintélyes védői támadtak [2].

A papságnak az állami terhek alól való mentességét oly számosan igyekeztek hasznukra forditni, hogy a papi pályára való erős tolongás ellen számos törvényt kellett kiadni [3]. Azon törvényt, hogy csak olyan szegények szenteltessenek fel, kiken az államnak semmi követelése sem lehet, nem lehetett érvényesitni; ellenkezőleg gyakran bölcsészek, jogtudósok s fő államhivatalnokok is felszenteltették magukat. A püspökök maguk választották saját alárendelt papjaikat. Ezzel ellenkezőleg némely presbyterek, tekintélyük érdekében, a kis városi és vidéki egyházakban önállóságra törekedtek s a vidéki püspökök helyét igyekeztek elfoglalni. A *vidéki püspököket* (χωρεπίσκοποι) a 4. század zsinatai korlátozni kezdették s e nemü új állomások berendezését megtiltották [4]; ezután a vidéki püspökök templomai áldozárokra bizattak, kik a püspök felügyelete alatt állottak. Igy keletkeztek a *parochiák* vagy *plebániák* s ezeknek egy bizonyos csoportjából a püspöki *megyék*. A székvárosi presbyterekből és diakonusokból, mint a püspöki templom (ecclesia cathedralis) papságából alakult a *püspöki tanács* (a későbbi káptalan csirája), melynek meghallgatása nélkül a püspök fontosabb ügyekben nem intézkedhetett. Ezen tanács élén az istentiszte-

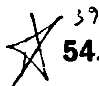
letnél az *archipresbyter*, a törvénykezésnél az *archidiakonus* állott, ki a javadalmak kezelésében is segitségére volt a püspöknek.

1) Justin. Nov. 123. c. 1. Nov. 137. c. 2. — Conc. Nic. II. can. 3.

2) I. Leo római püspök (440—461.) azon elvet mondta ki, hogy az, a ki mindenkinek elöljárója akar lenni, mindenki által választassék.

3) Ezen tárgyra vonatkozó törvényt már Constantinus adott ki 320. (Cod. Theod. XVI, II, 3.).

4) Conc. Antioch. 341.; can. 10. — Conc. Laodic. (320—381 között valamikor) can. 57.

54. A patriarchaság.

Az első időszakban kifejlett metropolita rendszer, mely szerént több vidéki püspök a fővárosi püspöknek alá volt rendelve [1]), most oly formán fejlődött tovább, hogy több tartomány metropolitáival és püspökeivel egyetemben egy tekintélyes püspök felügyelete és kormányzása alá rendeltetett. — Már a *nicaeai zsinat* (325.) elismerte a *római*, *alexandriai* és *antiochiai püspökök* nagy kerületeit és törvényes jogosultságát [2]). A *constantinápolyi zsinat* (381.) [3]) ezen három fő püspökhez csatolta az *Új-Róma* (Constantinápoly) püspökét, mégpedig a sorrendben Róma püspöke után az első helyen; kinek kerülete idővel Thraciával, Pontussal és Kisázsiával nagyobbittatott s kinek joga volt arra, hogy a metropoliták ellen emelt panaszokat más kerületekből is átvehesse és elintézze, miután a császári székhelyen az udvarnál megforduló idegen püspökök különben is állandó tanácsot képeznek. Ugyanezen zsinat (6. kán.) a tartományi zsinatokat legfőbb egyházi biróságnak ösmerte el. Végre a *chalcedoni zsinat* (451. 28. kán.) a constantinápolyi püspököt a rómaival teljesen egyenlő jogunak nyilvánitotta. A *jerusalemi püspök* a nicaeai zsinaton csak méltóság tekintetében számittatott a négy nagy püspökhez, de később, midőn a caesareai metropolita jogot elnyerte s Palaestinát kerületül megkapta (chalc. zsin.), ő is önállóságra emelkedett. Nyugoton egyelőre a patriarchaság nem fejlödhetett ki oly teljesen, mint Keleten, mivel ott még mindég voltak egyes független püspökök (Milano, Ravenna, Aquileja sat.), kik az új rendszerhez nem sok kedvet éreztek. Ezen főbb püspökök megkülönböztetésül előbb *érsekeknek*, (= exarcha), majd (5. században) *patriarcháknak* neveztettek. *Kiváltságos joguk* volt a metropoliták felszentelése, a kerületi zsinat összehivása, a fontosabb ügyeknek (causae majores) és minden jogi kérdésnek legfelsőbb biróságilag való elintézése.

Midőn a monophysiták és arabok a két keleti patriarchaságot megsemmisitették, csak a római és constantinápolyi patriarchák állottak egymással szemben, mint Nyugot és Kelet legfőbb képviselői. Az elsőség feletti versengés korán megkezdődött. A constantinápolyi patriarchát a császári pártfogás tette hatalmassá, de épen e miatt az uralkodó önkényétől nagy mértékben függött. A római püspök ellenben politikailag nagyobb függetlenséget élvezett, s mint az igazhitüség szabad védője, tekintélyében folyvást emelkedett. Midőn *János* (Böjtölő), constantinápolyi patriárcha (587 óta) magát *egyetemes patriarchának* kezdette nevezni [4]), *Nagy Gergely* római püspök ezen nevet a keresztyénséggel ellenkezőnek és ördöginek állitotta [5]), s azzal ellentétben magát *isten szolgái szolgájának* nevezte. Az egyik nyilvános kevélységével, a másik ál alázatosságával remélte a legfőbb hatalom elnyerését; de a keleti patriarcha hatalma azon mértékben kezdett omladozni, a minő mértékben az ő területét az ellenséges hadak elárasztották és meghóditották; mig ez alatt a római patriarcha területe, befolyása és hatalma folyvást emelkedett.

1) Conc. Antioch. II. (341.) 9. kán. — 2) Conc. Nic. can. 6. — Constantinus a birodalmat Praefecturákra, ezeket Dioecesisekre, ezeket ismét Provinciákra osztotta. A keleti Praefectura állott: 1. Kelet dioecesisből Antiochia fővárossal, 2. Egyiptomból Alexandriával, 3. Azsiából Ephesussal, 4. Pontusból kappadokiai Caesareával, 5. Thraciából Heraclea, később Constantinápoly fővárossal. — 3) Conc. Const. I, can. 3. — Sokrates, i. m. V. 8. — Sozomenos, i. m. VII. 7.

4) Előbb hizelgésből minden patriarcha igy neveztetett. — A Cod. Justin. I. I, 7. — Novel. III. V. VI. sat. a constantinápolyi patriarchát a fejedelmi város legszentebb és legboldogabb archiepiscopusának és egyetemes patriarchájának nevezi.

5) Gregorii M. epist. 18. ad Johannem.

40

55. A pápaság fejlődése; N. Leo, Nagy Gergely.

Mig Keleten az egyház alkotmányában a monarchia csak nagyon laza alakban fejlődött ki, addig Nyugoton a római püspökök lassu, de biztos léptekben haladtak az *absolut monarchia* felé, hatalmukat folyvást gyarapitották, s annak a zsinatokon is elismerést tudtak kivivni. Nevezetesen már a nicaeai zsinat elismerte a római püspök felsőbbségét a Rómát környező tiz tartomány felett [1]); mig Italiának többi fővárosai, különösen Milano Ambrosius alatt, egyenlő joguaknak tekintettek. Azonban oly sok kedvező körülmény csoportosult össze a római püspökség elsőbbségének (primatus) kifejtésére, hogy ezek előtt minden ellentétes törekvésnek előbb-utóbb még kellett hajolni. Ezen kedvező tényezők közé tartozott: a római püspökségnek már emlitett nagy

metropolitai területe, az ős világváros fénye, gazdagsága, világforgalom tekintetében központi helyzete; ehez járult még, hogy Nyugoton Róma volt az egyedüli apostoli székhely, mégpedig az egyik legtekintélyesebb apostol székhelye (sedes apostolica, cathedra Petri) s mint ilyen egyedül tartotta fenn az apostoli összeköttetést Kelettel. Továbbá a római püspökök az apostoli hagyományoknak, állitólag, tisztán megőrzése körül oly nagy érdemeket szereztek s oly jó hirben állottak, hogy a hitviták alkalmával rendesen azon párt győzött, melyet érdemesnek tartottak a támogatásra. Ezek után nem lesz meglepő, ha a *sardicai zsinat* (347.) az arianusi viták következtében keletkezett, az egyház egységét veszélyeztető pártviszályok s ezzel együtt járó üldözések közepette, épen a pártdüh és üldözés elháritása vagy legalább enyhitése céljából, *Gyulát* (337—352), a római püspököt felhatalmazta [2]), hogy a zsinatokon elitélt püspökök fellebbezését a birodalomnak egész nyugoti feléből fogadja el, s ha szükségesnek látja végérvényes itélet hozatala végett új birákat nevezzen ki. Azonban az áfrikai egyház ezen végzés érvényét nem ismerte el és minden Rómába való fellebbezést megtiltott [3]). Midőn a római püspökség elnyerése felett *Damasus* és *Ursinus* versenyzett s e miatt messze terjedő és hosszasan tartó szakadás állott be (366.) [4]), *Gratianus* császár felhatalmazta *Damasus* római püspököt (366—384), hogy a szakadár püspökök felett itéletet mondhasson s annak végrehajtására a világi hatóság támogatását is igénybe vehesse (378.). Jóllehet az emlitett felhatalmazások csak az előadott különös esetekre vonatkoztak, 1. *Ince* (402—417) mégis azokra hivatkozva követelte, hogy a fontosabb ügyek, különösen az apostoli tan és szokások tekintetében (causae majores), a végső eldöntés a római apostoli széket illesse. Mindezen igaz és állitólagos jogok mellett is a római püspökök az állammal szemben hatalmas alattvalók állását foglalták el és kiváltságnak tekintették, hogy felettük csak a császár mondhat itéletet. Eddigelé a *primatust emberi tekintélyre* hivatkozva követelték; de *Nagy Leo* (440—61) már egy lépéssel tovább ment s az *ephesusi zsinatra* (449.) küldött követeinek meghagyta, hogy előjogait *isteni tekintélyre* hivatkozva (Máté, 16, 18.) védelmezzék. De a Megváltónak ezen nyilatkozatát az apostolok összes utódaira, a püspökökre vonatkozónak állitották, s Keleten a római primatusról hallani sem akartak. Sokkal könnyebben boldogult N. Leo Nyugoton; ugyanis itt az arelatei (Arles) püspöknek, *Hilariusnak* [5]) ellenszegülése alkalmából Leo 3. *Valentinianus* császártól egy olyan rendeletet tudott kinyerni (445.), mely meghagyta, hogy az isteni rendeleten alapuló római primatust senki se merészelje megtámadni vagy

kétségbevonni. Ezen rendeletet azonban még Hilarius ellenében sem lehetett teljes érvényre emelni, s midőn a birodalomnak az Alpesen túl fekvő részei idegen uralom alá kerültek, az egész római primatus csak megtisztelő cimmé vált. Az éjszak-italiai metropoliták (Milanoban. Ravennában, Aquilejában) még sokáig megőrizték függetlenségüket; az áfrikai katholikus püspökök pedig csak akkor csatlakoztak szorosabban Rómához, midőn az arianus vandalok nyomása ezt szükségessé tette.

Leo a hittani vitákban is tekintélyes állást foglalt el. Midőn az *ephesusi zsinaton* (*σύνοδος ληστρική*, 449.) *Dioskuros* botrányos fellépésével az egyházat megbélyegezte, Leo mindent elkövetett, hogy ezen zsinat végzéseit megsemmisitse. 2. Theodosiusnak (450.) bekövetkezett halála kedvezett Leo tervének, mert az új uralkodó-pár (Marcianus és Pulcheria) nagy tisztelője volt a római püspöknek. A *chalcedoni* zsinaton (451.) Leo követei elnököltek; a Krisztus két természetének hitcikkéhez Leonak azon levelét fogadták el alapúl, melyet Flavianus constantinápolyi püspökhöz irt; de midőn azt követelték, hogy Dioskurost zárják ki a gyülésből, ezen követelést a császári biztosok azon nyilatkozattal utasitották vissza, hogy nem lehet, hogy a római követek vádlók és birák is legyenek egyszersmind, és igy Dioskuros a letétel kimondásáig a zsinaton jelen volt [6]; valamint azt sem tudták érvényre emelni a követek, hogy a római püspöknek az egész egyház feletti primatusát elismerjék, mivel a zsinat kimondta, hogy a római és constantinápolyi püspökök egyenlő joguak. Leo követei ezen felfogás ellen ugyan tiltakoztak s a gyülést oda hagyták, de ez a dolgon semmit sem változtatott.

Végre Leo az egyházi szónoklat terén is kitünő helyet foglalt el, ünnepi beszédeit vallásos szellem, folyékony és virágos nyelv jellemzi [7]). Midőn *Attila* az Alpesen áthatolva (452.), Rómát fenyegette, 3. Valentinianus Leot bizta meg a követséggel, hogy a béke felett alkudozzék. Leo fényes kisérettel ment a világhóditó király elé, a békét megnyerte és őt visszafordulásra birta. A remegő Italiának az *isten ostorától* való ily váratlan megszabadulása oly csodásnak tünt fel, hogy a népmonda ezen esemény rajzolásánál Péter apostolt is szerepeltette, ki az ő utódja mellett fenyegető pallossal állott volna.

A 6. századtól fogva a római püspökök különösen *pápáknak* neveztettek, korábban ezen nevet az alexandriai püspökök is viselték. Mint nagy földbirtokosok, a Róma felett oly gyakran tehetetlenné vált császári kormányt helyettesitették; Rómát és környékét a barbar hadak pusztitásaitól több izben megmentették. Midőn pedig a nyugoti birodalom romjain (476.) arianus german királyok alapitottak új államot,

a pápákat a római nép bennszülött fejedelmeknek tekintette. A pápák ily független helyzetben a világi hatalomnak az egyház ügyeibe való beavatkozási jogát kétségbe vonták [8]; majd kimondották, hogy Péter utódai felett csak isten mondhat itéletet [9], azonban a közzsinatok felsőbbségét még elismerték [10]. Midőn 1. *Justinianus* alatt Italia újra a birodalomhoz csatoltatott, a pápák a constantinápolyi udvartól ismét függő helyzetbe jutottak.

1. vagy *Nagy Gergely* (590—604) belátta, hogy az egyházi hatalom csak politikai függetlenség mellett biztositható; ezen elvnél fogva, midőn a longobardok Italiában megtelepedtek (568.) s a korábbi állapotokat meglehetősen felforgatták [11], ezen zavarokat arra használta fel, hogy saját függetlenségét lehetőleg érvényesitse. Erre kedvező alkalom nyilt, midőn *Phokas*, *Mauricius* gyilkosa lépett a trónra (602.), Gergely azt megragadva az új császárnak nagy alázatosan szerencsét kivánt, mely előzékenységét a császár azzal viszonozta, hogy a pápát az *egész egyház fejének* (caput omnium ecclesiarum) elismerte s a constantinápolyi patriarchának megtiltotta az *egyetemes püspöki* cim viselését.

Gergely senatori családból származott (540 körül szül. Rómában), kitünő nevelést nyert, majd fő állami hivatalokat viselt; de a világi fény nem tudta betölteni lelkét, a nyilvános élettől egészen visszavonult, atyja palotáját zárdává alakitotta át s még ezenkivül több zárdát alapitott. 2. *Pelagius* pápai ügynökül a constantinápolyi udvarhoz küldötte, kinek halála után (590.) Gergely, akarata ellenére, pápává választatott. Gergely a pápai széken is szerzetesi szigort fejtett ki, de a szegények és nyomorultak iránt a pazarlásig bőkezü volt. Az *egyházi ének* emelése körül nagy érdemeket szerzett; a római *istentiszteletnek* mystikus fényt kölcsönzött, midőn a *mise* szertartását majdnem jelenlegi alakjában kifejtette. A világi tudományoknál a komoly egyházias érzelmet előbb becsülte s minden erejét arra forditotta, hogy Krisztus országát növelje (missio), mely az ő felfogása szerént azonos a pápa országával [12].

1) Dioecesis Romae: 1. Campania, 2. Tuscia et Umbria, 3. Picenum suburbicarium, 4. Sicilia, 5. Apulia et Calabria, 6. Bruttii et Lucania, 7. Samnium, 8. Sardinia, 9. Corsica, 10. Valeria.

2) Conc. Sard. can. 3. 4. 7. — 3) Conc. Milevit. (417.) can. 22.

4) Rufinus, i m. II. 10. — Sokrates, i. m. IV. 24. — Ezen alkalommal véres összeütközés történt a két párt hivei közt, melytől még a szent helyeket sem kimélték meg. Mindkét iró Damasus ellenfelét Ursinusnak és nem Ursicinusnak nevezi.

5) Az összetűzés oka következő volt. I. Zosimus római püspök az arelatei püspököt Patroklust Galliában vicariusnak nevezte ki (417.); ezen alapon a későbbi

vicariusok egyfelől a metropolitákon is uralkodni akartak, másfelől a római primatust nem ismerték el. — Zosimi Epist. 1. ad Episcopos Galliae; Epist. 5. ad Episc. Prov. Vienn. et Narbon. — Leonis M. Epist. 10. ad Episc. Provin. Viennensis.

6) Evagrius, H. E. II. 4.

7) Leonak 96 beszéde, 41 levele és nehány értekezése maradt fenn. — Perthel, Papst Leos I. Leben u. Lehren (Jena, 1843.).

8) A IV. római zsinaton (= Synodus palmaris) 502. vagy 503., Symmachus pápasága idejében, az arianus keleti goth király, Theoderich (vagy Theodorich) alatt.

9) Magni Felicis Ennodii (ticinumi püspök 511.) libellus apologeticus pro synodo IV. Romana. — 10) Gelasius, Epist. 13.

11) A római birodalomhoz ekkor Italiából csak a ravennai exarchaság, a római és nápolyi hercegség, Liguria tengeri városai és Alsó-Italia legdélibb részei tartoztak.

12) Gergely művei: Moralia, s. expositiones in Jobum. — Dialogorum lib. IV. (de vita et miraculis patrum Italicorum). — Liber regulae pastoralis. — Epistolae. — Lau, Gregor I. nach Leben u. Lehre (Leipzig 1845.).

56. A zsinatok és a katholikus egyház.

A törvényhozás és felsőbb biróság közegeit a patriarchák és metropoliták *kerületi zsinatai* alkották. Azonban az egyháznak egységre törekvése azt kivánta, hogy a hitviták eldöntésére az egész egyház összes képviselői gyüljenek össze. Ezen *egyetemes gyülések* tulajdonképen csak az államegyházi püspökök gyülései voltak; de minthogy a katholikus egyház és az állami egyház azonosnak tekintetett, ezen gyüléseket a 4. század óta a katholikus egyház képviseletének tartották és *közzsinatoknak* (concilium oecumenicum) nevezték. *Hét* olyan *zsinat* volt, melynek *egyetemes* jellegét Keleten és Nyugoton egyaránt elismerték. Ezek a következők [1].

1. Az *I. nicaeai közzsinatot* 325. N. Constantinus császár hivta össze az *Ariusi vita* elintézésére; 318 püspök jelent meg a gyülésen, maga a császár személyesen vett részt abban. Itt állapittatott meg Krisztus istensége és az Atyának a Fiuval való egyenlő lényegüsége (nicaeai symbolum). Ezenkivül több kánont (közönségesen 20 kánont vesznek fel) adott ki, melyek a metropoliták jogaira, az egyházi fegyelemre sat. vonatkoznak s melyek közt legfontosabbak a húsvét ünnepére és az eretnek-keresztség érvényére vonatkozók [2].

2. Az *I. constantinápolyi közzsinatot* 381. N. Theodosius császár hivta össze. Csak 150 püspök vett részt abban, mivel a császár csak a nicaeai párt hiveit hivta meg. A császár személyesen nem jelent meg. A zsinatot előbb *Meletius*, antiochiai püspök, az ő halála után *Nazianzi Gergely*, constantinápolyi püspök és az ő visszavonulása után az ujonnan választott constantinápolyi patriarcha, *Nektarius* vezette. Ezen zsinat a nicaeai symbolumot kibővitette s a macedonia-

nusokkal szemben a Szentlélek személyességét és istenségét megállapitotta. Ezenkivül hét kánont adott ki, melyek közül a latin forditásokban csak a négy első van meg; e miatt a többi három kánon valódiságát kétségbe vonják [3]).

3. Az *ephesusi közzsinatot* 431., 3. Valentinianussal egyetértőleg, 2. Theodosius császár hivta össze. Az előbb 160, utóbb 198 püspökből álló zsinaton *Cyrillus*, alexandriai patriarcha elnökölt. Ezen zsinaton jelentek meg először a római patriarcha követei. A zsinat *Nestoriusnak* a Krisztus két természetének egymáshoz való viszonyára vonatkozó nézetét elvetette; de midőn a syriai és görög püspökök megérkeztek, *János*, antiochiai patriarcha elnöklete alatt Cyrillust letették; végre is Cyrillus a császár támogatása és az ellenzék megosztása következtében győzött és hat kánonban mind Nestorius, mind Pelagius nézeteire kimondta a kárhoztató itéletet [4]).

4. A *chalcedoni közzsinatot* 451. Marcianus császár hivta öszsze s azon maga is megjelent. Az egybegyült 520 (vagy 630) püspök a Krisztus személyére vonatkozó igazhitü tant állapitotta meg, az Eutyches és Nestorius tanait pedig elvetette. Kimondatott, hogy Krisztusnak egy személyében két természet vegyitetlenül és elválhatlanúl van egyesülve. Ezen kivül még harminc kánon (a kéziratok szerént csak 27 vagy 28) adatott ki, melyek közül a 28-iknak a római követek ellentmondottak [5]).

N. Gergely az emlitett négy zsinatról ugy nyilatkozott, hogy ugy tekinti és tiszteli azokat, mint négy evangeliumot.

5. A *II. constantinápolyi zsinatot* 553., a pápa beleegyezése nélkül, I. Justinianus hivta össze, hogy a *három fejezet* feletti vita véglegesen elintéztessék. Ezen zsinaton *Eutiches* constantinápolyi patriarcha vezetése alatt 164 püspök vett részt. Tizennégy kárhoztató itéletet mondott ki a három fejezetre, vagy a rég elhalt *Theodorus* mopsvestiai, *Theodoretus* cyrusi és *Ibas* edessai püspökök nézeteire, kiket nestorianismussal vádoltak, valamint *Origenes* tanainak hiveire is. Görög ügyiratai a tizennégy kárhoztató itélet kivételével elvesztek [6]).

6. A *III. constantinápolyi közzsinatot* 680. Agatho római pápa közbenjárására Constantinus Pogonatus hivta össze; ezen alkalommal a monotheletismusra és követőire (Honorius római pápára is) kimondatott a kárhoztató itélet és egyszersmind az ó kath. christologia befejezést nyert. E szerént elismertetett, hogy Krisztusban két természet és ennek megfelelő két akarat van, de az emberi akarat az isteninek teljesen alá van rendelve.

7. A *II. nicaeai közzsinatot* 787. Irene császárné hivta össze a *képek tiszteletének* szentesitése végett. Kimondatott, hogy a szent képeket (Krisztus, Mária, az angyalok és szentek képeit) s a kereszteket megilleti a tisztelet (csók, térdhajtás, gyertyagyujtás és tömjénezés alakjában) de nem az imádás, mely csak a háromságot illeti.

A *keleti egyház* ezen heten kivül közzsinatnak tekinti még a *IV. constantinápolyit* (= II. trullanumi vagy Quinisexta) [7], mely 692. tartatott s mely hitcikkekkel nem foglalkozott, hanem csak kánonokat adott ki és a római és constantinápolyi püspök egyenjoguságát újból kimondta.

A *latin egyház* ezen zsinat ellen tiltakozott és közzsinatúl a helyett a *IV. constantinápolyit* (időrend szerént a VI.) ösmerte el. mely 869. tartatott s mely Photius constantinápolyi patriarchát, a keleti egyház függetlenségének derék védőjét letette. Azonban ezen zsinatot a görög egyház akkor, midőn Photiust hivatalába megint visszahelyezte, épen ez által semmisnek nyilvánitotta.

A közzsinatokon a *jogi kérdéseket* szavazattöbbséggel döntötték el, a *hitvitákat* egyhangu szavazattal. Ezen utóbbit ugy érték el, hogy az ellentmondó kisebbséget az egyházból kirekesztették. Midőn a 4. században zsinatokkal zsinatok állottak szemben s kétessé tették, hogy az igazság melyik részen van: sokan azoknak tekintélyét kétségbe vonták [8]). Mindamellett is a 6. században azon vélemény kezdett megszilárdulni, hogy a közzsinatoknak a hitre vonatkozó végzései, a püspökökkel közölt szentlélek erejénél fogva, örök érvényüek és változhatlanok.

A közzsinatokon az *egyház Krisztus földi országává* lett, melyhez az *egység*, a *kizárólagosság* (ha valakinek nincs köze az egyházhoz, Krisztushoz sincs köze; extra ecclesiam non est salus; szentlelket csak a kath. egyházban lehet venni), a *szentség* (az egyház = communio sanctorum), a *katholikusság* (minden üdvöt magában foglal, mindenütt el van terjedve, amennyiben akkor az imperium romanum és az orbis terrarum határa majdnem összeesett) fogalmát csatolták. Ezen egyháznak e szerént az a hivatása, hogy minden népet egy olyan testületté olvaszszon össze, mely minden világi hatalomtól függetlenül, a püspökök, mint a szentlélek közegei által, az egyházi törvények szerént kormányoztassék. Azonban az egy akol és egy pásztor elméletét nem lehetett megvalósitni; a nyugoti és keleti világ ellentéteit nem sikerült megszüntetni; Constantinápoly és Róma két olyan kardnak bizonyult be, melyet nem lehet egy hüvelybe dugni; az afrikai egyházat is pártok darabolták szét; szóval az egység felé törekvés ugyan

megvolt, de csak mint eszménykép, melyet elérni mind e mai napig lehetetlen volt.

1) Ezen zsinatokról még többször lesz szó. de azért nem felesleges az egésznek itt rövid átnézetével megismerkedni.

2) Euseb. (De vita Const. III. 9.) 250 püspököt és számtalan alsóbb rendü papot emlit. E gyülésről szól a nevezett mű III. 6—20. és Constantinus beszéde melyet a gyüléshez irt. — Rufinus (i. m. I. 1—6.) 318 püspököt emlit s a symbolum után 22 kánont sorol fel. — Sokrates (i. m. I. 5—6.) 300-nál több püspököt emlit. — Theodoretus, H. E. I. 7.

3) Sokrates, H. E. V. 8. — 4) Sokrates, H. E. VII. 33. — Evagrius. H. E. I. 3—5. — 5) Evagrius, H. E. II. 2. 4. 18. — Theodorus, H. E. II. k. csak 27 kánon van emlitve. — 6) Evagrius, H. E. IV. 37.

7) Trullumnak nevezték a constantinápolyi császári palotának azon nagy termét, mely felett kupola emelkedett; a Quinisexta (t. i. synodus) név pedig arra vonatkozik, hogy ez az ötödik és hatodik közzsinatot akarta kiegésziteni.

8) Athanasius, De synod. Arim. et Seleuc. (359.) c. 43. — Augustinus, De baptismo contra Donatistas. II. 3.

57. Az egyházi törvénykezés, törvényhozás és törvénygyüjtemények.

A *püspöki törvényszékek* által hozott itéletek érvényeseknek tekintettek ugyan; de miután az állam keresztyénné lett, főleg a 6. század óta, a nevezett törvényszékekhez folyamodók száma folyvást csökkent. A *házassági* és *végrendeleti* ügyeket (= causae mixtae) a világi törvényszékek nem fogadták el; de az ó-szövetségi *házassági akadályokat* és a szellemi rokonság akadályát az állami törvény is elismerte. A püspöki törvényszékek a *házasfelek elválását* vagy az elválasztottaknak új házasságát ritkán engedték meg. A *papok polgári ügyeiben*, 1. Justinianus óta, szabály szerént a püspöki törvényszékek mondtak itéletet [1]; a papok *bünügyei* eleinte a világi törvényszékek által intéztettek el; 3. Valentinianus óta (452.) a vádlónak szabad tetszésére bizatott, hogy egyházi vagy világi törvényszéknél keresse igazát; végre Heraclius (623.) óta a papok bűnügyei is az egyházi törvényszékekhez utasittattak. Általában illetlen dolognak tartatott, hogy pap világi törvényszékhez folyamodjék igazságért. A *püspököket* jog szerént a *császár itélte el*, de az ilyen itélet csak azon esetben tekintetett kifogástalannak, ha az illetőt a zsinat bűnösnek nyilvánitotta. Tisztán egyházi ügyekben a püspöki törvényszékek és zsinatok voltak az illetékes hatóságok.

Az *egyházi törvényeket* részint a *zsinatok* hozták, részint a *császárok* adták ki. A közzsinatok életbe lépése óta az egyházi törvé-

nyek egyetemes érvényre emelkedtek. Ezek mellett némely kisebb zsinatok végzései, egyházi atyák kánoni tételei és egyes püskökök joggyüjteményei általános érvényüeknek tekintettek. Az egyházi viszonyokra vonatkozó állami törvényeket a két császári törvény-gyüjtemény, a *Codex Theodosianus* (438.) [2]), a *Codex Justinianeus* (534.) és a *Novellae Justiniani*, külön cimek alatt sorolja fel.

Az állam- és magánjognak tudományos fejlődése az egyházjog fejlődését is elömozditotta. Az első ismeretes, rendezett *egyházjogi gyüjteményt Johannes Scholasticus*, constantinápolyi patriarcha (565—578) állitotta össze s osztályozta tárgy szerént a meglevő kánon gyüjteményekből [3]). Ezen gyüjtemény a görög egyházban általános érvényre emelkedett. Ugyanő az egyházra vonatkozó állami törvényekből is készitett egy kivonatos gyüjteményt (Justinianus Codexéből és Novelláiból). Majd a gyakorlati szükség kivánalma szerént az egyházra vonatkozó állami törvényeket (νόμοι) az egyházi törvényekkel (κανόνες) összhangzásba hozták; igy jöttek létre a Νομοκάνων nevet viselő gyüjtemények.

Nyugoton a chalcedoni zsinat után kezdett egy rendezettebb kánongyüjtemény, az ugynevezett *Prisca translatio* forgalomba jőni, mely görög zsinati végzéseket tartalmaz latin forditásban [4]). Ehez később toldalékokat csatoltak, de igy sem elégitette ki az igényeket, sem teljességére sem rendezettségére nézve. A szükségen *Dionysius Exiguus* [5]) segitett, kinek gyüjteménye egész Nyugoton törvényes tekintélyt vivott ki. Ezen gyüjtemény utóbb az időnként kiadott pápai ügylevelekkel bővittetett. *Spanyolországban* is keletkezett egy gyüjtemény az odavaló egyház használatára, a 6. században, melyet később *Isidor* (Hispalis) sevillai érseknek (mgh. 636.) tulajdonitottak [6]). Az egyházi törvényhozás a bünbánatügyre is kiterjedt; egyes zsinatok kánonai, pápai ügylevelek, püspökök körlevelei, egyes esetekre vonatkozó itéletek, a vétkeknek tartalomjegyzékei a megfelelő vezeklési módozatokkal a bünbánatügynek gazdag anyagát tartalmazták. Ezeknek rendszerbe öntése is munkába vétetett. Az első ilynemü munka, az első *bünbánati könyv* (Liber poenitentialis) összeállitása *János* (Böjtölő) constantinápolyi patriarchának (mgh. 595.) tulajdonittatik; azonban ez nagy valószinüséggel későbbi időben keletkezett [7]).

1) Justin. Novel. 83. Praef. et §. 1.; Novel. 123. c. 21.

2) L. a 49. cim 9. jegyzetét.

3) Σύνταγμα κανόνων, Concordia Canonum. Ebben 85 ugynevezett apostoli kánon van, holott a későbbi gyüjteményekben (Dionysius Exiguusnál) csak 50 van felvéve. Ezenkivül az ancyrai (314.), a nicaeai (325.), a constantinápolyi (381.), az ephesusi (431.) és chalcedoni (451.) zsinatok végzéseit 50 cim alatt tárgyalja.

4) Az ancyrai, neocaesareai, nicaeai, antiochiai, gangrai, constantinápolyi és chalcedoni zsinatok végzései.

5) Dionysius Exiguus, állitólag szittya eredetü szerzetes, István salonai püspök számára (Dalmatiában) dolgozta ki nevezett gyüjteményét, mely két részből áll: I. 50 apostoli kánont és 10 zsinat (az előbbi 4. jegy. emlitetteken kivül a laodiceai, sardicai és carthagoi zsinatok) végzéseit foglalja magában; II. a pápák ügyleveleit (Siriciustól II. Anastasiusig, 385—498) állitja össze. Gyüjtő mint római apát halt meg 550 körül.

6) Ez is két részből áll: I. a már emlitett görög zsinatvégzéseken kivül galliai és spanyol zsinatvégzéseket; II. a Dionysius gyüjtemény pápai ügylevelein kivül nehány oly pápai kibocsátványt tartalmaz, melyek spanyol és galliai püspökökhez intéztettek.

7) Jeles monographiát, irt e tárgyról Wasserschleben, Bussordnungen der abendländischen Kirche, Halle, 1851.

58. Az egyházi fegyelem.

Az *egyházi fegyelem* ezen időben is a kor változó szelleméhez alkalmazkodott. Ha az első időszak elején a fegyelem durva, de őszinte és igaz volt; most a fegyelmi külsőségekkel is megelégedtek, az érzelem minőségével pedig nem sokat vesződtek. Ezen külsőségek már a megelőző időszak végén általánosokká kezdettek válni; most fontosságuk még inkább emelkedett. Azt hitték, hogy böjtöléssel, alamizsna osztogatással a bűnt le lehet törleszteni. A szinjátékot, táncot s a többi nyilvános mulatságokat a vétkek közé sorozták. Az esküt, uzsoráskodást, önvédelmet, halálos büntetést és második házasságot a keresztyénséggel összeférhetlennek tartották. Azonban a világ megvetése az új, kedvező viszonyok közt nem igen pártoltatott. Ily körülmények mellett a *felsőbb* és *alsóbb erkölcsiség* eszméje határozottabb alakot kezdett ölteni. A felsőbb erkölcsiség azoktól, kik a keresztyén tökélyességet el akarták érni, természetellenes lemondást követelt; az alsóbb erkölcsiség útja a közönséges keresztyének számára lett kimutatva és sok élvezetet megengedett. A papi nevelés az alázatos önmegtagadást tűzte ki célúl s példányképűl a szentek lemondásait és küzdelmeit mutatta fel. A keresztyén üdveszközöket gyakran varázs-szerekűl használták, s a csodákból sohasem fogytak ki. A keresztyén ösmertető jele többé nem a testvéri szeretetben állott, hanem a hitviták iránti szertelen érdeklődésben. A különböző pártok oly vak szenvedélylyel munkáltak egymás megrontásán, hogy ezeknek pogány tanui nem nagyitottak, midőn azt mondták, hogy a keresztyének elkeseredettebben dühöngenek egymás ellen, mint a vadállatok.

A hajdan szigoru egyházi fegyelemnek is ezen új viszonyokhoz kellett alkalmazkodni. Ha a 4. században egyes magasan kiemelkedő

egyházi férfiak, egy *Nazianzi Gergely*, egy *Ambrosius*, a legmagasabb állásu egyénektől, sőt koronás főktől is megkövetelték, hogy bűneikért, magukat megalázva, nyilvános bűnbánatot tegyenek [1]; később az egyház ezen erkölcsi magaslatról leszállott, vagy talán leszédült s a kirekesztést és a fokozatos bűnbánatot csak a nyilvános és közbotrányt okozó bűnösök ellen alkalmazta. Majd a *felmentések* is gyakoriabbak lettek s a tehetősebbek igen kényelmes módnak találták a büntetés alól való kibúvásra. A *magános bűnök* bevallásának elfogadására már korábban egy *külön presbyter* alkalmaztatott (presbyt. poenitentarius); de oly botrányos visszaéléseket űztek ezen intézménynyel, hogy Keleten nem lehetett tovább fenntartani [2]. Ellenben Nyugoton *N. Leo* meghagyta a püspököknek, hogy ne kivánják a titkos bűnök bevallását; e helyett a *magán gyónást* léptette életbe, melynek meghallgatására minden papot felhatalmazott. De a gyónás, mint az úrvacsorához előkészitő cselekvény még sehol sem volt törvényesen bevéve. A *bűnbánati könyvek* minden egyes bűnesetre a vezeklések-nek hosszu sorát adják elé a bűnváltságok fokozataival egyetemben. A bűnbánati fegyelem a becsületességet legalább külsőleg előmozditotta, az életnek tisztességesebb szinezetet adott; a szegények, nyomorultak iránti részvétet felébresztette; de a keresztyén szabadságnak, az erkölcsösség alapfeltételének gyökereit metszette el [3]. A keresztyén világ szemérmesebb lett a pogány világnál, bűneit nem vitte az utcára; de a képmutatás is a szemérmesség nyomdokaiba lépett, s az őszinteség, az igazság rovására a hazugság, a hamisság folyvást több tért hóditott meg.

1) Nazianzi Gergely (17. oratio) a hatalom birtokosához igy szólott: „Krisztus törvénye hatalmamba ad titeket. Vagy a szellem szolgáljon a húsnak, a menynyei a földinek?“ — Athanasius a libyai helytartót, Synesius a pentapolisi praefectust, Andronicust kizárta az egyházból. Legfeltünőbb volt Ambrosius milanoi püspök fellépése I. Theodosiussal szemben. A császár egy thessalonikai lázadás alkalmával embertelen mészárlást vitetett véghez, melynek igen sok ártatlan lett áldozata (390.). A császár azután Milanoba ment; a püspök betegség cime alatt visszavonult és nem akart a császárral találkozni; de midőn hirét vette, hogy a császár templomba akar menni, hogy ajándékot adjon és úrvacsorát vegyen, a püspök a császárnak levelet irt, melyben bűnének nagyságát előtte feltárta s kimondta, hogy addig úrvacsorában nem részesitheti, mig bűneit nyilvánosan meg nem bánja. A császár elismerte, hogy a püspöknek igaza van és kivánságát teljesitette. Maga Ambrosius is emlékezik ezen esetről a császár felett tartott halotti beszédben (De obitu Theod. c. 34.). — Theodoretus, H. E. V. 17. — Sozomenos, H. E. VII. 24. s mások nagyon kibővitették és feldiszitették ezen eseményt, mintha a császár erővel a templomba akart volna menni s a püspök a császárt a templom küszöbéről visszautasitotta volna. V. ö. Herzog, i. m. I. 356. l.

2) Nektarius constantinápolyi püspök szüntette meg a magán bűnök nyilvános bevallását 390. — Sokrates (H. E. V. 19.) előadja, hogy oly bűnök kerültek napfényre, melyek az egyháznak nem váltak becsületére. — Sozomenos. H. E VII. 16. ugyanazon tárgyról szól.

3) L. Gieseler, i. m. I. k. 2. r. 327. l.

HARMADIK SZAKASZ.

KERESZTYÉN EGYHÁZI ÉLET ÉS CULTUS.

59. A szerzetes élet és remeték.

Midőn a keresztyén egyház a gnosticismus megbuktatására törekedett, ezt egyrészt azért is tette, hogy az egyházban, a nagyobb vagy kisebb keresztyén tökély alapján, ne alakuljanak elkülönzött, kiváltságos osztályok, ne emelkedjenek a hivek között válaszfalak. Az egyház törekvése nem vezetett teljes sikerhez; azt kitudta vivni, hogy ne legyen kétféle hit, de azt már nem, hogy a keresztyén erkölcsiségről egységes nézet fejlődjék ki. Ha az egyház, tekintélyes tanitói példájára, különbséget tett az alsóbb és felsőbb erkölcsiség közt, ez által egy olyan *kiváltságos osztály* alakulásának engedett tért, mely befolyását az egyházi élet minden mozzanatában érvényesitette s az egyháznak hol javát, hol kárát munkálta.

Ezen alakuló osztály a *szerzetesség*. Tagjai azt hitték, hogy a keresztyén tökélyt a világról való lemondással és a test sanyargatásával elérhetik, aztán a vértanuság korszakának elmúltával oly útról és módról kellett gondoskodni, mely által istennek *különös kegyelmét* megérdemeljék (ha már t. i. a közönséges kegyelem nem volt elég). Ezen vélemény ezen időszakban nagy hóditást tett; ennek folytán a szerzetesség határozottabb alakban kezd mutatkozni és mindinkább terjed. Ezen *irány alapját* hiába keressük a keresztyénségben, mint vallásban; ott nem találjuk meg, megvolt az már a korábbi vallásokban, a keresztyénség egyszerüen átvette. Az egyiptomi therapeuták, a Holttenger-melléki essenusok, sőt a Pythagoras követői is bizonyos tekintetben szerzetesek voltak. Ezen iránynak alapja az *ember azon tehetségében* rejlik, melyet *érzelemnek* szoktak nevezni. Mig az értelem emberei a vallás terén dogmák készitésével foglalkoznak; addig az érzelem emberei a *mystikus contemplationak* engedik át magukat és életrendüket is ugy szabályozzák, hogy ezen célt mozditsa elő. A

scholastikusok és *mystikusok*, mióta csak vallás van, mindég párhuzamosan haladtak, most lépést tartottak, majd egymást megelőzték.)

A magányba vonulásra s ezzel kapcsolatban a nélkülözésre, önmegtagadásra, tehát az istennek szentelt életmódra első példát adott *Thebei Pál* (l. fennebb a 34. cimet). Azonban a szerzetesség tulajdonképeni atyjának *sz. Antalt* tartják [1]), kinek számos követője megnépesitette Egyiptom pusztáit. (Majd a társaság szükségének érzete az elszigetelten élő *remetéket* arra inditotta, hogy kunyhóikat egymás szomszédságába épitsék (*λαύρα*, utca) vagy épen egy fedél alatt együtt éljenek (*κοινόβιον*, *μάνδρα*, *μοναστήριον*, claustrum, zárda). Az ilyen berendezkedéseket a püspökök sem ellenezték, mivel igy könnyebben lehetett reájuk felvigyázni. Az *első zárda-félét* Antal tanitványa, *Pachomius* alapitotta (340 körül) a Nilusnak Tabena nevü szigetén; őt követte az idősebb *Macarius* [2]) a Sketis pusztán, *Hilarion* a Gaza pusztán; *Eustathius* sebastei püspök a szerzetességet meghonositotta Armeniában; *N. Basilius* neo-caesareai püspök a város közelében telepitett meg egy szerzetes csapatot, hogy a népet az arianismus befolyásától megoltalmazza. Minden zárdának saját *szabályokat* adott alapitója. *Közös szabály* volt a főnök (*ἀρχιμανδρίτης*, abbas, apát, apa) iránti feltétlen engedelmesség, a saját akaratról és vagyonról való lemondás s az érzékiség megsemmisitése, hogy kizárólag istennek szentelt életet élhessenek. *Életüket* jobbára magányban (celláikban) ima (többnyire 6 imaóra), munka és test-sanyargatás közt töltötték el. Számosan voltak olyanok, kik a zárda-szabályokkal sem elégedtek meg, hanem valami vadon vidékre vonulva, a legkeresettebb kinzások által igyekeztek a szentség fokára eljutni (*ἀναχωρηταί*). Sok ilyen eltévesztett életnek öngyilkosság vagy őrültség lett a vége. A világba való visszatérést eleinte nem tiltották, de szigoru egyházi vezekléssel fenyegették.

Ezen zárdák menhelyet nyujtottak az üldözötteknek, szegényeknek és betegeknek; ezekből fejlődtek ki utóbb a *papnöveldék* is. A legtekintélyesebb egyházi férfiak, mint Athanasius, N. Basilius, Ambrosius, Augustinus s mások melegen ajánlották a szerzetes életét. Ők sem tudtak e tekintetben koruk gondolkodáskörén felülemelkedni. A szerzeteseket Keresztelő Jánoshoz, a prophetákhoz és az apostolokhoz hasonlitották; a szerzetes életről azt állitották, hogy az olyan, mint az angyaloké, hogy az felsőbb bölcseség sat. De idővel ezen, alapjában az ember nemesebb törekvésére valló és tiszta, bár téves intézetekbe is belopódzott a nemtelen, mocskos, számitó csalás és ámitás. Sokan nem lelki szükségből vonultak a zárda falai közé, hanem azért,

hogy az állami terhek, katonáskodás, általában a munka alól magukat kivonják. Az ilyen ingyen élni szeretők száma annyira növekedett, hogy *Valens* császár (365.) az ilyen naplopókat erővel kényszeritette kötelességeik teljesitésére [3]). Erőszakos püspökök is gyakran felhasználták a könnyen felizgatható szerzeteseket céljaik kivitelére, kik a felbujtogatott tömeg durva erőszakoskodása útján juttatták véleményeiket diadalra s kik gyakran szembeszálltak a törvényekkel, sőt az emberiség követelményeivel is.

Nyugoton a szerzetesség a 4. század vége felé kezdett meghonosodni (nem Athanasius ismertette meg, miként eddig állittatott). Midőn Augustinus Milanoba ment (385.), még a szerzetességről semmit sem hallott; sz. Antal élete Evagrius latin forditásában még egészen új olvasmány volt [4]). A nyugoti keresztyének az új életmódot eleinte bámulták, majd kigúnyolták s mint a keleti rajongás fattyuhajtását megvetették. De midőn tekintélyes egyházi atyák állottak a mozgalom élére, a hangulat megváltozott. *Ambrosius* a szerzetesség bámulója, Milano közelében egy férfi zárdát alapitott. Majd Olaszország nyugoti kisebb és Dalmatia szigetein egymásután keletkeztek a zárdák, hol a szerzetesek egészen zavartalanúl folytathatták új életüket. *Márton toursi püspök* (375—400), Galliának egyik legtekintélyesebb püspöke, kit a nép szentnek tartott, két zárdát alapitott (Pictavium = Poitiers és Tours mellett) s oly sikerrel működött a szerzetesség terjesztésében, hogy állitólag kétezer szerzetes kisérte sirjába [5]).

Előbb a keleti zárdák szabályait utánozták; de a galliai éghajlatt alatt nem lehetett az egyiptomi puszták nélkülözéseit utánozni; ennélfogva a *szabályokat* a helyi viszonyok szerént módositották. Az első rendezett és szigoruan, de nem természetellenesen fegyelmezett szerzetes rendet *Nursiai Benedek* alapitotta. Benedek Nursiában (Umbria) tisztességes családból származott (480. szül.); szülői Rómába küldötték, hogy kellő kiképeztetésben részesüljön; de az ottani erkölcsi romlottság oly visszahatást keltett az ifjuban, hogy Rómát odahagyta és a *Subiaco* puszta egyik barlangjában huzamos ideig remetéskedett, majd több zárdát alapitott, végre *Campaniában* a régi *castrum Cassinum* helyén egy egyszerü zárdát alapitott, melyből idővel a nagyszerü *monte-casinoi apátság* lett. Benedek szerzetének *új szabályokat* adott [6]), melyek a szerzeteseket nem túlságos szigoru, változatos és célszerü életrendre kötelezték. Benedek csak szigoru próba után vett fel tagokat, első feltételül megkövetelte, hogy saját akaratukról mondjanak le, vagyonukat vagy adják a zárdának vagy oszszák ki a szegények közt. A felvétetni ohajtóknak ünnepélyesen arra

kellett kötelezniök magukat, hogy örökké a zárdában maradnak (stabilitas loci), hogy az ottani rendhez alkalmazkodnak (conversio morum) és a főnöknek feltétlenül engedelmeskednek (obedientia). A szüzeségi fogadalom nem követeltetett, de erősen ajánltatott. A felvett tag a zárda életrendjébe azonnal bevezettetett. Ezen *életrendnek* fő részét az *istentisztelet* tette, 7 nappali és 2 éjjeli kánoni órán gyültek öszsze a templomban. A szünetek alatti időt nappal *kézi munka* (szövés, földmivelés), *szentirás* és kath. tanitók műveinek *tanulmányozása* közt osztották meg. A főnök vagy megbizottja felügyelt, hogy a szabályokat mindenki pontosan megtartsa. A tagok sorban főztek; húsételt csak betegek kaptak; a rendes *táplálékot* főzelék, hal, tojás, gyümölcs s több efféle szolgáltatta. Nagyböjtben naponta csak egyszer étkeztek. A *büntetések* következők voltak: kisebb vétségért dorgálás, azután koplalás, a testvérek köréből való ideiglenes kizárás, verés és legfelsőbb fokon a zárdából elutasitás. Az *apátot* a testvérek összesége választotta; az ő hatás- és jogköre is részletesen meg volt határozva. Az első Benedekrendieknél a tudományos munkásság nem volt a munkakörbe felvéve. *Cassiodorus* volt az első, ki az általa alapitott zárdában (Coenobium Vivariense 540. Bruttiiben) a *tudományos munkásságot* meghonositotta; az ő példáját azután Benedek tanitványai is követték (előbb csak egyházi férfiak műveit másolták, utóbb a klassikus irókéit is). *N. Gergely* az új szerzetes-rendet a *hittéritéssel* bizta meg. Ezen sokoldalu tevékenység által a Benedekrend világtörténelmi tényezővé vált; vad vidékeket művelés alá vett; a keresztyénség és műveltség számára egész népeket hóditott meg; az ó-kor irodalmi műveltségének emlékeit egy jobb jövő számára megmentette; a pogányság megsemmisitését nagy mértékben előmozditotta; az irodalmat, tudományt és művészetet, amennyiben az egyház érdeke kivánta, buzgón ápolta.

Ezen időszakban, a férfi zárdák mellett, *női zárdák* is nagy számmal keletkeztek. Már a 2. században találkoztak egyes nők, kik a családi életről lemondva, istennek szentelték életüket. Nemük gyengeségénél fogva nem remetéskedhettek, hanem zárdai életre voltak utalva. Az *első rendezett női zárdát Pachomius* alapitotta a 4. században s annak főnökévé saját nővérét tette. Ezen idő óta a női zárdák száma folyvást emelkedett. A női zárda főnökét *anyának* (ἀμμᾶς), tagjait *tisztáknak*, szenteknek (nonna, νονίς, állitólag ó-egyiptomi vagy kopt szótól; μοναχαί = egyedül élők). *Nyugoton Hieronymus* magasztaló nyilatkozatai („A házasság a földet, a szüzesség az eget népesiti be." „Az önmaga elleni kegyetlenség az igazi kegyesség.") a női

kedélyekre is nagy hatást gyakoroltak. Rómában régi hires nemzetségek női tagjai kezdették meg az asketa életet (egy Marcella, Paula és családja a Scipiok és Grachusok ivadéka). De ezen életmód még nem volt népszerü; s midőn *Blaesilla*, Paulának egyik leánya, a túlságos böjtölés következtében meghalt, a nép hangosan nyilvánitotta ellenszenvét s a szerzetesek kiűzését követelte (384.). *Paula*, Hieronymusnak tanitványa és barátnéja, egyik leányával *Eustochiummal* Palaestinába vonult és Betlehem mellett három női zárdát alapitott.

A remetéskedésnek és mesterséges szent életnek legtúlzóbb, már egészen az esztelenség határán álló képviselői voltak az *oszlopszentek* (στυλῖται). Ezeknek egyik leghiresebb példányképe volt *Simon* (az idősebb), ki éveken át (420 óta), minden időszakban, egy fedetlen oszlopon imádkozással és vezeklési gyakorlatokkal töltötte el életét (Antiochia közelében). A nép seregesen járt bámulatára s majdnem istenként tisztelte; a vad arab törzseknek birája és apostola volt; II. Theodosius császárral azon rendeletet, melyben az antiochiai zsidóktól elfoglalt zsinagógákat visszaadatni parancsolta, visszavonatta; állitólag betegeket gyógyitott és csodákat tett [7]). Holttestét nagy ünnepélylyel az antiochiai főtemplomba helyezték el. Egyes utánzói akadtak egész a 12. századig; ezek közt nevezetesebb volt egy *Dániel* nevü Constantinápoly közelében (mgh. 490.) és az ifjabb *Simon* Syriában (mgh. 592.), ki állitólag 68 évet töltött egy oszlopon. Egyes egyházi férfiak hiába küzdöttek ezen esztelenség ellen, a nép előtt nagy tekintélyüket nem lehetett megingatni. *Nyugoton* az ilyen csoda-szentek nem tudtak népszerüségre szert tenni. Gergely, toursi érsek tudósitása szerént (Hist. Franc. VIII. 15.) Trier vidékén élt egy ideig egy ilyen oszlopszent, de a püspök az oszlopról leszállittatta és egy zárdába vitette.

1) Athanasius (Vita Antonii) állitólag a nyugoti szerzetesek kérelmére 365. irta meg sz. Antal történetét; azután Evagrius püspök forditotta le latinra. — Megemlékezik róla Sokrates (H. E. I. 17.); Sozomenos (H. E. I. 12. 13.) felemliti, hogy oly nagy tekintélye volt, hogy még Constantinus is levélben kérte ki tanácsát. — Gieseler (i. m. I. k. 1. r. 407—408. l.) e műről azt állitja, hogy vagy egészen hamis, vagy nagyon meg van hamisitva. Weingarten (Der Ursprung des Mönchthums im nachconstantinischen Zeitalter, Gotha, 1877.) sz. Antal életét irány-munkának tartja, Nazianzi Gergelylyel (oratio 21.) azt állitja, hogy az a szerzetesség eszménye történeti alakba öntve; végre Antal létezését is kétségbe vonja. — Ugyanő Hieronymusnak De vita Pauli Monachi cimü művéről kimondja, hogy annak nincs semmi történeti alapja; szerző oly izgató elbeszélést irt, a minők a császárság elpuhult olvasói által kedvelt, kalandos és borzadalmas regények voltak. Hieronymus előtt senki sem tud semmit Pálról, Athanasius Antal életében nem emliti s igy nagyon kétes, hogy élt-e vagy nem? V. ö. Herzog, i. m. I. 390—391. l.

2) Macariusnak tulajdonitják a Ὁμιλίαι πνευματικαί, Homiliae spirituales 50 cimen ismert gyüjteményt. Weingarten ezt a későbbi mysticismus termékének tartja.

3) Cod. Theod. XII. I, 63. — 4) Weingarten, i. m. — 5) Severi Sulpicii b. Martini vita. Szerző a püspök tanitványa volt.

6) Regula Benedicti Cap. 73. — Benedek életét N. Gergely irta meg Dialogorum lib. IV. (II. könyvben) művében. Benedek négy tanitványa közlése után állitotta össze, minden kritika nélkül, ezen életrajzot, mely telve van csodás eseményekkel.

7) Életét Theodoretus szemtanu irta meg. L. Evagrius, H. E. I. 13. 14. — Az oszlop-szentség a pogány világból jutott a keresztyén világba. A pogány Syriában a hierapolisi templom közelében is éltek ilyen csoda-szentek ideiglenesen φαλλός alaku oszlopon, kik φαλλοβατεῖς nevet viseltek (Lucianus de Dea Syria c. 28. 29.).

60. A szentek tisztelete.

A keresztyén egyháznak a pogányság felett kivivott diadala a vértanuság korszakát bezárta; ettől fogva csak önkinzás által lehetett a szentek fényes seregébe bejutni. És igen számosan találkoztak olyanok, kik azt hitték, hogy ezen tövises út vezet legegyenesebben s leggyorsabban az üdvhöz. Azokat, kik legérzéketlenebbek voltak e gonosz világ, és legkegyetlenebbek önmaguk iránt, azokat a nép szava, mint isten szava, bizonyosan a szentek közé emelte. Látások segélyével olyan szenteket fedeztek fel, kiket már régen elfeledtek [1]), s kiknek azután történeti emlékek hiányában a mondák bűvös világából kölcsönöztek neveket és csodás tetteket. A *vértanuk* és *ereklyéik tisztelete* épen oly rohamosan emelkedett, a mily rohamosan esett alá a keresztyénség az eszményiség magaslatáról az anyagiasság legalsó fokára. A vértanuk sirjain oltárokat és templomokat emeltek (memoriae) [2]), vagy csontjaikat templomokba szállitották át (translationes); haláluk napjait az ünnepek közé sorozták. Az ereklyék oly becsesek voltak, hogy nemcsak templomok, hanem magánosok is igyekeztek ilyeneket szerezni. Az egyháznagyok kiváló egyéneknek kitüntetésképen ajándékoztak ereklyéket, pl. *I. Gergely* pápa *Reccarednek*, a nyugoti gothok királyának, Krisztus keresztjéből és Ker. János hajából ajándékozott egy keveset. Az ereklyék becsét csoda-tevő erejük méginkább emelte; az élelmesebbek ezen babonát felhasználva, az ereklyékkel kereskedést űztek és a legfurfangosabb csalásokat követték el [3]). Minden tartománynak, minden városnak jutott egy-egy védszent (patronus). A szentoknek forgalomba hozása oly általános lett, hogy a pogányok még gúny tárgyává tehették azon tényt, hogy a keresztyénség a pogányságot utánozza [4]). A római Pantheont az isten anyjának és az összes szenteknek templomává alakitották át (608.). Az *isten anyja* a szentek élére állittatott (a Nestoriusi viták után) s a szeplőtlen fogantatás hite szőnyegre került, habár még e felett a vélemények nagyon eltérők voltak.

A szentek tiszteletét az *angyalok* tisztelete követte. A tisztelet megközelitette az imádás határát, és Krisztusnak, az egyetlen közbenjárónak helyét, a tökélytelen és kétes közbenjárók egész serege foglalta el. A keresztyén hős kornak ezen emlékeit a *keresztyén népmonda* saját izlése szerént szinezte ki s egyes eszmék képviselőivé és typusaivá avatta fel. Igy sz. Ágnes az ő bárányával a kegyes szüziesség példányképének tekintetett; Kristof (*Χριστοφόρος*) a férfias bátorság typusa volt, ki minden földi nagyságot felkeresett, hogy a legnagyobbat szolgálja, és legnagyobbnak a gyermek Jézust találta. Azon ország, hol egykor Jézus élt, a kegyelet tárgya lett. A szent történet nevezetesebb helyei hagyományok után megállapittattak és pompás templomokkal jelöltettek. N. Constantinus az Üdvezitőnek állitólagos sirja felé a Feltámadás templomát épittette. Helena, a császár anyja, a *Szent-földre* zarándokolt s a Jordánban kereszteltette meg magát (326.). Példáját számosan követték s utóbb a húsvét alkalmából a zarándokoknak egész serege vonult Jerusalembe, hogy az Üdvezitő feltámadását a szent földön ünnepelhesse meg. Az ilyen szent tolongásoknak erkölcsi tekintetben káros hatása már akkor is oly nagy mértékben mutatkozott, hogy egyes egyházi atyák szükségesnek találták azok ellen felszólalni [6]. Még a *szenthelyek földjét* is a legdurvább babonára használták fel, annak csodás erőt tulajdonitottak. Állitólag azon *kereszt* is feltaláltatott, melyen Krisztus meghalt [7], és annak forgácsait ereklyékül oly nagy mennyiségben hordták szét, mintha folyvást megújult volna [8]. Ezen idő óta a keresztet nemcsak jelképül használták, hanem annak bűvös erőt tulajdonitottak [9].

1) Ambrosius Protasius és Gervasius tetemeit fedezte fel (Ambr. epist. 22. ad sororem). — 2) Euseb., De vita Const., III, 47.

3) Ez ellen I. Theodosius 386. adott ki törvényt (Cod. Theod. IX. XVII, 7.)

4) Julianus Apostata (Cyrillus adv. Julianum, X.). — 5) Már Ambrosius ajánlotta (Ambr., de viduis, c. 9.). — 6) Hieronymus, Epist. 13. ad Paulinum.

7) A 4. században keletkezett monda a kereszt feltalálásának dicsőségét Helenának tulajdonitotta; de ennek nincs történeti alapja. Euseb., De vita Const., III. 24. 25. — Rufinus, H. E. I. 7. közli ezen mondát.

8) Paulus Nolanus, Epist. 31. csak a jerusalemi püspök ajándékozhat Krisztus keresztjéből forgácsokat. — 9) Sozomenos, H. E. II. 2.

61. Istentisztelet, ünnepek.

Az istentisztelet ezen időszakban mind alakjára, mind tartalmára, mind fényére nézve lényegesen emelkedett. Azonban a hitviták anynyira igénybe vették az egyház munkásságát, hogy az istentisztelet fejlődésében még egyöntetűségről nem lehetett szó, s arra a korszel-

lem, nemzetiség és népszokások jelentékeny befolyást gyakoroltak. A kisebb eltérések idővel elsimultak ugyan; de Kelet és Nyugot között e tekintetben sem jöhetett létre egység.

A pogány cultusból a *tömjénezést* a keresztyének korán átvették (az 5. században) [1]; az *égő gyertyák* és *örök lámpák* a keresztyén templomokban is kedveltek lettek. A község összehivására előbb érclapokat használtak, melyeket kalapácscsal ütögettek; a 7. században megszólaltak a *harangok*, melyek számára előbb önálló, utóbb a templommal összefüggő tornyokat épitettek [2]. Keleten még ekkor a harangok nem találkoztak a hivek tetszésével. A hangszerek iránti ellenszenv miatt az *orgona* csak nagy nehezen juthatott be a nyugoti templomokba (Görögországból). Az *egyházi ének felelgető alakjában* Antiochiából került Nyugotra, hol különösen Ambrosius (Milanoban) sokat fáradozott annak terjesztésén, a 4. század végén [3].

Keleten az istentisztelet központját az *egyházi beszéd* tette, s a nép a jeles szónoki előadást megtapsolta. Nyugoton az *úrvacsorában* a hálaáldozat fogalmát a bűnáldozaté váltotta fel; az elemek átváltozásáról, habár még csak határozatlanúl, okoskodni kezdettek s azokat képekkel jelölték. Az elemeket babonás célokra is felhasználták. A *szeretet vendégségéből* a papok és szegények megvendégelése lett, melyet egyes családok valamelyik tagjuk halála alkalmával, a községek vértanuik emlékünnepén rendeztek (halotti tor); de Afrikában és Rómában ezen régi szokást ujra felelevenitették s a templomokban ünnepélyes alkalmakkor oly zajos lakomákat tartottak, hogy egyes egyházi atyák és zsinatok méltán megtámadhatták a szent helyeknek ilyen megszentségtelenitését [5]. A *hajnak* a fej bizonyos részén való *lenyirése*, mint a rabszolgaság (alázatosság) jelképe, mely Isis papjainál is szokásban volt, Nyugoton, az 5. század óta, előbb a *szerzeteseknél*, azután a *papoknál hajkorona* alakjában (tonsura Petri) [6] általános szokássá vált. A papság a különböző rendi fokozatokhoz és szent cselekvényekhez képest, különböző *ünnepélyes öltönyöket* kezdett viselni (a 4. század óta) [7]. A görög püspökök ünnepi öltönyéhez hasonló felöltőt (pallium) a pápák egyes kitünő püspököknek a 6. század óta kezdtek küldeni. A püspökök *gyürüt* és *pásztorbotot* Nyugoton a 7. század óta viseltek.

Az *ünnepek* száma ezen időszakban ujakkal szaporittatott. Már Constantinus elrendelte, hogy *vasárnapon* mindenféle világi foglalkozás szüneteljen és csak a sürgős mezei munka és a rabszolgák szabadon bocsátása engedtessék meg [8]. *Jézus születésének* emlékünnepét a 4. század óta december 25. ülték meg (Keleten 376 óta; d. natalis

Christi, ellentétben a pogány d. natalis Solis invicti és Saturnalia ünnepekkel, melyeket ezen időben ültek volt meg). Az ἐπιφάνεια-ból (l. 33. cimet) Keleten *vizkereszt* lett, a keresztség, az újjászületés ünnepe és ideje; Nyugoton ezen ünnephez azon szent hagyomány emlékét kötötték, mely szerént Keletről bölcs királyok mentek a gyermek Jézust imádni s azt *három sz. király ünnepének* nevezték. A nicaeai zsinat a zsidós passah ünnepet (l. 33. cim.) elvetette s a kisázsiai hiveket, kik ahoz ragaszkodtak, eretnekeknek tekintette (quartodecimani); a húsvét vasárnapjának kihirdetése az alexandriai püspökre bizatott, mivel a csillagászat ezen városban volt legvirágzóbb (Nisan hó 14 = a tavaszi napéjegyenlőséget követő első holdtölte utáni vasárnap = húsvét). A húsvétot megelőző *nagy böjtöt* az egyház előre kihirdette; ezen napok alatt minden törvénykezés, mulatság megszünt, sőt az utcai és vásári zajt is korlátozták. A nagy bőjtöt, N. Gergely rendeletére, a húsvét előtti hetedik hét szerdájával, a *hamvazó szerdával* (dies cinerum, caput jejunii, 6. század) kezdették meg. A nép a bőjt előtt azon igyekezett, hogy mindenféle mulatságból jól kivegye a részét. Ezen rosz szokás utóbb a *Carneval* (Caro vale, húshagyó kedd) felállitásával törvényesittetett, mely nap mindenféle bohóságnak, lakmározásnak sat. napjává lett (a pogány Saturnalia, Lupercalia és Floralia beleolvadt a Carnevalba). A quadragesima koronáját a *nagy hét* képezte (l. 33. c.), mely *virágvasárnappal* (pálmák ünnepe = ἑορτὴ τῶν βαΐων) kezdődött és nagyszombattal végződött.

Az egyház midőn Krisztust istenembernek elismerte, épen Krisztus érdekében az anyáról, *Máriáról* sem feledkezhetett meg s az ő tiszteletére is ünnepeket rendelt. Igy keletkeztek a *Mária ünnepek*, (nevezetesen az angyal hirül adásának ünnepe (festum annuntiationis beatae virginis Mariae) vagy gyümölcsoltó Boldog-asszony napja márc. 25., Krisztus fogantatásának emlékére (a 7. század óta); Mária tisztulásának ünnepe (festum purificationis b. v. Mariae) vagy gyertyaszentelő Boldog-asszony napja febr. 2. (alkalmasint visszaemlékezés a pogány Februá-ra).

A keleti egyház, hogy *minden szentnek* és *vértanunak* eleget tegyen, a pünkösd utáni vasárnapot az ők tiszteletére szentelte (a 4. század óta); ugyanezen indokból kezdte a nyugoti egyház *minden szent napját* megülni nov. 1. (a 7. század óta). Ezekhez járultak még: *István*, első vértanu emléke (dec. 26.); az *apró szentek* ünnepe (dec. 28.) a bethlehemi gyermek-vérfürdő emlékére; *Péter* és *Pál* napja (jun. 29.), a két apostol halálának vagy mennyei születésének emlékére; *Péter székfoglalása* vagy Üszögös sz. Péter napja (feb.

22.), mely eredetileg a római püspökség alapitásának emléke volt, de ehez némi visszaemlékezés járult az ó római halottak ünnepére (feb. 19.) s a keresztyének is azt, mint halottak emlékét, áldozati lakomákkal ülték meg; *Keresztelő sz. János* napja (jun. 24.) az ő földi születésének emlékére; a *kereszt felmagasztaltatásának* ünnepe (szept. 14.) annak emlékére állittatott fel, hogy Heraclius császár Krisztusnak a persák által Jerusalemből elrabolt keresztjét (631.) ujra viszszanyerte és nagy ünnepélylyel a Golgathára vitte, hogy a szent sir templomában tűzze fel. A 6. században életbe lépett az *Úr jövetelének* ünnepe (Dominica Adventus), mely a Krisztusra vonatkozó nagy ünnepekre a hiveket előkészitette s a húsvét mellett az egyházi év kezdetévé vált; e napok azon ős keresztyén remény emlékét őrizték meg, mely szerént Krisztus ujra megjelenik e földön, mely reményről azonban már ezen időben kezdettek lemondani. A polgári év kezdetével egybekötött ünnepélyeket, melyek nagyon zajosan és féktelenül folytak le, az egyház előbb bűnbánati napokkal igyekezett helyettesitni, a 7. században pedig ezt néhol ugy kezdették megünnepelni, mint a Krisztus környülmetéltetésének emlékét.

Keleten az *egyházi évet* húsvéttal, majd quadragesimával vagy epiphaniával kezdették, végre az ó-szövetségi év kezdeténél, szeptember hónál állapodtak meg. Az egyházi évet a négy evangelium szerént négy részre osztották (lectio continua). A *nyugoti egyház*, némi ingadozás után, az év kezdetét az *első advent* napra helyezte s az *évet két főrészre* osztotta (Semestre Domini et Ecclesiae). Az első félévet a Jézus élete főbb eseményei után (karácson, húsvét, pünkösd, az ezekhez tartozó vasárnapokkal, melyek a váltság kezdetét, fejlődését és befejezését jelölik) teljesen kifejtették. A második félév csak vázlatosan képeztetett ki (Péter és Pál napja = fundatio ecclesiae; sz. Lőrinc fő vértanu = ecclesia militans; sz. Mihály = ecclesia triumphans).

1) Pseudodionysius Areopagita, De eccl. hier. c. 3.

2) Harangokat állitólag előbb Nolában, Campaniában használtak; innen jutott Rómába és másfelé.

3) Sokrates (H. E. VI. 7.) a felelgető ének feltalálását Ignatius antiochiai püspöknek, Theodoretus (H. E. II. 24.) Flaviusnak és Diodorusnak (Antiochiában) tulajdonitja. — Mindkettő az antiochiai származás mellett bizonyit.

4) Basilii epist. 93. ad Caesarium. — 5) Augustinus, Epist. 22. — Conc. Hippon., 393. — Conc. Carthag. III. c. 30.

6) A római papok a fej bubjáról nyirték le hajukat, ez a tonsura Petri; a brit papok s általában a szerzetesek, a régibb időben, a homlokukat kopaszitották meg s ezt nevezték tonsura Simonis magi néven. Paulini Nol. Ep. VII. — Beda Ven. H. E. Anglorum, V. 21.

7) Minden pap fehér lenöltönyt viselt (vestis alba, στιχάριον); a püspök, presbyter és diakonus e felett orariumot (ὠράριον), később stolát; a püspök és presbyter ezeken kivül köpenyt (φαιλόνης = planeta, casula) hordozott.

8) Ekkor a vasárnap (dies solis), mint a feltámadás heti ünnepe, a Nap ünnepével egybe volt foglalva. Constantinus a nundinákat (= kilencedik nap, szünnap = vásárnap) vasárnapra tette át. 1. vasárnapi törvény Cod. Just. III. tit. 12. l. 3. — 2. vasárnapi tör. Cod. Theod. II. tit. 8. l. 1. — Euseb. (De vita Const. IV. 18.) és Sozomenos (H. E. I. 8.) szerént Constantinus a péntek megünneplését is elrendelte.

62. Az egyházi épitészet és művészet.

A pogány templomoknak, mint az istenek szobrai befogadására szánt helyiségeknek alakja nem felelt meg a keresztyén cultus kivánalmainak. Annál alkalmasabbak voltak a *basilikák*, a rómaiak nyilvános vásár és törvénykezési helyiségei. Ezeken kevés módositást kellett tenni és a cultus befogadására egészen alkalmasokká lettek. Ezen *átalakitás* abból állott, hogy a nagy félkörü fülke elől (ez volt a biróság helyisége) az oszlopokat eltávolitották, az épületnek nagy, közép terét, mely fedetlen volt, befedték s igy a vásárcsarnokot a birói fülkével szerves összeköttetésbe hozták.

A *basilika* rendesen nyugot-keleti irányban emelt hosszu négyszögü épület, melyet két vagy négy oszlopsor *három* vagy *öt hajóra* oszt. A közép hajó, a magasan fekvő ablakok miatt, az oldal hajók felett jóval kiemelkedik és egy *nagy félkör-alaku fülkében* (ἀψίς, concha, tribuna, sanctuarium, βῆμα) végződik. Az oszlopok felett azonnal a gerendázat következik érc vagy festett diszitményekkel, vagy még egy oszlopsor és erre a meglehetősen lapos fedél. A *fő kapuzatot*, mely a templomnak nyugoti keskeny oldalán volt alkalmazva, egy négyszögü *udvar* (αἴθριον, atrium, paradisus) előzte meg, melyet befelé nyilt és fedett *oszlopos folyosó* szegélyzett. Az udvar közepén *kút* volt (κρήνη, φιάλη, cantharus, fons, piscina), melybe a templomba menő hivek kezeiket megmosták; ezen helyiség a sirok és emlékek számára volt fenntartva; de itt foglaltak helyet kezdetben a katechumenusok, bünbánók és avatatlanok is. A mely basilikának nem volt udvara, annak belsejében, a főkapu közelében, a hajók szélességében egy fal- vagy rács-*korlátot* vontak (= νάρθηξ = pálca) és az igy keletkezett keskeny helyiségben foglaltak helyet a bünbánók. Némely basilikának nem volt ugyan udvara, de a főkapunál az egész templom szélességét elfoglaló *oszlopos pitvara* volt; ezen helyiségben volt aztán felállitva a kút (= mosdó medence), itt foglaltak helyet a bünbánók, koldusok, itt vendégelték meg a szegényeket és itt tartották meg a szeretet-vendégségét. A pár lépcsővel emeltebb nagy fülke vagy *szentély* (βῆμα

= lépcső) rácsozattal és függönynyel volt a templom hajójától elválasztva; ezen helyiségben volt az *oltár* (kezdetben egy templomban csak egy oltár volt), e megett voltak a fal mellett elhelyezve az *áldozárok ülései*, közbül a *püspökök székével* (*καθέδρα*). Némely bisilikánál az apsist a közép hajótól *kereszt-hajó* választotta el; az ekként megnagyobbodott szentélybe, a közép hajó végén a *diadalkapun* (arcus triumphalis, melynek nyilása az apsis nyilásának felelt meg), az oldal hajók végén pedig kisebb kapukon át lehetett bejutni. Az oltár előtt volt elhelyezve egy emeltebb *karzat* az énekesek számára; ennek egyik, vagy mindkét szegletéhez *szószék* volt kapcsolva (*ἄμβων*).

Ezek szerént egy teljesen kifejlett *basilika három részből* állott: a *szentélyből* a papi testület számára; a három vagy öt hajóra osztott *csarnokból* a nép számára; és az oszlopos *pitvarból* (udvarral vagy a nélkül) a hittanulók és bűnbánók számára. — A basilika főbb részei (ha t. i. keresztthajója is van) alapjukban *kereszt alakot* (T = crux commissa) képeznek. Nevezetesebb emlékek ezen időből a sz. Kelemen, sz. Pál és a régi sz. Péter basilikák Rómában; szent István székesfehérvári bisilikája hazánkban [1]).

A *byzanci kúp-épitészet* alapját a *görög kereszt* (+, mind a négy ág egyenlő) képezi, melynek egymást metsző tere felett a lapos fedél helyett tömör oszlopokon nyugvó nagyszerü *kúp* emelkedik, s ehez rendesen több fél és egész, kisebb kúp csatlakozik. Az oltár számára itt is megmarad a nagy *félkör fülke*; de a szertartások kifejlődése a mellék helyiségekben több *oltár-fülke* épitését tette szükségessé; továbbá keleti szokás szerént a nők számára külön helyiség kivántatván, a mellék helyiségek felibe *női karzatokat* rendeztek be, melyeknek oszlopos-ivezetes nyilt fele a közép főtérre nézett. A nyugoti oldalon a fő épülethez *oszlopos tornác* csatlakozott, melyet rendesen két kisebb kúp diszitett; innen vezettek lépcsők a karzatokra és a földalatti helyiségekbe [2]). E nemben kitünő helyet foglal el a Zsofia templom Constantinapolyban, melyet a leégés után I. Justinianus császár épittetett fel (538.) és a sz. Vitalis Ravennában, mely a görög uralom idejében épült (526—547). Hazánkban ilynemü templom a régibb korból nem maradt fenn.

Kisebb templomok vagy *keresztelő kápolnák* számára alkalmas alak volt a *római rotunda*, egy kerek vagy sokszögü épület, melynek belső terét egy vagy több oszlop-kör, kapuzatát pedig oszlopos tornác diszitette [3]).

A templom falait belől, különösen a szentélyét *mozaik képekkel* vagy *falfestményekkel* ékesitették. Szép mozaik maradt fenn a

római sz. Pál basilikának apsisában, mely Krisztust és a tanitványokat ábrázolja. A falfestményeket már a katakombákban alkalmazták; ezek közt Krisztusnak arcképei, főleg a Krisztust Orpheus alakjában ábrázoló kép, érdemelnek emlitést [4]). Később *Krisztust*, mint *Üdvezitőt* (Salvator), tanitványai körében, az üdv jelvényeivel feldiszitve és ó római öltönyben kezdették ábrázolni. A 7. századtól fogva a byzanci modor lett uralkodó; mesterei a természet iránt semmi érzéket sem tanusitottak, az eszményitésről fogalmuk sem volt, ellenkezőleg ecseteik alól feszes, szegletes, élettelen, ijesztő vagy szánalomra méltó alakok kerültek ki. A Nestoriusi vita után forgalomba jöttek a *Mária képek* a gyermek Jézussal [5]). Az emlitetteken kivül a képek tárgyait az ó- és új-szövetségi szenttörténetek, a szentek életei és szenvedései szolgáltatták. Az *Atya* lefestése még nem volt szokásban; mert azon elvet tartották szem előtt, hogy az Atya csak a Fiuban lett láthatóvá. A szertartásos könyveket (pergamen-tekercseket) *miniatur képekkel* diszitették, de ezek a pogány művészetnek csak halvány utánzatai.

A *szobrászat* nehezen nyert polgárjogot a keresztyén egyházban, főleg Keleten. A kezdetben mutatkozott ellenszenv azonban Nyugoton csakhamar eltünt s a művészek vésői a keresztyén egyház szolgálatába szegődtek. Ezen időből *két jeles szobormű* maradt fenn, egyik sz. Hippolytusnak állitólagos ülő szobra (a Lateranumi museumban), a másik szent Péternek ülő ércszobra (a római sz. Péter templomban) [6]). Mindkettő a császárság jobb műveire emlékeztet. Az új keresztyén szobrászat sok készséget örökölt a letünt pogány ó kortól; de később a helytelen kegyelet és elfogultság itt is, miként a művészet többi ágában, káros hatásu volt. — A *kőkoporsók* féldombor művein a keresztyén és pogány jelképek elegyesen fordulnak elé. Ezek közt kitünő helyet foglal el Junius Bassus (mgh. 359.) kőkoporsója Rómában, mely Jézus életéből és az ó-szövetség történetéből vett jelenetekkel van boritva, s melyen még a pogány művészet tökélyesebb izlésének nyoma nem enyészett el egészen [7]). A korábbi időből való kisebb elefántcsont, érc és fa *faragott müveken* hasonlóképen meglátszik az elfogulatlan műérzék. Ide sorolhatók azon kerek *szelencék* (πυξίς), melyeket az ostya megőrzésére használtak; az *iró táblák* (δίπτυχον), melyeknek belseje viaszszal, külseje faragványokkal volt boritva. Az ilyen táblákat a keresztyén templomokban is alkalmazták, nevezetesen ezekbe jegyezték be s ezekből olvasták fel vasárnapi istentisztelet alkalmával a főhatóságok, püspökök, vértanuk, hitvallók, halottak, kegyes adakozók sat. neveit. E nemben jelesek: a Constantius diptychona, a trieri elefántcsont diptychon, mely utóbbi egy ünnepélyes, vallásos jel-

legü bevonulást ábrázol [6]). Az aranynyal, ezüsttel és szines fonallal való *himzésnek* az oltár mennyezeteknél használt függönyökön, zászlókon, különböző szőnyegeken, papi öltönyökön sat. való alkalmazása az ilynemü művészi tevékenységnek elég foglalkozást adott.

Az *ünnepi meneteknél* zászlókat (vexilla) és kereszteket (cruces stationarii) hordoztak, tömjénnel füstöltek, égő gyertyákat vagy fáklyákat vittek, énekkarok működtek; egyszóval a keresztyén egyház oly fényt kezdett kifejteni, minőt az első keresztyének a pogányoknak hibáúl róttak fel.

Az egész keresztyén művészetnek eredeti célja a volt, hogy a természetfelettit érzékelhetővé, láthatóvá tegye. Főleg a képek arra valók voltak, hogy az értelmileg fejletlen nép előtt a vallás tanait, eszméit világossá tegyék, megmagyarázzák. *I. Gergely* is ugy nyilatkozott, midőn némely püspökök a képeket a templomokból eltávolitották, hogy a ki olvasni nem tud, a képekről vallásos oktatást vehet. Azonban a nép nem igy gondolkodott; neki Krisztusnak hiteles képei kellettek, a papság a szükségletet fedezte s Lukács által készitett, égből hullott sat. Krisztus-képek jöttek forgalomba; melyeket azután a szentek képei követtek. E képek némelyike vért izzadott, másika mindenféle betegség ellen (csak a butaság ellen nem) hasznos gyógyszernek találtatott s mint ilyen előbb nagyra becsültetett, utóbb imádtatott. Egyszóval a képekkel annyi visszaélés történt, hogy Augustinus méltán panaszolhatott azok ellen, azt állitván, hogy isten az új-szövetségi egyházat szabadságba helyezte, de az emberek azt oly sok szertartással terhelik, hogy régen a zsidók a törvény nyügeiben könnyebben mozoghattak, mint a keresztyének jelenleg a szabadságban.

1) A basilikákról l. Kugler, Handbuch d. Kunstgeschichte (4. kiad. Stuttgart, 1861.) I. k. 210—216. l. — Lübke, Geschichte der Architektur (2. kiad. Köln. 1858.) 173—182. l — Guhl u. Koner, Das Leben der Griechen u. Römer (2. kiad. Berlin, 1864.) 480—486. l. — Kraus, Die christl. Kunst cet. (Leipzig, 1872.) 154—166. l. — Euseb., H. E. X. 4. — Henszlmann, Régészeti kalauz (Pest. 1866.) 3—6. l. — Henszlmann, Magyarország ó-keresztyén, román és átmeneti stylü műemlékeinek rövid ismertetése (Budapest, 1876.) 37—52. l.

2) Lübke, i. m. 184—200. l. — Kugler, i. m. I. k. 231—238. l. Henszlmann, Rég. kalauz. 2. l. — Evagrius, H. E. IV. 30.

3) Kraus, i. m. 181—182. l. — Kugler, i. m. I. k. 216—219.

4) Kraus, i. m. 102. 103. 210.

5) Kraus, i. m. 100. l. A keleti bölcsek imádását tárgyazó csinos kép még elég élénk jelenetet rajzol. — Ezen időszak festészetéről l. Kugler, i. m. I. k. 225—230.; 239—244.; 253—259. l.

6) Kraus, i. m. 111. 113. l. — Hippolytus szobrának csak alsó fele, a húsvéti táblázattal és Hippolytus némely műveinek cimjegyzékével, eredeti; a fő és felsőbb rész ujabb keletü mű. Sz. Péter eredetiségét is sokan kétségbe vonták.

7) U. o. 117. l. — 8) U. o.
lyek szerént, az Úr varratlan ruháj
az isten anyja övének Constantinápo
474.) ábrázolná; talán az utóbbi va
lan tagu alak látásán önkénytelenül
Kugler, i. m. I. k. 221—225.; 238
9) Gregorii I. Epist. 9. — 1

teljesen helyreállitotta (egy
az ellenzék elhallgatott
évi ünnepet rendelt
még a képeknek
ludt. Bukását
ép fejlődött
erősza-

63. A képek

Keleten a képek tisztel
tot, a hol már a túlzások
válni. Igy pl. a szentek ké
képekről levakart festéket az
szentelt kenyeret valamely s
kezéből fogadják el Krisztus testét sat. Az iszlam hívei
ezt látva, jogosan szemükre vethették a görög keresztyéneknek, hogy a pogány bálványimádásba visszaestek. Ily körülmények közt 3. *Leo* (Isauriai, 717—741) görög császár kisérletet tett ezen túlzások megszüntetésére; ő ugy gondolkodott, hogy az iszlam terjedésének és annak, hogy a zsidók oly makacsúl ragaszkodnak ősi hitükhöz, oka a keresztyén képtisztelet elfajulásában rejlik [1]), s ha azt korlátozni fogja a keresztyén egyház elvesztett területeit visszaszerezheti. Ezen cél elérése végett előbb *elrendelte*, hogy a templomokban a képeket magasabbra helyezzék, hogy azokat a nép ne csókolhassa (726.). Ezen rendszabályt *Germanus*, constantinápolyi patriarcha, a szerzetesség és a nép nagy része ellenszenvvel fogadta. A császár midőn átlátta, hogy ezen rendszabálylyal célt nem ér, *megparancsolta*, hogy a képeket a templomokból távolitsák el (730.). Erre Germanus patriarcha, ki a Krisztus leábrázolását az ige megtestesülése nagy titka bevallásának és a doketismus megcáfolásának tekintette, hivataláról lemondott; *Damaskusi János* szerzetes pedig a képeket sok álbölcsészeti bizonyitékkal védte, de ezeknél fontosabb volt azon nyilatkozata, hogy a császárnak nincs joga az egyház ügyeibe beavatkozni, mivel az a püspökök hatáskörébe tartozik. Ezen rendeletnek csak Róma és az arab uralom alá került tartományok nem tettek eleget; a birodalom többi részében a képek eltávolitása katonai karhatalommal és nem valami kiméletes módon hajtatott végre. A szerzetesek megkisérlették a nép felizgatását, de a tervezett zendülések még csirájukban elfojtattak. Ezen ujitásnál sem tartották meg a helyes közép utat, hanem azok, kik az egyik szélsőséget törekedtek ellensúlyozni, a másik szélsőségbe estek. Igy történt, hogy mig egyfelől a szigoru tilalmak a képek iránti vak ragaszkodást

legü bevonulást ábrázol [8]). ták; addig másfelől a képek iránti ellenvaló *himzésnek* az oltár kiterjedt. Ezen küzdelemben némely gondolat kon, különböző szőny usnak a katholikus realismussal való harcára, az ilynemü művészi szabadságra törekvő egyháznak az állami minden- Az *ünnep* ltakozására emlékeztet; különben pedig az absolut világ stationarii) ho papuralom mérközött meg egymással. Az egész birodakat vittek ártra szakadt, a *képtisztelők* (εἰκονολάτραι) és *képrombolók* fényt k άσται) pártjára. A viszály a császár halálával sem szünt meg. hibá eo fia és utóda, 5. *Constantinus* (Kopronimus; 741—775) atynak elkezdett művét tovább folytatta, s hogy annak annál szilárdabb biztositékot szerezzen, Constantinápolyban (754.) *zsinatot* tartott, hogy itt az egyház törvényes képviselete a császári törekvést szentesitse. Ezen zsinaton (mintegy 338 püspök jelent meg, kik közül többen meggyőződésből, de még többen a császári parancsnak ellenszegülni nem merve) a képtisztelet ellen erős határozatot és szigoru kánonokat hoztak [2]). A képtiszteletet pártoló püspököket letétellel, a szerzeteseket és világiakat kirekesztéssel fenyegették; de Róma és a görög Ázsia nem ismerte el ezen végzések érvényességét. A nép, a festők és szerzetesek által felbujtogatva, tömeges zendülések által igyekezett a rendeletek végrehajtását meggátolni. Ezen ellenszegülés csak az üldözés kiméletlenségét fokozta, de a dolgon semmit sem változtatott. A bujtogató szerzetesek közül igen soknak fülét és orrát vágták le, másoknak szemét szurták ki, és a hütelen szerzetesek és apácák zárdáit a hü katonák nyerték el laktanyáúl sat. Ezen kemény üldözés folytán a byzanci birodalomban a szerzetesség és képtisztelet közel jutott a megsemmisüléshez. A következő császárok (4. Leo Chazarus, 775—780; 6. Constantinus Porphyrogenitus, 780—802; 5. Leo Armenus, 813—820; 2. Mihály Balbus, 820—829; Theophilus, 829—842) tovább folytatták a küzdelmet a képvédő papság és nép ellen. Végre két uralomra vágyó császárné a százados küzdelemnek a képtisztelők javára véget vetett. *Irene* (4. Leo neje) férje hirtelen halála után [3]), mint fiának (6. Constantinusnak) [4]) gyámja új zsinatot akart összehivni Constantinapolyba (786.), de ezt a képromboló párt megakadályozta. A császárné most a főváros mellőzésével *Nicaeába* hivott össze zsinatot (787. ez a II. nic. és a 7. közzsinat), melyen 1. *Hadrianus* pápa követei is megjelentek. A zsinat a képek *tiszteletét* (προσκύνησις) szentesitette és kimondta, hogy az *imádás* (λατρεία) csak a háromságot illeti; ezenkivül átkot mondott mindazokra, kik a hagyomány és sz. atyák tekintélyét megvetik. Végre *Theodora* (Theophilus neje) férje halála után részint áhitatosságból, részint politikából a képek tisztele-

tét, az ismételt harcok után, az egyházban teljesen helyreállitotta (egy constantinápolyi zsinaton, 842.). Ezen idő óta az ellenzék elhallgatott s Theodora az igazhitüség diadalának emlékére évi ünnepet rendelt (ἡ κυριακὴ τῆς ὀρθοδοξίας). Később is találkoztak még a képeknek egyes ellenzői, de ezen ujitási törekvés lassanként elaludt. Bukását azon körülmény fejti meg, hogy e reform alapját nem a nép fejlődött gondolkodásmódjában, hanem a császári akaratban találta fel, erőszakolt reformok pedig nem számithatnak tartós sikerre.

1) Theophanes, Chronographia ad ann. VI. Leonis.

2) A zsinati határozatnak fontosabb részlete következő: „Jézus a daemonok átkos tanától megszabaditott és istennek lélekben és igazságban imádását tanitotta. A gonoszság szelleme azonban a bálványozást keresztyén lepelbe burkoltan ujra életbe léptette. De Krisztus kegyes királyokat támasztott, hogy az ördögi ármányt és hazugságot megsemmisitsék." Az acta Nic. II. emliti.

3) Állitólag ezen ördögi nő férjét méreggel ölte meg, hogy aztán kiskoru fia helyett maga uralkodhassék.

4) Irene saját emlitett fiának, midőn ez húsz éves korában maga akart kormányozni, szemeit kiszúratta s ugy hagyta elpusztulni. L. Spanhemius, Hist. Eccl., 1307. l.

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN ÉS TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE.

64. A háromsági vita. Arius, Athanasius, Eusebius.

Ezen időszak kezdetén az egyes hitcikkek oly egyszerüek voltak, hogy a különböző fejtegetésre és szabad vizsgálásra tágas tért engedtek. E körülmény idézte fel azon hitvitákat, melyek az egyházi tannak fejlődését nagy mértékben elősegitették; de ez hozta létre azon zsinatokat is, melyek az egyház egysége érdekében a hitvallást megállapitották s e szűk körön kivül a szabad vizsgálódásra békót tettek. És e viták nem maradtak az iskolák és gyülés-termek falai közt, hanem kivitettek az utcákra, a terekre, hol a szembe álló pártok nem egyszer véres erőszakoskodással igyekeztek bebizonyitni, hogy részükön van az igazság. E harc most szóval és tollal, majd fegyverrel századokon át elhúzódott, s nemcsak az egyház, hanem a birodalom politikai életének is központját képezte.

Ezen tanviták első tárgyát a *háromság* képezte. A megoldandó kérdés most is ugyanaz volt, a mely a megelőző időszakban; nevezetesen, hogy minő természetü és lényegü a Krisztusban emberré lett

Logos, és ez minő viszonyban áll az Atyához? E kérdések most végleges megoldást nyertek s a létre jött megállapodások *közzsinatokon* szentesittettek.

Arius (313 óta) alexandriai presbyter [1]), hogy az Origenesi tannak azon ellentmondását, mely szerént a Fiu istennek akaratából öröktől fogva hozatott létre (l. 39. cim.), megszüntesse: a Fiunak az Atyához való viszonyára vonatkozólag, a *következő tant* fejtette ki. Az istenség lényeges ismertető jele, hogy létének oka önmagában van, hogy nem született (ἀγέννητος). A *Fiu* fogalmától elválhatlan a *születés* fogalma, ennélfogva ő *véges lény*; igaz, hogy első, legtökéletesebb teremtmény és *világ-teremtő*, de mégis csak véges lény. Egyedül az *Atya igazi isten.* Minthogy továbbá az Atya állománya oszthatatlan, a *Fiu* nem származhatott az ő lényegéből, hanem az atya akarata következtében *semmiből teremtetett* s igy az *Atyától lényegére nézve különbözik.* Miután csak az lehet örök, a minek oka önmagában van, ennélfogva a Fiu *nem öröktől fogva való* (nem az időben teremtetett, mert az idő a világ teremtésével kezdődik), ámbár nem volt olyan idő, midőn ő nem volt, de teremtetése előtt mégsem létezett [2]). Arius a vita folyamában még emlitett tételeiből azon következtetésre is eljutott, hogy a Fiu, miután az Atyától lényegére nézve különbözik, mind értelmi, mind erkölcsi tekintetben, az Atyánál korlátoltabb és tévedésnek alávetett lény; de ha nem igazi isten is, annak nevezhető és *imádásra méltó* [3]).

Midőn Arius ezen tanokat nyiltan kezdette hirdetni, bevádolták, hogy Krisztus istenségét tagadja. Erre Arius és az alexandriai püspök, *Sándor* közt a viszály kitört (318.). Sándor az Origenesi tannak azon részére fektette a fő súlyt, mely szerént a *Logos öröktől fogva az Atya lényegéből származott és vele egyenlő lényegü.* Sándor, miután Ariust tana visszavonására sikertelenül szólitotta fel, Alexandriában (321.) *zsinatot* hivott össze, mely Ariust hivatalából letette és tanára kimondta a kárhoztató itéletet. Sándor eljárását körlevelekben igazolta, Arius ezzel szemben saját nézeteit irodalmi úton igyekezett szélesebb körben terjeszteni [5]). A népnek és a keleti püspököknek egy része Arius mellett foglalt pártállást (Eusebius nikomediai és Eusebius caesareai püspökök), melynek következtében az egész Kelet két ellenséges pártra szakadt. *Constantinus* ezen viszályról értesülvén, Alexandriába a két pártvezérnek *levelet* [6]) irt és *Hosius* kordovai püspököt bizta meg a béke helyreállitásával; de midőn békitő kisérlete eredménytelen maradt, *Nicaeába* az 1. *közzsinatot* 325. összehivta (l. 56. c.). A gyülésen nagyon különböző vélemények voltak képvi-

selve, sem Ariusnak sem Sándornak nem volt többsége. A *többség közvetitő állást* foglalt el, s ugy gondolkodott, hogy Ariusnak alárendeltségi elmélete igen élesen van kifejtve, Sándor tanában pedig sabellianismus lappang (l. 41. c.) és a ditheismus világos. De Sándor pártja az ifju, kitünő szemlélődő tehetségü *Athanasius* [7]) lelkes ékesszólása következtében, miután a császár is ezen nézetnek nyeretett meg, teljes diadalt aratott. A zsinat Arius tanát elvetette, a régi kiáramlás tanát azon tétellel egészitette ki, hogy *a Fiu egyenlő lényegü az Atyával* (*ὁμοούσιος τῷ πατρί*) [8]), Ariust kiátkozta s iratait elégetésre itélte (l. ezen cim 5. j.). Ezen hitvallást részint félelemből, részint a béke kedveért az ellennézetü püspökök is aláirták. Csak két egyiptomi püspök, *Theonas* és *Secundus* követte Ariust illyriai számüzetésébe. A nikomediai *Eusebius*, ki a hitvallást aláirta, de Arius számüzetését vonakodott aláirni, Galliába számüzetett.

Azonban a világi hatalom segélyével létre jött hitvallás a kérdést nem oldotta meg véglegesen. A nicaeai párt vezére, Athanasius, mint alexandriai püspök, a Krisztus istensége érdekében minden követ megmozditott. Az ellenpárt, az arianusok, az egy istenség védőinek tartották magukat, s mindkét párt azt hitte, hogy az igazság az ő részén van. Constantinus részint haldokló nővérének, Constantiának kivánatára, részint tekintélyes püspökök rábeszélésére a számüzötteket visszahivta s később Ariusnak az egyházba való ünnepélyes felvételét is elrendelte. Athanasius ezen rendeletnek nem engedelmeskedett, s miért a *tyrusi zsinaton* (335.) letétetett s a császár által Trierbe számüzetett. Arius az egyházba való ünnepélyes felvételt megelőző napon, 80 éves korában, hirtelen meghalt (336.) [9]). Ellenei váratlan halálát isten büntetésének, barátai mérgezésnek tulajdonitották.

2. *Constantinus* ugyan visszahivta Athanasiust, de *Constantius* a nikomediai Eusebius [10]) mellett nyilatkozott, s őt a constantinapolyi patriarchai székre emelte (338.). Eusebius mint a valódi nicaeai többség vezére, az *antiochiai zsinaton* (341.) kivitte, hogy a nicaeai hitvallás ugy módosittassék, hogy az arianusi formulákkal együtt a nicaeai egyenlő lényegüség is mellőztessék. Ezen zsinat *négy hitvallási formulát* szerkesztett, melyek szerént a *Logos öröktől fogva az Atya lényegéből származott*, *az Atyáéhoz hasonló lényegü* (*ὁμοιούσιος*) és *az Atyának alá van rendelve* [11]). Eusebius pártja (a későbbi semiarianusok vagy eusebianusok) Keleten a többségre támaszkodhatott, mig Nyugot Athanasius felé hajlott. *Constantius* és *Constans*, a vallásos viszály megszüntetése végett, közmegegyezéssel *új zsinatot* hivtak össze *Sardicában* (Dacia Mediterraneában, 343.);

de a béke-kisérlet szakadást eredményezett. Ugyanis midőn a keletiek észrevették, hogy Athanasius pártja többségben lesz, azon ürügy alatt, hogy a persákon nyert diadal megünneplése végett haza kell menniök, oda hagyták a zsinatot s a szomszédos *Philippopolisban* (Thraciában) folytatták a gyülést.

Midőn Constantius a birodalom egyedüli ura lett (l. 47. c.), a nicaeai hitvallás megsemmisitését Nyugoton is munkába vette. A nyugoti püspököket több zsinaton (Arelate = Arles, 353.; Mediolanum = Milano, 355.; Ariminium = Rimini, 359.; Seleukia, Kisázsiában ugyanazon évben) arra kényszeritették, hogy Athanasiust kárhoztassák és egy semiarianusi hitvallást irjanak alá. Ezen ténynyel a *semiarianismus* Keleten és Nyugoton *uralkodóvá lett*.

Azonban a semiarianusok (= eusebianus) és határozott arianusok közt a békés egyetértést már a 2. *sirmiumi* (Alsó-Pannoniában, 357.) *zsinat óta* megzavarták egyesek túlzásai. *Aetius* antiochiai diakonus (mgh. 370.) és *Eunomius* cyzicusi püspök (a Propontis mellett, mgh. 399.) azt vitatta, hogy a *Fiu lényegére nézve az Atyához nem hasonló* (ἀνόμοιος) és hogy a Fiu semmiből teremtetett (ἐξ οὐκ ὄντων, miként Arius állitotta) [12]. A semiarianusok komoly közvetitő pártja sem maradt tétlenül; ennek vezére *Basilius* az ancyrai püspök volt; maga Constantius is ezen párthoz szitott; de az udvarnál egy párt, az anomoeusok (ἀνόμοιος után neveztettek igy) javára, kivitte, hogy az οὐσία, mint a sz. irásban elé sem forduló kifejezés és minden viszálynak okozója mellőztessék. Ily szellemben készült el a 2. *sirmiumi zsinat hitvallása* (357.). Erre *Basilius* ancyrai püspök, székhelyén *zsinatot* tartott (358.), mely egy terjedelmes iratban a semiarianus tant kifejtette, az arianusi tant pedig elvetette [13]. A mint Constantius ezen mozgalomról értesült s meggyőződött arról, hogy a 2. sirmiumi symbolum az anomoeusoknak kedvez; azonnal új zsinatot hivott össze Sirmiumba (akkori tartózkodási helyére, 358.), hogy az elkövetett hiba helyrehozassék. Ezen 3. *sirmiumi zsinat* a 2. sirmiumi zsinat symbolumát elvetette, az ancyrai zsinatnak kárhoztató kánonait aláirta és egy *új formulát* szerkesztett, mely szerént a *Fiu az Atyához mindenben hasonló* (ὅμοιος κατὰ πάντα), *a mint a szentirás tanitja* [14].

A császári befolyás alatt álló zsinatok végzései nem voltak képesek hit dolgában az egységet helyreállitani; a trónváltozások a pártok emelkedését vagy bukását idézték elő. Constantius halála után (361.) Nyugoton újra Athanasius pártja jutott hatalomra; ellenben Keleten *Valens* császár (364—378) Athanasius hiveit üldözte, sőt

haragját a semiarianusokkal is éreztette, midőn ezek az Athanasius nézetei felé kezdettek hajolni. Az elkeseredett pártok nemcsak a szentirás, hagyomány és okoskodás fegyvereivel harcoltak egymás ellen, hanem csellel s utolsó esetben a felbujtogatott tömegek ökleivel igyekeztek nézeteiknek érvényt szerezni.

Ezen idő alatt még más *mellékes viták* is kerültek szőnyegre s új szakadásokat idéztek elé. Igy *Marcellus*, ancyrai püspök, ki a nicaeai egyenlölényegüségnek buzgó védője volt, a sabellianismushoz közeledett s azt állitotta, hogy a *Logos istennek örök bölcsesége* s oly viszonyban van az atyához, mint a gondolat az emberhez. Midőn isten a világteremtő szót kimondta, ekkor a Logos mint *istennek ható ereje* nyilvánossá lett; ezen erő azután áthatotta az ember Jézust is, azaz az ige megtestesült. A *Krisztusban működő erő nem külön személy*, a személyiség fogalma csak az Atyához járulhat; ezen erőnek mindenkorra való befogadására az emberi alak nem elegendő, csak a megváltás alatt tartózkodott abban, a megváltás bevégeztével (az utolsó itéletet is beleszámitva) megint visszatér istenbe és vele teljesen egyesül [15]. — *Photinus*, sirmiumi püspök, Marcellus tanitványa, ezen irányban még tovább ment s ugy vélekedett, hogy az *ember Jézusnak* a volt a hivatása, hogy isten országát megvalósitsa, de mivel ezen munkája alatt a Logos, azaz az isteni erő hatotta át (mely erő Krisztus előtt több más emberben is működött), ezért *istennek mondható*, és igy erénye jutalmáúl lett istenné [16]. Marcellust egy constantinapolyi zsinat (336.) letette, de Nyugoton igazhitünek tekintették és védelmezték. Photinus tanát a nyugoti és keleti zsinatok egyaránt elitélték, az 1. sirmiumi zsinaton pedig hivatalából is letették.

Ezen időben a *szentlélek feletti vita* is megindult. Az arianusok a szentlelket a *Fiu első teremtményének* tartották. A nicaeai hitvallásban csak annyi van emlitve, hogy hiszünk a szentlélekben (*εἰς Πνεῦμα ἅγιον*). De midőn a semiarianusok a nicaeai hitvalláshoz való csatlakozásuk után is megtartották nézetüket a szentlélekről; Athanasius azon működött, hogy a *Szentlélek a Fiuval egy sorba emeltessék*, ezen nézet érvényre jutása mellett küzdött a három kappadokiai is (N. Basilius, Nyssai Gergely és Nazianzi Gergely). Athanasius a vele ellenkező nézetüeket a szentlélek ellen barcolóknak (*πνευματόμαχοι*) nevezte. Ezek egyik pártfönökük, *Mecedonius* (360 körül) constantinapolyi püspök után *macedonianusoknak* neveztettek. Azonban még ekkor a szentlélek felett nagy vélemény-különbség volt, némelyek azt isten ható erejének, mások teremtménynek, megint mások, isten-

nek tartották, végre némelyek a szentirás iránti tiszteletből itéletüket elhallgatták.

A felekezetek számát *Apollinaris*, laodiceai püspök, egy szellemes klassikus müveltségü férfiu, Athanasius barátja is (mgh. 390.) gyarapitotta. Ő a nicaeai hitvallásnak ugyan buzgó hive volt, de mégis ugy gondolkodott, hogy ha Krisztusban az *isteni természet* el van ismerve, az *emberi természet* a Logosnak testbe öltözése által nem érvényesül eléggé. Az emberi természet érdekében tehát azt állitotta, hogy Krisztus csak *állati lélekkel* (ψυχὴ ἄλογος) felruházott *emberi testet* (σῶμα) öltött magára, az *értelem helyét* (ψυχὴ λογικὴ = νοῦς) pedig az *isteni Logos* foglalta el. Ezen nézet sok oldalról megtámadtatott, melyet Apollinaris látva (375.), a kath. egyházból kilépett és külön felekezetet alapitott, melyet alapitójáról *apollinaristáknak* neveztek.

Az egyháznak az egységes hitvallás érdekében tett minden lépése akadályokba ütközött; de ezen körülmény csak bátrabbá és erélyesebbé tette azon hitformulák késziteśében, melyeknek Jézus tanában vajmi csekély nyoma van, de melyeket a hitformula termelő időszak az üdvre szükségeseknek tartott. Az egyház 1. vagy *Nagy Theodosius* alatt egy lépéssel megint előbbre haladt. Midőn a nicaeai hitvallásban nevelt császár trónra lépett (379.), Nyugoton minden párt békében élhetett; Keleten az arianusok uralkodtak, az egyenlőlényegüséget vallókat, a mecedonianusokat és apollinaristákat üldözték. Az új császár a létező viszonyokkal nem sokat törődve, kijelentette, hogy csak a nicaeai hitvallás hivei kath. keresztyének s azok, a kik azzal ellenkező nézetben vannak, eretnekek és büntetésre méltók. A vakbuzgó császár, a pogányságnak kérlelhetlen irtója, a szakadárok réme (l. 49. c.), midőn Constantinapolyba (380.) bevonult, az elnyomott nicaeai párt püspökét, *Nazianzi Gergelyt*, a külváros egyik kis gyülekezetének templomából (Anastasia) nagy pompával és katonai kisérettel (erre nemcsak a pompa kedvéért, hanem azért is szükség volt, mivel az arianusok zendülésétől lehetett tartani) vezette be az apostoli templomba, s az arianusokat később Kelet minden templomából elüzte. Hogy ezen szigoru rendszabály törvényes szinezetet nyerjen, *Constantinapolyba* 381. *közzsinatot* hivott össze (2. közzsinat, l. 56. c.). Ezen zsinaton egy nyugoti püspök sem volt jelen, tehát a római püspökség sem volt képviselve. A zsinat a nicaeai hitvallást megerősitette, a *szentlélekre* vonatkozó tételt kifejtette [17]), de az Atyával való egyenlőlényegüségét még nem mondotta ki; végre az időközben keletkezett eretnekek ellen (a szentlélekre vonatkoznak) kárhoztató itéletet mondott ki. Nyugoton 2. *Valentinianus* egy ideig az arianusok iránt türelmes volt, de utóbb Theo-

dosius befolyására ő is megkezdette az üldözést. A 6. század elejéig az arianismus a byzanci birodalomból ki volt irtva, de a german népeknél még sokáig fennmaradt.

A zsinatok végzései a Fiut és Szentlelket közvetlenül az isten egysége mellé helyezték; az Athanasiustól Augustusig terjedő időközben a szerves egybekapcsolás is megtörtént. Az ugynevezett apostoli hitvallásban a *háromság szemléleti fogalma* teljesen kifejtetett, az isteni lényeg egysége mellett az isteni személyek háromsága hangsúlyoztatott s ezen, az emberi okosságot meghaladó elmélet szent titoknak nyilvánittatott. Két század múlva a *szentléleknek* nemcsak az Atyától, hanem a *Fiutól is* (Filioque) *származása* a *toledoi zsinaton* (589.) a hitvallásba felvétetett [18]). Ezen tétel képezte a nyugoti és keleti egyház szakadásának hittani alapját; ugyanis a görög egyház ezen tétel felvételét a nicaeai hitvallás meghamisitásának nyilvánitotta. Az *Athanasiusról* nevezett vagy *Quicunque symbolum* a 9. században emelkedett Nyugoton érvényre. Ez a négy első közzsinatnak a háromságra és isten megtestesülésére vonatkozó tantételeit foglalja öszsze; az első részben az isteni személyek háromsága mellett az isten egységét, a másodikban Krisztus két természete mellett személyének egységét vitatja s az ezen formuláktól való minden eltérést örök kárhozattal fenyeget [19]).

1) Arius az antiochiai történelmi-irásmagyarázatot mivelő, józan irányu iskola növendéke, Lucianus tanitványa, jeles szónok, éles elméjü dialektikus és szigoru asketa volt.

2) Ezen ellentmondást az idő képzetének a teremtés fogalmához való kapcsolása okozza. Arius az időt valami, az emberi gondolkodástól független dolognak tekinti, holott az idő egyszerüen emberi mérték, melynek a világ élettörténetére alkalmazását a képzelet megkisérelheti, de ezen alkalmazásnak értelme nincs.

3) Epistola ad Eusebium Nicomediae Episcopum (Theodoretus, H. E. I. 5.). — Epistola ad Alexandrum (Theodoretus, H. E. I. 4.). — 4) Theodoretus, H. E. I. 2.

5) Arius műveiről emlités van Sozomenos, H. E. I. 20. Ezek közt a Θαλεία (Vendégség) cimünek némely töredéke Athanasiusnál maradt fenn. Költői és prózai mulattató iratait tana terjesztése érdekében bocsátotta közre; ezeket a történelem nagy kárára az egyház megsemmisitette. — 6) Euseb., De vita Const., II. 63—70.

7) Athanasius a 3. század végén született Alexandriában, ifjuságát komoly tanulmányokkal töltötte el és szigoru asketa életet élt. Sándor püspök a nagy reményü ifjut diakonussá tette; Sándor jól számitott, ügye diadalát a nicaeai zsinaton nagyrészben Athanasiusnak köszönhette. Sándor halála után az ő végakarata s a nép választása következtében alexandriai püspökké lett 328. 45 évig viselte a püspöki hivatalt, s ezen időből 20 évet számüzetésben töltött. Ellenei zsarnoknak nevezték, a császárok most üldözték, majd tisztelték, hivei pedig ugy szerették és tisztelték, mint egy szentet. Krisztus istensége mellett küzdött végső lehelletéig, mert megvolt győződve, hogy ezen dogmától függ a keresztyén egyház fennállása. Élete

végső napjai nyugalomban teltek el. ugy halt meg hivei körében. mint atya gyermekei közepette 373. máj. 2. Az egyház őt a Nagy és az Igazhit atyja melléknévvel tisztelte meg.

8) A hitvallás ide vonatkozó része következő: Hiszünk . . . . az egy Úr Jézus Krisztusban, az isten fiában. ki mint egy szülött az Atyától nemzetett. az Atyának lényegéből való, isten istenből. világosság világosságból, igaz isten az igaz istenből, nemzetett és nem teremtetett, az Atyával egyenlő lényegü, ki által lett minden dolog az egen és földön sat.

9) Sokrates. H. E. I. 25. — Sozomenos, H. E. II. 28.

10) Eusebius a tudós, éles elméjü, tevékeny férfiu. Julianus császár nevelője, előbb berytusi, azután nikomediai püspök. a közvetitő párt feje, Constantius által a főváros patriarchai székébe emeltetett, az ő befolyására jött létre az antiochiai zsinaton a semiarianus hitvallás (341.), mely esemény után nemsokára meghalt

11) Sokrates, H. E. II. 5. 7. — Sozomenos, H. E. III. 5.

12) Rufinus, H. E. I. 25. — Sozomenos. H. E VI. 26.

13) Epiphanius, Haer. 73.

14) Közölve van Theodoretus, H. E. II. 21. mint a nicaei (= Nikopolis Thraciában) és nem nicaeai zsinat symboluma, mely az ariminiumi és seleukiai kettős zsinaton 359. Nyugot és Kelet legtöbb püspöke által elfogadtatott.

15) Epiphanius, Haeresis 72.

16) Klose, Geschichte u. Lehre des Marcellus u. Photinus, 1837.

17) A nicaeai-constantinápolyi symbolumnak a szentlélekre vonatkozó része következő: Hiszünk . . . . a Szentlélekben, ki uralkodik és megelevenit, ki az Atyától származik, ki az Atyával együtt imádtatik és dicsőittetik, ki szólott a propheták által.

18) Augustinus, De trinitate IV. 20. — Conc. Tolet. symbolum és 2. kánon.

19) Ezen symbolum Quicunque-nek azért neveztetik, mivel igy kezdődik: Quicunque vult salvus esse. Hogy nem Athanasius irta, bizonyitja az hogy sem ő, sem kortársai. sem a későbbi egyházi atyák nem emlitik; Athanasius műveinek legrégibb kézirataiban egy szó sincs róla; hogy eredetileg latinúl fogalmaztatott; az Athanasiusétól egészen eltérő dogmatikus kifejezéseket használ s oly gondolatokat tartalmaz. melyek Athanasius korában még nem voltak kifejlődve. A 7. vagy 8. században valószinüleg Hispaniában keletkezett, onnan jutott el Galliába s másfelé. Egész biztossággal Orleansi Theodulf emliti 809. De Spiritu Sancto cimű művének előbeszédjében. A közérvényü hitvallások közt ez a legmerevebb, leggaggodalmoskodóbb és legtürelmetlenebb. A keleti egyház sohasem ösmerte el, a protestans egyház elfogadta, de utóbb több egyház mellőzte.

65. Az Origenesi vita: Synesius, Epiphanius, Hieronymus és Chrysostomus.

Még el sem simultak azon hullámok, melyeket az arianusi vita inditott meg s a viszály más téren is megújult. Azon tanokat vették elő, melyeket a lefolyt viták alatt az egyház még nem állapitott meg.

Synesius, előbb új-platoi bölcsész, szónok és költő, utóbb ptolemaisi püspök, ki a családi életet püspöksége alatt is tovább folytatta,

nyiltan kijelentette, hogy az ő bölcsészeti nézete a nép hitével nem egyezik s a feltámadásra vonatkozó nézete az Origenesével azonos [1]).

Azonban Origenes hiveinek tulajdonképeni székhelye Palaestina volt. Itt élt *János*, a jerusalemi püspök (386—417), *Rufinus* és *Hieronymus* szerzetesek. Némely árulkodó barát *Epiphaniusnak* (kit a szerzetesség példányképének tartottak, ki Origenest az arianismus atyjának tekintette [2]) s ki 367 óta cyprusi püspök volt) megsugta, hogy Palaestinában Origenesi eretnekség kezd terjedni. Epiphanius személyesen ment el Jerusalembe és azt követelte az emlitett vádlottaktól, hogy Origenes tanára, mint eretnekségre, nyilvánosan mondjanak kárhoztató itéletet. János és Rufinus ezen követelésnek nem tett eleget, ellenben Hieronymus, hogy saját igazhitüségét megmentse, Epiphanius kivánságát teljesitette, Jerusalemmel az összeköttetést megszakitotta és később Rufinussal botrányos tollharcot folytatott. Ezen szakadás után Rufinus Aquilejába vonult, Origenes iratait latinra forditotta, hogy Nyugoton is megismerhessék; de Origenes gondolatait nem adta vissza hiven, hogy ez által saját igazhitüségét megoltalmazhassa.

Az *egyiptomi szerzetesek* közt nagy számmal voltak azok, kik istent csak emberi alakban tudták elképzelni s igy ellentétes állást foglaltak el azon szerzetesekkel szemben, kik istent Origenessel, tökéletes szellemi lénynek gondolták. *Theophilus*, a fényüző, uralomra vágyó és erőszakos alexandriai püspök (385—412) maga is Origenes hive volt, de nézeteit saját érdeke szerént gyakran változtatta. Midőn nehány derék, Origenest követő szerzetest (Dioskurost, Ammoniust, Eusebiust és Euthymixust) majdnem erővel kényszeritett az egyházi szolgálatra, ezek pedig a zsarnok főnököt megelégelve, pusztájukba viszszavonultak, e miatt haraggal fordult el Origenes tanától és összes hiveitől és az anthropomorphista szerzeteseket kezdette pártfogolni, főleg azóta, hogy nehány ezen utóbbiak közül egyenesen azon szándékkal ment Alexandriába, hogy a püspököt megölje. Most, hogy az anthropomorphista barátokat saját érdekének megnyerje és felhasználhassa, Alexandriában *zsinatot* tartott (399.), itt Origenes tanait eretnekségnek bélyegezte, emlékét elátkozta és iratainak olvasását eltiltotta. Azonban az Origenest követő barátok a zsinat végzéseinek nem engedelmeskedtek, Theophilus ezen felingerülve, ellenük katonaságot kért, kik aztán a barátokat rútúl bántalmazták és telepükről (a Sketis pusztáról) elüldözték. Az üldözettek, miután Theophilus befolyására, sehol menhelyet nem leltek, Constantinapolyba menekültek és *Chrysostomus Jánosnál* kerestek védelmet. Chr. János, Theophilus fondorkodása

ellenére is, (398 óta) a székváros püspökévé lett; őt a jobbak egyaránt tisztelték és szerették; mig a papság romlottabb része, a buja életü udvar és *Eudoxia* császárné a szigoru erkölcsi biró, a nagyon őszinte, nem eléggé finom modoru és nem mindég helyes rendszabályokat alkalmazó egyházi atya iránt [3]) gyülölettel viseltettek. Chrysostomus Ján. előbb az egyházból kirekesztett szerzetesek és Theophilus közt felvilágositó levél útján igyekezett a békét helyreállitni, de midőn látta, hogy közbenjárásának nem lesz eredménye, a béke kedvéért az egész ügytől vissza akart vonulni. A szerzetesek azonban nem nyugodtak, hanem Eudoxia császárnéhoz folyamodtak, s Theophilus ellen oly terhes vádakat emeltek, hogy ennek folytán a császárné *Arcadiust* rávette, hogy vádlott ellen indittasson vizsgálatot. A császári parancs alapján Theophilus Constantinapolyba zsinat elé idéztetett, hogy adjon számot tetteiről. Theophilus mindezt Chrysostomus Ján. ármányainak tulajdonitva, annyira felbőszült ellene, hogy megbuktatásához azonnal megtette az előkészületeket. Az öreg *Epiphaniussal*, hogy saját érdekének megnyerje, elhitette, hogy Constantinapolyban az Origenesi eretnekség kezd terjedni. A becsületes öregnek sem kellett több, útra kelt Constantinapolyba; de midőn észrevette, hogy Chrysostomus Ján. ellenei nem egyenes úton járnak, oda hagyta az erkölcsileg megromlott, ármányt szövő világvárost s hazament. Midőn az előkészületek rendben voltak, Theophilus megjelent Constantinapolyban (403.), de nem azért, hogy mint vádlott a zsinat előtt megjelenjék, hanem, hogy ő tartson itéletet. Ravaszsággal, képmutatással az udvart és a hiú császárnét is megnyerte saját érdekének, aztán Chrysostomus Ján. elleneit egyesitette; ellene a hamis vádaknak egész sorát állitotta össze, hogy egy *zsinaton* az egészet a derék pap fejére zúditsa. Azonban Chrysostomus Ján. pártja oly nagy volt, hogy a tervezett zsinatot nem merték a fővárosban megtartani, hanem *Chalcedon* közelében, egy mezei jószágon, *Drysben* [4]) tartották meg azt. Ezen zsinat Chrysostomus Jánost állitólagos erkölcstelenség, az egyházi vagyon elpazarlása és felségsértés miatt (amennyiben a császárné iránt sem kiméletes) hivatalából letette és megbüntetését a császárra bizta. Ezen utóbbit ravasz politikából azzal indokolta, hogy a zsinatnak nem illik felségsértés felett itéletet mondani. Ezen hamis vádak alapján Chrysostomus János számüzetett; számüzetéséből ugyan a felzendülő nép követelésére visszahivatott; de Eudoxia fondorkodása következtében (404.) újra letétetett és előbb Armeniaba, azután Pontusba számüzetett, mely utóbbi tartományban (407.) befejezte életét. 1. *Ince* római püspök mindent megtett, hogy az udvart a köztiszteletben álló,

szeretett pap iránt kiengesztelje; a romlott udvar nem türhette meg azon szigoru lelki atyát, ki még a császárné vétségeire sem húnyt szemet. De a népnek jelentékeny része a számüzött atya mellett foglalt pártállást s az igazságtalan állami egyháztól különválva, *Johanniták* neve alatt külön felekezetet alakitott. Ezen szakadás csak akkor szünt meg, midőn a számüzött Chrysostomusnak földi maradványait nagy ünnepélyességgel a fővárosba visszaszállitották s a császári sirboltba letették (2. Theodosius alatt, 438.) [5].

1) Synesius előkelő családból szül. Cyreneben 379.; kiképeztetését Alexandriában nyerte; 401. áttért a keresztyén egyházba; 410. ptolemaisi püspökké avattatott fel, 412—431 közt halt meg. Beszédeit, leveleit, hymnusait s más iratait korábbi bölcsészeti nézetei hatják át. — Ujabb monographiák: E. Malignas, Essai sur la vie et les idées de Synesius (Strassburg, 1867.); P. Volkmann, Synesius von Cyrene (Berlin, 1869.). — 2) Epiphanius, Haeres. 64.

3) Sokrates, H. E. VI. 3. — Sozomenos, H. E. VIII. 3.

4) Az egykori Praefectus Orientis, Rufinus mezei jószágán, mely Tölgyfának neveztetett; innen ezen zsinat neve: σύνοδος πρὸς τὴν δρῦν = synodus ad Quercum.

5) Sokrates, H. E. VII. 44.

66. Üdvtani (soteriologiai) viták: Pelagius, Augustinus.

Az ember *szabad akarata* és az *isteni kegyelem* közti viszony is bevonatott a vita körébe. *Keleten* azon nézet volt elfogadva, hogy Ádám esete következtében az ember a halhatatlanságtól és az istennel való közelebbi érintkezéstől elesett, hogy Ádámtól az érzéki vágy átszállott az ő maradékaira is; de ezek mellett az emberi szabadakarat általánosan el volt ismerve és az isteni kegyelem a jónak gyakorlásában nélkülözhetlennek tartatott. *Nyugoton* el volt fogadva az eredendő bün elmélete, de a váltság munkájából a szabadakarat nem volt kizárva. Az egyházi tanitók ugy gondolkodtak, hogy isten az embernek szabad választást enged, de a választás után kegyelmével elősegiti a jóra törekvőt (Hilarius poitiersi püspök és mások); ezen tannal szemben csak kevesen voltak, kik az isteni kegyelem befolyását a megtérés egész folyamatánál szükségesnek tartották (Ambrosius).

Igy állott ezen kérdés, midőn *Pelagius* az 5. század elején a barbarok elől menekülve, Rómába vetődött. Pelagius [1]) egy tudományos, erkölcsös brit szerzetes, az élet küzdelmeit, viharait saját tapasztalataiból nem ismerve, azt hitte, hogy az ember teljesen ura lehet önsorsának s szigoru szerzetesi élet által az erkölcsi tökély magaslatára emelkedhetik. Rómában nem igy gondolkodtak, ott a történelmi hittel megelégedtek és az evangeliumi tanácsokat azon ürügy alatt, hogy az emberi természet meg van romolva, elutasitották. Megbotránkozott

Pelagius Augustinusnak azon közszájon forgó nyilatkozatán is, mely az ember szabadakaratát kétségbe vonta [2]). Pelagius nyilt támadást nem kezdett, hanem csendben munkált s gondolatait a *Pál leveleihez* készitett *magyarázataiba* foglalta be. E közben megismerkedett *Caelestius* római ügyvéddel, egy éles elméjü, tudományos férfiuval, kit saját nézeteinek és életirányának teljesen megnyert. Pelagius Caelestius társaságában Rómából *Afrikába* ment (411.) s itt fejtette ki tovább a *szabadakaratról* és az *isteni kegyelemről* szóló gondolatait, melyekről azt hitte, hogy az *erkölcsiség emelésére* jótékony hatással lesznek.

E gondolatok következők. *Eredendő bün* nincs; az Ádám bűne csak reá nézve volt rosz következményü, de utódjaira nézve nem, vagy legfölebb annyiban, amennyiben rosz példát adott nekik. A halál nem Ádám bűnének következménye, hanem annak, hogy az *ember halandónak* teremtetett. A gyermekek most is épen olyan állapotban jőnek világra, minőben Ádám volt a bűn elkövetése előtt. *Velünk született bün nem lehetséges*, mert a bűn az akaratból és nem a természetből indul ki. Jóra és roszra való képességgel jövünk e világra, de nem bűnnel avagy erénynyel. Hogy inkább hajlunk a gonoszhoz, mint a jóhoz, ennek az az oka, hogy a *hosszas megszokás* következtében a *roszra való hajlam második természetünkké válik* (ut vim quodam modo videatur habere naturae). Isten az embert értelmes lénynek, azaz olyannak teremtette, hogy azzá lehet, a mivé akar lenni. Az embernek *teljes szabadakarata* van, választhat a vétkezés és nem vétkezés közt; de ha a jót választja, azon esetben isten segedelmében részesül. A szabadakarat minden embernek tulajdona, s ez nincs kötve a keresztyénséghez. Ennélfogva minden emberre nézve lehetséges, akár keresztyén, akár nem, hogy bűntelen maradjon, és Krisztus megjelenése előtt is voltak bűntelen emberek. Az *ember* (= minden ember), Krisztus és kijelentés nélkül is, *önerején*, a jónak követése által, *az üdvöt* és az örök életet *elnyerheti*. Azon *isteni kegyelem* (gratia Dei), mely az embert jóra való törekvésében segiti, az ó-szövetségben a *törvény* alakjában, az új-szövetségben *Krisztus tanában* és *példájában* segitette és segiti; de nemcsak ezekben (lex et doctrina) nyilvánul az isteni kegyelem, hanem abban is, hogy az különösen, *közvetlenül*, bensőleg *hat az emberre*. Ezen közvetlenül ható isteni kegyelemben csak a keresztyén részesülhet, s az is csak azon esetben, ha abban részesülni akar [3]). A közönséges üdvön (salus et vita aeterna) kivül van még egy különös, *felsőbb üdv*, a mennyország (Regnum coelorum s. Dei), kizárólag a keresztyének számára. A mennyországba beju-

tásnak feltétele a *keresztség* (Ján. 3., 5.); ezért kell megkeresztelni a kis gyermeket is. Ha a gyermek kereszteletlenül hal meg, azon esetben is üdvezül, de nem jut a mennyországba. Végre *istennek elővégzése* az egyes emberek cselekedete modjának *előrelátásán* alapúl.

Augustinus hippoi püspök [4]) ezen tant a váltság hitóre és az egyháznak egyedül üdvezitő voltára nézve veszélyesnek látta, s ezzel szemben az eredendő bünről, az isteni kegyelemről és elővégzésről való nézeteit (a vita folyamában) következőleg fejtette ki. *Ádám esete* következtében az ő természetes maradékai, kik benne mindnyájan vétkeztek (Róm. 5., 12.), a bűnt és halált, azaz az *eredendő bünt örökölték*. Azon bűnsúly és kárhozat, melyet Ádám bűne vont maga után, átszállott az ő utódaira, sőt a *bűnös hajlamot* (concupiscentia carnalis) is tőle örökölte az emberi természet. Ennélfogva Ádámnak természetes maradékaiban többé *nincsen* meg a *szabadakarat* (liberum arbitrium), mert csak a roszra képesek, de a jóra nem. Még a Krisztus által végrehajtott váltság után sem képes az ember, az *isteni kegyelem befolyása nélkül*, bűneit megbánni, Krisztusban hinni s a jót szeretni; sőt ezen hitben is csak az *állhatatosságnak* isten által közölt *adománya* (donum perseverantiae) folytán maradhat meg. Annak oka, hogy némelyek mindvégig hisznek Krisztusban és igy üdvezülnek; mások ellenben nem hisznek s nem üdvezülnek, annak oka nem az emberben s az ő magaviseletében van, hanem *istennek örök végzésében*. Isten öröktől fogva elvégezte, hogy Ádám maradékainak megromlott, szerencsétlen tömegéből (massa perditionis), saját tiszta, szabad kegyelméből, Krisztus által némelyeket megszabadit, másokat pedig a kárhozatban hagy. És ez nem igazságtalanság (részrehajlatlanság sem? kérdi Rothe; i. m. II. k. 39. l.); mert igazság szerént Ádámnak minden maradéka megérdemli a kárhozatot, és ha isten közülök egyet sem szabaditott volna meg, csak igazságot szolgáltatott volna. Egyedül azok üdvezülnek, kiket isten Krisztusban ezen célból *előre kijelölt* (praedestinatio); a többiek még azon esetben sem üdvezülnek, ha valóban hivők lesznek, mert még életük vége előtt hitetlenekké válnak, mivel isten nem közli velük az állhatatosság adományát. Ellenben a *választottak* az üdvöt el nem veszthetik, mivel isten kegyelmének ellent nem állhatnak (gratia irresistibilis); isten gondoskodik arról is, hogy az evangeliumot sikerrel hallgathassák és hogy a hitben mindvégig megmaradhassanak. Ha a választottak eltévednek, isten megfenyiti őket és azután ismét a helyes útra tériti. Augustinus a *praedestinatio* szót csak az üdvre alkalmazta, de néha a kárhozatra való elővégzésről is beszél. — A *keresztség* az eredendő és minden más bűnt letörleszt,

de a roszra való hajlamot nem semmisiti meg. Az érzéki vágynak csak bűnös jellegét semmisiti meg a keresztség, de maga az érzéki vágy a kereszteltben mind halálig megmarad. Ha egy megkeresztelt gyermek előbb meghal, mint hogy benne az érzéki vágy felébredt volna, azon esetben az örök üdvben részesül; keresztség nélkül, Ádám óta, még a kis gyermekek is örök kárhozatra jutnak [5]).

Augustinust saját életküzdelmeinek áttekintése s az azok feletti elmélkedése vezethette előadott eszméinek kifejtésére; ő is bűnös hajlamok rabja volt, nem egyszer elesett és végre mégis megtért s mint igaz keresztyén halt meg. Ellenben a zárdai nevelést nyert *Pelagius*, ki talán soha nagyobb kisértésnek nem volt kitéve, könnyen elhitethette magával, hogy minden kül-befolyástól függetlenül, ön erején lett azzá, a mi volt (t. i. jó szerzetes).

Az eltérő nézetek képviselői közt a vita személyes szemrehányásokkal kezdődött. *Coelestius* saját nézeteit követelőleg igyekezett érvényesitni és nehány barátja támogatása mellett, Carthagoban presbyterségért folyamodott. De nemcsak ezen célját nem érte el, hanem az általa hirdetett tévtanok miatt, a *carthagoi zsinaton* (412., hét eretnek tan alapján), az egyházból kirekesztetett. Coelestius ezek után Ephesusba ment, hol presbyterré avattatott. Azonban az ő carthagoi működése nem maradt nyom nélkül, párthivei oly számmal voltak, hogy Augustinus szükségesnek látta az ő tanai megcáfolását. Majd Pelagius iratai ellen is megkezdette a tollharcot. E támadás kezdetben elég kiméletes volt; de midőn *Hieronymus* a Palaestinában tartózkodó Pelagiust Origenesi eretnekséggel vádolta és Augustinus az oda küldött *Orosius* presbyter által sem *János* jerusalemi püspöknél, sem a *diospolisi* (Lidda) *zsinaton* (415.) nem tudta Pelagius tanának kárhoztatását keresztülvinni, sőt e zsinat Pelagiust igaz katholikusnak ismerte el: ekkor már több iratban [6]) e tant élesen és elkeseredetten megtámadta. Aztán ezen tan veszélyes voltáról az áfrikai egyházat meggyőzvén, a *milevei* és *carthagoi* zsinatokon (416.) kivitte, hogy a pelagianismus kárhoztatása hivatalosan kimondatott. Ezen itéletet az akkori római püspökkel, 1. *Incével* is közölték, ki azt nemcsak egészen helyeselte, hanem meg is dicsérte az ügyfeleket, hogy sz. Péter egyházához fellebbeztek. Pelagius is irt ezen ügyben 1. Incének, de irata csak a püspök halála után jutott el rendeltetése helyére (l. 1. jegy.). 1. Incének utóda (417.), *Zosimus* a védelemért hozzá folyamodó Pelagiust és Coelestiust pártfogásába vette s ügyükben az afrikai egyháznak is irt. De midőn az afrikai egyház a pelagianismusra ismételve kimondta a kárhoztató itéletet (két karthagói zsinaton 417. és

418.) s *Honorius* Nyugot császára, Augustinus befolyására (az udvarhoz tartozó Valerius közvetitésével), Pelagius ellen több *vallás-rendeletet* (sacrum rescriptum) adott ki, a római püspök is kimondta a kárhoztató itéletet (epistola tractatoria). Ezen itéletet körlevélben a nyugoti püspökökkel közölte s azokat, kik ennek aláirni vonakodtak (szám szerént 18 püspököt), hivatalából letette és számüzette. Ezek közt volt *Julianus* eclanumi (Apuliában) püspök is, ki Pelegius tanát több iratában ügyes dialektikával védelmezte. A letett püspökök Constantinapolyba menekültek, hol őket *Nestorius* patriarcha, habár Pelagius tanaival nem volt egészen egy értelemben, talán azért is szivesen fogadta, mivel Nyugot kárhoztatta. Nestorius a menekült püspökök nézeteit az igaz hittel annyira egyezőnek találta, hogy Coelestin római püspökhez azon kérdést intézte, hogy minő alapon történt az ő letételük. De Nestoriusnak ezen pártfogása a pelagianismus rosz hirét épen nem oszlatta el, sőt az *ephesusi közzsinaton* 431. Pelagius és Coelestius tanaira, minden részletesebb körülirás nélkül, valamint Nestorius tanaira is kimondották a kárhoztató itéletet (l. 56. c.). Különben a görög egyház ezen vitába nem bocsátkozott mélyebben bele és Augustinusnak a kegyelemről és elővégzésről szóló tanát sohasem fogadta el; később annyit tanitott ugyan, hogy Ádám esete következtében az emberi természet meggyengült, de többet nem. Sőt az Augustinismust egész merev következetességében a nyugoti egyház sem fogadta el sohasem komolyan; különösen a szerzetesek voltak annak határozott ellenségei, mivel a jó cselekedeteknek érdem-szerző voltát kétségbe vonta.

Augustinusnak még életében a két ellentétes irányt kibékitni törekvő tan kezdett terjedni. Az Augustinus tana ellen legelőbb Afrikában, az adrumetumi zárdából indult ki az első ellenzéki irány (426.), mely ellen ő *De correptione et gratia* cimü müvét irta. Sokkal fontosabb volt ennél *Cassianus Jánosnak* [7]) a massiliai zárda alapitójának és főnökének támadása. Ő elismerte, hogy az eset következtében az emberi természet megromlott, hogy a természeti ember ön erején, isten kegyelme nélkül, nem juthat el a hithez, nem üdvezülhet, s hogy egyes esetekben az isteni kegyelem mintegy kinálkozik az embernek. De ezeket megengedve, azt állitotta, hogy az *ember erkölcsi ereje* nem semmisült meg, hanem *csak meggyengült;* hogy a szabadakarat és kegyelem együtt müködnek az üdv elnyerésében. A Teremtő az ember lelkébe ültette minden erény magvát; de ha azokat ki nem csiráztatja, sohasem fognak kifejlődni. Az ember is akarhatja a jót, de csak isten segélyével hajthatja végre azt. Ezen tanirány hiveit a tan szülőhelyéről *massiliaiaknak*, a scholasticismus korszakában *semi-*

pelagianusoknak nevezték. Augustinus ezen irányt két utolsó művében (De praedestinatione sanctorum liber ad Prosperum és De dono perseverantiae liber ad Prosperum et Hilarium s. lib. II. de praedestin. sanctorum) támadta meg; de terjedését nem tudta meggátolni. Azért kedveltetett e tan, mivel az üdv megszerzésében nemcsak az egyházat, hanem a szabad erkölcsi szellemet is elismerte tényezőnek. De minthogy az egyház már egyszer Augustinus mellett nyilatkozott, a következetlenség vádja nélkül nem vallhatott más szint; ezen kivül Augustinus uralkodó tekintélye is gátolta ebben. Ez az oka annak, hogy Nyugot ezen tannal szemben nagyon habozó magatartást tanusitott. Egyedül *Gallia* csatlakozott határozottan a semipelagianismushoz. Az *arelatei* és *lugdunumi zsinatokon* (475.) egy semipelagianus hitvallást irtak alá a püspökök, melyet *Faustus*, Reii (= Riez Galliában) püspöke az arelatei zsinat megbizásából készitett [8]). Rómában és Afrikában inkább az augustinismust pártolták, de egyik párt sem lépett fel a másik ellen követelésekkel; ezen pontra nézve, minden szakadás nélkül, békében éltek az eltérő véleményüek. Az egyház pedig mindenik félnek eleget tett, mert Augustinust, Cassianust és Faustust egyaránt szentnek tartotta.

1) Pelagius a 4. század közepén született Britanniában; előbb Rómában, azután Afrikában tartózkodott; midőn itt kárhoztató itéletet mondtak nézeteire, Jerusalembe menekült, hol Origenes hivei barátságosan fogadták. Itt halt meg késő vénségében, 420. — Három műve ugy maradt fenn teljes épségben, hogy Hieronymus művei közé soroztatott, ezek következők: Expositiones in epistolas Pauli, 410 előtt; Epistola ad Demetriadem, 413.; Libellus fidei ad Innocentem I., 417. — Többi műveinek csak töredékei maradtak fenn Augustinus és Hieronymus cáfoló irataiban.

2) August, Confess. lib. X. 29. Da quod jubes et jube quod vis.

3) Baur tagadja, hogy Pelagius közvetlenül ható isteni kegyelemről tanitott volna, mivel ez ellenkezik a szabadakarattal. Baur. i. m. II. k. 134 s köv. l. — Pelagius tanáról u. o. 125 — 135. l. — Jakobi, Die Lehre des Pelagius (Leipzig, 1842).

4) Augustinus Aurelius Tagasteben (Numidiában) 354. nov. 13. született. Anyja, a nemes, okos és kegyes keresztyén asszony, Monica, igyekezett beleoltani a keresztyén szellemet, de ezen törekvését az apa, a pogány Patricius ellensulyozta. A házi nevelés és oktatás befejezése után, a classicus irodalom tanulmányozása végett Madaurába és Carthagoba ment; utóbbi helyen nagyon mélyen belemerült a világ gyönyöreibe. Cicero bölcsészeti művei felébresztették benne az örök igazság keresésének vágyát. De őt, az érzelem emberét nem elégitette ki a bölcsészet. Ennélfogva 373. a manichaeusok felekezetéhez csatlakozott; tiz évet töltött el igy, mig belátta, hogy ezen felekezetnél is hiába kereste az igazságot és lelke nyugalmát. A kétkedés lepte meg elméjét; majd az új-platonismus termékei új életet leheltek keblébe. 383. Rómába, innen 385. Milanoba ment, a szónoklat tanitásával foglalkoott és tovább uszott a világi gyönyörök árjában. Azonban itt Ambrosius szónoklatai és különösen Pál leveleinek tanulmányozása, melyhez fiáért aggodó annyjának

könnyei és esdeklései is járultak, egész gondolkodásmódját megváltoztatták. Második Saulként megtért s Ambrosiustól a keresztséget 387. húsvét szombatján felvette; a szónoklat tanitásával felhagyott és 388. visszatért Afrikába. Itt szülővárosában, egy kis vallásos kör kebelében, egészen visszavonulva élt; 392. Hippo Regiusban presbyterré avattatott fel; 395. ugyanott segéd-püspökké lett Valerius mellett (coepiscopus); ennek halála után, 396 óta pedig mint rendes püspök müködött. Ezen idő óta ő volt az afrikai egyház lelke; befolyása egész Nyugotra, hire az egész keresztyén világra kiterjedt. Midőn a vandalok Hippo Regiust ostromolták, barátai körében, nyugodtan vált meg az élettől, 430. aug. 28. — Augustinusra vonatkozó legujabb irodalmi termékek: Poujoulat, Vie de Saint-Augustin (2. kiad. 2 köt., Paris 1852); Dorner, Augustin, sein theol. System u. seine religionsphilosophische Anschauung (Berlin, 1873.).

5) Baur, i. m. II. k. 135—181. l.

6) De gestis Pelagii s. de gestis Palaestinis. Contra Pelagium et Coelestium lib. II. (I. de gratia Christi, II. de peccato originali). — sat.

7) Cassianus J, Chrysostomus tanitványa (ki őt diaconussá és presbiterré avatta fel). Constantinapolyból Nyugotra ment, Massilia (= Marseille) mellett egy férfi és egy női zárdát alapitott, és Franciaország déli részén a szerzetesség elterjedését nagyban elémozditotta (mgh. 431 után). — De institutis coenobiorum (l. XII) cimü művében a zárdai élet szervezetét tárgyalta; De incarnatione Christi adversus Nestorium (lib. VII) cimüben Nestorius tanát támadta meg; Collationes Patrum (lib. XXIV) cimüben saját nézeteit fejtette ki.

8) Faustus előbb Lerinum szigetén zárda-főnök, azután Reii püspöke (mgh. 490 után) az emlitett tant egy terjedelmes iratban fejtette ki, melynek cime: De gratia Dei et humanae mentis libero arbitrio lib. II, és mely a semipelagianismus fő munkájának tekinthető.

67. A Krisztus két természete feletti viták: Nestorius, Cyrillus, Euliches, Severus nézetei; monophysiták és monotheleták.

Az egyház a háromság kérdését megoldotta, Krisztusnak isteni természetét elismerte; de az igy kifejlett tan Krisztusnak a történelem előtti létezésére vonatkozott. Most az egyház figyelme egy új kérdésre irányult, melynek tárgyát a történelmi Krisztus, istennek emberré lett fia, azaz *azon viszony képezte, mely a Logos isteni természete és a Mária fiának emberi természete közt képzelhető.* Ezen kérdés már az arianusi vita alkalmával fel volt vetve. Az egyház Arius ellenében kimondotta Krisztusnak absolut istenségét, Apollinaris ellenében pedig Krisztusnak teljes emberi voltát vitatta. Ezen két természet közti viszonynak megfejtése az egyháznak sok fejtörésébe került; ha az egységet szorosan veszik, azon esetben egyik természet könnyen beolvadhat a másikba; ha a két természetet élesen elkülönitik, azon esetben, meglehet, hogy az egység fog felbomlani. Midőn az egyház egyik örvényt el akarta kerülni, a másikba sodortatott bele, s utóljára oly fogalmakat egyesitett elméletében, melyek ezen tant egészen mystikus homályba

burkolták, s az értelem világa elől elleplezték. Tekintélyes részt vett ezen vitában az *alexandriai iskola*, mely a két természet egyesitésére törekedett és az *antiochiai iskola*, mely a két természet elkülönitése mellett harcolt.

A vitát *Nestorius*, constantinapolyi patriarcha, egy becsületes, kegyes, de heves és meggondolatlan s minden világ- és emberismeretet nélkülöző férfiu inditotta meg [1]). Ő már a Mária cultusnak rohamos emelkedésén is megütközött és méltán, mert már közel volt ahoz, hogy Máriát istennőnek tekintse. Különösen megbotránkozott azon, hogy *Máriát* általában *isten anyjaként* (θεοτόκος) kezdették tisztelni, holott ezen elnevezés nagyon emlékeztetett a pogány hitregékre. Nestorius ugy gondolkodott, hogy Mária csak Krisztust szülhetett (χριστοτόκος), de nem istent; csak befogadhatta istent (θεόδοχος), de nem szülhette; a Fiu-isten Mária szülöttével egyesült, de nem Máriától született, mert ezen gondolatból azon másik gondolat következnék, hogy a Logos a Szentlélek teremtménye, miután Krisztus tőle fogantatott. Nestorius igy okoskodván, az antiochiai iskola szellemében és Apolinárissal ellentétben, azt hitte, hogy *Krisztusban a két természet el van különitve* (συνάφεια = kapcsolat, ἐνοίκησις = bennlakás) és ezen két természet tulajdonságainak (ἰδιώματα) közreműködése csak a váltság javára történt.

Ezen tannal ellentétben *Cyrillus*, alexandriai patriarcha (412—444) [2]) *a két természetnek tökéletes egyesülését* (φυσικὴ ἕνωσις) s tulajdonságaiknak teljes egybeolvadását akarta érvényre juttatni; mert ugy gondolkodott, hogy Krisztus a váltságot csak ugy hajthatta végre, ha benne a Logos és az ember egészen közös életet élt, ha isten fia az emberi természetet elsajátitotta és isteni természetét az emberivel közölte [3]). Több más mellékes ok mellett főleg e nézetkülönbség lobbantotta lángra a harcot Keletnek két nagy püspöke és két iskolája közt. Cyrillus minden eszközt, még nem tisztességeseket is, mozgásba hozott, hogy vetélytársát megbuktassa; mindenfelé hirdetni kezdette, hogy Nestorius téveszméket terjeszt, hogy Pelagiust követi, Krisztusban két független személyt tanit s igy a váltság hitét kétségessé teszi. Cyrillus Nyugotot is megnyerte saját nézeteinek, miután *Coelestinus* római püspökkel elhitette, hogy Nestorius tana a pelagianismus következménye. Nestorius hasztalanúl védte magát azzal, hogy ő csak a θεοτόκος kifejezést hamis értelemben véve veti el, a *római* és *alexandriai zsinatok* őt eretneknek nyilvánitották (430), Cyrillus pedig 12 átoktételben tette közzé a Krisztus személyéről szóló igaz tant, Nestorius hamis tanával szemben. Erre Nestorius hasonlóan 12 átoktétellel

felelt [4]). Miután igy élére állitották a kérdést és Kisázsia és Syria Nestorius mellett foglalt állást, Cyrillus véleménye pedig egyáltalában nem volt megnyugtató, a fenyegető zivatar elháritása végett 2. *Theodosius* császár *Ephesusba közzsinatot* hivott össze 431. (l. 56. c.). Cyrillus számos párthive kiséretében sietve megjelent, a keleti püspökök megérkeztét nem várta meg, hanem boszúvágyától elvakitva, Nestoriusra kimondotta az átkot. Végre megérkeztek a keleti püspökök, kik a zsinat eddigi lefolyását érvénytelennek tekintették és *János* antiochiai püspök elnöklete alatt Cyrillust letették. Azonban a ravasz, cselszövő Cyrillus a császárt megnyerte, saját ellenségeinek egy részével kibékült, s igy Nestoriust, ki az udvari ármányokhoz nem értett, egyenességével és szigoruságával sok ellenséget szerzett, megbuktatta. Nestorius lassanként barátaitól is elhagyatva, egyik számüzetési helyről a másikra vitetett, végre Egyiptomban fejezte be életét (440.). Midőn János antiochiai püspök és Cyrillus kölcsönös engedmények alapján (*Theodoretus* közvetitő formulája képezte az alapot; 433.) kibékült, az edessai hittani iskola (az antiochiainak egy ága) még egy ideig folytatta a nestorianismus javára a küzdelmet; *Ibas* edessai püspök is határozott híve volt ezen iránynak, de utóljára az erős ellen-áramlat nyomását nem állhatta ki. Az edessai hittani iskolát felosztatták, a tanitók és tanulók Persiába menekültek s az itteni községeket ezen taniránynak megnyerve, *chaldeai keresztyének* neve alatt szerveződtek [5]), Indiában *Tamáskeresztyének* neve alatt maradtak fenn, s úttörői voltak a görög-keresztyén műveltségnek.

Még a pártszenvedélyek hullámai nem simultak el, az alexandriai és antiochiai iskola hivei közt a feszültség nem szünt meg, midőn *Eutiches*, egy constantinapolyi zárdának szilárd jellemü, bibliában jártas, szentnek tartott, ősz apátja, ki zárdáját soha el nem hagyta, de számos tisztelője által gyakran felkerestetett, az alexandriai nézetek buzgó védője, Cyrillus elméletét tovább fejtette és azt állitotta, hogy a *történelmi Krisztusban*, a két természet egyesülése után, *csak egy természet*, t. i. a testet öltött isteni természet volt és teste más emberek testével nem volt egyenlő lényegü. Eutiches bevádoltatott, hogy Krisztus emberi természetéről istentkáromló tant hirdet és *Apollinaris* téves tanát ujitja meg. Erre *Flavianus*, a szelid és békés jellemü constantinapolyi patriarcha (az antiochiai iskola hive) azt ajánlotta, hogy magán úton és nem zsinaton egyenlitsék ki a fennforgó különbségeket; de midőn ajánlatának sikere nem lett, egy *helybeli zsinaton* (448.) kimondta Eutichesre a kárhoztató itéletet, őt hivatalától megfosztotta és az egyházból kirekesztette. Ezen itéletet *N. Leo*, római püspök is

helyeselte és Flavianushoz intézett levelében kimutatta, hogy Jézus életében az isteni és emberi természet közti különbség világosan észlelhető, azonban a két természet a váltság érdekében együttesen működött. Eutiches a zsinat itéletét törvénytelennek nyilvánitotta és közzsinatra hivatkozott.

Mind Flavius, mind Leo igyekezett egy közzsinat összejövetelét megakadályozni; de eredménytelenül, mert *II. Theodosius* császár, ki Eutichesnek tisztelője volt és *Dioskuros* alexandriai patriarcha által is megnyeretett, a zsinatot *Ephesusba* összehivta (449.). Ezen zsinaton *Dioskuros* alexandriai patriarcha (Cyrillus utódja; 444—451) egy szenvedélyes és zsarnokságra hajlandó férfiu elnökölt. Ő Eutiches védelmét elődjének, Cyrillusnak ügyével azonosnak tartotta; a felbujtogatott szerzetesek és nép fenyegetéseivel az ellenzéki püspököket elnémitotta; Eutiches véleményét igazhitünek nyivánitotta; Flavianust letette és számüzetésre itélte. Flavianust a diadalában féktelen tömeg oly durván bántalmazta, hogy nemsokára meghalt (449. aug. 11.). N. Leo a történtekről értesülvén, a *rabló zsinat* (*σύνοδος ληστρική*, Latrocinium Ephesinum) végzései ellen komolyan tiltakozott. E tiltakozással szemben a császár azt állitotta, hogy a zsinat a nicaeai és ephesusi zsinatok régibb végzései alapján törvényesen itélt. Idáig fejlődött ezen ügy, midőn a császár meghalt (450.); most *Pulcheria* (II. Theodosius nővére, ki Marcianust választotta férjéül), Flavianus régi pártfogója, jutott kormányra, kinek befolyására az ügy további menetében új fordulat állott be. Az új uralkodó pár N. Leonak nagy tisztelője volt s vele egyetértőleg új *közzsinatot* hivott össze *Chalcedonba* 451. okt. 8. (4. közzsinat; l. 56. c.), melynek itélete előre biztositva volt, miután a gyülés Leo küldötteinek befolyása alatt állott. A zsinat Dioskurost letette, Eutichest kiátkozta, Ibast, Theodoretust, sőt az egyiptomiak iránti tekintetből Cyrillust is igazhitünek ismerte el; végre a vitatott kérdést azon *végzés* által oldotta meg, melyben kimondatott, hogy *Krisztus tökéletes isten és tökéletes ember; mint isten egyenlő lényegü az Atyával, mint ember egyenlő lényegü velünk; mint isten öröktől fogva az Atyától nemzetett, mint ember az istentszülö szüz Máriától született; egy személy, két természetből* (más szöveg szerént: két természetben) *áll, melyek vegyitetlenek és változatlanok* (Eutiches ellen); *de osztatlanok és elválaszthatlanok* (Nestorius ellen [7]); a két természet különbsége az egyesülés által egyáltalában nem szünt meg, mindkét természet sajátsága megmaradt, és mindkét természet egy személylyé egyesült. [8])

Az alexandriai hittan hivei ezen vereség után boszúsan hagyták

oda a zsinatot. Ezen idő óta az ellenkező nézetüek által *monophysitáknak* neveztettek, kiket ők *nestorianusoknak* és *dyophysitáknak* gúnyoltak. A chalcedoni zsinat a pártok ingerültségét elnémitotta, de nem enyésztette el; az egész egyházat valami lázféle lepte meg; az elégületlenség Palaestinában népzendülésben nyilvánult, melyet szerzetesek szitottak s melyet több véres jelenet követett; hasonló zavarok mutatkoztak Egyiptomban, hol püspökökkel ellenzéki püspökök állottak szemben. Antiochiában a mozgalmat egy *Fullo* (γναφεύς = kallózó) *Péter* nevü, buzgó monophysita szerzetes vezette, ki a püspöki hivatalt is magához ragadta s a liturgiába, a *trishagion* toldalékáúl, felvette a monophysita θεὸς ἐσταυρώθη alakot. *Zeno* császár Fullot hivatalából letette és száműzte, s igy ezen mozgalom elnyomatott. De midőn *Basiliscus* Zeno császárt trónjától megfosztotta (476.), a kocka egy pillanatra megfordult. Ugyanis Basiliscus, hogy pártját a monophysiták által is erősitse, a chalcedoni zsinat végzései ellen egy *köriratot* adott ki. Ez alatt Constantinapolyban kiütött a lázadás, mely Zenot ujra trónra emelte (477.). Most Zeno, *Acacius* patriarcha tanácsára (ki a Zeno érdekében kitört lázadásnak mozgató szelleme volt), a megerősödött monophysiták megnyugtatása végett, egy *békitő vallástörvényt* (ἑνωτικόν) adott ki, mely a botránkoztató alakokat mellőzte [9]; nem beszélt sem egy, sem két természetről, hanem a chalcedoni végzéseket elvetette. Ezen határozatlan, szintélen, ingadozó magatartás a római püspökre (2. Felixre) rosz benyomást tett s e miatt Acaciusra kimondta az átkot (484.); sőt az egyiptomi monophysitáknak azon osztálya, mely alkudni nem volt hajlandó, elszakadt saját patriarchájától, ki az állami egyházzal kibékült (az elszakadtakat ἀκέφαλοι néven nevezték). A henotikon még Keleten is csak külsőleg tartotta fenn a békét. 1. *Justinus* alatt (518—527) egy zendülés a chalcedoni zsinat végzéseinek érvényességét ujra helyreállitotta, s ennek következtében a Róma és Constantinapoly közt megzavart békét is visszaszerezte (519.). A monophysita püspököket mindenünnen elüzték, a kormány csak Egyiptomban tett kivételt, hol a nagy többség monophysita volt s ezen rendszabályt nem lehetett volna végrehajtani. Itt azonban a monophysiták közt ütött ki a viszály. Ugyanis *Severus* [10]), az elüzött antiochiai patriarcha azt tanitotta, hogy a *Krisztusnak teste alá volt vetve a romlásnak;* ezen nézethez csatlakozott *Theodosius* alexandriai patriarcha is; párthiveik *severianusoknak*, *theodosianusoknak* (vagy ezen nézetről φθαρτολάτραι néven) neveztettek. Ezen nézettel szemben *Julianus* halikarnassosi püspök (Kariában) ugy gondolkodott, hogy az *emberi természet az istenibe egészen beolvadt*, s igy Krisz-

tusban semmi sem volt halandó; követői *julianistáknak* (gúnyból *ἀφθαρτοδοκῖται* néven) neveztettek.

1. *Justinianus* (527—565), a chalcedoni zsinat buzgó hive arra törekedett, hogy a monophysitákat az igazhitü egyházba visszatéritse. Azt hitte, hogy miként az állam ügyeit, akként a vallásos meggyőződés kérdéseit is bölcs törvényekkel lehet rendezni. Azonban vallás-törvényeivel, melyeket udvari hittudósai javaslatára adott ki, a célba vett egység helyett a zavart növelte. Mig ő a chalcedoni zsinat javára keszitett terveket, addig neje, *Theodora* a monophysitákat pártolta. Justinianus, neje tanácsára, kath. és monophysita püspökökből, az egység helyreállitására, egy *értekezletet* rendezett, de ennek sem lett ohajtott eredménye. Majd a monophysiták kedvéért az *„isten megfeszittetett“* alakot igazhitünek hirdette ki (533.). Ezen ténynyel csak a katholikusokat ingerelte fel, a nélkül, hogy a monophysitákat megnyugtatta volna.

E közben az *Origenesi vita* is megujult; a palaestinai zárdákban Origenes tana hiveinek száma újból felszaporodott; a császár a kath. érzelmü *Mennasnak*, a konstantinapolyi patriarchának meghagyta, hogy Origenes tévtanai ellen készitsen *kárhoztató tételeket* [11]). Másfelől a császár még egy más igen fontos lépést is tett; ugyanis *Theodorus Askidas* [12]) caesareai püspök (Kappadokiában) elhitette a császárral, hogy ha a chalcedoni zsinat végzései közül azon *három pontot* (ez az ugynevezett három fejezet, *tria capitula*) érvényen kivül helyezik, melyek a monophysiták által gyülölt (régen meghalt) antiochiai tanitókra vonatkoznak; nevezetesen ha *Theodorus*, mompsvestiai püspökre és irataira (ki az igazhitüek előtt is gyanus), *Theodoretus* cyrusi püspökre és Cyrillus elleni irataira, végre az edessai *Ibasra* [13]) kimondják a *kárhoztató itéletet;* ez által a katholicusok és monophysiták közt a kibékülést elémozditják. A császár elhitte és elrendelte, hogy ama három fejezet, a zsinat többi végzéseinek teljes érvényben hagyása mellett, semmisnek nyilvánittassék. Ezen rendelet a monophysitáknak ugyan kedvezett, de azért nem kedveltette meg velük a chalcedoni végzéseket; a katholikusok pedig ezen rendeletet a chalcedoni zsinat elitélésének tekintették.

A béke nem állott helyre, söt most a *három fejezet feletti vita* indult meg, mely Nyugoton oly nagy zavart támasztott, hogy a császár szükségesnek látta az ellentétek kiegyenlitése végett *Constantinapolyba* új *közzsinatot* hivni össze 553. (II. Constantinapolyi vagy 5. közzsinat; május 5-től junius 2-ig; l. 56. c.). Ezen engedelmes

zsinat a császárnak minden kivánságát teljesitette, a három fejezet kárhoztatásának megerősitette. *Vigilius*, római püspök, a zsinat végzései ellen tiltakozott s a három antiochiait egy *iratában* védelmezte [14]; de egy év múlva a körülmények kényszerüsége miatt (a császári hadaknak Olaszországban kivivott sikere) megadta magát s a zsinat végzéseit elismerte (554). Utódja 1. *Pelagius* is elismerte a császári zsinat érvényességét; de Nyugotnak nagy része (éjszaki Áfrika, éjszaki Italia és Illyria) Constantinapolylyal, valamint az ingadozó Rómával is megszakitotta az egyházi összeköttetést, s a császári önkény ellen az egyház szabadságát erélyesen védelmezte. Justinianus még egy kisérletet tett a végett, hogy a monophysitákat az állami egyházzal kibékitse, nevezetesen *Krisztus testének romolhatlanságát* (ἀφθαρσία) egy *rendeletben* igazhitü tannak nyilvánitotta (564.). Ennek sem lett kivánt sikere s már ismét zavarok fenyegették az egyházat és az ellenkező kath. püspököknek számüzetését megkezdték, midőn a császár halála minden önkényes egyesitési tervnek véget vetett (565.).

Ily kuszált viszonyok közt a trónra lépett 2. *Justinus* (565—578) a béke helyreállitása végett egy *türelmi rendeletet* adott ki (565), ebben a keresztyéneket felszólitotta, hogy vessenek véget a szóharcnak és egyesüljenek Krisztus dicsőségére. De az önkényesen kiadott vallástörvények, melyekkel az igazhitü egyházat elárasztották, nem nagy vonzerőt gyakoroltak a pártokra, az egyesülés teljesen meghiusult, sőt Keleten az ellenzéki pártok önálló egyházakká kezdettek tömörülni. Az egyiptomi monophysiták a cultusból a görög nyelvet számüzték, kopt patriarchát választottak, s igy megalapitották a *kopt nemzeti egyházat*. A monophysitismus azután innen elterjedt Abessiniába is. Az *armeniai keresztyének*, kik közt a monophysita tanirány a henotikon óta gyökerezett meg, a hóditó persa uralom pártfogása alatt az állami egyháztól hasonlóképen elszakadtak. Syriában és Mesopotamiában *Baradai* (vagy Zanzalus) *Jakab* szerzetes (541—578) fáradozása következtében a monophysiták *jakobita* név alatt szervezték *egyházukat*. Az iszlam által meghóditott tartományokban a katholikusok (az állammal való összeköttetésük miatt melchitáknak = királyiaknak neveztettek) jóval nagyobb nyomásnak voltak kitéve, mint a többi keresztyének.

A nyomasztó politikai helyzet a szakadásoknak megszüntetését, a birodalom érdekében is, nagyon szükségessé tette. Midőn *Heraklius* császár (611—641) az állam hatalmát Syriában és Armeniában (622) megujitotta, feladatúl tüzte ki, hogy a monophysitákat az állammal egyesitse. Ezen egyesités alapjáúl, *Sergius* constantinapolyi patriarcha

tanácsára, a Krisztusról szóló elméletet oda módositotta, hogy *Krisztusban ugyan két természet, de csak egy akarat van* (μία ἐνέργεια θεανδρική). Ezen elméletet több kath. püspök helyeselte, sőt *Cyrus*, alexandriai patriarcha ezen alapon a tartományában levő severianusokkal egyesült. Azonban *Sophronius* szerzetes (634 óta jerusalemi püspök) ezen egyesülésnek, mint monophysitismusra vezetőnek, határozottan ellenszegült. Erre a császár a már emlitett Sergiussal egy *vallástörvényt* fogalmaztatott (ἔκθεσις 638.), mely kimondta, hogy *Krisztus egy és egy az akarata* (ἓν θέλημα), s melyet *Honorius*, római püspök is helyeselt. De ezen törvény sem szüntette meg a vitát. *Maximus* [15]), egy rendithetlen jellemü szerzetes, a fővárosból Afrikába vonult s innen becsátotta közre az igaz hitnek elleneit sujtó *vitairatait*. Ehez járult még az a baj is, hogy a római püspökök 4. *János* óta (640—641) a monotheleták ellen támadt ellenzéknek az élére állottak és a constantinapolyi patriarchával az egyházi összeköttetést megszakitották. Ekként a helyzet folyvást türhetlenebb lett; Áfrikát és Italiát vallásos mozgalmak háborgatták. 2. *Constans* (642—668) a bajok orvoslása végett az ekthesist megszüntette s e helyett egy más *vallástörvényt* adott ki (τύπος, 648), mely a vitatkozást betiltotta a nélkül, hogy valamelyik elmélet mellett határozott állást foglalt volna el. 1. *Márton* (649—655) római püspököt az új rendelkezés sem nyugtatta meg, ellenkezőleg az 1. *lateranumi zsinaton* (649) mind a monotheletismusra, mind az ekthesisre, mind a typosra s azoknak kiadóira kimondta a kárhoztató itéletet. A makacs római püspök merészségeért fogva Constantinapolyba vitetett, felségsértés alapján elitéltetett és számüzetésben (Chersonesosban) halt meg. — *Constantinus Pogonatus* (668—685) a szakadás megszüntetése végett *Constantinapolyba közzsinatot* hivott össze, 680. (6. közzsinat, 3. const. közzsin.; Conc. Trull. I.; l. 56. c.). Itt Agatho, római pápa befolyására, ki ezen tárgyban egy terjedelmes iratot küldött [16]), kimondatott, hogy Krisztusban két természet és ennek megfelelő két akarat van (dyotheletismus), egyszersmind a monotheleták, Honorius római püspökkel együtt, átokkal sujtattak.

Ezzel az ó-keresztyén egyház christologiája teljes befejezést nyert; a vita megszünt s ennek emlékeül csak egy kis párttöredék tartotta fenn magát Ázsiának egy zugában, hova az állami egyház karja nem ért el. Az elszórt hivek a Libanuson, sz. Maró zárdája körül telepedtek le, a zárda főnökét egyházi fejüknek ismerték el s maroniták neve alatt egyházi és politikai függetlenségüket egyaránt megvédték, úgy a byzanciakkal, mint az iszlam hiveivel szemben.

1) Nestorius, mint szerzetes, az antiochiai iskolában nyerte kiképeztetését; állitólag Diodorus tarsúsi és Theodorus mompsvestiai püspök volt a tanitója; Antiochiában presbyterré avattatott s mint hires szónok 428. a constantinapolyi patriarchai székre hivatott meg, az igazhitüség buzgó védője, minden eretnekségnek kérlelhetlen ellensége volt, mégis 431. eretnekség alapján tétetett le és számüzetésben halt meg 440. — Sokrates, H. E. VII. 26. 29. — Evagrius, H. E. I. 2—7.

2) Cyrillus, Theophilus alexandriai püspök unokaöcse, a nitriai zárdában neveltetett, nagybátyját vakbuzgóság és szenvedélyesség tekintetében jóval felülmúlta (l. 49. c. 10. jegy.). 444. halt meg. Művei: Adversus Nestorium lib. V. Contra Julianum lib. X. Homiliae, Epistolae.

3) V. ö. Baur, i. m. II. k. 110—112. l.

4) Mindkét rendbeli átoktételek közölve vannak Gieseler, i. m. I. k. 2. r. 143—146. l.

5) Barsuma nisibisi püspök (Mesopotamiában) volt a szervező (mgh. 489.); később Ctesiphon volt a nestorianusok patriarchájának székhelye.

6) Leonis epistola ad Flavianum de incarnatione verbi. 449. jun. 13. — Ezen levélről a kath. és ref. theologusok nagyon különbözőleg itéltek.

7) *ἐκ δύο φύσεων ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως γνοριζόμενον. . . . .*

8) Evagrius, H. E. I. 9. 10.; II. 2. 3. 4.

9) Evagrius, H. E. III. 14.

10) Evagrius, H. E. III. 33.

11) Justiniani epist. ad Mennam Archiepisc. Const. adversus impium Originem. Ezen anathematismák (15 kán.) egy helybeli zsinaton készültek.

12) Theodorus Askidas Origenes hive és monophysita volt; az emlitett ajánlatot azért tette a császárnak, hogy ez által a császár figyelmét Origenes hiveiről elvonja és a chalcedoni végzések érvényét megingassa.

13) Theodoretust és Ibast a chalcedoni zsinat igazhitünek ismerte el. —

14) Constitutum Vigilii.

15) Maximus Confessor 580 körül szül.; Heraclius császárnak titkára, 630 előtt még chrysopolisi szerzetes volt; 633—645 között éjszaki Afrikában, azután Rómában tartózkodott; 653 körül elfogatott és Constantinapolyba vitetett, végre Kolchisba számüzetett és ott halt meg 662. — A monophysitismusnak és monotheletismusnak legtekintélyesebb ellensége s a görög mystikának egyik alapitója volt. — Művei: De duabus Christi naturis; Maximi disputatio cum Pyrrho; Scholia in opera s. Dionysii, sat.

16) Agathonis epistola ad Imperatores.

68. Egyházi irodalom.

Ezen időben a hittani tudományok fejlődésére *két iskola* gyakorolt befolyást: az *alexandriai* iskola, mely a hitviták alatt új irányt követett és az *antiochiai* iskola. Az *alexandriai iskola* hivei megkisérlették a végesnek és végtelennek egybefoglalását; az allegoriai irásmagyarázathoz ragaszkodtak; Origenes tanait több vagy kevesebb eltéréssel követték s általában szemlélődő mystikus irányban haladtak.

Az *antiochiai iskola* is Origenes tanaiból táplálkozott; az istenit az emberitől elválasztani igyekezett; az irásmagyarázatba az egyszerű, szószerénti értelemnek adott előnyt; a múlt tanulmányozását nélkülözhetlennek tartotta és nézeteinek kifejtésénél Aristoteles alaki bölcsészetét használta.

Az *alexandriai iskolának* kiválóbb képviselői közé tartoznak a következők: *Athanasius*, korának egyik legnagyobb theologusa, az egyházi atyáknak példányképe, kit az utókor *Pater orthodoxiae* névvel tisztelt meg s kinek élete korának egyháztörténelmével a legszorosabb viszonyban van (l. 64. c. és 7. jegyz.). Mint hős küzdött az általa igaznak vélt eszméért, s attól többszöri bukása sem tántoritotta el. A hittan kifejtésére forditotta tevékenysége nagy részét; az egész keresztyénséget Krisztus istenségébe foglalta össze és engesztelhetlen ellensége volt mindenkinek, ki az egyház egységét tiszteletben nem tartotta. *Irodalmi* munkássága leginkább a keresztyénség védelmére és az arianismus megbuktatására volt irányozva; vannak még ezen kivül saját védelmére és a szerzetességre vonatkozó iratai is [1]). — A *három kappadokiai*: Nagy Basilius, Nazianzi Gergely és Nyssai Gergely, ha nem is tehetség, de buzgóság tekintetében méltó helyet foglalnak el Athanasius mellett. *Nagy Basilius* (szül. 330 körül, mgh. 379.), caesareai püspök, kiképeztetését Athenebe nyerte, hol földijével, Nazianzi Gergelylyel szoros barátságot kötött, az egyház és tudomány érdekeinek előmozditása végett; ezen szövetségnek harmadik tagjává lett később Basilius ifjabb testvére, Nyssai Gergely. Basilius nagy tisztelője volt sz. Antalnak, sokat fáradozott a szerzetesség érdekében; inkább a gyakorlati egyházi és asketa irányt művelte; az egyház kormányzásában nagy erélyességet fejtett ki azon időben, midőn az arianus *Valens* császár üldözései az igazhitü egyházat veszélylyel fenyegették. Levelei hiven rajzolják ezen mozgalmas korszakot. Irt az arianus *Eunomius* ellen, a szentlélekről, homiliákat és zárdai életszabályokat [2]). *Nazianzi Gergely* (szül. 330 körül) szülő városában presbyterré avattatott (361.); aztán akarata ellenére egy ideig atyja mellett, ki nazianzi püspök volt, segédi minőségben (coadjutor, 372.) szolgált, hogy később atyja utóda lehessen; de Gergely nem tudott megbarátkozni atyja tervével, odahagyta hivatalát és magányba vonult; majd Constantinapolyban egy kis községnek (Anastasia templom) püspökévé lett; itt tartotta Krisztus istensége felett ama híres beszédeket, melyek neki a θεόλογος tisztelet-cimet szerezték meg, jóllehet a theologia mezején vezéri szerepre egyáltalában nem vállalkozott. N. Theodosius alatt constantinapolyi patriarchává lett (l. 64. c.), de ellenei folytonos hábor-

gatása elől, nem sok idő múlva, szülő városába vonult s ott is fejezte be életét (390.). Egyházi beszédein kivül irt még költeményeket és leveleket, melyek kora egyházi állapotának megismerésére igen fontosak [3]). *Gergely nyssai püspök*, Basilius testvére (333. szül., 394 után halt meg), bölcsészeti tehetség és tudományos alkotás tekintetében két barátját jóval felülmúlta, Origeneshez legközelebb állott, Athanasius után a keleti egyháznak legképzettebb theologusa volt. Theologiai fő művében a háromságot, világteremtést, Krisztus személyét és munkáját, a szentségeket és a hitet fejtegeti; irt még Eunomius és Apollinaris ellen vitairatokat, homiliákat s egyes hittani tárgyakról értekezéseket [4]). *Eusebius*, *caesareai püspök* (Paleastinában; 261. szül., 314—340-ig, haláláig püspök), *Pamphilus* hitvallónak fia, Origenesnek nagy tisztelője volt s ezért az ó alexandriai iskolához számitható. Széles tudományos ismeretével kora bámulatát vívta ki. Constantinusnak minden levéltára nyitva állott a fáradhatatlan buvár és gyüjő előtt. Legnagyobb érdemet szerzett gondosan irt egyháztörténelmi műveivel; de irt még ezeken kivül véd- és vitairatokat, theologiai munkát, irásmagyarázatot sat. [5]). A vak *Didymus* (308. szül.), négy éves korában vesztette szeme világát és mégis tisztelt állás vívott ki maga számára a tudósok sorában; 340 óta az alexandriai iskola igazgatója, Origenesnek utolsó hű követője volt (mgh. 395.). Irt a szentlélekről, háromságról, a manichaeusok ellen sat. [6]). *Nagy Macarius* a Sketis pusztai remete (mgh. 390.) a pusztai keresztyénséget új platói eszmékkel szőtte át. Neve alatt jeles homiliák és más oktató értekezések maradtak fenn (l. 59. c. 2. jegyz.). *Cyrillus*, alexandriai patriarcha (l. 67. c. 2. jegy.) ezen iskolának irányát szélsőségbe hajtotta és éles elméjét szenvedélyeskedésekben emésztette fel. Szentirásmagyarázatainak kevés értéke van; becsesebbek a Nestorius és Julianus császár ellen intézett iratai, homiliái és levelei.

Origenes befolyása a nyugoti egyházat sem hagyta érintetlenül s itt is a legkiválóbb egyházi irók tartoztak hivei közé. *Hilarius*, pictaviumi püspök (Poitiers, Galliában; 310. körül szül.) Nyugot Athanasiusa, férfi korában tért át nejével és leányával együtt a keresztyén egyházba; 350. szülő városának püspökévé lett; az arianismus ellen folytatott erélyes küzdelméért 356. száműzetett s Phrygiában tartózkodott; 360. visszatért Galliába s a nicaeai hitvallás megszilárditásán fáradozott (mgh. 368. körül). *Fő művét*, mely a háromságról szól, még a számüzetésben irta; ezen kivül maradtak fenn vitairatai, három Constantius császár ellen intézve, kit Antikrisztusnak nevez; irásmagyarázatai allegoriai és mystikus értelmezéssel; számos irata elveszett

vagy meghamisittatott [7]. *Ambrosius*, milanoi érsek (állitólag Galliában, Trierben szül. 340 körül), atyja halála után ezen tartománynak fő helytartója (praefectus praetorio Galliarum) Rómában nyerte kiképeztetését, még katechumenus korában választatott püspökké (374. dec.); azonnal megkereszteltetett s hivatalát, melyet előbb vonakodott elfogadni, valódi apostoli buzgalommal viselte, a szegényeknek atyja, az elnyomottaknak védője volt. Az eretnekség és pogányság benne állhatatos ellenségre talátt. Theodosius császár ugy nyilatkozott róla, hogy ő az egyedüli püspök, ki e nevet megérdemli. Hieronymus őt „az egyházak oszlopának és megvihatlan bástyájának“ nevezte. Tevékenysége az egyházi élet minden elemét felkarolta; egyházi fegyelem, cultus, szerzetesség benne reformátort vagy pártfogót talált. Egy igazi püspöknek példányképe maradt egész haláláig (397.). Sokoldalu hivatali tevékenysége mellett is sokat irt; *művei* irásmagyarázatok, Origenes szellemében; hittanaik, egyházi fegyelemre vonatkozók és egyházi énekek [8]). *Tyrannius Rufinus* Aquileja közelében (Julia Concordiában 345 körül) született, első kiképeztetését Aquilejában nyerte, azután Egyiptomba ment s Dydimust hallgatta (374—380), majd Palaestinában tartózkodott (380—397) s itt János jerusalemi püspök által presbyterré avattatott; utóbb Rómában és Aquilejában tartózkodott és Messinában halt meg (410). Egyháztörténelmi munkásságán kivül (l. 6. c. 5. jegy.) görög iratok leforditásával szerzett érdemeket (l. 65. c.) [9]). *Hieronymus Sofronius Eusebius* Stridonban (Dalmatiában, 340 körül) született, classicus tanulmányait Rómában fejezte be, erkölcseire az itteni élet káros hatással volt s ez ellen a katakombák látogatásában keresett ellenszert. Majd beutazta a Rajna vidékét és Galliát, hol több keresztyén tanitóval ismerkedett meg; 360. Rómában felvette a keresztséget. Hosszas aquilejai tartózkodása után Syriába utazott 373., itt asketa életre adta magát, négy évig remeteskedett, azután Antiochiában presbyterré avattatott. Majd Constantinapolyban Nazianzi és Nyssai Gergelyt, Alexandriában Didymust hallgatta; innen Damasus római püspök meghivására Romába ment, nagy sikerrel tanitott és több előkelő nőt megnyert az asketa életnek (l. 59. c.; 382—385). Végre Palaestinába vonult, Bethlehemben egy remetékből és kegyes római nőkből álló kör központjává lett s itt fejezte be munkás életét (420 körül). Hieronymus a görög és zsidó tudományosságot közvetitette Nyugottal. Biblia-magyarázatában az alexandriai irány túlnyomó, de az antiochiai magyarázók és mások véleményeit is felhasználta. Egykor Origenesnek nagy tisztelője volt, utóbb öt megtagadta [10]).

Az *antiochiai iskolát Dorotheus* és *Lucianus* presbyterek

alapitották. Lucianus kritikai, észszerü és nyelvtani-történelmi irásmagyarázatával az új iskolának irányát megjelölte [11]; ugyanő *Hesychius* egyiptomi püspökkel a LXX és az Új-szövetség szövegének kijavitását is munkába vette [12]; mindkét munkás vértanu-halált szenvedett (311.). *Eusebius emesai püspök* (Phoeniciában, mgh. 360 körül) classicus müveltségeért és ékesszólásáért még ellenei által is tiszteltetett. Irásmagyarázati és hittani müveiből csak töredékek maradtak fenn. Az ujabb időben neki tulajdonitott beszédek egy alexandriai Eusebius müvei. *Cyrillus, jerusalemi* püspök (351. óta, mgh. 386.), előbb eusebianus volt, később a nicaeai tan mellett nyilatkozott; főleg a gyakorlati hittani téren fejtett ki nagy tevékenységet, melyről fennmaradt hitelemző beszédei tanuskodnak [13]. *Efraem* (Syriában Nisibisben szül.; mgh. 378.), edessai diakonus s az ottani hittani iskolának új alapitója, a syriai nemzeti egyháznak ünnepelt költője, irásmagyarázója és szónoka volt (*propheta Syrorum*). Legkitünőbb müve az Ó-szövetség syriai magyarázata; irt még homiliákat és hymnusokat. *Diodorus* előbb antiochiai presbyter, azután (379 óta) *tarsusi püspök* (mgh. 394.), Chrysostomus és Theodorus tanitója, az irodalom terén igen nagy tevékenységet fejtett ki; irt vitairatokat a manichaeusok és Apollinaris ellen; hittaniakat a háromságról, a halottak feltámadásáról sat.; irásmagyarázataiban az allegoriai módot, mint szerénte helytelent, egészen mellőzte. Müveinek legnagyobb része, később az egyház által, mint a nestorianismus kútforrása, megsemmisittetett [14]. — *Chrysostomus János* (Antiochiában 347. szül.) a kegyességet anyjától, Anthusától örökölte; tudományos müveltségét Libanius pogány szónoktól sajátitotta el; a jogi pálya volt elébe kitüzve, de Meletius antiochiai püspök befolyására az egyházi pályára lépett; három évig tanult püspökétől s csak azután vette fel a keresztséget. A magányt kedvelő ifju már zárdába akart vonulni, de ezen lépéstől, anyja rábeszélésére elállott. Anyja halála után csakugyan zárdába vonult s Diodorus vezetése mellett szorgalmasan tanulmányozta a szentirást. 386. Flavianus püspök presbyterré avatta fel s a tanitói és lelkipásztori teendők nagy reszével megbizta; 397. Constantinapolyba hivatott a patriarchai székre. Ezen magas állás, melyet nem keresett, ellenei számát nevelte (ezen áthelyezés Eutropiusnak az udvarnál nagy befolyásu eunuchnak közbenjárására történt; élete további folyamát l. 65. c.). *Müvei:* beszédek, melyek közt az új-szövetségi homiliák irásmagyarázati szempontból is fontosak; asketa életre vanatkozó iratok és levelek [15]. *Theodorus* előbb antiochiai presbyter, utóbb (393 óta) *mopsvestiai püspök* (mgh. 429.), Chrysostomus tanulótársa és barátja. Az egyház az ő

iratait is átokkal sujtotta (l. 56. c. 5. közzsin.); de a syriai egyház őt *Interpres* cimmel tisztelte meg. Irásmagyarázati *művei* csak töredékekben maradtak fenn [16]. *Theodoretus* (390 körül Antiochiában szül.) theologiai képzettségét egy antiochiai zárdában nyerte; mint *cyrusi püspök* (az Euphrates mellett; 423 óta, mgh. 457.) a christologiai vitákban a syriai egyház nézetét képviselte; korának egyik legtermékenyebb és sokoldalu irója, az antiokhiai iskolának utolsó józan irásmagyarázója és hiteles történelem irója; nemes, egyenes jellemű volt; a mérsékelt közép úton haladt, de azért az egyesitési kisérletek alkalmával ő sem kerülhette el ez egyházi átkot. Igen fontos irásmagyarázatai az Ó- és Új-szövetség majd minden iratára kiterjedtek; egyháztörténelmi működéséről már volt szó (l. 5. c. és 4. jegy.); hittani vitairatai Cyrillus, az alexandriai christologia és az eretnekek ellen vannak intézve. Irt egy védiratot a keresztyénség mellett a görög bölcsészettel szemben, beszédeket és leveleket (181) [17].

Az egyházi tanitók egy részét egyik iskolához sem lehet beosztani, mivel vagy egészen külön irányt képviselnek, vagy a két iskola között állanak, Ide tartozik *Epiphanius* (Palaestinában, Eleutheropolisban, 310 körül szül., mgh. 403.) zsidó szülőktől származott s ezen irány egész életén meglátszik; egyoldalu szerzetesi kiképeztetést nyert Palaestinában és Egyiptomban; mint *constantiai püspök* (Cyprus szigetén 367 óta) is szigoru szerzetesi életet élt. A hitvitákban merev orthodox állást foglalt el. Hirnevét főleg az eretnekek ellen irt műve alapitotta meg, melyben világ kezdete óta a messalianusokig minden eretnekséget felsorol és saját szempontjából, nem részrehajlatlanúl itél el. Ebből kivonatot is készitett [18]. *Nemesius*, *emesai püspök* (Phoeniciában; az 5. század elején (keresztyén bölcsész περὶ φύσεως ἀνθρώπου cimü művében a lélek praeexistentiáiát tanitotta. *Sinesiusról* már volt szó (l. 65. c. és 1. jegy.). *Isidorus* (Alexandriában szül.) *pelusiumi* presbyter és *apát*, az alexandriai és antiochiai iskoláknak közvetitője, a szerzetességet a boldog, független élet legmagasabb fokának tartotta. mivel egyedül az ad biztos menhelyet a világ és egyház hatalmasai ellen. 2000 levele maradt fenn, melyek közül igen sok irásmagyarázati kérdésekre vonatkozik.

Az alexandriai és antiochiai iskola közötti ellentét a 4. század végéig csak tudományos szinezetü volt s az irásmagyarázat alapelveinek különféleségén alapult. Az antiochiaiak a történelmi, az alexandriaiak az allegoriai magyarázatot tartották helyesnek; amazok az egyházi bölcsészetet, emezek a szentirásszerü hittant ápolták; ha vitatkoztak

is egyes kérdések felett, de egymást kölcsönösen elismerték és egymás kárhoztatására még nem vetemedtek.

A mint a római birodalmat külső ellenségek kezdették háborgatni, a mint a pogányság legyőzésével a szellemi verseny megszünt s a pogány tudományokkal való foglalkozást az egyház károsnak nyilvánitotta: a keresztyénség tudományos fejlődése is azonnal megakadt. Azon szoros korlátok, melyekkel az igazhitü tant mintegy körülzárolták, minden szabadabb szellemi mozgalmat lehetetlenné tettek ez egyház kebelében. *Chrysostomus* a görög, *Augustinus* [19]) a latin egyházban utól nem ért példányképek maradtak. Az antiochiai és alexandriai iskola a pártok szenvedélyes küzdelmében emésztette fel minden erejét.

A nyugoti egyház az igazhitüség megőrzéséről oly aggodalmassággal gondoskodott, hogy a régibb egyházi tanitók némely iratainak olvasását is eltiltotta. Állitólag I. *Gelasius* alatt (496 körül) egy *római zsinaton* jött létre azon rendelet *(Decretum Gelasii de libris recipiendis et non recipiendis)*, mely Eusebius egyháztörténelmét, Tertullianus, Lactantius, Alexandriai Kelemen, Cassianus, Faustus sat. műveit az apokryphus iratok közé sorozta (ezen sorozat idővel gyarapittatott). Ily körülmények közt a hittudomány tovább fejlődéséről, az egyház kebelében, nem lehetett szó. Azon nagy erőfeszités után, melyet az egyház a hittani vitákban kifejtett, az ernyedtség időszaka állott be. A hittani irodalmi munkásság a 6. században hanyatlásnak indult; a tudományos munkásság ugyan még nem szünt meg, de az eredeti termelés, a teremtő erő ellankadt. A nagy egyházi atyáknak csekély tehetségü utódai megelégedtek azzal, hogy az ősök nagy alkotásait kicsinyeskedő koruk szükségeihez képest átidomitgatták.

Azon idő óta, hogy *Joannes Philoponus* (530 körül) Aristoteleshez magyarázatokat irt, a görög egyház hittani fejlődése a scholastika útjára tért. Már ő maga is alkalmazni kezdette a kategoriákat a theologiában; különben monophysita volt, de tritheismussal vádoltatott, mivel a természet (φύσις) és személy (ὑπόστασις) közt nem tett különbséget, és a háromságban, a személyek száma szerént, három természetet, állományt és istenséget vett fel. A feltámadás tanával sem tudott kibékülni s azt teremtésnek tekintette, mivel szerinte az alak megszüntével megszünik az anyag is.

Aristotelest a római egyházban (Anicius Manlius Torquatus Severinus) *Boetius*, ezen tekintélyre támaszkodó kornak egyik önállóan gondolkodó tudósa honositotta meg. Boetius, az államférfiu és bölcsész (az előkelő, régi Anicius családból, Rómában szül. 475—480), *Theoderich* alatt fő állami hivatalt viselt, de ellenségeitől bevádoltatván

(hogy a constantinapolyi udvarral szövődözik), mint felségsértő börtönbe vettetett és kivégeztetett (525.). A neki tulajdonitott *hittani iratok*, (melyekről ma már kétségtelen, hogy nem az ő művei) Krisztust és a háromságot Aristotelesi modorban védelmezik. Keresztyénsége mellett is fogékonyabb érzéke volt az ó-kor, mint a keresztyénség iránt; bölcsészeti iratai a keresztyén hittől annyira független gondolkodásmódot árulnak el, hogy szerző keresztyénségét is kétségessé teszik. A bölcsészet vigasztalásáról szóló és fogsága alatt irt fő műve egészen a pogány bölcsészet szellemétől van áthatva. E mű a középkorban kedves olvasmány volt, s mint ilyen nagy befolyást gyakorolt mind az akkori bölcsészetre, mind a theologiára [20]). (Magnus Aurelius) *Cassiodorus* (Scyllaciumban, Bruttiiben, ó-római családból, 477. szül.) kitünő nevelésben részesült, *Odoaker*, *Theoderich* és utódai alatt fő állami hivatalokat viselt, a mind aggasztóbbá váló politikai állapotok és aggkora miatt (540.) a politikai élettől visszavonult s az általa alapitott zárdában fejezte be hátralevő napjait (562.; l. 59. c.). Cassiodorus nem mint eredeti iró, hanem mint gyüjtő érdemelte meg az utókor háláját; ő gyüjtötte össze a classicus és ó-egyházi irodalom feltalálható maradványait; az ő példája nyomán lettek a zárdák egy zűrzavaros, viszontagsággal teljes korszak alatt a tudományok menhelyei. A szerzetesek számára több könyvet irt, nevezetesen a zsoltárokhoz magyarázatokat (Augustinus nyomán); a szentirás megértéséhez bevezetést; az akkori tankör tárgyairól (Grammatika, Rhetorika, Dialektika, Arithmetika, Musika, Geometria, Astronomia) fejtegetéseket; egyháztörténelmi kézikönyvet. Levelei történelmi szempontból fontosak [21]).

Igen fontosak, főleg a későbbi korszakra nézve, a *Dionysius Areopagita* (Csel. 17, 34.) nevét viselő (hamis feliratu) művek, melyek a mennyei hierarchiáról, az isten nevéről, az egyházi hierarchiáról és a mystikus theologiáról szólnak és melyek 12 levéllel együtt, irály, tartalom és történelmi vonatkozás tekintetében, ugyanazon szerzőre vallanak. Szerzőjük nem élhetett az 5. század előtt, s ezen iratok a 6. században mentek forgalomba (legelőször *Severus* antiochiai monophysita püspök hivatkozott azokra; l. 6. c.). Ezen új-platoi, ragyogó képzelődéssel irt művek az istent, a mennyet, a kath. cultust, pápaságot és szerzetességet dicsőitik és magasztalják, s mint ilyenek, igen kedvező fogadtatásban részesültek, főleg a görög szerzetesek részéről. E munkákat, ujabb vélemények szerént, egy keresztyén új-platói bölcsész irhatta, ki, a még el nem enyészett gnosticismussal szemben, megkisérlette a dionysiusi mysteriumoknak a keresztyénségre való alkalmazását. Szerző az istenséget minden lét és ismeret felibe helyezi s az

embernek hivatásáúl azt tűzi ki, hogy helyzetét a lények láncolatában felismerje s a felsőbb fokozatok során át folyvást előre haladva, végre istennel egyesüljön [22]). Ezen eszmék szolgáltak alapúl minden későbbi keresztyén mystikus tanrendszer számára. — A Dionysiusi mystikának és az aristotelesi dialektikának elemeit összeelegyitve találjuk *Maximus* Confessor irataiban (ezek közt főbbek a monotheleták ellen irottak; l. 67. c. és 15. jegy.), ki mély gondolkodó, éles dialektikus és romlott korában a szilárd jellem példányképe volt s a monotheleták elleni küzdelemben meggyőződéséhez egészen a száműzetésig hű maradt.

A *szentirásmagyarázat* hasonlóképen megelégedett az elődök termeléseiből szemelgetett gyüjteményekkel. Az ilyen gyűjtők sorát Keleten *Procopius Gazaeus* (520 körül), Nyugoton *Primasius*, hadrumetumi püspök (Afrikában = Hercla; 550 körül) kezdette meg, A nevezetesebb egyházi atyák magyarázataiból és homiliáiból összeszedegetett gyüjteményeket *Catena* néven nevezték.

A *hittant* is az egyházi atyák egyes tételeiből állitották össze. Ily módon irta meg *Damaskusi János* azon hittant, mely a görög egyház hittani fejlődésének eredményét, Aristoteles dialektikai alapelveinek alkalmazása mellett, foglalja össze. A berendezésnél az apostoli hitvallás tárgysorozatát követte, az egészet 100 fejezetre osztotta (a középkorban Nyugoton *Lombardus* Péter *Sententidi* után 4 könyvre osztatott). Második fő művében a dialektikat Aristoteles és Porphyrius szerént adja elé; a harmadikban, időrendben, 103 cikkben, a keresztyén egyház eretnekségeit, nehány cikkben a zsidók és pogányok tévhiteit tárgyalja (a 80 első cikk Epiphaniustól van elkölcsönözve). E három művet együtt „*Az ismeret forrásának*“ nevezte [23]). Vannak még vitairatai a képrombolók ellen; egy dialogusa egy keresztyén és egy iszlam hivő közt; beszédei és levelei.

1) Athanasius főbb művei: *Λόγος κατὰ τῶν Ἑλλήνον. Περὶ τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου.* Az első a pogányság megcáfolása, a második a keresztyénség megalapitása. *Λόγοι κατὰ Ἀρειανῶν* (IV). Historia Arianorum ad Monachos, az akkori pártharcoknak nem részrehajlatlan emléke. Ünnepi levelei, melyeket syriai nyelven fedeztek fel, az akkori időszámitásra nézve fontosak.

2) N. Basilius főbb művei: *Ἀντιῤῥητικὸς τοῦ Ἀπολογητικοῦ τοῦ δυσσεβοῦς Εὐνομίου* (5 könyv, de a 4. és 5. könyv nem valódi). *Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος.*

3) Nazianzi Gergely főbb művei: Beszédei közül a *λόγοι θεολογικοί* (5) név alatt ismeretesek, melyeket Constantinapolyban a nicaeai hitvallás mellett, Eunomius és Macedonius hivei ellen tartott; *λόγοι στηλιτευτικοί*, melyeket a meghalt Julianus császár ellen tartott. *Περὶ ἑαυτοῦ* vagy Carmen de vita sua, satyra. Christus patiens, tragoedia, ez az első keresztyén drámai kisérlet. 242 levél. — Ullmann, Gregorius v. Nazianz, der Theologe (Darmstadt, 1825.).

4) Nyssai Gergely főbb művei: *Λόγος κατηχητικὸς ὁ μέγας.* Contra Eunomium orat. XII; contra Apollinarem; *περὶ ψυχῆς καὶ ἀναστάσεως.* sat. — Rupp, Gregor's des Bisch. v. Nyssa Leben u. Meinungen (Leipzig, 1834.).

5) Eusebius caes. p. főbb művei: a történelmieken kivül (ezekről l. 6. c. 2. jegyz.; Baur, Epochen d. kirchl. Geschichtsschreibung, 9—26. l.) *Προπαρασκευὴ εὐαγγελική*, XV lib.; *ἀπόδειξις εὐαγγελική*, XX lib.; Contra Hieroclem lib.; contra Marcellum lib. II; de ecclesiastica theologia lib. III. sat.

6) Didymus fennmaradt művei: *Περὶ τριάδος* III lib.; Liber de spiritu S.; lib. adversus Manichaeos: brevis enarratio in epistolas canonicas. sat.

7) Hilarius pictaviumi p. művei; De trinitate libri XII contra Arianos. Ad Constantium lib. De Synodis adv. Arianos. sat.

8) Ambrosius művei: De officiis ministrorum lib. III. — De fide ad Gratianum lib. V. — De spiritu s. lib. III. — Epistolae 92. Nem egészen bizonyos, hogy a Te Deum laudamus kezdetü hymnust ő irta-e. —

9) Tyr. Rufinus művei: Origenis libri *περὶ ἀρχῶν* et homiliae. — Clementis recognitiones. — Vitae Patrum. — Expositio symboli apostolici. sat.

10) Hieronimus Rómában tartózkodása alatt kijavitotta a Vetus interpres, Vetus latinus vagy Itala nevet viselő latin Új-szövetséget; leforditotta a zsoltárokat (Psalterium romanum). Újból leforditotta az Ó-szövetséget (385—405). Magyarázatokat irt: Comment. in Prophetas, in Evang. Matthaei, in epist. ad Galatas, Ephesios cet. — Interpretatio nominum Hebraicorum (geogr.). Catalogus scriptorum eccles.; vagy Liber illustribus viris (a patristica alapja) sat. — Zöckler, Hieronymus (Gotha, 1865.). Nowack, Die Bedeutung des Hieron. für die alttestamentliche Textkritik (Göttingen, 1875.).

11) Euseb., i. m. VIII. 13., IX. 6. —

12) Hieron., praefatio in IV. Evang. ad Damasum.

13) Cyrillus jer. p. művei. *κατηχήσεις* XXIII; ezek közt V *μυσταγωγικαί*; amazok a competensek, emezek a felavatottak számára.

14) Hieron., Catalogus script. eccl. c. 119. — Sokrates, H. E. VI. 3. — *τίς διαφορὰ θεορίας καὶ ἀλληγορίας* művében az antiochiai irásmagyarázat elméletét tárgyalta. —

15) *Περὶ ἱερωσύνης* VI lib. — Neander, Joh. Chrysost. (4. kiad. 2 köt. Berlin, 1858.) — Foerster, Chrys. in seinem Verhältnisse zur antiochischen Schule (Gotha, 1869.). — Thierry, Chrys. et l'impératrice Eudoxie (2. kiad. Paris 1874.). —

16) Theodorus művei: Comment. in Prophetas XII minores; a Római levélhez irt magyarázata ujabban adatott ki. De allegoria et historia művében az Origenes követőinek irásmagyarázati módját támadta meg; az Új-szövetségben eléforduló ó-szövetségi idézeteket accomodationak tekintette, az Énekek énekét salamoni szerelmi dalnak itélte, sat.

17) Theodoretus művei; *Φιλόθεος ἱστορία* s. Historia religiosa, remeték és szerzetesek életrajzai, telve mesékkel. — *Αἱρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή* = Haereticarum fabularum lib. V. — *Ἑλληνικῶν θεραπευτικὴ παθημάτων* = Graecarum affectionum curatio, disput. XII. sat. —

18) *Πανάριον*, Panarium (= gyógyszekrény) vagy Adversus LXXX haereses. — *Ἀνακεφαλαίωσις* vagy Epitome Panarii. — *Ἀγκυρωτός* vagy

Ancoratus vagy Ancora fidei catholicae (121 fejezet, melyekben a keresztyén hitet, főleg a háromságot, a megtestesülést és a feltámadást védi). — Lipsius, zur Quellenkritik des Epiphanius (Wien, 1865.).

19) Augustinus életéről (l. 66. c. és 4. 6. jegy.) már volt szó; hátra van még szólni az ő majdnem hihetetlennek látszó irodalmi tevékenységéről; számos műveinek legalább egy részéről, melyekbe oly eszméket ültetett, hogy azok által nemcsak saját korára, hanem a középkorra, sőt a reformatio utáni korra is befolyást gyakorolt. Önéletrajzi iratai: Confessiones lib. XIII (400.), Retractationes lib. II (427.); amabban saját életét, emebben iratait birálja meg. — Bölcsészeti iratai többnyire korábbi éveiből valók: De vita beata (386.), melyben kimutatja, hogy a valódi boldogság istennek tökéletes ismeretében áll; De immortalitate animae, De quantitate animae (387.) sat. — De civitate Dei (22 könyv, 413—426) cimü védiratában a pogányság azon vádját cáfolja meg, mely szerént a birodalmat az ősi vallás elvetéséért éri annyi csapás. — Hittani vallásos iratai: De doctrina Christiana (1—3 k. 397.; 4. k. 426.), vallástanitók számára hitfejtegetési vezérkönyv; Enchiridion v. De fide, spe et caritate, hit- és erkölcstani kézikönyv (427. Manuale ad Laurentium név alatt is, mivel a nevezettnek kérésére irta) sat. — Hittani vitairatai: De haeresibus ad Quodvultdeum (428—430), 88 eretnekséget ismertet a Simon magus hiveitől a pelagianusokig; De moribus ecclesiae cath., et de moribus Manichaeorum (2 k. 388.); Ad Paulum Orosium contra Priscillianistas et Origenistas (411.); Ad Catholicos Epistola contra Donatistas, vulgo De unitate ecclesiae (402.); De trinitate (400—416.) az arianusok ellen, sat. Végre vannak még számos irásmagyarázati és erénytani művei. —

20) Boëtius művei: Hittaniak (nem valódiak): Adversus Eutichen et Nestorium de duabus naturis et una persona Christi. — Quod Trinitas sit unus Deus et non tres dii ad Symmachum. sat. — Bölcsészetiek: De consolatione philosophiae lib. V. — Porphyrius és Aristoteles műveit leforditotta és jegyzetekkel kisérte. —

21) Cassidorus művei: Commenta Psalterii. — De institutione divinarum literarum lib. II. — De artibus ac disciplinis liberalium literarum. Historia eccl. tripartita lib. XII. — Variae epistolae lib. XII. (megirta a gothok történetét is, de ez csak kivonatban maradt fenn). sat. —

22) A Pseudo-Dionysus Areopagita féle iratok: *Περὶ θείων ὀνομάτων; περὶ μυστικῆς θεολογίας; περὶ τ. οὐρανίας ἱεραρχίας; περὶ τ. ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας.* — Vogt, Neuplatonismus u. Christenthum (Berlin, 1836.).

23) Damaskusi János (Joannes Chrysorrhoas) Damaskusban 700—730 közt szül., kitünő nevelést nyert; atyja, Sergius, Abdelmalek kalifa alatt fő állami hivatalt viselt, atyja halála után az ifju János is magas állást nyert, de majd a politikai pálya bajait megelégelve, a sábai szerzetbe (Jerusalem mellett) lépett és itt fejezte be életét 754—760 között. — Emlitett három fő műve: *Πηγὴ γνώσεως*; 1. *κεφάλαια φιλοσοφικά*; 2. *περὶ αἱρέσεων*; *ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως.* —

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ URALKODÓ EGYHÁZ ELLENZÉKEI.

69. A donatisták.

A hierarchia kifejlődése, az egyház fogalmáról és fegyelméről való éltérő vélemények ezen időszakban is több szakadást idéztek elé. — Midőn a Diocletianusi üldözések alkalmával a vértanuság keresése egész ragályos betegséggé vált, s ennek következtében sok keresztyén, minden helyes ok nélkül, önként rohant az üdvezitő halálba, *Mensurius* carthagói püspök az ő archidiakonusának, *Caecilianusnak* meghagyta, hogy ezen rajongás ellen a kellő intézkedéseket tegye meg, hogy igy a keresztyének életét lehetőleg megkiméljék. Lehet, hogy Caecilianus igen erős ellenszereket alkalmazott, a mi által magának sok ellenséget szerzett, de ezen kivül még *traditorsággal* is vádoltatott [1]), s midőn, Mensurius halála után saját pártja által püspökké választatott, s a bajt sejtve, Felix, aptungai püspök által (kit hasonlóképen traditornak tartottak) gyorsan felszenteltetett volna (311): az ellenpárt egy gazdag, vakbuzgó özvegynő, *Lucilla*, Caecilianus személyes ellensége által [2]) felizgatva, a felszentelést érvénytelennek nyilvánitotta és *Majorinust*, Lucilla kegyeltjét, ellenzéki püspöknek választotta meg. Ezen tény által a szakadás megtörtent; Majorinust a *Nagynak* nevezett *Donatus* követte az ellenzéki püspökségben, ki barátjával, a casae-nigraei püspökkel, *Donatussal*, ezen pártnak lelke volt s annak nevett adott. A donatisták *Constantinushoz* folyamodtak támogatásért; de a császár, miután az ezen ügyben kiküldött *római bizottmány* (313.) és az *arelatei zsinat* (314) [3]) a donatisták ellen mondott itéletet, ellenük szigoru törvényeket adott ki. Egynehány templomuknak leromboltatása az elkeseredettséget még fokozta. Constantinus erre szelidebb rendeleteket adott ki; de az üldözés által a rajongásig felizgatott kedélyeket nem lehetett oly könnyen lecsendesiteni. Ehez járult még az a baj is, hogy a donatisták ügyébe, kik magukat *Milites Christi*, *Agonistici* (Krisztus katonái, bajnokai) néven nevezték, egy egészen idegen elem elegyedett be. Ugyanis azon *rajongó koldusok* (circumcelliones), kik az állami teher alatt görnyedő parasztok házai körül ólálkodtak s azokat kommunista tanokkal bolonditották, magokat donatistáknak adták ki. Az igy felbujtogatott tömeg a szabadság és testvériség nevében elkezdett rabolni, gyilkolni és pusztitni, sőt az ellene köldött csá-

szári csapatokat is meg merte támadni (348.). Ezen félig-meddig *pórháboru* 13 évig dühöngött *Mauretaniában* és *Numidiában*, ugy a kath. egyház, mint az állam ellen. *Augustinus*, hippo-regiusi püspök (400 óta) mindent megpróbált a szakadás megszüntetésére; igen szelid feltételek mellett felszólitotta őket, hogy térjenek vissza az egyház kebelébe. Némelyek a felszólitásnak engedtek ugyan, de a többség az alkudozásról hallani sem akart. A katholikusok, hogy a sok háborgatásnak véget vessenek, egy *carthagoi zsinaton* (405.) elhatározták, hogy a nyakasok ellen *Honorius* császár támogatását kérik ki. Ez meg is történt; a császár szigoru *rendeleteket* adott ki a donatisták ellen, melyek folytán sokan pénzbirsággal, számüzetéssel, sőt az alsóbb rendüek testi fenyitékkel is lőnek büntetve, több templomuk is elvétetett. Augustinus még ezek után is sokat remélt egy nyilvános vitatkozástól. A donatisták hosszas vonogatás után elfogadták az ajánlatot; igy jött létre a három napig tartó *carthagoi vita* (collatio cum Donatistis, 411.), melyen 279 donatista és 286 kath. püspök jelent meg. Augustinus végre belátta, hogy őket okoskodással meggyőzni nem lehet s kimondta a végzetes elvet, mely a szeretet vallásának megtestesülését, az egyházat, utóbb oly sok vérrel szennyezte be, kimondta, hogy *erőszakkal kell őket az egyházba behajtani* (compelle intrare, Luk. 14, 23.). A császári biztosok, a vita eredményéül, a katholikusok javára mondták ki az itéletet. Erre ujabb szigoru császári rendeletek jelentek meg, melyek a donatistákat minden polgári jogtól megfosztották és a nyilvános istentisztelet tartását halál-büntetés terhe alatt megtiltották. Ezen szigoru fellépés megritkitotta a donatisták seregét, a vandalok uralma az állami egyházhoz való szorosabb ragaszkodásra kényszeritette; mindemellett, üldözve vagy eltüretve, ezen párt egészen a 7. századig fenntartotta magát.

A donatisták azon elvből indultak ki, hogy *az igaz egyház lényege* (Ephes. 5, 27.) nemcsak az apostoli kath. tanban, hanem az egyes tagok tisztaságában és szentségében áll; általában az *egyház absolut tisztaságát* követelték; de a bűnösöket valódi bűnbánat után a községbe ismét felvették. Magukat tisztáknak tartották; a katholikusokat szakadároknak és szentségeik kiszolgáltatását érvényteleneknek tekintették. Azt hitték, hogy a *szentség hatása* a kiszolgáltónak tisztaságától függ, s ebből azt következtették, hogy a kirekesztett vagy a kirekesztésre érdemes nem szolgáltathatja ki érvényesen a szentségeket (keresztség és úrvacsora). Ezért a kath. egyházból áttérteket megkeresztelték. Végre kimondták, hogy *államnak és egyháznak*, istenországának és a világi hatalomnak egymással semmi köze, és ennélfogva az álamnak nincsen joga az egyház ügyeibe beavatkozni [4]).

1) Midőn a szent könyvek elkobozása miatt a pogány hatóság a templomokban kutatást rendezett, ezt megelőzőleg Caecilianus a szent könyveket biztos helyre szállította s azok helyébe eretnek munkákat tett, melyeket a biztosok a keresett könyvek helyett vittek el.

2) Lucilla az úrvacsora vétele előtt valami szent csontot szokott volt csókolgatni, a miért Caecilianus által egyházi büntetéssel fenyegettetett.

3) Az arelatei zsinat kimondta, hogy 1. csak azon traditorok veszitsék el egyházi hivatalukat, kiknek ezen vétsége bebizonyittatott; 2. a traditor szentelése is érvényes; 3. minden keresztség érvényes, ha az a háromság nevére történt.

4) Ribbeck, Donatus u. Augustinus, cet. (2 kötet. Elberfeld, 1857—58); Deutsch, Drei Actenstücke zur Gesch. des Donatismus (Berlin, 1875.).

70. Audianusok, messalianusok eustathianusok, priscillianisták.

Az uralkodó egyház és ennek világi iránya ellenében a 4. század óta az *ellenzéki szellem* különböző alakokban nyilvánult. Azonban ezen alakok közül csak kevés hagyott maga után maradandóbb nyomot.

Az *audianusok* felekezetét Mesopotamiában egy *Audius* vagy *Udo* nevü syriai világi egyén alapitotta, ki a kath. papoknak nagyon világi irányu életén és működésén megbotránkozott, s azt követelte, hogy a pap apostoli szegénységben és alázatosságban éljen. Ezen tanok miatt az egyházból kirekesztett, ő pedig az elfajult egyházzal minden érintkezést megszüntetett és külön felekezetet alapitott. *Követői* nehány zárdai községet alkottak, a *zsidó passah* ünnepet megtartották, állitólag az istent emberi alakban képzelték s azt vitatták, hogy a tüzet és sötétséget nem az isten hozta létre. Az alapitó öreg korában Scythiába számüzetett s az ott letelepedett gothok közt a szerzetességet terjesztette [1]).

A keresztyén *messalianusok* (εὐχίται, héb. maccilim. imádkozók, θεοσεβεῖς) Mesopotamiában és Syriában a 4. században keletkeztek. Ezek *isteni látásokkal* dicsekedve és *folytonosan imádkozva* barangolták be az országot; koldulásból éltek, mert a munkát a tökéletes szenthez illetlennek tartották. *Tanuk* szerént az Ádámtól való leszármazás következtében minden emberben van egy gonosz szellem, melytől csak imádkozás által lehet megszabadulni; az imán kivül nincs szükség sem törvényre, sem evangeliumra, sem szentségekre; a szenttörténet csak allegoria. Mystikus pantheista és antinomista elveiket egy ideig titokban tudták tartani, de midőn azok ismeretesek lettek, nemcsak az egyház, hanem a polgári hatóság is keményen üldözte ezen rajongókat. Minden üldözés mellett is sokáig fennmaradtak, a 7. században ugyan nyomuk elveszett, de a középkorban ujra feltüntek [2]).

Az *eustathianusok* zárdai felekezetét *Eustathius*, sebastei püspök (Armeniában) alapitotta. Hivei a *házaséletet* elvetették, sőt a házasokkal való érintkezést is tisztátalanitónak tartották; ezen kivül az egyházi rendes *böjt* helyett az ünnepi és vasárnapi böjtöt fogadták el; húst nem ettek, a nők férfi ruhát viseltek; a gazdagoktól megkivánták, hogy vagyonukról mondjanak le. A *gangrai zsinat* (Paphlagoniában, 355—70) ezen irány alapitójára és követőire kimondta a kárhoztató itéletet s erélyes intézkedései által ezen ferde iránynak terjedését megakadályozta [3]).

Priscillianus, egy gazdag, nemes családból származott, tudományosan művelt, ügyes vitázó és szigoru életrendet követő, spanyol férfiu, a manichaeismus és gnosticismus befolyása alatt egy felekezet alapitott Spanyolországban, melynek hiveit az alapitó után *priscilliainstáknak* nevezték. Priscillianus az egyházinál szigorubb életrendet követelt, szokatlan lemondások által igyekezett a szellem életét tisztává tenni s az érzékek rabságából kiszabaditni; e végett a *hús*-ételt és a *házasságot* eltiltotta. *Sulpicus Severus* azon vádja, hogy a priscillianisták a szinlelt szigoru élet mellett titkos istentiszteleteiket kicsapongásokkal kapcsolták volna össze; hogy templomaikban ruhátlanúl jelentek volna meg, hogy igy a paradicsomi ártatlanságot utánozzák; mindez csak a pártgyűlölet ráfogásainak tekinthető, de alapos bizonyitékoknak nem vehető. E felekezet gyorsan elterjedt egész Spanyolországban; *Idacius*, emeritai püspöknek tapintatlan fellépése a hivek számát még növelte. Végre a *caesar-augustai* (Saragoza) *zsinat* (380.) kimondta reájuk az átkot és ennek végrehajtásával *Ithaciust*, az erőszakos, erkölcstelen, ossonobai püspököt bizta meg. Az ő és Idacius közbenjárására, *Maximus* császár a priscillianisták ellen egy parancsot adott ki, melynek folytán Priscillianus néhány társával együtt *Trierbe* (akkor Augusta Trevirorum) vitetett és lefejeztetett (385.). Ez alkalommal folyt az *első* hivatalosan kiontott *eretnek vér*. Az egyház jobbjai e vérengezésen fellázadtak, söt *Ambrosius* és más püspökök Ithaciussal és társával, mint a halálos itélet részeseivel, az egyházi összeköttetést megszakitották s a császárt kiméletre beszélték rá. A katonai hitnyomozás meg is szűnt, de a vértanuk halála a felekezetbe új lelkesedést öntött s igy túlélte az üldözést egészen a 6. századig [4]).

1) Theodoretus, H. E. IV. 10. — Epiphanius, Haeresis 70.

2) Theodoretus, H. E. IV. 11. — Epiphanius, Haeres. 80.

Az emlitett messalianusoktól meg kell kölönböztetni a phoeniciai és palaestinai massalianusokat, kik a 4. század első felében, midőn a hatalom fokára emelkedett keresztyén egyházba az emberek, világi érdekből, tömegesen tértek át, a régi és új vallás közt ingadozva, az igazságot a közép úton keresték; a polytheis-

must a monotheismussal ugy igyekeztek összeegyeztetni, hogy a sok isten felett egy főistent imádtak s a keleti tűz- és csillagimádásból is vettek fel elemeket. Különben ezen felekezet felett mind az ó mind az ujabb kori egyháztörténelemirók műveiben meglehetős sűrü homály borong.

3) Sokrates, H. E. II. 33.

4) Hieronymus, Catalogus, c. 121. — Sulpicius Severus, H. sacra, II. 46—51.

71. Ellenzéki egyházi tanitók.

Egyes messzebb látó és komolyan gondolkodó férfiak, midőn a kor egyházi és vallásos fejlődését veszélyes útra jutni látták és e felett véleményeiket bátran kimondották, a papuralom hivei által eretnekeknek nyilvánittattak. A jó tanácsokat csak a kisebbség fogadta szivesen, a többség a megkezdett úton tovább haladt. Ezen sok tekintetben protestáns szellemü férfiak közé tartozik:

Aërius, sebastei presbyter (Armeniában, 160.), ki az *egyházalkotmány*, *cultus és keresztyén élet* némely fontosabb elemére nézve az egyháztól eltérő, józanabb nézeteknek adott kifejezést. Az apostoli egyházhoz hiven, nem akarta elismerni a püspök és presbyter közt kifejlett rendi kölömbséget; értéktelennek tartotta a halottakért mondott imákat, bemutatott áldozatokat és elitélte az ezekből folyó, erkölcsileg téves nézeteket; kétségbe vonta az egyház által parancsolt, kényszerü böjtök édemszerző voltát, mivel szerinte csak az önkéntesen gyakorolt böjtnek van az emberre erkölcsi hatása. Ezen tisztán protestáns nézetek miatt előbbeni barátjával és püspökével *Eustathiussal* meghasonlott. Aërius és követői az üldözés elől barlangokba és erdőkbe menekültek. Ugy látszik, hogy az egész szakadást azon körülmény szüntette meg, hogy a *gangrai zsinat* (Pamphiliában. 355—370) mindkét pártvezér nézeteit elvetette [1])

Jovinianus, római szerzetes (388 körül), kora protestans gondolkodója, az egyház tanaival ellentétben azt állitotta, hogy csak egy isteni élet-elem van, mely minden hivővel közös; hogy Krisztussal csak egyféle közösség, csak egy újjászületés van; hogy mindazokra, kik a mondottaknak részesei, ugyanazon égi hivatás, méltóság és menynyei javak várnak; hogy a *böjt* és a rendes eledelek mértékletes élvezése, a *szüzies állapot* és a becsületes házasélet közt isten előtt nincs különbség és a jó cselekedetek kisebb vagy nagyobb volta egyáltalában nem szerez kisebb vagy nagyobb üdvöt, mert *az üdv csak egyféle.* Megengedte, hogy a nőtlen élet és a böjt egyesekre, bizonyos körülmények közt, hasznos és jó hatásu lehet; de kimondta, hogy azt általánossá tenni oktalanság (1 Tim. 5, 14.; Zsid. 13, 4. sat.); különben

is ezek nem tisztán keresztyén elemek, megvoltak már a Kybele és Isis kultusban is. Az újjászületett az *isteni kegyelmet* nem vesztheti el (1 Ján. 3, 9.); a bűnök közti különbséget azért tagadta, hogy ez által a *halálos* és *megbocsátható bűnök* közt felállitott határvonal merevségét menszüntesse; a korán vagy későn való *megtérés* eredménye ugyanaz (Luk. 15, 11—32); végre a *láthatatlan egyház* fogalmát is igyekezett megvilágositni. Jovinianust, ezen állitások miatt, előbb saját püspöke, *Siricius*, azután, az ő értesitései következtében, a biróúl felszólitott *Ambrosius* is kirekesztette az egyházból [2]; a mozgalom pedig, melynek az egyházra csak üdvös hatása lehetett volna, rövid idő alatt egészen elnyomatott.

Vigilantius, barcelonai presbyter (402 körül) egy iratában a *meghalt emberek* (reliquiák) *tiszteletét* bálványimádásnak bélyegezte, az ereklyék valódiságán kételkedett, az azok által véghezvitt csodákat ketségbe vonta, azoknak ünnepélyes körülhordozását és drága szekrényekbe való elhelyezését roszalta. Az *éjjeli istentiszteleteket*, mint az erkölcstelenségre alkalmúl szolgáló szertartásokat, károsoknak állitotta; egyedül a *húsvéti vigiliát* akarta megtartani, melyből az látszik, hogy csak Krisztus és a vértanuk tiszteletére szentelt ünnepek közti egyenlőséget akarta megszüntetni. Kimondta, hogy a *szüzességi fogadalom* természetellenes vágyakat szül. Ezeken kivül a szentek közbenjárása és a csoda-kórság ellen is tiltakozott. Keresztyénibb tettnek itélte, ha valaki örökölt *vagyonát* bölcsen használja s abból másoknak is juttat, mintha azt magától egészen eldobja. — Vigilantiusnek ezen józan nézeteit saját püspökén kivül még más szomszédos püspökök is helyeselték. Ily körülmények közt az egyház uralkodó erkölcsi nézetének védelmét *Hieronymus* vállalta magára, és szokott szenvedélyes modorában, az állitások komoly megcáfolása helyett, személyeskedésekben öntötte ki mérgét. [3])

1) Epiphanius, Haeresis 75.

2) Siricii epistola ad diversos episcopos adversus Jovinianum (389 körül); Ambrosii rescriptum ad Siricium; Hieronymi lib. II adversus Jovinianum (393). Augustinus de haeres. c. 82.

3) Hieron. epist. ad Vigilantium; ad Riparium (404 körül). Adversus Vigilantium lib. (406.).

72. Paulicianusok.

A paulicianusok (*παυλικιανοί*) nevüket a katholikusoktól azért nyerték, mivel csak Pált tartották igazi apostolnak, községeiket a Pál által alakitott községeknek és főnökeiket Pál segédeinek nevei után nevezték el. Ezen felekezetet, mely a Marcionita-gnostikus párt töredé-

keivel egyesült, *Constantinus* (Syriában, Samosata közelében, Mannalis faluban szül.) alapitotta a 7. században. Ő az Új-szövetség tanulmányozása közben annyira fellelkesedett, hogy elhatározta, hogy az egyházat az *eredeti apostoli egyszerüségre* fogja visszavezetni; mint reformátor *Sylvanus* nevet vett fel, hiveit *„keresztyéneknek“* ellenben a katholikusokat *„rómaiaknak“* nevezte; az első községet *Kibossában* (Armeniában) alapitotta s azt *Macedoniának* nevezte el. Innen indult el hittéritői útjára s munkásságát mindenfelé fényes siker kisérte. *Constantinus Pogonatus* (668—683) véres üldözést kezdett ezen felekezet ellen, mely alkalommal Sylvanus is megköveztetett (684.). A főnök vértanuhalála oly mély benyomást tett *Simeonra*, az üldözéssel megbizott császári hivatalnokra, hogy ő maga is áttért, mint főnök *Titus* nevet vett fel, s nehány év múlva (690.), az üldözések megújultával, máglyán fejezte be életét. Az üldözés azonban a hivők számát folyvást emelte, az Ázsiával határos tartományokban számos község alakult; a felekezet központi helye *Phanaroea* lett Helenopontusban. A 8. század végén a már nagyon elterjedt egyház a bünös életü *Baanes* (kit gúnyból *ὁ ῥυπαρὸς* = fösvény névvel ruháztak fel) főnöksége alatt sülyedni kezdett.

A felekezet *vallásrendszerét*, a források hiányos volta miatt, csak vázolni is nagyon nehéz. Ugy látszik, hogy *hitvallásuk* a dualismus, gnosticismus, mysticismus és keresztyén elemek vegyüléke volt. E szerént a világtörténet a *jó* vagy szellemi és a *gonosz* vagy érzéki *elvek harca;* az *ember* teste a gonosz szellemnek, lelke a jó szellemnek müve; a gonosz szellem csak azokon uralkodik, kik maguk önként meghódolnak annak, az ilyenek az igazság világától kénytelenek elfordulni. A *zsidó törvény* a gonosz szellem müve, ennélfogva az *Ó-szövetség* nem tekinthető szentirásnak; a propheták csalók voltak. Az *Új-szövetségből* a 4 Evangeliumot, a Cselekedetek könyvét és Pál leveleit fogadták el, a többit, főleg Péter két levelét, mint zsidó irányuakat elvetették. Az Új-szövetség a nép szentkönyvének tekintetett, szorgalmasan tanulmányoztatott és minden fontos alkalommal használtatott. A szentirást allegoriai módon magyarázták. *Máriának*, mint istenanyának tiszletét azért vetették el, mivel Krisztus saját testét nem tőle nyerte, hanem az égből hozta. A kath. egyház fényes szertartásait, a képek, ereklyék és szentek tiszteletét mellőzték; a böjtölést, szerzetes életet szükségtelennek tartották, s a *keresztséget* és *úrvacsorát* csak szellemi cselekvényeknek tekintettek [1]; általában minden olyan cselekvényt számüztek, a mi a kath. cultusban érzéki jellegü volt. — *Egyházszerkezetükben* a papuralom alkotásait mellőzték; az egyház élén előbb egy, utóbb több *főnök* állott; azután következtek a *meghitt tanitvá-*

nyok (vándorló társak, *συνέκδημοι*), kik a szentlélekben részesültek és az *irásmagyarázók* (*νοτάριοι*); de egyik sem volt valami kiváltságos hatalommal felruházva.

1) Petrus Siculus közlése szerént e felekezet az úrvacsoráról ugy okoskodott, hogy Krisztus az utolsó vendégség alkalmával, tanitványainak nem kenyeret és bort nyujtott. hanem jelképileg adta át nekik a (szereztetési) szókat, mint kenyeret és bort. Közli Herzog (i. m. II. k. 25. l.). — Petrus Siculi Historia Manichaeorum (870 körül).

MÁSODIK RÉSZ.

A KATHOLIKUS EGYHÁZ A GERMÁNOK ÉS KELTÁK FÖLDJÉN.

ELSŐ SZAKASZ.

A KERESZTYÉN EGYHÁZ TERJEDÉSE ÉS KÜLSŐ ESEMÉNYEI A GERMÁNOK ÉS KELTÁK KÖZT.

73. A kelták és germánok első érintkezése a keresztyénséggel.

Az emberiség bölcsőjének nevezett Ázsia időnként új meg új ember-rajokat bocsátott Europába. Hogy ezen népvándorlásoknak politikai vagy geologiai okai voltak-e? ezen kérdést, adatok hiányában, a történelem nem tudja biztosan megoldani, legfeljebb csak elméletekre támaszkodhatik. — Egy időben *kelta* bevándorlók népesitették meg az új világnak, Europának legnagyobb részét. E néptörzsek *Britanniában*, *Hispaniában* és *Galliában* telepedtek le s a világ-hódító Róma népeivel elegyedtek vagy olvadtak össze; Europa közép, keleti és éjszaki részeiben a germán törzsek által irtattak ki vagy nyelettek el. A keresztyénség csak *Ir-* és *Skótországokban* találta nagyobb tömegben és tisztán a keltákat. Ennélfogva a keresztyénség kelta talajon nagyon korlátozott kifejlést nyert, s ez az ir zárdai életben és a britt hittvallásnak a római elleni küzdelmében nyert határozottabb kifejezést.

A keresztyénséget megelőző időszakban egy új, a *germán* népraj lepte el Europát; sokkal későbben nyomultak előre a *hunok*, *szlávok* és *magyarok*. A harcias erőteljes germán törzsek a római birodalommal majd mint ellenségek, majd mint szövetségesek érintkeztek. Ezen viszony az ősi intézmények átalakitására nem maradt befolyás nélkül; de még jelentékenyebb változást idézett elé a keresztyénség,

melyet már a 4. század folyamában több hatalmas néptörzs felvett. A germán törzsek a keresztyén vallás fölényével szemben, a körülményekhez képest, most kevesebb, majd több ,ellenállási erőt fejtettek ki; ezen küzdelemben a politikának igen nagy szerepe volt, valamint a női befolyásnak is (ez hasonlóképen politikára vezethető vissza), mely szerént valahányszor egy fejedelem keresztyén nőt vett el, mindannyiszor a nő volt legbuzgóbb téritője férjének, a fejedelmi férjet azután az alattavalók vagy önként követték, vagy kényszerittettek a követésre. A harc a pogány germán törzsek és a keresztyénség közt ott volt mokacsabb, hol egyfelől az ősi vallás, ősi intézmények és hazafiság, másfelől a keresztyén vallás, a fejedelmi hatalom emelésére és a nemzetiség megbénitására célzó új alkotmány vivtak egymással élet-halálharcot, a mint ezt a frieseknél és szászoknál meg fogjuk látni.

74. Az arianismus és katholicismus a germánoknál.

A germán népek első tömeges megtérése azon időre esik, midőn a római birodalomban az arianismus uralkodott. A *gothok* már a 3. század közepe óta ismeretesek voltak a keresztyén vallással, melyet közöttük keresztyén hadi foglyok terjesztettek; a nicaeai zsinaton egy *Theophilus* nevü goth püspök is jelen volt. Azonban legnagyobb sikerrel működött a nyugoti gothok közt *Ulfilas* [1]) püspök, egy fogságba jutott kappadokiai keresztyén család ivadéka. Midőn *Athanarich* király az új hitnek terjedését észrevette, a rómaiak titkos barátságával vádolt keresztyén gothokat (350 körül) üldözni kezdette. Ezen alkalommal Ulfilas a keresztyén gothok nagy részével a keleti római birodalom területére menekült és *Constantius* császártól *Moesiában*, Nikopolis környékén s a Haemus-hegy vidékén nyert helyet a letelepedésre. Ulfilas a *szentirást is leforditotta* goth nyelvre s az általa szerkesztett betük segélyével (az ó goth run jegyekből és görög betükből állitotta össze az új betüket) [2]) közforgalomba bocsátotta; utolsó éveit Constantinapolyban élte le, hol szomoruan kellett megérnie az arianismus hanyatlását. A hazájukban maradt keresztyén gothok az evangelium terjesztését tovább folytatták; a fényes siker mellett bizonyit azon körülmény, hogy Athanarich az üldözést megujitotta (370.), s a keresztyének a keleti római területre üzettek. Később az előre nyomuló *hun*-áradat elől, a nyugoti gothoknak nagy része *Valens* császártól kért lakhelyet (376.), mely kérelem teljesitését a császár azon feltételhez kötötte, hogy mindnyájan vegyék fel a keresztyén vallást. Ez volt a germán törzsek első

tömeges áttérése. Az új települők az arianus keresztyénséget fogadták el és *Thraciában* nyertek új hazát [3]).

Igy szilárdult meg a sokkal érthetőbb arianismus a gothoknál, melyhez még akkor is hivek maradtak, midőn Theodosius a katholicismust újból győzelemre jutattatta; sőt a nyugoti gothok közvetitésével az a keleti gothok és más rokon törzsek közt is elterjedt. Az *arianismust* a *nyugoti gothok* átültették *Hispaniába* (415.); a *keleti gothok* és *longobardok Italiába*; a *vandalok Afrikába* (429.)(hol *Geiserich* király és utódai alatt a katholicismus kisebb-nagyobb üldözésnek volt kitéve (Justinianus hadvezére Belizar döntötte meg a vandal birodalmat 533.). A *burgundok* a Majna melletti hazájukban a katholicismust vették volt be (417 körül), de midőn innen kiszorittattak s a Jura vidékén alapitottak önálló birodalmat, itt a nyugoti gothokkal érintkezvén, az arianismushoz csatlakoztak s abban meg is maradtak egészen addig midőn *Chlodowich* a burgund birodalomnak véget vetett (534.). A *rugiak* is (Alsó-Ausztria) az arianismus hivei voltak s a kath. rómaiak iránt épen nem barátságosak; ezen törzsből való volt *Odoaker*, a római német zsoldos hadak vezére, ki a *nyugoti római birodalom romjain* (476.), mint *Italiának* erélyes és bölcs *királya*, 17 évig uralkodott, s jóllehet maga arianus volt, de azért a kath. egyház iránt is teljes türelemmel viseltetett; ugyanezt a bölcs politikát követte az ő legyőzője és követője, *Theoderich*, a *keleti gothok királya*, ki Italiába berontott s Odoakert országától és életétől is megfosztotta (493.)).

Az 5. század végeig a germán törzsek nagyobb része az arianismus hive lett, s midőn a római birodalomban ujra a katholicismus jutott uralomra, még akkor is erősen ragaszkodtak azon tanhoz, melyet az uralkodó egyház, mint eretnekséget elitélt, de a mely már mély gyökeret vert s majdnem nemzeti vallássá vált. Ezen körülmény nemcsak a germánok jövőjére, hanem a világtörténelem alakulására is kiszámithatlan befolyást gyakorolt volna, miután a katholicismust védő nyugoti római birodalom már romokban hevert, ha egy hatalmas törzs a katholicismussal szövetséget nem köt s igy azt a majdnem biztos enyészettől meg nem menti. E törzs a *frank* [4]) volt, melynek politikája nem annyira az erős testvér-törzsek, mint inkább a hanyatlani indult római uralom ellen irányult. Ezen politika alapján jött létre *a pápaság és frankok közt a szövetség*, mely a frankokat hatalmassá tette a pápaságot megszilárditotta s a latin culturát terjesztő katholicismussal a nemzeti irányu fejlődést megakasztotta és századokkal hátravetette.

Midőn a nyugoti római birodalomnak Odoaker véget vetett (476), *Galliában* még egy ideig a római uralomnak némely töredéke fenn-

maradt; végre a *Meroving* törzsből származott *Chlodowich* ezt is megsemmisitette (a soissonsi döntő csatában Syagrius római hadvezért 486. legyőzte) s Galliát a határos német tartományokkal együtt a fejlődni indult frank birodalomhoz csatolta. Chlodowich ezután egy burgundi király leánynyal, a katholikus *Chlotilde*-val (= Crotechildis) lépett házasságra, ki mindent elkövetett, hogy pogány férjét az ősi cultustól elvonja és a katholicismusnak megnyerje. A *monda* szerént Chlodowich haddal ment az alemannok ellen, kik a frank birodalomra ráütöttek, midőn egy csatában (496. nem egészen bizonyos, hogy Zülpichnél — Tolbiacum — volt-e ezen csata) Chlodowich csatarendje ingadozni kezdett s élete és birodalma kockán forgott; állitólag ezen kétes helyzetben a keresztyének istenéhez fohászkodott és fogadást tett, hogyha győz, felveszi a keresztyén vallást [5]). A csata Chlodowich javára dőlt el, az alemannok serege megsemmisittetett, birodalmuk frank uralom alá került s a győző a rheimsi székesegyházban *sz. Remigius* érsek által megkeresztcltetett és felkenetett [6]). Ezen ünnepélyes cselekvény után a nép nagy része felvette a keresztséget, Chlodowichet a kath. papság második Constantinusként üdvözölte, *Anastasius* római püspök a legkeresztyénibb királynak nevezte (mivel nem követte a nyugoti fejedelmek példáját, kik az arianismushoz csatlakoztak). Az ő megtérése komoly volt, ő, ugyszólva, szerződésre lépett a keresztyének istenével, s elvállalt kötelezettségét hiven teljesitette, de az ő keresztyénsége a belső embert egyáltalában nem alakitotta át, sőt megtérése után sokszor hütelenné, árulóvá lett s még az orgyilkosságtól sem iszonyodott, ha állásának biztositásáról, hatalmának neveléséről volt szó. Chlodowich megtérése a világtörténelem fejlődésére igen nagy fontosságu esemény volt; igy vált lehetővé, hogy az ó-világ müveltségének maradványát a katholicismus átültesse a germán világba, melynek élére a frankok állottak, kik egy új világ-birodalomnak, a frank-rómainak vetették meg alapját, mely századokon át központja maradt a világtörténelemnek.

1) Ulfilas 310—315 közt született, minthogy szülői már régóta a gothok közt laktak, a gyermeknek a goth Vulfila (= Farkasocska) nevet adták. Szülőitől keresztyén nevelést nyert s a görög nyelvet is elsajátitotta. Előbb a Duna mentéig előnyomult nyugoti gothok közt mint tanitó működött; 348 körül az arianus gothok püspökévé szenteltetett fel. Tekintélyét azon körülmény is nevelte, hogy a keleti római birodalommal való alkudozásokban mint politikai ügynök alkalmaztatott. Majd az üldözött keresztyén gothokkal keleti római területre vándorolt, résztvett egy constantinapolyi zsinaton 360. s ugyanott halt meg 380—388 között.

2) Ezen bibliának csak töredékei maradtak fenn; a négy evangeliumot magában foglaló, legnagyobb és legbecsesebb töredék, az ugynevezett Codex argenteus (bibor hártyán, részint arany, leginkább ezüst uncial betükkel irva), az upsalai egyetemi könyvtárban őriztetik. Ezen kivül vannak még Milanoban,

Wolfenbüttelben palimpsestos (= oly hártya-irat, melyre kétszer irtak, de az utóbbit letisztitották) töredékek, mindezek az 5. század végéről, vagy a 6. század elejéről való másolatok. — Waitz, Über das Leben u. die Lehre des Ulfila. Bruchstück eines ungedrückten Werkes aus dem Ende des 4. Jahrhunderts (Hannover, 1840.). Ezen munka Maximinus arianus püspök irata; ebben Auxentius dorostorusi (a Duna mellett. Silistria) püspöknek van egy levele, mely az ő tanitójának, Ulfilasnak életéről és tanáról közöl némi tudósitásokat. — Bessel, Über das Leben des Ulfila u. die Bekehrung der Gothen zum Christenthum (Göttingen 1860.).

3) Sokrates. H. E. IV. 27., 28. — Sozomenos. H. E. VI. 37. — Jordanis (és nem Jornandes) krotoni püspök (550 körül) de origine actibusque Getarum.

4) Greg. Turonensis (mgh. 595.). Historiae Francorum lib. X (egészen 591-ig levezetve).

5) Draper (i. m. Gesch. d. g. E. E. 276.) idézi, hogy az akkori téritésekhez három feltétel volt szükséges: egy ájtatos nő az udvarnál, egy nemzeti szerencsétlenség és egy barát. Ezen három feltétel itt is megvolt.

6) Ezen alkalommal a fehér galamb által az oltárhoz vitt olajos edényről szóló monda legelőbb Hincmarnál fordul elé (Vita Remigii. c. 3.).

75. A britt nemzeti keresztyén egyház Róma uralma alá jut.

Irlandnak kelta lakói közt már az 5. században voltak egyes keresztyének; de ezen terület megtéritése körül legtöbb érdemet a homályos eredetü *Patricius (sz. Patrick)* [1]) az irek apostola szerzett (432 óta). Előbb a druidák részéről makacs ellentállással találkozott, de szeretetre- és tiszteletreméltó magaviseletével meghóditotta a sziveket, Irlandot vérontás nélkül vezette Krisztushoz, mégpedig nemzeti alapon. Róma befolyása nélkül, s e szigetet templomokkal és zárdákkal árasztotta el. Ezen zárdák a 7. századig a kegyes egyházi élet központjai voltak, a szentirás tanulmányozását virágzásra emelték, számos néptanitót és téritőt neveltek, a miért ezen szigetet *Insula sanctorum* néven nevezték. Irland egy század lefolyása alatt majdnem egészen keresztyénné lett. Buzgó téritői sorából *sz. Columba* alakja magaslik ki; ő 570. *Dearmaghban* egy zárdát alapitott, s mint püspök-apát, innen kormányozta az ír egyházat, innen indult el a piktek és skótok megtéritésére. kik őt *Hy* (Jona vagy Jowa, ez is insula sanctorum nevet nyert) szigetével ajándékozták meg. Itt Columba egy zárdát és templomot alapitott (588.), mely a skót felföld megtéritésének kiindulási pontja s a britt egyház kormányzói székhelyévé lett [2]). Columba és utódai ügyeltek fel a caledoniai egyházakra és püspökökre, a püspökök felavatása is jogkörükbe tartozott. A caledoniai zárdák minden tekintetben kiállották a versenyt az ír zárdákkal, de leginkább virágzott valamennyi közt a Jona szigeti anyazárda.

Britannia már a 4. században keresztyén ország volt, s Galliával és Kis-Ázsiával élénk összeköttetésben állott; de attól fogva, hogy az angol-szászokat segitségűl hivták s ezek a segély fejében hóditókként léptek fel (449 óta), a britt keresztyén egyház a szigetnek keleti partvidékére (Northumberland és Kornwallis) szorittatott és elszigetelve állott fenn. A politikailag is kedvezőtlen helyzetben levő keresztyén brittek a jövevény zsarnokok közt a keresztyén vallás terjesztésére nem sok befolyással lehettek. Azonban Róma figyelme ide is kiterjedt; *Nagy Gergely* azon időben, midőn a kenti király *Ethelbert* egy frank keresztyén fejedelemnővel, *Berthával* kelt egybe, *Augustinus* római apátot, több szerzetes kiséretében, a királyhoz küldötte, ki őket szivesen fogadta, saját székhelyén (Dorovernumban = Canterbury) egy házat ajándékozott nekik és a téritést megengedte. A szerzetesek csendes, szelid, munkás életükkel megnyerték a nép szeretetét, ennek első fontos eredménye a lett, hogy számosan megkeresztelkedtek (598. karácsonkor állitólag 10,000-en vették fel a keresztséget); majd a Rómából sugalmazott királyné befolyására maga Ethelbert is megkeresztelkedett, de pogány alattvalóit nem kényszeritette erővel a keresztség felvételére. Augustinus *érsekké* lett, s mint ilyen, nemcsak az angolszász, hanem a britt egyház felett is uralkodni akart, miután a pápától *palliumot* nyert. A *brittek* azonban ezen alárendeltségről hallani sem akartak, mivel ők mind a *cultus*, mind az *egyházalkotmány* és *fegyelem* tekintetében a római egyháztól *eltértek*. Nevezetesen a *keresztséget* minden mystikus készlet nélkül egyszerüen végezték; *húsvétot* a kisázsiai gyakorlat szerént (quartodecimani) ülték meg; a *tonsura Petri* helyett (= a haj ugy nyiretik le, hogy a főt koszorúként veszi körül a haj) a *tonsura Paulit* (mely szerént a fő egész eleje, egyik fültől a másikig lenyiretett s melyet a rómaiak tonsura Simonis Magi-nak neveztek) fogadták el; a *papok nötlenségét*, a pápai *primatust* nem ismerték el érvényesnek; a fülbe-gyónást, a tisztitótűzről szóló tant mellőzték; a *házasságot* nem tekintették szentségnek s a házassági akadályokra vonatkozó római törvényeket nem tartották kötelezőknek [2]).

A kenti királyságból a római katholicismus lassanként a másik hat szász királyságban is terjedni kezdett, mit nagy mértékben elősegitett a pogány szokások iránti türelmesség. Igy *N. Gergely megengedte*, hogy a bálványok templomait ne rombolják le, hanem szenteljék fel az igaz isten tiszteletére; megengedte, hogy a nép az ősi bika áldozatot búcsú és szent napok alkalmával az igaz istennek bemutathassa s az ezzel összekötött lakomát lombsátrak alatt a templomok

közelében, megtarthassa [4]). Igy a régi szokásoknak tiszteletben tartása megnyerte a népet, s a pogánysággal megalkudott keresztyénség egészen meghonosodott. Nagyobb nehézséggel járt a *britt* és *szász egyház egyesitése*, a fennebb emlitett nehézségek miatt. *Oswy*, bretwalda (= a hét királyságnak hadi feje), azon elvből indulva ki, hogy a vallás-különbség politikai tekintetben is káros az államra, királytársait rávette, hogy az egyesitést a római hitvallás alapján hajtsák végre. E munka megkezdésére azon körülmény szolgált alkalmúl, hogy egyszer a király és királyné (római kath. volt; itt is női befolyás hóditott meg egy igen fontos állást Róma számára) különböző napokon ülték meg a húsvétot. A királyt ez bántotta, s a két párt papjait *vallásos értekezletre* hivta össze (britt részről *Colman*, római részről *Wilfrid* volt a szóvivő; *Streneashalchban*, 664.; az ugynevezett *Synodus farensis*), hogy a király személyesen győződjék meg arról, hogy melyik részen van az igazság; a király a római hitvallásnak adott igazat, mivel a vita alatt arról győződött meg, hogy a mennyország kulcsa *sz. Péternek* és utódainak birtokában van. Ezen értekezlet után a király megtette a szükséges intézkedéseket, s rövid idő múlva a hét királyság legalább külsőleg római katholikussá lett [5]). Ezen esemény után a britt hitvallás az anyaországokban sem talált sokáig védelmet; politikából az ír és skót királyok is a római hitvallást vették be, nehogy a hatalmas szomszédok a vallás-különbség cimét hóditási célokra használják fel. Mindkét ország még a 8. században elfogadta a római hitvallást; egyedül a Jona szigetén lakó szerzetesek maradtak egy ideig állhatatosak; végre a britt hitvallásnak ezen utolsó menedékhelye is megadta magát (753. még Irlandban Columba-adót léptettek életbe a jona szigeti templom javára) [6]).

1) Patrick egy keresztyén pap unokája, némely tudósitás szerént Baunavon-Tabernae-ben (= Kil-Patrick skót faluban), más adat szerént Bonavem-Taverniae-ben (= Boulogne, Picardiában), 341 — 373 szül.; 16 éves korában a tengeri rablók Irlandba vitték s rabszolgáúl alkalmazták; hat év múlva sikerült megszöknie és hazatért; a szentirást szorgalmasan tanulmányozta, látások következtében elhatározta, hogy visszamegy Irlandba s azt megtériti. Fáradozását siker jutalmazta; a megtérteket megerősitett zárda-helyiségekbe telepitette, hogy az ellenséges külvilágtól védve legyenek. Irodalommal is foglalkozott, de munkáiból kevés maradt az utókorra. A Confessio cimü kegyes művet, mely az ő életéről is ad némi felvilágositást, késő vénségében irta; Epistola Patricii ad christianos Corotico subditos cimüt Coroticus ír főnöknek irta, ki keresztyén alattvalói közül sokat megöletett, sokat eladott. — Beda (H. Eccl. gentis Anglorum) Patriciusról egészen hallgat. — Werner, Bonifacius cet. (Leipzig, 1875.) 20. l.

2) Werner, i. m. 21. l. — 3) U. o. 18. 19. l.

4) Greg. Epist. XI. 76. — 5) Werner, i. m. 26—28. l.

6) Werner, i. m. 29. l.

76. Bonifatius a germánok nagy részét a római kath. egyházba tereli.

Róma uralma alatt a 4. században a Rajna és Duna mellékén keresztyén országok és azokban szervezett püspökségek voltak, de az 5. században megindult népvándorlás ezen területeken a keresztyénséget vagy egészen elseperte, vagy pogány letelepedések által darabokra szakgatta. A 6. század végéig a germán törzsek legnagyobb része a frank uralom alá került, s ezen terület, a birodalom *nyugoti felétől (= Neustria)* megkülönböztetve, *Austrasiának* neveztetett. Ezen utóbbi területen, *vallás tekintetében*, nagyon különböző állapotok voltak; a Rajna mentén nyugotra, a régi római tartományok területein a keresztyénség általánosan el volt fogadva; a *bajoroknál* és *thüringiaiaknál* a keresztyénség csak részben volt meghonositva; *Alsó-Hessen* egészen a szász határokig pogány volt. A frank papság, főleg Austrasiában, nem felelt meg a keresztyén pap fogalmának, ezen kivül helyenként a keresztyén és pogány cultus egészen össze volt keverve. *Politikai tekintetben* az *alemannok*, *bajorok* és *thüringiaiak*, frank felsőség alatt, nemzeti herczegek által kormányoztattak; a *friesek* és *szászok* egészen függetlenek voltak. Az austrasiai területen a keresztyénséget a 6. század végén kezdték meg terjeszteni vagy újból feleleveniteni. A *téritők* részint *brittek* (írek, skótok), részint *angol-szászok*, részint *frankok* voltak. Különösen az ír és skót szerzetesek egész buzgósággal terjesztették, az emlitett területeken, az evangeliumot, főleg azon idő óta, hogy az ó britt hitvallás hazájukból száműzetett. E hitvallásnak igyekeztek új hazát keresni, midőn a pogány német területeket meglátogatták. Ezen buzgó téritők közé tartoztak az ír *Colomba* (az ifjabb), *Gallus* és társaik, kik munkásságukat (595 óta) a *Vogesi* hegységtől az *Apennini* hegységig terjesztették ki; előbb a *burgundok* területén zárdákat alapitottak s a környék kiirtott vadonait művelés alá vették; de a britt hitvalláshoz való állhatatos ragaszkodásuk és szigoru erkölcsi fegyelmük a burgund papságot ellenük ingerelte. Ezen ellenséges érzület a fejedelmi udvarnál is visszhangra talált, melynek eredménye a lett, hogy a buzgó apostolok ezen területről elűzettek. Ezen esemény után az *alemannokhoz* mentek (a mai Schweiz vidékén), de itt sem maradhattak sokáig, mert a pogány cultus elleni szigoru fellépésük miatt elűzettek; egyedül a beteg *Gallus* maradt el társaitól, s midőn felgyógyult, egy vad erdős völgybe vonult, ott egy kis remetelakot épitett, melyből idővel a hires *sz. Gallen* nevü *zárda* lett (mgh. 640 tájt). Colomba tovább vonult *Italiába* (612 körül) s a *bobbioi zárdának* lett alapitója (mgh. 615

körül). A *bajorok* közt frank téritők működtek, de legnagyobb sikere volt *Rupert*, wormsi püspök (britt hitvallásu) működésének, kit *II. Theodo* herceg hivott meg (696.). Rupert a herceget és környezetét megkeresztelte, több zárdát és templomot (a salzburgi Péter templomot és zárdát is) alapitott [1]), később visszatért *Wormsba* és ott fejezte be életét (állitólag 718. márc. 27.) A *thüringiaiak* közt egy ír téritő *Kilian* több társával hirdette az evangeliumot s talán a pogány párt befolyására vértanu-halált szenvedett (Würzburgban) [2]). A *friesek* közt a 7. században több nemzetiségü téritők működtek, kik közt nagy buzgóságot fejtett ki *Wulfram* (690 óta), sensi püspök [3]). E népnek tulajdonképeni apostola azonban az angolszász *Wilibrord* volt (692 óta), ki *Pipin* védelmét és a pápa felhatalmazását megnyerve lépett fel; midőn másodszor utazott Rómába, a pápa (Sergius, Pipin kivánatára, 695.) őt *Clemens* néven, a friesek érsekévé szentelte fel. Székhelyéről, Utrechtből járta be az országot s munkásságát még a dán határokon túl is kiterjesztette (mgh. 739.) [4]).

Az angolszász téritők maradandóbb sikert mutattak fel, mint a brittek; valószinüleg a hitvallás felett, a hazai földön megkezdett küzdelem a német földön tovább folyt; a győzelem az angolszászoké lett, mivel mögöttük az absolut hatalomra törekvő királyság és pápaság állott, mig a brittek, kik nemzeti egyházakat törekedtek alapitni, ily hatalmas pártfogókkal nem dicsekedhettek; ők csak az evangeliumot szolgálták és nem a politikát is. Az angolszászok vezették a germánokat a latin római egyházba; még a frank téritők is Rómától függetlenül működtek. A frank fejedelmek hóditó politikája a téritės ügyének nem egy esetben inkább ártott mint használt; mert számos törzs azon tapasztalatra jutott, hogy a keresztyén vallásnak a frank járom elválhatlan kisérője, s hogy a nemzeti szabadság csak a pogányság védő szárnyai alatt van biztositva. Ezen felfogás teljesen igazolt volt, mert a frank fegyverek egyengették a kereszt útját, s a téritės a politikai leigázásnak egyik fő tényezője volt. A hittéritők legtöbb esetben a vallás mellett a politikát is szolgálták.

Az eddigi felsorolt téritések közt nem volt összhangzó egység, szorosabb kapcsolat; mert hiszen a britt téritők csak az evangelium ügyét kivánták előmozditni minden hatalmi vágy nélkül. Midőn a talaj igy elő volt késziteve, akadt egy férfiu, kit a ***németek apostolának*** szoktak nevezni, de inkább a ***pápaság apostola*** volt, amennyiben eszközül szolgált arra, hogy a római papuralom a germán népek közt megszilárduljon; a ki megbuktatta ugyan a pogányságot, de a britt téritők fáradságos, úttörő munkásságának gyümölcseit is Róma számára

hóditotta el. Ezen oly sokféleképen megitélt és elitélt férfiu *Bonifatius*, előbbi nevén *Winfrid* (Wynfried vagy Winfrith volt). Winfrid *Wessex* királyságnak *Kirton* (akkor Crediantum) nevü kis városában, előkelő angolszász családból született (670—695); az akkori idő szellemében zárdai nevelést nyert [5]), mely korán belecsepegtette a Rómától való függés érzetét. E tan annyira megszilárdult lelkében, hogy a keresztyénséget Róma nélkül még képzelni sem tudta. Ugyancsak a zárdai nevelés ébresztette fel benne a vágyat, hogy a hittéritésre szentelje életét. Ily célból legelőbb a *frieseket* látogatta meg (716.), kiknek fejedelme *Radbod*, ekkor épen háborut folytatott *Martell Károlylyal*. Miután Winfrid Radbodtól engedélyt nyert a téritésre, a helyzetet kipuhatolni indult, de a merre csak járt az egyházakat romokban s a pogányságot ujra emelkedőben találta; e rövid szemle után (nem tudható, mi okból) visszatért hazájába és zárdájába [6]), hol a meghalt apát helyébe megválasztatott. De buzgósága nem engedte, hogy a zárdai nyugalmat hosszasan élvezze. A következő évben (717.) újból a szárazföldre hajózott, s egy zarándok csapathoz csatlakozva, Rómába ment; *II. Gergely* pápától felhatalmazást kért a germán föld megtéritésere, a pápa épen azon tervvel foglalkozott, hogy a germán egyházakat a római egyházzal összekapcsolja, ezen terv kivitelére Winfrid egészen rátermettnek látszott. A pápa készséggel megadta a felhatalmazást, azután a szükséges utasitásokkal és ereklyékkel felkészitve útnak bocsátotta (719. máj.). Ugy látszik, hogy elébb csak szemlét tartott *Bajorországban*, *Hessenben* és *Thüringiában*, s midőn Radbod haláláról értesült, a frieseket kereste fel. Itt három évig működött (Wilibrorddal összhangzólag), azután *Hessenbe* vonult, hol több ezer pogányt keresztelt meg. Azonban, hogy működésének nagyobb sikere legyen, fejedelmi védelemre és püspöki méltóságra volt szüksége [7]). Ezen szempontok és a pápa meghivása következtében Rómába útazott (723.). II. Gergely Winfrid eddigi működésével teljesen meg volt elégedve, őt *püspökké felszentelte* és *erös esküvel* a római sz. szék iránti hüségre és engedelmességre kötelezte. Ezen ünnepélyes esemény után ajánló levelekkel (Martell Károlyhoz, Austrasia Majordomusához, fejedelmekhez és püspökökhöz) és ereklyékkel felkészülve útra kelt, s miután a frank Majordomusnak az ajánló levelet átadta s tőle védlevelet nyert, legelőbb *Hessent* látogatta meg. Ez alkalommal vágta ki a szent tölgyfát (mely Wuotan istennek volt szentelve, s melyhez azon hit volt kötve, hogy az, ki szentségtelen kezekkel érinti azt, azonnal meghal), s annak fájából keresztyén kápolnát csináltatott [8]). A hitében ingadozó nép tömegesen keresztelkedett

meg. Innen *Thüringiába* ment, hol a pápai felsőséget elismerni vonakodó britt téritők nagyon megnehezitették munkásságát. Midőn e közben II. Gergely (mgh. 731.) helyébe *III. Gergely* lépett, Bonifatius az új pápát működése eredményéről azonnal értesitette, ki a Bonifatiusra vonatkozó felhatalmazásokat megerősitette, neki *palliumot* küldött, őt *érsekké* és *apostoli követté* nevezte ki s felhatalmazta, hogy a germán földön püspökségeket alapithasson és püspököket szentelhessen fel. Ezután felkereste a *bajorokat*, hol a kath. egyházat virágzó állapotban, de egységes szervezet nélkül találta [10]; valószinüleg ezen körülmény inditotta őt arra, hogy *harmadszor* is *Rómába* menjen (738.). Itt nagy kitüntetéssel fogadtatott s a pápával a német egyházak szervezése felett tanácskozott; azután számos ajánló levéllel visszatért, hogy művét folytassa. A bajor és alemann püspököket azonban nem sikerült egy szervező zsinatra összegyüjteni, mivel nem voltak hajlandók Rómának meghódolni. Egyedül a bajor herceg (Odilo) támogatta Bonifatiust a szervezés munkájában, mely szerént *Bajorország négy egyházmegyére* osztatott [11]). Ezen előmunkálatok után hozta létre az *első germán nemzeti zsinatot* (concilium germanicum, 742.) *Karlmannak*, Austrasia új Majordomusának beleegyezése és védelme mellett. Ezen zsinaton világi nagyok (optimates) is részt vettek s a cultusra, fegyelemre és erkölcsre vonatkozó igen fontos határozatokat hoztak (Capitulare Carlmanni, melyben nincsen szó arról, hogy a zsinat Rómának aláveti magát) [12]). A következő évben (743.) *új zsinat* tartatott (Liftinae vagy Lestines nevü királyi kastélyban, Hennegauban), mely az előbbi zsinat végzéseit megerősitette s a pogány szokásokat eltiltotta [13]). A neustriai egyházak újra szervezése végett *Pipin* hivott össze egy *zsinatot Soissonsba* (744.), mely a papság szervezetét, a zárdai életet, az egyházi javak kérdését szabályozta, az eretnekségek és az ál papok (= brittek) ellen is intézkedett [14]). Egy másik zsinaton (745.) a vad, harcias és gyilkolásssal vádolt mainzi püspök (Gewielieb) letétetett s székhelye Bonifatius érseknek itéltetett oda [15]). Igy Bonifatiusnak azon régi óhajtása, hogy állandó székhelye legyen, teljesült, és mégis, talán ifju kedvenc tervének megvalósitása vagy pihenni nem tudó buzgósága vagy talán a frank udvarnak nem eléggé barátságos magatartása arra ösztönözte, hogy a friesekhez induljon (754 tavaszán). Miután utódjául saját tanitványát és barátját *Lullust* (ki a Bonifatius által 744. alapitott *fuldai zárda* apátja volt) nevezte ki (de csak mainzi püspöknek, nem pedig érseknek és pápai követnek egyszersmind, mert a két utóbbit nem ruházhatta másra), fényes kisérettel útnak indult, hogy a frieseknél érseki méltóságát érvényre emelje [16]).

Az agg férfiu minden eshetőséggel számot vetett, végrendeletet tett s halotti öltönyt is vitt magával. Beutazta az egész országot, mindenfelé keresztelt, hirdette az evangeliumot s annak megszilárditásáról intézkedett. Utóljára a mai *Dokkum* táján ütötte fel sátorát és számos új keresztyént rendelt magához bérmálás végett, de ezeket megelőzte egy vad pogány fries csapat, mely Bonifatiust kiséretével együtt váratlanúl meglepte és legyilkolta (755. jun. 5.) [17]. Bonifatius holt testét, végrendelete szerént, a fuldai zárda sirboltjába helyezték el.

(*Bonifatius egyéniségéről* általánosan el van ismerve, hogy rendkivüli férfiu volt; erkölcseiben szigoruságot tanusitott; a majdan diadalmaskodó római katholicismusnak és tekintélynek, I. Gergelytől VII. Gergelyig, legkiválóbb képviselőjeként lépett fel. Ő egyengette a pápaságnak és frank uralomnak hódito útját Közép-Europában, midőn a britt téritők által épitgetett szabad és nemzeti keresztyénség alkotmányát romba döntötte. A római egyházi törvényeknek és egyöntetüségnek a legnagyobb aggodalmassággal igyekezett eleget tenni. Azonban ha ő a pápát Péter utódjának, az egyház látható fejének el is ösmerte, de egyáltalában nem tekintette absolut egyedurának, hanem ugy fogta fel, mint a keresztyénségnek alkotmányos fejedelmét, kinek hatáskörét a zsinatok végzései, az egyházi atyák tanai és a kanoni törvények korlátozzák. Ő egy római kath. keresztyénnek és papnak példányképe volt s ezen szempontból itélendő meg egész működése. A britt papokat nem személyes gyülölségből, hanem, a katholicismus iránti elfogult vakbuzgóságból, mint a római egység ellenségeit, üldözte. Nemcsak önmagán, de alárendeltjein is szeretett uralkodni; tervei kivitelében fáradhatlan erélyt fejtett ki; a pápának letett esküjéhez hü maradt, a germánokat Rómához kapcsolta. A keresztyén müveltség befogadására elkészitette a németek földjét; de midőn ezt tette, a nemzeti fejlődést csirájában megsemmisitette [18]. Irodalmi téren nem nagy tevékenységet fejtett ki, nem is volt rá ideje; mindössze tizenöt latin *egyházi beszéde* és *levelei* maradtak az utókorra.)

1) A salzburgi püspökséget nem Rupert alapitotta, mert ott az első püspök Rupert tanitványa Vitalis volt. — L. Werner, i. m. 158. 159. l.

2) Werner, i. m. 66. 67. 92. l. — 3) U. o. 54. l.

4) U. o. 42. 51. 52. l.

5) 13 évet az exeteri zárdában töltött, azután a Nhutscellei zárdába lépett, hol rhetorikát, történelmet és theologiát tanult. 30 éves korában pappá szenteltetett. — Werner, i. m. 43—46. l.

6) U. o. 58. l. —

7) U. o. 60. 62. 71—73. 78. l.

8) Olyan volt ezen eskü, minőt a római metropolitaságnak alárendelt püspö-

kök (episcopi suburbicarii) főnöküknek szoktak letenni, azon különbséggel, hogy a byzanci császár iránti hódolatra vonatkozó formula nem volt meg benne. Közli Gieseler, i. m. II. köt. 1. rész 21. 22. l.

9) Werner ezen hitregeszerü elbeszélés magváúl azon tényt emeli ki, hogy Bonifatius erőszaktól sem rettent vissza, ha a pogányság megsemmisitéséről volt szó; hogy a pogány szokásokat hasznára forditotta, s hogy a helyeket és viszonyokat azonnal a keresztyén cultus számára foglalta le és zsákmányolta ki, hogy így a régi szokások annál hamarább feledékenységbe menjenek (i. m. 122—123. l.).

10) A szervezetlenség abban állott, hogy voltak olyan apátok, kik minden felszentelés nélkül püspöki jogokat gyakoroltak, a pápa primatusáról semmit sem tudtak, egyszóval a britt hitvallás szelleme volt az uralkodó. — Werner, i. m. 162—163. l.

11) A bajor egyházmegyék következők: Salzburg, Freisingen (melyet Corbinian alapitott, mgh. 730.), Regensburg (hol előbb Wicterp britt 'püspök székelt), Passau (hol az avarok elől 738. menekült lorchi püspök Vivilo székelt). Ezeken kivül keleti Frankoniában, Thüringiában és Hessenben a würzburgi, eichstädti, buraburgi (Fritzlarnál) püspökségeket alapitotta (739—741).

12) Werner, i. m. 233—240.

13) Werner, i. m. 109. 244—268. l. Ezen zsinaton állittatott össze az Indiculus superstitionum et paganiarum.

14) Werner, i. m. 268—285. l.

15) Igy lett Mainz érseki székhelylyé, első német kath. metropolissá, melynek nemcsak a keleti frank püspökségek, hanem a speieri, wormsi, cölni, utrechti és tongerni püspökségek is alárendeltettek (Zachariás pápa 748.). — Gewieliebre vonatkozólag l. Werner, i. m. 303—304. l.

16) Werner, i. m. 392—394. 398. l.

17) U. o. 398—400.

18) U. o. 411—429. l.

A Bonifatius életrajzai közül emlitésre méltó a régiek közül: Wilibald (nem Bonifatius kortársa és barátja, az eichstädti püspök, hanem egy ily nevü pap, ki az életrajzot Bonifatius halála után, az első évtizedben, szájhagyomány után irhatta), Vita Sancti Bonifatii; mely csak erős kritika mellett használható; az ujabbak közül: Werner, Bonifatius der Apostel der Deutschen u. die Romanisirung von Mitteleuropa (Leipzig, 1875.).

77. A szászok megtéritése.

A szászok közt a téritést angolszászok kezdették meg (a két Ewald), de ezen kisérletük életükbe került (691.). Bonifatius is azon célból alapitotta a szász határ közelében a *fuldai zárdát*, hogy a pogány szászok megtéritésének alkalmas támogatója legyen. *N. Károly*, ugy látszik, hosszadalmasnak találta a szerzetesek munkáját, s hogy gyorsabban célt érjen, a fegyveres téritést vette munkába. N. Károly

*

birodalma kikerekitése és biztositása végett fogott a szászok leigázásához; a hóditás tartósságának pedig a keresztyén vallás elég jó kezessége volt. A hatalmas szomszédok ellen készitett terv kivitelében fegyver és vallás egymást támogatta. A *szász háboru* (az Elbe, Alsó-Rajna, Weser és az Éjszaki tenger közt) 32 évig tartott (772—804) és igen elkeseredetten folyt; mert a szászok épen oly nagyon gyűlölték a frankok vallását, mint magukat a frankokat. Az első hadjáratnak legfontosabb vivmánya *Eresburg* erőd bevétele és a nagy tiszteletben álló *Irmen* bálvány lerombolása volt. A hadsereget a téritők csapata követte; de alig vonultak el valamely vidékről a harcosok, a pogány szászok a keresztyén intézményeket azonnal megsemmisitették. A *paderborni országgyülésen* (777.) Károly a keresztyén szászokat azon erős esküvel kötelezte le, hogyha ősi hitükhez visszatérnének, életükkel és vagyonukkal lakoljanak. Mig ezek történtek, addig *Widukind* (Wittekind), egyik leghatalmasabb szász fejedelem új hadat gyüjtött, a frankok seregét (Suntal hegynél) teljesen tönkre tette, a keresztyén papokat legyilkoltatta, a templomokat leromboltatta. Károly ezen pusztitást kegyetlenül torolta meg, s egy napon 4000 szásznál többet fejeztetett le. Egy *második országgyülés* (785.) minden, az egyház rendeletei ellen nyilvánuló, engedetlenségre [1]) halálbüntetést szabott. Ezek után *Widukind* és *Albion*, két legtekintélyesebb fejedelem belátta, hogy a keresztyén frankok elleni küzdelmük sikertelen, a keresztséget felvette (785.) és meghódolt. Egyes lázadások még azután is fordultak elé, de mindannyiszor kegyetlenül megtoroltattak; végre a pogány párt ellenállása megtört, s a béke és nyugalom helyre állott. A szervezett nyolc püspökség nemcsak a keresztyén vallásnak, hanem Károly hóditásának is védbástyájává vált [2]).

1) A kényszeritő szabályok közé tartoztak a többek közt ezek: a ki a 40 napi böjtöt meg nem tartja; pogány szokás szerént halottját megégeti; a ki a keresztséget felvenni vonakodik, hallállal lakol. Legnagyobb ellenszenvet idézett elé a papi tizednek erőszakos szedése, melynél a telhetetlen papok nem mindég viselték magukat apostoli méltósággal.

2) A felállitott püspökségek: Osnabrück (783—803 közt alapitva), Mimigardeford, később Münster (791. 801.), Minden (780 körül), Paderborn (795 körül), Werden (786.), Bremen (788.), Hildesheim (eredetileg Elzben 796 körül), Halberstadt (eredetileg Seligenstadban 781 körül).

MÁSODIK SZAKASZ.

A FRANK RÓMAI KATH. EGYHÁZ ALKOTMÁNYÁNAK FEJLŐDÉSE.

78. Az állam és az egyház közti viszony.

A győző és a legyőzött népek közt a békét rendesen a köztiszteletben álló püspökök mozditották elé. Ennélfogva az egyeduralomra törekvő királyok a püspököket fő állami hivatalok és nagy birtokok átruházása által igyekeztek lekötelezni, hogy az elért eredményt ezen úton is biztositsák. A földbirtok átengedése következtében a király és *püspökök* közt is *hűbéri viszony* fejlődött ki, mely az egyházi és világi hatalom kölcsönös egymásra hatásának vetette meg alapját. — A *király nevezte ki* vagy ajánlotta a választó népnek és papságnak *a püspököket;* hasonlóképen a földesurak is maguk nevezték ki egyházuk papjait; viszont a püspökök és hatalmasabb hűbéresek választották a királyt vagy erősitették meg a királyi örökösöket. A püspökök a királynak, mint hűbér-uroknak, hűségi esküt tettek le. A *zsinatok* egybehivására a király adott engedélyt s azoknak végzéseit is ő erősitette meg. A zsinatokon az állam világi nagyjai is részt vettek s a püspökökkel közösen szerkesztették az egyházra vonatkozó törvényeket [1]). A zsinatokból és népgyülésekből a nép mellőzésével *ország-gyülések* lettek, melyeken a püspökök és világi hűbéresek intézkedtek az ország egyházi és világi ügyei felett. E szerént a *törvényhozás jogát* lassanként a király és rendek ragadták magukhoz. Az állam és egyház, ha nem olvadt is össze, de ágai teljesen egymásba fonódtak, s a világi és egyházi aristokratia egymást ellensúlyozva tartotta fenn a királyi hatalmat.

1) Ezen zsinatszerkezeten, az egyház folytonos sürgetésére, N. Károly alatt azon módositás történt, hogy a gyülés p a p i és v i l á g i c u r i á r a oszlott s a tisztán egyházi belügyek egészen a papságra bizattak. — Planck, Gesch. d. christl. kirchlichen Gesellschaftsverfassungs. II 139.

79. A papság és papi birtok.

A király által a püspököknek és apátoknak adományozott birtokok épen olyan *törvényhatósági* és *mentességi* (immunitas) joggal voltak felruházva [1]), mint a többi királyi hűbér-birtokok, mely jogok fejében az adományozottak hadi szolgálatra köteleztettek. Szabad föld-

birtokosok is gyakran nagy birtokokat engedtek át a püspököknek vagy zárdáknak bizonyos kikötött bérért és igy igen sok állami birtok tizede jutott az egyháziak birtokába. Az isteni eredetűnek hirdetett papi tizedről buzgóbban szónokoltak, mint az evangeliumról. Ezen *tizedet* N. Károly a frank birodalomban állami törvénynyé emelte [2]). — A *papság* polgári ügyekben is a *püspöki törvényszékek* alá tartozott; de nagyobb bünesetekben *vegyes törvényszék* ült össze (judicium mixtum), melyen a püspök és gróf az egyházi és világi hatalmat képviselte és egyesitette. Ezen berendezés később az egyház javára módositást szenvedt, de a *király* maradt *legfőbb birónak* akkor is, midőn a metropolita-szervezet kifejlett [3]), és hozzá fellebbezték a felek peres ügyeiket, ha az egyházi törvényszékek itéletével nem voltak megelégedve. — A püspökök a perbe fogott egyéneket a világi törvényszékek méltánytalan itéletei ellen *védelmük* alá vehették; ezen kivül a templomok és zárdák *menedékjoga* is korlátozta az erőszakoskodásokat. — A püspökök a királyi grófok ellenőrzése mellett kormányozták és fegyelmezték a népet, s tartottak a papok és egyház ügyeiben törvényszékeket. — A *metropolita-jog* el volt ugyan ismerve, de a világi hatalommal felruházott püspökökkel szemben nem lehetett azt a kanoni törvény értelmében érvényesitni.

1) Hübér területük a világi biróság alól kivétetett, s igy világi ügyekben is az illető püspöki vagy apátsági hatóság biráskodott. — N. Károly óta a főpapok a hivatásukkal összeférhetlen világi ügyek elintézése végett egyházi ügynökök (Advocati Ecclesiae) tartására köteleztettek. Caroli capit. II. c. 14. (813.).

2) Capit. (779.) c. 7. — Capitulatio de partibus Saxoniae, c. 16. 17. cet. (Közli Gieseler, i. m. II. köt. 1. r. 74. l.).

3) Caroli M. alia capitula addita ad leg. Longob. (801.) c. 1. (Gieseler, i. m. II. k. 1. r. 77. l.).

80. A pápák hatalma.

Midőn a népvándorlás a római birodalmat megrázkodtatta s utóbb meg is döntötte, a nép-elemek ezen új elhelyezkedésének folyamatában a római keresztyén vallás létét komoly veszély fenyegette. A római birodalomnak sok keresztyén területét pogány népek árasztották el; egész Nyugoton arianus királyok uralkodtak; az arabok nemcsak keresztyén földeket alapitottak, hanem azokban vallásukat is rohamosan tudták terjeszteni [1]). Ezen bajokat még az is növelte, hogy Róma és Constantinapoly közt, úgy a hittan, mint az alkotmány kérdéseiben felmerült vélemény-különbség miatt a távolság folyvást nagyobbodott. A *lombardok* már Róma kapui előtt állottak; az arabok a Középtenger

partgyűrűjén aggasztólag nyomultak előre. A római világból már kihalt az ellenállási erő; a római pápának az összeomló birodalom határain kivül kellett segélyt keresnie s azt fel is találta a *római kath. frankokban*, kik hajlandók voltak, viszont-szolgálat fejében és saját érdekeik veszélyeztetése nélkül, a szorongatott római pápaságot a mindenfelől rázúdult bajból kisegiteni [2]).

A germán törzsek közt egyedül a frank fogadta el mindjárt kezdetben a római katholicismust; a többi germánok megtéritése Róma közvetitése nélkül történt meg. Ez volt az oka annak, hogy még a kath. germán egyházak sem éreztek valami nagy rokonszenvet a pápák iránt. A *nyugoti gothok egyháza* Spanyolországban az arabok diadala (Xeres de la Frontera mellett, 711.) után teljesen el volt Rómától vágva; sőt a függetlenségüket megvédett gothok sem állottak a pápával semmi összeköttetésben. Az *angolszász egyházat* eleitől fogva bennső kapocs fűzte a római anyaegyházhoz s ennek felsőségét elismerte [3]). A *frank egyházak* is függetlenek voltak Rómától, mind Galliában mind az austrasiai országokban. Az angolszász téritők oda működtek, s különösen Bonifatius egész életét arra szentelte, hogy a frank egyházat szorosan Rómához csatolja; de ezen terv a politikailag is hatalmas püspökökkel szemben nem sikerült teljesen. Azonban a *karolingi* (= Heristalli Pippine utódai) *frank királyok* alatt a frank egyház és Róma közt szorosabb viszony fejlődött ki, mely mindkettőnek hasznára vált s mely a történelem további fejlődésére döntő befolyást gyakorolt.

Midőn *Martell Károly* (Pippinnek természetes fia) az arabokat Nyugot felé vonuló diadalútjokban megállitotta és a Pyrenaei hegységen visszavetette, ez által a római keresztyénséget Nyugot felől fenyegető halálos csapást elháritotta. Bonifatius, Martell Károly és Kis Pippin segélyével szervezhette a frank egyházakat és folytathatta a téritést [4]). A frank zsinatoknak a volt a rendeltetése (l. 76. c.), hogy a Rómához való viszonyt bennsőbbé és szorosabbá tegyék. A *„kéz kezet mos“* elvét mind a római, mind a frank udvar hűségesen követte. Midőn *Kis Pippin* (miután testvére Karlmann a monte casinoi zárdába vonult vissza) az egész frank birodalomnak tényleges kormányzójává lett s az *államcsint* már jól előkészitette, a királyi koronát ura fejéről a magáéra tétette s ezen merénylethez a pápa jóváhagyását is megnyerte [5]). Pippin viszont-szolgálatképen arra kötelezte magát, hogy a pápát, a szent egyházat és isten országát a longobardok ellen meg fogja védeni. Ugyanis a longobardok már nemcsak az exarchatust [6]) szoritották nagyon szűk körre, hanem Rómát is fenyegették. 2. *István*

ezen szorult helyzetben, miután Constantinapolyból segély nem érkezett, a frank királyhoz fordult segélyért. Kis Pippint a pápa személyesen is felkereste ezen ügyben, mely alkalommal István a királyt és fiait sajátkezüleg felkente. Pippin két hadjáratban (754. 755.) a longobardokat megverte s az elfoglalt területek visszaadására kényszeritette. Erre a pápa a római nép nevében (ámbár ehez joga nem volt) a *patricius méltóságot* [7]) Pippinre ruházta; Pippin pedig az elfoglalt területből az *exarchatust* (l. fennebb a 6. jegyz.) a pápának adományozta. Midőn a görög császár követei az exarchatust visszakivánták, Pippin azt válaszolta, hogy nem egy ember kedvéért hadakozott, hanem sz. Péter iránti tiszteletből és azért, hogy bűnei bocsánatát megnyerje.

A longobardok még ezután is háborgatták a pápa nyugalmát, végre *I. Hadrianus* meghivására *Nagy Károly* Italiába vezette hadait (774.), *Desiderius* királyt elfogta és zárdafogságba vetette, Lombardiát pedig a frank birodalomba kebelezte be. Atyjának Pippinnek azon adományát, melyet a pápának tett, megerősitette [8]). E szerént a pápa az adományozott *földnek* és *népnek* világi tekintetben is *ura* lett, de nem fennségi joggal, hanem mint *frank hűbéres*. Ezen tényt az is bizonyitja, hogy a nevezett területen *frank küldöttek* (missi) ellenőrizték a kormányzást. A pápák ugyan a teljes fennségi jog gyakorlására törekedtek (s ezt később csakúgy elérték ők is, mint más kisebb hűbéres fejedelmek), s talán ezen időre esik a *Donatio Constantini*-féle monda (az Alisidor gyüjteményben), mely szerént a nevezett birtokot még N. Constantinus adományozta Sylvester római püspöknek, s igy a frankok azt a szent széknek, mint jogos birtokosának, csak visszaadták.

1) Muza, Velid Kalifának helytartója, azzal dicsekedett, hogy a Pirenaei hegységen és Álpokon áttörve, a Vaticanusról fogja Mohammed nevét kihirdettetni.

2) Ranke, Die römischen Päpste, cet. (6. kiad. Leipzig, 1874.) I. köt. 10—11. l.

3) Számosan zarándokoltak Rómába a szent Péter sirjához. Ezen gyakori látogatás következtében, a 8. században egy intézet (Schola saxonica) alapittatott, melyben szász ifjak képeztettek ki és zarándokok nyertek szállást. Ezen intézet alapját a Rómába költözött Ina királyné vetette meg; fenntartására pedig a Péterfillér adó hozatott be, melyet az angolok egészen a 16. századig rendesen fizettek.

4) Bonifatii Epistolae: epist. 12. ad Danielem epis.

5) Ezen alkalommal Pippin azon kérdést intézte, hogy nem volna-e helyesebb a tehetetlen Chilperich helyett a vitéz Pippint választani királynak? A pápa azt válaszolta a követeknek, hogy az legyen király, ki a királyi hatalmat valósággal gyakorolja. — Pippinnek azért volt szükséges a pápa jóváhagyását megnyerni, hogy a birodalom püspökei is támogassák a trónváltozást; mert a választásra a nép és a birodalmi hűbéresek (ezek közé tartoztak a püspökök is) közös akarata kivántatott

s a ki mellett volt a papság, azé volt a többség. Igy történt, hogy a soissonsi birodalmi gyülés az utolsó Merovinget, a tehetetlen III. Chilpericbet letette és Kis Pippint kiáltotta ki királynak. A felkenés és királylyá való felavatás előbb a birodalmi püspökök által (751. szept. 23. — 752. szept. 23. közt) hajtatott végre, azután II. István pápa által ismételtetett.

6. Exarchatusnak nevezték Italiának azon területét, mely felett a legfőbb világi hatalmat egy exarcha, azaz császári helytartó és főhadvezér gyakorolta; az exarcha alatt az egyes városokban s az azokhoz tartozó területeken duxok voltak a parancsnokok. Ezen szervezkedés akkor történt, Midőn Narses, I. Justinianus hadvezére, a keleti gothok birodalmának Italiában véget vetett (552—554). Az italiai exarchának székhelye Ravenna volt. Ezen terület már korábban nagyon sokat vesztett nagyságából, mivel a venetiai és nápolyi duxok elszakadtak, a római püspök pedig Constantinapolytól majdnem egészen függetlenné lett. A szóban forgó időben az exarchatus Romagnát, Urbinot és Anconát foglalta magába, de ez is a longobardok hatalmába került (Aistulf király alatt 752.).

7) A római patriciusi méltóságot N. Constantinus alapitotta. Igy nevezték a Rómában székelő császári helytartót, kit a császár élethosszig nevezett ki.

8) Hogy ujabb adományokkal növelte-e, e felett nagyon eltérők a vélemények.

81. Nagy Károly (768—814) és a frank római császárság.

Károlynak nagyratörő lelke előtt egy szép és nagy eszme lebegett, s ennek megvalósitásáért küzdött az ifju hős s fáradozott a megőszült bölcs fejedelem. Ezen eszme a germánoknak s a megdőlt római birodalom népeinek a keresztyén müveltség alapján való egyesitése, egy hatalmas *keresztyén birodalom* alapitása volt, melynek élén ő és utódai állanának. Ezen terv, többször nyers és kegyetlen eszközök alkalmazása mellett, nagyjában sikerült is, mert Károly hosszas harcok után minden szomszédját legyőzte s a római és germán keresztyén népeket (Italiában, Galliában, Germaniában) majdnem mind egyesitette. Tudta Károly, hogy a papi befolyás, terve kivitelében, igen tekintélyes segitségére lehet, ezért az egyház és papság javára sokat áldozott, nemcsak anyagi adományozásokkal, hanem, ha szükséges volt, vérrel is. A pápák tekintélyét védelmezte, hatalmukat növelte s függetlenségüket fenntartotta. *I. Hadrianust* Károly személyesen segitette ki a fenyegető bajból. Midőn *III. Leo* pápává választatott, igen heves lázadás tört ki ellene (melyben az elhalt I. Hadrianus rokonai voltak a fő vezetők), személye is bántalmaztatott és csak barátai buzgalmának köszönhette, hogy saját székhelyéből, Rómából, épkézláb megmenekülhetett. A megszaladt pápát Károly, paderborni táborában, tisztelettel fogadta, támogatásáról biztositotta; megigérte, hogy rövid idő múlva személyesen megyen el Rómába rendet csinálni. Valószinüleg ezen

alkalommal történt meg az *egyezkedés a császári korona felett*. A pápa megelégedve s tekintélyes frank fegyveres kisérettel hagyta el a király fő hadiszállását és tért vissza Rómába (795. őszszel). Károly a pápának tett igéretét 800. váltotta be; egy tekintélyes hadsereg élén Italiába vonult; hadának egy részét a makacs beneventi herceg (Grimoald) ellen küldötte, a többivel Róma alatt ütötte fel táborát (november hóban), hogy a lázadás fejei felett itéletet tartson s a pápa tekintélyének érvényt szerezzen. Károly, mint római patricius, [1]) a világi és egyházi nagyokat és minden osztály képviselőit (a sz. Péter basilikába) *gyülésre* hivta meg, itt a felek kihallgattattak, a pápa az ellene emelt vádak alól magát esküvel tisztázta; a lázadás fejei halálra itéltettek, de a pápa kérelmére Galliába számüzettek. Ezen ügy befejezése után a császárrá koronázás előtt, a papság, nemesség és nép, mint jogos választó-testületek által, Károlynak római császárrá megválasztása kimondatott és és a végzés Károlynak tudtára adatott [2]). Erre a *koronázás karácson napján* (dec. 25.), valószinüleg a sz. Péter basilikában megtörtént; midőn Károly a sz. Péter szobra előtt, térden imáját végezve, felállott, a pápa a király fejére tette a császári koronát, a nép pedig ezen adott jelre, hangosan éltette az új római császárt [3]); mire a császár a' patriciusi méltóságot letette. — Károly a császárság eszméjével egy keresztyén világbirodalom eszméjét kapcsolta össze, melyben az egyházi és világi hatalom egy kézbe, a császár kezébe legyen összpontositva. Midőn a pápa ekként a császárság felélesztését szükségből előmozditotta, elismerte, hogy a császár felette áll a római pápának; de kénytelen is volt ezt elismerni, mert a világi hatalom védelmét az emelkedésnek még csak kezdetén álló pápaság, főleg a pártos római nép közepett, nem nélkülözhette. Különben a koronázás cselekvénye által, közvetlenül sem Károlynak sem a pápának nem gyarapodott a hatalma; de mégis szüksége volt erre a frank fejedelemnek, mivel a népek közvéleményében ezen igen fontos lépés csak ugy nyert teljes szentesitést, ha ahoz az egyház fejének áldása is hozzá járult.

Károly tisztában volt saját állásával, erejével és a pápáéval is; ő gyakran elismerte, hogy a pápa hivatása az egyháznak lelki ügyei felett való őrködés, hogy az istentől rendelt áldozárságnak legfelső fokán a pápa áll [4]); de saját birodalmában magánál nagyobb urat nem ösmert el, s a pápának a hatalmas fejedelemmel szemben felsőségét éreztetni, ezen időben, még nem igen volt módjában [5]).

1) Ilyennek ismerte el Károlyt a pápa azon levelében, melyben a királyt elődje haláláról és saját megválasztatásáról értesitette s hűségéről biztositotta. Caroli M. epist. ad Leonem III. P. (795.); közli Gieseler (i. m. II. k. 1. r. 42—43. l.).

2) A választás épen ugy történt, mint a pápaválasztás.

3) Annales Laurissenses ad ann. 801. A nép ezt kiáltotta: Carolo Augusto a Deo coronato, magno et pacifico Imperatori Romanorum, vita et victoria! — Gförrer azt állitja (idézi Baur, i. m. III. k. 77. l.), hogy a lázadás fejei a frank királynak terve kivitelében csak eszközei voltak; hogy ezen ármány következtében a pápa kénytelen volt Károlyhoz menekülni, s a nyujtott támogatás fejében a császári koronát Károly fejére tenni. — Igaz, hogy az események folyamata ez volt; de, hogy minden előre kiterveltetett volna, hogy a lázadás, a pápa bántalmazása, a lázadók elitélése sat. mind csak komoedia volt. ezt már nehéz elhinni.

4) L. Károlynak fennebb (a 1. jegyz.) idézett levelét: „A mi kötelességünk, az isteni szeretet segélyével, Krisztus szent egyházát kivülről a pogányok megtámadása és a hitetlenek pusztitása ellen mindenütt megvédeni és benn a kath. hit elismerése által megszilárditni. A te hivatásod, legszentségesebb atya, hogy, miként Mózes istenhez emelt kezekkel, a mi harcunkat támogasd, hogy a te közbenjárásod által, isten vezérlete és segélye mellett, a keresztyén nép az ő szent neve ellenségein mindenkor és mindenütt győzedelmeskedjék. A te bölcs tanácsod mindég kövesse a kanonokat. . . .

5) V. ö. Ranke, i. m. 14—15. l. is.

HARMADIK SZAKASZ.

EGYHÁZI ÉLET ÉS CULTUS.

82. Az erkölcsiség és egyházi fegyelem állapota.

Azon nyers, de tiszta erkölcs, melyet a rómaiak egykor a germánokban követendő példa gyanánt magasztaltak, a művelt rómaiakkal való érintkezés folytán nagyon sokat vesztett szennytelenségéből. A germánok a megromlott rómaiaktól előbb elsajátitották az erkölcstelenséget, mint a műveltséget. A *Merovingek* családi életét orgyilkosság, házasságtörés és más bűnök fertöztették meg [1]). A keresztyénséget a nagy tömeg csak külsőleg fogadta el; lelkét az át nem hatotta s át sem hathatta, mert az oly dogmák és szabályok sorozata volt, melyet a nép nem értett s latin nyelvű papja megértetni nem tudott. A pogányságot nem lehetett egyszerre kiirtani, és abból igen sok tévhit és babona talált utat a keresztyén vallásba. A keresztyén tanitók a pogány isteneket gonosz szellemeknek állitották s a pokolba utasitották, hogy a keresztyénség ügyét annál jobban előségitsék. Az eredmény az lett, hogy egyfelől a pokoltól és ördögöktől való rettegés, másfelől a szentek babonás tisztelete, mély gyökeret vert a nép-életben s oly ágakat hajtott, melyeken a keresztyénség alapszineit nehezen lehetne felfedezni. Igy a hitregékből *szentek legendái* lettek, kefejlett a varázslatban, az ördöggel kötött szövetségben, tündérekben sat. vetett

hit. Altalában a keresztyénség már ekkor a zsidó törvényesség szinvonalára sülyedt alá s az erkölcsös élet az egyházi külsőségek pontos megtartásából állott. Ezen állapotot hiven jellemzi *Eligius* noyoni püspöknek (mgh. 659.) egy *prédikációja*, melyben előadja, hogy milyennek kell lenni egy jó keresztyénnek [2]).

A *nő állásáról* és a *házaséletről* a germánoknak más fogalmuk volt, mint a római keresztyénségnek. A nő iránti tisztelet a germánoknál is meg volt, mit eléggé bizonyit az, hogy a menyasszony nem vitt férjéhez hozományt, a vőlegény sem adott semmit a menyasszony apjának, hanem a vőlegény a menyasszonynak a nászéj után adott jegyajándékot (Morgengabe) [3]). A házasélet tisztasága a házasfelek hűségében, a nő jó hirének tisztántartásában állott, az ez ellen vétők szigoru büntetésben részesültek [4]). A keresztyén egyház még szigorubb követelésekkel lépett fel; bizonyos napokon a házasfelekre álkeresztyén önmegtartóztatást rendelt; nemcsak a *soknejüséget*, hanem még a *második házasságot* is telhetetlenségnek bélyegezte. Az *elválás* még nem volt megnehezitve (kölcsönös beleegyezés, házasságtörés, csel, száműzetés, elbetegesedés elég oknak tekintetett az elválásra). Nehezen lehetett a germánokat hozzászoktatni a *vérrokonság* (7. izig) és a *szellemi rokonság házassági akadályaihoz*, holott az előtt, ha a testvér a testvér özvegyét nőül vette, ez kegyeletnek tekintetett. A *vegyes házasságot* az egyház tiltotta ugyan, de még ekkor meg nem akadályozhatta. A *rabszolgaság* eltörlése lehetetlen volt, az egyház ezen ügyet az által törekedett elémozditni, hogy azoknak szabadon bocsátását a jó cselekedetek közé sorozta. A *szegények ápolása* rendeztetett; minden tehetősebb egyház állitott fel intézeteket a szegények és nyomorultak gyámolitására.

A germánoknál is szokásban volt a *vérboszú*, melyet a *kárpótlás* korlátolt; ezen utóbbit az egyház is helyeselte, hiszen ő is ezen úton haladt, midőn az elkövetett bűnök törlesztésére vezekléseket szabott s ezeknek megváltását szivesen fogadta. A törvényszék előtti igazolásnál az *eskü* és *istenitélet* (ordale) alkalmaztatott; de csak a szabad ember esküje volt érvényes. Eskü letétele alkalmával, biztositékúl, *eskűsegédek* (conjuratores) is szerepeltek, kiket az esküvő rokonai, barátai vagy más vele egyenlő rendüek közül választott. Ha a bizonyiték nem találtatott kielégitőnek, akkor az istenitéletnek kellett kikutatni az igazságot. Ilyen volt a párbaj, de csak szabad emberek közt, vizpróba, tűzpróba, keresztpróba, úrvacsorapróba [5]), ravatalpróba [6]). Ezek közül több a pogányságból vétetett át a keresztyén egyházba. *Agobard*, lyoni

érsek volt az első, ki ezeknek helytelen és babonás voltát megtámadta (mgh. 841.) [7].

A szabadságot szerető germán nép nem könnyen hajtotta nyakát a római papuralom igájába, mely egészen ó-szövetségi fegyelmet akart ezen területen is gyakorolni. Ezért léptették életbe a nemzeti érzülettel inkább megegyező *küldöttségi törvényszék* tartását (Sende, Sendgericht, Synodus, placitum episcopi) a 8. században, mely szerént a püspök és kiküldött gróf (missus) évenként meglátogatták a kerületet s az egyes egyházközségek előkelő tagjainak közreműködése mellett törvényszéket tartottak [8]. A *bünbánat* böjtölésből, megkorbácsolásból, a házasság eltiltásából és börtönből állott; a két utóbbi a bün nagyságához mérve ideiglenesen vagy élethosszig; csak a meggyónt titkos bünöket lehetett pénzen megváltani, mely pénz a szegények felsegélésére fordittatott. A *kirekesztést* (excommunicatio) ritkán alkalmazták, de szigoruan megtartották; a kirekesztett templomba nem mehetett, a keresztyén község tagjaival semmi téren sem érintkezhetett, még csak szóba sem állhatott. Ennél nagyobb büntetés volt az *átok* (anathema); a kiátkozott minden polgári jogtól, hivataloktól megfosztatott, még a hadi szolgálattól is elzáratott. Ezen büntetések azonban csak az alsóbb rendüeket sujtották; mert a királyok és hercegek sem a kirekesztéssel sem az átokkal nem törődtek még ezen időben. A *nyilvános vezeklés* sértette a germán nép önérzetét, e miatt az egyház azt még nem léptette életbe.

1) Az orgyilkosságok napi renden voltak, és ezen büntől még papok sem iszonyodtak. Greg. Tur. Hist. Franc. VII, 20. VIII, 29. — Több frank király soknejüségben élt, Chlotar két testvért vett nőül. U. o. IV, 3. — N. Károly is kettős házasságban élt és még a mellett ágyasai is voltak. Eginhardus, Vita Caroli M. XVIII.

2) A jó keresztyén nem hord talizmánt, nem követi a pogány szokásokat, hanem szereti atyjafiait, alamizsnát ad a szegénynek, gyakran elmegy a templomba, az egyháznak adományokat szolgáltat, nem használ hamis mértéket, hamis pénzt; szüziesen él; az apostoli hitvallást és a miatyánkot könyvnélkül megtanulja, a tizparancsot megtartja s igy lelkét megváltja a büntetésektől, mig nem késő sat. — Gieseler, i. m. I. k. 2. r. 451. l.

3) Lecky, Sittengesch. Europas cet. (2. kiad. után, Leipzig és Heidelberg 1871.), II. k. 227. l.

4) Lecky, i. m. II. k. 283—287. l.

5) Azt hiték, hogy a bünös, ha bünét eltagadta, az úrvacsora vételekor azonnal meghal; ezen hit folytán a bünös készebb volt bünét bevallani, mint életét kockáztatni.

6) Szépen le van irva egy ilyen jelenet Arany Jánosnak Tetemre hivás cimü költeményében.

7) Damnabilis opinio putantium divini judicii veritatem igne vel aquis vel conflictu armorum patefieri (Baur, i. m. III. k. 153. l.).

8) A gróf és kisérete a püspök működését biztositotta, de egyszersmind ellenőrizte is.

83. A papság, kanoni és zárdai élet.

Az *érsekeknek* alárendelt püspököket *suffraganeusoknak* (választók) nevezték, kiknek a tartományi zsinatokon szavazati joguk volt. A *püspököket* a 7. századtól fogva a király saját kiséretéből nevezte ki (vásár, hizelgés vagy valamely szolgálat alapján), s igy a kanoni püspökválasztás (a nép és papság által) egészen mellőztetett. Az *alsóbb papságot* a püspök többnyire saját személyrabjai közül választotta (az ordinatio még ekkor a személyrabságot nem szüntette meg); az ilyenek aztán igen lealázó helyzetben voltak s néha a legszükségesebb képzettséget is nélkülözték. A *papi nőtlenség* érdekében hozott törvényeket [1]) nem lehetett érvényre emelni; mert még mindég számos nős püspök volt, az alsóbb papságnak legnagyobb része pedig házaséletet élt. Hasonló kevés sikere volt a mértékletlen ivás ellen kiadott rendeleteknek. A törvény a fegyverviselést és fegyveres szolgálatot is tiltotta; de a frank püspököknek, mint hűbéreseknek kötelességük volt a fejedelem hadjárataiban részt venni és akárhány püspök volt olyan, ki könnyebben forgatta a fegyvert, mint a bibliát. Szóval a papság, fenn és alant, nagyon világi életet élt, s ehez képest erkölcse sem volt kifogástalan. Örökségvadászat, okmányhamisitás, hivatalárulás (simonia) egészen rendes dolgok voltak. A keresztyén nép vezetőinek ezen sülyedt állapotán *Bonifatius* az által igyekezett segiteni, hogy a zsinatokon a papságot szigoru erkölcsi életre intette s a tartományi zsinatoknak kötelességévé tette, hogy a papság életét figyelemmel kisérjék.

Sokkal nagyobb hatása volt azon *reformnak*, melyet *Chrodegang*, metzi püspök (mgh. 766.) inditott meg. Ő saját egyháza papságát *közös életre* szoktatta, melynek *szabályai* [2]) a Benedek-rendétől csak abban különböztek, hogy a szegénységi fogadalom nem volt kötelező. A püspök egy alkalmas *közös lakházat* (domus, monasterium) épittetett papsága számára, melyben mindnyájan együtt éltek, imádkoztak és végezték napi teendőiket; a felügyeletet ő maga vagy archidiakonusa gyakorolta (vita canonica). A tagok bizonyos meghatározott időben a *Hora canonica* eléneklése végett és *Capitulumra* egybegyűltek. Az együvé tartozó papok gyűlése azért neveztetett *Capitulumnak*, mivel az egybegyűltek előtt egy *fejezet* (capitulum) olvastatott fel a szentirásból vagy a közös élet szabályaiból. A papok ezen tár-

sulatának fenntartásáról, az egyházi vagyonból, a püspök gondoskodott. Ezen berendezés a Karolingek alatt majd minden püspöki székes templomnál, sőt a püspökök vidéki városai papságánál is életbe lépett.

Némely nagyobb *apátságok* a püspök hatósága alól magukat kivonták, s ezen kiváltságos helyzetüket azzal indokolták, hogy ó britt szerzetesek által alapittattak, vagy azon vidék megtéritésének kiindulási pontjai voltak. Sok *zárdát* a királyok világi főpapoknak engedtek át *in commendam* (t. i. a jövedelmet ők húzták) vagy grófoknak, hadvezéreknek adományoztak szolgálataik jutalmáúl (*Abbacomites* = gróf-apátok).

1) Siricius, római püspök azt állapitotta meg (385.), hogy csak a subdiaconusok élhetnek házasságban. I. Leo (446.) kimondta, hogy a subdiakonus is nőtelen tartozik lenni. A galliai zsinatok most Siricius, majd I. Leo felfogása mellett nyilatkoztak.

2) Chrodegangi regula sincera.

84. Istentisztelet és ünnepek, egyházi épitészet és művészet.

Az arianus germánok *istentisztelete* a *nép nyelvén* tartatott; midőn közöttük a katholicismus uralkodóvá lett, a nép nyelve helyét a *latin* foglalta el, egyedül a gyónás és igehirdetés alkalmával használtatott a nemzeti nyelv. A *N. Gergely* által megállapitott *római liturgia* (Gergelyféle karének és mise) [1]) a Karolingek alatt majdnem általánosan életbe lépett Nyugoton; a spanyolországi *gothoknál* a *görög* eredetű, a *milanoiaknál* az *Ambrosiusféle liturgia* maradt gyakorlatban (ezen utóbbi ma is gyakorlatban van). N. Károly az egyházi ének kifejtése végett Rómából hivott birodalmába énekeseket, kik a németek nyers énekét a vadak orditásához hasonlitották. Ezeknek közreműködésével több *énekiskola* keletkezett (Metz, Soissons, Orleans, Paris és más városokban). Az első tökélytelen *orgonát* állitólag Constantinus Copronymus küldötte ajándékba Kis Pippinnek; ettőlfogva (8. század), de még nagyon ritkán, alkalmazni kezdették az istentiszteletnél, s idővel az tökéletesebb szerkezetet nyert. A halottak üdveért mondott *mise-áldozat*, mint *magán mise*, más célokra is használtatott; nevezetesen betegek felgyógyulására, jó időre, bő araaratásra sat. A sok mise-mondással való visszaélés ellen elrendeltetett, hogy ugyanazon oltárnál, ugyanazon pap, napjában egynél több misét nem mondhat. Az elköltözött lelkek üdvének biztositására *halotti szövetségek* alakultak; ennek tagjai üdvéért a szövetkezett templomokban bizonyos számu misét szolgáltattak (8. század). A varázslatokban hivő kor a meghalt és élő szentek csodáival elégitette ki vallásos szükségeit,

az ezeket tárgyaló mondákat azután a népköltészet saját izlése szerént dolgozta fel. Új *ünnep* lett *Mária mennybemenetele* (augusztus 15. Nagy Boldogasszony napja; Festum Ascensionis vagy Assumptionis b. Mariae).

A germán nép ősi istenei helyét a *szentek* foglalták el. A szentek felett magasan állott az *istennek anyja*, az égi királyné, mint a nő eszményképe, s igy a nőt tisztelő germán nép előtt kiváló tisztelet tárgya. *Mihály* főangyal a *germánok* előtt a lovagság példányképének tekintett. A *frankok* előbb sz. *Mártont*, utóbb sz. *Dénest* (s. Dionysius) [2]) tisztelték védszentjükként s az ő nevét hangoztatták a csaták zajában, *Spanyolország* védszentjévé *Jakab* avattatott fel, ki mint hős vezette a spanyolokat az arabok elleni harcban.

A *képek tisztelete* iránt a frankok nem nagy hajlamot mutattak; sőt N. Károly határozottan a képek tisztelete ellen (a 2. nicaeiai zsinat végzése ellen, l. 56. c.) nyilatkozott [3]). Annál buzgóbbaknak mutatkoztak az *ereklyék tisztelete* iránt. A nyugoti egyház roppant sok ereklyét szerzett össze, s ha valahol egy ujat találtak, az nagy lelkesedéssel üdvözöltetett. Az ereklyék sokasága az oltárok számát is gyarapitotta, mert ugy hitték, hogy az erklyének legméltóbb helye az oltár lehet. N. Károly ezen túlzást is rendelettel mérsékelte [4]). A *harang* és *torony* használata majdnem általánosan el volt terjedve.

A *templomok* épitésében az ó római *basilikát* vagy a byzanci *kúpépitészetet* (l. 62. c.) követték. N. Károly az *épitészet* felvirágzására is kiterjesztette figyelmét és ezen szempontból saját székvárosát, *Aachent* emlékszerü művekkel gazdagitotta. Ezek közt első helyen áll a *székes egyház*, mely eredetileg csak várkápolna volt, de időnként több toldalékkal nagyobbittatott. Ezen templom (797—804 épült) mintájáúl a byzanci kúpépitészet (a ravennai sz. Vitalis templom) szolgált; az eredeti épület alapja 16 szögöt képez, melynek központja felett 8 oszlopon nyugszik a kúp. A kúp boltját mozaik mű diszitette, mely egy óriási Salvatort arany ég és veres csillagok közepett ábrázolt. — A *képzőművészet* kifejlődésére jótékony befolyást gyakorolt az egyháznak a felszerelések tekintetében folyvást emelkedő szükséglete. Az oltárdiszitmények, ereklye-tartók, keresztek, karos tartók, füstölők, ércajtók, faragot papi székek sat. a különböző művészek tehetségeinek kifejtésére elég nagy tért nyitottak. A *miniatur festészet* a kéziratok elmaradhatlan diszitményének tekintetett és nagy gonddal ápoltatott. Az *ír* miniatur festők kezdetleges, de gazdag képzeletről tanuskodó alakjain még a nemzeti érzék uralkodott, az *angolszászok* a byzanci ó keresztyén typusokat követték, a *frankok* az ír, byzanci és antik példányok

befolyása alatt diszitették fényesen kiállitott kézirataikat. A N. Károly által leiratott és más ezen koru kéziratoknak igen diszes és becses példányai őriztetnek a parisi, trieri, sz.-galleni, londoni és más könyvtárakban [5]).

1) A N. Gergely karénekének az az előnye van az Ambrosiusé felett, hogy ennél lágyabb és kedvesebb (a ki az ilyent szereti); hátránya pedig az, hogy abban a rhytmus és metrum nem egyezik oly tökéletesen a melodiával, mint ebben (Lau szerént). V. ö. 55. c. és 12. jegyz.

2) Sz. Dénes azóta lett a frankok előtt kiváló tisztelet tárgya, mióta azon hit szilárdult meg náluk, hogy a parisi egyháznak alapitója, Dionysius az Areopagita Dionysiussal egy személy. Ezen vélemény legelőbb a N. Károly idejében irt: De gestis Dagoberti, c. 3. fordul elé.

3) A Libri Carolini de impio imaginum cultu cimü műről, ma már bizonyos, hogy nem Károly és nem is Alcuin irta. Floss, Commentatio de suspecta librorum Carolinorum a Joanne Tilio editorum fide (Bonnae, 1860.). — Herzog, Realencyklopaedie. — Nevezett mű közép állást foglal el a képromboló és képtisztelő párt között; a képek jogosultak, ha a templomok diszitéséül, a kegyes szeretet emlékéül, a keresztyén erények megörökitéséül használtatnak. A keresztyén hit ne kapcsoltassék látható dolgokhoz, hanem a szivben foglaljon helyet sat. Ily értelemben hozott végzést a M. Frankfurtban tartott zsinat, 794.

4) Capitulare in Theodonis villa an. 805 promulgatum I, c. 6.

5) Lübke, i. m. 200—206. l. — Kugler, i. m. 244—259. l. (l. a 62. c. és 1. jegy.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN ÉS TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE.

85. A tudományos műveltség N. Károly előtt.

Azon idő alatt, mig a germánok az arianus keresztyénségnek voltak hivei, a tudomány terén, *Ulfilas* kivételével, senki sem emelt maradandóbb emléket. A *goth bibliaforditás*, mint úttörő mű egymagára áll; ezen tünemény okát azon körülményben kell keresnünk, hogy a keresztyénség még nem erősödött meg a germánok közt annyira, hogy a tudomány terén is gyümölcsözhetett volna; aztán a népvándorlás fegyverzaja, hullámzása sem volt alkalmas a nyugalmat igénylő tudományos munkálkodásra. A művelt lelkü *Theoderich*, keleti goth király a tudomány latin képviselőit tisztelte és védelmezte; *Boetius* és *Cassiodorus* (l. a 68. c. és 20., 21. jegy.) az ő idejében mentette meg a classicus ó-kor és az egyházi atyák tudományosságának emlékeit Italiában. Mig a népvándorlás mindent felforgató időszaka tartott, addig a tudományos műveltség csak Hispaniában és a britt szigeteken

élvezhetett nyugalmat és békét. *Hispaniában Isidor*, sevillai érsek (Is. Hispalis, a 6. század 2. felében, egy előkelő goth családból, Cartagenában szül.; 600—636 viselte az érseki hivatalt) volt az egyházi tudományosság mintája. Ő kora összes tudományosságát felölelte; nem teremtett ugyan ujat, de nagy szolgálatot tett az utókornak az által, hogy a korábbi idők tudományos ösmereteit jól rendezett kivonatokban összegyüjtötte, s a classicus és patristicus tudományosságot örökségként a germánokra hagyta. *Theologiai művei* részint-biblia magyarázatok mysticus allegoriai modorban, részint hit- és erkölcstaniak, részint az egyházi szokásokra, rendtartásra, fegyelemre és a szerzetes életre vonatkoznak [1]). A távoli *britt szigeteken* az ír és skót zárdákban a kegyesség mellett a tudományosság is buzgó ápolókra talált. Az angolszászok közt a tudós görög szerzetes, *Tarsusi Theodorus*, kit Róma a canterburyi érseki székre emelt (668. mgh. 690.), honositotta meg a görög nyelvet és tudományosságot [2]). Ezen iskolának növendéke volt *Beda Venerabilis*, jarrowi szerzetes (674 körül szül., gyermeksége óta zárdában élt, hol kitünő tudományos nevelésben részesült, 702. presbyterré szenteltetett, mgh. 735. máj. 26.), ki a felajánlott püspöki székeket, sőt a pápa meghivását is visszautasitotta, csak hogy kedvelt zárdájában életét tanulással és tanitással tölthesse el, s bár zárdáját sohasem hagyta el, de iratai és tanitványai közvetitésével egész Nyugotra tekintélyes befolyást gyakorolt. Ismeretköre kiterjedt azon kor tudományának minden ágára, s mig egyfelől tudománya kortársait tiszteletre inditotta, addig másfelől igénytelensége, kegyessége és szeretetreméltó egyénisége a szeretetet is kivivták számára. Fáradhatlansága mellett bizonyit az, hogy kevéssel halála előtt a János szerénti Evangelium angolszász forditásának utolsó fejezetét mondta tollba tanitványainak. *Theologiai munkássága* körébe tartoznak: irásmagyarázatai, homiliái, egynehány szentnek élete, egyháztörténelme, chronologiája, mely utóbbiban ő honositotta meg a Dionysiusi időszámitást [3]), melyet azután a legtöbb középkori chronikás követett [4]).

1) Isidor művei: Commenta in libros hist. Vet. Test. — Sententiarum sive de summo bono lib. III; hittanféle N. Gergely és Augustinus nyomán. — De ecclesiasticis officiis lib. II; liturgiai mű. — Liber de scriptoribus ecclesiasticis; patristicus mű. — Regula monachorum, a Benedekéhez hasonlit. Originum seu etymologiarum lib. XX; encyclopaediai mű, mely sok ó-kori irónak töredékeit mentette meg. — Chronicon, világchronika a világ teremtésétől 615 ig. sat.

2) Theodorustól egy Liber poenitentialis maradt fenn.

3) Dionysius Exiguus Krisztus születését a Varróféle aera, azaz a Róma épit-

tetését követő 754. évre tette. Ezen számitás és az Evangeliumok adatai közt 4—6 év különbség van..

4) Beda művei: His. ecc. (l. 6. c. és 7. jegy.) — Chronicon, seu liber de temporibus seu de sex mundi aetatibus (726-ig vezeti le). sat.

86. A tudományos müveltség N. Károly és utódai alatt.

A tudományos műveltség iránti érdeket a frank egyházban *Bonifatius* ébresztette fel. Egy N. Károlynak teremtő szelleme, lankadatlan buzgósága és hatalma volt képes csak arra, hogy a műveltség forrásait ezen elvadult területre vezesse, a tenyészetet meginditsa, sőt annak gyümölcseit is élvezze. Károly minden tudóst, a kivel csak megismerkedett, igyekezett udvarába édesgetni. *Petrus Pisanus* (diakonus, kivel károly Pavia ostroma alkalmával ismerkedett meg) fejedelmét a grammatikára oktatta. *Paulinust* Károly az aquilejai patriarcha székre emelte (776. mgh. 804.), s mint teljesen megbizható hű emberét gyakran alkalmazta fontos egyházi ügyek tárgyalásainál. Paulinus az adoptianismus elleni küzdelemben is tekintélyes állást foglalt el [1]. — *Warnefrid Pál* (Paulus Diaconus vagy P. Warnefridi) [2], a latin, görög és héber irodalomban egyaránt bámult tudós, igen nagy befolyást gyakorolt az egyházra, cultusra és irodalomra. Különösen a Károly megbizásából összeállitott *homilia-gyüjteménye* több századig volt használatban. Megirta a metzi püspökök életét; ezenkivül maradtak fenn költeményei és levelei. — *Theodulf*, orleansi püspök (mgh. 821.) Károlynak a műveltség terjesztésében egyik leghűbb támogatója, keresztyén költő és tudós theologus. Ezen sorozatból is megtetszik, hogy Károly igen jól megtudta válogatni embereit, kik őt, tudomány tekintetében, ha felülmúlták is, de a tudomány kincsei után való erős vágyában, egyetemes irányzatában, a messze jövőnek éles átpillantásában vele nem mérkőzhettek. Maga Károly jól beszélt latinúl, értett görögül; tudós barátai társaságában csak tudományos ismeretekre törekvő emberként forgolódott és fegyverhez szokott erős kézzel a betűk feljegyzését tanulgatta. Ha volt is Károlynak érzéke a nép-hagyományok (népmondák, hősök énekei) iránt, de a római egyház idegen műveltségével a nemzeti irányu fejlődésnek útját állotta; a korát jóval megelőző király pedig saját népét, mintegy varázs-ütésre, át nem alakithatta. Az ő segitségei, mesterei, tanácsadói idegenek, italiaiak és britanniaiak voltak, kiknek a germán szellem, nyelv és nemzetiség iránt nem volt érzékük és még e mellett azon bal hitben éltek, hogy a nemzeti irányu fejlődés a pogányság megújulását idézné elé. A fejedelmi udvar tudós körének központja azonban *Alcuin* (Flaccus Albinus), toursi apát, egy kegyes,

*

nagy tudományu, fáradhatatlan férfiu, Károlynak meghitt tanácsadója, tanitója, a vallás, egyház és nevelés ügyeiben nélkülözhetlen segitsége volt [3]). Az udvarnál élénk tudományos életet inditott meg, melyben részt vett az egész királyi család és az udvari környezet is; legbuzgóbb s legfogékonyabb tanitványa maradt mindvégig maga a király. Az *udvari iskolában* (schola palatina), mely az udvart mindenüve elkisérte, nyertek oktatást a királyi gyermekek a birodalom legtekintélyesebb családainak gyermekeivel együtt. Károly a művelődés elémozditása végett (787.) egy *köriratot* intézett az összes püspökökhöz és apátokhoz, melyben kegyelem-vesztés terhe alatt meghagyta, hogy minden zárdánál és székesegyháznál *iskolákat* állitsanak [4]). A király parancsolt, Alcuin utána látott, hogy a parancs teljesitve legyen; a frank iskolák nagy részének ő vetette meg az alapját, a meglevőket ujra szervezte, ezek közt a toursit is, hol ő maga is tanitott. Alcuin a *tudományokat három szakra* osztotta, u. m. *ethikára*, *physikára* és *theologiára*. Az *ethikának* az ugynevezett *trivium* (grammatika, rhetorika, dialektika); a *physikának* a *quadrivium* (arithmetika, geometria, musika, astromonia) felelt meg. A *tannyelv* a latin volt; a tekintélyesebb iskolákban a görög nyelv is tanittatott. Ezen nagy erőfeszitéseknek a sikere nem maradt el; az, ugy szólva, fejedelmi parancsszóra megteremtett műveltség fejlődni indult, de gyökerei nem hatolhattak mélyen a nemzet szellemébe, mert az nem volt nemzeti, hanem idegen; nem természetesen fejlődött ki, hanem mesterségesen. És valóban azon kor legjelesebb férfiainak irataiban (versben vagy prózában) bizonyos mesterkéltség, szó-dagályban duskálás vehető észre. A *népiskolák* életbe léptetése körül legtöbb érdemet szerzett *Theodulf*, orleansi püspök, ki legelőbb állitott fel megyéjében népiskolákat; azonban a jó példa, azon korban, még nem talált számos követőre. Végre az emlitett tudós körhöz tartozott még *Eginhard* vagy *Einhard*, Károlynak egyik bizalmas embere és életirója [5]).

1) Paulini lib. III contra Felicem.

2) A nemes longobárd Warnefrid családból, Friaulban 730. szül.; Paviában, a királyi udvarnál kitünő nevelést nyert, később az utolsó longobárd király leányának volt nevelője; hazája bukása után a monte-cassinoi zárdába vonult 781—782; innen hivta meg Károly saját udvarába, hol a fejedelmet is görög nyelvre tanitotta. Azonban a honvágy elhagyott zárdájába vonta vissza, hol megirta hazája történetét (Historia gentis Langobardorum lib. VI) és késő vénségében halt meg 787 után. — Művei: Homiliarium. — Gesta episcoporum Mettensium. Vitae Gregorii M., Benedicti cet. —

3) Alcuin Yorkban, előkelő angolszász családból, 735. szül.; ugyanott az érseki iskolában, Egbert vezetése alatt, kitünő kiképeztetést nyert; Egbertnek érsekké

emelése után nem sokkal az iskola igazgatása reá szállott; majd egyházi ügyek elintézése végett Rómába ment, ezen útjában, Parmában ismerkedett meg Károlylyal, ki őt érdekeinek megnyerte; ettőlfogva a fejedelem körében működött 801-ig, ekkor a már pihenni vágyó agg férfiu elbocsáttatását megnyerte és Toursba vonult s ott is halt meg 804. máj. 19. — Művei: De fide sanctae et individuae Trinitatis lib. III. — De ratione animae. — De virtutibus et vitiis. — De VII artibus. — Homiliae. Carmina. Epistolae. Ujabb tanulmányok: Monnier, Alcuin et son influence litéraire, religieuse et politique (Paris, 1853.). — Hamelin, Essai sur la vie et les ouvrages d' Alcuin (Paris, 1874.).

4) Caroli M. epist. ad Baugulfum Abb. Fuldensen. Ez körirat volt

5) Eginhard (770 körül. szül.) a fuldai zárdában neveltetett, N. Károlylyal és Kegyes Lajossal benső viszonyban állott, élete utolsó éveit a seligenstadti zárdában töltötte el, mgh. 840. Művei: Vita Caroli M. — Neki tulajdonitják a birodalmi évkönyvek (Annales Laurissenses, 796—829) szerkesztését is.

87. Tanvita: az adoptianismus (az arianismusnak kései visszhangja, a nestorianismus megújulása és módositása).

A frank területen kifejlett első eretnekség az *adoptianismus* volt, mely Hispaniának (hol az arianismus legtovább fennmaradt) a frank birodalomhoz tartozó részében keletkezett s onnan terjedt el tovább Galliába. Ezen tan a *Krisztusról* szóló hitcikk fejlődésének fonalát ott vette fel, hol az a *VI. közzsinaton* (III. constantinapolyi zs. 680.) megszakadt és Krisztus két természetéhez és kettős akaratához még a *kettős fiuságot* csatolta. Régi kath. tekintélyekre és a szentirás némely nyilatkozataira, hol jogosan, hol jogtalanúl, támaszkodva, már régóta azt tanitották, hogy a Fiu az Atyának alá van rendelve, holott a nyugoti egyházi tanitók azt hangsúlyozták, hogy a Fiu az Atyának természet szerénti (natura est Filius) és nem fogadott Fia (non adoptione). Ehez járult még az is, hogy az iszlam hivei a keresztyén tanok közül egyiken sem botránkoztak meg annyira és egyiket sem gúnyolták annyit, mint azt, hogy istennek fia van. Ily körülmények közt több spanyol püspök, kiknek élén *Elipandus* toledoi érsek és *Felix*, az ifju, jeles képzettségü urgellisi (a Pyrenae vidékén) püspök állott, a Krisztusról szóló tant ugy fejtette tovább, hogy az időhez kötött emberi természet s az örökkévaló isteni természet valahogyan összeférhessenek. E *tant rendszeresen Felix* a következőleg *fejtette ki*. Krisztus, a világok előtt teremtett Logos, istennek természet szerénti és nem fogadott fia (non adoptione sed genere, neque gratia sed natura); de amennyiben emberi természetet öltött magára, annyiban istennek kegyelemből, fogadott és első szülöttnek nyitvánitott fia (non genere esse filium Dei sed adoptione, neque

natura sed gratia, nuncupative); épen ugy, miként a hivők mindnyájan, kik, habár kisebb mértékben, általa a törvény szolgáiból isten fiaivá emeltettek [2]). Krisztus, mint Logos, természet szerént egyszülött (unigenitus natura); mint ember, kegyelemből elsőszülött (primogenitus gratia) [3]). Midőn ezen tan Hispaniából a frank birodalomba is áthatott s heves vitákra adott alkalmat, N. Károly *Regensburgba zsinatot* hivott össze (792.), melyen maga a fejedelem is megjelent; Felix nagy buzgósággal védelmezte véleményét, de a zsinat azt elvetette. Erre Felix a saját tanát visszavonta; mindemellett is Rómába küldetett és fogságba vettetett (I. Hadrianus által), melyből csak akkor szabadult meg, midőn eskü mellet igazhitü hitvallást tett le. Felix haza térvén kijelentette, hogy erővel kicsikart visszavonási nyilatkozatát nem tekinti érvényesnek. Károly, a spanyolok iránti tekintetből, nem akarta a kérdést elmérgesitni, Felixet nem büntette meg, hanem új *zsinatot* tartott *M. Frankfurtban* (794.), mely az adoptianismust ismét elvetette (ezen zsinaton Felix nem volt jelen). Azonban az új tan a spanyolok közt, minden tilalom ellenére terjedni kezdett. *Alcuin* egy tudós *cáfolatot* irt e tan ellen, [4]) de Felix erre éles elméjü igazolással válaszolt. Az *aacheni zsinaton* (799.) Felix hosszas vita után tanát másodszor is visszavonta, de ugy látszik, hogy most is csak az erőszaknak engedett s véleményével teljesen nem szakitott (Lyonban könnyü fogságban fejezte be életét 818.); ellenben Elipandus az arab uralom védelme alatt e tan mellett állhatatosan megmaradt s Alcuinnak minden okoskodását kiméletlenül visszautasitotta [5]). Az adoptianismus igyekezett lehetőleg megfejteni Krisztusban az emberi és isteni természet közti viszonyt; de az egyház Alcuin álláspontját (a csodáét) foglalta el, mely szerént a természetek teremtőjére nézve semmi sem lehetetlen, hogy minden természetből azt alkothat, a mit akar, s igy a szüz testéből is nemzhetett egy saját fiat. Az egyház megcáfolni nem tudta ezen tant, de hatalmával elnyomta, s igy e párt a vezérek halála után egészen elenyészett.

1) Concil. Tolet. anno 675. confessio fidei.

2) Jézus maga mondta, hogy ő kisebb az Atyánál. Ján. 14, 28, — Luc. 1, 80. — Ján. 1, 14.

3) Róm. 8, 29. — 1 Jan. 3, 2. sat. — Ezen tan elő van adva: Epist. Episc. Hisp. ad Episcopos Galliae cet. Alcuin müvei közt.

4) Alcuini libellus adv. haeresin Felicis ad Abbates et Monachos Gothiae missus. — Erre a válasz: Felicis libellus contra Alcuinum.

5) Epist. Alcuini ad Elipandum. — Epist. Elipandi ad Alcuinum. Mindkettő 799. Ezen ügyre vonatkoznak még: Alcuini lib. VIII adv. Felicem. Alcuinus adv. Elipandum lib. IV.

HARMADIK IDŐSZAK.

NAGY KÁROLYTÓL A REFORMATIOIG; 800—1517.

ELSŐ RÉSZ.

N. KÁROLYTÓL III. INCE PÁPÁIG;
800—1216.

ELSŐ SZAKASZ.

A KATHOLICISMUS TERJEDÉSE.

88. A scandinaviai (jüt, dán, svéd, norvég) népek megtéritése.

Ezen időszakban Scandináviában több kisebb fejedelem uralkodott, kik egymással szakadatlan harcban állottak. A *jüt* és *dán* népekhez azon téritők közül, kik a friesek és szászok közt működtek, többen ellátogattak a 7. század vége óta, de ezen kisérleteknek majd semmi eredménye sem lett. Ezen terület megtéritése azon idő óta vétetett komolyan munkába, midőn egy örökösödési háboru alkalmával *Harald Kalk*, jüt fejedelem *Kegyes Lajoshoz*, a frank császárhoz menekült; itt (826.) felvette a keresztséget, frank segélylyel és azon szándékkal (vagy talán utasitással) tért vissza hazájába, hogy alattvalóit is nyerje meg a keresztyén vallás számára. A császár ezen cél elérése végett *Ansgart*, [1]) corveyi szerzetest, ki önként ajánlkozott ezen nehéz feladat megoldására, bizta meg az éjszaki népek téritésének vezetésével. Ansgar, *Éjszak apostola* ugyan nem mutatott fel oly nagy sikert, mint Bonifatius, de buzgalom és a római szent szék iránti hódolat tekintetében a Németek apostolának semmit sem engedett. A Haralddal visszatérő Ansgar *Nordalbingienben* (= Schleswig és Holstein), majd *Jütlandban* (829.) sikerrel téritett; azután a *svédekhez* is ellátogatott (831.). Ezen első kisérlet és szemle után a frank udvarhoz visszatért, hogy a további teendők felől tanácskozzék és kellő támogatást nyerjen. Kegyes Lajos a scandinav térités kiinduló pontjáúl, pápai jóváhagyás mellett (IV. Gergely alatt, 833.), a *hamburgi érsekséget* alapitotta s az érseki székre Ansgart emelte. Az új érsek székesegyházat épitett, zárdát alapitott, hogy abban téritők neveltessenek; de a gyarapodni kezdő papi telep csakhamar megsemmisült; tengeri rablók ütöttek a városra, Ansgar

és növendékei életüket és ereklyéiket alig voltak képesek megmenteni. Mig Ansgar bujdosásának sanyaru napjai tartottak, addig a térités is szünetelt; az elkezdett munkát nagyobb sikerrel csak akkor folytathatta, midőn *Német Lajos* alatt a *hamburgi érsekség* a *bremenivel egyesittetett* (849.), ő maga Rómából palliumot kapott s mint pápai legatus és német királyi követ léphetett fel. Többször felkereste a jütöket és dánokat, meglátogatta a svédeket (855.) és most már zavartalanúl vezethette a téritést egészen haláláig. A mire, mint ifju, vágyott a vértanu koronát ugyan nem nyerte el, de annyi küzdelmen, viszontagságon és szenvedésen ment át, hogy élete nagy része vértanuságnak tekinthető. A nép mint nagy szentet tisztelte, s annyiban méltán, amennyiben korának egyik legnemesebb jellemü papja, apostola volt.

(Ansgart a hamburg-bremeni érseki széken *Rimbertus* követte, ki elődjének kedvence, majd minden útjában hü társa és tanitójának életirója is volt (l. itt az 1. jegy.). Rimbertus mindent elkövetett, hogy Ansgar helyét lehetőleg betöltse; de munkásságát a *dán* és *normán tengeri rablók* egészen megbénitották. Ezen rabló kalandozások az ő halála után annyira felforgatták a békés állapotot, hogy a hamburgi érsekség szükségessége kétségbe vonatott.)

A normannok hóditó hadjáratai miatt, melyek a 9. és 10. században az europai szigeteket és partvidékeket rémülettel töltötték el, a téritést megújitani nem lehetett. De másfelől magok a kalandozó normannok lettek az evangelium közvetitői, midőn külföldi tartozkodásuk alatt a keresztyénséggel megismerkedtek s azt hazájukkal is megismertették. Azóta, hogy a *norvég normannok* Franciaországban *Normandiát* alapitották (Rollo vagy Robert vezetése alatt 912.), a *dán Normannok* pedig *Swen* király alatt 991—1014) egész *Angliát* meghóditották, az elfoglalt területek keresztyén vallását és culturáját is elsajátitották s ez által szülőföldjük megtéritését is elémozditották. — A politikai fejlődéssel a térités az éjszaki népeknél is karöltve haladt; a kisebb fejedelemségeknek (törzseknek) egy fő alá egyesitését a térités támogatta, viszont az egyházat a kifejlett állam védelmezte. A keresztyénség monotheismusa a független törzseknek monarchiai államokká való összeolvasztásában egyik legfontosabb tényező volt.

(A *dán állam* alapitója, az öreg *Gorm*, a 9. században heves üldözője volt a keresztyénségnek; de *I. Henrik* (Madarász) fegyveres beavatkozása a keresztyén vallás számára türelmet vivott ki (934.).) Midőn *N. Knut* (1014—1035.; Anglia hóditójának, Swennek fia) *Angliát* és *Dániát* egy kormánypálca alatt *egyesitette*, mindent elkövetett, hogy a két ország közti kapcsot a keresztyénség tegye szilárddá.

A tervét akadályozó apró fejedelmeket egy vagy más módon eltétette láb alól, s mint a ki dolgát jól végezte, Rómába zarándokolt, hogy a nagy műre a szent atya áldását megnyerje.

Norvégiában a tengereket bekalandozó hősök, a keresztyén foglyok s a többi normannokkal való összeköttetés útján lett ismeretessé a keresztyénség, a 9. században. Azonban a keresztyénségnek hosszas és erős harcot kellet vivni az ősi pogánysággal; a királyok már régen keresztyének voltak, midőn még számos törzs az ősi isteneknek és a függetlenségnek vagyont és vért áldozott. *Olaf Trygveson* (995—1000) keresztyén király hizelgést, cselt, kegyet, erőszakot egyaránt felhasznált a keresztyénség érdekében; ugyanilyen szellemben működött *Olaf Haraldson* (*Vastag*, később *szent* melléknévvel 1017—1033), ki ellen a pogány párt a dánt hivta segélyül. A király a kül-és belellenség ellen vivott csatában ugyan elesett, de ettől fogva a keresztyénség diadala biztositva volt. A királyt a nép a nemzeti szabadság és függetlenség vértanujának, utóbb szentnek kezdette tekinteni; majd Olaf fia, *Jó Magnus* elűzte a dánokat (1035.) s Norvégia megtéritését nagyjában befejezte [2]). — Norvegia kezdte meg a sikeresebb téritést *Islandban*, *Grönlandban* s a többi éjszaki területeken, főleg Olaf Trygveson mindent megkisérlett, hogy ezen területeket a keresztyénség számára megnyerje s egyúttal Norvégiához szorosabban kapcsolja.

A *svédek* téritése később Bremenből gyámolittatott; de nagyobb eredmény csak akkor mutatkozott, midőn Norvégiából angol téritők is felkeresték őket s *Olaf* (Stautkonung, Ölbeli király) király felvette a keresztséget (1008. mgh. 1026.). A pogányság még ezután is erős állást foglalt el és *Inge* királynak csak nagy erőfeszitéssel sikerült a pogányság lázadásait leverni s a keresztyénséget biztositni. A keresztyénség teljes diadala azonban csak másfél század múlva következett be *sz. Erich* alatt (megh. 1160.).

Az elészámlált területek a hamburg-bremeni érsekséghez tartoztak mindaddig, mig a *lundi érsekség* felállitatott (1104.), a mikor ez lett az éjszaki keresztyénségnek központja.

1) Ansgar (vagy Anscharius) frank családból, Picardiában, 801. szül.; a corbejai zárdában (a mai Amiens közelében) nyerte kiképeztetését; midőn az új corbejai zárda alapittatott (Corvey, Westfalienben; 822, Kegyes Lajos által), ő is az oda telepedő és téritésre vállalkozó szerzetesekhez csatlakozott; 826. kezdette meg téritői működését; 831. hamburgi, 847. hamburg-bremeni érsekké lett; meghalt 865 Bremenben. Megirta sz. Willehad életét (Vita s. Willehadi); diariuma és levelei (egynek kivételével) elvesztek. — Ansgar életét az ő tanitványa és az érseki széken utódja Rimbertus irta meg: Vita s. Anskarii. — Klippel, Lebensbeschreibung des Erzbischofs Ansgar (Bremen, 1845.).

2) Münter, Kirchengeschichte von Dänemark u. Norwegen (Leipzig, 1823.)

89. A szláv népek megtérítése; Methodius és Constantinus Cyrillus működése.

Midőn a *hunok* Europába betörtek az előtalált szláv népeket az 5. században a Dunáig és Visztuláig nyomták; a 6. században megindult *avarok* még előbbre tolták őket nyugot felé. N. Károly a szomszéd szlávokat a frank birodalomhoz kapcsolta s közöttük a téritést is munkába vette; de ezen hóditási kisérlet sem politikai sem vallásos tekintetben nem volt állandó. A birodalommal határos szlávok megtéritése és egyházi kormányzása a *salzburgi* érsekségre és *passaui* püspökségre bizatott; de a német nemzet iránti gyülölség és a latin nyelvnek idegen volta oly tényezőknek mutatkoztak, melyek e népeket a római keresztyénség számára egyáltalában nem tudták megnyerni.

Midőn *Ratiszláv* Német Lajos hatalma alól saját népét felszabaditotta, a nagy *morva* birodalmat megalapitotta (885.), s a német püspökökkel minden összeköttetést megszakitott: politikai tekintetekből a byzanci császársággal lépett összeköttetésbe és onnnan kért téritőket. A császár (III. Mihály. 860.) megbizásából két szerzetes, *Methodius* és *Constantinus* (zárdai nevén *Cyrillus*) [1]) testvérek mentek a morvákhoz (862.). Ők a nép nyelvén hirdették az evangeliumot és tartották az istentiszteletet; a *szentirás* nagy részét és a legfontosabb liturgiai müveket *leforditották;* az ó szláv és görög betükből szerkesztett [2]) betük segélyével közrebocsátották s ez által a szláv irodalom alapját letették. Ezen nemzeti alapra fektetett müködés a téritők fáradozását szép eredménynyel jutalmazta meg, de másfelől a latin egyháztól való eltérés megnehezitette állásukat. Ez és talán politikai okok is a Rómához való közeledést tanácsolták. A két testvér e végett Rómába utazott. Cyrillus Rómában maradt, egy zárdába vonult és ott halt meg (867.). Methodius pedig a szent széknek letett hüségi eskü mellett. (II. Hadrianus alatt), mint *morva érsek* tért vissza müködési helyére (868 körül). Ezen tény a német püspököket az új érsek ellen felingerelte; azzal vádolták be a pápánál, hogy hütelen, eretnek (t. i. a sz. léleknek a fiutól is való származását tagadja), ujitó (szláv nyelvet használ latin helyett), sat. A pápa (VIII. János) ezen vádak által félrevezetve, Methodiust Rómába idézte [3]); ő engedelmeskedett és magát személyesen igazolta (879.). Ezután a pápa a *szláv liturgiát* megerősitette, de egyszersmind meghagyta, hogy az evangeliumot előbb latin nyelven olvassák fel és csak azután görög és szláv nyelven. A Methodius ellen müködő párt ez alatt folyvást erősödött, sőt a fejedelmet, *Svatoplukot* is meg-

nyerte; igy a pápa által helybenhagyott új liturgiai berendezés nem léphetett életbe. A nagy morva birodalom azonban nem sokáig állott fenn, a 10. század elején egy része Csehországhoz, másik része Magyarországhoz csatoltatott. Ezen új politikai alakulás után a szláv liturgia főleg Illyriában maradt fenn.

Csehországban a keresztyén vallás a morvákkal való összeköttetés útján terjedt el. Midőn *Ratiszláv* Morvaországot hatalma tetőpontjára emelte, a cseheket szorosabban a birodalomhoz csatolta. Utóda *Szvatopluk* a cseh fejedelemnek (Borzivoinak) leányát vette nőül (871 körül) s ezen alkalommal Methodius a cseheknek is hirdetni kezdé az evangeliumot s a cseh uralkodó párt (Borzivoit és Ludmillát) is rábirta a keresztség felvételére. A következő cseh uralkodók (Spitignev és Vratiszláv) buzgón működtek a keresztyénség terjesztésén, de azért az új hit diadala még sokáig kétes volt. Csak *II. Boleszláv* alatt (967—999) sikerült a keresztyénséget megszilárditni. Erre nagy befolyással volt a *prágai érsekség* alapitása (XIII. János alatt, 973.), melyet a pápa azon feltétel mellett erősitett meg, hogy a latin liturgia vétessék be. A szláv liturgia még ezután is fennmaradt némely zárdákban (a prágai Emaus zárdában ma is ez van használatban).

(A *vendek* számos néptörzsre oszolva, az Elbe torkolatától és a Keleti tenger partvidékétől a Cseh-erdővidékig terjedő, a népvándorlás által pusztán maradt területeken telepedtek volt le, s nemzetiségükért és ősi hitükért a germánokkal folytonos harcban állottak. *I. Otto* fegyverrel kivivott uralmát felettük a keresztyén vallás által akarta biztositni, e végett földjükön több püspökséget alapitott s azokat a *magdeburgi érsekség* alá rendelte [4]). Ezek nemcsak a keresztyén vallásnak, hanem a germán uralomnak is védbástyáiúl szolgáltak. Azonban a vendek (Mistevoi fejedelem alatt) egyesült erővel függetlenségüket kivivták s a germán igával együtt a keresztyénségét is lerázták nyakukról (983.). Midőn *Gottschalk* (Mistevoi unokája, ki keresztyén nevelést nyert) a vendeket egy *nagy birodalomban* egyesitette (1045., mely az Éjszaki Tengertől az Oderáig terjedt), minden igyekezetét arra forditotta, hogy népei között a keresztyén vallást nemzeti alapon megszilárditsa. De a nemzeti átalakitás eszméje nem talált viszhangra az egész népnél; az elégületlenek összeesküdtek, Gottschalk orgyilkaik által vérzett el (1066.), az ősi isteneket a keresztyén papok legyilkolásával engesztelték meg s a keresztyénséget teljesen kiirtották. Ezen fordulópont után a keresztyénség nem is verhetett gyökeret ezen területen addig, mig a szláv nemzetiségben életerő pezsgett, hanem csak ennek elfojtása után [5]).)

A *lengyelekkel* a keresztyén vallást a morva birodalom felbom-

lása alkalmával elmenekült hontalanok ismertették meg legelsőbben (a 10. században). Azután Csehországgal közelebbi viszonyba lépvén, innen terjedt el az evangelium. Ugyanis, midőn *Mieciszlav* Dubravkát, a keresztyén cseh hercegnőt (I. Boleszlav nővérét) vette nőül, ennek rábeszélésére a keresztséget felvette (966.). A fejedelmet azután alattvalói is követték, s az új egyház szervezése végett *Posenben püspökség* alapittatott. Még nagyobb szilárdságot nyert a lengyel egyház *Boleszlav Chrobry* alatt (992—1025), ki a *gneseni érsekséget* alapitotta (1000.; az előtt ezen terület a magdeburgi érsekség alá tartozott), hazáját a német birodalomtól nemcsak egyházi, hanem politikai tekintetben is függetlenné tette s halála előtt kevéssel a pápától nyert koronával magát megkoronáztatta (1024.). Ezen időtől fogva a lengyel egyház Rómával szoros összeköttetésbe lépett, a Péter-adót fizette s a szláv liturgiát egészen mellőzve, a latint fogadta el [6]).

(A Lengyelországhoz csatolt *Pomeraniában* (1121. III. Boleszlav alatt) eleinte nehezen ment a térités, de majd *Otto*, bambergi püspök állott a dolog élére s a pomeranokat nem az ige ereje, hanem ajándékok által vezette Krisztushoz. — A többi *vend törzseket* a szász fejedelmek igázták le és téritették meg. A fegyveres térités következtében elpusztitott vidékeket német gyarmatok lepték el, s igy a vend ősi szokások a nyelvvel együtt lassanként kivesztek. A vend pogányság utolsó menhelyét, *Rügen* szigetét (I. Valdemar alatt) a dánok foglalták el s a keresztyén hóditók a pogányság szentségeit is szétrombolták (1168.).)

1) Constantinus Thessalonikában, 827. szül., atyja előkelő hivatalt viselt; a kitünő tehetségü ifju Constantinapolyban tudományos pályára képeztetett; ugyanott Photius (ekkor még világi hivatalt viselt) barátságát is megnyerte. Egy ideig a bölcsészetet tanitotta, majd az egyházi pályára lépett és testvérével, Methodiussal, egy zárdába vonult. Innen mentek térités végett előbb a krimi kazarokhoz, azután a Duna menti bolgárokhoz, majd a morvákhoz. Cyrillus 867., Methodius 885—895 közt halt meg. — Ujabb monographiák: Wattenbach, Beiträge zur Geschichte der christl. Kirche in Mähren u. Böhmen (Wien, 1849.). — Dümmler u. Miklosich, Die Legende vom heil. Cyrill (Wien, 1870.). — Miklosich, Vita S. Methodii (Bonn, 1870.). — Különben ezen két téritő felett, épen a sok legenda és hagyomány miatt, meglehetős homály lebeg.

2) A szlávoknak eredetileg ékiratuk (Rune) lehetett, ez azonban nem volt hangirás, de azzá lett. Leghivebben fennmaradt ez a Hieronymus dalmata pap által alkalmazott glagolica (bukovica) vagy Hieronymusi ábécében (a 13. században). A Cyrillus-féle betük tehát nem keletkezhettek a sokkal későbbi glagolicából, hanem az ó-szlávból görögösittettek. — Faulmann, Das Buch der Schrift (Wien, 1878.), 175—177. l).

3) Joh. VIII. epist. 195. ad Meth. Archiepis. Pannoniensem (879.).

4) 949. a brandenburgi, 955. a merseburgi és zeitzi, 965. a meisseni püspökség, 968. a magdeburgi érsekség alapittatott.

5) Giesebrecht, Wendische Geschichten aus den Jahren 780—1182. 3 köt. (Berlin, 1843.).

6) Friese, Kirchengeschichte des Königreichs Polen (Breslau, 1786.) II rész.

90. A magyarok honfoglalása és megtérése.

(Midőn a magyarok e hon határát 889. átlépték, *hét* szövetséges törzsből vagy *nemzetségből* állottak, melyek 108 ágból alakultak (hagyományaink szerént). Mindenik törzsnek élén egy *hadnagy*, vagy hadi főnök (hét magyar, hét fejedelmi személy); az egész nemzet felett pedig a nemzetségek hadnagyai által, közakarattal, vérszerződés alapján, *választott vezér* állott.

A magyarok az ősi hazában, mint *pusztai nomád nép*, baromtenyésztéssel, halászattal s vadászattal foglalkozhattak; életmódjuk befolyással volt *jellemükre;* mint általában a természethez közel álló népek, ők is egyszerüek, becsületesek, egyenesek, nyiltak, vendégszeretők, nyersek, de tiszta erkölcsüek voltak; hogy a hosszu hadi élet, mely még a művelt embert is vaddá teszi, reájuk sem lehetett jó hatással, az kétséget nem szenved. A folytonos hadi szerencse büszkékké, elbizakodottakká, a roppant hadi zsákmány kapzsikká tette őket; hogy a hadi életben nem egyszer eléforduló hosszas nélkülözések után, ha alkalmuk nyilt, zajos, jó napokat csaptak, az sem hihetetlen; de hogy oly vadak, majdnem vérengező, kegyetlen vadállatokhoz hasonlók voltak volna, minőknek a megrémült német és más chronikások rajzolják, azt már nehéz elhinni. Bizonyára mind értelemre, mind jellemre nézve nem állottak hátrább a leigázott népeknél, vitézségre pedig jóval felülmúlták őket; különben érthetetlen volna az, hogy miként voltak képesek kül-és belellenségek közepett hont alapitani és azt századokon át, oly sok viszontagság között, meg is tartani. Hogy az új hazában sokkal számosabb leigázott nép felett képesek voltak fennsőségüket megtartani, annak titka az idegen nemzetiségek és vallás iránti türelemben, a nagylelküségben, hüségben, az adott szó szentnek tartásában, bőkezüségben és a szabadság lángoló szeretetében rejlett. Új hazájukban csak azokat tették *rabszolgákká*, kik fegyverrel állottak ellent; előttük az *osztály* vagy *rendi különbség ismeretlen* volt, a nemzetségek minden tagja egyenlő jogot és szabadságot élvezett.

A magyarok *ősi vallása* felett sürü homály lebeg, erre vonatkozó hagyományaink nagyon hiányosak és megbizhatlanok. Ha mégis tapogatódzani indulunk, ovatosan kell lépnünk s valami biztos alapot

keresnünk, mely legalább tájékozóúl szolgáljon. Ilyen biztos alapnak tekinthetjük azt, hogy a *magyar a turáni nyelvcsaládhoz tartozik* [1]. A turáni nyelvcsalád tagjainak vallásairól annyit sikerült felderitni, hogy legfőbb tiszteletük tárgyát az *égnek*, mint a végtelennek, öröknek, isteninek gondolata képezte; hogy hittek a *természet szellemeiben és hatalmaiban;* hogy hittek a meghaltak szellemeiben, és igy a *halhatatlanság* hite, bár még kezdetleges alakban, megvolt vallásaikban [2]. Ezek után ki lehet mondani, hogy a *magyarok ősi vallása nem volt monotheismus*, hanem polytheismus; hogy a természetben nyilvánuló erőket mint személyes lényeket (valószinüleg) imádták. Hogy az ős hazában fő istenük volt-e; hogy ezt az oly sokat meghányt-vetett *Ukkonnak* nevezték-e; hogy ezen név egy-e az *„Öreg-istennel"*? Ezen kérdésekre még feleletet adni nem lehet [3]. Annyi valószinűnek látszik, hogy valamint más néptörzseknél, ugy a magyaroknál is, midőn egy néppé tömörülve honfoglalásra indultak s a törzsfők egy hadvezetőt választottak (vagy ilyenként állott a nép élére valaki), ezen nevezetes forduló pontnál, a sok isten közül egy, mint hadintéző, a többiek elé került, egy szóval az *égi kormány-forma a földihez alkalmaztatott* [4]. Midőn tehát a magyarok hét nemzetségének fejei egyet a hadak intézőjévé emeltek, ugyanezen idő tájt (nagy valószinüséggel) a *„Magyarok-istene"* foglalta el az istenek közt az első helyet és nyujtotta ki védő karjait választott népe felett. Ezen befolyással nem ellenkezik az őseink vallásáról való azon *régi tudósitás*, mely szerént a tüzet, vizet, levegőt tisztelték, a földnek hymnusokat énekeltek, de istennek (= ég ura) csak azt nevezték és imádták, ki minden dolgot alkotott [5]. Ezek szerént a *Magyarok-istene specialis nemzeti isten* volt, nem legnagyobb ugyan, de elég hatalmas arra, hogy népét birodalmakat megrázó és ledöntő csatákra vezesse és megvédje. A Magyarok-istene nem egy és ugyanazon főlény a legnagyobb istennel az *Öreg-istennel* vagy *Régi-istennel* (Ukkon), ki mindennek *teremtője*, a *természet* ura, *törvényadója*, az istenek létrehozója, minden jónak forrása, minden gonosznak büntető, lesujtó ellensége volt. Ezen *Nagy-isten* közvetlenül nem érintkezett az emberekkel, nem is hivták meg őt az áldomásra, mivel azt hitték, hogy az ő megjelenését az ember el nem viselhetné. Ezért mondjuk maig is arról, kit valami nagy csapás ért, hogy *„az isten meglátogatta."* Csak a végszükségben folyamodtak hozzá segélyért, midőn elleneikre vagy a gonoszokra isten átkát, tehát azt kérték, hogy azokat *„üsse meg az isten nyila"*, *„üsse meg a tüzes mennykő."* Az Öreg-isten után legfőbb lénynek tekintetett *Kisasszony* (a nyirfa neki volt szentelve, innen *Nyirfakisasszony*) [6], tőle származtak a jó

istenek, ő volt a *Természetnek*, a tenyészetnek [7]) jóságos *istenasszonya*, neki van gondja a gyermekekre is (ezért veregették meg a gyerekeket nyirfaággal, — teszik ezt ma is), neve fennmaradt a *Kisasszony havában* (augusztus) és *Kisasszony napjában* (szept. 8.). Ez ugy történhetett, hogy midőn a magyarok keresztyénekké lettek, a római egyház egy kissé megalkudott a pogánysággal, a természet istenasszonyát kicserélte Máriával, de régi nevét, Kisasszonyt, meghagyta (igy tett az isten névvel is). A *Nagy-boldogasszony* név későbbi keletü, de nagyon régi s ugyancsak ilyen engedmény eredménye [8]). Továbbá az istenek körébe tartozott a *Föld-anya* [9]), erre való visszaemlékezés a *föld-tisztelet*, mely még a keresztyén korszakban is megvolt a birtok átruházásnál és határjárási eskü nél. A *Napisten* (ennek nyoma a „napa" név; székely átok: „verjen meg a Napisten"), a *Holdisten*, a felhős *Mennydörgő* [10]) és az *Ember*, a fő istenek unokája, egészitik ki a jó istenek körét.

Gonosz szellemeknek tartattak: *Iz* és *Fene* asszony (mai szitok: „fene egye meg"), *Ördög* és *Tatar* (mai szitok: „vigye el az ördög;" „vigye el a tatar" — és nem tatár). *Mano* az alvilág istene lehetett (mai szitok: „Mano vigye el."). Hittek még a *tündérekben*, azaz oly lényekben, kik látható alakban megjelenhettek, alakjukat elváltoztathatták vagy hirtelen eltünhettek. Ezek lehettek *jók* és *gonoszok*.

Hitték a *lélek halhatatlanságát;* a jövő élet az érzéki életnek tökéletesebb folytatása volt, hol a hőst a csatában általa leölt ellenségek szolgálják.

A *cultus* az *évszakok forduló pontjaihoz* alkalmaztatott a magyaroknál is, miként majd minden vallásban (a keresztyént sem véve ki). Ilyenkor nagyobb *ünnepi áldomást* tartottak; ezek közül egy valószinüleg nyár elejére (Junius vagy sz. Iván hóban, ezen szentnek napja táján) esett, melyet az istenekhez intézett *ünnepi énekkel* fejeztek be; a keresztyén papság ezen ünnepet sz. Iván napjára tette át, a pogány hymnus helyett keresztyén szinezetüt szerkesztett, melynek hosszadalmasságát bizonyitja a mai napig fennmaradt közmondás: „hosszu, mint a sz. Iván éneke". [11]) — *Imaházaik* nem voltak, minthogy sátrakban és szekereken lakó vándor népnek nem is lehettek. Az *áldozás* természete (mivel ezen cselekvénynél tüzre és vizre van szükség) ugy kivánta, hogy azt ligetekben, folyók vagy források mellett végezzék [12]). *Áldozatúl* legkedvesebb vagyonukat mutatták be, tehát, mint nomád nép, ként, bikát, kost. Az állatok belső részeiből *jósoltak*. *Bálványaik* nem voltak, legalább nem olyanok, melyek isteneket ábrázoltak volna; e mellett bizonyit az, hogy még ilyeneket nem találtak. Igaz, hogy a

magyar „*bálvány*“ s a mongol „*balvan*“ ugyazon fogalmat fejezi ki, de ez nemcsak szobrot, hanem oszlopot is jelent s igy a bálvány alatt érthették azon faoszlopokat, melyekhez a leölésre szánt áldozati állatokat kötötték [13]. A hajdani áldozásnak vagy áldomásnak maradványáúl fennmaradt azon szokás, hogy a vásári adás-vevés, szerződés megerősitéséűl a felek és tanuik ma is *áldomást isznak;* igaz, hogy ez ma már nem lényeges, de korábban törvényes bizonyságúl szolgált [14].

Papjaik, kik egyszersmind a nép jósai, bölcsei, költői és dalnokai voltak, *táltosoknak* neveztettek (Ipolyi szerént); azonban ezen név még nincs felderitve. A papok külön kiváltságos rendet nem képeztek. A *garaboncosokat* is homály fedi, (Ipolyi szerént) valami vándor szerzetes félék lehettek. Hivatásuk bizonytalan, emlékök a nép-mesékben maradt fenn, hol a *garaboncos diákok*, mint bűbájosok szerepelnek. Az emlitetteken voltak még mindkét nemü *javasok*, *kuruzslók*, kik a testi vagy más természetü bajokat, betegségeket háritották el, s kik a gyógyszerek alkalmazása alatt az illető betegekre bizonyos bűbájos hatásu igéket *olvastak rá* (= *ráolvasás*, ezt a köznép kuruzslói ma is teszik, s talán a *rosariumnak* magyar *olvasó* neve is erre vezethető vissza). Általában a köznépnél jelenleg is meglevő *rontás*, *szemmel való megverés*, *igézés* sat. fogalmai mind az ősi pogányság maradványai. A jóslás miként más népeknél, ugy a magyaroknál is a magánkivül lét, elragadtatás, *elrejtezés* állapotában történhetett, mit épen az elrejtezés szó tesz valószinüvé, melyet a nép még napjainkban is használ az ájulás vagy látszólagos halál megjelölésére.

A *halottakat* őseink elégették vagy földbe temették [15], s emléküket gyászdalokkal és *halotti torral* ülték meg. A halott égetésre vonatkozhatik a „se hire se hamva“ mondás.

Az *esküt* szentnek tartották s fontosabb szerződéseknél ezen alkalommal az esküvők karjaikból vért eresztettek, annak jeléűl, hogy az esküszegőnek vére ontassék.

A *családi élet* patriarchalis alapon fejlődött ki. A *családfő* hatalma a család minden tagjára és ügyére kiterjedt (ma is igy van a régi jó magyar házaknál); de azért ezen viszony nem volt elidegenitő, hideg, hanem tisztelet- és szeretetteljes; e mellett bizonyitnak a családi viszonyra vonatkozó s a népnél jelenleg is *szokásos elnevezések*, mint pl. édes apám uram, édes anyám asszony (a szülők); kedves uram, kedves feleségem (a házas férfi és nő); édes szógám, édes cselédem (a gyermekek nevei). — Őseinknél az *egynejüség*, a családi élet tisztaságának egyik biztositéka, volt gyakorlatban; csak igy nevezhették jogosan az ágyasokat tartó Marót kozár fedelmet *Mén-Marótnak* [16]. —

A *feleség* a férjnek kiegészitő, egyenjogu, hites-társa volt s párjához *vallásos eskü* (esküvő) csatolta egészen a sirig. A patriarchialis viszonyból folyt, hogy a szülők maguk választottak gyermekeiknek élettársat [17]; ezért nevezik maig is a kifejlett leányt *eladó leánynak*, a házasuló legényt pedig *vő*(vevő)*legénynek*. A leányt az asszonytól külsőleg az különböztette meg, hogy a leány *hajadon-fejjel* (= fedetlen fejjel), az asszony pedig *bekötött-fejjel* (= fedett fejjel) járt [18]. Az *eljegyzés* megtörténtéről bizonyos jelek, jegyek tanuskodtak; innen az eljegyzés, jegyváltás, jegyes, jegygyűrű sat. kifejezések [19].

Miután a magyarok az új hazában elhelyezkedtek, hogy azt biztositsák s nevüknek tiszteletet szerezzenek, el-ellátogattak a szomszéd országokba, sőt fegyvereik hatalmát a távoli *Olasz-*, *Francia-*, *Spanyolország* és *Schweiz* népeivel is éreztették, mely hadjárataikból, gazdag zsákmánynyal és számos keresztyén fogolylyal tértek vissza tűzhelyeikhez. Igy félszázadon keresztül rettegésben tartották a majdnem keresztyén *Europát*, s adózóikká tették a németeket és görögöket. Azonban ezen folytonos hadjáratok nemcsak a szomszédoknak, hanem a nemzetnek is kárára voltak; a sok diadal, a gazdagság elbizakodottá, vigyázatlanná tette, a törzsek közti összekötő kapcsot, a fegyelmet meggyengitette, a nemzet szine-javát nagyon megfogyasztotta. A rémületben tartott népek lassanként összeszedték magukat s egynehány döntő csatában a már elbizakodott magyarokat keményen megverték, pusztitásaikért a kölcsönt kegyetlenül fizették vissza. Ekként mig a német birodalom *I.* vagy *Nagy Otto* alatt (936—973) megszilárdult, addig Magyarország politikai és erkölcsi erejéből sokat veszitett.

A *görög császári udvar* a 943. betörés alkalmával a magyarokkal (5 évre) *békét* kötött, s ennek biztositására az előkelő magyar főemberek közül kezeseket kivánt. Ez által még azon célt is el akarta érni, hogy az udvaránál tartózkodó magyar nagyokat a keleti keresztyénség felvételére édesgesse s igy a többi magyarok megtérésének útját egyengesse. Első kezesül a hagyományok *Bulcsot*, egyik nemzetség fejét, emlegetik, ki huzamosabban időzött Constantinapolyban (948—949), második kezes *Gyula*, az erdélyi vezér volt (950.). A görög udvarnak mindkettőt sikerült a keresztyén vallásra téritni, s a hazatérőket *patriciusi méltóságra* emelte [20]. Bulcs hazatérve, a keresztyén vallással többé nem törődött; ellenben Gyula a hitben megmaradt s a keresztyén foglyokat is szabadon bocsátotta. Midőn Gyula honába tért, a császár (Constantinus Porphyrogenitus, 912—959, tényleg 945—959) *Hyerotheus* szerzetest küldötte el (bizonyosan nem egyedül, hanem többed magával), hogy a magyarok közt a görög egyháznak hiveket szerezzen [21].

Valószinüleg Gyula környezetében is többen felvették a keresztséget, sőt Gyula leánya, *Sarolta*, *Gejza* vezérnek (I.) neje, férjét is rávette a keresztyén vallás elfogadására.

Az *augsburgi csapás* (955. egy tekintélyes hadsereg, Bulcs, Lel és Súr vezérekkel együtt, elveszett) és a *drinapolyi vereség* (970.) annyira meggyengitette a haderőt, hogy *Taksony* (947—972) belátta a béke, az erő-gyüjtés szükségét, a határok megerősitéséről gondoskodott és a rabló kalandozásokat betiltotta. — Utóda, *Gejza* (972—997) egészen békés politikát követett; valószinüleg az erdélyi Gyula vezér tanácsára, ki Constantinapolyban megismerkedhetett az europai politikai viszonyokkal és sürgetően ajánlhatta a keresztyén vallás felvételét s a rabló hadjáratoknak megszüntetését, hacsak a keresztyén népeket maguk ellen boszúra ingerelni nem akarják [22]. *Gejza bizonyosan a keleti szertartásu keresztyénséget vette fel*, s ha mindemellett a magyar keresztyén egyház rómaivá lett, ennek előttünk történelmileg igazolható okai ugyan ismeretlenek, de azok igen fontosok lehettek. Annyi bizonyosnak látszik, hogy a magyar, mint új europai családtag, Eris almája lehetett a keleti és nyugoti egyház között s talán még a politikai hatalmak között is, s ha mégis a nyugoti egyház javára billent le a serpenyő, ezt csak bölcs és mély politikai körültekintés és megfontolás eredményezhette. A nyugoti egyház és államok emelkedőben, az iszlam által háborgatott keleti császárság és egyház hanyatlóban voltak; a nyugoti téritőket az isteninek hirdetett tized elnyerésének reménye sokkal nagyobb tevékenység kifejtésére buzditotta, mint a keletieket, kiket ilyen jutalom nem kecsegtetett; aztán a nyugoti egyház alkotmánya az egységes államok kifejlődésére több biztositékot nyujtott a keletinél, már pedig fel kell tennünk, hogy a *királyságra* való törekvés eszméje nem *István* agyából pattant ki, hanem arra az előkészületek már korábban megtétettek [23]; végre lehetséges, hogy a nyugoti egyház több engedményt tett. (De nem is áll egymagában, példa nélkül, a vallásnak ilyen cserélgetése és a katholicismusnak a királysággal való szövetkezése. A *britt* szigetek lakói részben a keleti egyház szerént fogadták el a keresztyénséget; midőn a katholicismus megkezdette hóditását, ugyanakkor a kis fejedelemségeknek egy állammá tömörülése is megkezdődött (l. 75. c.); ugyanezen fejlődési folyamattal találkozunk a *germánoknál*, kik előbb ariánusok voltak (l. 74. c.); a *cseheknél*, kik előbb a keleti egyházhoz tartoztak (l. 89. c.); a *bolgároknál*, kik hol a keleti, hol a nyugoti egyházhoz csatlakoztak (l. alább).)

De nemcsak a keleti császárság, hanem a nyugoti is kisérletet tett, hogy Magyarország és a birodalom közt békésebb és bennsőbb

viszony jöjön létre. *I. Otto* német császár, midőn Gejzának békésebb hajlamáról értesült, hozzá *követséget* küldött (972. Bruno, verduni püspököt), hogy a magyarok vezérét a császár szándékára hajlitsa (= a téritést engedje meg, s majd, ha lehet, a birodalommal némi hűbéri viszony alapján fűzze össze) [24]. Gejza viszonzásúl hasonlóan követséget küldött a császárhoz s igy a jó egyetértés valószinűleg létre jött.

Ezen időtájban *Wolfgang* sváb (einsidelni) szerzetes jött az országba téritni, ki midőn a „hit magvait elhinteni hasztalan törekednék“ [25]), *Piligrim* passaui püspök által visszahivatott. Ezután maga a passaui püspök vette kezébe a magyarok megtéritésének ügyét, s több szerzetest küldött az országba. Piligrim ezen nagy buzgóságának rugója saját érdekének előmozditása volt; ugyanis ő a salzburgi érsek hatóságától független szeretett volna lenni; ennek elérése végett a hajdani *lorchi érsekség visszaállitására* s egész Magyarországnak ahoz való kapcsolására megtette a szükséges (ámbár nem egyenes) lépéseket [26]).

Azonban ezen első, nagyobb kiterjedésű *téritési kisérletet* csakhamar *félbeszakitotta* a Németországon kitört háboru (*Civakodó Henrik*, bajor herceg és *II. Otto* császár közt, mely alkalommal a császárpárti Piligrim püspök birtokai is feldulattak 976—977; később a zavarok megújultával, 984., a magyar határszéli csapatok is pusztitva kalandozták be a püspök megyéjét) [27]), ennek következtében a passaui téritők az országból kitakarodtak s a nagyravágyó Piligrimnek Magyarországra vonatkozó terve füstbe ment. Azonban azon idő óta, hogy Gejza (a keresztyén lengyel királynak leányával) *Adelheiddal* (973 után) második házasságra lépett, *Lengyel*-és *Csehországból* is jöttek *téritők* az országba. Ezek közt legnagyobb érdemet szerzett a magyarok megtéritése körül *sz. Adalbert* prágai püspök, ki a fejedelmi család tagjait is megkeresztelte (Esztergomban 994 tájt) [28]), s közöttük Gejzának Saroltától született fiát, *Vajkot* (vagy Vojkot), a későbbi *István* királyt is. Gejza ezután *II. Henrik* bajor hercegnek leányát *Gizellát* választotta nőül fia számára, hogy ezen összeköttetés által háza uralmát, azon esetre is biztositsa, ha talán a pogány párt a katholicismussal szövetkezett királyságnak nem lesz hajlandó fejet hajtani. Ezen alkalommal igen sok idegen tódult be az országba, kiket Gejza, a magyarok mellőzésével, nagy kegyben részesitett [29]); most már ezekre is számitva, a keresztyénség terjesztésére erőszakos eszközöket kezdett alkalmazni, de ez által oly nagy elégületlenséget szitott fel, hogy lázadástól lehetett tartani. Ezt Gejza nem merte még megkockáztatni, buzgóságával alább hagyott, s hogy mindkét pártnak, pogánynak és keresztyénnek eleget tegyen, a pogány áldozatokban is részt vett és

a keresztyének istenéhez is imádkozott. Midőn e miatt a főpap (antistes) neki szemrehányásokat tett, azt felelte, hogy elég gazdag és hatalmas arra, hogy ezeket megtehesse [30]).

Midőn *István*, Gejza halála után (997.) a kormánynak egyedüli vezetőjévé lett, a térités munkáját egész türelmetlenséggel és kiméletlenséggel sietett befejezni. Az országba számos *papot hozatott*, azután *elrendelte*, hogy mindenki megkeresztelkedjék, a pogány vallásos szokásokat ne kövesse és a keresztyén rabszolgákat (némi váltságdij mellett) [31]) szabadon bocsássa. Ezen rohamos térités és ujitás erős *visszahatást* idézett elé; a sümegi *Koppány* (Kopány vagy Kupa) az elégületlenek élére állott, kitüzte a lázadás zászlóját s hadat izent az új vallásnak és az ősi intézmények megbántóinak (998.). István jobbára német hadakat (a bajor Wenzelin vezérlete alatt) küldött a lázadók ellen, kik Koppány eleste után leverettek és a keresztyén vallás felvételére és *papi tizedre* (még a gyermekekből is) kényszerittettek [32]). Ezen diadal után István több *püspökséget* [33]) és *apátságot* alapitott és azokat az *esztergomi érsekség* alá rendelte; majd *Asztrikot* (Astricus vagy Anastasius, családi nevén Radla, egy cseh szerzetes) a *pannonhalmi apátot* és érseki jelöltet Rómába küldötte, hogy *II. Sylvester* pápától intézkedéseire megerősitést és királyi koronát kérjen. A pápa, ki a dolgokról nemcsak előre értesülve volt, hanem valószinüleg a bajor Henrik által közvetitett alkudozásokat befejezettnek tekintette, egy *bullában* [34a]) István kivánságait teljesitette, az egyházra vonatkozó intézkedéseit megerősitette, a kért *korona* mellett az apostoli hatalom jelvényét, a *kettős keresztet* is megküldötte s ezzel együtt felhatalmazta, hogy az egyház ügyeit jövőben is ő és törvényes utódai, a pápa és utódai helyett, intézhessék és rendezhessék. Az *új király megkoronázása Esztergomban*, az 1000. év aug. 15. hajtatott végre.

A *keresztyén egyház* (= szent ház, ős magyar szó) [34b]) hivatalos megalapitása és a koronázás az ősi hit és szabad intézmények iránti mély ragaszkodást nem irtották ki, hanem csak elfojtották. A királyi hatalomnak a nemzetség-fők rovására való emelése, a *papi tized*, a keresztyén rabszolgák felszabaditása, sat. a nemzetnek egy tekintélyes részénél komoly aggodalomnak és nagy elégületlenségnek váltak forrásaivá. *II. Gyula*, az erdélyi vezér, megkeresztelkedni vonakodott, az új államszerkezetbe beletörődni nem akart, s midőn a pogányság párthivei közül számosan csatlakoztak az ő zászlójához, a szomszéd besenyőkkel szövetkezett és a király ellen feltámadt (1002.) [35]). István idegen hadak segélyével ezen lázadást leverte, annak fejét Gyulát, fiaival együtt börtönbe vetette, Erdélyt szorosabban Magyaror-

szághoz csatolta s a keresztyénségnek biztositására a *gyulafehérvári püspökséget* alapitotta. István *Imre* fiára szándékozott átruházni a koronát; ezen cél lebegett szeme előtt, midőn a kormányzásra és erkölcsös életre vonatkozó, s fiához intézett *intéseket* irta (10 fejezet) [36].

A pogányság István alatt ugyan súlyos csapásokat szenvedett, de meg nem semmisittetett, s midőn a trónviszály miatti zavarok megújultak, többször felemelte vészt jósló fejét s megmutatta, hogy még él. Midőn a léha erkölcsü s az idegeneknek túlságosan kedvező *Péter király* ellen, ki csak aljas fondorlatok segélyével juthatott a magyar trónra [37], a sokképen megsértett nemzet jogai védelmére fegyverhez nyúlt s a trónra *Endrét* (1047—1060) [38] hivta meg, *Vatha* és pártbivei csak azon feltétel alatt igérték meg támogatásukat, ha az ősi vallást és intézményeket visszaállitja. Endre kénytelen volt a feltételt elfogadni; erre a pogányok megkezdték a templomok és zárdák lerombolását s a papok legyilkolását. Ezen alkalommal (1047.) szenvedett vértanu halált *Gellért*, csanádi püspök is [39]. Miután Endre megerősödött, a *fehérvári országgyülésen* (1047.), a koronázás után elrendelte, hogy a keresztyén vallásra mindenki visszatérjen, az István által kiadott törvényeket megtartsa; az egyháznak okozott károkat a legszigorubb büntetés terhe alatt megtéritsék. A makacsabb pártfőnökök megbüntetése után a béke lassanként helyre állott. A pogányság az ősi hit visszaállitására azon időben tett utolsó kisérletet, midőn *I. Béla* (1061—1063) az ország megbomlott állapotának rendezése végett *Fehérvárra országgyülést* hirdetett, s hogy az itt hozandó végzések mindenfelé annál gyorsabban eljussanak és életbe lépjenek, meghagyta, hogy minden helységből (mások szerént megyéből) két ember jelenjék meg a gyülés helyén. Az egybegyült nagy tömeget *Vatha fia*, *János* és párthivei, valamint a berendelt jósok is bujtogatni kezdették s az ősi vallás visszaállitását követelték. A király gondolkodási időt kért, ez alatt a szomszédos megyékből fegyveres csapatokat vont össze, melyek a lázadókat meglepték és szétverték (1062.). Béla ezután az országnak nyugtalanabb vidékein is megjelent, a kitörő félben levő lázadást elnyomta s a keresztyénséget ujra helyreállitotta. A pogányság hivei ezen idő óta csak titokban mertek őseik isteneinek áldozni, de, hogy meg nem semmisültek bizonyitja az, hogy *sz. László* szigoru törvényeket adott ki ellenük és ezeket *Kálmán* is megújitotta [40].

1) Müller M. Felolvasásai a nyelvtudományról (B.-pest, 1874.) I. köt. 416. l. E szerént a magyar a turáni nyelvcsaládnak éjszaki fő osztályához, ebben a finn osztályhoz és ebben az ugor ághoz tartozik. Ellenben Szentkatolnai Bálint

G. szerént (Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén, B.-pest, 1877. IX. l.) a magyar olyan egészet képez, mint a mongol, török-tatár és mandsu népek. — Podhorszky művét (Etymologisches Wörterbuch der Magyarischen Sprache genetisch aus chinesischen Wurzeln und Stämmen erklärt. Paris, 1877.) Budenz J. visszautasitotta és sikertelen elhibázott kisérletnek állitja (Podhorszky L. Magyar-sinai nyelvhasonlitása. B.-pest, 1877.). Ily eltérő nézetek mellett ki lehet mondani, hogy ezen kérdés még megoldásra vár, s ha talán a kisérletek hibásak is, de utóbb eredményre vezethetnek.

2) Müller, Einleitung in die vergleichende Religionswissenschaft (Strassburg, 1874.) 171—194. l.

3) Hunfalvy P., Ukkonpohár (B.-pest, 1879.). — Sziládi Áron, Régi szegénylegények (Árvizkönyv, B.-pest, 1880. 124—126. l.).

4) A zsidóknál Jahve, az indusoknál Indra lépett előtérbe; midőn Róma egységes állammá tömörült, Jupiter vált ki az istenek sorából; a görögöknél, bár nem olyan erősen, Ζεύς emelkedett ki; de a görög egységes nemzet nem is volt soha, hanem csak kis államok szövetsége. — Viszont a vallás is befoly az államforma alakulására; az európai államok alakulására a keresztyén monotheismus befolyását nem lehet elvitatni.

5) Theophilactus Simocatta (VII. századi byzanci iró), Historiarum lib. VIII. (Corp. Script. Hist. Byzant.).

6) A nyirfának tisztitó erőt tulajdonitottak, ezt ugyan már elfeledték, de a nyirfa seprük tisztitás végett ma is használtatnak.

7) Az ő tiszteletére rendezett áldomásokon a köles sütemény kiváló helyet foglalt el. A köles a termékenység jelképe (ezért mondják: „fizet, mint a köles"); ma is szerepel a népnél a lakodalmi köleskása, a keresztelésnél a bába kása; sőt talán a disznóölésnek nálunk szokott módja és a kásás hurka is ama ős régi téli áldomásnak maradványa; hiszen a disznóölés ma is családi ünnep s a disznótoron az áldomás (mai értelemben) sem hiányzik.

8) Toldy F., Magyar szentek legendái: „És az ő (Gellért) tanácsának intéséből akkoron kele fel, hogy az szíz Máriát ez Magyarországban Bodogasszonynak avagy ez világnak nagyasszonyának hivnák." A nagy jelző a tiszteletnek magas fokát fejezi ki. Hajdan a bánt, a nádort hivták nagyúrnak, az erdélyi fejedelmet nagyságosnak. — Továbbá a nevezett istennő nevének a keresztyén vallásba való átültetése, valamint sz. László és Kálmán királyok törvényei (ezen utóbbi 1100.) azt bizonyitják, hogy a különben is conservativ jellemü magyarnak volt ős vallása, ennélfogva lehet eredeti turáni vallásról beszélni, és hogy egy fokkal sem cserélgették a magyarok könnyebben vallásukat más népeknél, miként Kovács Albert képzeli (Egyházjogtan, B.-pest, 1878. 93. 94. l.) és mondja Kovács Ödön után (A vallásbölcsészet kézikönyve, B.-pest, 1877. 64—65. l.), ki hasonlóképen többet olvasott ki Müller Miksának (fennebb a 2. jegy. i. m.) idézett helyéből, mint amennyi ott van. — „Ha valamit tudtok és azt állitjátok, hogy azt tudjátok, és ha azt nem tudjátok, bevalljátok, hogy nem tudjátok, ez a tudomány" — mondja a turáni Kongfu-tse.

9) Bornemissza Pét., Ördögi kisértetekről (Semptén, 1578. közli Barna F., A finn költészetről, tekintettel a magyar ősköltészetre, Pesten, 1873. 94. l. Ráolvasás: „Az kineo az torkaba erezkedet."

10) A Reguly által gyűjtött dalokban (közli Barna): . . . jobb oldalomon Napistenem, baloldalomon Holdistenem, fejem felett a felhős Mennydörgő. . . .

11) Az istenekre nézve l. Barna F., A mordvaiak pogány istenei és ünnepi szertartásai (B.-pest, 1879.), 50—84. l.

12) S. Ladislai Decratorum Lib. I. 22. A ki pogány szokás szerént kutak, fák, források és kőoltárok előtt áldozatot mutat be, vétségeért egy szarvas marhával lakoljon.

13) Jelenleg is kapu-bálványnak nevezik a kapu-oszlopot, bálvány van a malomban, a borsajtóban sat.

14) Verbőczi. Tripartitum, P. III. Tit. 34. S. 2. 3.

15) Ekkehardi IV. Casus s. Galli. — Béla király névtelen Jegyzője, 15. 52.

16) Névtelen jegyző, 11. fej. — 17) U. o. 51. 57. fej.

18) Maig is igy van még azon helyeken, hol az ugynevezett civilisatio egyengető munkáját meg nem kezdette.

19) V. ö. Ipolyi Á., Magyar mythologia (Pest, 1854.). — Csengeri An., Az altáji népek ősvallása, tekintettel a magyar ősvallásra (Pest, 1857.). — Lányi-Knauz, Magyar egyháztörténelme (Esztergom, 1866—70.) I. köt. 112—146. l. — Horváth Mih., Magyarország történelme (2. kiad. Pesten, 1871.) I. köt. 65—69. l. — Kerékgyártó Ár., A műveltség fejlődése Magyarországon (2. kiad. B.-pest, 1876.) 39—40., 62—68 l. — Hunfalvy P., Magyarország ethnographiája (B.-pest, 1876.) 239—255. l. — Frankl V., A magyar nemzet műveltségi állásának vázlata sat. (Pest, 1861.) 231—291. l.

20) Nem lehetetlen, hogy ezen méltósággal a görög császár kisérletet tett, hogy nem lehetne-e Magyarországot politikailag is szorosabb viszonyba hozni a görög birodalommal (l. 80. c. és 7. jegy.).

21) Theophanes Continuatus, Joan. Scylices Curopalates (1057.), Cedrenus (1130.) byzanci történetirók szerént (közli Horváth M., A keresztyénség első százada Magyarországon, B.-pest, 1878.; 46—47. l.).

22) A németek és frankok ilyen tervezett szövetségét emliti Kézai Simon Mester (Magyar krónikája, II. k. I. fej. 18. §.).

23) V. ö. Horváth M. (fennebb a 21. jegy.) i. m. 46—55. l. Hunfalvy P. (fennebb a 19. jegy.) i. m. 311—313. l.

24) Fejér, Cod. Diplom. Regni Hung. I. 257.

25) Othlon, Vita s. Wolfgangi.

26) Dümmler, Piligrim von Passau u. das Erzbisthum Lorch (Leipzig 1854.). — Piligrim ezen ügyben VII. Benedek pápának levelet irt (974.) s ezen levélhez a kérését megerősitő válasz-bullát is hozzácsatolta, melyet azután a pápának megerősitő bullájaként vettek fel a gyüjteményekbe. Fejér, Cod. Dipl. I. 266. (Horváth M., i. m. 55—69. l.). A levél magyarúl közölve van Szabó K.. Emlékiratok a magyar keresztyénség első századából (2. kiad., Pest, 1869.) 113—116. l.

27) Szabó K., A magyar vezérek kora (Pest, 1879.) 358—374. l.

28) Horváth M., (i. m. 76. l.). Ezen keresztelést 984—989 közé helyezi, tehát azon időre, midőn püspökké választatott, de a cseheknek gyűlöletes magaviselete miatt püspöki székét odahagyta, hogy a monte-cassinoi zárdába vonuljon.

29) Kézai, i. m. Függelék, I. fej.

30) Thietmari Chronica VIII, 3.

31) Kézai i. m. Függelék, II. fej.

32) Ezen tized a pannonhalmi sz. Márton apátságnak ajándékoztatott, utóbb a gyermek-tized adás visszavonatott. Sz. István kisebb legendája, V. fej. — Hartvicus, Vita S. Stephani, c. VI. — Fejér, Cod. Dipl. I. 280.; az apátság alapitó levele hamis okmány, de megtörténteket tartalmaz (mondja Horváth M.).

33) Közönségesen el van fogadva, hogy az első püspökségek ezek voltak: az esztergomi érsekség, a kalocsai, veszprémi, pécsi, bácsi, győri, egri, váci, nagyváradi, gyulafehérvári, s az 1030 körül alapitott csanádi püspökségek. Horváth M., i. m. 182. l. — V. ö. Szabó K., i. m. 434. l.

34 a) Ezen bullát Szalay (Magyaror. tört., I. 74 s köv. l.) nem tartja koholtnak; Horváth M. (i. m. 148—163. l.) ellenben azon eredményre jut, hogy bár a bulla, lényegére nézve, Sylvester pápától irottnak tekinthető, de egyes részeiben meg van hamisitva. Szerző azt is valószinünek tartja, hogy a magyar király viszontszolgálat fejében évi census fizetést vállalt magára; azonban ennek bizonyságát adni nem tudja. Valószinübbnek látszik a censusnál az ajándék-küldés, tisztán a jó akaratra bizva; mert nehéz feltenni, hogy rendes adózásnak semmi nyoma sem maradt volna fenn.

34 b) Hunfalvy P. Magyarország ethnogr. 250—251. l.

35) Ez volt Erdélynek első fellépése a nyugoti absolut hatalom és az ugynevezett civilisáló német befolyás ellen.

36) S. Stephani regis de Institutione ad Emericum ducem Liber. Közöl belőle Horváth M., Magyarország tört. I. k. 244—245. l. — Istvánnak az egyházra vonatkozó törvényei közül u. o. 220. l.

37) Péter, Urseoloi Otto, velencei hercegnek és István egyik ismeretlen nevü leánytestvérének volt a fia. Péter trónra jutásának cselszövényében István neje, a vakbuzgó, de fondorkodó Gizella volt a fő intéző. L. Kézai, i. m. II. k. 2. fej. 1. 2. — V. ö. Horváth M. Magy. orsz. tört. I. k. 248—252.

38) Endre, Gejza testvérének, Mihálynak unokája, Szár vagy Kopasz Lászlónak fia volt.

39) Kézai, i. m. II. k. 2. f. 4. — Gellért a Sagredo, velencei patricius család szülötte volt, kegyes szerzetesi nevelést nyert; később kitünő tudománya és erénye miatt apáttá választatott. Majd a sz. sir látogatására indult, de hajóját a vihar a dalmatiai partokra vetette, hol a sz. Márton zárda apátja (Rasina) rábeszélte, hogy menjen Magyarországba téritni. István király őt megkedvelte, csanádi (mely még nem volt meg) püspökké nevezte és Imre fiának nevelését reá bizta. Ezen tisztének bevégezte után a bakonybéli remeteségbe vonult, 1030 körül szenteltetett fel csanádi püspökké. Csanád előbb Marosvár volt; ezen utóbbi a hatalmas Ohtom bolgár fejedelemnek (ki, valamint népe is, a görög egyház hive volt) székhelye volt s az ő leveretése és halála után nyert Csanád nevet az ő legyőzőjéről, s lett püspöki székhelylyé. Sz. Gellért csanádi püspök élete (ford. Szabó K.).

Ignatii comitis de Batthyan, S. Gerardi Episc. chanadiensis Scripta et acta cet. közli Gellértnek irodalmi műveit is.

40) L. Itt fennebb a 12. jegyz. — Horváth M., Magyar orsz. tört., I. 336—350.; 355—356. l. — U. ö. A ker. első száz. Magy. orsz., 420—425. l.

91. A finnek, livek és esthek megtéritése.

A *finnek* megtéritését *sz. Erich* svéd király hajtotta végre, ki a svéd partokat gyakran háborgató finneket több ütközetben legyőzte s őket a keresztyén vallás felvételére kényszeritette (1157.); azután a keresztyénség biztositására *Randameckiben* egy püspökséget alapitott (mely 1300. *Aboba* tétetett át).

A *livek* földét legelőbb bremeni és hamburgi kereskedők keresték fel, hogy velük kereskedelmi összeköttetésbe lépjenek. Egy ilyen út alkalmával egy *Meinhard* nevü kanonok is csatlakozott a kereskedőkhöz, hogy az evangeliumot a bennszülöttekkel megismertesse (1186.). Ő lett a livek első püspöke (1188.). Az ő halála után a térités lassu menetével elégedetlen püspökök a fegyveres csapatok segélyét is igénybe vették s a szeretet vallását inkább a fegyver, mint az ige ereje által honositották meg. A harmadik püspök, *Albert*, *Rigát* alapitotta és székhelyét oda tette át (1201.); azután a térités gyámolitására a *Kardtestvérek* (Gladiferi s. Fratres militiae Christi) rendjét alapitotta (1202.). Krisztusnak ezen vitézei a népet fegyverrel hajtották a keresztviz alá; majd más német seregekkel megerősödve, a hosszú harcban kimerült népet teljesen leigázták s az elfoglalt földek és emberek felett papok és katonák testvériesen megosztoztak.

Az *esthekkel* is a Kardtestvérek ismertették meg a keresztyén vallást (1211 óta), s midőn az igehirdetés még igy is nehezen ment, Albert püspök a dánokat hivta segélyül (I. Waldemar alatt, 1219.). A dánok a nyujtott segély fejében az ország urai akartak maradni s érdekeik biztositására a *rewali* püspökséget alapitották. Utóbb a németek vivták ki az ország feletti uralmat és *Dorpatot* tették az új esth püspökség székhelyévé (1223.),

MÁSODIK SZAKASZ.

A PÁPASÁGNAK VILÁGTÖRTÉNELMI FEJLŐDÉSE.

92. Az Ál-Isidor nevet viselő decretale gyüjtemény.

Franciaországban, a 9. század közepe táján, *Isidor* (Isidor Mercator vagy Peccator) neve alatt, egy *kanon és decretale gyüjtemény* hozatott fogalomba, mely a *régi Isidoriánát* (= Hispana = a spanyol vagy Isidor gyüjtemény; l. 57. c. és 6. jegy.) egészen felvette, de e mellett igen sok *hamis decretalét* szőtt közbe.

Ezen gyüjtemény *három részre* van osztva és tartalma, lényegében, következő: az *I. rész* magába foglalja az ötven apostoli kanont (Dionysiusból), a három első század római püspökeinek nevét viselő hatvan hamis ügylevelet [1]), Római Kelementől Melchiadesig (mgh. 314.), chronologiai rendben; a *II. részben* vannak a „De primitiva ecclesia et synodo Nicaena“ cimü értekezés, a Donatio Constantini név alatt ismeretes hamis adománylevél (l. 248. l.), görög, afrikai, galliai és spanyol zsinatvégzések, melyek többnyire a valódi Isidorianából némi változtatással vannak átvéve [2]); a *III. rész* megint ügyleveleket tartalmaz Sylvestertől III. Gergelyig (mgh. 731.), ezek közt 35 Pseudoisidoriana, a többi leginkább a valódi Isidorianából van kölcsönözve (a Damasus előtti mind hamis). — Ezen gyüjteményhez kapcsoltatott későbbi időben a *Capitula Angilramni* nevü gyüjtemény (a püspökök bevádolásáról). — Hogy ezen hamis részleteknek egy szerzője vagy legalább egy körhez tartozó szerzői voltak, nemcsak a frank latinság, hanem a legszembeszökőbb kortévesztések [3]) s az egészen átvonuló irány eléggé bizonyitják.

Az Ál-Isidori gyüjtemény *alapelvei* merő ellentétben állanak a Karolingek egyházalkotmányával; *fő vonásai* pedig a következőkben foglalhatók össze. Krisztus a *Sacerdotiumot* (= papság) a világ kormányzójává és birájává rendelte, épen ezért végtelenül felette áll az *Imperiumnak* (= világi hatalom). A Sacerdotium egységét és ékkövét a *sz. Péter széke* képezi; ennek birtokosára bizta Isten az egyház feletti *felügyeletet;* valamint az ajtót a *sarok* (Cardo) hozza mozgásba, ugy kell a római egyháznak minden egyházat mozgatni. A *pápa* épen olyan feje a *püspököknek*, a milyen feje volt Péter az apostoloknak; sőt a püspökök a pápának csak segédei, és minden jogot, felhatalmazást tőle nyernek. A *metropolita* csak egyenlők közt első [4]). A pápa és püspökök közt közép biróságot képez a *primas*, ki egész országoknak pápai helyettese (vicarius). *Tartományi zsinatok* csak pápai jóváhagyás mellett tarthatók, s végzései csak pápai megerősités után emelkedhetnek érvényre. A *világi hatalom* egyházi ügyekbe nem avatkozhatik, sőt e tekintetben a világiak a papságnak egészen alá vannak rendelve és engedelmeskedni tartoznak. Ebből önként következik, hogy a *papság* tagjai felett a világi törvényszékek itéletet nem mondhatnak; a papok vétségei felett csak *egyházi törvényszékek* itélhetnek, melyeknek legfelsőbb foruma a *római sz. szék*. Világi egyénnek *papot vádolni* nincs joga, s ha egy püspök mégis vád alá kerül és birái ellen kifogása van, ügyét még a vizsgálat megejtése előtt a pápához felebbezheti. Vád megállapitására legalább 72

hiteles tanu szükséges. Minden *fontosabb ügy* (summa episcoporum negotia, judicia, querelae, majores ecclesiarum quaestiones) közvetlenül a *pápai törvényszék* elé tartozik.

Ezen tételek némelyike már századok előtt ki volt mondva vagy életbe léptetve; azon állitás tehát, hogy az Ál-Isidori csalás a pápai hatalom kifejlésének alapjáúl szolgált volna, önként elesik; hogy a papuralom megerősödését elémozditotta, az bizonyos. Ezen *csalásnak* tulajdonképeni *célja* tehát a volt, hogy az *egyházat az államtól* teljesen *függetlenné tegye*, a püspökök vád alá helyezését megnehezitse és elitéltetését lehetetlenné tegye, s ha ez mégis megtörténnék, a büntetés elkerülését a pápához való felebbezés által biztositsa. *Szerző hazája* bizonyosan *Franciaország* volt; e mellett szól azon tény, hogy Rómában még nem is ismerték, midőn már Franciaországban forgalomba volt. *Rothad*, soissonsi püspök vitte Rómába (864.) s *I. Miklós* pápa használta legelsőbben (kisebb alakjában), a nélkül, hogy annak valódiságát kétségbe vonta volna. Egész terjedelmében 869 óta kezdették használni.

A 10. század óta ezen gyüjteményt az apostoli öntudat kifejezésének tekintették; tekintélye ellen századokon át kevés szó emeltetett; de a 15. században már sejteni kezdették a csalást (Nicolaus Cusanus, 1448 körül, Erasmus s mások); a *Magdeburgi Centuriák* azt leleplezték (Cent. II. cap. 7.), és *Blondel* ref. pap bebizonyitotta [5]). — A *mű szerzőjének* kikutatása teljesen nem sikerült, sok ok a mellett bizonyit, hogy az Franciaország keleti részében készült, némely okok pedig annak római eredete ellen szólnak. — Szerzőjére nézve *Benedictus Levita* (Mainz), *Riculf*, *Autcar* [6]), *Ebbo* mainzi érsekek, *Venilo* sensi érsek, *Rothad* soissonsi püspök, *Aldarich* mansi püspök közt oszolnak meg a vélemények. Ezekkel szemben *Hinschius* azt vitatja, hogy szerzőt nem egy személyben kell keresni [7]).

1) Ezeknek nyelvezete a 8. és 9. század frank latinságára emlékeztet; a Péternek és Kelemennek Jakabhoz intézett két levele korábbi hamisitás (l. a 121. l.); a másik 58 (vagy 59) darab Pseudoisidoriana.

2) Ezen részben Pseudoisidoriana a 2. sevillai zsinatnak 7. kanonja a vidéki püspökök állásáról.

3) Pl. a 202. meghalt I. Victor római püspök a 400 körül élt Theophilus alexandriai püspöknek a húsvétünnep tárgyában ir levelet; Melchiades (mgh. 314.) a 325. tartott nicaeai zsinatra hivatkozik sat.

4) Ezen tétel a metropoliták ellen van intézve, kik gyakran a világi hatalomnak eszközei voltak és a püspökökkel szigoruan és igazságtalanúl bántak; általában pedig a nemzeti egyházak kifejlése ellen irányul, centralisál.

5) Dav. Blondelli Pseudo-Isidorus et Turrianus vapulantes (Genevae, 1628.).

6) El van fogadva, hogy a Pseudoisidoriana azon kisebb alakjának, mely a hamis ügyleveleket Damasusig foglalja magába, Autcar volna a szerzője.

7) Legjobb kritikai kiadás a Hinschius, Decretales Pseudo-Isidorianae et Capitula Angilramni (2 köt., Lipsiae, 1863—64).

93. A pápai hatalom alapjának letétele: I. Miklós, VIII. János.

Még N. Károly utódai is érvényesitették fenségi jogaikat Róma és a pápa felett; de a pápák is mindent elkövettek, hogy ezen nyügtől megszabaduljanak és minden világi hatalommal szemben függetlenek legyenek. Tervüknek nagy mértékben kedvezett azon ellenszenv, mely a rómaiakban a barbarnak tartott frank uralom iránt kifejlett, és a frank birodalmat darabokra szakgató örökösödési viszály.

Az első összeütközés *I. vagy Kegyes Lajos* (814—840) és *IV. Gergely* pápa (827—844) közt történt. Kegyes Lajos birodalmát három fia közt (817.) ugy osztotta fel, hogy *Lothar* legyen kormányzó társa és a császári korona örököse, *Pipin* legyen Aquitania, *II. Lajos* pedig Bajorország királya. Később azonban második házasságából született fia, *Kopasz Károly* javára ezen osztályt megmásitotta (829.). Ezért a megkárosodott fiuk apjok ellen fegyvert fogtak [1]). Ezen alkalommal szállottak táborba legelőbb a püspökök és apátok, mint fejedelmi hübéresek. IV. Gergely a pártütő fiuk érdekében mint közvetitő biró lépett fel, de a hivatlan ügyvédet az ellenpárt püspökei letétellel fenyegették. E fellépés még korai volt, mert még ő is csak azután részesült az ordinatioban, miután a császári követ a választást megvizsgálta és megerősitette. A következő pápák [2]) *I. Lothar* császársága alatt ugyan igyekeztek ezen régi szokást mellőzni, de mindannyiszor rendre utasittattak.

I. Miklóst (858—67), a hajthatatlan akaratu, mély belátásu, nagyratörő, a jók iránt szelid, a gonoszok iránt szigoru férfiut; az első pápát, ki koronát tétetett fejére, s kinek kengyelét, midőn ezen ünnepély alkalmával lóra ült, II. Lajos császár tartotta; kiben egy Illés támadt fel [3]); I. Miklóst a pápai mindenhatóságra való törekvésében előnyösen támogatták a szétdarabolt frank birodalom politikai zavarai és az akkor felmerült Ál-Isidor gyüjtemény. Fölfelé törekvésében nehéz küzdelmeken ment át, de a körülményeknek szerencsés összetalálkozása és erős akarata mindannyiszor biztositották számára a diadalt. Egyik diadalát a jellemtelen, kéjenc *II. Lothar* házassági ügyében aratta, ki, hogy Waldradeval, kedvesével egybekelhessen, nejét Teutbergát (saját fitestvérével elkövetett) vérfertőzéssel vádolta s a megvesztegetett cölni (Gunther) és trieri (Thietgaud) érsekekkel a házasságot felbontatta (aacheni zsinat, 862.). A durván bántalmazott

és börtönt szenvedett, ártatlan Teutberga ügyét a pápa elé vitte. Miklós, miután Kopasz Károly és püspökei az üldözött nő mellett nyilatkoztak, hátát ekként fedezve tudván, két követet küldött Lotharingiába, hogy az ügyet vizsgálják meg. Ezek azonban a *metzi zsinaton* (863.), valószinüleg megvesztegetve, a királynak adtak igazat. De Miklóst nem lehetett rászedni, ellenkezőleg igazában bizva, nagyon merész lépésre határozta el magát. Minden vizsgálat nélkül a metzi zsinat végzését érvénytelennek nyilvánitotta, a cölni és trieri érseket hivatalából letette és igy oly hatalmi jogot követelt magának, minőről elődei legfölebb csak álmodoztak. Az alatvalóitól megvetett és nagybátyjaitól háboruval fenyegetett II. Lothar kénytelen volt a pápa itélete előtt meghajolni és eldobott nejét visszafogadni. Azonban a könnyelmü király nem javult meg s újból régi útjára tért, a miért az excommunicatioval fenyegető pápának lealázó rendre utasitását gyáván zsebre kellett raknia.

Ezen per folyamában Miklósnak *Hinkmar* rheimsi érsekkel, a frank nemzeti egyház függetlenségének buzgó védőjével is kemény összeütközése volt. Hinkmar *Rothadot*, a soissonsi püspököt, minden alapos ok nélkül és nem tekinive azt, hogy ő ügyét a Pseudoisidoriana elvei szerént a pápához fellebbezte, a *soissonsi zsinaton* (863.) hivatalából letette. A pápa azt követelte, hogy az érsek Rothadot vagy azonnal helyezze vissza hivatalába vagy küldje Rómába ügye megvizsgálása végett. Ezen utóbbi történt meg, Rothad az Ál-Isidor gyüjteménnyel Rómába ment és a pápa ennek alapján (t. i. pápai beleegyezés nélkül zsinatot tartani nem szabad) Rothad visszahelyezését keresztülvitte (865.). Hogy Miklósnak hatalmaskodása vissza nem utasittatott, sőt támogatókra lelt, annak oka a volt, hogy tetteit, ha nem is a jog, de az igazság vezérelte s igy a közvéleményt megnyerte; de hogy ezen pápai igények jogosultsága még nem volt általánosan elismerve, azt eléggé tapasztalhatta Miklós utóda.

(*II. Hadrianus* (867—72), ki azon igyekezett ugyan, hogy elődje nyomdokáit kövesse, de minduntalan akadályokba ütközött. Midőn II. Lothar halála után (kivel túlságos engedékenységből kibékült volt) II. Lajos császárnak, mint törvényes örökösnek, jogait Kopasz Károlylyal szemben védelmezni kezdette, Hinkmar, rheimsi érsek által, királya megbizásából nyersen visszautasittatott (870.) [4]). Nem sokkal volt szerencsésebb *Hinkmar* laoni püspök védelmében sem, ki királya és metropolitája, a rheimsi Hinkmar iránti engedetlensége miatt, a pápához fellebbezése mellett is, hivatalából letétetett. Hadrianus ezen ügyben Miklóst akarta utánozni, de oly erélyesen utasittatott vissza, hogy mindent elkövetett, hogy a megharagudott királyt megengesztelje.)

VIII. János (872—82) sokkal szerencsésebb, de élelmesebb is volt elődjénél, s igy nemcsak a császári hatalomnak a pápaságra való befolyását szüntette meg, hanem a pápai hatalmat bizonyos tekintetben a császári fölé is emelte. Midőn II. Lajos császár meghalt, a pápa *Kopasz Károlyt*, Német Lajos örökösödési igényei ellenére, császárrá koronázta (875.), s ezen tény által tudtára adta a világnak, hogy *a pápának még a korona-adományozás is jogában áll*. De ezen törvénytelen adományozást Károly drága áron vásárolta meg, nevezetesen lemondott az egyházi állam feletti fennségi jogáról, jövőre a pápaválasztásnak teljes függetlenségét elismerte és kivitte, hogy *Ansegisus*, a sensi érsek, mint primas és pápai helyettes egész *Galliában* és *Germániában* elismertessék. Azonban ezen utóbbi intézkedés ellen Hinkmar a frank püspökök élén tiltakozott s kimondta, hogy a pápa parancsainak csak a metropolita jogok fenntartása mellett és az egyházi törvények értelmében fog engedelmeskedni (pontioni zsinat, 876.) [5]).

1) Ezen családi háborunak a verduni szerződés vetett végett (843.), mely N. Károlynak fáradsággal alkotott birodalmát három darabra törte: I. Lotharnál maradt Olaszország némely részekkel és a császári korona; Német Lajosnak jutottak a keleti, német tartományok; Kopasz Károlynak a nyugoti, frank tartományok. Ezen három csoportból alakult utóbb Olasz-, Német- és Franciaország. (Pipin már 838. mgh.).

2) II. Sergius (mgh. 847.), IV. Leo (847—855), III. Benedek (855—858). Hogy a két utóbb nevezett pápa közt sz. Péter székén egy Johanna nevü nő pápa ült volna, ezen mondának még mindég vannak védői. E szerént egy mainzi leány szerzetes kedvesével Athenébe szökött, ott tudományosan kiképezte magát; ezután Rómába ment, ott a papi pálya fokozatain folyvást emelkedve, végre pápává választatott. Majd egy körmenet alkalmával meglepte a szülés s azután nem sokkal meghalt. Ezen idő óta alkalmazták a pápa felszentelése előtt a sella stercorariát, hogy a pápa férfi voltáról megbizonyosodjanak. Eddig a monda. — Az ó-kor ezen botrányról hallgat, pedig Photius aligha fel nem használta volna; mások ezt a X., XI. és XII. János pápák alatt uralkodott aljas asszonyi kormányt sujtó satyrának tekintik. Blondel ref. theol. éles kritivával kimutatta, hogy ezen mondának történelmi alapja nincs (1647. irta, 1657. latinúl is megjelent: De Joanna Papissa). Spanheim ujra védelmére kelt, Hase nem tartja lehetetlennek. Mások szerént (a Chronica Salernitana alapján) ezen mondának alapja abban keresendő, hogy Constantinapolyban csakugyan volt egy nő patriarcha, melyről IX. Leo is emlékezik a Cerularius Mihály patriarchához intézett iratában 1054.; azután a constantinapolyi botrányt a római sz. székre alkalmazták. V. ö. Baur, i. m. III. k. 78—80. l. 2. jegy.

3) Regino prümi apát Chronikája 868. év.

4) Hincmari epist. ad Hadrianum (870.); megirták az öregnek, hogy király és püspök egyszerre nem lehet, hogy a frankok azon királynak fognak szolgálni, a kinek akarnak, és nem annak, a kit ő a nyakukra szeretne ültetni.

5) Conc. Pontigonense capitul. Caroli Calvi tit. XLVIII. c. 7. — Hincmari tract. ad Episcopos de jure Metropolitarum, cet.

94. Nőuralom a sz. Péter székén (pornokratia, 904—962).

VIII. János halála után a római pápaság a romlás, az erkölcsi sülyedés útjára tért és minden tekintélyét eljátszotta. Italiát pártok dúlták, a királyi és császári korona felett őrgrófok és hercegek (*Berengar*, friauli gróf; *Guido*, spoletoi herceg) versengettek. Rómában a *toscanai párt* győzött, melynek élén *Adalbert* őrgróf állott. Az ő ágyasa, *Theodora*, egy szép, előkelő, uralkodni és kéjelegni szerető római nő és anyjukhoz méltó leányai, *Marozia* (Maria) és *Theodora* (ifjabb), egy fél századon át (904—963), kedveseiket, fiaikat és unokáikat emelték sz. Péter székére. A gonoszságban és aljasságban egymással versenyző pápák (12 pápa) ezen sorozatából is kivált *III. Sergius* (904—11) Marozia kedvese, *X. János* (914—28) Theodora kedvese, *XI. János* (931—36) Marosia és Sergius fia. Maroziának *Alberico* fia, mint patricius és senator, a világi hatalmat ragadta magához, s mig ő élt, addig a pápák csak az egyházi hatalmat gyakorolhatták; sőt Alberico még azon gondolattal is foglalkozott, hogy a pápaságot egészen világi fejedelemséggé alakitsa át (saecularisatio). Alberico fia, *Octavianus* ezen tervhez egy lépéssel közelebb jutott, midőn az atyjától örökölt világi hatalommal az egyházit is egyesitette s mint pápa *XII. János* nevet vett fel (956—63) [1]). Midőn Italia királyának, *II. Berengarnak* nyomása és zsarnoksága türhetlenné vált, János *I. Otto* német királyt hivta segélyül (960.) [2]) s a győzőnek a császári koronát tette fejére (962). A szövetség azonban Jánosnak nem vált áldására, mert a császár az ellenséggel (II. Berengar fiával, Adalberttel) is szövődöző és esküszegő *pápát* egy *római zsinaton* (963.) *letette* s utódjává *VIII. Leot* nevezte ki. Ugyanezen alkalommal a *rómaiakat* a sz. Péter sirjánál *megeskette*, hogy a császár tudta és beleegyezése nélkül sohasem fognak pápát választani és felszentelni.

1) Octavianus volt az első pápa, ki más nevet vett fel. A névváltoztatás már korábban szokásban volt az egyházi férfiaknál, igy adtak Winfridnek Bonifatius nevet sat. Ezt valószinüleg azért tették, mivel azt hitték, hogy a világi hangzásu névnél az egyházi hagyományos nevek valamelyike inkább illik a papi hivatal viselőihez; néha a választott név programmúl szolgált, néha az illető azzal jövő szándékait leplezte el. V. ö. Baur, i. m. III. k. 83. l.

2) Állitólag Otto megesküdött, hogy a pápa ellenére semmiféle intézkedést sem tesz Rómában s az ő jogait tiszteletben fogja tartani. (Juramentum Ottonis; Gratianus, Decreti P. I. dist. LXIII. c. 33.); de ennek valódisága felett meg vannak oszolva a vélemények.

95. A pápaság a német-római császárság szövetségében ujra emelkedő irányt vesz (V. Gergely, II. Sylvester).

I. Ottonak római császárrá koronáztatása Német- és Olaszországot, mindkét állam szerencsétlenségére, szorosan egymáshoz fűzte. Ettől fogva ő és utódai nevezték ki a pápákat; de a nép gyűlölete és a toscanai párt cselszövényei miatt pártfogoltjaikat csak fegyveres erővel tudták fenntartani. — *III. Otto* azon ábrándos tervét, hogy a birodalom székhelyét Romába helyezze át, azon lépéssel vette munkába, hogy ifju rokonát, *Brunot* emelte sz. Péter székére, ki azt *V. Gergely* néven foglalta el (996—99; ő volt az első német pápa); továbbá a folyvást ármánykodó toscanai párt fejét, *Crescentiust*, több fő összeesküvővel együtt, *lefejeztette* (998.). Ezen időben *Franciaország* ellenséges állást foglalt el a római pápasággal szemben. *Capet Hugo* alig nyerte el a frank koronát (987.), *Arnulfot*, a rheimsi érseket, árulás miatt, egy *nemzeti zsinaton* (Rheimsban, 991.) *letette* és helyébe korának legnagyobb tudósát és államférfiát, *Gerbertet* [1]) nevezte ki. Ezen zsinat kimondta, hogy Rómától, mely már egy század óta a legaljasabb szolgaságba sülyedt, elszakad és *önálló nemzeti egyházzá* alakul. Gerbert egy *hitvallást* is szerkesztett, melynek értelmében a böjt, papi nőtlenség elvettetett és csak a négy első közzsinat érvényessége ismertetett el. De ezen terv a papuralom mellett harcoló *clugnyi párt* ellenzésén hajótörést szenvedett. Ezen esemény után Gerbertnek nem volt tovább Rheimsban maradása s az ifju III. Otto meghivására a császári udvar tudós köréhez csatlakozott (995.). Franciaország visszatért a pápa iránti engedelmességhez, Gergely Capet Hugo utódával, *Roberttel* könnyebben boldogult, Arnulf a rheimsi érsekséget ujra elfoglalta, sőt a király a pápa kivánságára még nejétől, *Bertától* is elvált, kivel vérrokonságban állott (a 4. fokozaton).

Gergely halála után III. Otto, kedves tanitóját, a már előbb ravennai érsekké kinevezett *Gerbertet* emelte a pápai székre, ki azt mint *II. Sylvester* foglalta el (999—1003). A hálás tanitvány az egyházi államnak 8 *grófságát*, mint sajátját ajándékozá az új pápának [2]). Azonban II. Sylvester többé nem volt a nemzeti egyházért lelkesedő rheimsi érsek; ellenkezőleg a pápai hatalom növelése volt az egyetlen gondolat, mely tetteit irányozta. A *püspökök beiktatását* (gyűrű és pásztorbot küldés) a pápa kizárólagos jogai közé igyekezett besorozni, hogy ez által a simonia káros következményeinek véget vessen. A császárnak, egykori tanitványának azon tervét, hogy Rómában, a római

birodalom egykori fővárosában, mint császári székvárosban, byzanci mintára, császári udvart rendezzen be s a római császároknak világra szóló uralmát Nyugoton ujra helyreállitsa; a császárnak ezen regényes tervét — ugy látszik — a pápa csak azért pártolta, hogy a német császárságot hazai földjétől megfoszsza, a pápai hatalomtól függővé tegye s a pápai politika által befont császárt a papuralom eszközéül használja fel. A *magyar* és *lengyel független metropolitaságok* megerősitése is valószinüleg a császárság gyengitése céljából történt [3]. — Otto nagyszámu kisérettel költözött Rómába s a byzanci udvari ünnepélyeket és nagy hangzásu cimeket felelevenitette. Azonban az eredmény legkevésbé sem felelt meg várakozásának. A német világi és egyházi nagyok az olaszokat kényeztető császártól elidegenedtek és az ő távollétе alatt függetlenebb állást kezdettek elfoglalni; másfelől az olaszok az idegen uralmat nem kedvelték meg s Olaszország a nagyon kegyelt Rómával együtt nyilt lázadásban tört ki. A császárt saját palotájában ostromolták, s csak hű németei segélyével menekülhetett meg a veszélytől, mely leverő esemény után nem sokkal ábrándjaival együtt sirba szállt (1002.). A császárt rövid idő múlva a pápa is követte, kiről a nép azt hitte, hogy mind tudományát mind pápai méltóságát az ördöggel kötött szövetség útján nyerte el.

1) Gerbert Auvergneben, az alsóbb osztályból szül. 950 előtt; majd a papi pályára lépett; előbb Barcelonában, majd az araboknál Sevillában és Cordovában tanult; azután beutazta Olasz-, Francia- és Németországot; később Rheimsban bölcsészetet és classicus irodalmat tanitott; 980. bobbioi apát, 991. rheimsi érsek 999. pápa lett, mgh. 1003. — Hock, Gertbert o. Papst Sylvester II. u. s. Jahrhundert (Wien, 1837.).

2) Az ezen adományozásról szóló d i p l o m á b a n III. Ottó a sz. Péternek tett minden eddigi adományozás jogosságát kétségbe vonta, a N. Constantinus ajándékozását pedig egyenesen hazugságnak bélyegezte. A 8 g r ó f s á g következő: Pisaurum, Fanum, Senogallia, Ancona, Callium, Aesis, Auximum, Fossabrunum. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 1. r. 221—22. l. — Sokan ezen diplomát hamisnak tartják, mások pedig valódiságát védik.

3) V. ö. Baur, i. m. III. k. 84—86. l., hol G f r ö r e r (Allgem. Kirchengesch., 4. k., Stuttgart, 1841—46) és G i e s e b r e c h t (Geschichte der deutschen Kaiserzeit, 4. kiad., 3. köt., Braunschweig, 1863.) nézetei is idézve vannak.

96. A sutrii zsinat után Hildebrand hozzáfog a pápai világuralom eszméjének megvalósitásához.

III. Otto halála után a Róma felletti uralom a pápasággal együtt a *tusculumi grófok* kezére került. Ezen párt emelte *VIII. Benedeket*, a tusculumi nemzetségnek egyik tagját, a pápai székre (1012—24), ki *II. Henriket* császárrá koronázta (1014.). Császár és pápa egyérte-

lemben voltak a felől, hogy az egyháznak gyökeres javitását munkába kell venni; de ezen terv kivitelét Olaszországban meggátolta a toscanai párt zavargása, az arabok és görögök elleni küzdelem s mindkettőjüknek majdnem egy időben bekövetkezett halála (1024.).

A tusculumi párt még egy ideig kezében tartotta a pápaságot, azonban 1045. a keresztyén világ már *három pápában* gyönyörködhetett. Egyik pápa volt *IX. Benedek*, a toscanai párt teremtménye (egy gyermek; 1033—46), kit aljasságaért saját pártja elűzött, s székét *III. Sylvesternek* adta el (1044.), a harmadik volt *VI. Gergely* (Joh. Gratianus), ki a pápai méltóságot Benedektől vásárolta meg.

Ezen bomlott állapotban a clugnyi párt *III. Henriket* (a sali frank házból, ki a N. Károly egyetemes monarchiájának felállitásáról álmodozott) hivta meg rendet csinálni. Miután a német király Olaszországban hatalmát helyreállitotta, egy hadsereg védelme alatt, *Sutriban* (1046.) *zsinatot* tartott, mindhárom pápát letétette s a sz. széket megüresedettnek nyilvánitotta. A római nép Henrikre bizta a választást, ő pedig a kiséretében levő bambergi püspököt (Suidgert) nevezte ki. Az új pápa, mint *II. Kelemen* (1046—47), a királyt császárrá koronázta (1046.), a rómaiak pedig annyira fellelkesültek a rend helyreállitásán, hogy a császárt római patriciussá választották s megesküdtek, hogy az ő jóváhagyása nélkül sohasem fognak egy pápát sem beiktatni. VI. Gergelyt, az expápát a császár magával vitte, ki azután cölni száműzetésében halt meg. A száműzetést az ő káplánja, *Hildebrand* is megosztotta, s Gergely halála után a clugnyi zárdába vonult.

II. Kelemennel a császártól függő, de derék, egyházias szellemű pápák sora kezdődik, kik sokat fáradoztak az egyház javitásán, mely a *simonia* és *nikolaita* eretnekség [1]) miatt, tekintélyét majdnem egészen elvesztette, Alig kezdte meg II. Kelemen a szükséges reformok életbe léptetését, midőn hirtelen meghalt (1047.). Utódja, *II. Damasus* (Poppo, brixeni püspök), 23 nap múlva már halott volt (1048. jul. 17. — aug. 9.). A rómaiak új pápát kértek; III. Henrik *Brunot* (saját rokonát és touli püspököt) nevezte ki. Bruno közvetlen elődei sorsán okulva, csak azon feltétel alatt vállalkozott az egyház-fejedelmi méltóság elfoglalására, ha a római nép és papság is megválasztja. Útközben *Hildebranddal* találkozott s őt mint *cardinalis subdiakonust* magával vitte Rómába. Bruno a római nép és papság törvényes választása után *IX. Leo* néven foglalta el székét (1048—54); Hildebrand közreműködésével azonnal munkába vette az egyház és papság javitását és a pápaság tekintélyének emelését. Egy *római zsinaton*

reformtervét nemcsak előadta, hanem annak életbeléptetését azonnal meg is kezdette, midőn több olasz püspököt simonia miatt hivatalából elmozdított. *Francia-* és *Németországban* személyesen tartott *nemzeti zsinatokat* [3]), melyeknek végzései leginkább a simonia ellen voltak intézve. Uralkodásának nagy részét, Hildebrand társaságában, utazással töltötte el. Merész, ujitó intézkedései azért nem találtak makacs ellentállásra, mivel kimélettel és tapintatosan bánt az érdekelt felekkel, e mellett a közvélemény a simoniát már rég elitélte, s igy minden ezen ügyre vonatkozó reformot készséggel fogadott.

IX. Leo halála után a pápaság hivei Hildebrandot akarták sz. Péter székére ültetni; de a messzelátó politikus barát még nem tartotta elég érettnek a gyümölcsöt, addig várt, mig megérik, midőn önként ölébe fog hullani. Még élt III. Henrik s vele nem lett volna tanácsos összetűzni. Hildebrand nagy alázatosan pápát kérni ment, s a császárt rábeszélte, hogy *Gebhardot*, az eichstadti püspököt, a császár rokonát, a birodalomnak leghatalmasabb és leggazdagabb egyháznagyát, a független nemzeti egyház védőjét nevezze ki jelöltnek. Hildebrand ezen ügyes fogás által a császárt megfosztotta tanácsadójától, Németországról a papuralomellenes párt fejét Rómába vitte s azt hitte, hogy még saját eszméinek is megnyerheti. Gebhard *II. Victor* nevet vett fel (1055—57); a császár rokona kedvéért a pápai birtokot egész terjedelmében visszaállitotta, az Italia feletti helytartóságot reábizta s halálakor (1056.) fiát, IV. Henriket oltalmába ajánlotta.

A hatalmas császár halála után a papuralom hivei szabadabban kezdettek lélekzeni és mozogni. II. Victor halála után a bibornokok előbb az új pápát, *IX. Istvánt* (lotharingiai Frigyes bibornokot) megválasztották, s csak azután ment Hildebrand a császári udvarhoz, hogy a megerősitést megnyerje. Mig ő ezen ügyben Németországon járt, addig IX. István már meg is halt (1057—58) s a tusculumi párt és az anti-clugnyi párt nagy gyorsan *X. Benedeket* (János veletrii püspököt) választotta meg. Midőn a hazafelé útban levő Hildebrand ezen eseményről értesült, Florencben megállott, párthiveivel egyetértőleg *Gerhardot* (a florenci püspököt) úgy vitte magával Rómába, mint a császárné által megerősitett új pápát. X. Benedek kénytelen volt félrevonulni s helyét Gerhardnak, mint *II. Miklósnak* átengedni (1058—61). II. Miklós alatt Hildebrand *két fontos intézkedést* foganatositott a pápai hatalom függetlenségének biztositására. Az egyik a *normannokkal kötött szövetség* volt, mely szerént a pápa *Guiscard Robertet* Apulia, Calabria és Sicilia (ez még az arabok kezében volt) hűbéres hercegének elismerte, ez pedig magát sz. Péter székének és

a pápa szabad választásának védelmére kötelezte. A másik intézkedés a *pápa választására* vonatkozott s egy *római zsinaton* (1059.) hajtatott végre. A kiadott *decretum* [4]) kimondja, hogy jövőben nem a római nép és papság fogja a pápát választani, hanem a *bibornokok* (ezek közül is csak a püspökök és presbyterek) [5]); a többi római papságnak, nemességnek, népnek és a császárnak megerősitési joga fenntartatik; ez utóbbi oly körmön font ravaszsággal, minő csak egy praeexistens jezsuitától telhetett ki. Ugyanis a köteles tisztelet mellett fenntartották Henrik királynak, mint jövendőbeli császárnak, azon jogát, hogy a választást megerősithesse, s kimondták, hogy ezen jogot az ő utódai is fogják élvezni, ha személyükre nézve azt az apostoli széktől megnyerik. E szerént jövőben a császárnak kell kérni a pápától, hogy engedje meg, hogy megerősithesse.

II. Miklós halála után a Hildebrand által vezetett pápaválasztás alkalmával, a császári jog mellőzésével, *Anselmet*, a luccai püspököt, a Hildebrand-pártnak egyik képviselőjét választották meg, ki *II. Sándor* nevet vett fel (1061—73). A császári jognak ilyen világos mellőzését nem lehetett elnézni, a császári udvar hivei és az olasz nemesi pártok képviselői a *baseli zsinaton* (1061.), a törvénytelen II. Sándor pápával szemben, *Cadalous* pármai püspököt, az Anti-Hildebrand-párt hivét választották meg (1061—67) és II. Miklósnak a pápaválasztásra vonatkozó rendeleteit érvénytelennek nyilvánitották. A császári pápa, *II. Honorius* néven, egy német hadsereg védelme alatt vonult be Rómába. A papuralmi törekvéseket komoly veszélylyel fenyegető zavar megvolt, de a németországi politikai fondorlatok a pápaságot a bajból kisegitették. Ugyanis *Hanno* cölni érsek a gyermek *Henrik* királyt anyjától (Agnestól) s a birodalom kormányának vezetőjétől *ellopatta* és a birodalom kormányát is magához ragadta (1062.). Hanno és a királyság gyengitésére törekvő német rendek II. Sándor pápa mellett nyilatkoztak; II. Honorius császári pápát magára hagyták, s a Hildebrandi eszme diadalra jutását saját kárukra elémozditották. II. Sándor pápa a helyzet urává lett és Németországban is parancsolólag léphetett fel. Midőn IV. Henrik király nejétől, *Bertától* (kit Hanno érsek tukmált reá) való elválasztatását sügette, ezen kivánságát a pápai követek visszautasitották (mainzi zsin., 1069.). Ez volt Henriknek első, de nem utolsó veresége, melyet a pápaságtól szenvedett.

1) A simonia név a Csel., 8. 18—24. levő elbeszélésből van kölcsönözve; ez alatt az egyházi hivataloknak pénzen való megvásárlását értették. A hivatalba beiktatáskor a császárnak vagy más földesúrnak bizonyos összeget kellett fizetni; ezzel sok visszaélés történt, gyakran a legfontosabb állomásokat nem a legérdemesebbek, hanem a legtöbbet igérők foglalták el.

A nikolaita eretnekség a Jel., 2, 6. 14. 15. van véve; ez alatt a papi nőtlenség megsértését értették, akár tisztességes házasság, akár ágyasság útján történt az.

2) Hildebrand atyjának családi birtokán, Roavacumban, Sovana (Saona) közelében, Toscana területén, 1020 körül született. Atyja, Bonizo, kis birtokos volt (mások szerént saonai kovács vagy ács). Hildebrand már korán Rómába, az Aventinus hegyi Mária zárdába került, hol az egyház függetlenségének érzetét a zárda levegőjével szivta magába. IV. Gergely alatt diakonussá avattatott fel. Élete további folyama egy a pápaságával, melyről épen most van szó. Ujabb monografiák: Gfrörer, Gregor der Siebente u. sein Zeitalter (7 köt. Schaffhausen, 1859—61., Register 1864.). Villemain, Histoire de Grégoire VII. (2 köt. Paris, 1872.), Langeron, Grégoire VII. et les origines de la doctrine ultramontaine (Paris, 1874.).

3) 1049. Rheimsban, ugyanazon évben, 1050. és 1051. Németországon.

4) Decretum de electione Rom. Pontificis. Ez két szövegben maradt fenn: egyik a Chronicon Farfense-ben (1100 körül), a Codex Vaticanus-ban, 1984. sz.; másik a Hugonis Floriacensis tractatus de regia potestate et sacerdotali dignitate cimü műben és Gratianus Decretumában (P. I. dist. XXIII. c. 1.) van meg. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 1. r. 236—39. l. és Lorenz, Papstwahl u. Kaiserthum (Berlin, 1874.), 83—95. l.

5) Cardinalis a cardo (= sarok) szótól származik. Ezen néven eredetileg a rendes papokat nevezték, szemben a helyettesekkel. Gelasius (492—96) nevezi magát legelőbb cardinalis Pontifexnek, episcopus ordinarius értelemben. IX. Leo (1048—54. epist. I. ad Michaelem Patr. Const. c. 32.) csak a római papokat nevezi cardinalisoknak. Cardinalis püspököknek nevezték az egyházi állam hét püspökét; card. presbytereknek Róma nevezetesebb templomainak papjait; card. diaconusoknak a római kórházak és szegények házainak elnökeit. Az apostoli szék pedig azért neveztetett cardonak, mivel az ugy kormányozza az összes egyházakat, miként a sarok az ajtót, Anacleti epist. altera de ordine episcoporum vel primatum). V. ö. Gieseler, i. m. II. 1. r. 235—36. l. és Baur, i. m. III. k. 88. l.

97. VII. Gergely pápa.

Azon idő óta, hogy Hildebrand szelleme intézte a pápaság törekvéseit, az ezek által felszitott mozgalmakban Hildebrand tekintélye oly magas fokra emelkedett, hogy II. Sándor temetésekor a nép, nem törődve az új választási törvényekkel, őt kiáltotta ki pápának; s a bibornokoknak teendőül csak a megerősitést hagyta. A francia püspökök sürgetve kérték *IV. Henrik* királyt, hogy ne erősitse meg a végzetes választást. A király ezen figyelmeztetésre a választás ügyét kipuhatoltatta; de midőn Hildebrand ravasz alázatossággal kijelentette, hogy őt erőnek erejével tették meg pápának s hogy a felszentelés a császári megerősités előtt nem fog végrehajtatni, a külszin által elámitott király a megerősitést készséggel teljesitette.

Hildebrand *VII. Gergely* néven lépett a pápai székre (1073—85).

s első teendőjének ismerte, hogy a papságot erkölcsileg megjavitsa, hivatása teljesitésére szoritsa és a világtól teljesen függetlenné tegye, hogy igy egyedül az egyház (= pápaság) érdekeit szolgálják [1]). Ezen célból tartott egy *zsinatot Rómában* (1074.), melyben a *papok nőtlenségéről* szóló régi törvényeket megújitotta s *kijelentette*, hogy mindazon pap (a subdiakonuson kezdve felfelé), ki *fornicatio* bűnében (= ágyasság és törvényes házasság, különbség nélkül) leledzik, annak a mindenható isten és sz. Péter tekintélye által mindaddig tiltatik a templomba való belépés, mig meg nem javul és bűnbánatot nem tesz. Ha pedig bűnében makacsúl megmarad, azon esetben egy világinak sem szabad az ő miséjét hallgatni. Mert az ő áldása átokká, imája bűnné válik. A ki pedig nem engedelmeskedik, az az egyházból kirekesztetik [2]). Ezen rendelet a nagyrészt házasságban élő papságot felházitotta s az azt életbe léptetni szándékozó *mainzi*, *erfurti* és *parisi* zsinatok viharos jelenetekkel végződtek. Azonban Gergely még a népek fellázitásától sem rettent vissza, ha kitűzött célja eléréséről volt szó. Most is teljhatalmu pápai követek járták be az országokat, kik a népet a nős papok ellen felbujtogatták s a nőtlenségi törvényt sok helyen embertelen kihágások közt hajtották végre. Egy második *római zzinaton* (1075.) a *simonia* és az eddig szokásos *investitura* [3]) támadtatott meg. Gergely ezen kettő közt nem tett különbséget, mivel ő általában magát az elvet támadta meg, t. i. azt hogy világinak egyházi hivatal adományozásához joga volna. A zsinat ezen értelemben *kimondta*, hogy az, ki jövőben bármely egyházi hivatalt világi kezéből fogad el, az egyház hivatalnokának nem tekinthető és a templomba sem léphet be addig, mig törvénytelen állását el nem hagyja; azon világi, ki bármely egyházi hivatalt adományoz, az egyházból hasonlóképen kirekesztetik [4]). A kérdés ugy lett volna legegyszerűbben és legméltányosabban megoldva, ha a fejedelmek (általában a földesurak) lemondanak az egyházi hivatalok adományozásának jogáról, az egyház pedig lemond azon hűbérjavak élvezéséről, melyek az egyházi hivataloknak világi járulékai voltak. De egy szegény, minden politikai befolyástól megfosztott pap-hadsereggel a pápaság a hatalomnak azon magaslatára, honnan mint istennek képzelt helyettese osztogatta parancsait, soha el nem jutott volna. Gergely azt tervezte, hogy a papság minden addigi világi jogainak élvezete mellett is, az államtól teljesen függetlenül, egyedül Róma érdekeinek szolgáljon, a pápának engedelmeskedjék, egy szóval azt akarta, hogy a pápa egyházi és világi tekintetben függelten ura legyen az összes papságnak s ezek közvetitésével az egész keresztyén világnak.

A zsinatvégzés alapján legelőbb Henrik tanácsosaira mondatott ki az átok, kik korlátlanúl árulták az egyházi méltóságokat. Henrik a szászokkal levén elfoglalva, tanácsosait elbocsátá; de a háboru bevégeztével ujra visszahelyezte őket hivatalukba. Azonban nemcsak Henrik, hanem a többi fejedelmek sem voltak hajlandók lemondani eddigi jogaikról, s megengedni azt, hogy az államszerkezett alapja, a hűbéri rendszer, a pápa javára felforgattassék. Igy Gergelynek a többi fejedelmekkel is meg kellett volna küzdeni, mégpedig minden vivmány kockáztatásával; de ő a politikai viszonyokat nagyon jól ismerte, tudta, hogy csak Németországon számithat biztos diadalra, hol az állhatatlan és szenvedélyes Henrik király sok ellenséget szerzett magának, kik mind hajlandók voltak a pápa érdeke mellett harcolni vagy a zavarosban halászni. Tudta Gergely, hogy ha Henriket megalázza, benne a fejedelmi hatalom legmagasabb foka, a császárság lesz megalázva; ezért a rendeletét számba nem vevő Henriket szigoru dorgáló hangon bűnbánatra és az átokkal sujtott tanácsosok elbocsátására szólitotta fel, ellenkező esetben excommunicatioval és letétellel fenyegette [5]). Henrik ezen merészségen haragra lobbanva, a *wormsi zsinaton* (1076. jan. 25.) a pápát semmit mondó vádak alapján letettnek nyilvánitotta. Gergely viszonzásúl (a bőjti zsinaton, 1076.) a *királyra* és a zsinat minden tagjára *egyházi átkot* mondott, a királyt az egyházból kirekesztette és alattvalóit a hűségi eskü alól feloldotta [6]). Ezen ténynyel kezdetét vette az *investitura feletti háboru*, mely alapjában azon kérdést akarta eldönteni, hogy ki nagyobb úr, a pápa-e vagy a fejedelem; melyik a főbb, az egyház-e vagy az állam? És ezen szerencsétlen viszály főleg Német- és Olaszországnak igen sok áldozatába került, mig a perlekedő felek a vitatott hatalom felett megosztoztak.

Sokan ugyan kétségbe vonták a pápának azon követelt jogát, hogy királyokat letehessen és kirekeszthessen [7]); de az elégedetlen német fejedelmek és püspökök többsége az állhatatlan király iránti gyülöletének tért engedve s a birodalom függetlenségének védelméről megfeledkezve, a *triburi birodalmi gyülésen* (1076. okt. 16.) a pápának emlitett jogát elismerte és kimondta, hogy ha Henrik a jövő feb. végéig a pápa követeléseinek eleget nem tesz, a jövő birodalmi gyülés (1077. feb.), melyre a pápa is meghivatik, felette itéletet fog tartani s a trónt megüresedettnek nyilvánitja. Az ingatag Henrik a nevezett gyülés bizonytalan itéletét megelőzendő, maga ment el, hogy a pápát felkeresse és vele kibéküljön. A minden eshetőségre számitó pápa a királyt az erős *Canossa várában* várta be, s miután Henrik magát és királyi métóságát porig lealázta (1077. jan, 25—28.), őt

azon feltétel alatt oldozta fel [8]), hogy a kitűzött birodalmi gyűlésig (Augsburgban) a királyi hatalmat ne gyakorolja. Azonban Gergely nem sokáig örvendhetett diadalának, mert a megalázódott király magához tért és csak most kezdte meg a pápa elleni harcot igazi erővel és politikai számitással. A lombárdok szövetségét, melyet Olaszországba mentében nem fogadott el, most készséggel elfogadta. Az átok és letétetés mindkét részről megújult; ellenzéki pápa és király választatott; Olasz- és Németországban a legelkeseredettebb pártharc tört ki. A szerencse Henriknek kedvezett, *Sváb Rudolf*, az *ellenzék királya* csakhamar elesett (1080. okt. 15.); a *császári pápa*, *III. Kelemen* (Guibert, ravennai érsek), Henrikkel és hadseregével Rómába vonult, hol a királyt császárrá koronázta (1084.). Az Angyalvárba szorult Gergely Henriknek minden békealkudozását visszautasitotta s a normann herceget (Guiscard Robert) hivta segélyül; de ebben sem volt köszönet. A szabadító sereg Henriket ugyan Róma elhagyására kényszeritette, de oly iszonyú pusztitást, rablást és gyilkolást vitt véghez, hogy Gergely az őt, mint minden szerencsétlenségnek okozóját, méltán meggyűlölt rómaiak boszúja elől *Salernoban* keresett menedéket, hol nem sokára befejezte viszontagságos életét (1085. máj 25.) [9]).

Azonban Gergely csak az ingadozó Henrikkel szemben merészelt oly vakmerő játékot űzni; ellenben ott, hol szilárd jellemű és népére biztosan számitható fejedelemmel volt dolga, sokkal simább arcot öltött, sokkal elnézőbb volt, s ez által sok, ránézve kellemetlenné válható bonyodalomnak vette elejét. (A kicsapongó és tékozló *I. Filep, francia királyt* is interdictummal és letétellel fenyegette a simonia miatt; de ennél tovább nem is ment. Filep látszólag a pápának engedelmeskedett, különben pedig minden a régi állapotban maradt. Még sokkal ovatosabb volt Gergely *Hódító Vilmos, angol királylyal* szemben, pedig a simonia ezen szigetországban csak olyan gyakorlatban volt, mint másutt. Vilmos az egyház felett is szigoruan őrködött s idegen beavatkozást nem türt meg. *Lanfranc*, canterburyi érsek, Anglia primása sem volt hajlandó a pápa rendeleteinek engedelmeskedni; a *nőtlenségi* törvényt a *winchesteri zsinaton* (1076.) azon módositással léptette életbe, hogy a világi papság jövőben nem élhet házasságban, de a nős papok nejeiket nem kötelesek elbocsátni. A főpapok *investituráját* a király jövőre is magának tartotta fenn s a pápának minden uralkodási kisérleteit hidegen visszautasitotta.)

Gergely *Magyarország* ügyeibe is beavatkozott. Midőn *Salamon* az országot, az adandó fegyveres segélyért, *IV. Henrik* német királynak (az ő sógorának) hűbérül felajánlotta, utóbb pedig védelemért a

pápához folyamodott, ez az állhatatlan királyt megdorgálta [10]) és ellenfelét *Gejzát* pártfogolta, természetesen csak erkölcsileg. De midőn Gejza az országnak a pápához való hűbéri viszonyát nem volt hajlandó elismerni, Gergely is más hangon beszélt, de csak beszélt. *László* király elismerte ugyan a pápát lelki atyának és őt fiui engedelmességéről biztositotta; de a pápa azt ohajtotta volna, hogy László őt hűbérurának ismerje el. De ez nem történt meg és Gergely sem erőltette a dolgot [11]); (sőt még arra is szemet hunyt, hogy László az átokkal sujtott és elűzött *Boleszláv* lengyel királyt vendégűl fogadta. A papok *nőtlenségi* törvénye csak módositással hajtatott végre; nevezetesen a házasságban élő papoknak megengedtetett a házasság folytatása és csak a második házasság tiltatott el [12]). A főpapok kinevezését és *investituráját* királyaink ezen időben maguk gyakorolták, és semmi nyoma sem maradt fenn annak, hogy Gergely ez ellen tiltakozott volna [13]).)

Gergely a Pseudoisidoriana követeléseinél is tovább ment, midőn az egyház függetlensége mellett a pápának azon jogát vitatta, hogy a *fejedelmeket leteheti*, hogy a *pápa személye szent és csalhatatlan*. Gergely egész életében egy nagy *eszméért* küzdött, t. i. azért, hogy a keresztyén világ *universalis theokratiává* alakuljon át. Igen szép és nagyszerü azon eszme, hogy legyen egy akol és egy pásztor; de ezen pásztornak ajakáról csak a szeretet evangeliumának kellene hangzani és nem átoknak, nem népeket fellázitó jelszóknak. Egy ilyen pásztorsághoz Jézusi szellem és jellem kivántatik, minthogy pedig ilyen nincs, felesleges e szép eszméről álmodozni. A Gergely keresztyén államának feje a pápa volna, ki mint Krisztus helytartója magasan felette áll minden földi hatalomnak. Elismeri Gergely, hogy a fejedelmi hatalom is istentől van rendelve és önálló; de csak a világi kormányra szoritkozik és a pápa birósága alá tartozik. Minden keresztyén állam ezen pápai theokratiának egy tagja; az egész felett isten és az ő törvénye áll (= a pápa és rendeletei). A fejedelmek isteni szentesitésüket a szellemi hatalomtól (= pápa) nyerik és istennek közvetett (t. i. a pápa) kegyelméből léteznek. A fejedelmek és isten között közvetitő az egyház; a fejedelmek itélő birája és hűbérura a pápa (Gergelyre nézve a nép nem létezik), kinek rendeleteit követni tartoznak. A fejedelemség a hold, a pápaság a nap; amaz is ettől nyeri fényét és melegét. A világi hatalomnak az egyház kölcsönöz isteni tekintélyt, de azt az érdemetlenektől, engedetlenektől el is veheti; ezen esetben az alatvalókat az engedelmesség kötelessége alól feloldani joga van [14]).

(VII. Gergelyt *nagy embernek* nevezik és mint ilyent bálványozzák;

kétségen kivül nagy volt annyiban, hogy a római egyháznak százados törekvéseit felismerte, ezen törekvések megvalósitására a társadalmi és politikai viszonyokat nagyon ügyes tapintattal felhasználta. De egy igazi nagy embertől jogosan meg lehet várni, hogy *ne csak nagy, hanem ember is legyen;* Gergelyben pedig az embert hiába keressük; nála a humanismus csak elvétve nyilatkozott; hidegen adta ki a parancsot ezerek meg ezerek családi boldogságának meggyilkolására; hacsak tőle függ, lángba boritotta volna az egész világot azon *rögeszméért*, hogy ő sz. Péternek egy új kiadása, hogy sz. Péter egyenlő az egyházi absolutismus eszméjével, s hogy a keresztyénség csak azon esetben teljesitheti üdvezitői hivatását, ha a pápa szent sarkával a keresztyén fejedelmek fején tiporhat. Ime ilyen volt a XI. század nagy embere![12]

1) Epist. lib. III. p. 7. „az egyház addig nem szabadulhat meg a világiak szolgaságától, mig a papok feleségeiktől meg nem szabadulnak."

2) Gratiani. Decreti P. I. dist. LXXXI. c. 15.

3) Az investitura abban állott, hogy a püspöknek, midőn megválasztatott vagy kineveztetett, a beiktatás és a fejedelemnek letett eskü alkalmával, főpásztori bot és gyűrü adatott át.

4) Gregorii VII. registri s. epistolarum lib. II. epist. 52. után van ezen zsinatról egy rövid tudósitás.

5) Henriknek, számadás végett, Rómába idéztetése csak Lambertusnál (Hersfeldi szerzetes, mgh. 1077.), Annales, anno 1076. van emlitve s hitelessége nem zár ki minden kétséget.

6) Conc. Roman., anno 1076. közölve van az átok-formula. Ezt Gergely egy köriratban az egész keresztyén világgal közölte (ad universos Christianos. Gregorii epist. lib. III. epist. 6.) V. ö. Gieseler i. m. II. k. 2. r. 21—22. l.

7) Több ezen ügyre vonatkozó levelezés és nyilatkozat van közölve Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 22—24. l. 25. jegyz.

8) Az úrvacsorával való istenitélet, melyet állitólag Gergely rendezett maga és Henrik közt, az egykoru irók közül csak Lambertusnál (Annales, anno 1077.) van emlitve. A canossai kibékülésről maga Gergely tudósitotta a németeket; epist. lib. IV. epist. 12. ad Germanos.

9) Állitólag utolsó szavai ezek voltak: „Dilexi justitiam et odi iniquitatem, propterea morior in exitio."

10) Katona, Hist. crit. regum Hung. II. 346. s köv. l. „Gondatlan viselkedéseddel sz. Pétert igen megbántottad (szokása Gergelynek, hogy magát sz. Péterrel azonosnak képzeli); mert tudhatod, hogy Magyarország a római sz. egyház tulajdona, melyet István király minden joga- és hatalmával sz. Péternek adott (vajjon hol van ez megirva, mert a II. Sylvester bullájából ugyan nem következik); te pedig Péter országát a német királytól hűbérül fogadtad; azért csak ugy reményelheted jó akaratunkat, ha országodat apostoli adománynak ismered el.

11) Katona i. m. II. 395. 404. s köv. l."

12) A László király alatt tartott szabolcsi zsin. 1092. Péterffy, Conc. Eccl. Hung. Rom. cath. (Posonii, 1741.) I. 16. l. — V. ö. Horváth M., A ker. első száz. Magy. orsz., 378—407., 420—21. l.

13) Katona, i. m. III. 219. l. — Horváth M., i. m. 451—53. l.

14) Ezen gondolatok vannak letéve Gergely irataiban; Gregorii VII. Registri s. epistolarum lib. XI, melyből a tizedik hiányzik. XXVII Dictatus Papae, az Epist. lib. II. epist. 55. után (közli Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 6—8. l.) foglal helyet s mely az ő alapelveit röviden adja elé; ez vagy valamelyik tisztelőjének műve, vagy valamely általa tartott zsinat végzései fejezeteinek jegyzéke (= Index capitulorum). L. még a 96. c. és 3. jegy. is.

98. II. Orbán az investitura feletti harcot folytatja s az első keresztes hadjáratot megindítja.

Gergely legközelebbi utódai az ő nyomdokait híven követték. A császári és pápai párt közti küzdelem tovább folyt; egyelőre a császári párt volt előnyben s IV. Henrik úrrá lett Német- és Olaszország felett. *III. Viktort* (1085—87; előbb Desiderius, monte-cassinoi apát) és *II. Orbánt* (1088—99) [1], Gergely utódait, *III. Kelemen*, a császári pápa annyira szorongatta, hogy a Gergely-párt is lépéseket tett a béke helyreállítására. A béke ugyan nem sikerült, de a Gergely-pártot *két fontos körülmény* kisegítette a bajból. Az *egyik* a volt, hogy ezen párt Henrik fiát, *Konrádot* apja ellen lázitotta és Olaszország királyává emelte (1093.); a *másik* a keresztes hadjárat megindítása volt, mely által II. Orbán egész Nyugotot a maga részére hóditotta meg. Ezen hatalomba bizva, *Filep* francia királyt egyházi átokkal arra kényszeritette, hogy törvényes nejét *Bertát* fogadja vissza, a törvénytelen *Bertradét* pedig bocsássa el; ujolag megtiltotta, hogy a világiak az investiturát gyakorolhassák és VII. Gergelynél tovább menve, azt is megtiltotta, hogy a papok a világiaknak hűségi esküt tehessenek le [2]). *IV. Henrik* Németországnak ura maradt ugyan, de az ő pápáját egy keresztes had Rómából elűzte s azután Olaszország elfeledte (mgh. 1100.). A pápaság dolgainak ilyen szerencsés fordulata után sem mondott le földesúri jogairól *Roger*, normann gróf, Sicilia ura; Orbán tehát, hogy hű szövetségesét el ne veszitse és az elvet is megmentse, őt és utódait Siciliának örökös pápai követévé nevezte ki (1098. Monarchia ecclesiastica Siciliae).

Az I. keresztes hadjárat. Azon hit, hogy a ki a szent sirt meglátogatja, nagyobb üdvben és bűnbocsánatban részesül, inditotta arra a nyugoti keresztyéneket, hogy a szent helyeket (Palaestinában) minél többen meglátogassák. Az ilyen zarándokok az arabok uralma idejében háboritlanúl végezhették ájtatosságaikat. A *Fatimidák* uralma alatt, a 10. század kezdete óta, a keresztyének már sokféle káborgatásnak voltak kitéve; ezen állapot még súlyosodott, midőn Palaestina a *Szeldsukok* (török néptörzshez tartozó) uralma alá jutott (1073 óta). A világ

közeli végének hite a szent földre zarándokolók számát aggasztó mértékben növelte, a törökök a keresztyének boszantásával és sértegetésével igyekeztek ezen népvándorlásnak gátot vetni. Ily körülmények közt fogant meg a szent föld visszafoglalásának eszméje.

Már *II. Sylvester* pápa felhivta a keresztyénség figyelmét azon boszantó állapotra, hogy a keresztyénség bölcsője hitetlenek kezében van [3]). A szent föld visszafoglalása *VII. Gergelynek* is kedvenc eszméje volt; az előkészületek meg is tétettek, a pápa maga akart a had élére állani; de a IV. Henrikkel folytatott makacs küzdelem miatt e tervet megvalósitni nem lehetett. — A szent föld kérdésének megoldása *II. Orbán* alatt nagyon sürgetővé vált. A hazatérő zarándokok panasza, ezen kérdésnek a közvéleményben való megérése, *Komnenos Elek*, byzanci császárnak sürgető segély-kérése [4]) és annak meggondolása, hogy ezen mozgalom a pápaságnak csak hasznára lehet, arra inditották II. Orbánt, hogy az általános ohajtásnak kifejezést adjon s a szent háboru meginditásához a szükséges lépéseket megtegye. Ezen célból a *piacenzai* és *clermonti zsinatokon* (1095. húsvét tájt és nov. hóban) lelkesitő beszédeket tartott, melyekre a nép egyhangulag kiáltá: isten akarja! — Alig hangzott el a jelszó, az emberek minden osztályából tömegesen tódultak össze, hogy vállaikra feltüzzék a kereszt jelvényét. A lelkesedés járványként futotta be majdnem egész Europát. Azonban a vallásos lelkesedés mellett más *indokok* is szerepeltek; némelyeket a regényesség utáni erős vágy, másokat a nagy szükség; sokat a hűbéri rendszernek nyomasztó volta, egyeseket elkövetett bűneik tudata ösztönzött a kereszt felvételére.) Egy nagyszerü népvándorlás indult meg kelet felé, mely másfél századig tartott s mintegy ötmillio ember életébe került anélkül, hogy a tulajdonképeni cél, a szent földnek birtoklása éreretett volna. De *következményei* Europára roppant nagy befolyást gyakoroltak mind szellemi, mind anyagi, mind politikai tekintetben. Eloszlatták azon csalódást, mely a keresztes háborunak létet adott, t. i. azt, hogy a szent helyeknek birtoka, az azokkal való közvetlen érintkezés üdvezitő hatásu volna; ujra hangzott a szózat: „Mit keresitek a holtak között az élőt? Nincsen itt, feltámadott!“ (Luk. 24, 5. 6.) — csakhogy most nem a sirból hangzott, hanem a mélyebben gondolkodók szelleméből. Továbbá a keresztes háboru a középkor fejlődését odáig vezette, ahol már az ujkori átalakulások ösvénye kezdődött; Nyugot fejlődésének irányát megváltoztatta; az egyházi, állami, polgári és szellemi téren, sőt az ipar körében is új fogalmakat, szükségeket és rugókat teremtett; különösen az europai népek közt az összefüggést szilárdabbá tette, a polgárságot a nemesség rovására emelte, Kelettel

kereskedelmi összeköttetést inditott meg s általában az emberiség látkörét kiszélesitette.

A nyugoti fejedelmek követség által *László magyar királyt* szólitották fel a fővezérség elvállalására; László azt is elfogadta, de a készületek közben meghalt (1095.) [5]), — Az első rendetlen tömegek, melyek rablással és a zsidók üldözésével (a rajnai városokban) vezették be a hadjáratot, már Europában megsemmisültek. Csak ezután indult meg *Bouilloni Gottfried* (Alsó-Lotharingia hercege) 80000 főből álló rendezett seregével, mely útközben 600000 főre emelkedett. Nicaeát, Edessát, Antiochiát sok viszontagság és veszteség után bevették s végre 1099. (jul. 15.) *Jerusalemet* is *elfoglalták.* Gottfried királylyá választatott; de a királyi cim helyett a szent sir védnöke cimét vette fel. Ezen öröm-hirt II. Orbán halálos ágyán hallotta meg. Gottfried halála után (1100.) testvére *Balduin* Bethlehemben királylyá koronáztatott. Ő adományozások által számos hűbérest gyüjtött trónja körül, Jerusalemben *latin patriarchaságot* állitott fel, melynek négy érsekség és több püspökség volt alárendelve. A siker a lelkesedést és a kaland utáni vágyat fokozta, Europából ujra három tekintélyes kereszteshad kerekedett fel (1101.), hogy Bagdadot, az iszlam központját elfoglalja, de ezek még útközben megsemmisültek.

1) Előbb Otto rheimsi kanonok, majd clugnyi szerzetes, születésére nézve francia. Gergely ostiai püspökké nevezte ki; midőn Henriknél követségben járt, a király őt fogságba vetette és ez által halálos ellenségévé tette.

2) Concil. Melfitaneum anno 1090. can. 11. — Concil. Claromontanum (Clermont) anno 1095. can. 15. 16. 17. — L. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 44—45. l.

3) Epistola ex persona devastatae Hierosolimae ad universalem ecclesiam. 999. évb.

4) Sybel szerént nem Amiensi Péter remete volt azon szikra, mely a keresztes háborut lángra lobbantotta, miként a róla szóló monda után általánosan hitték, hanem maga a pápa. V. ö. Baur, i. m. III. k. 176—81. l. — A keresztes háborura vonatkozó nevezetesebb művek: Wilken, Gesch. der Kreuzzüge nach morgenländ. u. abenländ. Berichten (7 k. Leipzig, 1807—32). Michaud, Histoire de croisades (legujabb kiad., 6 k., Paris, 1874). Sybel. Gesch. des ersten Kreuzzugs (Leipzig, 1841.). Röhricht, Beiträge zur Gesch. der Kreuzzüge (I. k. Berlin, 1874.).

5) Sz. László magyar király legendája (ford. Szabó K.) VII. fej. — Thuróczy, Chron. Hung. II. k. 59. f.

99. Az investitura feletti harc a wormsi concordatummal (1122.) véget ér (II. Paschalis, II. Calixtus).

II. Orbán utóda, az erélytelen *II. Paschalis* (1099—1118; előbbi nevén Rainer, clugnyi szerzetes, VII. Gergely alatt bibornok), a Gergely-párt hive több vereséget szenvedett. Midőn *Filep francia király* ágyasát, Bertradét ismételve magához vette, a pápa átokkal

kényszeritette az engedelmességre, de utóbb a régi útjára visszatérő királyt többé nem háborgatta. Eltürte, hogy Franciaországban és Angliában (II. Vilmos és I. Henrik alatt) az investiturát a fejedelmek gyakorolták és a főpapoktól hűbéri esküt követeltek. Az angol királyt ugyan interdictummal fenyegette, de utóbb jóvá hagyta azon *egyezményt*, mely *I. Henrik* király és *Anselmus* canterburyi érsek közt köttetett. E szerént a király a gyűrű és pásztorbot adományozásáról lemondott, de a hűbéri eskü letételét a consecratio előtt követelte (1106.). — A *francia püspökök* az investitura kérdésében mérsékelt álláspontot foglaltak el és elismerték, hogy a király a püspöktől hűbéri esküt jogosan követelhet [1]). — Paschalis *IV. Henriket* pártütő fia segélyével teljesen megalázta ugyan, de ebben sem telt nagy öröme. Henrik lemondott a koronáról fia részére és átok alatt halt meg (1106.), mely még a halottnak sem engedett nyugalmat [2]). De *V. Henrik*, mihelyt állását biztositottnak érezte, azonnal megujitotta az investiturát illető jogát, s hogy ennek és királyi hatalmának érvényt szerezzen, egy hatalmas sereggel Olaszországba nyomult (1110.). A pápa szorult helyzetében, hogy az egyház függetlenségét biztositsa, a királylyal *egyességre* lépett (Sutriban, 1110.). Ezen egyesség értelmében a királynak az investituráról le kellett volna mondani, ha az egyháznak adományozott hűbérjavak (= *regalék*) az államra visszaszállnak; ha a papság a tizeddel s a hivek önkéntes adományával megelégszik s ha ezen egyezményt a német egyháznagyok elfogadják. Azonban a német egyháznagyok nem voltak hajlandók a pápa kedvéért gazdag világi javadalmaikról lemondani, s az egyesség megbukott. Henrik most más oldalról intézte támadását, az ó szövetségi Jákob példáját követve [3]), a pápát őrizet alá helyezte s addig szabadon nem bocsátotta, mig meg nem igérte, hogy az investitura királyi jogát elismeri, őt császárrá koronázza és felfogadja, hogy őt sohasem fogja átokkal sujtani (1111.). A pápa mindenbe beleegyezett, de most a Gergely-párt vonta feleletre egy *romai zsinaton* (1112.), mely az egyezményt érvénytelennek nyilvánitotta és a császárra az átkot kimondta. A harc tehát megújult, Henrik Rómába vonult (1116.), a pápa pedig száműzetésben halt meg.

Henrik pártja oly hatalmassá lett Rómában, hogy *II. Gelasius* (1118—19), a rómaiak pápája, a császár és pápája, *VIII. Gergely* elől, kénytelen volt Franciaországba menekülni (Clugnyba vonult és ott halt meg). A bibornokok új pápája, *II. Calixtus* (1119—24; előbb Guido, viennei érsek) hajlandó volt a békére, ha minden investitura megszünik; de midőn a császár ezt az akkori jognézet értelmében magyarázta [4]), a pápa kimondta reá az egyházi átkot (a rheimsi zsina-

ton, 1119.). A zavarok megújultak, Calixtus normann segélylyel Rómába vonult, a császári pápát börtönbe zárta (a hol meg is halt); de az átoknak nem volt meg a várt hatása, a népek békét ohajtottak, az investitura kérdése is meglehetősen tisztázva volt; mindezen okoknál fogva a két párt belátta, hogy kölcsönösen engedni tartoznak. Igy jött létre a *wormsi egyezméuy* (Concordatum Wormatiense; a wormsi birodalmi gyűlésen) 1122., azon alapon, melyen Francia- és Angolországban; azon elv szerént, hogy adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, és istennek is, a mi istené (Luk. 22, 21.). E szerént *egyfelől* a császár lemond a gyűrüvel és pásztorbottal való investitura jogáról; beleegyezik abba, hogy a főpapok szabadon, kanon szerént választassanak, de a választás a császár főfelügyelete alatt történjék; a hűbéri adományozás, melynek jelvénye a kormánybot, a császár joga marad. *Másfelől* a pápa beleegyezik abba, hogy a főpapok a császárnak hűségi esküt tegyenek (mégpedig a németországi püspökök a consecratio előtt, a birodalman kivül levők, de ahoz tartozók, a consecratio után hat hó múlva). Ezen egyezményt az *I. lateranumi*[5]) *közzsinat* (Nyugoton a IX. közzsinat; 1123.) megerősitette; végre ezen egyezmény a pártküzdelemnek ugyan véget vetett, de az egyházat az államtól teljesen függetlenné tenni, a pápaságot a császárság felibe emelni nem sikerült.

1) Ivonis Carnut. (chartresi püspök, kitünő jogtudós) Epist. 69. ad Hugonem Archiep. Lugdun. sedis apost. legatum (1099.). — U. ö. Epist. 190. ad Paschalem.

2) A lüttichi püspököt, ki Henriket tisztességesen eltemette, a pápa átok alá vetette s arra kényszeritette, hogy a holt-testet a szentelt helyről hányassa ki.

3) Gen. 32, 26. — Ekkehardi (az urachi zárda apátja, Würzburgnál, mgh. 1130 körül) Chronicon universale, anno 1111.

4) Hűbéri adományozás nélkül nincs hűbéri javadalom; az egyháznagyoknak a hűbéri javadalmakat csak a korona adományozhatja; ha a királynak ezen joga elesik, az egyházi hűbéri javadalmak visszaszállnak a koronára.

5) Lateranumnak nevezik a pápa plebania-templomát. Ezen helyen volt egykor a Plautius Lateranus, ó római család háza, ebből Constantinus állitólag egy palotát épittetett s ezt ugyancsak állitólag Silvester római püspöknek ajándékozta volna.

100. Az elsőség felett való küzdelem a pápaság és császárság közt megkezdődik. Bresciai Arnold egyház-ellenes mozgalma. III. Jenő, Clairvauxi Bernát és a II. keresztes hadjárat. IV. Hadrianus és I. Fridrik (Barbarossa).

A császárság és pápaság közti harcban egy új hatalom fejlődött ki; ugyanis a lombardiai püspöki városok *polgársága*, a római helyhatóság példája után, mint harmadik rend, a világi és egyházi nemesség

kiváltságaiból az őt megillető részt követelte. Ezen irány fő képviselője *Bresciai Arnold* [1]) volt, ki azon tant hirdette, hogy az egyház csak ugy felelhet meg hivatásának, ha a világi gazdagságról és hatalomról lemond, s az államtól függetlenül, egyedül a vallás érdekeinek szolgál; politikai tekintetben a köztársaság hive volt, s kimondta, hogy az állam csak a régi *római köztársaság* visszaállitásával lesz boldog. Arnoldot, mint veszélyes eretneket, a *II. lateranumi közzsinat* (X. közzsin. 1139.) Olaszországból számüzte; de az általa hirdetett eszme gyökeret vert és a rómaiak a pápának kijelentették (1143.), hogy az ő egyházkormányzói jogát elismerik, a tizedet is megadják, de világi tekintetben függetlenek akarnak lenni. A régi római köztársaság mintájára *senatust* szerveztek, de mindez csak a pillanatnyi lelkesülés fellobbanása volt s tartósságra nem számithatott. Ily körülmények közt csak azon pápa székelhetett ideig-óráig Rómában, ki tekintélyes fegyveres hatalomra támaszkodhatott. *III. Jenő* (1145—53) [2]) *Roger*, normann király segélyével csak azután vonult be Rómába, miután tekintélyét az ő tanitója és barátja, *Clairvauxi Bernát* és a II. keresztes hadjárat meginditása tetemesen növelte.)

A II. keresztes hadjárat. Midőn *Edessa* elestével (1146.) az új jerusalemi királyság veszélyben forgott, *III. Jenő* a népeket újból fegyverre szólitotta és *Clairvauxi Bernát* [3]), korának prophetája, hathatos szavakkal hirdette a keresztnek bekövetkező diadalát. *VII. Lajos francia király* és *III. Konrád német császár* hatalmas hadseregeket vezettek Ázsiába (1147—49), de ezek diadal nélkül vesztek el [4]). A fejedelmek megalázva, seregük romjaival tértek vissza az eredménytelen hadjáratból. Bernát azzal mentegette a nagy szerencsétlenséget, hogy isten utai végére mehetetlenek s a keresztesektől nagy bűneik miatt tagadta meg a győzedelmet. A jobbak azzal vigasztalták magukat, hogy legalább lelki üdvökért megszolgáltak.

(Rómában a nép-mozgalom még nem volt lecsillapitva, midőn *IV. Hadrianus* (1154—59) lépett a pápai trónra [5]). Alatta kezdődött el a pápaságnak a *Hohenstaufen* német császári ház elleni küzdelme, mely 100 évnél tovább tartott, ezen nemzetség teljes kiirtásával végződött s a pápaságot hatalma tetőpontjára emelte. Ő a zenebonáskodó Rómát is interdictum alá vetette és Arnold köztársaságát megbuktatta. Vele szemben *I. Fridrik* (Barbarossa; 1152—90) állott, ki N. Károly universalis monarchiájáról álmodozott, melyben a pápának olyan cultusminiszter féle szerep jutott volna; de ezen álmot eloszlatta a rideg való és annak ezer akadálya. Fridrik emlitett terve érdekében a pápával barátságos viszonyba lépett s midőn ez az Arnold által meginditott

mozgalom elnyomására a királyt hivta segélyül, a király készséggel teljesitette kivánságát, s irányában ugy viselte magát, hogy teljesen meg lehetett vele elégedve. Nevezetesen a kezébe került Arnoldot a pápa boszújának kiszolgáltatta [6]; midőn a rómaiak ajánlották fel a császári koronát, azt visszautasitotta. Igy a pápa örömmel tette az engedékeny király fejére a császári koronát (1155.). Azonban az egymásnak útjába álló két fejedelem barátságos viszonya nem tarthatott sokáig. Midőn a pápa *Vilmossal*, a két Sicilia királyával, mindkettőjük ellenségével, egyoldalu *békét* kötött, s egy iratában oly merész kifejezéseket használt [7], melyek a császár és nemzet önérzetét mélyen sértették: Fridrik másodszor is Olaszországba nyomult, *Milanot* megalázta és a *Ronkali mezökön birodalmi gyülést* tartott (1158.), melyen a *császár jogát* a római törvénykönyvből a leghiresebb bolognai jogtudósok fejtegették s a császárságot független egyeduralomnak nyilvánitották. A gyülés után a városok és püspökök régi hűbéri kötelességeik teljesitésére utasittattak. A pápa ezekről értesülvén, felboszankodott és az ő jogait csonkitó császárra már ki akarta mondani az átkot, de a halál ebben meggátolta.

1) Bresciai Arnold egy ifju, szigoru erkölcsü, rajongó pap, Abaelard tanitványa, a 12. század reform-mozgalmainak egyik kiváló képviselője volt. Abaelard elvét a politika terén igyekezett érvényesiteni. Ő maga a felkelésekben nem vett részt. A pápaság üldözései elől többször menekülni volt kénytelen; végre az egyház maga tette fel fejére a vértanukoszorut. Giesebrecht, Arnold von Brescia (München, 1873.). Zeller, Les Tribuns et les révolutions en Italie. Arnold de Brescia cet. (Paris, 1874.).

2) III. Jenő elődei voltak: II. Honorius (1124—30); II. Anacletus (1130—38) és II. Ince (1130—43) ellenzéki pápa; II. Coelestin (1143.); II. Lucius (1144—45), ki Rómában egy utcai harc alkalmával esett el.

3) Clairvauxi Bernát Fontainesben (Dijon mellett), 1091., nemes családból szül.; 1113. Citeauxban szerzetes, 1115. a Clairvauxban (Langres mellett) alapitott zárda első apátja lett. A papságnak szigoru erkölcsi birája, a pápáknak tanácsadója volt; az egyházi gyüléseken szava majdnem isteni tekintélyben részesült. Még Luther is a legistenfélőbb és legkegyesebb szerzetesnek tartotta. Meghalt 1153. aug. 20. — Művei közt legnevezetesebb a De consideratione lib. V ad Eugenium III.; ezenkivül prédikácioi és erkölcsi értekezései is maradtak fenn. — V. ö. Neander, Der heilige Bernhard u. sein Zeitalter (3. kiad., Berlin, 1865.).

4) Csak a vértes lovasok számát 140000 főre teszik.

5) IV. Hadrianus családi neve Breakspeare Miklós, egy angol koldus fia, Avignonban a Rufus zárdában előbb szolga, azután apát volt; majd az albanoi bibornokpüspöki székre emeltetett s végre pápává választatott. Ő volt az egyetlen angol pápa.

6) A pápa a veszélyes népszónokot előbb felakasztatta, holttestét megégettette és hamvait a Tiberisbe szóratta (1155.). — Otto Frising (freisingeni püspök, mgh. 1158.) De gestis Frider. I. lib. II. c. 20. — Otto ezen munkát 1156-ig vezette le, azután Radevicus, freisingeni kanonok folytatta 1160-ig, és egy anonimus 1170-ig.

7) Azt állitotta, hogy a császár a koronát a pápától mint hűbért nyerte = beneficium contulit. — Radevicus (a 6. j. i. m.) lib. I. c. 9.

101. III. Sándor, II. Henrik angol király és Becket Tamás. VIII. Gergely és a III. keresztes hadjárat. (III. Coelestin és VI. Henrik császár)

A pápaság és császárság közti harc IV. Hadrianus halála után fokozott erővel tört ki. A siciliai és Gerpely-párt pápája, *III. Sándor* (előbb Bandinelli Roland bibornok; 1159—81) három császári pápát élt túl [1]. A függetlenségre és helyhatósági (municipalis) alkotmányra törekvő felső olaszországi városok a türhetlen sulyos, idegen, császári hatalom ellen szövetkeztek, s mint ilyenek, a pápaság természetes szövetségeseiűl kinálkoztak. Sándor ezen ugynevezett *lombard szövetség* (1167.) kifejlődését az által mozditotta elő, hogy a császárt átok alá vetette. Fridrik az ellene működő szövetség megtörése végett egy hadsereggel Olaszországban megjelent, de a *Legnano* melletti döntő csatát elvesztette (1176.). Ezen szorult helyzetben Fridrik, hogy az ellene támadt erőket megoszsza, saját pápáját feláldozta, Sándorral kibékült és őt törvényes pápának elismerte (Velencében, 1177. aug. 1.) [2]. Azután az egyesség értelmében a császár az átok alól feloldatott, Vilmossal, a siciliai királylyal, 15 évi, a lombardokkal 6 évi fegyverszünetet kötött.

Sokkal nagyobb diadalt aratott Sándor *Angliában.* Itt a papság *István* (1135—54) gyenge uralma alatt az állami hatalom alól teljesen függetlenné lett, az új egyházjogot követte s ennek védszárnyai alatt sok istentelenséget vitt véghez. *II. Henrik* király (1154—89) a régi egyházjogot (consvetudines avitae regni) akarta életbe léptetni, s terve kivitelére *Becket Tamás* kancellart választotta segédűl, kit épen ezen célból a canterburyi érseki székre emelt (1162.). De az új méltóság Becketnek egész gondolkodásmódját megváltoztatta. A mily hű védője volt azelőtt az állam jogainak, épen oly makacs ügynöke lett a hierarchiának. Midőn a *clarendoni országgyülésen* [3]) kimondatott (1164.), hogy a főpapok választása a királyi tanács beleegyezésével a királyi kápolnában történik s a választottak a királynak hűségi esküt tartoznak letenni; továbbá, hogy a papság bűnügyei és a világiakkal való perei a királyi törvényszékek elé tartoznak s azokat külföldre fellebbezni (= a pápához) nem szabad; hogy a papok csak királyi engedélylyel mehetnek külföldre; hogy a királyi tanácsra átkot mondani nem szabad sat.: mindezen végzések megtartására a papság és maga Becket is esküvel köteleztetett. És mégis Becket csakhamar egészen ellentétes állást foglalt el; esküjét megbánta, ezért nyilvánosan vezekelt, a pápától esküje alól feloldást kért és nyert; azután a király méltó haragja elől Franciaországba menekült és onnan szitotta az elégületlen-

séget. Erre a király az érsekséget zár alá vetette és a szokásos Péterfillér adót megtagadta. A király később a pápa közbenjárására, s hogy a zavarokat megszüntesse, a menekült érsekkel kibékült (1170.) és öt érseki székébe visszahelyezte. De Becket nem tudott lemondani papuralmi törekvéseiről, megkezdte a harcot azon papok ellen, kik a clarendoni végzéseknek engedelmeskedtek és mindnyáját átokkal sujtotta. A királyt nagyon boszantotta hálátlan kegyencének magaviselete s egy alkalommal önfeledten azon ohajtást szalasztotta ki, hogy vajha megmentenék ezen zenebonáskodó paptól. Négy lovag azonnal Canterburyba ment s a misézni készülő Becket-et az oltár közelében meggyilkolta (1170. dec. 29.). A pápa öt a Gregorianismus vértanujának tekintette és szentnek nyilvánitotta. A király a kitörni készülő zivatart, mely a pápa, saját nyugtalankodó népe és lázadásra kész fiai részéről fenyegette, csak az által háritotta el, hogy a Becket sirjához zarándokolt (1174.), ott a lealázó vezeklésnek vetette alá magát és beleegyezett abba, hogy az angol egyház felett is pápai követ uralkodjék.

Sándor keze *Magyarországra* is elért, de itt oly simán avatkozott az ügyekbe, mintha attól kellett volna tartania, hogyha követelésekkel lép fel, a magyar egyházban egy hatalmas szövetségest veszit el. Rómában jól tudták, hogy midőn a császárság ellen küzdenek, Magyarországra számithatnak, mert ezen a ponton érdekeik találkoznak. Mig tehát más országokban az investitura kérdésének megoldása oly sok küzdelembe került, addig *III. István* magyar király a pápai követnek, az egyházi és világi nagyoknak tanácsára, őseinek csak *némely jogáról mondott le*; nevezetesen beleegyezett abba, hogy a főpapokat hivatalaikból csak azon esetben mozditja el, ha törvény szerént elmarasztaltatnak vagy bűneiket önként bevallják; hogy az elhalt főpapok javaira nem küld világi, hanem egyházi urakat, hogy igy azoknak jövedelmei egyházi és jótékony célokra forditassanak sat. [4]); de a főpapokat ezután is csak a király jelöltjei közül választották az illető testületek. (Még ennél is szelidebb természetü egy második intézkedése; nevezetesen midőn *III. Bélát Bánffy Lukács* esztergomi érsek (a *Gejza* pártjának feje) [5]) nem akarta megkoronázni, a pápa Béla kérésére megengedte, hogy kivételesen a kalocsai érsek végezhesse a koronázást [6]).)

Végre Sándor a *pápaválasztásoknál* már többször eléfordult szakadások megszüntetésére a *III. lateranumi zsinaton* (XI. közzsin., 1179.) a *választásra* nézve azon szabályt állitotta fel, hogy a választás érvényességére a bibornokok szavazatának kétharmada szükséges [7]).

(III. Sándor halála után a pápaságot újból zivataros napok fenyegették; Fridrik a császári hatalom határait folyvást előbbre tolta Olasz-

országban, a lombárd szövetséggel békét kötött (Constanzban, 1183.); s hogy a pápaságot hátvédjétől is megfoszsza, Sicilia fejedelmi háza és a császári ház közt rokonsági szövetséget hozott létre s igy ezen területre örökösödési jogot szerzett (1186.) [8]). Sándornak két utódja (III. Lucius, 1181—85; és III. Orbán, mgh. 1187.) a császár törekvéseit minden módon akadályozni törekedett, s a császárság és pápaság közt a harc már-már ujra kitörőben volt, midőn a békésebb hajlamu *VIII. Gergely* lépett a pápai trónra (1187. pár hóig pápáskodott, mgh. dec. hóban).

A III. keresztes hadjárat. Ezen időben a jerusalemi királyság a romlás felé sietett. A keleti és nyugoti keresztyének a keresztes hadjáratok óta egymást jobban gyűlölték mint azelőtt; a háboru pusztitással jár és e szent háborut a nyugotiak a keleti keresztyének területein folytatták, mégpedig néha féktelenebbül a törököknél. A hűbéresek a korona ellen ármánykodtak. Europa akkor oda hordta saját szemetjét s igy nem csoda, ha a szent földön az erkölcstelenség és féktelenség dúsan tenyészett. A derék és hős *Szaladinnak* tehát nem sok dolgot adtak a szent sir védői; a *tiberiasi csata* megnyerése s a keresztyének syriai uralmának megdöntése után *Jerusalemet* is *elfoglalta* (1187.). Ezen csapás hire egész Nyugotra mély benyomást tett. VIII Gergely rögtöni segély küldésre szólitotta fel a fejedelmeket; mindenkinek kötelességévé tétetett, hogy vagy fegyveres segélyt nyujtson vagy *Szaladin-tizedet* fizessen. Előbb a 70 éves ősz *Fridrik* császár indult útnak (1189.) 150 ezer főnyi jól fegyverezett és fegyelmezett seregével; sok viszontagság után az ikoniumi szultánt megverte és székvárosát elfoglalta. Ezen diadala után nem sokkal a Kalykadnus (= Saleph, Ciliciában) hullámaiban lelte sirját (1190. jun.). A császár seregének szökés és betegség miatt megfogyott maradványát fia, *Sváb Fridrik* Accon (Ptolemais) alá vezette, hol nemsokára ő is a járvány áldozata lett. Itt szállott partra *Filep Agoston* francia és *Oroszlánszivü Richard* angol király. *Accont bevették* (1191.), de azután féltékenység és sértegetések miatt oly engesztelhetlen gyűlölség fogta el a fejedelmeket, hogy a francia király és *VI. Lipót* ausztriai herceg oda hagyta a csatatért. A magára maradt Richard még két fényes győzelmet vivott ki (Joppet és Askalont elfoglalta), azután derék ellenével Szaladinnal három évi békét kötött, mely a keresztyéneknek a Joppe és Accon közti partvidéket és a szent helyek látogatását biztositotta.

E közben azon veszély, mely a pápaságot komolyan fenyegette s melyet elháritani lehetetlen volt, bekövetkezett. *VI. Henrik* (1190—97), neje, *Constantia* örökösödési jogán, a két Siciliát a német birodalomhoz csatolta, s igy a pápai területet két tűz közé szoritotta (1194.).

A 90 éves ősz, *III. Coelestin* pápa (1191--98), ki kényszerűségből Henriket császárrá koronázta, nem sok akadályt görditethetett az ifju fejedelem útjába, ki különben is atyja erélyét, kormányzói tehetségét s hatalmát örökölte, de lovagiasságát nem követte. A nagyra törekvő, ifju császár már a görög birodalom meghóditására gondolt, midőn Messinában váratlanúl meghalt s nagyszerű tervei vele együtt sirba szálltak. Fia, a három éves Fridrik, számos ellenség közt maradt hátra, Németország a trónviszály viharos napjainak nézett elébe; mig másfelől a legnagyobb pápák egyike, III. Ince foglalta el az apostoli széket.

1) Császári pápák: IV. Victor (mgh. 1164.); III. Paschalis (mgh. 1168.); III. Clixtus.

2) A pápa az átok alól feloldozott császárt Velencében, a Markus templom előtt, főpapi ruhában, bibornokai- és papjaitól környezett trónon várta. Midőn a császár megérkezett, levetette császári palástját, a pápa előtt térdre borult és lábát megcsókolta. Azután a pápát lovára ülni segitette s a pápa által olvasott misén mint ostiarius szolgált. — Ezen előadásra Ranke L. azon megjegyzést teszi, hogy a canossai jelenet nem kedvezett annyira a pápaságnak, mint azon kor leghatalmasabb uralkodójának mély megalázódása. Azonban az olasz iróknak ezen adatait kétségbe vonják, s azon elbeszélésnek adnak hitelt, mely a Chronicon Venetum, quod altinate nuncupatur-műben van meg, s mely a térdre borulásról és lábcsókról semmit sem tud. — V. ö. Gieseler, i. m, II. k. 2. r. 87—88. — Baur, i. m. III. k. 218. l.

3) XVI fejezetben rendeztetett a papságnak az államhoz való viszonya. Ezeknek nagy részét közli Gieseler (i. m. II. k. 2. r. 89—91. l.).

4) Fejér, Cod. dipl. II. 182. l. — V. ö. Lányi-Knauz, Magy. egyháztört., I. k. 418. l.

5) A főpapság jobbára Gejza pártján volt, mert ugy gondolkodott, hogy a görög császári udvarban és görög vallásban nevekedett Béla a római egyháznak nem lesz buzgó hive. És mégis a pápa őt pártfogolta, mert ez saját érdekeinek inkább megfelelt.

6) Turóczy, II. c. 69. — V. ö. Horváth M., Magyaror. tört. I. 139. l. — Lányi-Knauz, i. m. 441. l.

7) Conc. Lateran. III. c. 1. közli Gieseler (i. m. II. k. 2. r. 94—95. l.). — III. Sándorról l. Reuter, Gesch. Alexanders III. u. der Kirche seiner Zeit (3 k. Leipzig, 1860—64.).

8) Fridrik fia, Henrik (VI.), Constantiával, a két Sicilia örökösével kelt egybe.

102. III. Ince és a IV. keresztes hadjárat.

III. Ince [1]), a kitünő hit- és jogtudós, erőteljes férfi korában emeltetett a pápai trónra (1198—1216); Gergely universalis theokratiájának eszméje az ő uralma alatt járt legközelebb a megvalósuláshoz; a pápaság a fény és hatalom legmagasabb fokát érte el; koronákat osztogatott, fejedelmeket adózásra kényszeritett, egyszóval a pápa befolyása majdnem egész Europára kiterjedt. Megvolt Incében a VII. Gergely merészsége, a III. Sándor okossága; szellem, műveltség, tudomány, belátás

és politikai tapintatosság tekintetében pedig mindkettőt felülmulta. Ince története kora egész történetével a legszorosabb összefüggésben áll, majd minden állam ügyeibe beavatkozott, és erélyes, de bölcs intézkedései által tekintélyének előbb-utóbb mindenütt érvényt tudott szerezni. Első feladatának tekintette, hogy *a pápai széket* politikailag *függetlenné* tegye; ezen cél érdekében azon volt, hogy az egyházi államot minél előbb megszilárditsa, Italiát az idegen uralom alól felmentse s a két Siciliát a német birodalomtól elszakaszsza. E volt azon alap, melyre a többi terveit is biztosan épithette; tervei pedig jó számmal voltak, mert figyelme mindenre kiterjedt. Ezen tervei közé tartozott Keleten a keresztyén egyháznak megmentése az iszlammal szemben; az eretnekek kiirtása (hitnyomozás kezdete), a szerzetességnek korszerü reformálása, az egyházban a jó rendnek és fegyelemnek helyreállitása.

Ince a lombárd szövetséget pártfogásába vette és egy más hasonló városi szövetséggel Toscanában szerződésre lépett s ezek segélyével az egyházi államokban alkalmazott császári helytartókat elüzte. *Constantia*, az özvegy császárné, hogy kiskoru fia, *Fridrik*, a császári koronaörökös számára a két Siciliát biztositsa, a pápától azt mint hűbért a királyi előjogokról való lemondás árán fogadta el, sőt halála előtt kevéssel a fia feletti gyámságot is reá bizta (1198.). Ezen bizomány következtében a két Sicilia kormánya a pápa kezére jutott. — A német rendek megfeledkezve a gyermek II. Fridriknek letett esküről, király-választásról gondolkoztak s két pártra szakadtak. A welfek (= pápai párt) *IV. Ottot* (Oroszlán Henrik fiát), a szász herceget; a ghibellinek (= Hohenstauf vagy császári párt) *Sváb Filepet* (a meghalt császár fitestvérét) választották meg. Ince a német trónviszályba csak akkor elegyedett bele, midőn már Olaszországban hatalmát biztositotta. Érdekeivel megegyezőleg IV. Otto mellett nyilatkozott, s hogy az ellenpártot gyengitse, Sváb Filepet átok alá vetette (1201., utóbb az alól feloldotta 1206.). Igy Otto, vetélytársa meggyilkoltatása után (egy hálátlan hűbérese, Wittelsbach Otto által, 1208.), a pápa kegyelméből trónra jutott (1209.); de cserében a főpapok szabad választását, a Rómába való fellebbezést, az egyháznak némely birtokra [2]) vonatkozó törvényes igényeit biztositotta s a pápának engedelmességi esküt tett le (még 1201.). Azonban Otto esküjéről és kötelezettségéről hamar megfeledkezett és császári jogait Olaszországban is érvényesitni kezdette. Ince ez által terveit kockáztatva látván, a császárra kimondotta az egyházi átkot (1210.) és az egyetlen Hohenstaufot, *II. Fridriket* (1215—50.) segitette a császári trónra, miután Siciliáról fia, Henrik javára lemondott. Igy Fridrik *Aachenben* (1215.) *megkoronáztatott*, Otto pedig minden tekintélyét elvesztette,

(Ince *Angliában* is szerencsével érvényesitette a pápai tekintélyt. Midőn a canterburyi érseki székre a pártok két érseket választottak (1207.) s ügyöket a pápához fellebbezték. Ince egyiket sem erősitette meg, hanem *Langton István* bibornokot nevezte ki érseknek. A pápa érsekét azonban *János* (Földnélküli) *király* vonakodott elismerni, sőt azon főpapokat, kik elismerték, számüzte. Ezért a pápa a királyt átokkal, az országot interdictummal sujtotta, s minthogy a király még ekkor sem hajolt meg, őt trónjától megfosztottnak nyilvánitotta és országát *Filep* francia királynak adományozta (1212.). A mindenkitől elhagyott király, hogy trónját megmentse, az országot pápai hűbér gyanánt fogadta el a pápától (1213.) [3]) s a számüzetésből visszatérő pöspököket térden fogadta vissza. Az ország rendei a királyi méltóságnak ilyen mély lealázásán felboszankodtak, felkeltek s a királyt a *Magna charta* kiadására kényszeritették [4]). Ince hasztalanúl tiltakozott a Magna charta ellen (1215. aug. 15. bullájában); az angol nép kivivott jogait meg is tudta védeni.

Midőn *Filep Agoston francia király* törvényes nejét (Ingeburgist, a dán király leányát) eltaszitotta s a francia püspökök beleegyeztével második házasságra lépett, Ince az országra kimondott interdictummal (ebben ugyan nem volt igazság) kényszeritette a királyt első neje visszafogadására s a házasság felbonthatlanságának elismerésére.)

Ince *Magyarország* ügyeibe is gyakran beavatkozott. De legfontosabb volt a *II. Endre király* személyes ügye. Ugyanis midőn a meggondolatlan kormányzat és az udvar erkölcstelensége miatt [5]) a rendek felkelésre gondoltak s Endre helyett a trónra fiát, *Bélát* akarták ültetni, a pápához folyamodott gyenge király fejéről a vészt Ince tekintélye és fenyegetése háritotta el (1214.).

(*Pétert*, *Aragonia királyát*, az adott koronáért hűbéresévé tette (1204.); *IX. Alfonsot*, *Leon királyát*, törvényes nejének elbocsátására (közeli rokonság miatt) kényszeritette; *János*, *bolgár fejedelemnek* királyi koronát adott; a Constantinapolyban felállitott *latin császárságban* a pápák azon régi ohajtását látta teljesülni, hogy Kelet is a római egyházzal egyesül, habár ezen remény utóbb hiúnak bizonyult be.)

Végre Ince, ki már magát nem Péter, hanem *Krisztus helytartójának* nevezte, élete vége felé egy fényes *közzsinatot* tartott *Rómában* (IV. lateranumi = XII. közzsinat) 1215., melyen még Kelet patriarchái is részt vettek [6]). Ezen zsinat főleg a szentföld visszafoglalásával, az eretnekek kiirtásával és az egész egyház javitásával foglalkozott [7]). Hetven kanon erősittetett meg, melyekben némely hittételek, fontosabb jogi és fegyelmi viszonyok [8]) régi szigorusággal rendeztettek és II. Fridriknek császárrá koronáztatása elhatároztatott.

IV. Keresztes hadjárat. Szaladin halála után kitört a trónviszály, de ezen kedvező alkalmat a keresztyének elmulasztották felhasználni. Ince pápának a fejedelmekhez intézett felhivása süket fülekre talált, s azok, kik elindultak, a szent föld helyett másfelé kalandoztak. *Neuillyi Fulko*, bűnbánathirdetőnek buzditására, *Balduin* flandriai gróf és mások vezetése alatt, számos francia és olasz lovag egy tekintélyes hadsereggel indult útnak. Ezen sereg a helyett, hogy a szentföldre igyekezett volna, előbb a velenceiek (Dandolo doge) rábeszélésére, a szállitási dij fejében, *Zarát* foglalta el; azután IV. Elek kérésére az ő atyját (II. vagy Angelos Izsákot, kit saját testvére, III. Elek vakittatott meg) a byzanci császári trónra visszahelyezte; de midőn a kikötött dij lefizetésével a görögök késtek, Constantinapolyt ostrommal bevette, iszonyu rablást, pusztitást és istentelenségeket vitt véghez és *Balduint* kiáltotta ki *császárnak* (1204. ápr.). Az ekként megalapitott *latin császárság* 57 évig (1204—61) állott fenn. Ince mind a kereszteseket, mind a velencei doget átok alá vetette s a constantinapolyi eseményéket roszalta; de az elért eredmény haragját eloszlatta s az első constantinapolyi latin patriarchát Rómában palliummal diszitette fel.

Ezek után kevéssel, Parisból kiindulva, Francia- és Németországban egy *gyermek kereszteshad* alakult; mintegy ötvenezer fiu és leánygyermek indult a szentföldre. E sereg nagy része még Europában az éhség és nyomor áldozata lett; a többi elvetemedett emberek által Egyiptomban rabszolgáúl eladatott.

Ince sikereinek titka azon kiváló tapintatosságában rejlik, hogy a kedvező körülményeket bölcsen fel tudta használni. Oly nehéz megpróbáltatásoknak, mint VII. Gergely, nem volt kitéve; ő már tört úton járt és sokkal kevesebb akadálylyal találkozott. Alatta Róma még egyszer a művelt világnak irányadója, ura lett; de sok terve megbukott, vagy ha sikerült is, tartósságra nem számithatott.

1) III. Ince, előbbi nevén Lothár, Trasimund gróf fia, a régi, hires anagnii Conti nemzetség ivadéka, 1161. született; Parisban, Bolognában és Rómában kitűnő kiképeztetést nyert, 1191 óta mint bibornok működött. Viselt dolgainak hű képét adja leveleinek gyüjteménye: Epistolarum Innoc. III. lib. XIX. — Monographiák: Hurter, Gesch. Papst Innocenz III. u. seiner Zeitgenossen (4 k. Hamburg, 1834—42). Gasparin. Innocent III. (Paris, 1873.).

2) Ezen birtokok közé tartozott: a ravennai exarchatus, Pentapolis, Marchia, a spoletoi hercegség, Mathildis toscanai őrgrófné öröksége sat. — Registrum Innoc. III. super negotio Rom. Imp. epist. 33. 77. (közli Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 113—14. l.)

3) A Péterfillér adón kivül, hűbér fejében, 1000 márka ezüst fizetésére kötelezte magát.

4) A király elleni felkelést szervező gyűlésen épen Langton István érsek inditványozta legelébb (1213. aug. 25.), hogy I. Henrik chartáját meg kellne ujitni. És

igy Inoe Langtonban esalódott, mert benne a hazaszeretet a római papi hivatás szabta kötelességérzetnél nagyobb volt.

5) Mig Endre a galiciai hadjárattal volt elfoglalva, addig Bankbán és párthivei, a bán nején a királyné tudtával elkövetett gyalázatért, Gertrud királynén véres elégtételt vettek. Ezután az ország nagy többsége a gyenge Endrét a tróntól meg akarta fosztani. Ekkor kérte meg Incét Endre, hogy azokat, kik fiát akarják királylyá tenni, egyházi átokkal rettentse meg. Fejér, Cod. dipl. III. 1, 165. — V. ö. Horváth M., Magyarorsz. tört., I. k. 496—98. l.

6) Mert az iszlam hivei már nyakukon ültek.

7) Innoc. Epist. lib. XVI., epist. 30.

8) A kenyér átváltozása, a kehelynek a néptől elvonása, a biblia olvasásának megtiltása, fülbegyónás, házassági akadályok sat. Egyszóval ezen zsinat a római katholicismus rendszerét kikerekitette és megszilárditotta.

HARMADIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZ ALKOTMÁNYA.

103. Az egyház és állam közti viszony.

A szabad népek lassanként a *hűbéri állam-alkotmány* keretébe szorittattak, mely a fejedelemtől az utolsó jobbágyig az egymástól való függésnek szoros láncolata volt. Másfelől az egyházi hatalom folyvást nőt s a keresztyén jogot az emberi joggal azonosnak hirdette. A német római birodalom fennállása óta a *császár* a nyugoti országok nagy részében a keresztyénség világi fejének tekintetett; de vele szemben a nagyobb hűbéresek, mint *birodalmi hercegek*, miután hűbérjavaikra örökösödési jogot szereztek, bizonyos önállóságot vivtak ki. A császár által kinevezett *püspökök* a császárság természetes szövetségesei voltak a hatalmas világi fejedelmek ellenében. A *püspöki városoknak* a grófi hatóság alól való felmentése (immunitas, corpora sancta) s némely püspökségnek hercegi méltósággal való felruházása, a császárság megerősitése érdekében történt. Azonban ezen alakulás nem volt mindenütt azonos. Némely országban a püspökök elvesztették politikai fontosságukat vagy hatalmas hűbéres fejedelmektől lettek függővé. Mindenütt élénk küzdelem fejlődött ki a hatalom és jog, a hűbérúr és hűbéresek közt. Ezen küzdelem szolgált alkalmúl arra, hogy az egyház az állam ügyeibe beavatkozzék. A hivatlan beavatkozás sokszor sikerült, többször visszautasittatott; általában ezen időben a pápaság diadalmaskodott s majdnem az összes államokat Róma igájába fogta be. Azon régi jogi

alapelvet, hogy isten a földi hatalmat a császár és pápa közt osztotta meg, most oda törekedtek módositni, hogy a *császári hatalom* is, mint bizomány, mint hűbér, *egyedül a pápától szerezhető meg*. Elismerték ugyan, hogy a világ kormánya a fejedelmekre van bizva, de felettük a főfelügyeletet, a Krisztus által rábizott főpapi és királyi hatalomnál fogva, a pápa gyakorolja. Ha a püspökök a fejedelmek által elnyomattak, ezeket a pápa isten nevében feleletre vonta, s miként emlitve volt, nem egyszer sikerrel. *Sz. Péter világi öröksége* (patrimonium Petri) a pápák függetlenségére szükségesnek tartatott; de a császárság és pápaság, valamint az olasz nemzeti pártok közti küzdelem alatt alig volt az biztos birtok.

104. A pápa egyházi hatalma.

A pápák minden alkalmat felhasználtak, hogy a *szellemi egyéduralmat* (mely gyakran nagyon is anyagi kérdések körül forgott) megszilárdithassák. Az igy kivivott előnyök azon gondolatra vezettek, hogy a *pápa egyetemes püspök* (episcopus universalis) [1], s mint ilyen *Krisztus helytartója* (előbb Vicarius Petri, azután Christi vagy Dei) [2]. Ezen eszme kifejlődését főként VII. Gergely, III. Sándor és III. Ince mozditotta elé. Ezen pápák levelei szerént a pápa minden hivőnek feje, Krisztus helytartója; mindenütt köthet és oldhat; működésében a bibornokok olyan segédei, mint Krisztusnak a tanitványai [3]; a *zsinatok* közreműködesével a legfőbb birói, törvényhozói jogot gyakorolja; minden pap, fel egészen a primásig, közvetve vagy közvetlenül, tőle nyeri megerősitését és hatalmát. — A mily mértékben nőtt a pápa hatalma, azon mértékben csökkent a püspököké. Lassanként azon egyházi hatalomnak, mely idáig az összes papság közt volt megosztva, legfontosabb része Rómába összpontosittatott. A Rómában nyert bűnbocsánatot hatásosabbnak tartották; a fontosabb *fölmentéseket* (dispensatio) [4] csak Rómában lehetett megszerezni s az egyházjogi kérdések legfelsőbb biró-sága a római curia lett. Azon vélemény, hogy a pápa egyedül istennek felelős s az igaz hitnek egyedül ő a biztos megőrzője, lassanként a pápa *csalhatatlanságának* gondolatához vezetett, jóllehet e tekintetben a vélemények még nagyon szétágaztak. Ezen nagyon kiszélesedett jogkör mellett is a pápai hatalom nem volt korlátlan, mert az elismert hitcikkek, a közérvényü vagy olyanoknak tartott egyházi törvények a pápát még mindég kötelezték.

A *pallium* [5]) az *érseki jogok* gyakorlására szükséges volt és VII. Gergely óta csak az *engedelmességi eskü* (ő ugyan egyenesen

hűbéri esküt követelt) [6]) letétele után lehetett a pápától megszerezni. Ezen esküt később a püspököktől is megkivánták a pápák, a megerősités előtt. A pápai megerősités kérését legelőbb a választási viták idézték elé, utóbb pedig azt lényeges kelléknek tekintették. Új püspökségek alapitása vagy a meglevők átalakitása csak pápai jóváhagyás mellett történhetett meg; püspökök áthelyezése vagy letétele csak a pápa kizárólagos joga volt [7]). A *püspököket* a pápai önkény ellen politikai állásuk védelmezte (ha erélyes fejedelem ült a trónon) s csak botrányos vétkek esetében itélhetett felettük a pápa, a zsinat közreműködésével. De ezen *zsinatok*, legtöbb esetben, már csak a pápai akarat végrehajtói voltak. A pápáknak a zsinat felé emelése még nem sikerült.

A *pápa tekintélyét* nagyban emelte a *búcsújárás*, mely a hiveket az örök város felkeresésére ösztönözte; a *szentnek nyilvánitás* kizárólagos joga (a 12. század óta) [8]); a *koronázás* I. Miklós óta (9. század), mely még csak egyszerű koronával (= tiara) történt; a *lábcsók*, mint a legmélyebb tisztelet jele [9]) s más ünnepélyességek. A pápai hatalom a legtávolabbi helyeken is éber szemekkel őrködött saját jogai felett s ezen őrködést a *pápai követek* teljesitették. Ezeknek zsarolása és a *római curiának* megvesztegethetősége számtalan panaszra és gúnyra adott alkalmat [10]); mindezen visszaélések mellett is, a közvélemény a pápaságot, mint az egyház egységének és szabadságának védbástyáját (ezt hitték), erősen támogatta.

1) Dictatus Papae (l. 97. c. 14. j.).

2) Innocentii III. lib. I. epist. 326. 335. Decret. Greg. Lib. I. Tit. VII. cap. 3. „non puri hominis, sed veri Dei vicem gerit in terris."

3) Azon különbséggel, hogy a bibornokból lehetett pápa, de az apostolokból nem lehetett Krisztus.

4) Decr. Greg. Lib. III. Tit. VIII. cap. 4.; Tit. XXX. c. 10.; Tit. XXXV. c. 6. sat.

5) A pallium eredetileg azon gyapju-köpeny volt, melyet Keleten a püspökök a felszenteléskor nyertek. Az érseki pallium három-négy ujjnyi széles fehér gyapju-gallér, melyet a főpapi ruha felett viselnek, erről elől és hátul kis szalag nyúlik le; az egészbe hat veres kereszt van beszőve, melyekből egy-egy a szalagokra, négy a gallérra esik.

6) Ilyen eskü minta közölve van: Decr. Greg. L. II. Tit. XXIV. c. 4.; Gesta Innoc. III. c. 77. s másutt. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 233—36. l.

7) Decr. Grat. P. II., Causa II., Quaes. 6. — Decr. Greg. L. II. Tit. XXVIII. c. 11. 12. cet.

8) Decr. Greg. L. III. T. XLV. c. 1.

9) Gregorii Dictatus 9.

10) Ide vonatkozó latin, francia és német gúnyversekből mutatványt közöl Gieseler (i m. II. k. 2. r. 246—50. l.).

105. A papság szervezete.

A pápának egyházi és állami tanácsát a *bibornokok collegiuma* képezte (l. 96. c. és 5. j.), mely a 11. századtól fogva a római egyház első papjaiból (cardinales presbyteri et diaconi) és a római metropolitaság hét püspökéből [1]) állott. Ezen testületre ruházta egy *római zsinat* (1059.; l. 96. c. és 4. 5. j.), a többi papság, római nép és császár mellőzésével, a *pápaválasztás* kizárólagos jogát; III. Sándor pedig a *választás módját* véglegesen szabályozta (1179.; l. 101. c.). A bibornokokat a pápa nevezte ki, rendesen az olaszok közül, de más nemzetbeli sem volt kizárva. A bibornokok védték és tartották fenn állandóan a pápaság vezérelveit, ha gyenge vagy eltérő irányu jellemek jutottak sz. Péter székére. Majd a bibornoki méltóság az érseki fölé emeltetett, hogy ezen méltósággal a pápák az érdemeseket megjutalmazhassák és a kitünő tehetségeket maguknak lekötelezhessék. Az *érsekek jogköre* a püspök megerősitésére és felszentelésére, valamint a tartományi zsinatokon az elnöki tiszt teljesitésére terjedt ki, de ebben is korlátozták a pápák és pápai követek; utóbb pedig a püspök megerősitését is a pápák tartották fenn maguknak. Egyedül azon előnyük volt a többi püspökök felett, hogy nagyobb megye élén állottak és nagyobb politikai jogokat gyakoroltak [3]). Más érsekek egy egész országban *primási* (= pápai követ) jogokat gyakoroltak, pl. az esztergomi érsek, mint *Magyarország primása* [4]). A *tartományi zsinatok* ugyan még érvényben voltak, de a püspökök felett még első fokozaton sem mondhattak itéletet.

Midőn némely püspökség betöltése felett, a különböző szokásjog szerént, a papság, nemesség és nép, a király és a szomszédos püspökök versengettek s e miatt gyakran az egyházra nézve igen káros állapotok következtek be; ezeknek elkerülése végett a *püspökválasztás joga* a *székesegyházi káptalanra* ruháztatott (de ez alól is volt kivétel) [5]), mely testület a püspökkel szemben folyvást függetlenebb állást foglalt el és fontosabb ügyekben határozati jogot is vivott ki.

A *kanoni élet* a 10. század óta lassanként megszünt, s midőn azt újból feleleveniteni igyekeztek, a *kanonokoknak* [6]) *két osztálya* keletkezett: a *világiaké* (canonici seculares), kik a káptalanon kivül éltek és teendőiket helyettesek által végeztették; a *szabályozottaké* (canonici regulares), kik a régi fegyelmet és rendet (az ugynevezett Augustinusi szabályokat) megtartották. A káptalanok önmaguk egészitették ki magukat, s minthogy gazdag jövedelem nézett reájuk, sok helyen a megüresedett helyeket a nemesség igyekezett elfoglalni.

A 8. század óta a nagy megyéket *archidiakonusságokra* és ezeket viszont *társas káptalanokra* (= vidéki káptalanok = capitula ruralia, szemben a székesegyházival, melynek élén a püspök állott) osztották, Amannak élén az *archidiakonus* (praepositus = prépost), ezén a dekan (archipresbyter) állott. Az archidiakonusok ezen állásukban a megye egy részének kormányzását, vagyonának kezelését, sőt, a püspök rovására, a püspöki jogokat is maguknak tulajdonitották.

A *kar-* vagy *cimzetes püspökök* (chorepiscopi) [2]) a nagyobb megyék püspökei mellett, mint helyettesek, végezték az áldozári teendőket; ha rendes püspökök azokat valamely ok miatt nem teljesithették. A püspökök megyéjük papjait magok nevezték ki, de ezen jogot sok esetben korlátozta a *kegyúri jog* (jus patronatus), melynél fogva valamely javadalomnak vagy egyháznak világi alapitói az alapitványi állomásokra maguk választhattak papot.

A nemesek jószágain tartott *házi* vagy *udvari káplánok* a püspöktől egészen függetlenek lettek s többnyire az udvarokban nagyon lealázó állást foglaltak el. A *koborló papok* ellen hozott törvényeket hiába ujitották meg, azért még mindég nagy számmal voltak ilyenek, többnyire a naplopók osztályából, kiket lelkiismeretlen püspökök pénzért szenteltek fel s kik azután a papi hivatalt aljas házalásra használták fel.

1) Ezen püspökségek következők voltak: Ostia, Portus, S. Rufina, Albanum, Sabina, Tusculum, Praeneste.

2) A c i m z e t e s p ü s p ö k ö k eredete azon utazó püspökökre (episcopi regionarii) vezethető vissza, kik oly területeken végeztek téritői szolgálatot, hol még az egyház nem volt szervezve. Minthogy pedig egy megyében csak egy püspök székelhet, a hitetlenek kezébe jutott püspökségek jogilag (de jure) fennállanak: az ilyen segéd püspököket mindég valamely elveszett megye cimére szentelték fel. Innen van az e p i s c o p u s i n p a r t i b u s (infidelium) elnevezés. Az első cimzetes püspökök Spanyolországban voltak, s az arabok hóditása alkalmával szerepeltek; a 12. század óta, a keleti keresztyén egyház pusztulása következtében, másutt is gyakoriabbak lettek.

3) A német birodalomban a három rajnai (mainzi, trieri és cölni) érsek egyházi választó-fejedelemmé emeltetett.

4) Az 1279. b u d a i z s i n a t óta. A primás felügyelt az ország összes püspökeire és zárdáira, nemzeti (= tartományi) zsinatot tartott és azon elnökölt.

5) Magyarország apostoli királya jog szerént maga nevezte ki a püspököket; ezen jogot, ha néha fel is adták, de újból visszaszerezték.

6) A kanonokok nem voltak mindnyájan papok, de megkivánták tőlük, hogy legalább subdiakonusok legyenek.

106. Az egyházi törvénykezés és törvények.

A *papok bünügyei* a püspöki törvényszék elé tartoztak, mely nagyon elnézőleg itélt; ezért az államok a köz büntető törvényt igyekeztek a papokra is alkalmazni, de ez csak akkor volt lehetséges, ha

a püspöki törvényszék a botrányos vétségbe esett papot kivetkőztette s a világi törvényszéknek kiszolgáltatta. Legnagyobb *büntetés* volt az örökös zárdai börtön és néha a befalazás. Az *egyházi* (püspöki és archidiakonusi) *törvényszék* itélt minden az egyházzal és vallással összefüggésben levő tárgy, pl. házasság, eskü, végrendelet sat. felett. Az egyházi büntető törvény, azon időszakban, midőn általánosan az ököljog uralkodott, a nyilvános bűnök- és durva erőszakoskodásokkal szemben, a lehető legkedvezőbb jogi állapot létrehozásán fáradozott, s a világi törvényeknél a jobb erkölcsök s a műveltség fejlődésére sokkal nagyobb befolyást gyakorolt. Az egyház volt azon korban a népjog és emberiség védője; azon nagy tömeg pártfogója, melyet a kiváltságos osztály a baromnál nem tartott sokkal fellebbvalónak. Az egyház azon jogát, hogy a polgári ügyekben is itélhessen, ha egyik fél kivánja, vagy ha azok valamely bűnnel vannak kapcsolatban (denunciatio evangelica), nem volt képes állandóan érvényesitni. A küldöttségi törvényszékek működésének helyét lassanként a *római törvénykezési gyakorlat* foglalta el.

A *joggyüjtemények* közül időnként a következők részesültek általánosabb tekintélyben. Azon *gyüjtemény*, melyet *Ansegisus* fontanellai apát a N. Károly, Kegyes Lajos és Lothar capitulareiből állitott össze (827.) négy könyvben; ezek közül a két első az egyházra vonatkozó törvenyeket (capita ecclesiastica), a két utóbbi a világiakat (capita ad mundanam legem pertinentia) adja elő. Ezen gyüjteményt később *Benedictus Levita* (Otgar, mainzi érsek rendeletéből) három könyvvel egészitette ki, melyekben az akkor ösmeretes jogforrásokat mind felhasználta (847.) [1]). — Ettől fogva a régi egyházjogi hagyományok és az *Álisidor* nevü *gyüjtemény* (l. 92. c.) szolgált az ujabb törvények összeállitásához alapúl; a rendszeres osztályozásra, a források ösmeretének hiánya miatt, semmi gondot sem forditottak. *Regino*, prümi apát két könyve [2]) arról ad utasitásokat, hogy a megyei látogatások miként hajtassanak végre, s ezen utasitásokat a szükséges jogi szabályokkal világositotta fel (906.). Azután igen nagy tekintélye volt a *Burchard*, wormsi püspök joggyüjteményének (20 könyv, 1020 körül) és azon *Decretum gyüjteménynek* (17 könyv), melyet, nem egész bizonyossággal, *Ivo*, chartresi püspöknek (mgh. 1115 körül) tulajdonitanak; mindkettő igaz és hamis forrásokból önkényesen van összeállitva. Végre *Gratianus*, bolognai sz. Felix-zárdai szerzetes (mgh. 1158 körül), a 12. században a jogi anyagnak roppant halmazát rendezni kezdette és az addigiaknál egy sokkal terjedelmesebb egyházjogi munkát állitott össze, melyben az ellentmondások elsimitására nagy

igyekezetet forditott. E volt az első, történelmi alapon nyugvó egyházjogi munka (1150. jelent meg). Szerző az anyagot legtöbbnyire nem az eredeti forrásokból, hanem későbbi joggyüjteményekből meritette, s igy elődeinek történelmi tévedéseit vagy hamisitásait nem igazithatta helyre. E munka a pápaságnak történelmi hamisitásait codificálta; hiányos és hamis adatai mellett is, minden pápai megerősités nélkül, egész Nyugot törvénykönyve, a katholikus egyházjog alapja lett. Eredeti cime: *Concordantia discordantium canonum;* ma közönségesen *Decretum Gratiani* néven használják [3]).

1) Felhasználta a római jogforrásokat, a nyugoti goth breviariumot, a különböző german nemzeti törvényeket, a kanon joggyüjteményeket, a gyóntató könyveket, a szentirást, egyházi atyákat sat.

2) Libri II. de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis. — Ő is sokat használt azon források közül, melyekből Benedictus Levita meritett.

3) Ezen mű III részből áll. A P. I. 101 distinctiora van osztva: bevezetés, jogforrások, egyházi személyek és hivatalok. A P. II. 36 causára (jogi eset) van osztva, ezek quaestiokra s ezek viszont canonokra osztva az egyházi hatalmat és birói eljárást tárgyalják; a 33. causában, a 3. quaestioban, De poenitentia cím alatt, 7 distinctioban, a bűnbánat-ügy van eléadva. A P. III. 5 distinctiot foglal magában s az istentisztelet rendjéről szól.

107. Az egyházi javakról.

Az egyházak gazdagságának fő forrását az *ajándékozások* és *hagyományozások* képezték. Fejedelmek és gazdag földesurak, örvendetes családi események alkalmával, a bőkezüségben egymással versenyeztek, mivel a papság azt hitette el hiveivel, hogy azokat a szentek közbenjárásainak köszönhetik. Az egyházi vagyont tetemesen gyarapitották az előnyös *vásárlások* és *elzálogositások* (főleg a szentföldre induló keresztesektől), a *hűbéri adományok*, a földbirtok értékének emelkedése, az *okmányhamisitások*, az ajándékozásnak azon módja, mely szerént a birtokos saját odaajándékozott birtokának egészen haláláig használatában maradt *(contractus precarii)* és azon szabály, mely szerént minden templom-alapitónak kötelessége volt a templom fenntartására fekvő birtokot *(mansus ecclesiasticus)* adományozni.

Másfelől nagy mértékben csökkentette az egyházi vagyont némely főpapnak pazarlása; némely birtok-résznek a védurak és harcosok számára való bérbeadása; pápai követeknek, fejedelmeknek s küldötteknek huzamos ideig tartó beszállásolása [1]) és a hűbéruraknak a főpapok örökségeire s az egyházaknak az üresedés alatti jövedelmeire vonatkozó jogigénye *(jus spolii* et *regaliae)*, melyre különösen nagy gondjuk

volt. A pápák ezen jog gyakorlását egyházrablásnak tartották s eleget küzdöttek ellene, de ez nagyon ritkán sikerült. A zárdák *védnökei* (advocati) [2]) a védelem helyett gyakran zsarolásaikkal váltak a zárdák terheivé.

Az egyházi vagyonnak alapját a *földbirtok* és a *tized* képezte; amaz különböző cimek alatt, emez isteni jogra alapitva *(jus divinum)* [3]) szereztetett meg. A pápa jövedelmének nagy része természetiekből állott, melyeket ősi gyakorlat szerént különböző minőségben nyertek. A papságnak a lelkipásztori teendőkért fizetést (= stola) [4]) követelni nem volt szabad, de azért a nép önkénytes adományaiból szép jövedelem gyűlt be. A papság az állami dijazást, mint tekintélyének és szabadságának veszélyes eszközét, visszautasitotta; e helyett megkivánta, hogy a hűbéri kötelezettségek kivételével minden *közteher alól mentesittessék;* az állam rendkivüli szükségeinek fedezése elől azonban a papság sem térhetett ki.

Rendszeres adózás, azon időben, a hűbéri országokban különben sem volt gyakorlatban; de egyes szükségekre, a 12. század óta, az egyházakra is róvtak ki terheket; sőt a szabad városokban a községi terheket a papság is köteles volt viselni. *III. Sándor* azon alapelvet mondta ki, hogy a papság csak azon esetben egyezzék bele valamely adózásba, ha annak szükségességéről meggyőződött [5]). Midőn a pápák a püspököket a fejedelmek követelései ellen védelmezték, azon jognézet fejlődött ki, hogy az egyházra csak pápai jóváhagyás mellett lehet adót vetni [6]). A papok nőtlensége az egyházi vagyon elidegenitésének útját állotta; mert minden egyházi birtok, végrendelet nélkül is, a papság örökségének tekintetett. A papok csak azon vagyonukról tehettek végrendeletet, melyet nem az egyház jövedelmeiből gyüjtöttek. Általában a nép az egyház gazdagságát még nem nézte rosz szemmel; mert az egyház a jótékony intézetek fenntartására és a szegények gyámolitására elég gondot forditott.

1) A pápai követek beszállásolása is valóságos megszállás volt; számos főből álló, minden rendü és nemü kisérettel, lovakkal és kutyákkal sat. sáskákként lepték meg a kijelölt helyeket. Hogy minő életet folytattak az ingyenből, el lehet gondolni az azon kori tudósitásokból. B e r n a r d u s (epist. 290. ad Episc. Ostiensem. 1152.) azt mondja, hogy a pápai követ mindenütt gyalázatos és iszonyú nyomokat hagyott maga után; hogy sokan megváltották magukat, csak hogy ne menjenek hozzájuk. Egy más t u d ó s i t ó (Böhmer, Fontes rerum germanarum) 1286. a pápai követet sárkányhoz hasonlitja, mely mérges farkát egész Alemanniában végig hurcolta és ocsmány simoniájával sokat megrontott. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 243—47. l.

2) A v é d n ö k ö k az egyházi javak ügynökei s a szerzetesek képviselői voltak a világi törvényszékek előtt. Minden zárdának volt ilyen védnöke főleg azóta,

hogy immunitással ruháztattak fel és birtokaikon az igazságszolgáltatás is kötelességükké vált; ezen tisztet is a világi védnök végezte a szerzetes testület helyett.

3) Levit., 27, 30 s köv.; Numer., 18, 21 s köv.; Deut., 12, 6 s köv.

4) Azért neveztetett így, mivel azon öltöny, melyben ezen teendőket végezték s t o l á-nak neveztetett.

5) Concil. Later. III. can. 19. (Decr. Greg. L. III. T. 49. cap. 4.).

6) Concil. Later. IV. can. 46. (Decr. Greg. L. III. T. 49. cap. 7.).

NEGYEDIK SZAKASZ.

EGYHÁZI ÉLET ÉS CULTUS.

108. A nép és papság erkölcsi állapota.

A keresztyénség életében, ezen időben, éles ellentétek mutatkoztak; ha az erőszakoskodásnak, önzésnek, ravaszságnak, durva érzékiségnek, vérszomjas kegyetlenségnek számtalan példái sötét, komor éjt borítottak e korra; de az önmegtagadásnak, mély vallásos érzelemnek, áldozatkészségnek és keresztyén szeretetnek nemes példái biztató fényt löveltek ezen vigasztalan homály mélyébe. A babona és tudatlanság éje nem volt egészen csillagtalan, egyes szabadelvüek merész nyilatkozatai, némely mélyebben gondolkodónak saját korát megelőző gondolatai, nyilván hirdették, hogy a teremtő szellemi élet csak szunyad, de el nem enyészett. Általában a keresztyén vallásnak a népek erkölcseire gyakorolt nemesitő hatását *hazánk példája* is eléggé bizonyitja, hol egy század lefolyása alatt a büntető törvényeket nagy mértékben lehetett szeliditni [1]. Az ellentétek ezen küzdelmében a papuralom a jognak és erkölcsnek megszilárditását jótékonyan előmozditotta, midőn az *isten békéjének* (Teurga Dei) napjain [2]) az erőszakoskodások megszüntetését követelte és ezen új rendet egyházi átokkal való fenyegetés és csodák által biztositotta. Ezen kivül az egyház az üldözötteknek minden időben *menhelyet* nyujtott, s a menhelyek szentségének tiszteletben tartásáról megrenditő jeleneteket ábrázoló képek és elbeszélések által gondoskodott.

A rablás és erőszakoskodás legmagasabb fokát a 10. században érte el, midőn Europában azon hit terjedt el (a Jel. 20, 3—7. versei alapján), hogy az *ezredik évben világ-vége* lesz. Ezen balhit következtében az embereknek egy része birtokát eladta és a szentföldre ment, hogy ott várja be a világ végét; mások a képzelt utolsó napokat a legféktelenebb kicsapongásokra használták fel. Ezen kóros állapot nem tartott sokáig, az emberek megint szokott munkájukhoz fogtak; a figyelem más fontos események felé irányult, ott volt a keresztyének

élethalálharca az arabokkal Spanyolországban, a pápaság és császárság közti makacs küzdelem s a meg-megújuló keresztes hadjárat, mind elég érdekes a figyelem lebilincselésére. A földi élet kiválóbb örömei eddig csak a *papság* és *nemesség* számára voltak fenntartva, e két hatalom küzdelméből legtöbb haszna a polgárságnak volt; a szorgalmas városi nép a pártoknak nyujtott segély fejében kiváltságokat nyert, a kiváltság a meggazdagodásnak egyik fontos emeltyűje volt s az igy kifejlődött tehetős *polgári rend* a szabadságból és jogból a maga részét követelte és meg is kapta.

Az ellentétek ezen kora a *nőnem* helyzetére is nagy hatással volt. Némelyek a nőimádás regényeségével nem tudtak betelni; mások a nőt gyarló, sőt veszélyes teremtménynek tartották; végre a keresztes háboruk a nő-cultust egészen a beteges érzelgősségig fokozták. *Hazánkban* e két szélsőség egyike sem tudott hóditást tenni, itt a nőt a megillető tiszteletben részesitették, miről legelső törvényeink tanuskodnak [3]).

A babona talaján kifejlett érzéki kegyesség *csodák* után áhitozott s ezekben nem is volt hiány; a nagy keresletnek teljesen megfelelt a nagy kinálat. Mintha Kelet sirjai a keresztes hadak szent riadójára feltárúltak volna, hogy a keresztyén vértanuk hős korára emlékeztető kincseiket a késő unokáknak hitbizományként adják át, oly roppant mennyiségben árasztották el Nyugotot az igazi és hamis *ereklyék* [4]). Némely öltöny, edény vagy jelvény szentség gyanánt tiszteltetett, azoknak eredete az ó-keresztyén korral, sőt pogány nemzeti népmondákkal hozatott kapcsolatba. A *babona* a keresztyénség értelmi világát majdnem egészen megvesztegette; maga a papság is az árral uszott, s nehéz volna eldönteni, hogy ezen örvénybe a papság juttatta-e a népet vagy a nép a papságot, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a papság ezen kóros állapotot saját érdekéből nem igyekezett megszüntetni s csak azon babona ellen közdött, mely a pogányságra nagyon emlékeztetett és saját céljainak nem felelt meg.

A *papság erkölcsi állapota* nagyon alásülyedt; szigorú erkölcsi birák, mint egy *Damiani* (ostiai püspök, mgh. 1072.) [5]), arról igen kedvezőtlen tudósitásokat hagytak fenn; azonban ő a másik szélsőség képviselője volt, az egész világot szerzetessé kivánta volna tenni s az élet feladatát az önkorbácsolásban kereste. Igaz, hogy a *püspökök* a hadjáratokban személyesen vettek részt, holott a pápák folyvást intették őket, hogy a lelkipásztorkodásban szorgalmatoskodjanak s a vérontást bizzák a harcosokra; de a püspökök, mint hűbéresek, a törvény értelmében, személyesen tartoztak csapataikkal táborba szállani s ott, a főpapi tiszt mellett, a hadit is teljesiteni. Ha a *simoniát* VII. Gergely

előtt a fejedelmek gyakorolták, most a pápák folytatták, s igy csak az egyének változtak, de a visszaélés a régi maradt. A Gergely által kierőszakolt *nőtlenségi törvény*[6]) megszüntette ugyan a papok törvényes családi életét, de nem az ágyas-tartást, vagy még ennél is roszabbat. Mindezen romlottság közepett sem volt a papság érdemes, szigorú erkölcsü férfiak hiával, kiknek példája a népre jótékony hatással volt. A kor uralkodó szellemi és erkölcsi áramlatának befolyása alól a papság sem volt képes menekülni. Mindezen bajoknak fő forrása a volt, hogy a *szellemi haladás* majdnem egészen *megakadt*, a *tudatlanság* roppant tért hóditott meg. A latin nyelvü szentirást a nép nem olvashatta és a papok közt nagyon kevesen voltak, kik azt hirdethették vagy fejtegethették volna.

1) Ennek világos bizonyitványát nyujta a Sz. István, Sz. László és Kálmán törvényeinek összehasonlitása; mig a két elsőnél a kisebb vétségek is tagcsonkitásokkal voltak büntetve, addig Kálmán a gyilkosra is csak birságot és egyházi fenyitést szabott, ezen kivül az isteuitéleteket korlátolta, a boszorkány pereket betiltotta. V. ö. Horváth Mihály, Magyarország története. I. k. 218—20.; 336—38.; 353—57. l.

2) A Treuga Dei (Treuga a német treu szótól) legelébb Aquitaniában 1041. lépett életbe, innen terjedt el azután a szomszéd országokba. Ilyen békenapok voltak az adventi napok Epiphania után nyolc napig, a nagy bőjt kezdetétől pünkösd után nyolc napig, ezen kivül minden héten szeredán estvétől hétfőn reggelig.

3) Sz. István törvénye, II. 27. a nőrablást, ha vitézi rendü követte el, tiz; ha közrendü, öt tinóval büntette. — Sz. László törvénye, I. 33. szerént, a ki útfélen asszonyt vagy leányt erőszakol, a gyilkosokra szabott büntetés alá esik.

4) Pl. Krisztus könye Vendomeban a 11. században; Krisztus vére Reichenauban. 923.; Mantuában 804 óta; a szent lándzsa, melyet Krisztus keresztjének szegei szenteltek meg s melyet I. Henrik király szerzett meg sat. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 1. r. 309—10. l.

5) Liber Gomorhianus cimü művében (melyben az olasz papság természetellenes bűneit szellőztette) és több levelében.

6) A papi nőtlenség törvénye nagyon lassan jutott érvényre: Angliában, Normandiában a 12. század elején, az éjszaki országokban (Svédország, Dánia, Norvégia sat.) a 13. században még voltak nős papok. Magyarországon az 1279. budai zsinat ad ki utóljára rendeletet a nős papok ellen.

109. Egyházi fegyelem.

A papságnak kötési és oldási hatalmát a nép a mennyország bezárásával és kinyitásával azonosnak tartotta, s meghódolt azon hatalom előtt, melynek keze a siron túl is elérte a bűnöst. De az egyházi büntetéseknek élét elvette, a vezeklés komolyságát nagy mértékben csökkentette a *bünbocsánat* intézménye, mely egyházi büntetésekül külső cselekedeteket (alamizsnaosztás, bőjt, búcsújárás sat.) szabott

ki és szent célok cimén azoknak megváltását is megengedte. A *bünbánati könyvek* mellé a bűnök minőségének és mennyiségének megfelelő *váltságdij-jegyzék* volt csatolva. Azon tévhitet, hogy a pápák a bűnöst a legnagyobb bűnök alól is feloldozhatják, a római szentszék arra használta fel, hogy azoknak, kik személyesen vettek részt a keresztes hadjáratokban, vagy azokat nagyobb pénzösszeggel támogatták, *teljes bünbocsánatot* (indulgentia plenaria) osztogatott. Továbbá a papák egyes *szent helyeket* azon kiváltsággal ruházták fel, hogy azok, kik azokat meglátogatják, rövidebb vagy hosszabb ideig tartó bűnbocsánatban részesülnek. Bárminő bűnbocsánatnál is első feltétel volt a bennső, az igazi bánat és megjavulás; de a folytonos gyakorlat ézen feltételt pappal, világival egyaránt elfelejtette. Azon régi nézet, hogy a halálos bűnök alól csak meggyónás után lehetséges a feloldás, még nem módosult; ezen alapon követelte az egyház, hogy a hivek *évenként* legalább *egyszer*, mindazon *büneiket*, melyekre emlékeznek, *gyónják meg.*

Az egyeseket sujtó *kirekesztés*, (excommunicatio) [1]) és *egyházi átok* (anathema) [2]) s az egész országot büntető *egyházi tilalom* (interdictum) [3]) a pápák kezében rettenetes fegyverré és biztos eszközévé vált annak, hogy a népet a fejedelem ellen lázitsák. Miután a nép élete az egyházzal szorosan össze volt fonva, nem tudták hosszas ideig nélkülözni az egyházi élet fennakadását és gyakran erővel kényszeritették a papokat az istentisztelet megtartására.

Az egyházi fegyelemnek ilyen elsatnyulása ellenében sok pap és szerzetes a régi komoly vezeklési mód és az önsanyargatás felelevenitésén fáradozott. Az egyes cellákban megkezdették az önsanyargatás legtúlzóbb nemét, az *önkorbácsolást* zsoltárének kiséretében [4]). Ezen őrültség a következő korszakban valóságos járványnyá fejlődött ki.

1) A kirekesztett az egyházközségből, tehát a templomból is kizáratott s a szentségektől eltiltatott.

2) Az egyházi átoknak polgári következményei is voltak, az illető a polgári hivataloktól, sőt a hadi szolgálattól is elzáratott.

3) Interdictum alatt az istentisztelet tartása betiltatott, a templomok bezárattak, az ereklyék eltávolittattak, a képek és keresztek letakartattak, a harangozás szünetelt, a haldokló nem részesittetett a szentségekben és senki sem temettetett szentelt földbe.

4) Damiani Péter, szegény szülők gyermeke, Ravennában 1007. született. Damianus nevü testvére (innen Damiani neve) Florencben és Pármában neveltette; majd a fonte-avellai szerzetbe lépett és 1041. apáttá választatott. 1058. ostiai püspökké neveztetett ki, de erről 1061. lemondott és ujra zárdába vonult (mgh. 1072.). Művei (l. 108. c. 5. j.): levelek, beszédek, szentek életei, értekezések. Ujabb életrajza: Vogel, Péter Damiani (Jena, 1856.).

Damiani az **önkorbácsolást** nagyon ajánlotta és ezen vezeklési módnak **fokozatos táblázatát** is elkészitette, mely szerént 3000 korbácsütés 30 zsoltár kiséretében egy évi vezeklésnek felel meg.

110. Istentisztelet és ünnepek, egyházi épitészet és művészet.

Az istentiszteletben az érzéki irány és a tudatlanság miatt az *egyházi beszéd* majdnem egészen mellőztetett. A nép vallásos kedélyét a *szentek* seregének képtelen *csodáival* és a külső szertartásokkal foglalkoztatták. A zsinatok és pápák a tanitás felelevenitését ugyan megkisérlették s a 10. század óta a clugnyi szerzetből több jeles szónok került ki, kiknek beszédeit a nép örömmel hallgatta, de az ilyenek ezen időben még nagyon kevés számmal voltak. A *római liturgiát*, az egyház egysége érdekében, a pápák mindenütt meghonositották; az *egyház nyelve* általában a *latin* lett, még az egyházi beszédeket is ezen nyelven tartották, s e szabálytól csak akkor tértek el, midőn a népnek különösen lelkére akartak beszélni, pl. bűnbánatra intés, kereszthirdetés sat. alkalmával.

A *szentek tisztelete* oly nagy terjedelmet nyert, hogy a mellett istenről és Jézusról majdnem egészen megfeledkeztek. Minden foglalkozásnak és kornak megvolt a maga szentje; ezekhez folyamodtak a hivek minden ügyes-bajos dolgaikban, szerencsétlenségeikben; különben is a szentképek és ereklyék helyettesitették a gyakorló orvosokat. A pogánykori babonák maradványaiból [1]), a szentekre, angyalokra és ördögökre vonatkozó hitből új, *pogány-keresztyén hitregéket* költöttek. A *népköltészet* dúsan termelte azon legendákat, mondákat és regéket, melyekben a főszerep többnyire az ördögnek jutott, kit a nép humora igyekezett nevetségessé tenni s a kifejlés végén rendesen kelepcébe juttatott. A nép gúnyolódási hajlama a szent dolgokat sem kimélte; a *bolondok ünnepén* [2]) és a *szamár ünnepén* [3]) a szent helyekből és vallásos szertartásokból egész botrányba csapó gúnyt űzött. A pápák és püspökök ezen pogánykori ünnepélyekre emlékeztető mulatságok ellen eleget küzdöttek; de kevés eredménynyel, mivel az alsóbb papság a néppel együtt örült, ha a kanonok szerénti élet egyenes útjáról rövid időre letérhetett. A húsvéti ünnepek szent örömeit is sokféle tréfával és bohozattal tette a nép változatossá (*risus paschalis*). A zsinatok, hosszas küzdelem után, ezen ferdeségeknek az által szabtak határt, hogy az ilyen fajta mulatságokat együvé foglalva, a nagy böjtöt megelőző napokra tették át (*Carneval*, Fasching, az ilyen bolondságok jelölésére nincs a magyarnak saját szava).

A *Mária cultus* új ünnepekkel gyarapodott. Damiani Péter beszédeiben azt vitatta, hogy az égen és földön minden hatalom Máriára ruháztatott át; ezen alapon, az ő kezdeményezésére, a zárdákban a szombat napot Mária tiszteletére szentelték *(Officium S. Virginis)*. De itt még nem állapodtak meg; miután Paschasius Radbertus (corveyi apát, mgh. 870 körül) azt vitatta [4]), hogy az istennek anyja fia szülése által sem vesztette el szüzeséget és hogy ő már anyja méhében meg volt szentelve: nehány lyoni kanonok ezen gondolatot tovább fejtette, *Mária szeplőtlen fogantatásának* tanáig jutott s ennek tiszteletére *ünnepet* kezdett tartani (dec. 8. 1140 körül; festum immaculatae conceptionis beatae Virginis). Szent Bernát és több komolyan gondolkodó hittudós ezen ujitás ellen tiltakozott és igy ezen ünnepnek és tannak általános érvényre emelését még egy ideig meggátolta. Ugyancsak a Mária cultusra irányult figyelem inditotta meg az *olvasóval* (= rosarium) való gépies *imádkozási módot* is [5]). Minden szentek ünnepéhez a clugnyi szerzetesek *Minden lelkek ünnepét* csatolták (nov. 2.), hogy ezen napon a tisztitó tűzben szenvedő lelkekért könyörögjenek.

Miután az isteni kegyelem közvetitésére a szentek serege sem volt elégséges, az *ereklyék* segélyét is igénybe vették, mégpedig oly lázas sietséggel, hogy az igazi ereklyék után a valószinűekhez, s midőn ezekből is kifogytak, a képtelenségekhez folyamodtak [6]).

A szent cselekvényekből lassanként *szentségek* lettek, s azokat nemcsak az isteni kegyelem jelképeinek, hanem eszközeinek is kezdették tartani. Számuk előbb ingadozó volt (Damiani tizenkettőt vett fel), de utóbb főleg Lombardus Péter tekintélye [7]) után olyan hét szentségben állapodott meg az egyház, hogy azok az életnek minden fontosabb mozzanatát megszenteljék. A gyermekek késő *megkeresztelését* az egyház elnézte; de a bérmálatlan gyermekeket nem bocsátotta az úrasztalához (a 12. század óta). A IV. lateranumi zsinat (1215.) az *átváltozás dogmáját* szentesitette. Az egyház a népet a *kehely élvezésétől* még korábban (a 12. század óta) meg kezdette fosztani, de a cultusnak ezen új, papuralmi irányu alakja még nem volt általánosan elterjedve. Ezen jogcsonkitást a *concomitantia* tanával igazolták, mely szerént a testben a vér is benne van. A 10. században még a pápák a házasságtörést az *elválásra* elegendő jogi alapnak tekintették; de miután ez is szentség lett, a *házasság felbonthatlansága* is kimondatott. III. Ince még a kettős házasságtörés után sem engedte meg az elválást; ugyanő a *házassági akadályokat* a vérrokonság és sógorság negyedik fokozatára szállitotta le.

Egyházi költészet. A latin hymnus és sequentia (= a Halleluják követő karének) költészet virágkora megkezdődött; a római egyház hatalmának emelkedése hozta meg azt. *Odo*, clugnyi apát (l. a 111. c.) és Róbert. francia király [8]) a fejlődésnek még csak kezdetén állanak. *Damiani Péter* a paradicsom örömeit élénk képzelemmel és ragyogó szinekkel festette. *Abaelard* lelke fájdalmait az ó-szövetség tragikus hőseivel megható elegiai hangon mondatta el. *Clairvauxi Bernát* dalait a keresztyén stoikus megnyugvásnak egy neme hatja át [9]). *Celano* Tamás (mgh. 1260.) az utolsó itéletet megrenditő szinekkel ecsetelte [10]). *Jacoponus* (Jacoponi da Todi; mgh. 1306.) a fia keresztje alatt kesergő Máriának panaszait szivreható dalba foglalta [11]).

Egyházi zene. Ezen időben a Gergelyféle *cantus firmus* hanyatlani kezdett. A felelgető énekeknek ezen rendszere a sok másolás folytán sokat vesztett eredeti szépségéből. Az egyhangu éneket lassanként a *kéthangu* váltotta fel (*cantus firmus* és *discantus*). Az *öszhangzatnak* bizonyos szabályai fejlődtek ki; e téren is nagy érdemet szerzett *Odo*, clugnyi apát. A korábbi, célszerütlen *hangjegyek* (melyek betükből és hangsuly-jegyekből voltak összeállitva) helyett *Arezzoi Guido* (1000—50) a ma is gyakorlatban levő hangjegyeket találta fel, mely lehetővé tette, hogy a *cantus* mellé a *discantust* is leirják (contrapunctum). A *hangmértéket* a cölni *Franco* találta fel (1200 körül). Az *orgona* már általánosan el volt terjedve.

Egyházi épitészet. A 10. század átmenetet képez az ó-keresztyén épitészeti módtól a *románhoz*, mely a 11. században lépett fel határozattabban s a 12. században érte el virágzását [12]). Azon hit, hogy az ezredik évben világ-vége lesz, sok vagyont juttatott az egyház birtokába; de a rettegett veszély elmaradt, s az ezérti hála számos templom épitésében nyilvánult. A *román stylus* az ó-keresztyén basilikát (l. 62. c.) vette alapúl, de azon különbséggel, hogy a szentélyt meghosszabbitotta, a kereszthajót annyira kijebb tolta, hogy e *két fő* és a többinél jóval magasabban emelkedő *hajó latin keresztet* (+) képezett; továbbá a hajók befedésére a *félkörü keresztboltozatot* alkalmazta, mely által a templom belseje tagoltabbá és elevenebbé vált, a hajókat elválasztó *oszlopok helyét*, az azok felett emelkedő tömör s csak keskeny, félkörives ablakok által áttört falak miatt, erős *pillérek* foglalták el. A *félköriv* nemcsak az épület szerves részeinél, hanem a diszitményeknél is uralkodó lett; az egyes kiválóbb részek (kapufél, pillér-fejezet, sat.) gazdag állat, növény, arabeszk, képzeleti és torzalak diszitményt nyertek. A *torony* a templommal szerves összefüggésbe hozatott (a fő hajó bejárata felett egy vagy a mellett kettő, vagy a kar

két oldalán kettő, néha a négyzet felett is egy, ritkábban négy torony és egy kúp) s néha a négyzet fölé *kúp* emeltetett.

A román stylus legszebb remekei: *Olaszországban*, Velencében, a *s. Marco* (976—1071); *Franciaországban*, Caenben a *s. Etienne* (1066—77); *Angliában*, Canterburyben a székesegyház (1174 után); *Németországon* a mainzi (978—1293), a wormsi és speieri (mindkettő a 12. századból); *Magyarországon* a pécsi (12. sz. végén és 13. sz. elején), a lébényi (Mosonm., 13. sz.), a jáki (Vasm., 1256. szenteltetett fel), a kis-bényi (Esztergomm., a 1217), gyula-fehérvári (Erdély, a 13. sz. közepe után) sat. [13]).

A román stylus mellett a 12. században a *csúcsives stylus* is fejlődni kezdett; de virágzását csak a 13. és 14. században érte el [14]). Ezen stylus a románnak önálló ága, de fejlődésével új szellem és új törvény emelkedett érvényre, mely az e fajta remekműveket teljesen áthatja, tökélyesebb tagokra osztja, ezeket viszont szervesebb egészszé foglalja össze s az egészre valami mysticus, álomszerü, csodás bájt áraszt. E remekek a hierarchiai diadalának óriási emlékei; némelyiknek épitése több századig tartott, s mivel akkor már a hierarchia hatalma alkonyodni kezdett, befejezetlen maradt, annak bizonyságául, hogy azon eszméktől, melyek e műveket teremtették, a hivők figyelme másfelé fordult. Ezen templomoknak, mint a *római hitrendszer kővé vált mysteriumainak* és *symbolumainak* a volt a hivatásuk, hogy *láthatóan* hirdessék istennek igéjét, melyet isten szolgái *érthetően* hirdetni már ugy is rég megszüntek.

Az *alap* a csucsives stylusnál is ugyanaz, mely a románnál, de az eddig alkalmazott félkörivü keresztboltozatot, melynek magassága csak korlátolt lehetett s a kifelé nyomás legyőzésére nagyon tömör falakat kivánt, a *csúcsives boltozat* váltja fel, mely minden távolság befedésére, minden magasság elérésére alkalmas s e mellett a tömör, nehézkes falakat is nélkülözheti. A csúcsivet az arabok Spanyolországban és Keleten már jóval előbb alkalmazták, de inkább csak diszitményül; mig a csúcsives templomoknál a csúcsiv szervi jelentőségét nyert. Itt a tömör falak helyét sugár, tagolt *pillérek* foglalják el, ezekből emelkedik fel és borul össze a gazdag gerinc-hálózatos *boltozat*, melynek kezdő pontjaihoz egyszerü vagy ives *támok* támaszkodnak vagy hajlanak. A pillérek közeit könnyü fal és *óriási ablakok* töltötték be; ezen utóbbiak nyilásait kisebb, párhuzamos mezőkre osztották a *kővállasztékok*, melyek azután az ablak-iv közti területen szabályos alakokat képező *mérművé* fonódtak össze. Gazdag virág- és levéldiszitményekkel, az állat-világból kölcsönzött jelvényekkel, a történet köréből vett alakokkal

elevenitették meg a pilléreket és támokat. A csúcsives templom, részeiben és egészében, légi könnyüséggel *ég felé törekedni* látszik. Az ég felé törekvés gondolata a szédítő magasba felnyúló, fokozatosan karcsuló *toronyban* ennek áttört, sugár *gúla* tetőzetében s az ezt bezáró *rózsa-csokorban* van legfeltünőbben kifejezve.

A csúcsives templomok remekei közül kiválnak: *Franciaországban* a parisi Notre-Dame (1163—1360 körül); *Németországon* a marburgi sz. Erzsébet (1235—83), a cölni (1248. tétetett le alapja), strassburgi (13. sz. kezdetett) székesegyházak, a bécsi sz. István (1326—1519); *Angliában* a londoni Westminster (1247 óta); *Olaszországban* a milanoi székesegyház (1300—1500 körül); *Hazánkban* a kassai sz. Erzsébet (14. 15. sz.), a soproni (1482—89), a kolozsvári sz. Mihály (1392—1422), a brassói (1385—1425) sat. [15]).

Az ó-keresztyén egyház által elhanyagolt *szobrászat* ezen időben ujra emelkedni kezdett. A *román szobrászat* az ó-kori remek művek tökélyének elérésére, egyéni alakitásra, a testi és lelki életnek hű kifejezésére törekedett ugyan, de a korábbi szobrászat merevségétől és nyerseségétől nem tudott egészen megszabadulni, s midőn a cselekvényt nagyon élénken igyekezett visszatükröztetni, alakjainak gyakran mosolyra inditó ferde állást adott. A *csúcsives korszak szobrászai* előbb, a templomnak ég felé törekvő jelleméhez alkalmazkodva, szobraiknak nyulánk, merev oszlopszerü alakot kölcsönöztek; később ezen merevség helyét elevenség s bizonyos ábrándos hangulat váltotta fel és a szobrok a lelki élet mozzanatainak megfelelő, természetesebb kifejezést nyertek. — *Németországon* az ugynevezett *szász iskolának* (a 12. században és 13. elején) számos ismeretlen nevü mestere sok becses emléket hagyott az utókorra a hildesheimi, halberstadti, freibergi, wechselbergi és más templomokon). *Olaszországban Pisai Miklós* (Micola Pisano, 1204—1274) műveinél határozattan azon törekvés mutatkozik, hogy az ó-keresztyén hagyományokkal szakitva, az ó-kori remek mintákhoz és motivumokhoz térjen vissza. Alakjain élet, nemesség, méltóság ömlik el, de mivel az ó-keresztyén iránytól egészen szabadulni nem tud, alakjai és azon gondolatok közt, melyeket kifejezni igyekszik, nincsen meg a kellő egység, összhangzat [16]). — *Hazánkban* ezen időből szobor kevés, dombormű több maradt fenn, de ezek sem sok művészi érzékről tanuskodnak (legjobbak a pozsonyi, sopronyi és kassai templomoknál fordulnak elé). Talán a szomszéd keleti egyháznak, mely a szobrokat nem tűri, befolyása okozta, hogy ezen a téren még ekkor számbavehető haladás nem történt; mig a 14. század óta szob-

rászainknak egész sora (még ércöntő is), de műveiknek csak töredéke, vagy emléke maradt fenn.

A csúcsives stylus felléptével a *fa-faragás művészete* is nagyon elterjedt és a tökély magas fokát érte el. A művészet ezen neme főleg a szárnyas oltároknál alkalmaztatott, melyek a szent történetekből vett egész jeleneteket féldombormüben ábrázolták. Ilyenek *hazánkban*, a szepességi templomokban (Lőcsén, Bártfán, Kassán sat.) szép számmal maradtak fenn. Hasonló művészi faragványokkal készültek a szentély székei, az olvasó támok sat. [17]).

Az *ötvösség* mind a román mind a csúcsives korszakban a többi művészetekkel párhuzamoson fejlődött s a templomoknak művészi eszközökkel való felszerelésében tekintélyes részt vett. Ezen körbe tartoztak az érc keresztelő medencék, ereklyetartók és mutatók, kelyhek, tányérok, olajos edények, keresztek, pásztorbotok, füstölők, gyergyatartók, szentségmutatók sat. A művészet ezen ágában hazánk szépen van képviselve, főleg sodronymű-zománc (= *magyar-erdélyi zománc*) készitményeivel, melyek az ötvös művészetnek egy egészen külön faját képezik [18]).

A *festészetben* az olaszok a byzanciakat, a németek az olaszokat követték. A 13. század elején Pisában és Sienában a *sz. Lukács* nevü festő-iskola alakult, mely a byzanci merevséget kerülni törekedett s alakjaiba több életet, melegséget és természetességet öntött. Legnagyobb mesterük volt *Sienai Guido* (1221 körül) és *Pisai Giunta* (1236 körül). — *Hazánkban* a falfestészet oly általánosan elterjedt, hogy még a falusi kápolnák falait is ilyenekkel diszitették. Ezek közül igen sokat a századok mészréteg alól csak a legujabb időben hoztak ujra napfényre [19]). Az *üvegfestészetnek* nagyon kezdetleges módja a 11. században alkalmaztatott legelőbb Bajorországban (az első a tegernseei zárdánál), azután folyvást tökélyesitve egész Nyugoton elterjedt [20]).

1) A varázslatokban, talizmánokban, álomfejtésben, előjelekben, boszorkányokban sat. vetett hit, erősebben fogva tartotta a keresztyén társadalom minden osztályát, mint egykor a pogányokat.

2) Festum stultorum vagy Hypodiaconorum; ez a pogány Saturnaliák maradványa; december hó utólján kezdődött és rendesen karácsontól Epiphaneia utáni vasárnapig tartott. Ezen időre egy bolond püspököt választottak, azt a legnagyobb esztelenségek közt a templomban felszentelték; e közben az álruhába öltözött, minden rendü, nemü és koru ünneplők aljas dalok éneklése közben még aljasabb táncra kerekedtek. Ezen, minden erkölcsiségnek és tisztességnek hátat forditó mulatságok ellen az első tiltó rendeletet Péter bibornok és pápai követ küldötte meg Odo parisi püspöknek, 1198.; később III. Ince (Decr. Greg. L. III. Tit. I. cap. 12.) is adott ki rendeletet, melyet még sok más követett, de kevés sikerrel.

3) Két szamár-ünnep volt: egyiket karácsonban azon szamár tiszteletére tartották, melyen Jézus Jerusalembe bevonult; a másikat pedig juniusban azon szamár emlékére, melyen Mária a gyermek Jézussal Egyiptomba menekült. Ezen alkalommal, a többi bolondság közt, egy szamarat megtanitottak térdelni, azután felöltöztették papi jelvényes ruhákba, bevezették a templomba az oltár elé, ott misét olvastak és az Amen helyett a szamár orditását (iá) utánozták sat.

4) De partu virginis.

5) Damiani P. mint különösséget emliti (Opusc. 33. cap. 3.), hogy egy szerzetes Máriát (Luk. 1. 28. alapján) naponta ekként üdvözölte: Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus (közli Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 472. l.).

6) Több példányban megvolt: Keresztelő János koponyája, Krisztus varratlan ruhája sat. A hivek gyönyörködhettek Noé szakállának egy fürtjében; Jézusnak egy gyermekkori fogában; Mária tejében; azon szamárnak hulladékában, melyen Jézus Jerusalembe bevonult; azon szemétdomb maradványában, melyen Job ült; azon földben, melyből Ádám teremtetett sat. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 460—64. l.

7) Sententiarum lib. IV. dist. 1—42.

8) A „Veni sancte Spiritus et emitte" kezdetü dal szerzője.

9) Nil tuum dixeris, quod potes perdere!
Quod mundus tribuit, intendit rapere,
Superna cogita, cor sit in aethere:
Felix, qui poterit mundum contemnere.

10) Dies irae, dies illa.
Solvet saeclum in favilla.

11) Stabat mater dolorosa cet.
V. ö. Carriere, Die Kunst cet. (Leipzig, 1868.) III. k. 2. r. 258—66. l. Scherr, Gesch. der Literatur (4. kiad. Stuttgart, 1872.) I. k. 155. l.

12) Hazánkban a 12. század végén kezdődik és a 13. század közepén túl terjed.

13) Henszlmann (l. 62. c. 1. j.) i. m. 59—73., 94—103., 105—10., 122—23., 81—88. l. — Lübke, i. m. 250—376. l. Kugler, i. m. I. k. 351—580. l.

14) Franciaországban a 13., Németországon a 14., hazánkban a 15. században érte el fénypontját.

15) Henszlmann, Magyarország csúcsives stylü műemlékei (Budapest, 1880.). — Lübke, i. m. 377—502. l. — Kugler, i. m. II. k. 1—228. l. — Ipolyi, Magyar műtörténelmi tanulmányai (Bpest, 1873.), 1—62. l.

16) V. ö. Kugler, i. m. I. k. 560—62. l.

17) Ipolyi A., Műtörténelmi tanulmányai, 66—215. l. — Czobor Béla, A középkori egyházi művészet (Bpest, 1875.), 60. 64. 81. 82. 95. 117. 126. 130. 135. 136. 167. l.

18) Ipolyi, i. m. 261—404. l. — Czobor, i. m. 149. 153. 155. 156. 157. 158. 159. 163. 168. 175. l.

19) Romer F. F., Régi falképek Magyarországon (Bpest, 1874.). — Ipolyi, i. m. 222—257. l. — Czobor, i. m. 106—111. l. Legrégibb falfestvény

a veszprémi Gizella kápolnában a 12. vagy 13. századból való s a 12 apostolt ábrázolja.

20) A képző művészetekre nézve l. Kugler, i. m. I. k. 351—580. l. II. k. 1—228. l. is.

III. Zárdaügy és szerzetes rendek.

A kor általános romlottsága mellett is igen sokan menekültek a világ bajai és örömei elől a zárdák komor falai mögé, hogy ott istennek szenteljék életüket. A zárdaügy virágzása tetőpontját érte el. Számos szerzetes rend keletkezett; ezek részint a meglevő, de hanyatlásnak indult szerzetes rendekkel ellentétes irányt követtek, részint azoknak reformált ágai voltak. A szerzetesek képezték a pápaságnak állandó hadseregét, ezeknek segélyével valósithatta meg VII. Gergely messzeható terveit. A szerzetek apátai pápai felmentés és fejedelmi hűbér alapján gyakran püspöki jogokat gyakoroltak. A nép is több hajlamot érzett a szerzetesek, mint a világi papok iránt, mivel ők képviselték az egyháznak népszerűbb elemét. A 10. század óta a szerzeteseket *külön egyházi rendnek* (ordo religiosorum) tekintették. A zárdák szervezetébe *ujabb elemek* vétettek fel; nevezetesen egyes világiak magukat és vagyonukat valamely szerzetnek szolgálatára szentelték (= *donati, oblati);* a zárdák világi ügyeit *világi testvérek (fratres conversi)* intézték, mig a tulajdonképeni lelkészi felavatásban részesült szerzetesek *atyáknak (patres)* neveztettek; sőt voltak *tiszteletbeli szerzetesek* is *(fratres conscripti, confratres)* [1]). A szerzetes rendek egymástól ruházat és más külsőségek által is különböztek. A világi papság és szerzetesség közt nem a legkeresztyénibb egyetértés uralkodott, mivel a népszerű és kiváltságos szerzetesek lelkészi működése a parochiák jövedelmét tetemesen csökkentette. Most már nemcsak a vadonok magányaiban, hanem a világi foglalkozástól zajos városokban is épitettek zárdákat. A szerzeteknek gyorsan növekedő gazdagsága, a szerzetesek szegénységi fogadalmával merő ellentétben állott; ehez járult még azon fonákság is, hogy gyakran a fejedelmek a zárdákat világiaknak adományozták, kik aztán, mint apátok, egész háztartásukkal a zárdákban laktak s a szerzeteseknek nem a legépületesebb példát adtak. Igy lassanként az *erkölcstelenség a zárdákba* is behatolt; volt olyan zárda, melyben minden szerzetes ágyast tartott; a kézi munkával felhagytak; a henye élet számtalan bűn forrásává vált; többet törődtek a paterek és fraterek gyomrukkal, mint istennel sat.

A sok örök és szigoru fogadalmat követő szerzetes rendek mellett olyan férfi és női *szabad egyesületek* is keletkeztek, melyeknek

tagjai örök és szigoru fogadalom kötelezettsége, a világtól való teljes visszavonulás nélkül, a szeretet munkáinak gyakorlására és épületes élet folytatására vállalkoztak; sőt előfordult az az eset is, hogy *szerzetesek és apácák* elkülönitve, de *egy fedél alatt* laktak (monasterium duplex). Az ilyen gyanus állapotból nem egyszer botrányos események fejlődtek ki. Ilyen s ehez hasonló dolgok és a különféle szerzeteknek sokfelé eltérő iránya III. Incét arra inditotta, hogy ujabb szerzetes rendek alapitását megtiltsa.

Az általános zárdai fegyelmetlenség és erkölcsi romlottság a szigoru *Benedek-rendet* sem hagyta egészen érintetlenül. Ezen kedvezőtlen tapasztalat ösztönözte *Berno* grófot (mgh. 928.), két burgundi zárda apátját, arra, hogy az alatta levő szerzetesek közt a régi szigoru fegyelmet ujra életre keltse. Ezen tiszteletreméltó apátot *Vilmos*, Aquitania hercege felszólitotta, hogy hasonló szigoru fegyelemmel alapitson egy új zárdát. Igy jött létre a *clugnyi zárda* (910. Clugniacum) Burgundban, melyet az alapitó a pápa közvetlen felügyelete alá helyezett. Berno utóda, *Odo* (928—942) a zárda szabályait még szigorubbá tette, hogy igy a tagokban a folytonos, gépies szellemi gyakorlatok [2]) által az egyéni megsemmisüljön, a zárda közszelleme teljesen kifejtessék. Ő és *Odilo* (994—1049) a clugnyi zárda tekintélyét és befolyását oly magas fokra emelte, hogy Franciaországnak legtöbb zárdája részint önként, részint patronusai befolyására a clugnyihoz csatlakozott s annak szabályait és kormányzatát fogadta el. Igy jött létre a *clugnyi congregatio* (Benedek-rendiek), mely a 12. században Franciaországban s a szomszéd országokban közel 2000 zárdát foglalt magában. Befolyásukat a fényes cultus, az ifjuság oktatása s a tudományok ápolása hosszu időre biztositotta. A congregatio élén a *clugnyi apát* állott, kit a szerzetesek választottak. Ő nevezte ki saját szerzetesei közül a zárdák *perjeleit* (prior), kik évenként Clugnyban összegyültek s mint *főkáptalan* a főfelügyeletet és törvényhozást gyakorolták [3]).

(A 11. század végén *Olaszországban* a szerzetesi asketismus és mysticismus ujra feléledt. *Romualdos* (a ravennai hercegi családból; mgh. 1027.) az Apennini hegységben, *Camaldoliban* (Campus Maldoli) egy remete-telepet alapitott (1018.), mely később a *camalduli szerzetes rendnek* központja lett. A florenci *Gualbert* (mgh. 1093.) ugyanazon hegységben (Vallis umbrosa) egy remeteséget rendezett be, melyből (1038.) a *Vallombrosa* nevü *remete-rend* fejlődött ki [4]). Mindkét rend tagjai nemcsak a világról, társalgásról és szellemi élvezetről való lemondás, hanem még önsanyargatás által is igyekeztek a keresztyéni tökélyt (akkor igy értelmezték) elérni. — A *németországi*

zárdák reformatioját *Vilmos* apát inditotta meg, ki *Hirschauban* a clugnyihoz hasonló *congregatiot* alapitott (1069. congr. Hirsaugiensis).

A cölni *Bruno*, rheimsi kanonok, a káptalani tanoda igazgatója, egy tudományos férfiu, saját érsekének, Manassenak [5]) botrányos életén felindulván, több rokongondolkodásu társával a bűnös világból *Grenoble* mellett egy vad sziklás zugba vonult vissza; itt kunyhókat épitettek s telepüket *Chartreusenek* nevezték el (1084 körül) [6]). Itt éltek a világtól elzárkozva, örökös hallgatásban, nyomorultúl ruházkodva, kenyérrel, vizzel és nyers zöldséggel táplálkozva; tanulmányozás, ima és szemlélődés közt osztották meg idejüket; kéziratok lemásolásával a tudománynak jó szolgálatot tettek. Igen sokáig, a legszükségesebb tápszerek kivételével, semminemű ajándékot el nem fogadtak; a későbbi gazdag ajándékokat templomaik diszitésére forditották. Igy alakult meg a *carthausi rend* és terjedt el más országokban is.

A zárdai életnek egy másik jeles reformátora *Robert* szerzetes volt, ki társai kényelmes életmódján és fegyelmetlenségén megbotránkozva, *Citeauxban* (Dijon mellett, *Cistercium*, nevét az ott található sok forrástól nyerte; 1098.) rokongondolkozásu társaival egy zárdát alapitott. Az igy keletkezett *cistercita-rend* a legszigorubb önmegtartóztatást követte, a pompát a templom külsejében és belsejében mellőzte, a megyés püspökök felügyeleti jogát, amennyiben a rend alkotmányával nem ellenkezett, elismerte; a lelkipásztorkodást munkakörébe nem vette fel. Ilyen szervezetével a clugnyi rendnek hatalmas vetélytársává lett. A Benedek-rend fekete viseletét is fehérrel váltotta fel. *Alkotmánya* a clugnyiéval annyiban egyezett, hogy a congregatio élén itt is a *citeauxi apát* állott, de a főkormányt az évenként összegyülő *főkáptalan* vezette s később a négy főtelep apátja a citeauxival egyenlő állást nyert. Ezen rendnek elterjedésére, hatalmának és befolyásának emelkedésére igen sokat tett *sz. Bernát* (l. 100. c. és 3. j.), ki, mint a citeauxi szerzet által alapitott *clairvauxi* (clara vallis) *zárda apátja* (1115.), élő szóval és irásban, tanácscsal és tettel korára nagy befolyást gyakorolt. Bernát a világi tudományt megvetette és egyedül az egyház tana iránt lelkesült; a papuralmat védelmébe vette, de annak visszaéléseit elitélte; a fejedelmek és népek közt kitört viszályt, mint békebiró, többször megszüntette. A clairvauxi zárda utóbb az apát tiszteletére *Bernát* nevet viselő *zárdák* anyjává lett. — A citeauxi rend a 13. században már 2000 férfi és 3000 női zárdát számlált, s a clugnyi rendet nemcsak alázatosság és világmegvetés, hanem gazdagság és függetlenség tekintetében is jóval felülmúlta.

A *premontréi rend* alapitója, *Norbert* előbb cölni kanonok és V. Henriknek udvari papja volt; ő azonban a fényes udvartól s annak világi örömeitől megválva, több éven át, mint bűnbánathirdető járta be az országokat; majd nehány rokongondolkozásu társával *Prémontré* (Praemonstratum, Laon közelében) zordon völgyébe vonult s ekként a premontréi rendnek alapját letette (1120.). Magdeburgi érsekké elválasztása után is egyszerü és szigoru életet élt s az általa alapitott szerzet terjesztésén sokat fáradozott (mgh. 1134.). Ezen rend vezette a *Vendeket* Krisztus egyházába, de midőn ezt tette, nemzetiségüket is megsemmisitette; és igy nemcsak a papuralmat, hanem a germanismust is szolgálta.

A *karmeliták rendjét* a calabrai *Berthold* több zarándok társával alapitotta. Ők a *Karmel* hegyen egy zárda romjai közt telepedtek le (1156.) s a jeruzsálemi latin patriarchától (1204.) szigoru remete-szabályokat nyertek. Igy éltek azon helyen, hol állitólag egykor Illés propheta tartózkodott, addig, mig az arabok súlyos igája alól Cyprusba menekültek. Innen terjedt el ezen rend Európa nagy részébe (1240 óta). (Új telepeiken a karmeliták mint kolduló-szerzet léptek fel, eredetüket egyenesen Illés prophetához kötötték, sz. Máriából karmelita apácát alkottak s magukat a *karmelhegyi szüz Mária testvéreinek* nevezték. Azzal ámitották az együgyü hivőket, hogy az istennek anyja egyik főnöküket saját felső öltönyével ajándékozta meg és meghagyta, hogy a rend tagjai is ilyent viseljenek, egyszersmind azt igérte, hogy az, ki ilyen öltözetben hal meg, nem fog a tisztitó tüzbe jutni.)

Olyan szerzetes rendek is alakultak, melyek valamely üdvös gyakorlati cél elérésén fáradoztak. Ilyen volt a *keresztes szerzetesek* (Ordo s. Trinitatis de redemptione captivorum) *rendje*, melyet két remete, *Matha János* (előbb parisi theologus) és *Valois Felix* alapitott (1198.) s melyet III. Ince a keresztyén foglyok kiváltására szükséges dij összegyüjtésével bizott meg. (Az igy megalakult rend már 1200. számos keresztyén fogolynak szerezte vissza szabadságát. E rend különösen az érdekelt déli országokban terjedt el; a férfi zárdák mellett női zárdák is keletkeztek; az egész rendnek központja *Cerffroi* lett (a meauxi megyében), itt volt a főnöknek és a perjelek káptalanának székhelye.

A *humiliaták társulata* a 11. században keletkezett, s tagjai a zárdai és világi élet közt a közép úton haladtak. A számüzött lombardi iparosok (többnyire gyapotszövők) a megélhetés és a vallásosság ápolása szempontjából társulattá alakultak, vagyonközösségben éltek s

a kegyesség fejlesztését is felvették munkakörükbe. Később ezen társulat egész Lombardiában elterjedt s tagjai közé szerzeteseket és világi papokat is vett fel. III. Ince a Benedek-rend szabályainak követésére kötelezte a tagokat; a rend élén (1246 óta) egy *nagy mester* állott (midőn e társulat minden szerzetesi jellegét elvesztette, V. Pius által eltöröltetett 1571.) [7]).

Ezen időszakban *Magyarországon* legelőbb a *Benedek-rend* telepedett meg (Pannonhalmán, 1000 körül); azután a *cisterciták* (cikádori zárda 1142.), *premontreiek* (N.-Váradon, 1130.). *carthausiak* (erchi zárda, 1241 előtt) és *carmeliták* (Pécsen, 1200 körül) kezdtek működni.)

1) I. Konrád király a sz. galleni, II. Henrik a clugnyi szerzetnek volt tiszteletbeli tagja. Ehez hasonló példák azon kor szerzeteinek tiszteletreméltó volta és nagy tekintélye mellett bizonyitnak.

2) Ulrich szerzetestől (1070 körül) Antiquiores consvetudines Cluniacensis monasterii lib. III; L. II. c. 3. a megtörhetlen hallgatásról a templomban, a hálóban, ebédlőben és konyhán; c. 4. a jelbeszédről.

3) Monographiák: Lorain, L' abbaye de Cluny (Paris, 1838.). Champly, Histoire de l' abbaye de Cluny (Macon, 1866.).

4) Ezen rend vett fel legelsőbben világi testvéreket, hogy a tulajdonképeni testvérek a szigorú zárdai szabályokat annál pontosabban megtarthassák.

5) Manassét eléggé jellemzi ezen nyilatkozata: „A rheimsi érsekség szép volna, ha a javadalom élvezéseért nem kellene misét mondani."

6) Brunot egykori tanitványa, II. Orban Rómába hivta, de az ottani élettel nem tudott megbarátkozni, Calabriába vonult s ott egy új carthausi zárdát alapitott (mgh. 1101.).

7) A szerzetes rendek történelmét tárgyaló főbb művek: Helyot, Histoire des ordres monastiques et militaires (8 köt. Paris, 1714. ujabb 1792.). — Crome, Pragmatische Gesch. der Mönchsorden (10 köt. Leipzig, 1774—83). — Döring. Gesch. der Mönchsorden (2 köt. Dresden, 1828.).

112. A lovagrendek.

(A lovagrendek is gyakorlati célok elérésére alakultak. Ezen intézmény alapja a hűbéri viszonyban található fel, mely szerént a főpapok is kötelesek voltak a hon védelmében fegyveresen részt venni. A papság és katonaság, azon kor felfogása szerént, nem volt összeférhetlen, kivált azon esetben, ha ezen két ellentétes elem egyesitése a vallás és egyház érdekében történt. Már pedig ezen szerzetes lovagok, mint a hit hősei, a keresztyénség érdekét szolgálták, a gyengéket védelmezték, a keresztyén erkölcs és szeretet munkáiban szorgalmatoskodtak és áldásos tevékenységük által a köztiszteletnek olyan magaslatára emelkedtek, hogy még akkor is, midőn a történelem szinpadáról már régen letüntek, az

utókor, működésük korára emlékezve, őket eszményi, a dicsőség fényében tündöklő lényeknek képzelte. Hogy utóbb a lovagság iparággá fajult s a bűn letörlesztése leghathatósabb eszközének tartatott, az nem az intézmény hibája, hanem az időé, mely semmit sem tart fenn eredeti tisztaságában s az eszményiről is kiméletlenül letörli a himport. A hierarchia, mely a fegyver használata ellen mindég tiltakozott, de azért maga is használta, ezen intézményt szentesitette és a hitetlenek ellen való harcot az isten előtt legkedveltebb áldozatok közé sorolta. A keresztes háboruk által teremtett *egyházi lovagrendek* azon kornak két legfontosabb törekvését, a szerzetességet és lovagságot egyesitették; hogy annál sikeresebben működhessenek, a szerzetes élet némely szabályait, nevezetesen a szigoru alárendeltséget, engedelmességet, szegénységet és szüzeséget átvették, hogy igy, a világnak minden kötelékétől szabadon, erejüket egészen hívatásuknak szentelhessék. A lovagrendek közül főleg három, a *János*, *templomos* és *német lovagrend* emelkedett történelmi fontosságra.)

A *János lovagrend* (Milites hospitalis s. Johannis Hierosolymitani) első alapitói *amalfii* (olasz) *kereskedők* voltak, kik a sz. földdel élénk kereskedelmi összeköttetésben állottak s Jerusalemben a 11. században (1048.) előbb egy *kórházat*, azután egy *szállót* alapitottak zarándokok számára. Eleinte az egész intézetet a kereskedők maguk vezették; később a már felvirágzott intézet tagjai (Gerhárd főnöksége alatt, 1099.) szerzetesi szabályokat nyertek és *Keresztelő sz. János ápoló testvéreknek* neveztettek. Majd, midőn a befolyt gazdag adományok a közszükségletet jóval felülmúlták, *Raymund du Puy* főnöksége alatt, a beteg-ápolás és vendég-látás kötelessége mellé a zarándokok védelmét és a hitetlenek elleni harcot is felvették (1118—30.). Ettől fogva a szerzet *János lovagrend* néven szerepelt; ismertető jelmezül *fekete* köpenyt viselt *fehér* kereszttel. Midőn az arabok által a szent földről kiszoríttattak, előbb Cyprusban telepedtek le (cyprusi lovagok); ezen sziget elvesztése után Rhodus szigetére vonultak (1310. rhodusi lovagok); ezen birtokukból is kiüzetvén, V. Károly császártól Tripolist (Afrika), Malta és Gozzo szigetét nyerték (1530.), oly feltétel alatt, hogy a hitetlenek elleni harcot tovább is folytassák[1]).

A *templomos rendet* (Pauperes commilitones Christi templique Salomonis) *Payensi Hugo* kilenc francia lovaggal alapitotta. Ugyanis ők a jerusalemi patriarchának a szerzetesi és lovagi fogadalmat letették (1118.) s a zarándokok védelmére vállalkoztak. Nevüket lakásuktól nyerték, mely állitólag Salamon temploma közelében volt[2]). Jelmezül *fehér* köpenyt viseltek *veres* kereszttel. Sz. Bernát közbenjárására a

a rend a *troyesi zsinaton* (1228.) pápai megerősitést nyert s egész Nyugot elismerését kivivta. Ettőlfogva gyorsan emelkedett, de a mérhetlen gazdagság és nagy hatalom a fegyelmetlenségnek, erkölcstelenségnek és telhetetlenségnek hintette el magvait, s igy az egykori köztisztelet helyét a nem egészen igazolatlan ellenszenv váltotta fel. Midőn a keresztyének Palaestinát elvesztették (1291.), a templomosok előbb Cyprus szigetén telepedtek le; de nem sokára nyugoti birtokaikba vonultak, hol hatalmukat többször a püspökökkel és fejedelmekkel is éreztették. Végre *IV.* (Szép) *Fülep* francia király kivánságára (Franciaországban voltak legnagyobb számmal), ki a lovagok gazdagságát, hatalmát és előjogait kényelmetlennek találta, *V. Kelemen* pápa a bálványozással, kicsapongással, Krisztus-tagadással sat. vádolt rendet (1312. a viennei zsinaton) eltörölte. A rendnek legtöbb tagja elitéltetve, börtönbe vagy máglyára jutott. A rend utolsó nagy mestere, *Molay Jakab* is máglyán fejezte be életét (1314.)[3].

A *német lovagrend* (Equites Teutonici hospitalis s. Mariae Virginis Hierosolymitani) alapját *bremeni* és *lübecki kereskedők* tették le, midőn Accon ostroma alkalmával (1190.) egy kórházat alapítottak. Ezen intézetből fejlődött ki, a német fejedelmek gyámolitásával, a hatalmas lovagrend, mely tagjai sorába csak németeket vett fel. A német lovagok *fehér* köpenyen *fekete* keresztet viseltek. A renddé avattatás *Walpot Henrik* alatt ment végbe, ezen alkalommal vétetett fel a sz. Mária német lovagjai nevezet is. A német lovagrend a sz. föld elvesztése után a mai *Poroszországban* telepedett le, a föld népét a kardtestvérek segélyével a keresztyén vallás elfogadására kényszeritette és leigázta (1237.). Igy állott fenn gazdag birtokán a reformatioig, ekkor *Albert* nagymester a protestáns hitre tért át s a rendnek porosz területéből világi hercegség lett (1525.). Ezen esemény után a szomszéd országokban lakó lovagok új nagymestert választottak s a 19. századig fennmaradtak, midőn *Napoleon* ezen rendet eltörölte (1809.)[4].

Magyarországon mindhárom emlitett lovagrend tekintélyes állást foglalt el. A *János-lovagok* első társháza (convent) *Székesfehérvártt* alapittatott (12. század.); a *templomosok* II. Gejza alatt (1141—61) jöttek be s ugyancsak Székesfehérvártt telepedtek le legelsőbben; a *német lovagoknak* II. Endre (1211.) Erdély délkeleti határán a *Borza földet* (=Barcaság) engedte át s számos kiváltsággal ruházta fel, hogy ezek fejében az ország ezen határát védelmezzék; de ők kiváltságaikkal visszaélve s a szomszéd birtokosokon hatalmaskodva, sok zavart idéztek elé[5].

A lovagrendek tagjai *három osztályt* képeztek: a tulajdonképeni

lovagok (equites) hadi szolgálatot teljesitettek; a *papok* (sacerdotes) a lelkészi teendőket végezték; a *szolgáló testvérek* (fratres servientes) a betegeket ápolták, ezen kivül mint kézmüvesek és apródok szolgáltak. A rendbe előbb közrendüeket is felvettek, de utóbb csak nemeseket (t. i. a tulajdonképeni lovagok közé). A rend élén a *nagymester* (magister militiae) állott, kit a kormányzásban a lovagok és papok *káptalana* (= tanács) gyámolitott és ellenőrzött. E három rend képezte Keleten az egyháznak állandó hadseregét s midőn onnan kiszoríttattak, hatalom, gazdagság és pápai kiváltságok folytán oly hatalmas egyházi-nemes szövetséggé fejlődtek ki, hogy nemcsak a püspökökkel, hanem a fejedelmekkel is össze mertek tűzni.

(A hol az egyháznak világi fegyverekre volt szüksége, ott lovagrendek is alakultak. Igy Spanyolországban a mórok ellen több lovagrend keletkezett, melyek közt legnevezetesebb volt a *Calatrava rend.* Ezt a 12. század közepén egy cistercita apát alapitotta Calatrava határváros védelmére és III. Sándor erősitette meg (1164.). Déli Franciaországban, az albigensek ellen, a Domokos-rend vezetése alatt, a *Fratres de militia Jesu Christi* nevü rend alakult (1220.), mely később Felső-Olaszországban is elterjedt (= Ordo Militiae b. Mariae Virginis).)

1) 1800. az angolok elfoglalták Maltát s az egykor tekintélyes rend birtokait és jelentőségét lassanként elvesztette. Ma már egynehány palotára (Róma, Velence, Nápoly, Prága) szoritkozik minden birtokuk s több országban a tagság csak kitüntetésül szolgál. Falkenstein, Gesch. des Johanniter-Ordens (2. kiad. Zeitz, 1866—67). — Spencer-Northcote, Geschichte des Johanniter-Ordens, (angolból Studemund, Münster, 1874.).

2) II. Balduin király az első lovagoknak saját palotájában adott helyet s minthogy ez templomnak neveztetett, a rend későbbi házai is templom nevet nyertek.

3) Franciaországban 1307. a templomos rend minden tagja elfogatott s ellenük a vizsgálat megindittatott; ennek következtében 1310. 57 lovag máglyára ítéltetett. Lefoglalt birtokaik egy része a János lovagokra, egy része a fejedelmekre, egy része a pápára szállott. Michelet, Procès des Templiers (Paris, 1841.). — Wilcke, Gesch. des Tempelherrenordens (3 kötet. Leipzig, 1825—35., ujabban 1860.).

4) Az 1805. pozsonyi béke alkalmával I. Ferenc osztrák császár lett a rend nagymesterévé s élvezte az ezen méltósággal járó roppant jövedelmet; később is osztrák hercegek viselték a nagymesteri cimet. — Vojgt, Geschichte des deutschen Ritterordens (2 köt., Königsberg, 1857—59.).

5) Lányi, Magyar egyháztört., I. köt. 511—13. l.

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN ÉS TUDOMÁNY FEJLŐDÉSE.

113. A IX. század tudományos műveltsége.

A római egyházban, ezen időben csak a 9. és 11. században mutatkozott élénkebb tudományos tevékenység, míg a 10. században, mint a szellemi kimerültség, tudatlanság, műveletlenség, nyerseség és babonaság szakában, a tudományos fejlődés múltját és jövőjét összekötő vezérfonal majdnem egészen szétfoszlott. A N. Károly által meginditott tudományos műveltség az ő utódaira örökségként szállott, de ezen örökséget nem voltak képesek gyarapitni, hanem csak fogyasztani s igy szükségképen hanyatlásnak kellett beállani. Ezen állapot előidézésére nagy mértékben befolyt a N. Károly birodalmának felbomlása, a normannok és magyarok pusztitó hadjáratai. A keresztyén műveltségnek tűzhelyei, a *zárdaiskolák*[1]), főleg bibliai és a gyakorlati egyházi életre vonatkozó tanulmányokkal foglalkoztak s ezen munkásságukban az egyházi atyákra, főleg Augustinusra támaszkodtak. Ezen műveltségnek irányadó férfiai valami széles tudományos látó-körrel ugyan nem dicsekedhettek, de egyesek józan, beható gondolkodásmódjuknak oly sok jelét adták, hogy a tudományos hanyatlásnak ezen szakában a haladás barátjainak kebelébe biztos reményt önthettek a felől, hogy azon köd, mely az értelem világára készül borúlni, nem lesz tartós.

Azon jelesek közé, kik a keresztyén hit és élet elfajulása ellen küzdve, az uralkodó áramlattal szembeszállani mertek, azon jelesek közé tartozik *Claudius*, turini püspök (Spanyolországban szül., mgh. 840.), Augustinusnak nagy tisztelője, ki megbotránkozott a tiszta szellemi vallásnak durva anyagositásán; a képek tiszteletében a tiszta monotheismusnak pogány bálványozássá való elfajulását látta, a cultusban a legnagyobb egyszerüséget követelte s a kereszt tiszteletének szükségtelen voltát bizonyitgatta[2]). — *Agobard* (Spanyolországban 779. szül.) lyoni püspök (mgh. 841.), a birodalom oszthatlanságának makacs védője, a frank papság közt a nemzeti egyházi párt feje, a Kegyes Lajos elleni összeesküvés részesе[3]), a 9. századnak legfelvilágosodottabb gondolkodója, minden egyházi és világi babona ellen bátran kikelt; nevezetesen megtámadta azon balvéleményt, hogy az ember jégesőt és mennydörgést idézhetne elő, kárhoztatta a párbajt, mint istenitéletet,

a templomokban a képekkel való visszaélést; képtelenségnek tartotta (Fredegisus apáttal szemben), hogy a sz. lélek az apostoloknak nemcsak a gondolatokat, hanem a szókat is sugalmazta volna sat.[4]). — *Rabanus Magnentius Maurus*[5]), mainzi érsek (mgh. 856.), az egyházi atyák irásmagyarázatait összegyüjtötte, a gyakorlati theologia mezején nagy tevékenységet fejtett ki s a papságra vonatkozó művében kimondta, hogy a papság alapja, a bölcseség vége, a szentirás ismeretében áll és hogy az, ki a bölcseség ezen fokát eléri, egyszersmind a szeretet magaslatára emelkedik, mert igazi szeretet nélkül nincsen tökéletes tudás. — *Haymo*, halberstadti püspök, Rabanus barátja és tanulótársa (mgh. 853.), az ó-egyház emlékét felelevenitette. midőn Eusebius egyháztörténelmének latin forditásából kivonatot készitett[6]). — *Hincmar*, rheimsi érsek (mgh. 882.), a frank birodalomnak egyik leghatalmasabb egyházi feje, ki a fejedelmek-, pápák- és püspökökkel szemben a nemzeti egyháznak és érsekségének jogait erélyesen védelmezte; a hitvitákban (Gottschalk praedestinatioja ellen) is részt vett, de főleg az egyházjog és kormányzat volt azon tér, melyen vele kortársai közül senki sem versenyezhetett.

A Keletről átültetett *Pseudo-Dionysius Areopagita* nevet viselő iratok[7]) a szemlélődő mysticismust Nyugoton is meghonositották. Ezen iránynak első képviselője volt *Scotus* vagy *Erigena János*[8]), ki az Origenesi gnosis és a Dionysiusi mysticismus tanulmányozása eredményéül, *De divisione naturae* cimü művében, egy nagyszerü szemlélődő theologiai rendszert fejtett ki, mely, szerzőnek minden igazhitü törekvése mellett is, az egyház alaptanaitól lényegesen eltért. Erigena azon *alapelvből* indult ki, hogy „az igazi tekintély az igazi értelemmel nem ellenkezik, mivel mindkettő ugyanazon forrásból, az isteni bölcseségből ered.“ Az *igaz hit* (=theologia affirmativa) a szentirásnak a nép értelméhez alkalmazott tanitása, de az ész ezen hitet a szemlélődés segélyével (=theologia negativa) a *tudás* fokára emelheti. Eregina rendszerében az egész természet, azaz a létezőknek és nemlétezőknek öszvesége a *létezés négy alakját* ölti magára, u. m. a kiindulási pont isten, minden létezőnek és nem létezőnek végső oka; a természet, mely teremt, de nem teremtetett (*natura creatrix non creata*); ezt követik a teremtésnek eszményi elvei, ős képei (= primordiales causae), melyeknek közvetitője, forrása a Logos: ez a teremtett és teremtő természet (*natura creatrix creata*); majd előáll maga a teremtett, látható világ, az eszményi elveknek érzéki megvalósulásai, a térben és időben megjelenő dolgok; a teremtett, de nem teremtő természet (*natura creata non creans*); végre az ellentétek legyőzése

után minden teremtmény visszatér istenbe, végcéljához, ez a nem teremtett és nem teremtő természet (*natura nec creata nec creans*). Ezen rendszer, lényegében, keresztyén lepelbe burkolt *pantheismus*; de az egyház ezt szerző életében nem vette észre, nem értette, igy történt, hogy ezen tanra csak a 13. században mondatott ki a kárhoztató itélet.

A nemzeti irodalom helyét még mindég a latin foglalta el, a tudomány az egyház szűk körében mozgott. A N. Károly utódait követő zivataros korszakban minden magasabb műveltség elenyészett vagy egyes zárdákba menekült. *Nagy Alfred* angol király a fegyverzaj között is igyekezett a tudományokat feléleszteni, maga is sokat megmentett az angolszász keresztyén műveltség emlékeiből; de ezen ébredezés csak addig tartott, mig ő, a serkentő élt, halála után pedig a tudomány is álomra hajtá fejét.

1) Jeles zárdaiskolák voltak Rheimsban, Orleansban, Sz.-Gallenben, Corveyben (664 óta), Toursban, Reichenauban (725 óta), Fuldában (742 óta), Új-Corveyben (815 óta), Hirschauban (837 óta). Általában a Benedek-rendnek minden nevesebb zárdájában egyszersmind iskola is volt.

2) Ha a keresztet azért kell imádni, mivel az Úr arra függesztetett; akkor minden szüzet imádni kellene, mivel Jézus szűztől született; minden jászolt tisztelni kellene, mivel ez volt az ő első ágya; sőt minden hajót, mivel gyakran ült hajón és minden szamarat, mivel azon vonult be Jerusalembe. — Claudius művei közt legfontosabbak irásmagyarázatai, melyekben a nyelvtani irányt követte, ezek közt XXX. questiones super libros regum. Fragmenta apologetici atque rescripti adversus Theodmirum abbatem apud Jonam de cultu imaginum.

3) Ezért hivatalából letétetett és számüzetett (835.) s csak két év múlva, kegyelem útján, térhetett vissza székébe.

4) Agobard művei: Liber contra judicium Dei. De grandine et tonitruis. De picturis et imaginibus sat.

5) Egy elnémetesedett ó római család ivadéka, Alcuin tanitványa; előbb fuldai tanitó, majd ugyanott apát (822—42). Művei: De clericorum intstitutione et ceremoniis eccl. lib. III. — De sacris ordinibus, sacramentis divinis et vestimentis secerdotum. — De disciplina eccl. lib. III. — Irt még erkölcstani műveket, homiliákat, magyarázatot majdnem az egész szentiráshoz, leveleket, nyelvtani és bölcsészeti műveket.

6) Historiae eccl. breviarium lib. X.

7) L. 68. c. — E művet Mihály, byzanci császár küldötte ajándékba Kegyes Lajos császárnak.

8) Erigena János 800—815 Irlandban szül. (Scotusnak azért nevezte magát, mivel Irland neve korábban Scotia major volt), 843 körül Párisba ment s Kopasz Károly udvarában szives fogadtatásban részesült, a császárnak személyes barátjává s az udvari iskolának (schola palatina) igazgatójává lett. Az udvarnál irta legtöbb művét s forditotta le a császár kivánatára Dionysius Areopagita iratait. Némelyek szerént Angliába visszatérve, mint malmesburyi apát fejezte volna be életét 880—85. Művei: De divisione naturae lib. V. — De praedestinatione

Dei. — Opera S. Dionysii latine versa. V. ö. Knauer, Gesch. der Philosophie 87—88. l. — Christlieb, Leben und Lehre des Scotus Erigena (Gotha, 1860.). — Hoffmann, Der Gottes- und Schöpfungsbegriff des Joh. Scotus E. (Jena, 1876.). — Az egészre nézve l. Reuter, Gesch. der religiösen Aufklärung im Mittelalter (Berlin, 1875.) I. köt. 13—64. l.

114. A X. század (seculum obscurum) tudományos állapota.

Mig a culturának előre haladó hullámvonalán a keresztyénség, 9 századoş pályafutása után, aggasztóan sülyedő irányt vett, addig az iszlam ifju erővel emelkedett s védelme alatt és lelkesitő sugallatából a *mórok Spanyolországban* a cultura minden terén oly fényes eredményeket mutattak fel, hogy azokat a keresztyén tudományosság, ha végképen elaludni nem akart, számitáson kivül nem hagyhatta. Spanyolországban, ezen időben, minden mecset mellett *iskola*, a nagyobb városokban (Cordovában 980 óta, Granadában sat.) *könyvtárak*, *egyetemek* voltak, melyeknek élén nem egyszer zsidók állottak, mig ez alatt Európa keresztyén országaiban vakbuzgó türelmetlenség uralkodott. Költészet és bölcsészet, mennyiségtan és csillagászat, föld- és természetrajz, élet- és vegytan, gyógyászat sat. mind megtalálta a maga hirneves munkásait[1]).

Mig a Pyrenei hegylánc déli felén a szellemi élet teljes virágzásban volt, addig annak éjszaki felén, *Franciaországban*, a korábbi műveltségnek csak romjai maradtak fenn. *Németországon* a szász császári ház (az Ottók) a byzanci udvarral közelebbi összeköttetésbe lépvén[2]), ezen úton az udvarnál a classikus ó-kor megujitása iránti érdekeltség felébredt, s ennek alapján a római császárság is feleleveníttetett, de ezen kortévesztett kisérlet bölcsőkorát sem élte túl. *Olaszországban*, a pápaság erkölcsi sülyedésének korában, az ó classicus pogányság és irodalom iránti lelkesedés még élénkebb volt, de ezen irány a keresztyén egyházzal és theologiával merő ellentétben állott; az ó-kori szellem nem a maga összhangjában, hanem a humanismussal való ellentétében állittatott vissza; csak divatos hóbortosságban, mythologiai neveknek idétlen használásában, az érzékiség cultusában nyilvánult, de nemes erkölcsi alapja teljesen hiányzott. *Wilgard*, ravennai grammaticus nyiltan tanitotta, hogy Virgilius, Horatius és Juvenalis végtelenűl jobbak és nemesebbek voltak Pálnál, Péternél és Jánosnál. Ezen káromlásnak látszó nyilatkozaton még a pogány kort bálványozó egyház is megbotránkozott s Wilgardot üldözte, de ezen szellem egész Olaszországban mind a világiaknál mind a papoknál el volt terjedve.

A szász császári háznak classicus műveltségre törekvését eléggé bizonyitja *Roswitha* (Hrotsuith Helena) tudós apáca (a gandersheimi zárdában 980 körül), ki *Nagy* (I.) *Otto* tetteit rimes hatméretü versekben dicsőitette, a szentek legendáit, Terentius komoediáit utánozva, drámai alakba öntötte[3]. — Ezen iránynyal ellenkezőleg *Notker Labeo*, a sz.-galleni zárdaiskola igazgatója (972 óta lütichi püspök, mgh. 1008—22) a zsoltárokat, Aristoteles Organonját és Boethius több iratát sat. német nyelvre forditotta. — *Ratherius*, előbb veronai, később lütichi püspök (mindkét helyről elüzetett, mgh. 974.), az erkölcstelen papságnak szigorú birája és büntetője, a szentirást alaposan tanulmányozta és épen oly erélyesen megtámadta az olasz tudósok nyilvános pogányságát, mint az egyház babonáit, visszaéléseit és álszenteskedéseit[4]. — Az arab tudományos műveltségnek rendkivüli hatása, Europa tudósai közt, legelőbb *Gerbertnél* és pedig nagyon fényesen nyilvánult (l. 95. c. és 1. j.). A classicus és arab tudományos műveltségben egyaránt kitünő férfiu kortársait jóval megelőzte, általános bámulat és tisztelet tárgya volt, sőt a természettudományokban való jártasságáért egyenesen varázslónak, az ördög cimborájának tartatott. Gerbert a rheimsi iskolát új virágzásnak inditotta, melynek növendékei Német- és Franciaországban a tudományos munkásságot új életre serkentették. Gerbert a műveltség egy ujabb szakának, a *Renaisencenak* küszöbén állván, egészen más volt mint tudós és más mint theologus; a néphitnek természetfeletti voltát elismerte, az egyház dogmáit védelmezte, de nem azok szellemében cselekedett; „a tudományban az isteninek engedte az elsőséget, a gyakorlati életben az emberinek;“ a dogmát, mint mysteriumot, az emberi tudomány felé emelte, a tekintélynek hódolt; az úrvacsorára vonatkozó nézetét eléggé jellemzi az ezt tárgyaló munkájának jeligéje: „a hol a szó ki nem elégit, ott kisegit a hit“ [5].

Angliában a 10. század forduló pontján *Aelfric*, malmesburyi apát (mások szerént yorki érsek 1023—51) a zárdaiskolákban a classicus műveltséget sürgette, a nép előtt angolszász nyelven tartott beszédeket, a bibliának nemzeti nyelvre való leforditását megkezdette és rimes homiliákat irt.

1) Draper, Gesch. d. geistl. Entwick. Europas, 358—71. l.

2) I. Otto fia Theophano görög hercegnővel jegyeztetett el.

3) Roswithának szerzőségét többen erősen kétségbe vonják, Aschbach az emlitett műveket (Carmen de gestis Ottonis I. — Comoediae sacrae VI) Celtes Konrádnak tulajdonitja. V. ö. Scherr, Gesch. der Literatur, II. köt. 134. l.

4) Ratherius művei: De contemtu canonum. Apologia sui ipsius. — De discordia inter ipsum et clericos. — Sermones cet.

5) Gerbert művei: Liber de corpore et sangvine Christi. — De rationali et ratione uti. — Epistolae. — Ezen kivül számos mathematikai és csillagászati iratai maradtak fenn.

Az egészre nézve l. Reuter, i. m. I. köt. 65—85. l.

115. Az úrvacsora feletti vita a 9. és 11. században. Paschasius Radbertus. Berengar.

A úrvacsora tana felett még nem történt végleges megállapodás; a 9. században, midőn a babona és csoda-kórság általános uralomra jutott, ezen kérdés is a küzdő térre vonatott. *Paschasius Radbertus*, corveyi szerzetes[1]) az átváltozás tanát *De sangvine et corpore Domini* cimü művében tudományosan igyekezett kifejteni és igazolni. Paschasius szerént isten mindenhatóságánál fogva (135. zsolt. 6. v.) az úrvacsorában a kenyér és bor, külső jellegeit megtartva, Krisztusnak azon testévé és vérévé lesz, mely Máriától született, keresztre feszittetett és feltámadott. Ezen *átváltozás titokteljes*, *állományi*; a sz. lélek megszentelése következtében a kenyér és bor *potentialiter* (itt = *efficaciter)* Krisztus testévé és vérévé teremtetik és titokteljesen megáldoztatik (cap. 1. 4.)[2]). Szerző állitása igazolására a szentek életéből hoz fel példákat (egykor az oltáron az ostya helyét egy bárány, máskor a gyermek Jézus foglalta el), melyekben a bennső igazság külsőleg is nyilvánossá lett; hogy pedig ez nem mindég történik meg, annak az az oka, hogy az úrvacsora csak a hivőkre nézve *mysterium*, de a hitetlenek előtt nem lesz *miraculummá;* továbbá isten azt is tekintetbe veszi, hogy az emberek a hústól és vértől idegenkednek, s hogy a keresztyéneket a pogányok e miatt rágalmazhatnák (t. i. hogy emberhúst esznek). A munka megjelenése nem nagy figyelmet ébresztett, de a támadást még sem kerülhette el. *Rabanus Maurus*, mainzi érsek, a kenyért és bort a lelket tápláló istenige symbolumának tekintette; miként a testi étel a testet külsőleg táplálja, azonképen táplálja isten igéje belsőleg a lelket; más a *szentség* és más a *szentség ereje* (virtus sacramenti), amazt a száj veszi be, emez a belső embert gyarapitja.

Később, midőn Paschasius apáttá lett, művét ujra áldolgozta és Kopasz Károlynak ajánlotta (844.). Károly az iratot egy tudományos corveyi szerzetesnek, *Ratramnusnak* adta át vélemény-nyilvánitás végett. A nyert vélemény Paschasiusra nézve kedvezőtlenül ütött ki. Ratramnus *De corpore et sangvine Domini ad Carolum Calvum* cimü, éles birálattal irt munkájában, Paschasius tanának, az ő meg-

nevezése nélkül, határozottan ellene nyilatkozott, egyszersmind saját nézetét is kifejtette. E szerént az úrvacsorában a hivők Krisztus testét és vérét csak *spiritualiter et secundum potentiam* veszik. Még más hittudósok is tiltakoztak Paschasius nézete ellen, de az úrvacsora tanának érzéki irányban való tovább fejlődését meg nem gátolhatták. A kérdés nem döntetett el zsinatilag s igy szakadásra sem adott alkalmat.

A 11. században a vita elejtett fonalát *Berengar*[3]) angersi archidiakonus vette fel ujra, midőn az úrvacsoráról Paschasius elméletével ellentétes nézetet állitott fel. Szerinte az elemek ugyan átváltoznak és Krisztus teste is jelen van, de az átváltozás és jelenlét nem lényeges, hanem az elemekben a Krisztus testének ereje van jelen, a kenyér átváltozása alatt ezen erőnek a kenyér alakjában való valóságos megjelenését kell érteni. Hogy pedig ezen erő valósággal jelen legyen, ahoz a megszentelésen kivül az elfogadó hite is kivántatik; e nélkül a kenyér tartalmatlan, erőtlen jegynek marad. Ezen tant Berengar tanitványai minden feltünés nélkül terjesztették; de midőn a mester saját nézetét egy kihivó levélben *Lanfranccal*[4]), a beci zárdaiskola igazgatójával közölte, ez az egész egyházat ellene lázitotta. Lanfranc Paschasius elméletét nemcsak helyeselte, hanem még azon tétellel toldotta meg, hogy Krisztusnak égben levő teste az átváltozás alkalmával egészen érintetlen marad. Lanfranc izgatásaira Berengar tanát a *római* és *vercellii zsinatok* (1050.) elkárhoztatták. Azonban Berengárnak is akadtak pártfogói; ezek közé tartozott *Hildebrand* bibornok is, ki Paschasiusnak az úrvacsorára vonatkozó durva, érzéki nézetét nem helyeselte, Berengar szellemi felfogása felé hajolt s e mellett Berengar személye iránt is vonzalommal viseltetett. Hildebrand, mint pápai követ, a *toursi zsinaton* (1054.) Berengar elleneinek vakbuzgóságát roszalva, megelégedett azzal, hogy vádlott eskü mellett kijelentette, hogy az úrvacsorában Krisztusnak testi jelenlétét nem tagadja s a megszentelt elemeket Krisztus testének és vérének tartja. Berengar ügyének ilyen kedvező fordulatán felbátorodva, másfelől elleneitől folyvást zaklatva, Rómába ment (1059.), hogy ott Hildebrand befolyásával magának igazságot szerezzen; de az ellenpárt nagyon hatalmas volt, s a *római zsinat* azt követelte, hogy iratait dobja tűzbe s Paschasius tanát, a legdurvább alakba öntve (Humbert bibornok fogalmazta), esküvel fogadja el[5]). Ezen követelésnek a kinos halállal fenyegetett és nem nagyon szilárd jellemű Berengar eleget tett; de alig hagyta el Olaszországot, elkeseredésében Róma ellen szenvedélyes nyilatkozatokat tett[6]), letett esküjét visszavonta és tanát mindenki ellen újból védelmezni kezdette. Heves tollharc indult meg, melyben a tudó-

sok élénk részt vettek. A kérdés, lényegében, a körül forgott, hogy a kereszténységet szellemileg vagy érzékileg kell-e felfogni. Az általános áramlat az utóbbi irányt követte s igy Berengar a bukást el nem kerülhette.

E közben Hildebrand a pápai széket elfoglalta (1073.) s a vita befejezésére a szükséges lépéseket megtette. Berengart (1078.) Rómába hivatta s egy zsinaton olyan formulát fogadtatott el vele, mely az ő nézetét sem zárta ki s a zsinatéval is találkozott [7]. De a makacs ellenpártot ezen szintelen formula nem elégitette ki, sőt most még Gergely pápa igazhitüségét is gyanusitni kezdette, ő tehát mint igazi római pápa, ki az egyház fejének és szivének hü kifejezője tartozik lenni, az egyház közvéleménye előtt meghajolt s egy másik *római zsinaton* (1079.) a kenyérnek *lényeges átváltozásáról* határozott hitvallást követelt. A martyrság dicsőségét nem igen áhitozó Berengar engedelmeskedett, a kivánt hitvallást letette; de ezáltal azon ügynek, melyért annyit küzdött, nagyon rosz szolgálatot tett, s maga iránt azon gyanut támasztotta, hogy őt nem az igazság diadala lelkesitette, hanem csak hirre, dicsőségre szomjazott, ha ezen aranyos gyümölcs könnyü szerrel ölébe hullt volna. Gergely védlevéllel útnak eresztette Berengart s minden további vitatkozást megtiltott. Igy a *transsubstantiatio* tana, mint a kor szellemének megfelelő tan, teljes diadalt aratott [8].

1) Radbertus, szerzetesi nevén Paschasius, a 8. század végén, Soissonsban született; mint kitett gyermeket a soissonsi Benedekrendi apácák nevelték fel. Ifjuságában a világ örömeiből bőven kivette a maga részét, majd bűneit megbánva, a corveyi zárdába vonult; ugyanott 844—51 mint apát működött; 860. mgh., 1070. a szentek közé soroztatott. — Művei közt vannak irásmagyarázatok, melyekben az egyházi atyákra támaszkodott. Nagyjában Augustinus hive volt, s ezen iránytól az úrvacsora kérdésében sem tért el egészen.

2) . . . voluit in mysterio hunc panem et vinum vere carnem suam et sangvinem consecratione Spiritus Sancti potentialiter creari, creando vero quotidie pro mundi vita mystice immolari, . . .

3) Berengar Toursban született, a chartresi székesegyház iskolájában tanult, azután az egyházi atyákat, főleg Augustinust tanulmányozta; 1031 óta a toursi iskola igazgatója és 1040 óta angersi archidiakonus volt, mgh. 1088. St. Come szigetén, Tours mellett. — Művei: Epistola ad Lanfrancum. — De sacra coena adversus Lanfrancum. — Acta concilii Romani sub Gregorio P. VII. ab ipso Berengario conscripta; ennek hitelessége kétséges.

4) Lanfranc Paviában szül., 1040—42 avranchesi, azután beci (Normandiában) szerzetes volt; utóbbi helyen, 1046. egy theologiai iskolát nyitott; 1063 óta a caeni István zárdának perjele, 1070 óta canterburyi érsek lett s mint ilyen halt meg 1089. — Művei: De Eucharistiae sacramento contra Berengarium lib.; ezen kivül fontosak levelei.

5) „az oltári kenyér és bor a megszentelés után nemcsak sacramentum, hanem Krisztusnak valóságos teste és vére, és az áldozár keze által nemcsak szentségileg, hanem valósággal érintetik és megtöretik, s a hivők fogai által megrágatik“ . . . Lanfranc, De Euch., c. 2.

6) A pápát nem pontifexnek, hanem pompifexnek és pulpifexnek nevezte; a római egyház vanitatis concilium, eccl. malignantium; nem sedes apostolica, hanem sedes Satanae. Bernaldi Constantiensis De Berengarii damnatione multiplici lib. 1088-ból.

7) A megszentelés után az oltári kenyér Kr. igazi teste és az oltári bor Krisztusnak oldalából kifolyt igazi vére. Bereng., acta. conc. Rom.

8) Az egészre nézve l. Reuter, i. m. I. köt. 41—43., 91—128.

116. Az elővégzés (praedestinatio) feletti vita. Gottschalk.

Az elővégzés kérdése felett az 5. és 6. század sokat vitatkozott, de véglegesen nem határozott. Azóta a semipelagianismus és augustinismus minden lehető árnyalatában képviselve volt és jogosultsága meg nem támadtatott. A 9. században a mellőzött kérdés megint napi rendre került.

Gottschalk szerzetes [1]), kiben a rajongás egy neme szivós, rideg, következetes értelemmel párosult, az *absolut elővégzés* feletti vitát felelevenitette. Ő Augustinus tanának lényegétől nem tért el, csak merevebben állitotta fel e tant, hogy ezáltal annak absolut jellegét annálinkább kiemelje; ezért *kettős elővégzést* (gemina praedestinatio) tanitott: az *üdvre* (ad vitam aeternam) és a *kárhozatra* (ad mortem merito sempiternam), mig Augustinus az utóbbi alatt csak a megérdemlett kárhozatnak való átengedést értette. Gottschalk (847.) a római búcsúra Olaszországba utazott és ezen útját arra használta fel, hogy tanának hiveket szerezzen. Ezt *Rabanus*, ki ekkor már mainzi érsek volt, megtudta, s azonnal két izgatott hangon fogalmazott iratot [2]) bocsátott közre, melyek Gottschalk tanát elferditve, úgy adták elő, mintha ő a kárhozatra való elővégzést a bűnre való elővégzésnek magyarázta volna. De ez a harcnak csak kezdete volt, az érsek *Mainzba zsinatot* hivott össze (848.), hol Gottschalk, tana igazhitűségében bizva, megjelent és nézeteit kifejtve irásban terjesztette a zsinat elé. A zsinat azonban Gottschalk ellen nyilatkozott és őt saját metropolitájához, *Hinkmar* rheimsi érsekhez küldötte, hogy az ujitó szerzetest tegye ártalmatlanná. Hinkmar, ezen ügyben, *Chiersyben* (849.) *zsinatot* tartott, mely Gottschalkot hasonlóképen elitélte s midőn tanát visszavonni nem akarta, őt kegyetlenül megkorbácsoltatta s a hautvillieri zárdába, örökös fogságra hurcoltatta. Gottschalk hiába kérte, hogy ügye igazsága bizassék istenitéletre, ezen kérése is megtagadtatott.

Azon embertelen bánásmód, melyben Gottschalk részesült s az augustinismusnak két főpap által való megtagadása a különben sem nagyon kedvelt, szigoru Hinkmar ellen fenyegető zivatart támasztott. Legelőbb *Prudentius*, troyesi püspök lépett fel egy védirattal [3]) Gottschalk és az augustinismus mellett; azután Kopasz Károly *Ratramnus* [4]) corveyi és *Servatus Lupus* [5]) ferrièresi apáttól kért véleményt, kik hasonlóan Gottschalk mellett nyilatkoztak. Hinkmar szorongatott helyzetében szövetségeseket keresett ; ezek közt volt *Scotus Erigena János*, udvari tudós is. Azonban ezen utóbbi védelme Hinkmarra nézve veszélyesebb volt ellenei támadásánál. Ugyanis Scotus a maga vitairatában [6]) oly tételeket mondott ki, melyek a katholikus tannal merőben ellenkeztek; nevezetesen, hogy istenre a *praescire* vagy *praedestinare* kifejezéseket szoros értelemben nem lehet alkalmazni, mivel isten fogalma az idő és tér képzetével nem köthető össze (cap. 9.); hogy a *gonosz* istenre nézve nem létezik; hogy a *kárhozat* istennek nem positiv büntetése, hanem az eltévesztett rendeltetés felett aggódó lelkiismeret mardosása sat. Erre Hinkmar ellenei Scotus eretnekségeért is őt tették felelőssé, s még azok is, kik eddig az ő pártján voltak (*Venilo*, sensi érsek; *Florus*, lyoni diakonus), most őt támadták meg. Kopasz Károly a szorongatott metropolita érdekében, *Chiersyben* (853.) *nemzeti zsinatot* tartott, mely négy fejezetben (capitula IV Carisiacensia) [7]) a szeliditett augustinismust, a kettős elővégzés elvetésével, igazhitü tannak ösmerte el. De *Remigius* (852 óta) lyoni érsek [8]) *Valencében* (855.) *ellenzéki zsinatot* (concil. Valentinum) tartott, mely a chiersyi határozatokat a „skót zagyvalékkal" (pultes Scotorum) együtt elvetette s az igazhitüséget hat kanonban körvonalozta, melyek a kettős elővégzést elismerték. A két vélemény kibékitésére a nyugoti frank fejedelmek *nemzeti zsinatot* hivtak össze *Savonnièresbe* (Toul egyik külvárosa; Conc. Tullense apud Saponarias; 859.), melyen az ellenpártok egymáshoz már közeledni kezdettek; azután a vita lassanként elaludt és Hinkmar maradt a helyzet ura.

Gottschalk reményei meghiusulta után I. Miklós pápához folyamodott igazságszolgáltatásért. A pápa Hinkmart a *metzi zsinat* elé idézte (863.), hogy ott felhatalmazottjának az üldözött szerzetesen elkövetett méltatlanságért adjon számot; de Hinkmar az idézésre nem jelent meg, s miután a pápa a zsinat végzéseit, követei megvesztegetése miatt, semmiseknek nyilvánitotta, Hinkmar a pápával kibékült. Gottschalknak végső reménye is elenyészett; húsz évig sorvadt börtönében, de meggyőződésétől egy hajszálnyira sem tért el, a miért a szigorú metropolita a makacs szerzetessel még halála (mgh. 868.)

után is éreztette haragját, s nem engedte meg, hogy szentelt földbe temettessék el.

1) Gottschalk, Berno szász grófnak fia, szülei által már kisded korában a fuldai zárdának felajánltatott (oblatus) és ott is neveltetett. Az ifjut a mainzi zsinat (829.) a szerzetesség kötelékei alól feloldozta; de a fuldai apát, Rabanus Maurus Kegyes Lajosnál kivitte, hogy a felmentés semmisittessék meg. Ezen esemény után Gottschalk az orbaisi zárdába (soissonsi megye) lépett, ott Augustinus irataiban keresett vigasztalást és saját sorsa az absolut elővégzés apostolává tette.

2) Epistola ad Notingum Episc. Veronensem és ad Eberardum comitem (847).

3) Prudentii Trecassini epist. ad Hincmarum Rhem. et Pardalum Laudunensem.

4) Ratr., de praedest. lib. II.

5) Servati Lupi lib. de tribus quaestionibus (1. a szabad akaratról; 2. a jóknak és gonoszoknak eleve elvégeztetéséről; 3. Kr. vérének túlzott nagyrabecsüléséről).

6) De praedest. Dei contra Gotteschalcum (851.).

7) I. csak egy elővégzés van, mely azonban sem a kegyelem ajándékára sem a büntető igazságra nem vonatkozik; II. szabadakaratunk ugyan van a jóra, de szükséges, hogy a kegyelem azt megelőzze és támogassa; III. isten minden embert akar üdvezitni; IV. valamint nincs olyan ember, kinek természetét Kr. fel nem vette volna, ugy olyan sincs, kiért nem szenvedett volna.

8) Remigius Lib. de tribus epistolis cimü irattal lépett fel Gottschalk mellett, s ebben kimondta, hogy a fennforgó kérdésben nem Gottschalkot, hanem az egyház igazát kárhoztatták.

117. A scholastika első korszaka. Anselmustól Halesius Sándorig (Alex. Halesius) 1230.

A keresztyénség, mint már emlitve volt (l. 38. 39. c.) a készen talált bölcsészetet nem mellőzhette, s ha bölcsészeti müveltségü ellenfeleivel sikerrel akart harcolni, a bölcsészet fegyvereihez is kénytelen volt hozzányúlni. Már a 2. század keresztyén védirói igénybe vették a bölcsészet segélyét (l. 38. c.). Az egyházi atyák a bölcsészet befolyása alatt fejtették ki a keresztyén hitcikkek láncolatát. A *scholastika* [1]) *theologiának* pedig az a *feladat* jutott, hogy az egyház igaznak tartott és érvényes dogmáit, a dialektika segélyével az értelem számára feldolgozza, *a hitet a tudás magaslatára emelje.* A scholastika ujat nem hozott létre, *munkássága* tisztán *alaki* volt; nemcsak azt ismerte el, hogy az egyház által meghatározott hit absolut isteni igazság, hanem azt is, hogy ezen igazság egyedül az egyház és hagyomány alapján áll és az emberi értelem annak mélységére nem hatolhat, azt fel nem foghatja, a felett itéletet nem mondhat. Ennélfogva a scholastikának legjellemzőbb vonása az, hogy a dogmának absolut transcendens voltát

kérdésen kivül és minden emberi ismereten felül helyezi. Voltak ugyan egyes scholastikusok, kik legalább némely tannak tartalmát is a speculatio körébe vonták, de ezek az általános áramlat irányát meg nem változtathatták.

A scholastika theologia telepei az *egyetemek* voltak, melyek a 11. században, a zárda-iskolák mellett, államtól és egyháztól teljesen függetlenül keletkeztek. Egyes nagyobb városokban hirneves tanitók léptek fel, ezek körül sereglett a tanulni vágyó ifjuság minden országból. Az előbb fellépett tanitókhoz más tanitók is csatlakoztak, azután tanitók és tanitványok önálló testületekké alakultak és meg volt alapitva az egyetem (universitas literarum). A tudományok még nem voltak szakokra osztva, s ha az egyetemek mégis több testületre oszoltak, ennek alapját nem a tudományok bizonyos köre, hanem a nemzetiség képezte. Az ezen körben folytatott tanulmány *studium generale* vagy *universale* nevet viselt, mivel annak mindenki szabadon tagjává lehetett. Kezdetben az egyes egyetemeken kiválólag egy főtudomány adatott elé, pl. Bolognában a jog, Salernoban az orvosi tudomány. Az első minden tudományt felkaroló egyetemet II. Fridrik alapitotta Napolyban (1224.). A *szakokra való osztás* legelőbb Parisban történt; ugyanis a mind nagyobb tért foglaló szerzeteseket a többi tanitók számüzték, a számüzöttek azután egy külön hittani szakot (facultas) alapitottak. A tanulók száma, kik jobbára meglett koruak voltak, a hiresebb egyetemeken roppant nagyra, néha 10—20000-re növekedett. A tanfolyam a clugnyiaknál tiz évig tartott [2]). A toursi zsinat (1236.) már azon végzést mondta ki, hogy csak öt évi tanulmányozás után lehet valaki áldozárrá.

A scholastika leginkább *Aristoteles* és *Augustinus* irataira támaszkodott. Az első korszakban Aristoteles csak a dialektikában volt mestere [3]), bölcsészet és theologia tekintetében Augustinus volt a forrás és igy Platoi az irány. Különben Aristoteles tekintélye az egész középkoron át oly nagy volt, hogy iratait a tudományra nézve épen olyan kanoni érvényüeknek tekintették, mint a szentirást és hagyományt a hitre nézve Aristoteles mellett Platonak is folyvást voltak hivei.

Minthogy a scholastika nemcsak theologia, hanem bölcsészet is akart lenni, azon kérdéssel is kellett foglalkoznia, hogy a hit tartalma mennyiben lehet a tudás tárgya; melyek az *ismeret elvei* és általában lehetséges-e az ismeret? Ezen kérdések vitatása hozta létre a *nominalismus* és *realismus* [4]) két ellentétes irányát, melyek a scholastika egész történelmén átvonulnak s mely ellentétnek gyökérszálai Plato és Aristoteles bölcsészetéig nyúlnak vissza. Azon kérdésre, hogy mik

gazában a *nemi fogalmak* (universalia)? — a *nominalismus* hivei azt felelték, hogy az általános vagy nemi fogalmak (universalia, pl. :állat, fa, sat.), melyek valamely nem egyedeinek közös lényegét teszik, csak az észnek az egyes dolgokról való *elvonásait megjelölő nevek* (nomina, flatus vocis), s mint ilyenek az emberi szellem körén kivül valósággal (realiter) nem léteznek *(universalia post res)*. Minden, a mi létezik, csak mint egyed tisztán magára létezik; ennél fogva egyedül a gondolkodás útján semmi ismeret sem szerezhető, hanem csak érzéki észrevétel útján. Ellenben a realismus barátai a nemi fogalmaknak (Plato után) az emberi gondolkodás körén kivül is valóságos tárgyi létet (realitas) tulajdonitottak. Ezen ellentét, a tárgyalt időben, legelébb az Anselmus és Roscellinus közti vita alkalmával lett nyilvánossá. — A *realismus* is *két ágra* szakadt: az egyik a *Platoi* eszmevilágra támaszkodva, azt állitotta, hogy az általános fogalmak, az egyes dolgok létrejötte előtt, az isteni eszmékben, következőleg az emberi szellemben is (= velünk született eszmék), minden külső tapasztalat hozzájárulása nélkül, valósággal (realiter) megvoltak *(universalia ante res)*; a másik ág, *Aristoteleshez* csatlakozva s a két előbbi irányt közvetitni törekedve, azt vitatta, hogy az általános fogalmak, mint közös, lényeges vonások, csak az egyes dolgokban léteznek valósággal, és érzéki tapasztalat útján, a vizsgáló önkényének teljes kizárása mellett, jutnak az emberi szellembe *(universalia in rebus)*. Ezek szerint a *Platoi realismus* a *tiszta gondolkodás* útján, az emberi szellemben meglevő eszmékből, törekedett a dolgok lényegét (az igazat) megismerni; mig az *Aristotelesi realismus* azt, a *tapasztalás* és *gondolkodás* segélyével, magukból a dolgokból, akarta kikutatni.

A *scholastika módszere* abban állott, hogy az egyház tantételeit elemeikre szétszedték, az egyház által szentesitett igazságokat minden lehetséges kategoria segélyével megmagyarázták és bebizonyitották, hogy igy a kétkedő észnek minden ellenvetését visszaverjék. Igy igyekeztek a hittételek észszerüségét bebizonyitani; az irásmagyarázati alapot mellőzték, az irás bizonyitékait egészen háttérbe szoritották. A mi kevés *irásmagyarázat* előfordult, az a catenakat és az allegoriai módszert követte; a *történelem* munkásai teljesen hiányzottak.

A scholastikusok sorát rendesen *Anselmus*, canterburyi érsekkel [5]) szokták megkezdeni, ki igazi bennső kegyessége mellett is éles és mély elméjü, szemlélődő theologus tudott lenni; Augustinust hiven követte s ezen alapon fejtette ki theologiai nézeteit. A hitet az igaz ismeret feltételének tekintette (Neque enim quaero intelligere ut credam, sed *credo ut intelligam)*, de kötelességének tartotta a hitet az ismeret

fokára emelni (Negligentia mihi videtur si, postquam confirmati sumus in fide, non *studemus*, *quod credimus*, *intelligere)*. Első művében *(Monologium*, 1070 körül) az istenről szóló egész tant az absolutnak tiszta fogalmából fejtette ki s ez által a vallás-bölcsészet alapját tette le. De ezzel, mint nagyon bonyolult fejtegetéssel, nem volt megelégedve, s addig gondolkodott, mig az isten lételének bebizonyitására a Platoi realismus alapján, az *ontologiai* (később neveztetett igy) bizonyitásmódot okoskodta ki, melyet azután *Proslogium* cimü iratában fejtett ki. Ezen okoskodás láncolata következő. Isten, az absolut lény, fogalmánál fogva, minden gondolható közt legnagyobb és ezen gondolatnak a valóságban megfelelő tárgyának kell lenni. Mert ha isten az absolut lény, fogalmánál fogva nem volna legnagyobb; ha nem volna olyan, melynél nagyobbat gondolni nem lehet; ha csak puszta képzeleti lény volna: azon esetben istennél nagyobbat is lehetne gondolni, t. i. azt, a mi nemcsak a képzeletben, hanem valósággal is léteznék. Ez azonban lehetetlen és igy önként következik, hogy isten, az absolut lény, nemcsak mint eszme *(in intellectu)*, hanem valósággal *(in re)* is létezik. — Ezen bizonyitásmódot *Gaunilo*, marmoutieri szerzetes, Aristoteles hive, éles elmével támadta meg, s meg mutatta hogy valaminek gondolhatóságából egyáltalában nem lehet annak valósággal létezésére következtetni [6]. — Midőn a nominalista *Roscelinus*, compiegnei kanonok, az istenség nemi fogalmát puszta elvonásnak állitatta s ugy vélekedett, hogy az istenség három személye nem lehet *una res* (*οὐσία*), mert különben Krisztusban mindnyájan testté váltak volna; Anselmus őt a *soissonsi zsinaton* (1092). tritheistának bélyegezte, állitása visszavonására kényszeritette s *Liber de fide trinitatis et de incarnatione Verbi contra blasphemias Rucelini* cimü iratában az egyháznak háromságtanát igazolta [7]. *Cur Deus homo?* cimü művében az elégtétel tanának helyesebb irányt adott, midőn Krisztus halálát emelte ki, s ez által a katholikus érdemszerző jó cselekedetek becsét illő mértékére leszállitotta. Végre a sz. lélek származására vonatkozó kérdésben a *barii zsinaton* (1098. II. Orbán alatt, mely Kelet és Nyugot kibékitése céljából tartatott) a latin egyház tanát oly erélyesen védelmezte, hogy a jelen volt görög püspökök nem mertek ellene szólni. Később a közkivánatnak engedve, ezen védelmét *Liber de processione spiritus sancti* cimü iratában tette közzé [8].

Mind a realismussal, mind a nominalismussal szemben, bizonyos tekintetben, ellentétes állást foglalt el *Abaelard Péter* [9], az éles elméjü, erős dialektikai tehetségü, szenvedélyes vitatkozó tudós, kinek a különböző pártokat és rendeket sujtó, élces, szellemes előadásait az ifjuság

seregesen látogatta, s kinek hire hazája határait messze túlhaladta. De épen ezen csillogási vágy és sértő kritika a gyűlöletet is feltámasztotta ellene, s bár nagy port vert fel, mély nyomot még sem hagyott maga után; mert nem arra törekedett, hogy az igazság mélységét kutassa, hanem arra, hogy a vitatkozás porondján versenytárs nélkül uralkodhassék. A férfiu disze, a jellem nála egészen hiányzott, nagyravágyó, önhitt, szájjal hős, de ha sarokba szoritották, ha áldozni kellett, meghunyászkodó, gyáva volt. Tekintélyes ellenségei útjába sok akadályt görditettek s nagyra törekvésének szárnyát szegték. — Előbb a bölcsészet terén működött; majd a rajta elkövetett embertelen, de nem egészen méltatlanúl ért boszú után szerzetessé lett s a theologiával foglalkozott.

Midőn a *St. Denis zárdába* (Paris mellett) vonult s az ifjuság kérésére újból megkezdette a tanitást, az egyház tanainak vakmerő feszegetése, a scholastikusoknak és mystikusoknak szenvedélyes megtámadása következtében, a *soissonsi zsinat* (1121. *De unitate et trinitate* cimü irata alapján) Sabellianismussal vádolta és arra itélte (saját vallomása szerént azért, mivel egyedül az atyát állitotta mindenhatónak), hogy iratait saját kezével dobja tűzbe és azután menjen zárdafogságba. Ezen fogságból ugyan Abaelard, barátai közbenjárására, kiszabadult és St. Denisbe visszatérhetett; de midőn azt kezdette vitatni, hogy a parisi Dionysius az Areopagitával (l. 68. c. és 22. j.) nem azonos, az apát felségsértési perrel fenyegette, ha állitását vissza nem vonja; a megijedt Abaelard ezen követelésnek is eleget tett, de az apát engedelmével elhagyta St. Denist és *Nogent* mellett (Champagneban) egy erdőben telepedett meg. Tanitványai itt is felkeresték és őt előadások tartására kérték. A remete-telep csakhamar megnépesedett, egy templom és számos kunyhó épült s az igy keletkezett apátság a *Vigasztalónak* (Parakletos) szenteltetett fel. Abaelard itt sem lelt nyugalmat, az apátságot, mely később is menhelyéül szolgált, átadta Holoisenak és Bretagneban (1126.) egy zárda apáti hivatalát fogadta el. Itt szigoruságáért a szerzetesek meggyűlölték (megakarták fojtani), ezen körülmény és szereplési vágya innen is elzaklatta. Az apátságtól felmentetvén, újból Paris környékén kezdett tanitni (1136.). A nyugtalan barát előadásai és iratai által ismételve felingerelte ellenségeit, kik most *sz. Bernáttal* élükön, a mindent felforgató ellen új támadást intéztek. Ennek következtében a *sensi zsinat* (1140.) őt eretneknek nyilvánitotta, *II. Ince* az ő iratait megégetésre, őt magát pedig zárdafogságra itélte. Abaelard egy iratban állitásait ugyan védelmezte, de az egyháznak meghódolt. Felkereste sz. Bernátot és vele kibékült. A clugnyi apát,

Petrus Venerabilis közbenjárására a pápától engedélyt nyert, hogy életét a *clugnyi zárdában* fejezhesse be. A zajos életet csendes áhitatos élet váltotta fel s végre a nyugtalan szív verése is elpihent (1142.). Heloise kérésére a clugnyi apát megengedte, hogy Abaelard holttestét az absolutiot bizonyitó irattal együtt a Parakletos zárdába temessék el.

Abaelard a nominalismus és realismus közt saját, de ingadozó állást foglalt el, a francia irók szerént *conceptualista* volt (= a nominalismusnak egy ága, mely szerént a nemi fogalmak az emberi elme szülöttei, conceptioi); *nem volt skepticus*, jóllehet Aristotelessel ő is ugy gondolkodott, hogy jó, ha az ember sok dolgon kételkedik; *nem volt negativ felvilágositó sem*, igaz, hogy Augustinussal azt követelte, hogy a tekintélyt az emberiésznél többre kell becsülni, de a tekintélyre vakon támaszkodó hitnek sem volt barátja, mert „a ki hiszékeny, könnyelmü" (Sirák, 19. 4.).

Abaelard sokat irt, *theologiai müvei* közt vannak dogmatikai, vallásbölcsészeti, erkölcstani, irásmagyarázati és gyakorlati theologiai dolgozatok. Műveiben valami rendszert hiába keresünk. Sokat rombolt, keveset épitett, ujat létre nem hozott. *Theologiae christianae lib. V.* és *Introductio ad theologiam* cimű műveiben a *háromságot* tárgyalja és ezen tana volt legnagyobb köve a botránkozásnak. Szerinte istenben, mint elvont egységben, a hatalom az atyának, a bölcseség a fiunak, a jóság és szeretet a sz. léleknek felel meg; még nagyobb boszúságot okozott azzal, hogy a háromságot az érc-pecséthez hasonlitotta, hogy ezáltal érthetőbbé tegye, e szerént a pecsétnek érc-anyaga (materia) az atyának, a fejedelemnek bevésett képe (sigillabile) a fiunak, maga a két előbbiből összetett pecsét (sigillans) a szentléleknek felel meg. — Van egy vallástörténeti műve: *Dialogus inter philosophum, judaeum et christianum*. Dogmatörténeti művében, melynek cime *Sic et non*, az egyházi atyáknak látszó vagy valóságos ellentmondásait állitja össze, hogy ezáltal megmutassa, hogy az egyházi tannak vitatott, változatlan egysége csak üres beszéd. *Ethica seu liber dictus: scito te ipsum* erkölcstani művéből csak az első könyv maradt fenn. *Levelei* közt legbecsesebb az, mely saját önvallomásait tartalmazza: *Historia calamitatum Abaelardi*.

Legnagyobb érdeme Abaelardnak, hogy a tekintélyre épitett vakhitnek elavult eszméi ellen az ellenzéki szellemet felébresztette; ha benne több férfias bátorság van, az alig eszmélő rationalismusnak jó szolgálatot tehetett volna, igy azt teljesen rosz hirbe hozta [10]).

A 12. század közepén a positiv-egyházi és a szemlélődő-dialektikai irányt *Lombardus Péter* (előbb parisi akademiai tanitó, később

ugyanott püspök, sz. Bernát barátja, mgh. 1164.; magister sententiarum) igyekezett kibékitni, midőn *Libri IV sententiarum* cimü hittanában, a korában uralkodó egyházi tanokat teljes rendszerben adta elő és azokat az emberi tévedések ellen saját okoskodásaival, az egyházi atyák és a szentirás bizonyitékaival védelmezte. Ezen ügyesen összeállitott, habár nem valami éles elmével irt dogmatika, mivel szerző közvetitő állást foglalt el, vagy saját itéletét elhallgatta, igen nagy tekintélyben részesült, századokon át érvényben maradt, számos magyarázóra talált s a *IV. lateranumi zsinaton* (1215.) az egyház részéről hivatalosan is hitelesittetett. Utóbb egyes tételeit elvetették, nevezetesen, hogy a háromságban a sz. lélek a szeretetet képviseli, mely az atyát a fiuval összeköti; hogy egyedül isten bocsátja meg a bünt és a pap az isten bünbocsánatát csak hirdeti sat.

Magyarországon a scholastika úttörője *sz. Gellért*, csanádi püspök [11]) volt (l. 90. c. és 39. j.) ki *Deliberatio supra Hymnum Trium Puerorum* cimü művében kora kérdéseit minden rendszer nélkül fejtegette, ujat nem mondott, s igy műve csak a nyugoti nagy tudományos harc visszhangjának tekinthető.

1) A scholastika elnevezés önkényes, de találó. A görög cultura alkonyán azokat nevezték scholastikusoknak, kik tudománynyal, főleg bölcsészettel foglalkoztak; a rómaiaknál a szónokokat, szónoklat-tanitókat, tudósokat, általában a tudományosan művelteket (iskolázottakat). Ezen nevezet azután átment a székesegyházi és zárda-iskolak igazgatóira, s minthogy az emlitett bölcsészeti theologiai irány kiinduló pontjai az iskolák voltak, innen az ily szellemben működő tudósok is scholastikus nevet nyertek.

2) 2 év logikai tudományokra, 3 év természettudományra és bölcsészetre, 5 év hittudományokra fordittatott.

3) Aristoteles dialektikája a spanyolországi mórok közvetitése útján terjedt el nyugoton a 11. században; azelőtt Aristotelest csak Boëtius irataiból ismerték. Ezen időben forditották le Aristoteles arab magyarázóinak műveit (Avicenna mgh. 1036; Ghaccali mgh. 1111.; Averröes mgh. 1217.).

4) A scholastikában a nominalismus a szoros értelemben vett realismusnak, a realismus pedig az idealismusnak felel meg.

5) Sokan Scotus Erigena Jánost is a scholastikusok közzé sorolják; igy Schwegler, Lewes s mások. Anselmus Aostában (Piemont) szül. 1033.; már korán szerzetes óhajtott lenni, de atyja kivánatára ezen szándékától elállott s a világnak élt. Azonban korábbi hajlamait követve, atyja házát elhagyta s három évi bolyongás után Normandiában a beci zárda iskolájába lépett és Lanfrancnak tanitványa lett. 1060. letette a szerzetesi fogadalmat; 1063. a beci zárda priorja, 1078. apátja lett; végre 1093., Lanfranc halála után, a canterburyi érseki székre emeltetett. Ezen állásában az egyház függetlenségét eszélyesen védelmezte (l. 99. c.), mgh. 1109.

6) Gaunilo müve: Liber pro insipiente adversus Anselmi in proslogio

ratiocinationem. — Melyre Anselmus Lib. apologeticus contra Gaunilonem, respondentem pro insipiente cimü iratával felelt.

7) Roscelinus iratai, valamint a nevezett zsinat végzései sem maradtak fenn; az egész ügy egy János nevü szerzetesnek Anselmushoz intézett leveléből ismeretes.

8) Anselmusról l. Frank, Anselm von Canterbury, cet. (Tübingen, 1842.). Rémusat, Saint Anselme de Cantorbéry (Paris, 1868. 2. kiad.).

9. Abaelard Palaisban (Bretagne) 1079. nemes családból szül., már korán jelét adta élénk, mozgékony szellemének s nagy vágyat érzett az akkor virágzó dialektika tanulmányozására. A bölcsészetet Champeaux Vilmostól hallgatta Parisban, tanitójával azonban csakhamar meghasonlott s erős vágyának engedve, mint tanitó lépett fel 1102 óta Melunban és Paris környékén. Hallgatói számával merészsége is nött, egy nyilvános vitában Champeaux Vilmost oly erősen támadta meg, hogy ennek folytán tanszékét is odahagyta. Ekkor állott Abaelard hire és dicsősége magaslatán, ezen időre esett Heloiseval, Fulbert kanonok unokahugával való szerelmi viszonya, melynek mindkettőre nézve oly tragikus kimenetele lett: főleg a nőre nézve, ki igazán szeretett s szerelméért mindent feláldozott, sokkal kisebb mértékben a férfiura nézve, ki csak önmagát szerette s önző hiuságának kielégitésénél szentebb érdeket nem ismert. Abaelardra nézve Fulbert boszúja után (ki Abaelardot férfiuságától megfosztotta), az élet regénye bevégződött, szerzetessé lett s hogy azon nő, kit feláldozott, se részesülhessen jobb sorsban, Heloiset is a fátyol felvételére kényszeritette. Abaelard a szerzetesi öltönyben sem fékezte szenvedélyeit, merész támadásaiért kétszer itéltetett zárdai fogságra; e közben alapitotta a Parakletos zárdát, melynek Heloise volt első apát-asszonya. Abaelard „rettegésben élt s megalázottságban halt meg 1142.; de nagy hirneve volt és szerettetett." — V. ö. Rémusat, Abélard (2 köt., Paris, 1845.). Wilkens, Peter Abälard, cet. (Göttingen, 1855.).

10) V. ö. Lewes, A philosophia tört., II. köt. 196—236. l. Reuter, Gesch. der relig. Aufklärung im Mittelalter, I. köt. 183—259. l.

11) V. ö. Abafi, Figyelő, IV. köt. 209—23. l. Ompolyitól.

118. A mysticismus első korszaka.

A scholastika nem elégithetett ki mindenkit, azok kiknek érzelme melegebb, képzelete elevenebb volt s kik a kijelentett tannak vakmerő elemezésében s a titok fátyolából való kibontásában magát a tant is veszélyeztetve látták, azok épen az ellenkező utat követték s a vallás igazságaiba a közvetlen szemlélés, a *mystikus contemplatio* segélyével igyekeztek behatolni. Ezen irány követői az egyház uralma mellett, de annak visszaélései ellen küzdöttek s az érzelem szárnyain istenhez emelkedve, vele közvetlenül egyesülni óhajtottak.

Ezen iránynak egyik legkitünőbb képviselője volt *Bernát*, claivauxi apát (l.100. c. és 3. j., 111. c.), ki az ember legnagyobb boldogságát isten szeretetébe helyezte [1]). Ezen *szeretetnek* szerinte *négy fokozata* van; a negyedik fokozaton az ember önmagát már csak istenért szereti; ez azonban az életben ritkán érhető el. Jóllehet a

mystikus contemplationak legnagyobb becset tulajdonitott, *De consideratione lib. V ad Eugenium III.* cimü müvében a *vizsgálódásnak három fokozatát* különböztette meg; ezek közt legfelsőbb a szemlélődő vizsgálódás (consideratio speculativa), midőn minden dologtól elvontani egyedül istent szemléljük.) A *hit* és *tudás* (fides et intellectus) [2]) közt, viszony kérdésében oda nyilatkozott, hogy mindkettőnek ugyanazon objectiv igazsága és bizonyossága van s csak a világosság fokozatára nézve különböznek egymástól; a hit rejtett, leplezett, az ismeret leplezetlen, világos igazság. A theologiának nem az a feladata, hogy a hitet a tudás fokára emelje*, hanem az, hogy a hitet szent élet által megvilágositsa; ennélfogva *az igazi theologiának* alapja a kegyes sziv, fejlesztője az imádkozás, szent élet és szemlélődés [3]). Abaelarddal folytatott vitája közben irta *Tractatus de erroribus Petri Abaelardi* cimü müvét, melyben Abaelardnak tizenkilenc tévedését cáfolja meg [4]).

Richard, a sz. Victor zárda (Parisban) apátja (1162 óta, mgh. 1173.) a mystikus szemlélődés fokozatait már scholastikailag is meghatározta, a szemlélődés útját leirta, melynek legfelső fokán a lélek elragadtatva, istennek szemléléséiben leli fel boldogságát [5]).

A *mysticismus és scholasticismus egyesitésén* fáradozott a sz. Victor iskola (Parisban), melyet *Champeaux Vilmos* [6]) alapitott. Ezen iskola tanitói a scholasticismusnak melegséget és gyakorlati jelentőséget, a mysticismusnak pedig világosságot és érthetőséget igyekeztek kölcsönözni. Ezen irány képviselői közt legkitünőbb helyet foglalt el sz. Victori *Hugo* [7]), a sokoldalu müveltségü, mélyen gondolkodó tudós, ki korára jótékony befolyást gyakorolt. *De sacramentis fidei christianae libri II* cimü, legjelesebb müvében a megváltást Augustinus szellemében, de szeliditve tárgyalta. Az irásmagyarázatban hármas értelmet különböztetett meg, a szószerintit, történelmit és allegoriait. — Hugo utódai már nem tartották meg tisztán a mondott irányt; Richard, mint emlitve volt, a mysticismus felé hajolt, sz. Victori *Walther* (a zárda priorja 1173 óta, mgh. 1180 körül) pedig a leghiresebb scholastikusokat kiméletlenül megtámadta, őket álbölcseknek és eretnekeknek nevezte [8]), mindent a szemlélődő élettől várt, a bölcsészetet egyenesen az ördög munkájának nyilvánitotta; de ezen túlzásaival a megtámadottaknak nem sokat ártott, a misticismus ügyét pedig előbbre nem vitte.

Salisbury János [9]) a scholasticismust más oldalról, de sokkal józanabbúl támadta meg. Ő elismerte a bölcsészet szükséges voltát, de az üres tudományos alakokat kigúnyolva, megjósolta, hogy a scholastika bölcselkedései közben az igazság is veszendőbe menyjen. Azonban komoly intései meghallgatatlanúl hangzottak el.

1) De diligendo Deo cimű értekezésében.

2) Bernát az ismeretnek három fokát különbözteti meg; első a vélemény (opinio), mely a valószinüségre; második a hit (fides), mely a tekintélyre; harmadik az ismeret (intellectus), mely az észre támaszkodik.

3) Tantum Deus cognoscitur, quantum diligitur. Orando facilius quam disputando et dignius Deus quaeritur et inveritur.

4) Abaelard tévelygései közé tartozik: 6. Hogy a szabadakarat elegendő valamely jóra. 12. Hogy a kötés és oldás hatalma csak az apostoloknak adatott és nem követőiknek is. Közli Gieseler (i. m. II. k. 2. 395–96.). Bernátot III. Ince 1173. a szentek közé, VIII. Pius pedig 1830. a nagy latin egyházi atyák közé sorozta. Doctores ecclesiae: Ambrosius, Hieronymus, Augustinus, N. Gergely, Sz. Bernát.

5) Richard művei: De praeparatione animi ad contemplationem. De gratia contemplationis lib. V. — De quatuor gradibus violentiaae charitatis. — De trinitate lib. VI.

6) Champeaux Vilmos egy ideig Parisban a szónoklattant és dialectikát tanitotta, később a laoni Anselmus előadásait hallgatta, azután visszatért Parisba (1108), itt hittani előadásokat tartott és archidiakonussá lett. Majd tanitványának, Abaelardnak kevély, sértő vitatkozási szenvedélye által elkeseritve, a nevezett zárdát és iskolát alapitotta 1109.; 1113 óta mint a Marne menti Chalons püspöke működött, mgh. 1121.

7) Hugo állitólag a halberstadti Blankenburg grófi család ivadéka, a nevezett iskolának előbb növendéke, utóbb tanitója, sz. Bernát barátja volt, kit kortársai alter Augustinus és lingva Augustini névvel tiszteltek meg; mgh. 1144.

8) Contra quatuor labyrinthos Franciae (= Abaelardus, Lombardus, Petrus Pictaviensis et Gilbertus Porretanus).

9) Salisbury János Déli Angliában 1110. szül., kiképeztetését Franciaországban nyerte, Abaelardnak és sz. Victori Walthernek volt tanitványa. Honába térve, a canterburyi érsek mellett káplánkodott, majd Becket T. érseknek segédje és hű barátja lett, ennek meggyilkoltatása után a chartresi püspöki széket foglalta el 1176.; mgh. 1180. — Művei: Policraticus, seu de nugis curialium et vestigiis philosophorum lib. VIII; ez államtanféle, de egyszersmind erkölcsi tükör az udvaroncok és államférfiak számára. — Metalogicus az igaz és hamis tudományt, főleg a dialektikát tárgyalja. — Enthelicus, a régi bölcsészek tanainak költői előadása.

HATODIK SZAKASZ.

AZ URALKODÓ EGYHÁZTÓL ELTÉRŐ IRÁNYU PÁRTOK S AZ EZEK ELLENI KÜZDELEM.

119. A katharosok.

A papuralomnak azon törekvése, hogy a világi hatalmat is szolgájává tegye; a papságnak általános erkölcsi sülyedése; a szentségeknek zsarolásra való felhasználása; a cultusnak üres, lelketlen szertartásokká való elfajulása; néha politikai okok is, a római katholikus egyházi rendszer ellen élénk visszahatást támasztottak, mely az egész középkoron át, most szelidebb, majd erőteljesebb alakban, folyvást létezett. Ezen ellenzéki mozgalom különböző utakon haladt, különböző elveket követett, de legtöbb esetben az evangeliumhoz hűtelen lett, s midőn az uralkodó egyház hibáit, bűneit elkerülni igyekezett, maga is durva tévelygésbe esett. Ezen gyökeresen ujitó és túlzó pártok ezen időben aggasztó mértékben kezdettek elterjedni s általában *katharos* névvel jelöltettek.

A 11. századtól fogva egész Nyugoton, de főleg *Felső-Olaszországban* és *Déli-Franciaországban*, hol a szabad városok és független főnemesi területek kiváltságos viszonyai az ellenzékeskedésnek szabadabb tért engedtek, a nép hangulata a papuralom és egyház iránt nagyon barátságtalan kezdett lenni. Ezen elégedetlenseg közvetlen oka a volt, hogy a hivatalos egyház áldásos hatása megszünt, a nép egy részének vallásos igényeit nem tudta kielégitni és igy az elégedetlenek kénytelenek voltak önerejükön szerezni meg azt, mit a római egyházban és papságnál hiába kerestek, t. i. a vallásnak olyan alakját, mely a kedélyt áthatni, megnyugtatni képes legyen. De ezen különben természetesen fejlődő, titokban és csendben érő mozgalom kivülről is nyert táplálékot; ugyanis Spanyolországban még a 6. században is voltak *priscillianisták* (l. 70. c.), mely nagyon elterjedt felekezetnek titkos utódai később, kedvezőbb korban, a hagyományos tan felelevenitésére sikeres kisérletet tehettek. Azonban az Europa nagy részét behálózó mozgalom tűzhelye nagy valószinüséggel a *Balkán félsziget*, különösen *Bolgárország* lehetett, hol a *paulicianusok* (l. 72. c.) meghonosodása óta a gnosticismus elemeivel kevert manichaeismus mély gyökeret

vert s a keresztes hadak útján, mint sok más eszme, ugy ezen tévtan is Nyugotra nagyon könnyen eljuthatott.

Keleti eredetük mellett szól a *katharosok bibliafordítása* és azon körülmény, hogy a katharosok a *bolgár egyházat* is (eccl. Bulgariae) saját egyházaik közé sorozták (a 13. században). Olaszországban *patarini* (patareni, patarelli vagy pataria) [2]) néven fordultak elé, mely név eredetileg Milanoban a VII. Gergely és a papi nőtlenség hiveinek gúnyneve volt. A *bolgár* (bulgari) névből Franciaországban *bougres* lett [3]); a *paulicianus* név Franciaországban és Angliában a *poplicanus* (publicanus, popelitanus), Németalföldön a *piphles* nevet faragták. A *katharos*-ból (καθαρός = tiszta) Lombardiában *gazzari*, ebből Németországon *Ketzer*, Magyarországon *kaczér* (l. 2. jegy.) lett. Déli-Franciaországban még *Tisserants* vagy *Texerants* (takácsok) néven is neveztettek, mivel a tökéletesek (perfecti) többnyire takácsok voltak; ugyancsak ezen vidéken *Albigens*-eknek azért nevezték, mivel azon terület nagy részének neve akkor *Albigeois* volt.

Mindezen különböző nevü és egy vagy más tekintetben eltérő irányu felekezetek megyegyeztek abban, hogy a papságnak és papuralomnak határozott ellenségei voltak. Az egyesekről eltérő tudósitások és rágalmak részint katholikusoktól, részint hitehagyottaktól származnak s mint ilyenek nem részrehajlatlanok [4]).

Hittani tekintetben a katharosok a valdensekkel nem állottak ugyanazon alapon, habár egyes szokásaik és tantételeik a valdensekéivel egyezők; másfelől *tanrendszerükben* sok a régi *gnostikus* és *manichaeus tanokra* emlékeztet. A *katharosok hitrendszere* alapjában *dualismus*. Ezen gonosz, zürzavaros világot nem a legfőbb és jó, hanem a gonosz isten teremtette és igazgatja; ő hozta létre az emberi testet is. Ezen gonosz isten az ó-szövetségi isten. A jó isten a láthatatlan, az égi emberekkel benépesitett világot teremtette; a gonosz isten belopódzott a láthatatlan világba s az égi lelkek egy részét elcsábitva, magával vitte, őket égi testük levetkezésére kényszeritette és földi testekbe zárta. A jó isten ezt elnézte, hogy az elesett lelkek megtisztulhassanak s eredeti hazájukba visszatérhessenek. A gonosz isten még más embereket is teremtett, kiknek teste, lelke az ő munkája volt; ezek nem fognak megszabadittatni, hanem a földön (melyet e felekezet pokolnak nevezett) maradnak. Ama félig égi, félig földi embereket a látszó testben megjelenő *Jézus* megváltja. Ezen váltság művét tanitás által hajtja végre, ugyanis a jó isten lelkeivel saját égi származásukat megismerteti. *Keresztelő János*, a gonosz istennek egyik szelleme, azért küldetett, hogy Jézus munkáját meggátolja. De a jó isten lelkei

mindemellett is az égbe jutnak, ha a katharos felekezetbe felvétetnek; ezen céljukban őket a *szentlélek*, a legfőbb égi szellem segiti.

A *katharosok morálja* és *életrendje* nagyon szigorú volt. Ki volt mondva, hogy a világgal és a világnak élő emberekkel való érintkezés bűn és általában *minden bün halálos*. A *tökéletes*, Jézus és az apostolok példája szerént, szegénységben él, nem hazudik, nem esküszik, háboruban nem vesz részt, magát még jogosan sem védi, a világi büntető hatóságnál hivatalt nem visel, vért nem ont (Máté, 26, 52.), állatot nem öl (csak csúszó-mászót, mivel az ilyen a gonosz isten lakása), húst és állattól származó ételt nem eszik, végre nőtelen életet él (1 Kor. 7, 1.). Ezen szigoru szabályok csak a *választottakra* nézve (igazi tiszták = *καθαροί*, *consolati*, avatottak = *induti*, jó emberek = boni homines, bons hommes) voltak kötelezők, kik a sz. lélek által kereszteltettek meg, a felekezet fejei, tanitói, a hivek vigasztalói (consolatores, paracleti) voltak; választott nő is lehetett.

A felekezet nagy tömegét a *hivők* (credentes) és *hallgatók* (auditores) tették, kik a felekezet titkos tanaiba nem voltak beavatva s kik a választottakat nagy tiszteletben részesitették, majdnem imádták és tartásukról gondoskodtak.

A *vizzel*, mint az érzéki világhoz tartozó elemmel való *keresztséget* érvénytelennek tekintették; szerintük igazi keresztség *a tüz és lélek keresztsége* (consolamentum), mely az üdvnek múlhatatlan feltétele. A *lelki keresztség szertartása* előtt a keresztelendő három napig szigorúan böjtölt (= koplalt), azután igéretet tett, hogy a tökélyesek kötelességeit hiven megtartja s hitét el nem hagyja. Erre a biblia a fejére tétetett s a tökélyesek kézfeltevése által felavattatott, végre felolvasták János 1, 1—17. verseit [5]). A megkereszteltnek emlékül egy *len* vagy gyapju *fonalat* (filum) adtak (pro habitu), melyet ingén felül viselt (ettőlfogva *indutus* = felöltöztetett volt a neve). A megkeresztelt a község részére minden javáról lemondott és nejét elhagyta. E miatt a hivők nagy része a keresztséget csak halála előtt kevéssel vette fel. A ki attól félt, hogy hitét elhagyja, ezen bünt öngyilkosság által előzte meg (ennek egy neme volt az *endura* = önkéntes éhenhalás). — Az *úrvacsora* megszentelt kenyérből állott, melyet közösen a testvéri szeretet jeléül és bor nélkül vettek. Ezen szertartás vagy magára végeztetett vagy *szeretet-vendégség* kapcsolatában. A katharosok megtartották a fülbe-gyónást, a bűnérti elégtételt (satisfactio) és bűn alól feloldást (absolutio); megtartották a karácsony, húsvét és pünkösd ünnepeket. — *Istentiszteletük* nagyon egyszerü volt, imából szentirás-olvasásból és magyarázatból állott. — Egyszerü *papirendjük*

fokozatait a püspökök, diakonusok és hypodiakonusok képezték [6]. Az *egyház* független püspöki megyékre volt osztva, melyeket a testvéri szeretet fűzött össze. *Hitük kútforrásának* az Új-szövetséget tekintették és azt terjeszteni igyekeztek.

A katharosok kétségenkivül tévedtek a tan, átlépték a józanság határát szokásaik és társadalmi nézeteik tekintetében; de azt elleneik is kénytelenek voltak elismerni, hogy ők szigorú erkölcsiségre törekedtek. Épen ezen szigorú erkölcsöknek nemcsak hirdetése, hanem követése is, szemben a romlásnak indult kath. egyház álszenteskedésével és erkölcstelenségével; meggyőződésükért nemcsak a szenvedéseknek, hanem a halálnak is hősies eltűrése volt azon varázsszer, mely műveletlent és műveltet, egyszóval minden osztályut oly nagy számmal vonzott az új egyház kebelébe, hogy a 12. században számuk komoly aggodalmat keltett. Az egyház szellemi és anyagi fegyverekkel harcolt a növekedő, veszélyes ellenség ellen; vitatkozásokat, téritői beszédeket tartatott, sőt a máglyát is igénybe vette. Az első *vértanuk* Orleansban (1022.) máglyán végeztettek ki, azután Goslarban (1052.) császári parancs folytán számosan bitófán múltak ki. De mindezen intézkedések egyelőre nem sok sikert igértek, az új tan apostolai roppant hóditást tettek Europának majd minden országában. El voltak terjedve a Balkán félszigeten, különösen Bulgariában és Bosniában, az Al-Duna és Száva mentén, Dalmatiában (itt főhelyük volt Tragurium = Trau), Lombardiában, Déli-Franciaországban; számos község alakult Németországon, Magyarországon a szláv ajkuak közt, Németalföldön, Angliában és Spanyolországban. Az új hit megszilárdulását az is bizonyitja, hogy *Toulouse* mellett (Saint Felix de Caraman-ban, 1167.) egy népes *közzsinatot* tartottak, melyen Niketas (Papa Niquinta), a constantinapolyi katharosok püspöke is megjelent, az eredeti bolgár és dalmata községek állapotát és szervezetét megismertette és a lombardi püspöknek (Marcusnak) hibáúl róvta fel, hogy nem az *Ordo Druguriae*-t, hanem az *Ordo Bulgariae*-t követte [7]. A katharosok különböző név alatt rejtőzve, a kath. egyház embertelen üldözését is túlélték s egészen a 15. századig fenntartották magukat, főleg azon területeken, hova Róma keze nem ért el, vagy ha elért is, csapása nem volt halálos.

1) A katharos bibliában a Miatyánk végén a doxologia is megvan, holott a Vulgatából ez hiányzik.

2) Hazánkban is ismeretes a patarenus név. A pápák a magyar királyokat több izben felszólitották a papuralom ezen ellenségeinek kiirtására. A Corpus juris-ban, I. Lajos decretuma után, egy esküformában a kaczér szó is előfordul. Még Zsigmond király idejében is, hazánk déli részén, oly nagy számmal voltak a patarenusok, hogy megtéritésük végett Marothon

(ma Morovicz) prepostságot kellett alapitni. És igy a husiták az Éjszaki Kárpátokról még üdvözölhették az Alpok keleti ága alján a patarenusokat, mint a hierarchia elleni harcban elvtársaikat. V. ö. Katona, Hist. Crit., XII. 191. l. — Hunfalvy, Magyarorsz. ethnogr., 366. l. — Lányi, Magy. egyháztört., I. köt. 683—84. l.

3) Hazánkban a husita tótokat nevezték bugris-nak, mely név valószinüleg a bolgár névvel áll összeköttetésben s általában eretnek-et jelenthetett.

4) A katharos irodalomból csak töredékek maradtak fenn, a római egyház annak megsemmisitéséről kellőleg gondoskodott. Volt egy Perpendiculum sententiarum cimü bölcsészeti munkájuk, voltak a gyermekek számára irt énekeik és népszerü értekezéseik. — A legujabb időben Cunitz strassburgi tanár egy katharos Új-szövetséget fedezett fel provençali forditásban; ehez egy szertartásos könyv is volt kötve, melyet felfedező 1852. Ein katharisches Rituale cimen adott ki. — Kortársak ismertető főművei: Moneta, Adversus Catharos et Waldenses lib. V. 1240 körül (1743 nyomat.). — Rainerii Sacchoni Summa de Katharis et Leonistis seu Pauperibus de Lugduno, 1250 körül. Rainerius tizenhét évig pártvezérük volt, azután a kath. egyházba tért át s mint hitehagyott tudósitását bizonyosan nem részrehajlatlanúl irta. — Ujabb ismertetések: Hahn. Gesch. der Ketzer im Mittelalter (2 köt., Stuttgart, 1845—47). — Schmidt, Histoire et doctrine de la secte des Cathares ou Albigeois (2 köt., Paris, 1849.).

5) A 4. j. emlitett Rituale szerént legelébb a Ján., 1, 1—17 verse olvastatott fel, azután a Miatyánk átadatott s csak ezek után következett a fogadalom letevése.

6) A diakonusok helyét a 13. században a vének = anciani foglalták el.

7) Az Ordo Bulgariae alapja is dualismus (ezért gyakorolt oly nagy vonzó erőt a szláv népekre), de szeliditve, mig az Ordo Druguriae a kettős elvnek a manichaeismus szellemében való szigorú kifejtése. Druguria az emlitett Traguriumnak (ma Trau) felel meg. V. ö. Gieseler, i. m. II. köt. 2. r. 550—52. l.

120. Forradalmi eretnek pártok. Bruys Péter és Henrik barát; Tanchelm és Eon vagy Eudo de Stella.

Mig a katharos felekezetek az uralkodó egyház felforgatására nem gondoltak, addig egyes pártok forradalmi térre léptek s a fennálló egyházi rend ellen irtó háborut kezdettek. Ezek egyike volt a *petrobrusianusok* pártja, melyet *Bruys Péter*, letett pap alapitott. Ő, a 12. század elején, Déli-Franciaországban (1104 óta) nyiltan hirdette, hogy az igaz (láthatatlan) egyház a hivők kebelében van és külső (látható) egyházra nincs szükség. A buzgó népszónok a gyermekkeresztelést (de nem a keresztséget általában), a papi nőtlenséget és a gyakori mise-olvasást [1]) helytelennek állitotta; a kereszteket, mint az Úr vértanuságának eszközeit és épen e miatt imádásra nem méltókat megégette; hallgatóit a templomok és szentségek szétrombolására buzditotta, s azoknak szükségtelenségét azzal indokolta, hogy isten mindenütt

meghallgatja az ember imáját; kimondta, hogy a halottak lelkéért nyujtott áldozatok, imák, alamizsna osztogatások s általában az ugynevezett jó cselekedetek azoknak semmit sem használnak. Igy dühöngött irtó háborut folytatva minden fennálló ellen, végre sz. Gillesben egy vakbuzgó népcsoport elevenen dobta máglyára a forradalmi szónokot (1124.). — Bruys halála nem vetett véget a meginditott mozgalomnak. Ugyanezen időben és vidéken *Henrik* (1116—48) *clugnyi szerzetes* és diakonus, a szivek meghóditásához jól értő, bámult szónok, püspöki engedély mellett, bűnbánati beszédeket tartva járta be a helységeket és igen nagy tiszteletben részesült. De csakhamar eltért eredeti céljától s a papság és egyház világi iránya és fényűzése ellen kezdett izgatni; majd Bruyshez csatlakozott, alapelveit elfogadta s halála után a párt élére állott (ettőlfogva a párthivek *Henriciani* nevet nyertek). Henrik működését oly teljes siker kisérte, hogy ahol csak megfordult, ott a kath. papságtól a nép teljesen elidegenedett. Midőn *III. Jenő* pápai követet (Albericus bibornokot) küldött hozzájuk [2]), hogy őket a tévútról visszatéritse, a nép a követet kigúnyolta (1147.). Sokkal nagyobb sikere volt *sz. Bernát* fellépésének, ki a nép előtt felvilágositó beszédeket tartott. A hatás nem maradt el, a nép lecsendesedett; Henrik elfogatott s egy zárda börtönében végezte be zivataros pályáját (1149.).

A 12. században az egyházi ellenzék legszélsőbb körében a *rajongó prophétai irány* sem maradt képviselő nélkül. Nevezetesen Németalföldön *Tanchelm* (1115 körül) minden létező egyházi állapotot felforgatni törekedett; azon rögeszméje támadt, hogy ő a vett sz. lélek erejénél fogva Krisztushoz hasonló isten; királyi fényt fejtett ki, sz. Máriával való eljegyeztetését megünnepelte, végre egy pap által agyonüttetett (1124 körül). — *Eudo de Stella* vagy (honfiai elnevezése szerént) *Eon*, egy gascognei rajongó, az ördögűzési formula ezen szavait: *„per eum, qui venturus est judicare vivos et mortuos“* saját nevére *(eum = Eon)* magyarázván, egy vakmerő csapat élén most Gascogneban, majd Bretagneban jelent meg itéletet tartani, a templokat és zárdákat feldúlta, azok kincseiből fényes életet élt. Végre elfogatott s a *rheimsi zsinat* (1148.) végzése következtében a sz. denysi zárda börtönébe záratott és ott azon meggyőződéssel végezte be életét, hogy igaz ügy mellett harcolt [3]).

1) Mivel az Úr saját testét csak az utolsó vacsora alkalmával készitette el áldozatúl és nyujtotta saját tanitványainak. — Ezen felekezet viselt dolgai Petrus Venerabilis leveleiből ismeretesek, melyeket ezen ügyben több püspökhez irt. — L. Gieseler, i. m. II. köt. 2. rész, 535—39. l.

2) Ekkor Henrik Languedocban oly sikerrel prédikált, hogy a papság minden befolyását elvesztette, a templomok üresen maradtak.

3) Az egészre nézve l. Hahn és Schmidt (119. c.) idézett műveit.

121. A valdensek.

A 12. század elégületlensége és forrongása az egyházi élet terén egy *tisztább reformáló alakot* is hozott létre. Ez a *valdensek felekezete*, mely a sz. irással kezében minden tagja részére igehirdetési jogot követelt s tőlük apostoli szegénységet, egyszerüséget és szigoru erkölcsöket kivánt.

Ezen felekezetet, régibb okmányok és ujabb kutatások szerént [1]), *Valdesius* (vagy Valdez; a Péter keresztnév csak későbbi iróknál fordul elé), egy gazdag lyoni kereskedő alapitotta. Reformátori fellépésére a sz. irás mélyebb ismerete utáni vágya vezette. Ugyanis midőn az istentisztelet alkalmával az evangelium latin szövegét hallotta, erős vágy támadt keblében, hogy azt teljesen megértse. E végett két pappal baráti összeköttetésbe lépett s általuk [2]) az Új-szövetséget és az egyházi atyák némely tételeit román tájnyelvre lefordittatta. Ezek tanulmányozása közben felvilágosodva és egyik barátjának hirtelen történt halálán megdöbbenve, vagyonát a szegények közt kiosztotta (1170 körül), hogy az az evangeliumi tökély (középkori értelemben) elérésében akadályára ne lehessen. Rövid idő múlva számos követőre talált, s midőn az egyház részéről az igehirdetés elhanyagolását és a népnek vallásos tudatlanságát és elhagyatottságát gondolóra vette, egy apostoli egyletet oly célból alapitott, hogy annak tagjai az evangeliumot a nép között hirdessék. Ezen egylet tagjai azután páronként, az apostoli egyszerüséget hiven követve, bot és táska nélkül, fa-sarukat viselve útra keltek, a népet tanitották s bűnbánatra intették. Férfiak és nők, utcákon és téreken, magán házakban és templomokban prédikáltak és figyelmes hallgatókra találtak. A nép őket *lyoni szegényeknek* (pauperes de Lugduno, Leonistae, insabbatati, sabôtiers, azon fasaruról, melyet viseltek) nevezte. Az egylet nem akart az uralkodó egyházzal szakitni; de midőn a lyoni érsek az igehirdetést betiltotta s őket Lyonból számüzte [3]), *III. Sándor* pápa az egylet megerősitését megtagadta s később a *veronai zsinat* (III. Lucius alatt, 1183.) az átkot reájuk kimondta: maga az egyház szakitotta meg az egylettel az összeköttetést. Valdesius miután Franciaországból menekülni volt kénytelen, egy ideig Olaszországban működött, azután állitólag Csehországba vonult és ott halt meg (1197.). *III. Ince* megkisérlette, hogy a lyoni szegények egyik ágából [4]), *pauperes catholici* néven valami szerzetesrend-félét alakitson, oly feltétel alatt, hogy a kath. hitet ismerjék el, az ordinatioval ellenkező nézeteikről mondjanak le; a szegénységre, lemon-

dásra vonatkozó alapelveiket tartsák meg, az igehirdetést, kegyes egyletek alapitását folytassák tovább is (1210.). De ezen félbe-szerbe szabályozott egylet az alapitó főnökök halálát nem élte túl.

A *valdenseknek*, egymástól némileg eltérő, *két fő osztálya* volt, u. m. a francia, *lyoni szegények* vagy ultramontanok és az olasz vagy lombardi valdensek vagy *lombárdi szegények*. A lyoni szegények a kath. egyházzal szemben nem foglaltak el oly merev állást, mint a lombardiak. Mindkét osztály elismerte, hogy a valdensek és római egyház együtt képezik a kath. egyházat, csakhogy annak jobbik fele a valdens, gonosz fele a kath. egyház; az egyház romlását mindkettő Sylvester pápától számitotta [5]). A lyoniak a kath. egyház *hét szentségét* elismerték, a lombardiak nem. Mindkettő meghajolt a *szentirás tekintélye* előtt, de a lombardiak a törvény és evangelium közt élesebb határt vontak, s a község szolgáitól a munkától és nős élettől való tartózkodást nem követelték oly szigoruan, mint a lyoniak. Az *apokryphus iratokat* mindkettő elvetette.

Egyházalkotmányuk szerént az egyház tanitói és kormányzói joga a *községet* (Commune) illeti. A községhez nemcsak a tökélyesek tartoznak, hanem a megkereszteltek is. Az *egyetemes papság elvét* nemcsak vallották, hanem követték is. A lombard *községek élén* élethosszig választott *elnök* (praepositus), a lyoniak élén évi *igazgató* (rector) állott. A *tökéletesek* és *hivők* közt nem volt oly éles különbség, mint a kath. papság és nép között. Az *úrvacsora* szentségének hatását a lyoniak nem tették függővé a kiszolgáltató érdemes voltától, mig a lombardiak szerént azt érdemes szolgáltathatja ki áldásosan. Az *igehirdetők* (ministri, később: barbes) az üldözés alkalmával álruhákban öltözve (mint házalók sat.) keresték fel a hiveket, terjesztették vallásos irataikat, főleg a nép nyelvére leforditott szentirást; elfogadták a *gyónást*, a bűnösökre *vezeklést* szabtak ki, mely imából [6]), böjtből és alamizsnálkodásból állott, ezek teljesitése után őket *feloldozták* (a *formula deprecatoria* szerént). — *Elvetették* a tisztitó-tüzet, a szentek [7]), kereszt és ostya imádását; nem esküdtek (legalább a tökélyesek); a halálbüntetést jogtalannak, a hazugságot halálos bűnnek tartották. Általában egyházi tan, élet és alkotmány tekintetében *apostoli egyszerüségre* törekedtek, de azért a mily távol állottak a katholicismustól, épen oly távol állottak a protestantismustól.

A *valdensek* a *katharosokkal* annyiban *megegyeztek*, hogy a szentirást mindkét felekezet elfogadta alapúl, azt terjeszteni igyekezett; a római egyházzal szemben ellenzéki állást foglalt el, a szegénységet,

nőtlenséget a tökély feltételének tekintette; a tisztitó tüzet és halottakérti közbenjárást (Prédik., 11, 3.) elvetette. Mindkét felekezet tökélyesekből és hivőkből állott, de a katharosoknál a tökélyesek kiválóbb helyzetben voltak; a tökélyes lehetett nő is; a papságnak három fokozata volt püspök, presbyter és diakonus. Mindkét felekezet tiltotta az esküt, emberölést, halálbüntetést; a hazugságot halálos bűnnek tartotta, a bűnbocsánatot egyedül istentől várta s ennek osztogatására a papot nem tartotta feljogositottnak. Ezen hasonlóságok azt látszanak bizonyitni, hogy a valdensek, Lyonból való elűzetésük után, a katharosok némely tanát és szokását elfogadták. Ezen körülmény magyarázza meg azt, hogy a nép nagy része a két felekezetet azonosnak tartotta.[7])

A *valdensek egész Nyugoton elterjedtek*, legszámosabban voltak Franciaország déli, Spanyolország keleti és Olaszország éjszaki részében; de elterjedtek Németországon (a passaui megyében 42 községben voltak), Ausztriában, Csehországban és Magyarországnak azon területein, hol később a husziták felléptek.

1) V. ö. Muston, Histoire des Vaudois (Paris, 1796.) — Herzog, Die romanischen Waldenser, hauptsächlich nach ihren eigenen Schriften (Halle, 1853.). — Palacky, Ueber die Beziehungen und das Verhältniss der Waldenser zu den ehemaligen Sekten in Böhmen (Prag, 1869.). — Wilh. Preger, Beiträge zur Gesch. der Waldesier im Mittelalter (München, 1875). Ehez járul a Rescriptum heresiarcharum Lombardie ad pauperes de Lugduno qui sunt in Alamania. 1230. évből, mely egy 1218. tartott értekezésről értesit s a lyoni és lombardi szegények közti különbségeket adja elé. L. még Moneta és Reinerius (119. c.) id. műveit.

2) Ansa István grammatikus volt a forditó, Ydros Bernát a leiró.

3) Midőn az érsek a prédikálást betiltotta, a szentirásra hivatkozva (Csel. 5, 29.), nem engedelmeskedtek.

4) Durandus de Osca és Bernhardus Primus főnökök alatt, kiknek bemutatott életszabály-tervét (propositum conversationis) III. Ince meg is erősitette.

5) A lyoniak a római egyházat az Apokalypsisben (17. 1.) rajzolt kéjhölgyhez, a lombardiak (17, 3.) a fenevadhoz hasonlitották.

6) A Miatyánknak 80—100-szor való elmondásából; holott egyes adatok szerént azon nézetben voltak, hogy külsőségek az üdvöt elé nem mozditják.

7) A szenteket csak követendő példáknak tekintették és nem közbenjáróknak.

122. Az albigensek elleni háboru.

Az egyház a 11. és 12. században nem sokat törődött az eretnek felekezetekkel. Midőn a veszély fenyegetőbb kezdett lenni s helyenként az egyház létezése is kétessé vált, téritési eszközül a máglyát is alkalmazásba vette, jóllehet az ellen a 12. században egy Petrus Vene-

rabilis, egy sz. Bernát még tiltakozott, és utóbbi fényesen bebizonyitotta, hogy meggyőző, felvilágositó tanitással többre lehet menni, mint embertelen eszközökkel. Azonban sz. Bernáthoz hasonló apostoli szónok nem igen találkozott s a Domokos-rend téritőinek könnyebb volt máglyákat gyujtani, mint lélekre ható beszédeket tartani. Igy ütött ki az *albigensek elleni háboru*, mely sok vérontás és pusztitás után az eretnekeket a szabad ég alól rejtekeikbe üzte vissza.

Az eretnek felekezetek felvirágzására nem igen voltak oly kedvező viszonyok, mint Franciaország déli részében, hol a hatalmas toulousei gróf, *VI. Raymund* s más hűbérurak pártfogásában részesültek. *III. Ince* előbb cistercita szerzeteseket küldött oda az eretnekek megtéritésére, de ezek működése nem nagy sikert igért. Később (1203.) teljhatalmu követűl *Péter*, castelnaui apátot küldötte el, ki társaival beszédeket, vitatkozásokat tartott, de hatalmaskodó felléptével maga ellen ellenséges hangulatot szitott fel. Raymund gróffal is meghasonlott, ki a hatáskörét átlépő és uralkodni akaró szerzetest nem szenvedhette. Ily körülmények közt történt a követ meggyilkoltatása (1208.); a szerzetesek a gyilkosság elrendelésével magát a grófot gyanusitották. Erre a pápa *Arnold*, citeauxi apátot felhatalmazta, hogy teljes bűnbocsánat mellett keresztes hadjáratot hirdessen. Mintegy 100,000 főből álló keresztes had gyűlt össze, melynek élén *Monfort Simon* gróf állott. Raymund, hogy a veszélyt elháritsa, az egyházzal lealázó feltételek mellett kibékült és a pápai követ (Milo) kivánságára alattvalói ellen a keresztet is felvette. De számitásában csalódott, mert ezen lépése által a csapást fejéről csak egy ideig härithatta el. A felizgatott fegyveres tömeg tűzzel-vassal pusztitva rontott *Roger Raymund* vicomte *bezieri* és *albii* birtokára [1]). Beziert ostrommal bevették s a pápai követ dicsekedve hirdette, hogy e várost isten dicsőségére megsemmisittette [2]). Monfort ezután a toulousei gróf birtoka ellen vezette vérszomjas hadát, melynek kegyetlenkedése, rombolása egész vidékeket pusztává tett. A kereszt hősét azután (1215.) a *montpellieri* és *IV. lateranumi zsinaton* az elfoglalt birtokok törvényes urának nyilvánitották.

III. Ince inditotta meg e gyilkos, rabló, vallás-háborut, de a megindult pusztitó árt sem ő, sem III. Honorius nem volt képes többé feltartóztatni; addig dühöngött az, mig volt mit rabolni, elfoglalni; 20 évig folyt az öldöklés az eretnekek ellen nem- és korkülönbség nélkül. Az eredmény iszonyu volt. A vértől párolgó keresztet a diadalmoskodó egyház akadálytalanúl feltűzhette, isten dicsőségére, mindenüvé, ha tetszett füstölgő romokra vagy eretnekek csonthalmaira, mert a teljesen elvadult vidéken helység épen nem maradt. A albigensek felekezete

majdnem egészen kiirtatott, birtokai a keresztes vitézek tulajdonába mentek át.

1) Albi vidékét tartották az eretnekség fő fészkének. Az albigens eretnek nevezet alatt előbb a keresztes hadjáratnak valamennyi ellenzőit értették, utóbb pedig főleg a katharosokat.

2) Midőn a keresztesek a várost bevették és igen sok foglyot ejtettek, azt kérdezték Arnold, pápai követtől, hogy mit tegyenek velük? Mire Arnold ezt válaszolta: „Üssétek mind agyon, az Úr ismeri az övéit."

HETEDIK SZAKASZ.

A KELETI EGYHÁZ TÖRTÉNETE.

123. A keleti egyház téritései.

A keleti egyház erejét nagy mértékben növelte azon körülmény, hogy a *szlávok* kezdetben majdnem mind a keresztyénségnek görög-keleti alakját fogadták el. Később ugyan a római egyháznak több nyugoti szláv népet sikerült a keleti egyháztól elhóditni; de a *keleti szláv népek* már földrajzi helyzetüknél is arra voltak utalva, hogy a keleti egyháznak hivei maradjanak. A török uralom, mely alá a keleti szláv népek nagy része jutott, nem veszélyeztette sem vallásukat sem nemzetiségüket oly mértékben, mint a katholikus uralom alá jutott *nyugoti szláv népekét*, melyek közül többet a german faj teljesen felemésztett. Azonban a keleti egyház hóditásai közt legfontosabb, következményeiben legmesszebb ható volt az *oroszok megtéritése*, kik terület, népesség és hatalom tekintetében folyvást gyarapodva, a görög egyháznak oly szilárdságot szereztek, hogy a sokkal müveltebb nyugoti egyházzal még mindég versenyezhet.

A hajdani *Görög ország* néprajzi arculatát a nép-vándorlás egészen átalakitotta. A 6. század óta *Macedoniát*, *Thessaliát*, *Hellast* és *Peloponnesust*, különböző időközökben, *szláv tömegek* kezdették eláraszt ani, melyek a régi helleneket majdnem egészen kiszoritották hazájukból, s ezek csak a megerősitett parti városokban és szigeteken tudták megmenteni keresztyén hitüket és nemzetiségüket. Az ekként *elszlávosodott Görögországot* Irene császárné alatt kisérlették meg a keresztyénségnek megnyerni és újból a birodalomhoz csatolni; de ezen vállalat csak *Macedoniai Basilius* császár (867—86) alatt fejeztetett be, mely alkalommal a Peloponnesus bércein tanyázó pogány *maioniták* (l. 49. c.) is kénytelenek voltak a görög keresztnek meghódolni.

A *kazarok* vagy *kozárok* (a magyarokkal rokonnép) [1]) Krimiában telepedtek le, azután ellepték Moldva- és Oláhországokat (= Romania) s a 9. század közepe táján Constantinapolyból keresztyén hittéritőket kértek. Az udvar *Constantinus* tekintélyes szerzetest (ismertebb nevén: *Cyrillust*, a bölcsészt; (l. 89. c.) küldötte el, ki a nép nyelvét elsajátitván, nehány év alatt a téritést nagyjában befejezte. A kozároknak egy része a Mózes vallására, más része az iszlamra tért át.

A *bolgárok* (hasonlóan a magyarokkal rokon nép, mely idővel teljesen *szlávvá lett* s csak nevét őrizte meg az őskorból) Thraciában és Moesiában alapitottak új hazát s a keresztyénséggel legelőbb görög foglyok útján ismerkedtek meg. Az igy terjedni kezdő keresztyén vallás előbb erős üldözésnek volt kitéve s hivei közül állhatatosságukat igen sokan vértanu-halállal pecsételték meg. A keresztyénségre nézve csak akkor következtek derültebb napok, midőn a constantinapolyi udvarnak egyik bolgár királyt, *Bogorist* (vagy *Bojorist*), a keresztyénségnek megnyerni sikerült. Bogoris, a keresztség alkalmával (861.) *Mihály* nevet nyert király, hogy országát keresztyén alapra fektesse és trónját biztositsa, népét gyorsan, kényszeritő eszközökkel akarta az új vallás- és államformába beleerőszakolni. Erre a jogait féltő pogány párt fellázadt, mely lázadást a királynak csak görög segélylyel sikerült leverni. A keresztyénség ekként megszilárdult, de most az ország függetlenségét a görög császársággal való összeköttetés fenyegette. A király, hogy ezen veszélyt megelőzze, politikából a *római egyházhoz* ohajtott *csatlakozni* s ezen ügyben a pápával meginditotta az alkudozást. *I. Miklós* püspököket és papokat küldött az egyház szervezésére (866 után); de a byzanci udvar sem engedte ki kezéből oly könnyü szerrel a zsákmányt s ügyes politikával a bolgár egyházat újra a keleti egyházba édesgette vissza, melyhez azután hű is maradt. A *Volgamenti bolgárok* ellenben az iszlamnak hódoltak meg.

Az *oroszok* a keresztyénséggel a görög császárság elleni háboruban ismerkedtek meg; de ezen ellenséges viszony nem igen volt alkalmas az evangelium közvetitésére. A 9. században még minden ilynemü kisérlet eredménytelen maradt [2]). *Olga* nagyfejedelem-asszony (Igor özvegye; fia, Szvetoszlav kiskorusága alatt kormányzó) midőn Constantinapolyban járt (955.), felvette a keresztséget; de ezen kezdeményezésnek sem lett nagyobb eredménye, mert fia, *Szvetoszlav* az ősi hithez hű maradt. A pogányság megsemmisitése csak Olga unokája, *Vladimir* (980—1014) alatt fejeztetett be. Ő, a monda szerént, tiz előkelő oroszt azon megbizással inditott útnak, hogy a különböző cultusokat tanulmányozzák s az eredményről őt értesitsék. A

küldöttek Constantinapolyt is meglátogatták s a Zsofia templomban tartott pompás istentisztelettel leginkább meg voltak elégedve. Vladimir a vett tudósitás után a görög szertartásu keresztséget vette fel 988. s *Anna* hercegnő kezének megnyerése után[3]) a görög császári házzal rokonsági összeköttetésbe lépett. Az új keresztyén fejedelem azonnal hozzáfogott országa átalakitásához, legelőbb a bálványképeket megsemmisitette, azután elrendelte, hogy a nép keresztelkedjék meg. *Kijev* is megkapta a rendeletet, s mig a város nagyja és kicsinyje a Deneperbe parancsoltatott, hogy a parton álló papoktól a keresztség áldását elfogadja, addig a király térden imádkozott népe boldogságáért. Vladimir fia, *Jaroszláv* (az oroszok Justinianusa, 1019—1054) templomok, zárdák és iskolák alapitásával igyekezett népét a keresztyén műveltségbe bevezetni. A *kijevi barlangzárda* (Petschera), melyet egy Athos-hegyi remete alapitott s mely a constantinapolyi Studion zárda szabályait fogadta el, a papság képző-intézetévé s az orosz irodalom bölcsőjévé lett. Itt irta meg *Nestor*[4]) nemzeti nyelven a maga évkönyveit a 11. században. A *kijevi metropolita* az egész orosz egyház fejévé lett, de a constantinapolyi patriarcha felsősége alatt állott.

1) A kozárok emlékét több helység neve maig fentartotta: Erdélyben Kozárvár, Baranyában Nagy és Kis és Rác Kozár sat.

2) Az oroszok megtérésének első nyoma Photius Encyclicájában található (866.), melyben megemliti, hogy az oroszok egy püspököt kaptak és a keresztyén cultus iránt vonzalmat mutatnak.

3) A hagyomány szerént Vladimir a keresztséghez és Annához is mintegy fegyveres hóditás útján jutott. Ugyanis egy tekintélyes hadsereggel Cherson (Krimiának egykori városa, a mai Szevasztopol közelében) elé nyomult, mely akkor görög felsőség alatt állott, s azt meghódolásra kényszeritette. Azután megizente II. Basilius, görög császárnak és testvérének Constantinusnak (mint császár VIII. Constantinus), hogy ha Anna testvéröket nőül nem adják, Constantinapolyt is elfoglalja. Azt a feleletet kapta, hogy tőle függ, hogy a görög császárnak sógora legyen, s a keresztség felvétele után Anna kezét és a mennyországot is el fogja nyerni. Ily előzmények után történt meg Vladimir megkeresztelése és házassági összeköttetése Chersonban, melyet azután a görög császárnak visszaadott. — Sok regényes, nyers lovagias vonás van Nestornak ezen elbeszélésében, s ha nem is volna igaz, legalább az iró jó izlését nem lehet eltagadni.

4) Nestor 1073. lépett a zárdába s ott is halt meg 1120 körül. Fő műve a Chronica, mely az oroszok viselt dolgait részint nemzeti hagyományok, részint byzanci történetirók után 1110-ig vezette le. Ezen kivül megirta a zárda apátjainak és szentjeinek életrajzait.

Az egészre nézve l. Nestors Russische Annalen (5 köt., Göttingen, 1802—8.) történeti jegyzetekkel, német forditásban kiad. Schlözer. Miklosich, Chronica Nestoris (Wien, 1860.). Karamsin, Geschichte des Russischen Reichs (1—11. köt., Petersburg, 1816—24; a 12. köt. Bludow fejezte be 1829), németre ford. Hauenschild, Oldekop, Oertel és Goldhammer. — Marawjew, Gesch. der Russ. Kirche, németre ford. König (Karlsruhe, 1857.).

124. A keleti egyház alkotmánya, cultusa és egyházi élete.

A byzanci császárok az egyház belügyeire, ősi gyakorlat szerént, tekintélyes befolyást gyakoroltak. A szent olajjal (μύρον) való felkenetés következtében áldozári jelleget nyertek s ennek alapján cimeik közé a ἅγιος-t is felvették; s hogy ez ne legyen üres cím, *Bölcs Leon* kezdve a legtöbb császár a theologiai kérdések tanulmányozását is kötelességének tartotta. De bármily mélyen nyúlt be a császári hatalom az egyház ügyeibe, a *patriarchai méltóság*, ha azt hivatott egyének viselték, még mindég oly nagy befolyású és tekintélyes állás volt, hogy azt a császároknak is érdekében állott tiszteletben tartani, kivált azon esetben, ha a patriarchák a szerzetességre és népre támaszkodhattak. Az egyház eleget küzdött saját függetlenségeért; de Keleten az államnak és egyháznak elkülönitése még oly mértékben sem sikerült, mint Nyugoton, s a constantinapolyi patriarchák még csak meg sem közelitették azon magaslatot, melyre a római pápák feljutottak. Ennek legfőbb oka kétségen kivül azon körülményben kereshető, hogy a keleti egyház nemzeti egyházak csoportja lévén, oly szilárd, egységes szervezetté nem fejlődhetett ki, mint a római. Az *egyházi hivatalok betöltése* a császári udvartól és a világi hatóságoktól függött, s ha egyes patriarchák a hivatalok betöltésében némi befolyást szereztek, ez csak múló előny volt.

Az *istentisztelet* már az előbbi korszakban teljesen kifejlett; de azért mind elméleti, mind gyakorlati tekintetben most is gazdagodott. Az *egyházi beszéd* az istentiszteletnek még mindég főrészét képezte; az új hymnusoktól többé nem idegenkedtek s főleg az isten anyja és a szentek dicsőitésére számos hymnus készült. Ezen költészeti nem virágkorát a 8. században érte el; az egyháznak ekkor három nagy szent költője (ἅγιοι μελῳδοί) volt: *Damaskusi János* (l. 68. c. és 23. j.), *Jerusalemi Kosmas* és *Nicaeai Theophanes*. A *szentségek* számára nézve még nem történt megállapodás[1]). A *keresztségnél* a vizbemeritést lényeges dolognak tartották s ezen szertartást a chrismával való megkenéssel együtt végezték. Az *úrvacsoránál* kovászos kenyeret használtak s a nép mindkét elemben (kenyér és bor) részesittetett. Az *átváltozás* elméletét Damaskusi János óta az egyházi tanitók elismerték. Az *utolsó kenet* is meghonosodott, s azt nemcsak halálos betegeknek szolgáltatták ki, hanem azoknak is, kiknek felgyógyulásához remény volt, sőt annak ismétlését sem tartották szabályellenesnek.

A *szerzetesség*, mely a képromboló Isauriai császári ház uralmi

kodása alatt majdnem megsemmisittetett, később még nagyobb mértékben elterjedt, de mindinkább elfajult. A *keleti szerzetek* a szerzetesség eredeti céljával, a világ megvetésével s az állitólagos szent élettel sohasem hagytak fel; a maguk üdvét keresték, de a másokéval nem sokat törődtek; nem tették fő feladatukká a keresztyénségnek mindenütt és minden áron való terjesztését, a pogány népeknek a keresztyén egyházba való erőszakolását. Az éltető tevékenység hiánya miatt aztán erejük, gyarapodás helyett, ellankadt, s igy a világtörténelem alakulására oly nagy befolyást, mint a nyugoti szerzetek, nem is gyakorolhattak.

A *szerzetes-társulatok* közt legnagyobb hirben állott az *Athos-hegyi* (Thessaliában) zárda- és remete-kunyhó *telep*, mely, mint szent hely, a keletiek búcsújárásának ma is legkeresettebb pontja. A constantinapolyi *Studion* nevü *zárda* (hol éjjel-nappal folyvást istentiszteletet tartottak) még mindég nagy tekintélyben állott. A szerzetesség elfajulását eléggé igazolta azon számos csoda-szent, kik keresett kinzásokkal igyekeztek üdvüket megérdemelni. Ezek közül némelyek magas fákon fészkeltek (*δενδρῖται*), vagy földalatti üregekben laktak; mások örökös némaságot fogadtak vagy folytonosan vas-vértet viseltek (*σιδερούμενοι*) sat.

1) Mig Damaskusi János csak a keresztséget és úrvacsorát ismerte el szentségnek, addig Theodorus, a Studion zárda apátja (798 óta, kinek számos irata, beszéde és levele maradt fenn a képek ellenségei ellen), hat szentséget fogadott el, u. m. a keresztséget, az úrvacsorát, a kenetet, a papszentelést, a szerzetességet és a halotti szertartást.

125. A görög és római egyház közti szakadás.

A keleti és nyugoti keresztyénség sajátságai, melyeket részint politikai[1]), részint éghajlati, részint néprajzi viszonyok fejtettek ki, már korán különbségeket mutattak fel az egyház két fele közt. Ezen különbségek azonban egymás mellett békésen megférhettek volna, ha Rómának minden tekintetben egységre és az egész keresztyénség felett absolut hatalomra való törekvése a keletkezett egyenetlenségeket el nem mérgesiti és szakadásra nem vezeti. De Róma egyeduralmi igényeiből semmit sem engedett s makacssága miatt elvesztette Keletet. A komolyabb összeütközés a 9. században kezdődött s a 11. században teljes hivatalos szakadással lett betetőzve.

III. Mihály császárnak, Theodora fiának kiskorusága alatt a kormányt Theodora fitestvére, *Bardas* vezette. Az akkori constantinapolyi patriarcha, *Ignatius*, a tiszta jellemü, közbecsülésben álló főpap,

az udvar erkölcstelen élete feletti megbotránkozásának nemcsak komoly intésekben adott kifejezést, hanem a kicsapongó, az ifju császárra is rontó befolyást gyakorló, mindenható Bardast az úrasztalától is eltiltotta (857.). A kormányzó ezen vakmerőségen felboszankodva, kicsinyes vádak alapján, Ignatiust hivatalából letette és száműzte, helyét pedig *Photiussal* töltötte be, ki korának legtudományosabb férfia és azelőtt a császári testőrség parancsnoka volt. Ezen változás pártviszályt idézett elé, és Photius helyzetét nagyon megnehezitette, miután ő a patriarchai székkel Ignatius tisztelőinek ellenszenvét örökölte, pedig ezeknek száma igen nagy volt. A viszály kiegyenlitésére egybehivott *zsinat* (859.), mely Ignatius letételét megerősitette, őt magát pedig az egyházból kirekesztette, a pártviszálynak nem vetett véget, mert Ignatius főpapi igényéről lemondani nem volt hajlandó. Most Photius, a szakadás megszüntetése végett, ügyének elintézésére azon reményben kérte meg *I. Miklós*, római pápát, hogy zsinat közreműködésével fog itéletet mondani. De Miklós, ki az egész ügyről Ignatius pártja részéről jól volt értesitve, *legfőbb birói jogot igényelve* kezdett az ügy lebonyolitásához; Ignatius letételét, mivel az a római szentszék tudta nélkül történt, érvénytelennek nyilvánitotta; Photius választatását, mivel ő a sardicai zsinat végzése (l. 55. c.) és több pápa rendelete ellenére (az Ál-Isidorféle gyüjteménybe is felvett s ekkor már forgalomban volt hamis decretalékat érti; l. 92. c.) világiból egyszerre püspöki székre emeltetett, hasonlóan törvénytelennek állitotta. Ezekkel szemben Photius a pápát arra figyelmeztette, hogy maradjon jogköre határai közt és ne támaszkodjék oly törvényekre, melyeket Kelet érvényeseknek nem ismer. Ezen előzmények után a pápa két követet küldött Constantinapolyba, kik megvesztegettetve, az Ignatius elleneiből alkotott *zsinaton* (861., melyen Ignatiussal erőszakkal iratták alá saját leköszönő nyilatkozatát) Ignatius letételét helyeselték. Miklós az ellenpárt tudósitásából az egész ármányról értesülvén, egy *római zsinaton* az itéletet érvénytelennek, Photiust letettnek, Ignatiust pedig törvényes patriarchának nyilvánitotta (863.). Ezen itélet (t. i. annak elvi álláspontja) a Róma elleni elkeseredést nagyon fokozta, melyhez még nemsokára azon boszantó tény is járult, hogy a *bolgár egyház a római egyházhoz csatlakozott* (l. 123. c.). Ezen dolgok Photiust keserüséggel töltötték el, melynek egy igen éles hangu *körlevélben* (Encyclica) adott kifejezést. Ebben a keleti patriarchákat Constantinapolyba zsinatra hivta meg, egyszersmind elpanaszolta, hogy a római egyház a bolgárokat kárhozatos eretnekségekre csábitotta; nevezetesen szombaton böjtöt parancsol, a quadragesima első hetében a tej, vaj és sajt élvezését

megengedi, a papok házasságát tiltja, a presbyterek által végzett kenést (chrisma) érvénytelennek tekinti s azt tanitja, hogy *a szentlélek a fiutól is* (filioque) *származik*, ez által a hit rendszerét is meghamisitva, dualismusnak hódol[2]). Az összehivott *zsinat* (867.)[3]) a pápát letette és kiátkozta, s ezen végzését a nyugoti egyházakkal is közölte. (A pápa látván, hogy a támadás nemcsak saját személyét, hanem az egész nyugoti egyházat illeti, a jelesebb hittudósokat felszólitotta az egyház védelmére. A védők közt különösen *Ratramnus*, corvey szerzetes tünt ki[4]); ezenkivül a pápának a byzanci trónváltozásban a politika is segélyére sietett; ugyanis III. Mihály császár meggyilkoltatott (867.) s trónját a gyilkos *Basilius*, a *Macedoniai* császári ház alapitója foglalta el. Az új császár Ignatius mellett foglalt pártállást és *II. Hadrianus* pápát új vizsgálatra és végső itélet hozatalára szólitotta fel. Igy jött létre azon *constantinapolyi zsinat* (869.; a rómaiaknál a VIII. közzsinat), mely Photiust kiátkozta és Ignatiust a patriarchai székbe visszahelyezte. Ugyanekkor a bolgár egyház hova tartozásának kérdése egy bizottságnak[5]) adatott ki elintézés végett, mely azt Ignatius befolyására a keleti egyház javára döntötte el. A pápai követek ezen végzés ellen hiába tiltakoztak, azt meg nem másithatták. Photius bukását méltósággal türte, több évig szigoru zárdafogságban szenvedett, mégis kibékült Ignatiussal. Majd Basilius gyermekei nevelésével bizta meg s midőn Ignatius meghalt (877.), ismét a patriarchai székre emelte. De az átok még nem volt visszavonva, *VIII. János* pápa azon reményben, hogy a bolgárok a római egyháznak engedtetnek át, az átkot visszavonta és Photiust elismerte. Ezen ügy rendbe hozására a pápa követeket küldött a következő *constantinapolyi* (879.)[6]) *zsinatra*; itt a pápai követeket udvarias mentségekkel áltatták, de a bolgárok ügyét még csak nem is tárgyalták, az előbbi zsinat (869.) végzését érvényen kivül helyezték s mindazokra átkot mondottak, kik a nicaeai-constantinapolyi symbolumhoz toldalékot merészelnek tenni. Midőn ezeket a pápa megtudta, Photiust zsinatjával és párthiveivel egyetemben kiátkozta (882.). A következő *Bölcs Leo* császár (886—911) Photiust politikai vétségek gyanujából újból letette (886.) és igy Photius oly sok küzdelem után számüzetésben, egy armeniai zárdában halt meg (891.)[7]).)

Photius körlevele nagyjában felsorolta azon különbségeket, melyek a két egyház között a hit, alkotmány és élet tekintetében kifejlődtek; de mindez együtt véve sem képezett oly roppant akadályt, hogy a két egyház kibibékülését lehetetlenné tette volna. Sokkal fontosabb volt ezeknél a római pápa hatalmának folytonos emelkedése, követelő

fellépése, melyet Kelet patriarchái nem jó szemmel néztek s melyet támogatni egyáltalában nem állott érdekükben. A szakadást Italiának a görög birodalom kapcsából való kibontakozása eléggé megérlelte, s ha az még nem következett be, inkább a keleti császárok politikájának számitható be, kik azon hiu reménynyel áltatták magukat, hogy ha kibékülnek, Nyugot a byzanci birodalmat az iszlam fenyegető árja ellen meg fogja védeni. Ezen szempontból több császár a római pápákkal alkudozást inditott meg, de a szakadás folyamatát meg nem gátolhatta.

A szakadás *Cerularius Mihály* constantinapolyi patriarcha idejében hivatalos alakot nyert. Ugyanis a patriarcha, midőn több bolgár egyházban és zárdában a latin szertartást betiltotta, *Leo*, achridai érsekkel és bolgár metropolitával egyetértőleg, 1053. egy *körlevelet* küldött János, tranii püspöknek (Apuliában), melyben a római egyházat több eretnekséggel vádolta s a püspököket felszólitotta, hogy azokkal hagyjanak fel. A Photius által összeszedett eretnekségekhez még hozzácsatolta a vérnek és fulva holt állatnak élvezését (a Csel., 15, 29. ellenére), a böjti napokban a Halleluja ének mellőzését, de leginkább kiemelte az úrvacsoránál a *kovásztalan kenyér* használatát (=zsidós eretnekség), melynek jelölésére az ἀζύμιτης (=kovásztalan) eretnek nevet találta fel [8]). Ezen levél *Humbertus* bibornokhoz is eljutott, ki azt leforditva *IX. Leo* pápával közölte. Erre heves tollharc támadt Kelet és Nyugot tollforgató hittudósai közt. (A latinok a római pápa felsősége, mint fő dolog mellett harcoltak s az aprólékos különbségekkel nem sokat törődtek. *Niketas Pectoratus*, a Studion zárda apátja, a papi nőtlenségről, kovásztalan kenyérről és szombatról igen éles hangon nyilatkozott[9]).) *Constantinus Monomachus* császár, az iszlam ellen nyerendő hadi segély reményében, minden áron békét ohajtott s végre a pápát rábeszélte, hogy küldjön követeket Constantinapolyba. A pápa három követet küldött (ezek egyike a heves vitatkozó, Humbertus volt), de ezek béke helyett az egyenetlenség tüzét még jobban felszitották. (A császár ugyan annyit kierőszakolt, hogy Niketas Pectoratus a pápai követek előtt a maga vitairatát megégette; de a patriarcha a szerzetesekre és népre támaszkodva, a császár fenyegetéseivel szemben sem engedett. A végleges szakadás meg volt érve) a pápai követek egy hivatalos *kiátkozási iratot* tettek le a Zsofia templom oltárára 1054. (jul. 16.), azután a templomból kimentek, a port lábaikról leverték és Constantinapolyt elhagyták. Erre Mihály patriarcha a többi keleti patriarchákkal egyetértőleg, ugyanazon évben, egy zsinaton, hasonló átokkal felelt. Igy a kezdetben személyes fél-

tékenységhez (l. 54. c.) több nem lényeges különbség, elég számos elvi fontosságu kérdés és el nem egyengethető sajátság járult, melyek a teljes szakadás bekövetkezésén lassan, de biztosan munkáltak. Mindkét egyház kizárólag magának követelte a kath. jelleget; végre a keresztes háboruk alatt kifejlett nemzeti gyülölség az egy akol és egy pásztor eszméje (legalább a római pápa pásztorsága alatt) megvalósitásának még a reményét is szétfoszlatta[10]).

1) A kétfejüségnek már akkor megvettetett politikai alapja, midőn N. Constantinus Constantinapolyban második Rómát teremtett (l. 47. c.).

2) Encyclica ad Patriarch. orientales. Latinúl közli Baronius, Annal (863. év.)

3) Ezen zsinaton az alexandriai, antiochiai és jerusalemi patriarchák nem voltak jelen s nem is képviseltették magukat; de Photius pártja gondoskodott arról, hogy e tekintetben fennakadás ne legyen.

4) Ratramni Corbej. mon. contra Graecorum opposita lib. IV. — Fennmaradt még Aeneae Episc. Parisiensis liber adver. Graecos.

5) Ezen bizottság a pápa követeiből, a patriarchák helyetteseiből, Ignatiusból és még nehány más meghivott tagból állott, a császárnál gyült össze és hallgatta ki a bolgár egyház küldötteit.

6) Ezen zsinatot a rómaiak közönségesen, Pseudosynodus Photianának nevezik. Némelyek szerént ez volna a keleti egyház VIII. közzsinata (l. 56. c.).

7) Photius tudományos munkásságáról l. a 126. c.

8) Ezen körlevél csak Humbertus forditásában maradt fenn; a főbb pontok közölve vannak Baronius Annal. ad Anno 1053. után Gieselernél (i. m. II. köt. 1. r. 384—85. l.).

9) Nicetae Presb. et monachi monasterii Studii lib. contra Latinos, melyre Humbertus hasonló szenvedélyességgel felelt.

10) Az egészre nézve l. Walchii historia controversiae Graecorum Latinorumque de processione Spiritus Sancti (Jenae, 1751.). — Pichler, Gesch. der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident (2 köt., München, 1864—65). — Hergenröther, Photius der Patriarch von Konstantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma (3 köt., Regensburg, 1867—69).

126. A keleti egyház tudományos működése.

A képrombolás korszaka (726—842; l. 63. c.) a tudományos munkásságnak sem kedvezett; de a 9. században élénk tevékenység indúlt meg. Ugyanis midőn az *Abasszidák* jutottak az ázsiai kalifaságra (750 óta) s a classicus hellen irodalom tanulmányozását feleleveniteték, ezen körülmény a byzanci uralkodókat is versenyre ösztönözte. Az igaz, hogy ezen korszak nem annyira a teremtés, mint a megmentés, a gyüjtés korszaka volt; de munkásai az által is nagy érdemet szereztek, hogy a classikus ó-kor tudományos kincseit az enyészettől egy jobb kor számára megmentették. A minő befolyást gyakorolt az Abasszidák uralma az arab műveltségre, épen oly buzgóságot

fejtettek ki a tudományos műveltség felélesztésén a *Macedoniai* házból eredt *keleti császárok*[1]), valamint a *Komnenosok* és *Palaeologosok* is egészen Constantinapoly elfoglalásáig (1453.).

Az erkölcsi tekintetben nem kifogástalan *Bardas*, III. Mihály gyámja és kormányzó-helyettese, a műveltség elémozditása végett iskolákat alapitott, a tanitókat méltányosan dijazta s igy a classicus tudományosság felelevenitésére az első lépést megtette. Ezen idő óta Constantinapoly a byzanci birodalomban a tudományok ápolójává, a műveltség központjává lett. Az irók egész hosszu sora foglalkozott a *világ-*, *birodalom-* és *egyháztörténelem* megirásával, mely művek nagyon különböző tudományos szinvonalon állanak, az eseményeket byzanci szempontból tárgyalják, az igazságnak nem mindég hű tükrei, de a tárgyalt keleti népek és államok fejlődésének és viszonyainak ismeretéhez majdnem egyedüli kútforrásúl szolgálnak. A tanulmányok leginkább a nyelvtani és gyakorlati tudományok körében mozogtak; nem hiányoztak a *hittani tudományok* művelői sem, de e téren az önálló fejlődésnek legkevesebb nyomával találkozhatni; a munkásság a gyüjtés és magyarázás határát alig lépte át.

Ezen kor *hittudósai* közt első hely illeti *Photiust*[2]), kinek számos irata közt legbecsesebb a *Μυριοβίβλιον* vagy *Bibliotheka* cimű, melyben 279 keresztyén és pogány könyvet ismertet kivonatosan és kisér felvilágositó jegyzetekkel (ezek közül mintegy 80 mű csak az ő gyüjteményéből ismeretes). Az ő *Νομοκανών*-ja[3]) a görög egyházjog alapjává lett. *Ἀμφιλοχια* cimű műve 313 theologiai fejtegetést tartalmaz többnyire szentirásbeli helyek felett (Amphilochus cyzicusi metropolitához intézve: innen neve). A latinok ellen irt számos *vitairata*, valamint más fennmaradt *levelei* az ő jellemére és kora küzdelmeire kellő világot vetnek. — *Simeon Metaphrastes*, constantinapolyi patriarcha (mgh. 990 körül) a *szentek legendáit* szerkesztette össze[4]). — Az *irásmagyarázat* terén, mint az egyházi atyák magyarázataiból gyüjtők, működtek: *Oecumenius* triccai és thessalonikai püspök (990 körül)[5]); *Theophylactus*, achridai bolgár érsek (mgh. 1107.)[6]) és *Euthymius Zygadenus*, constantinapolyi szerzetes (mgh. 1118 körül)[7]), ki *Komnenos Elek* császár megbizásából egy 24 könyvre osztott nagy munkát szerkesztett, *Πανοπλία δογματικὴ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* cim alatt, az igaz hit védelmére és a különböző eretnekségek megcáfolására; ezen mű is az egyházi atyákból van szemelgetve s csak azon részei fontosak, melyekben kora eretnekeit cáfolgatja (nevezetesen a bogomilok, massalianusok és paulicianusok). Az emlitett három szerző művei azon többnyire elveszett forrásokért becsesek, melyeket felhasználtak. — A *hittan*

most is azon fejlődési ponton állott, melyre *Damaskusi János* (l. 68. c.) emelte, azaz a régi hagyományok alapján. Azonban a latin egyházzal való gyakori érintkezés, minden idegenkedés mellett is, a görög egyházra nagy befolyást gyakorolt; ugyanis a latin scholastika által kifejtett hittételek némelyike észrevétlenül a görög egyházban is polgárjogot nyert. A classicus tanulmányok felszinre kerülésével a pogány világnézet is belopózkodott a görög egyházba és szükségessé tette a *védiratokról* való gondoskodást. Ezen körülmény inditotta arra *Nikolaus*, methonei püspököt (Messeniaban; mgh. 1190 körül), hogy az új-platoi bölcsész, Proklus támadásait megcáfolja. Ezenkivül számos *vitairatot* tett közzé a latinok ellen a pápaságról, a szentlélek származásáról, a kovásztalan kenyérről sat.[8]). *Niketas Akominatos* vagy *Chomates* [9]), tudós államférfiu *Θησαυρὸς ὀρθοδοξίας* cimű, 27 könyvre osztott művében (melyek közül csak az öt első könyv maradt fenn épen) az egyház igaz tanát védelmezte s egy úttal az eretnekeket is megcáfolta. Ezen mű a Ponopliát egészitette ki. A most emlitett két iró műveiben az önálló szellemnek észrevehető nyomai vannak. — A 12. század egyik legkiválóbb tudósa volt *Eustathius*, szerzetes, kitünő szónok, thessalonikai metropolita (mgh. 1194.), Homerosnak hires magyarázója, ki az egyházi téren sokoldalu reformatori működésével szerzett érdemeket. Kiméletlenül megtámadta a keresztyén nép romlottságát, főleg az álszenteskedést, képmutatást, nyerseséget, szellemi sötétséget s a szerzetesek túlzásait[10]). — Az *egyházjog* terén *Joannes Zonaras* (1118 után), a történetiró[11]) és *Theodorus Balsamon*, antiochiai patriarcha (mgh. Constantinapolyban, 1203 körül)[12]), mint magyarázók jó szolgálatot tettek.

1) Macedoniai Basilius, Bölcs Leo, Sándor és Constantinus Porphyrogennetos voltak ezen ház kiválóbb tagjai a 9. és 10. században.

2) Photius Constantinapolyban, a 9. század elején, előkelő családból szül., nem készült tüzetesen a theologiai pályára, hanem a tudományok egész körét felkaroló műveltségre tett szert, s e tekintetben kortársai közül jóval kimagaslott. A császári udvarnál titkári, a testőrségnél parancsnoki hivatalt viselt; midőn Ignatius letétetett (l. 125. c.), hat nap alatt minden papi fokozaton végig futott s ugy emeltetett a patriarchiai székre. Élte további folyamát l. a 125 c. és 10. j.

3) A Nomokanon tartalma: az I. rész az általános érvényű zsinati kanonokat foglalja magába, ezenkivül egy régibb 7. századi gyűjteményből kanoni leveleket tartalmaz, melyekhez Photius is többet csatolt; a II. rész az egyházra vonatkozó állami törvényeket rendszeresen, röviditve, 14 szakaszra osztva adja elő, melyekhez az I. rész megfelelő kanonai számokkal vannak feljegyezve.

4) 122 szent életét irta meg, a többi szentek legendáit nem ő irta, hanem azok az ő neve alatti műbe becsempésztettek.

5) Oecumenius magyarázatokat irt a Csel. könyvéhez, Pál leveleihez és a kath. levelekhez.

6) Theoph. magyarázatokat irt a 12 kis prophétához, az Evangeliumokhoz, a Csel. könyvéhez és Pál leveleihez. Ezenkivül még egy könyvet azon dolgokról, melyekkel a latinok vádoltatnak.

7) Euth. magyarázatokat irt a zsoltárokhoz, Evangeliumokhoz és Pál leveleihez.

8) Nikolausnak a váltságra vonatkozó tana sok tekintetben rokon Anselmusnak az elégtételről szóló tanával (l. 117. c.). Anekdotáiban a keresztyének és pogányok közti vitás dolgokra vonatkozó kérdések és feleletek vannak.

9) Niketas Chonaeban a hajdani Kolossaeban szül ; innen mellékneve. A politikában és jogtudományban teljesen kiképzett férfiu több császár alatt fontos hivatalt viselt; volt császári kamarás, constantinapolyi senator; megérte a fővárosnak a frankok által való elfoglalását; mgh. 1206. — Mint szemtanu megirta a byzanci birodalomnak történetét 1118—1205 (21 könyvben).

10) Eustathius theologiai művei közt vannak egyházi beszédek, rövid értekezések és levelek.

11) Joan. Zon. magyarázatokat irt az Apostoli kanonokhoz, nehány görög egyházi atya kanoni leveleihez és a zsinatok kanonaihoz.

12) Theod. Bals. magyarázatokat irt az apostoli és zsinati kanonokhoz, az egyházi atyák kanoni leveleihez, Photius Nomokanonjához; az egyházi constitutiokat összegyüjtötte s nehány kanoni kérdésre feleletet adott.

127. Kelet eretnekei: a paulicianusok, euchiták és bogomilok.

Sergius Tychicus[1]) egy kegyes paulicianus nő rábeszélésére a bibliát kezdette tanulmányozni, megtért s a paulicianusok felekezetének (l. 72. c.), erkölcsi reformatorává és ujra alapitójává lett (801.). *Armeniai Leo* császár (813—20.) a nagyon elterjedt eretnek felekezethez fegyveres csapatokkal támogatott téritőket küldött, kik a bűnbánókat az egyházba újból felvették, a makacsokat pedig kivégezték. Az elkeseredett paulicianusok, egy kedvező alkalommal, a téritők egy csapatát meglepték és megsemmisitették; azután arab armeniai területre menekültek, hol lakhelyül *Argaum* várost (melyet Kolosse-nak neveztek) nyerték. Sergius itt egy katonai telepet alapitott, mely a byzanci birodalom határvidékeit folyvást nyugtalanitotta és pusztitotta. Sergius halála után (835.) a község ügyeinek vezetése nem bizatott többé egy főnökre, hanem több tanitóból álló testületre, melynek tagjai *útitársaknak* (Csel., 19, 29.; 2 Kor., 8, 19. után συνέκδημοι) neveztettek.

Ezen felekezet nagyon el volt terjedve Kisázsiában, hol hivei az üldözések miatt igen sokat szenvedtek; az üldözés *Theodora*, a vakbuzgó képtisztelő császárné alatt irtó háboruvá lett. Ezen alkalommal a paulicianusok, mint a képtiszteletnek ellenségei, ezerenként végeztettek ki. E miatt tömegesen költöztek arab területre; a kalifák őket, mint a görög birodalom ellenségeit, tárt karokkal fogadták s több meg-

erősitett határvárost engedtek át nekik lakhelyül (Amorát, Tephrikét). A menekültek élére *Karbeas* állott, az ő és utódja, *Chrysocheres* vezérlete alatt a boszút szomjazó paulicianusok serege betört a byzanci birodalomba s Kisázsia vidékeit pusztitva és zsákmányolva járta be s a császári sereget ismételve megsemmisitette. Végre *Macedoniai Basilius* császár két hadjáratban erejüket megtörte (871.). De maga a felekezet ezen csapást túlélte s még azután is sok alkalmatlanságot okozott a birodalomnak. A 10. század vége felé *Joannes Tzimiskes* császár, vallásszabadságuk biztositása mellett, velük szerződésre lépett (970.) s nagy részüket határőrökül Thraciába telepitette le, hol Philippopolis lett a felekezet fő helye. Végre *Komnenos Elek* császár megtéritésüket komolyan munkába vette; maga is meglátogatta Philippopolist, a főnökökkel vallásos vitatkozásba bocsátkozott, igéretek, fenyegetések, jutalmak és büntetések által egy részüket az egyháznak ujra megnyerte (1115.)[2]). Ezen idő óta a paulicianus név eltünt, de a tan, az ellenzéki szellem, melyet jelölt, fennmaradt az egész közép-koron át és más nevek alatt igen nagy hóditásokat tett.

Igy Thraciában, a 11. században az *euchiták* (vagy *enthusiasták*; l. 70. c.) vonták magukra a figyelmet. Ezen felekezet valószinüleg a Tzimiskes által oda telepitettt paulicianusok befolyására fejlődött ki. Az euchiták *tana* szerént *Istennek két fia* volt *Satanaël* és *Krisztus*; tehát az örök ős elvből két ellentétes elv ered s ezek küzdelme vonul át az egész rendszeren. *Istentiszteletük* ábrándos, merengő imádkozásból állott; a *községek* ügyeit apostolok vezették. A byzanci udvar ezen eretnekség megsemmisitésére egy követet küldött Thraciába[3]).

Sokkal népesebb, fejlettebb s az egyházzal merevebb ellentétet képező felekezet volt a *bogomiloké*[4]). Ezen felekezet *tana* szerént a jó fő lénynek, istennek két fia volt *Satanaël* és *Logos*. Satanaël az atyával egyenlő akart lenni, fellázadt, de az égből kitaszittatott; azonban isteni alakját és teremtő erejét nem vesztette el s az elcsábitott angyalokkal a *látható világot* alkotta. *Ádámot* is ő alkotta földből és vizből, de ezen első ember csak akkor kezdett élni, midőn az atya Satanaël kérésére éltető lelket lehelt bele; ezt azon feltétel alatt tette meg, hogy az emberi nemzetségből népesittessenek meg az elesett angyalok lakhelyei. Azután Évával Kaint és Abelt nemzette. Az első világkorszakban a daemonok uralkodtak; ez alatt igen kevés ember jutott az égbe. Végre isten szánalomból elküldötte kisebbik fiát, *Logost* vagy *Krisztust*, kinek fogantatása a sz. szüz fülén át történt (=Krisztusban lényeges a hallható ig ése), ki angyali testtel volt felruházva.

Csak igy győzhette le Krisztus idősb testvérét Satanaëlt és szabadithatta meg az embereket. A bogomilok az *imának* igen nagy erőt tulajdonitottak, egyetlen imájuk a Miatyánk volt, melynek ismétleséből sohasem fogytak ki. Legfontosabb vallásos szertartásuk volt a *szellemi keresztség*, mely alkalommal a megkeresztelendő fejére egy apokryphus János-evangeliumot helyeztek. Az igy megkeresztelteк *istent-szülőknek* neveztettek, mivel ők is isten igéjével terhesek és midőn másokat tanitnak, mindannyiszor isten igét szülnek; az ilyenek nem halnak meg, csak eltávoznak, testüket fájdalom nélkül vetkezik le és az Atya országába költöznek. Az *úrvacsora* szerintük a daemonoknak nyujtott áldozat. — A *kath. egyházat* megvetették, templomaikat a daemonok lakásainak tartották. Az egyház Kaintól származott, főhelye előbb a jerusalemi templom volt (= ó-szövetségi kor), most pedig a constantinapolyi Zsofia templom. A bogomilok a *szentirásból* az Új-szövetséget egészen elfogadták, az Ó-szövetségből pedig csak a zsoltárokat és prophetákat; voltak még titkos szent könyveik is; a szent történeteket és szertartásokat allegoriailag magyarázták; a *házasságot* és húsételt elvetették s némileg szerzetes társulatot képezve, tanaiknak számos hivet nyertek meg.

Komnenos Elek császár (1081—1116), a szenvedélyes téritő, azon ürügy alatt, hogy ő is át akar térni, egyik főnöküket, *Basiliust* Constantinápolyba magához csalta, minden titkukat kifürkészte, azután a kézre kerithető vezetőket elfogatta s örökös fogságra vetette, Basiliust pedig máglyán végeztette ki (1116.).

A bogomilok előbb Mesopotamiában, azután Syriában, Pamphyliában, Lykaoniában és a görög birodalom többi országaiban léptek fel; a 11. században egész Thraciában nagyon el voltak terjedve, s tanuk a zárdákban és népnél egyaránt kedvezőleg fogadtatott. Thraciából az új hit előbb a bolgárokhoz, azután a Balkán félsziget többi népeihez is eljutott; majd átkelt az Adriai tengeren Olaszországba s Nyugot többi országaiba, de átalakulva és katharos néven (l. 119. c.).

A bogomilok nem annyira a paulicianusokkal, mint inkább a messalianusokkal és euchitákkal állanak rokonságban (l. 70. c.). Ugy látszik, hogy a keleti bogomilok és a nyugoti katharosok közt összeköttetésnek kellett lenni. Valószinü, hogy az *ó persa dualismus* a *manichaeismus* útján a keleti keresztyén népeket annyira áthatotta, hogy e világnézet, egy és más módosulást szenvedve, századokon át folyvást fennmaradt; különböző erekre oszolva, miként a föld árja, rejtve nyomult előre minden irányban, most napfényre került s váratlanúl lepett el egész országokat, majd az üldözések következtében eltünt,

hogy kedvezőbb időben megint felszinre kerüljön s a hivatalos egyház alapfalainak aláásását folytassa.

1) Sergius, galatiabeli görög katholikus, midőn áttért, vette fel a Tychicus nevet. Az apostol példájára ő is mesterséget (ácsságot) folytatott; a községeket Pál községeiről nevezte el: Philippi, Korinthus, sat. néven.

2) L. a 72. c. l. j. idézett művet.

3) Ezen követ Psellus Mihály lehetett, kinek *Διάλογος περὶ ἐνεργείας δαιμόνων* cimű irata az egyedüli forrás ezen felekezet megismeréséhez.

4) A bogomil név a görögök szerént a szláv bog (= isten) és pomilui (= könyörülj) szókból ered; ezen felekezet imádkozási rajongására vonatkozik és azon hittel függ össze, hogy az emberben levő gonosz szellemet egyedül az ima űzi el. Ezért a Miatyánkot naponta hétszer és éjente ötször ismételték Mások szerént bogomil a görög *θεόφυλοι* (= istent szeretők, isten barátai) szónak felel meg. Fő forrás: Euthymius Zygadenus (l. 126. c.), Panoplia, tit. XXIII., melyet Gieseler ezen cim alatt adott ki: Euth. Zygadeni Panopliae. dogmaticae tit. XXIII. (Götting., 1842.). - - V. ö. Engelhardt, Kirchengesch. Abhandlungen (Erlangen, 1832.). — Petranović, Bogomili (Zara, 1867.).

MÁSODIK RÉSZ.

III. INCE PÁPÁTÓL A REFORMATIOIG.

1216—1517

ELSŐ SZAKASZ.

A RÓMAI KATH. EGYHÁZ TÉRITÉSEI.

128. Az iszlam és a zsidók Europában. Védirók.

Midőn az *arabok* és az iszlamra áttért berberek (mórok) a nyugoti gothok uralmát *Spanyolországban* megsemmisitették (711.; l. 51. c.), a Pyrenei félszigeten állandóan megtelepedtek s az iszlamot Europába meghonositották. Később a 9. században egy áruló byzanci vezér segélyével (827.) hatalmukba keritették *Siciliát*, s innen intézték rabló hadjárataikat az olasz partvidékek ellen s két századig tartották folytonos rettegésben azoknak lakóit. A siciliai arab uralomnak a hóditó *normannok* vetettek véget (1017.) s ezen területről az iszlamot kiszoritották; de a spanyolországi arabok virágzó birodalmat alapitottak s a keresztyén királyok ellen azt öt századon át meg is tudták védelmezni. Azonban a gazdagság, fényűzés, belső egyenetlenségek lassanként aláásták a mór birodalom erejét; a *tolosai csata* után

(1212.) területükkel együtt hatalmuk is rohamosan csökkent. Utóljára már csak *Granada* maradt birtokukban, majd ez is elveszett (1492.) s ők vagy a keresztyén vallás felvételére (= moriskos), vagy házájuk elhagyására kényszeríttettek. Teljes kiűzetésük a 17. század elején történt, midőn *III. Filep* kiirtásukat elrendelte.

Az Európában ekként megtelepedett iszlam a keresztyén vallásnak félelmes vetélytársa kezdett lenni. Az egyház ezt érezte és nemcsak anyagi, hanem szellemi fegyverekkel is szükségesnek tartotta a veszélyes ellenség ellen meginditani a harcot. Igy keletkeztek időnként azon *védiratok*, melyek az iszlamnak és a zsidóságnak a keresztyénség ellen tett kifogásait igyekeztek megcáfolni. *Aquinói Tamás* a zsidók és iszlam hivei ellen irt védiratában [1]) kimondta, hogy a keresztyén egyház az egyedül üdvezitő és egyedül észszerü. *Marsilius*, a florenci új platói akademia tanitója (mgh. 1499.), humanista szempontból elismerte, hogy isten a pogányoknak is kijelentette magát, de csak Krisztusban lett teljesen emberré [2]). *Petrus Venerabilis* (mgh. 1156.), clugnyi apát, a Koránt leforditattatta, hogy az arabokat az isten igéjének erejével győzhesse meg tévedésükről [3]). De mindezen törekvés, valamint a *Rajmundus Lullus* (Majorcaból, mgh. 1315.) *Ars magna* vagy *generalis* nevü müve is, melyben az arabokat szemléltetés útján igyekezett a keresztyénség igazságairól meggyőzni, majdnem egészen kárba veszett. Azok, kiknek e müvek szánva voltak, nem olvasták, s ha olvasták volna is, nehezen győződtek volna meg arról, hogy az igazság egészen a védirók részén áll.

A *zsidók* kereskedés, uzsoráskodás és ezekhez hasonló foglalkozás útján a forgalomban levő pénznek egészen uraivá lettek. A szerzett kincscsel gyakran nagy befolyást szereztek maguknak, de még többször felkeltették az irigység szellemét, s a hatalmasabbak nem egyszer erőszakkal csikarták ki a zsidóktól azon kincset, mely gyakran nem igaz úton jutott a nép kezéből a zsidókéba. A zsidóság azonban nemcsak anyagi biztositékról gondoskodott, hanem a középkor müveltségét is igyekezett elsajátitni, sőt azt némely tekintetben meg is előzte, főleg *Maimonides* [4]) óta, ki a törvénybe a görög bölcsészeti szellemet a nélkül ültette át, hogy a hagyományokkal szakitott volna. Ezt nem is tehette, ha hitfeleire befolyást akart gyakorolni, mert a zsidó ősei hagyományait sokkal féltékenyebben őrizte, mint kincseit és épen ezért nem volt hajlandó a keresztyénséggel megbarátkozni. A kincs és az idegen hit, két oly dolog, melyek mindig elegendő oknak tekintettek birtokosaik üldözésére, a zsidók iránti gyülöletet helyenként és alkalomszerüleg annyira fokozták, hogy az kegyetlen faj-irtásba tört ki. Ilyen

kedvező alkalom volt, ha valamely vidéken döghalál dühöngött; ráfogták a zsidókra, hogy a kútakat megmérgezték; ezen vád aztán jel volt a zsidók kirablására és legyilkolására. Ilyen s más hasonló költött okok [5]) alapján a keresztyén nép nem egyszer kegyetlen boszút állott azon idegen hitü és faju nyerészkedőkön, kik őt előbb erkölcstelenné, azután koldussá tenni oly készséggel segitettek. A keresztes hadak hasonlóan fegyverük élét már szülőföldükön megpróbálták a zsidókon, hogy igy útravalót szerezzenek. — *Spanyolországban* a zsidóknak a legyőzött mórokkal közös sorsuk volt. Szent Bernát és több pápa (VII. Gergely, III. Sándor, III. Ince sat.) pártját fogta a zsidóknak s megtiltotta, erőszakos téritésüket, azt adván okúl, hogy békét kell hagyni nekik, hogy tölthessék be hivatásukat s legyenek az evangelium igazságának örök időkre látható bizonyságai, istennek átokkal sujtott népe [6]). A német császárok is pártolták a zsidókat s mint a császári kincstári javak szolgáit (servi camerae nostrae speciales) a királybéke védelme alá helyezték. Angol-, Francia- és Magyarország fejedelmei hasonló minőségben többször alkalmazták a zsidókat, ha pénzre volt szükségük.

1) Summa fidei catholicae contra gentiles.

2) De religione christiana et fidei pietate ad Laurentium Medici.

3) Contra nefandam sectam Saracenorum.

4) Maimonides (Mózes Ben-Maimon Ben-József) Kordovában szül. 1135., a zsidó és arab tudományossággal és arab közvetités útján a görög bölcsészettel is alaposan megismerkedett. Egy ideig az egyiptomi szultánnak volt házi orvosa. Nagy szelleme, széles tudományos ismerete és nemes jelleme nevét Keleten és Nyugoton ismertté tették; mh. Kairóban, 1205.). Legjelesebb műve, arab nyelven, More Nebuchim (Az eltévedtek vezetője), melyben a zsidó törvényt bölcsészeti alapon fejtette ki. Zsidó nyelven irt, Misne Thora cimü, 14 kötetes műve a Talmud-zsidóság rendszerét adja elő, mely mesteri műnél jelesebbet azóta sem hozott létre a zsidó vallásos irodalom.

5) Pl. azon hirt terjesztették el a zsidókról, hogy szentelt ostyát raboltak, azt tűvel átszurták, s igy Krisztust ismételve meggyilkolták; hogy húsvét ünnepén bárány helyett keresztyén gyermeket öltek le sat. Nem lehetetlen hogy a keresztyének elleni gyűlölet és babona egyes zsidót bűnös lépésre vezetett, de bizonyos, hogy alaptalan gyanu miatt igen sok ártatlan vér ontatott. Gieseler (i. m. II. köt. 3. r. 358—61. l.) több ide vonatkozó törvényszéki okmányról tesz emlitést.

6) Az örök zsidóról egész irodalom keletkezett és épen ezen eszmét tárgyalja.

129. A poroszok, litvánok és lappok megtéritése.

Minél messzébb tolta határait a keresztyén egyház, annál erősebb vágyat érzett arra, hogy a kereszt hatalmát a még hátralévő szomszédos pogány népekre is kiterjeszsze. Az eszközökben sem volt válo-

gatós, ha az igehirdetésnek nem volt sikere, az apostolok helyett fegyveres hadakat küldött, és addig folyt a vér, mig az erejüket vesztett népek a keresztyénségnek legalább külsőleg meg nem hódoltak. Hogy az ilyen téritésmód a keresztyén vallást nem igen kedveltette meg, ennek elég bizonyitéka azon tény, hogy az erőszakosan téritett népek az ősi hit és szokások védelmére felvett fegyvert csak akkor tették le, midőn az a keresztyén hóditók által kezükből kiüttetett.

A *poroszok*[1]) közt már a 10. század óta megkisérlették egyes buzgó téritők a keresztyén vallásnak hiveket szerezni, de maradandó sikert nem tudtak kivívni. A 13. század elején *Christian*, egy pomerániai cistercita szerzetes (az olivai zárdából, 1209 óta) lépett fel, ki, mint a poroszok apostola, sikeres működéseért püspöki méltóságra emeltetett (1214). Ő alapitotta a térités biztositása végett a *dobrzyni lovagtestvérek rendjét* (Milites Christi, 1225.), mely azonban egy év lefolyása alatt megsemmisült, a lengyel és mazoviai hercegek hóditási kisérletei pedig az elért sikert is veszélyeztették. Ugyanis midőn a poroszok észrevették, hogy a keresztyén vallás terjesztésével saját leigázásuk is terveztetik, a keresztyéneket gyilkolni kezdették s a nevezett hercegek birtokaiba is berontottak. Ezen szükségben Christian a mazoviai herceggel (Conraddal) egyesülve, a Németországon már nagy hatalomra jutott német lovagrendet hivta segélyül (1226.; l. 112. c.) oly feltétel mellett, hogy a meghóditott föld és nép a rend birtokába jusson. A rend ezután keresztes hadakat gyüjtött s majdnem 60 évig tartó irtó háborut viselt a pogány poroszok ellen (1230—83), mely e nép legnagyobb részének megsemmisitésével fejeztetett be. A porosz terület IV. Ince beleegyezésével *négy püspökségre* osztatott (1243 óta, Culm, Pomesania, Ermeland és Sameland) s a rigai metropolita alá rendeltetett (1253 óta). A rend hóditásait megerősitett városokkal és telepekkel biztositotta [2]).

A *litvánok* megtéritése is nehéz munka volt, ha egyes fejedelmek politikájából pártolták, vagy épen fel is vették a keresztyénséget, ez az egész 13. században nem verhetett gyökeret. A 14. században római részről Domokos-rendiek, görög részről orosz papok versenyeztek e nép megtéritése felett, végre a fejedelem, *Jagello* (mint lengyel király, II. Ulászló) *Hedvig* (Nagy Lajos, magyar király leánya) kezét és a lengyel koronát azon feltétel mellett nyerte el, ha maga is megkeresztelkedik és népét is a keresztyénség elfogadására kötelezi (1386.). A fejedelem, hogy feladatát megkönnyitse, megkeresztelkedő alattvalóinak egy-egy gyapju-öltönyt ajándékozott. Ezen bőkezüség hatott, seregenként mentek a keresztvíz alá s rövid idő alatt egész Litvania

keresztyénné lett, de azért a pogányságnak titkos, sőt nyilvános hivei is voltak még a 15. században is.

A *lappok* a 13. század végén svéd uralom alá kerültek (1279.) és ezen úton terjedt el a keresztyénség közöttük. *Hemming*, upsalai püspök szentelte fel az első templomot Torneában (1335.), ezóta a legtöbb gyermek megkeresztelteteett s a házasságok is papok előtt köttettek; de az éghajlat mostohasága s a lakások szétszórtsága a lelkipásztorkodást nagyon megnehezitette és igy az evangelium a pogányság emlékeit nem irthatta ki egészen az új keresztyén lappok kebeléből.)

1) A poroszok az árja család éjszaki fő osztályában a vind osztály lett ágának egyik tagját képezik. L. Müller M. Felolvasásai a nyelvtudományról (Bpest, 1874.) I. köt. 414. l.

2) Voigt, Geschichte Preussens bis zum Untergange der Herrschaft des deutschen Ordens. 9 köt. (Königsberg, 1827—39.).

130. Téritési kisérletek a mongolok közt. A János pap országáról szóló monda.

Ázsiának belsejében az evangelium terjesztése körül a *nestorianusok* fejtettek ki legnagyobb tevékenységet. A viszonyokhoz alkalmazkodtak, ennek köszönhették, hogy a kalifák uralma alatt is, leszámitva egyes üldözéseket, békében élhettek, s midőn Bagdad lett a kalifák székhelye, a nestorianusok patriarchája is ezen várost választotta székhelyéűl. A Bagdadot (1250.) elfoglaló *mongolok* is türelmesek voltak a keresztyének, főleg a nestoriánusok iránt, mivel az iszlam hiveit közös ellenségnek tekintették, a buddhista és nestorianus cultus közt némi rokonságot találtak s egyes kánok nejei állitólag keresztyének voltak. A nestorianusok a kedvező helyzetet felhasználva, a 11. század elején a Bajkal-tótól délre lakó *Kerayt* mongol fejedelmi törzset is megnyerték a keresztyén vallásnak, melynek feje a keresztség alkalmával állitólag *János* nevet nyert és *papnak* is felszenteltetett (Presbyter Johannes, János papkirály), hogy keleti szokás szerént az egyházi és világi hatalmat saját személyében egyesithesse. Ezen állitólagos keresztyén ország hatalmáról és dicsőségéről a legmesésebb hirek terjedtek el Nyugoton [1]; azt állitották, hogy ez a János király foglalta el a persák és médek birodalmát és akart azután a jerusalemi keresztyének segélyére menni, de a Tigrisen nem kelhetett át és valami pusztitó ragály miatt is kénytelen volt visszafordulni; azt erősitették, hogy ő az Evangeliumokban emlitett magusok utóda sat. [2]). Aztán a

költött papkirályból a népköltészet hitregei személyt alkotott s azt az egyesült áldozári és királyi hatalom oly magas eszményének tekintette, mely még a római pápaságot is túlszárnyalja.

Általában a mongolok nagyon türelmesek, majdnem közönyösek voltak a keresztyénség, iszlam és buddhismus iránt, ugyis csak a külső szertartásokat csatolták saját deismusukhoz. Ezen nyers, óriási fegyveres nép-ár nyugot felé özönölve, egész Europát pusztulással fenyegette (1240—43); Orosz-, Lengyel-, Morva-, Cseh- és Magyarország majdnem egészen vadonná lett, midőn e rettegett hadár megfordult és ide hagyta a félig elpusztitott Europát [3]). Azon hir, hogy a mongolok a vallások iránt türelmesek s a keresztyénséghez vonzódnak és azon félelem, hogy e vadtömegek ujból felkereshetik Europát; mindezek arra inditották *IV. Ince* pápát, hogy a mongolok főnökeihez kolduló szerzeteseket küldjön, hogy őket megtéritsék s a beütések ismétléséről lebeszéljék [4]). A *János pap országának ábrándképe* még nem vesztette el varázsát, nagy szükség volt rá; ha nem fedezhették fel, teremteni akartak egyet; s IX. Lajos francia király is követeket küldött a mongolokhoz [5]). Mindezen követségek fáradozása sikertelen maradt, a nagy reményeket még nagyobb csalódások követték.

A 13. század közepén a nagy *mongol birodalom két részre oszlott: keletire* (= Sina) és *nyugotira* (= Persia). A nyugoti birodalom urai, a persa kánok közül többen megkeresztelkedtek, mások az iszlamot pártolták s a két vallás közt ingadozva régi hatalmukat egészen elvesztették. *Tamerlan* vagy *Timur-Lenk* (Sánta Timur) azt még egyszer felelevenitette; de az ő halála után (1405.) a törökök kezére került a főhatalom s ezeknek uralma alatt az iszlam diadalmaskodott. — A keleti birodalom vagy Sina ura, *Kublai* kán mind a keresztyének mind az iszlam hivei iránt türelemmel viseltetett, de az első *Dalai-Lama* kinevezése óta (1260.) a buddhismusnak más elemekkel kevert alakja lett általánosan elfogadva s ezzel kapcsolatban a papuralmi szervezet is teljesen kifejlett. Mindemellett is a pápák nem hagytak fel azon reménynyel, hogy Sina is meg fog hódolni a keresztnek, s midőn némely hazatért velencei utazó tudósitásai is kecsegtetők voltak, X. Gergely pápa Domokosrendi téritőket küldött Sinába, kikhez világiak is csatlakoztak. Ezen utóbbiak között volt a velencei *Marco Polo* is, ki a nagy kán kegyét megnyerve, ennek haláláig (1293.) az udvarnál maradt. Midőn Europába visszatért, utazási tapasztalatait [6]) közrebocsátotta, s igy ő ismertette meg legelsőbben Europával Keleti-Azsia viszonyait. A sinai térités csak a 14. század elején nyert szilárdabb szervezetet,

midőn *Monte-Corvino János* Ferencrendi szerzetes (1291—1328) a nagy kán pártfogása mellett a fővárosban *Kambaluban* (Peking) két templomot épitett s állitólag mintegy 6000 lélekből álló községet szervezett. Ugyanő az Új-szövetséget és a zsoltárokat is leforditotta sinai nyelvre. Később más téritők is csatlakoztak hozzá, V. Kelemen pápa pedig számos érdemeiért kambalui érsekké nevezte ki (1307.). A sinai keresztyénség a mongol uralkodoház védelme alatt folyvást emelkedett; de midőn azt a nemzeti Ming uralkodóház megbuktatta (1368.), a hittéritők az országból kiüzettek s az egész római kath. keresztyénség elenyészett. Egyedül a nestorianusok tartották fenn magukat egyes szétszórt telepeken.

1) Ezen hirt Viterboban, III. Jenő pápánál, egy kihallgatás alkalmával, Otto, freisingeni püspök a gabulai (ma Dsebal, Palaestinában) püspöktől hallotta (1144.) s azután beillesztette a maga krónikájába (lib. VII. 1145. év). Majd János papkirálynak egy költött levele jutott forgalomba, melyet a nyugoti fejedelmekhez intézett volna. Ebben a többek közt el van mondva, hogy János papkirálynak 72 király adózik, hogy ő a három India felett uralkodik; asztalánál naponta 12 érsek és 20 püspök étkezik; hogy az ő birodalmában a minden fajta állatokon kivül csodásnál csodásabb lények (pl. szarvas emberek, egyszemü óriások sat.) vannak, hogy a folyókban tej és méz foly, a kincs pedig annyi, hogy a király kormánypálcája egyetlen smaragdból van faragva sat. Ezen hamis levél még III. Sándor pápát is annyira elámitotta, hogy arra egy követség által választ is küldött (1177.), mely a római szentszékkel leendő összeköttetést tárgyalta. Az eredményről tudósitás nem maradt fenn.

2) Ezen regényes elbeszélésnek van némi történelmi alapja. Ugyanis midőn a mongolok a sinai birodalom éjszaki részét elfoglalták (1125.), akkor a karakitán (= fekete kitán) törzs egy része, Jeljutasi kur-kán (népfőnök) vezetése alatt, Nyugotra költözött s Keleti Turkesztánban egy nagy birodalmat alapitott, melynek székhelye valószinüleg Kasgár volt. Mirchond persa történetiró szerént ezen uralkodó utódai közt keresztyének is voltak, kik papok is lehettek, mivel a nestorianusoknál a nagy szétszórtság miatt majd minden férfit felszenteltek, hogy szükség esetén papi teendőket is végezhessenek. Midőn a nevezett fejedelem a persa szultánt (1141.) leverte, ez által a keresztyénségnek, tudtán kivül, jó szolgálatot tett. A syriai keresztyének ezen szolgálatot szándékosnak vélhették; továbbá a kur-kán cimet összezavarhatták a syriai Juchan (= János) névvel; aztán Juchan királyt felcserélték Ung vagy Ovang kánnal, a kerayt mongol törzs egyik fejével, ki, mint emlitve volt, nestorianussá lett. Igy fejlődött ki személy- és névösszekeverés és szóferdités útján a János pap országáról szóló rege, mely a nyugoti keresztyénséget még sokáig azon reménynyel táplálta, hogy az iszlam ellen benne egy hatalmas szövetségest fog nyerni. — Ezen homályos zavaros tárgy megvilágitására sokat tett G. Oppert, Der Prister Johannes in Sage und Geschichte (Berlin, 1870. 2. kiad.) és D. Zarncke, Der Prister Johannes (Leipzig, 1876.) cimü művében.

3) Uj kánválasztásra vonultak vissza, melynek helye a birodalom régi fővárosa Karakorum volt.

4) Anselmus vagy Ascelinus de Lombardia vezetése alatt Domokosrendiek, Johannes de Plano-Carpini vezetése alatt pedig Ferencrendiek indultak ezen kétes vállalat véghezvitelére (1246—47).

5) Ezen követség élén a Ferencrendi Rubruquis (vagy Ruysbroek) állott (1253—55), kinek tudósitása szolgált alapúl a János pap országáról keletkezett monda történelmi magvának kifejtésére. Jellemző azon tudósitása, hogy Mangu kán bizonyos ünnepeken minden vallás szertartásában részt vett és igy náluk az uralkodó vallás ismeretlen volt. — Megjegyzendő, hogy midőn János pap országát Azsiában nem sikerült felfedezni, Afrikában kezdették kutatni; midőn az abessiniai monophisita fejedelemre akadtak, azt hitték, hogy megtalálták az igazit, de csakhamar be kellett látniok, hogy ez sem válik be János papkirálynak. L. még Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 658—63. l.; Mosheim, i. m. 443—44. l.; Herzog, i. m. II. k. 294—301. l.

6) Peregrinatio vagy Libri III de Orientalibus regionibus. Ezen érdekes, igaz adatokkal és képtelenségekkel teljes könyv több nyelvre lefordittatott. Ujabban Sámi L. ismertette, Bpesti szemle 1873. III. 57—90. l.

131. A térités kezdete Amerikában.

Midőn *Colombo* (1492.) *Amerikát* felfedezte, ez által nemcsak Europa kereskedelmi forgalmának szerzett új piacot, hanem a keresztyén vallás és műveltség számára is új munkatért, új világot tárt fel. Az igaz, hogy az első hóditó spanyolokat és portugalokat nem ezen fenséges eszmék vezették az új földre; ők a rablás, gyilkolás és pusztitás szellemét vitték oda az evangeliumi szeretet helyett; a bennszülött indusokkal nem ugy bántak, mint felebarátaikkal, hanem mint kiirtandó düvadakkal. Igy nem csoda, ha a tűz és vas rémületes rombolása közt az evangelium siket fülekre talált; hiszen a keresztyénség a mindenétől megfosztott indus rabszolgaságához csak szerzés volt, de azért ennek elfogadása is máglyával követeltetett [1]). Akadtak ugyan a kincsért őrjöngő tömeg közt is egyes kegyes ábrándozók, kik, a keresztyénség becsületének megmentése végett is, a bennszülöttek megvédését és köztük a keresztyén műveltség megszilárditását tették életük feladatává. Ezek közé tartozott *Bartolomeo de las Casas*, spanyol püspök (1471. szül. Sevillaban, 1566. mgh. Madridban), ki még akkor nem is álmodta, hogy az a kereszt, melynek üdvezitő erejét hirdette, egy ősi culturának szétrombolását és egy jobb sorsra érdemes népfajnak nem megváltatását, hanem sirját fogja egykor jelölni. A derék pap a rabló gyilkosok ezereivel szemben nem számithatott nagy sikerre; az *I.* (Németországon mint császár V.) *Károly* királytól nyert *törvény* (1517.), mely a bennszülöttek személyes szabadságát örökre biztositotta s nekik némely csekélyebb jogokat engedményezett, a dolgok folyamatán nem sokat változtatott; az indusokat megmentette a rabszolgaságtól, de nem a lassu haláltól, melyet a keresztyénség áldásai mellett behurcolt méreg szokott a természet romlatlan fiainál kikerülhetlenül előkészitni.

1) 1511. — egy egykoru elbeszélés szerént — egy Ferencrendi szerzetes egy a máglyán álló törzsfőnöknek a paradicsom gyönyöreit élénk szinekkel festette le, hogy őt a keresztség elfogadására rávegye és igy életét megmentse. A főnök azt kérdezte a szerzetestől, hogy a spanyolok is mennybe jutnak-e? S midőn azon feleletet nyerte, hogy ők is oda jutnak; egész határozottsággal igy nyilatkozott: „Örömestebb menyek a pokolba, mint olyan helyre, hol ilyen szörnyetegek vannak.“ Ezen elbeszélés, ha nem igaz is, nagyon jellemzi az új világ meghóditóinak embertelen bánásmódját.

2) Las Casas az indusok érdekében 1547-ig hétszer hajózott Spanyolországba; a néger rabszolgaságot nem ő teremtette, hanem a szükség. Az indus rabszolga nem volt alkalmas nehéz munkára, ezért már 1500 óta megkezdték a néger rabszolgák átszállitását. Igaz, hogy Las Casas ezen uj kereskedelmi cikket indus kedvencei javára pártolta (1517.), de midőn az eredményt látta, tettét nagyon megbánta. Ezt maga megvallja India történetében (Historia general de las Indias).

MASODIK SZAKASZ.

A PÁPAI HATALOM HANYATLÁSA.

132. A pápaság és a Hohenstaufen császári ház élet-halál-harca. (III. Honorius, IX. Gergely, IV. Ince. IV. Kelemen). Ötödik, hatodik és hetedik keresztes hadjárat.

A harc a pápaság és császárság közt már I. Fridrik alatt megkezdődött (l. a 100. c.), most *II. Fridrik* terjeszkedő politikája következtében, a pápaság részéről a harcnak minden eszközzel való folytatása, a pápaságra nézve, a lét kérdése volt. Ugyanis a pápai hatalomnak, minden szellemi tulajdonsága mellett is, anyagi eszközökre és földre volt szüksége, a hol azokat beszerezhesse. És ime a versenyző császári hatalom nemcsak elölről szorongatja Krisztus földi helytartóját, hanem háta megett, a két Siciliában is erős állást foglal el, a pápa szabad mozgását mind szűkebb körre szoritja, sőt szükség esetében a menekülés útját is elzárhatja. Ha ezen két oldalról emelkedő torlasz közül egyiket sem sikerül ledönteni, a pápaság elveszti szabadságát s a császárok jóakaratától vagy szeszélyétől fog függeni. Ezen kétséges helyzetben a pápák meg is mozditottak minden követ, hogy a fenyegető császári hatalmat megtörjék; ezt árulás, lázitás s ezekhez hasonló eszközök által el is érhették, mivel az olasz és német elem egymást gyűlölte s a kettőt teljesen egyesiteni soha senkinek sem sikerült. De azt már nem tudták kivivni, hogy teljesen függetlenek maradjanak; s

a szétrombolt német védpaizs alól kénytelenek voltak a francia alá menekülni.

A szabad szellemű *II. Fridrik* császár [1]) alig menekült meg hatalmas gyámjától, III. Incétől, azonnal terve kiviteléhez fogott. Ezen *tervnek két iránya* volt, egyik a császári hatalomnak Olaszország felett is megszilárditására, másik a pápai hatalomnak illetékes körébe, az egyháziba való visszaszoritására vonatkozott. Siciliából Apuliába arabokat telepitett, hogy az egyházi állam határán mindég résen legyenek. A szelid jellemű *III. Honorius* pápa (1216—27), kinek minden vágya egy új keresztes hadjárat inditásában összpontosult, beleegyezett abba, hogy II. Fridrik, III. Incének tett igérete ellenére, elsőszülött fiát, *Henriket*, Siciliának kinevezett királyát, Németország királyává is megválasztathassa (1220.) és Siciliában a korona jogait, melyek a pápai gyámság alatt veszendőbe mentek, ujra helyreállitsa (l. a 102. c.), sőt Fridriket császárrá is koronázta (1220.), és mindezt azon reményben tette, hogy Fridrik, fogadalmához és kötelezettségéhez hiven, a hitetlenek ellen keresztes hadat fog vezetni. A felvilágosodott fejedelem, ki különben sem rajongott a Keleten nyerendő tölgy-koszorúért, előbbvalónak tekintette saját állama ügyeinek rendezését légvárak épitésénél, s a kikötött hadjáratra való indulást határidőről határidőre halogatta. A türelmét vesztett pápa már átokkal fenyegetődzött, de Fridrik még mindég késett s Honoriusnak el kellett hagyni e küzdelmes életet, mielőtt vágyát teljesülni látta volna.

Honorius *Magyarország* belügyeibe is gyakran beavatkozott, a keresztes hadjáratot itt is sürgette (l. itt alább); különben a jó tanács nagyon elfért, mert *II. Endre* alatt az ország folyvást zavar és elégedetlenség szinhelye volt, a király még saját fiaival is meghasonlott. Ezen általános bajok megorvoslását célozta az *arany bullának* kiadása 1222., mely a sz. István alkotmányát ujra helyreállitotta és biztositotta [2]); de ezen irott alkotmány sem volt képes a megrögzött bajokat gyökeresen kiirtani.

V. keresztes hadjárat. (Miként emlitve volt) III. Honorius *II. András* magyar királyt is folyvást keresztes hadjáratra serkentette. Épen ezen örökös serkengetés szükségessége eléggé bizonyitja, hogy a szent föld megmentése iránti lelkesedés nagyon lelohadt. A magyar király egy szép sereggel 1217. útnak is indult, a szent földön némi csékély előnyt vivott ki [3]); de miután látta, hogy a keresztesek egyenetlensége miatt nagy sikerre nem számithat s hazánkból is nyugtalanitó hireket vett, ereklyékkel megrakodva hazatért. — *VII. Lipot* osztrák herceg ott maradt s később *Brienne János* jerusalemi cimzetes

királylyal és más hercegekkel együtt Egyiptomot támadta meg (1218.). A keresztyén had Damiette erődöt bevette; a kairoi szultán (Kamel) a fontos erődért Jerusalemet kinálta cserébe; de a győzők elbizakodva az ajánlatot nem fogadták el s előbbre nyomultak. Erre a szultán a Nilus zsilipjeit megnyittatta s a keresztesek táborát elárasztva, békére kényszeritette (1221.). Ezen béke alapján Damiette visszament a szultán birtokába, a keresztyének pedig a Tiberias melletti csatában elveszett szent keresztet nyerték ajándékúl.

Ezen események és III. Honorius halála után *IX. Gergely* (1227—41; előbb Hugolino, segnii gróf, ostiai püspök), III. Ince kedvence, egy makacs, rendithetlen jellemü ősz és kiváló jogtudós ült sz. Péter székére. A császár jól tudta, hogy az új pápát nem lehet szép szóval tartani s hogy az összeütközést kikerülje, hajóra szállott (1227. aug. 15.), de útközben megbetegedvén, visszatért. A *pápa* azt vélte, hogy ez csak ürügy az út elhalasztására s ezért *a császárra* haladéktalanúl *kimondotta az átkot.* Fridrik egy hosszu védiratban igazolta magát a világ előtt, a pápa ellen keserüen panaszkodott, s az átokkal nem sokat törődve, a következő évben Palaestinába ment. De az átokkal sújtott császár zászlója alatt a bennszülöttek nem akartak harcolni, e mellett pápai csapatok rontottak az ő apuliai birtokára. Mindezen pápai ármányok arra özstönözték, hogy a kairói szultánnal (Kamellal) *tiz évi fegyverszünetet* kössön. Ennek alapján Jerusalem neháuy várossal együtt a keresztyének birtokába visszabocsáttatott. Fridrik diadallal vonult be a szent városba s a sz. sirnál maga tette fel fejére a jerusalemi koronát [4]) és azután visszatért hazájába (1229.).

Fridrik Olaszországban kiszállván, a pápai csapatokat saját birtokából kiverte s a pápát nagyon szorult helyzetbe juttatta; az ő ármányai világosan állottak előtte és mégis Fridrik, valószinüleg politikából, Gergelylyel sz. *Germanoban* (1230. aug. 28.) méltányos *békét kötött.* Azonban az új barátság nem lehetett tartós, hiszen a két férfiu célja homlokegyenest ellenkezett; már az is bántotta a pápát, hogy a *Vineis Péter* által szerkesztett új *siciliai törvénykönyv* életbelépett (1231.), mely az eretnekekre ugyan súlyos büntetéseket szab, de az egyház világi ügyeit határozottan az államnak rendeli alá; midőn pedig Fridrik a császári hatalomnak Olaszországban is megszilárditását munkába vette: Gergelyben a régi gyülölet ujra kitört, a lombardi néppárttal a császár ellen szövetkezett és fejére ismét *kimondotta az átkot* (1239.). A harc tehát megújult tollal, fegyverrel, ármánynyal egyaránt; a pápa a császárt hitetlenséggel és istenkáromlással vádolta, a császár a pápáról hasonló szenvedélyességgel nyilatkozott [5]). Ezen harcban a közvélemény

a császár mellett nyilatkozott; midőn a pápa IX. Lajos francia király testvérének, Robertnek ajánlotta fel a német császári koronát, maga a buzgó katholikus király is roszalta a pápa tervét és Fridrik pártján állott; ezt tette a legtöbb német fejedelem is. A pápa elleni ingerültséget még azon boszantó tény is nevelte, hogy midőn a mongolok fél Europát már elpusztitották, a római politika a császárt és hadseregét Olaszországban foglalkoztatta. — Fridrik ekkor Róma falai alatt állott, a szorongatott pápa még most sem engedett, hanem *közzsinatot* hivott össze, hogy az mondjon itéletet a császár felett. Ezen zsinat létrejöttét a császár megakadályozta; a pápa saját tervét kijátszva látván, annyira felboszankodott, hogy beteg lett s meghalt, mielőtt a császáron boszúját tölthette volna (1241. aug. 21.). Engesztelhetlen boszúvágyát utódai örökölték s egész rendszeresen munkáltak a gyűlölt nemzetség kiirtásán.

IX. Gergely, utódának IV. Coelestinusnak nehány nap múlva bekövetkezett halála és a bibornokoknak majdnem két évi viszálkodása után *IV. Ince* (Lavagnai Fiesco, 1243—54) választatott pápává, ki látszólag a császárral a béke felett alkudni kezdett, de azután váratlanúl a genuaiak segélyével *Lyonba* ment, ott *közzsinatott tartott* (1245.; I. lyoni és XIII. közzsinat), a császár méltányos békeajánlatait makacsúl visszautasitotta s a gyűlölt, mert rettegett fejedelemre újból kimondatott az átok és letétel [6]). A harc kitört s azt mindkét fél a legnagyobb kiméletlenséggel folytatta. Krisztus helytartója Siciliában lázadást szitott, Németországon elébb *Raspe Henrik* thüringia tartománygrófot (1246.), ennek leveretése után *Vilmos* hollandi grófot (1247—56) léptette fel ellenzéki királyúl; de Fridrikhez a hatalmasabb fejedelmek hivek maradtak, s ő a hosszu küzdelem után, melyet kora és a jövő kor érdekében a pápai zsarnoksággal vivott, legyőzetlenül pihent le sirjába (1250.) [7]).

II. Fridrik halála után a pápa *IV. Konrádra*, Németoszágnak törvényes királyára (Fridrik fiára) is kimondotta az átkot, azután a gazdátlan Siciliára szerette volna rátenni kezét, de Konrád Németország zavarait odahagyva, Olaszországba termett, hogy örökségét átvegye. Ince foglalási terve tehát dugába dölt, de Konrád sem állott sok ideig a pápák útjában, már ifjan elragadta a halál épen azon évben, melyben ellenfele, IV. Ince is befejezte élete pályáját (1254.). A hohenstaufen háznak még csak egy törvényes sarja volt életben, a két éves *Conradino* (Konrád fia), kinek jogait *Manfred* (Fridriknek természetes fia) sikerrel védelmezte. Itt állapodjunk meg egy keveset és lássuk mi történt ezen időben a sz. föld érdekében.

A VI. és VII. hadjárat. Mig Nyugot erejét a mongolok, a

pápai fondorlatok s a latin császárság emésztették s a sz. föld iránti lelkesedés kialvóban volt; addig a mongolok által szorongatott *törökök* a *jerusalemi királyságot* a fővárossal együtt *feldúlták* s az egyiptomi szultánnak szolgáltatták át (ki őket segélyül hivta, 1247.). A keresztyének birtokában csak Accon s még nehány tengerparti város maradt meg. Ekkor *IX.* vagy *sz. Lajos*, francia király, kiben a lelkiismeretes keresztyénség, szerzetesi szigoruság [8]), fejedelmi erélyesség és igazságosság egyesülve volt, halálos betegsége alkalmával tett fogadalmához hiven, egy tekintélyes sereggel Egyiptomba vitorlázott (1249.). Fegyvereit előbb szerencse kisérte, Damiettet elfoglalta, de midőn az ország belsejébe nyomult, a Nilus zsilipeinek megnyitása, éhség, ragály és csaták következtében seregének nagy része elveszett és maga is fogságba esett (1250.). Ezen fogságból csak egy év múlva, Damiette átengedése és 800,000 byzanci arany árán szabadulhatott meg. Megfogyott seregével Palaestinába evezett, a partvárosokat megerősitette, s midőn anyja halálának hirét vette, hazatért (1254.). A buzgó király ezen hadjáratot még nem tartotta elegendőnek fogadalma lerovására, s miután a *Sanctio Pragmaticában* (1269.) a francia egyház szabadságát biztositotta [9]), még egyszer fegyvert fogott, hogy a sz. földet visszaszerezze. Hadseregével Tunisba vitorlázott (1270.), hogy innen folytassa tovább hadmiveleteit, de valami ragály seregének nagy részét megsemmisitette s magát a királyt is sirba temette. Ez volt az utolsó kisérlet a sz. föld visszafoglalására. Ha az első keresztes hadak lelkesedve hangoztatták, hogy *isten akarja!* (t. i. a szentföld elfoglalását); most belenyugodtak a keresztyének azon gondolatba, hogy *isten sem akarja.* Egy szóval a regényes lelkesedés nem tarthatott örökké; a pápák nagy szomoruságára a keresztyének két század alatt sokat okultak, önzőbbekké lettek, s a valódi helyett megelégedtek a mesterségesen készitett Calvaria hegyekkel is. A *latin császárságnak Palaeologus* Mihály végett vetett; Palaestina és Syria a keresztyének egyenetlensége miatt ismételve elveszett. Végre Accon, a keresztesek utolsó védbástyája is az egyiptomi szultán birtokába jutott (1291. máj. 18.) s a keresztyén világ oly sok küzdelem után a sz. föld birtokából ismét kivettetett [10]).

Ezen szomoru fordulat megismerése után vessünk egy futó pillantást a Hohenstaufen ház tragoediájának végső jeleneteire. IV. Ince utódai (IV. Sándor, 1254—61; IV. Orbán, 1261—64) folytatták a megkezdett harcot. Az első teendő Manfred megsemmisitése volt, ki Siciliában erősen megvetette a lábát és magát meg is koronáztatta (Palermoban, 1258.). Németországon a pápai politikának sikerült Con-

radinot a királyválasztásból kizárni, s a dolgot oda vinni, hogy két királyt válaszszanak (egyik volt *Richard*, *Cornwallis grófja*, III. Henrik angol király testvére; másik *Bölcs Alphons*, Aragonia királya) s a választási ügy eldöntését a pápára bizzák. Végre Sicilia számára is megtalálták emberüket *Anjou Károly* francia hercegben (IX. Lajos testvérében,) ki legkedvezőbb ajánlatot tett. Most már a válság rohamosan közeledett. Károly, Siciliának király-jelöltje, pénz nélkül Rómába ment (1265.). *IV. Kelemen* (1265—68) keresztes hadat hirdetett, egy ilyen had Provenceból pusztitva vonult át Felső-Olaszországon; a pápa jó kedvét ezen bevezetés egy kevéssé alább hangolta, de a szenvedély felibe került a bölcseségnek s Károly pápai pénzzel és ármánynyal támogatva előrenyomult, a *beneventi csatát*, melyben Manfred is elesett, megnyerte, (1266.) s igy a két Siciliának urává lett. Az uj király nem tudta megnyerni a siciliai nép szeretetét s midőn az ifjuvá lett *Conradino* egy hadsereg élén Olaszországba nyomult, hogy atyai örökségét birtokába vegye, a nép őt megváltóként üdvözölte, a pápa ellenben átokkal sujtotta. Az ifju diadalútja csakhamar véget ért, a *tagliacozzoi csatát* elvesztette, maga is elfogatott s rövid szinleges perfolyam után Nápoly terén lefejeztetett (1268. okt. 29.).

(A pápai politika célja el volt érve, a rettegett Hohenstaufen fejedelmi család utolsó sarja a vérpadon adta ki lelkét. Sz. Péter utódai fellélekzelhettek, a lidércnyomás elmúlt. *Németország* részéről egyidőre nem fenyegetett veszély, a császárság porba volt tiporva és senki sem kivánta feleleveniteni; különben is a németek közt a visszavonás ütött tanyát. *Olaszországot* a pápák nem voltak képesek egyesitni, hát engedték, hogy darabokra szakadozva, tehetetlenné legyen. Az a *Franciaország* pedig, melyből Rómának oly sokba került segélye érkezett, az a Franciaország nem a pápaság, hanem a maga számára vetett és aratott; hatalma folyvást emelkedett, s ezt a sz. Péter utódai politikájának köszönhette. A francia nem is maradt hálátlan, még Avignonnal is szolgált; az igaz, hogy ennek szirtje ütötte az első hatalmas rést az oda költözött pápai dicsőség és hatalom hajóján. Valóban Franciaország sokszor kisegitette a bajból a kath. egyház fejedelmeit, de a legtöbb keserüséget is ez az ország okozta; ha a méltatlanúl kimondott átoknak vissza kell szállani az átkozódó fejére, az ilyen átok legtöbbnyire Franciaországból özönlött a pápák fejére.)

1) II. Fridrik — életirói szerént — merész, emelkedett gondolkodásu; vitéz; vallás tekintetében türelmes, felvilágosodott, szabadelvü; a tudományok és művészetek kedvelője maga is tudományosan művelt, több európai és keleti nyelvet jól beszélt; az élet örömei élvezéséhez volt érzéke; egyszóval a félig német, félig olasz fejedelmi

férfiu, ki még e mellett ifju éveit zsidó és arab tudósok meghitt körében töltötte el, korának legkiválóbb férfiai közé tartozott.

2) Tripart. Jur. Consv. P. I. Tit. IX., §. 6. — Horváth M. i. m. közli az egész szöveget (I. k. 517—24. l.).

3) Az arabok ezen hadjáratra nem levén elkészülve, ütközetbe bocsátkozás nélkül visszavonultak.

4) Ezen korona az ő második neje, Jolante, Brienne János leánya után Fridrik öröksége volt.

5) A pápa vádjai közé tartoztak, hogy a császár Krisztusnak a sz. szűztől való származását tagadta; hogy Mózest, Jézust és Mohammedet a világ három legnagyobb csalójának állitotta sat. Azonban a De tribus impostoribus cimü munkát nem Fridrik irta, hanem a 16. században keletkezett hamisitás, mely épen a pápának emlitett vádjára van alapitva. A császár nyilatkozatait hasonló szenvedélyesség sugalmazta; a pápát aranyért bűnbocsánatot mérő szatócsnak nevezte: egy más iratában igy szólott: „Az egyház központján egy eszelős próféta, egy ravasz ember, egy piszkos pap ül.“ Számos ezen kort jellemző idézet található Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 129—56. l., Draper, Gesch. d. geist. Entw. Europas 384—86. l. sat.

6) Ezen cselekvénynél a pápa és püspökök a kezükben tartott fáklyákat lefelé forditották, mig kialudtak, ekkor igy kiáltottak fel: igy aludjék ki ő!

7) A népmonda a derék uralkodót halhatatlannak hirdette s azt állitotta, hogy az idők teljességével ujra megjelenik, hogy a papok birodalmát szétrombolja. — II. Fridrikről s általában a most tárgyalt eseményekről l. Schirrmacher, Keiser Friedrich II. (4 köt. Göttingen, 1859—65. — Raumer, Gesch. der Hohenstaufen u. ihrer Zeit. 6 köt. Leipzig, 5 kiad. 1877. s köv.)

8) IX. Lajos vallásosságának jellemzésére Raumer elbeszéli, hogy a király időnként szőr vezeklő inget (= cilicium) viselt, hetenkint úrvacsorát vett és gyóntatója által magát vas láncocskával megverette, naponta három-négy misét hallgatott, a bibliát gyakran olvasta, a szegényeket megvendégelte sat. Ezért nevezték el gúnyból rex Papellardus-nak (= szenteskedő király).

9) Fő pontjai: főpapok, javadalmak kegyurai és szabad adományozói (collatores) teljes jogot (jus plenarium) élveznek; a birodalom minden egyházának szabad választási joga van; a simonia meg nem engedtetik; a javadalmak csak az érvényes törvények szerént adományozhatók; rendkivüli terheket a francia egyház és király beleegyezése nélkül követelni és felvenni nem szabad; az egyháznak minden régi kiváltsága, szabadalma, előjoga és mentessége biztosittatik sat. — Ezen okmányt több francia tudós (Thomassin, Raymond, Roesen s m.) 15. századbeli hamisitásnak tartja; ellenben mások (Richer, Soldan) annak hitelességét és valódiságát védik.

10) A keresztes háborukra nézve l. a 98. c. 4. j. felsorolt műveket.

133. X. Gergely, a pápaválasztás szabályozása; a siciliai vecsernye.

IV. Kelemen halála után a bibornokok nem tudtak egyetértésre jutni s csak három évi üresedés után választották meg *X. Gergelyt* (Visconti 1271—76), ki IX. Lajos halála után új keresztes hadjáratra akarta a keresztyénséget felbuzditni. E végett *Lyonban zsinatot* tar-

tott (1274.; II. lyoni, XIV. közzsin.), a keleti egyházzal is alkudozásba bocsátkozott, de a keresztes hadjárat hamvadó eszméjét többé nem lehetett lángra lobbantani. A pápaságra nézve életbe-vágóbb volt a *pápaválasztás szabályozása*, mely ugyanezen zsinaton intéztetett el s a néha évekig tartó interregnumot volt hivatva megakadályozni. E szerént kimondatott, hogy a választás jövőben a pápa halála helyén, *conclaveban*, a napi élelem fokozatos csökkentése mellett történjék [1]).

E közben Németország is kezdett zavaraiból kibontakozni, a trónra *Rudolf*, habsburgi gróf emeltetett (1273.), kit a szokott eskü letétele után a pápa is elismert, a még élő ellenzéki király, Alfons pedig Gergely közbenjárására leköszönt. Rudolf főgondját arra forditotta, hogy a birodalom rendjét és békéjét helyreállitsa s családja számára a trónt biztositsa. Ezen szükebb körben mozgó politikája által megnyerte a pápák barátságát, kiknek különben is nagy szükségük volt egy tekintélyes jó barátra, mivel a francia barátság már alkalmatlan kezdett lenni. Ugyanis az új siciliai király nem sokat törődött a pápának tett igéreteivel, sőt a leigázott nép javával sem. Végre a zsarnok uralom oly elviselhetlenné vált, hogy Sicilia népe *összeesküdött* az idegenek kiirtására. 1282. *húsvét hétfője* tüzetett ki a gyilkolás megkezdésére; midőn a *harangok délesti imára* megkondultak, a nép megrohanta a franciákat s irgalom nélkül legyilkolta. Ezen vérfürdő után a trónt *III. Péter*, Aragonia királya (Manfred leányának, Constantiának férje, kit a szerencsétlen Conradino a vérpadon nevezett ki utódjáúl) foglalta el. A pápa ugyan átkot mondott az egész szigetre, de ez Péter trónjának nem sokat ártott; Anjou Károlynak pedig meg kellett elégedni Nápoly birtokával.

Azóta, hogy a franciák uralma Nápolyban megszilárdult, a bibornokok közt egy új párt keletkezett, mely a francia érdekeket mozditotta elé s az eddigi pápai, olasz és német pártok mellett helyet követelt. Ennyi érdeknek összeegyeztetése nem volt könnyü feladat s igy nem volt csoda, ha az új választási szabály mellett is IV. Miklós halála után (1292.) a pápai szék két évig maradt betöltetlen és akkor sem bibornokot választottak, hanem egy szentnek tartott remetét, *Murrhone Pétert*, ki az Abruzzok közt élt s kit majdnem erővel kényszeritettek sz. Péter székének elfoglalására. Az új pápára, mint párton kivül állóra, ki *V. Coelestinus* nevet vett fel (1294. jul. 5.—dec. 13.), mindenik párt azon reményben adta szavazatát, hogy majd őt a saját céljaira fogja felhasználni. De nagyon csalódtak; a vadonban otthonos remete a curia gépezete közt még mozogni sem tudott, nem hogy azt vezetni képes lett volna; e mellett egészen a nápolyi király befolyása

alatt állott, s az ő pártfogoltjait nevezte ki bibornokokká. A felsült bibornokoknak nagy fejtörésbe került kieszelni annak a módját, hogy miként szabadulhassanak meg törvényes pápájuktól, miután a pápáknak kanonszerű letételére vagy leköszönésére még nem volt eset. Végre a ravasz *Gaetani* bibornok rábeszélte a pápát, hogy adjon ki egy olyan rendeletet, mely a pápai méltóságról való leköszönést megengedi. Ezen előkészületek után a pápát rávették, hogy mondjon le s elővigyázatból fogságba vetették [2]); a pápai széket pedig a cselszövények vezetője Gaetani, mint *VIII. Bonifatius* foglalta el.

1) A pápa választási szabály főbb vonásai: a választás azon városban történik, melyben a pápa curiajával együtt tartózkodott és meghalt; 10 napig várakoznak az egybegyülő bibornokokra, ekkor egy-egy szolga kiséretében a pápa által lakott palotába gyülnek és ott mindnyájan egy terembe zárva (= conclave) közösen laknak; egy ablakon kapják élelmüket; ha három nap alatt nem választanak, a következő öt napon ebéd és esteli alkalmával csak egy tál ételt kapnak; ezen törvény pontos megtartásáról azon város hatósága gondoskodik, melyben a választás tartatik; ezen célból nevezett hatóság a pápa halála után esküt tesz le; ha a hatóság kötelességét nem teljesiti pontosan, excommunicaltatik, a város interdictum alá vettetik s a pápai udvar onnan azonnal eltávolittatik. Brevis nota eorum, quae in II. concilio Lugdun. acta sunt.

2) Attól lehetett tartani, hogy valamelyik párt újból fellépteti.

134. VIII. Bonifatius (1294. dec. 24—1303. okt. 11).

VIII. Bonifatius, a jeles jogtudós, eszélyesség, ügyesség és erélyesség tekintetében bármelyik elődjével kiállotta a versenyt; de határtalan uralomvágya, kapzsisága és boszúszomja jellemére sötét árnyat vetett, s a pápai tekintélynek igen nagy kárt okozott. A pápai hatalmat és tekintélyt délpontján, teljes épségében találta, de nagyravágyása még tágitani akarta a VII. Gergely és III. Ince által kiküzdött hatalomkör határát; terve azonban nem sikerült, mert az idők nagyon megváltoztak s a keresztyén népek a pápai gyámság alól kezdettek kinőni.

Bonifatiusnak első uralkodói ténye is erőszak volt; a *Colonnák* hatalmas római *nemzetségét*, mivel Coelestinus leköszönését érvénytelennek tekintette, elűzte és birtokát feldúlatta. Azután, hogy hatalmát éreztesse, Europa politikai ügyeibe döntőleg igyekezett beavatkozni. Ugy látszik, hogy különösen *Franciaország megalázását* tűzte ki célúl, hogy ha elődei Németország és Anglia felett oly nagy diadalt arattak, ezen babérokhoz ujat szerezzen. A politikai helyzet ezen terv kivitelére kedvezőnek látszott, de balúl ütött ki, s Franciaország megalázása helyett a pápaság franciaországi fogságát készitette elő.

Franciaország királya, *IV.* (vagy *Szép) Filep*, *I. Eduard* angol királylyal épen háborut folytatott. Bonifatius, III. Incét utánozva, a hadakozó felek közt biróúl lépett fel (1295.); de Filep a pápai beavatkozást büszkén visszautasitotta s e mellett a háboru költségei fedezésére a papságot is megadóztatta. A pápa felboszankodva a *Clericis laicos* kezdetü bullával (1296. feb. 24.) [1]). akart a királyra csapást mérni, mely bulla egyaránt átkot mondott mind azon világira, ki a papságot megadóztatja, mind azon papra, ki az ilyen követelésnek eleget teszen. Azonban a bulla átka hatástalanúl hangzott el; mert a pápa a francia papság támogatására nem számithatott. Sokkal nagyobb hatása volt a király visszatorlási rendeletének, mely a bullára válaszúl adatott ki s mely a nemes ércnek és pénznek az országból való kivitelét megtiltotta. A pápát ezen rendelet nagy pénzzavarba juttatta, mivel a pápa jövedelmének leggazdagabb forrása Franciaország volt; most tehát egyszerre békülékeny hangulat szállotta meg, Filepnek engedményeket tett s nagy apját (IX. Lajost) a szentek közé sorozta. A pápa engedékenységét a király is hasonlóval viszonozta és a pápát béke-birónak elismerte (de nem úgy, mintha a pápát erre jogositottnak tekintette volna, hanem egyszerüen választott magán birói minőségben). A pápa birói itélete azt kivánta, hogy a harcoló felek által elfoglalt területek eredeti birtokosaikra szálljanak vissza. Az angol király felett előnyben lévő francia király ezen itélettel nem volt megelégedve; ezért az alkudozásokat végnélkül húzta-halasztotta; igy a régi harag ujra lobbot vetett s mindkét fél szenvedélyes magatartása által még fokoztatott. A pápa a királyt az egyház elnyomásával vádolta; a király a pápának legengesztelhetlenebb ellenségeit *Colonna Istvánt* és *Sciarrát* pártfogásába vette s az ujonnan választott német királylyal, *I. Alberttel*, kinek választatását a pápa nem ismerte el, véd- és dacszövetséget kötött. Erre a teljes szakadás megtörtént. A pápa szenvedélyességétől elragadtatva, meggondolatlan lépéseket tett; a királyhoz egy általa gyülölt férfiut küldött követül (Saisset Bernát, pamiersi püspököt, 1301.). A király a hetykén fellépő követet [2]) elutasitotta s utóbb fogságra vetette. Bonifatius most a szenvedélyesen irt decretumoknak egész sorozatát inditotta meg; a királyt eretneknek nevezte. A király viszont a pápát esztelen sat. cimmel illette [3]). A viszály mind élesebb jelleget öltött; a pápa *Romába zsinatot* hivott össze, hogy a király, az egyház engedetlen gyermeke felett, itéletet mondjon; ezen zsinat eredményeül tekinthető az *Unam sanctam* kezdetü bulla (1302. nov. 13. v. 18.) [4]), mely manichaeismusnak nevezi és elátkozza azon véleményt, hogy a világi hatalom az egyházitól egészen független és önálló. Átok, egyházi

tilalom egymást érte; a király hasonló megtorlásokról gondoskodott, a rendekkel egy *gyűlésen* kimondatta a királyi hatalomnak (még az előbbi bulla megjelenése előtt 1302. ápr. 10.) függetlenségét, egy *másik gyűlésen* (1303. jun.) a pápa ellen terhes vádakat emeltetett (24 pontban, eretnekség, sodomia, gyilkosság sat.) és az egész ügyet egy tartandó *közzsinathoz fellebbezte*. A francia korlátnok; *Nogaret Vilmos*, a vádiratokkal [5]) és fellebbezési okmánynyal Rómába ment, hogy azoknak érvényt szerezzen. Bonifatius Rómából Anagniba futott, s minden eshetőségre készen, a királyra átkot akart mondani (szept. 8.); de Nogaret és Colonna Sciarra megelőzték, midőn a pápát saját palotájában elfogták (szept. 7.). Nogaret a fogoly pápától azt követelte, hogy vagy mondjon le, vagy zsinat elé álljon, vagy a francia király ellen kiadott bullákat vonja vissza. Azonban a pápa hajthatatlan maradt s harmad napon kellemetlen őreitől, a franciáktól is megszabadult, kiket párthivei űztek el; de az átélt rázkodások és aggodalmak annyira megtörték, hogy még azon évben meghalt.

Ezen vereség a pápaság szilárdnak hitt alapját nagyon megingatta és nem is jött egyedül; erős vereség érte Siciliában, Toscanában, Lengyelországban, Angliában és Magyarországon. Hogy csak egyet említsek meg, hazánkban az Árpád ház férfi ágának kihalása után VIII. Bonifatius *Robert Károlyt* akarta trónra emelni, azt vitatván, hogy a korona feletti rendelkezés joga nem a nemzetet, hanem őt illeti. A nemzeti párt, melynek élén Csák Máté nádor és János kalocsai érsek állott, a pápai követeléssel szemben a cseh Vencelt ültette a trónra s midőn a pápai követ korteskedni Budára ment, de nem igen szives fogadtatásra talált s e miatt Budát interdictum alá vetette, a budai polgárság és a papság egy része gyűlést tartott, s a pápára, követére és általában Róbert Károly minden párthivére átkot mondott. Buda ezen lépése által tényleg elszakadt a római pápától s ezen állapotban kilenc évig maradt meg [6]).

Egy szóval a pápaság absolut hatalma az önérzetre ébredni kezdő államok szilárd ellenállása következtében megingott, érzékeny csorbát szenvedett; a *közzsinatra való fellebbezés* a pápa csalhatatlannak vitatott legfőbb tekintélyét kérdésessé tette, s már-már azon nézet kezdett gyökeret verni, hogy az egyházi hatalomnak a világival való összevegyitése a népekre áldásos nem lehet [7]).

1) Sexti Decret. Lib. III. Tit. XXIII. c. 3.

2) A királynak szemébe azt mondta, hogy ő mint püspök nem a királynak, hanem a pápának van alárendelve.

3) A pápa ezt irta: . . . Deum time, et mandata ejus observa. Scire te volumus, quod in spiritualibus et temporalibus nobis subes. Beneficiorum et Prae-

bendarum ad te collatio nulla spectat: . . . Aliud autem credentes haereticos reputamus. — A király ekként válaszolt: Philippus D. G. Francorum rex Bonifatio se gerenti pro summo Pontifice salutem modicam, seu nullam. Sciat maxima tua fatuitas, in temporalibus nos alicui non subesse; Ecclesiarum et Praebendarum vacantium collationem ad Nos jure regio pertinere; . . . secus autem credentes fatuos et dementes reputamus. — Ezen kíméletlen és illetlen szó-váltást, mely a regalekra vonatkozik, némely történetirók (pl. Spondanus) nem tartják hitelesnek, de azon kor történetirói annak hitelességét nem vonták kétségbe. Az ezen heves harcra vonatkozó okmányokból sokat közöl Gieseler (i. m. II. k. 2. r. 197—200. l.).

4) Ezen bulla fel van véve a Corp. Jur. Can.; Extrav. Comm. Lib. I. Tit. VIII. c. 1. és azon eszmét tárgyalja, hogy a római pápa felette áll minden hatalomnak. Az apostoli kath. sz. egyháznak csak egy feje van, t. i. Krisztus és az ő helyettese a pápa. Az egyháznak két fegyver áll szolgálatára, egy szellemi és egy világi (Luk. 22, 38.). Szükséges, hogy egyik fegyver a másiknak, a világi tekintély az egyházinak alá legyen rendelve. A pápa mond itéletet a tévedő világi és egyházi hatalom felett, de a pápa felett csak isten itélhet (1 Kor. 2, 15.). A ki az istentől ekként rendelt hatalomnak ellenáll, isten rendeletének áll ellent, vagy a manichaeusokkal azt hiszi, hogy két elv van. És igy végzi: „Porro subesse Romano Pontifici, omni humanae creaturae declaramus, dicimus, definimus, et pronunciamus omnino esse de necessitate salutis."

5) Ezekhez a rendek, testületek, némely főpapok, egyetemek és zárdák hétszáznál több okmányt csatoltak.

6) L. Horváth M., M. O. T. II. k. 141—51. l.

7) Bonifatius viselt dolgairól ujabb dolgozat Drumann, Geschichte Bonif. VII. (2 rész. Königsberg, 1852). — Bonifatiust nagyon jellemzi azon jóslat is, melyet kortársai V. Coelestinussal mondattak róla, s mely igy hangzik:

Vulpes intravit, tanquam leo pontificavit,
Exiit utque canis, de divite factus inanis.

135. A pápáknak ugynevezett babyloni fogsága (1309—77).

Bonifatius halála után az ő hű barátja *XI. Benedek* (1303. okt. 22. — 1304. jun. 7.; előbb Boccassini, a Domokosrend generalisa) lépett a pápai székre. Ő elődjéhez nagyon ragaszkodott ugyan, de a nagyon felingerelt közhangulat csillapitása végett kénytelen volt a Franciaország ellen kiadott végzéseket jobbára visszavonni, csak hogy a király által sürgetett közzsinat elől kitérhessen. — Benedek rövid kormánya után a bibornokok a választás felett sokáig nem tudtak egyértelemre jutni. Az olaszpárt épen olyan erős volt, mint a francia. Végre a francia politikának [1]) sikerült kivinni, hogy a bordeauxi érsek (Bertrand d' Agoust) választassék meg, ki *V. Kelemen* név alatt foglalta el székét (1305—14). Ő ugyan Bonifatius teremtménye volt, de a Fileppel kötött *titkos szerződésben* [2]) egészen a francia érdekeknek

kötelezte le magát. Kelemen nem is ment Rómába, hanem a *pápai curiát 1309. Avignonba tette át*, hol majdnem hetven évig maradt.

Ha a pápák eddigi székhelyének, Rómának függetlensége, történeti és egyházi emlékei az egyház fejedelmének tekintélyét és hatalmát tetemesen nevelték; most az ősi székhelynek elhagyása, a francia udvartól való függés és azon erkölcsi romlottság, mely az avignoni pápai udvart oly rosz hirbe hozta, mindez egyáltalában nem volt alkalmas a pápaság tekintélyének emelésére. De másfelől az avignoni pápák helyzetét előnyössé tette az, hogy Franciaország őket minden olyan veszélytől megvédte, a minőnek Olaszországban a néppártok harcai közepett ki voltak téve[3]), s a pápai érdekek, ha Franciaországéval nem ellenkeztek, mindenkor erélyes támogatásban részesültek. Csak igy történhetett, hogy a pápák Franciaországon kivül oly merész és új hatalmi követelésekkel léptek fel, minőkre Rómában nem gondoltak. *V. Kelemen*, ki egészen a francia udvar szolgálatába szegődött, a francia egyházat a király javára tized fizetésre kötelezte; Bonifatius bulláit részint egészen visszavonta, részint Franciaországra nézve felfüggesztette[4]), s Bonifatius érdekében mindössze annyit tehetett, hogy, miután a *viennei közzsinat* (XV. közzsin., 1311—12) az ő emlékét igazolta, nem volt kénytelen már úgy is eleget bűnhödött elődjére hivatalosan kárhoztató itéletet mondani. De már a *templomosok* hatalmas és gazdag rendjét, mely az államba államot képezve, a király politikájának útjában állott, nem menthette meg (l. a 112. c.). Kelemen ezen alárendelt helyzetében hatalmát legalább a külföldön igyekezett éreztetni. Igy a velencei köztársaságot a Ferrara feletti viszály alkalmával iszonyu átokkal sujtotta (1309.); midőn *VII* (Luxemburgi) *Henrik* a német császári korona igényeinek felelevenitése végett Olaszországba hadsereget vezetett, ellene elődeinek minden követelését megujitotta, sőt midőn a hős fejedelem diadalútjában hirtelen meghalt (1313., állitólag bora megmérgeztetett), a pápai bullák fennen hirdették, hogy a pápa felette áll a császárnak és trónüresedés közben, Krisztustól nyert hatalmánál fogva, a birodalomban a fejedelmi hatalom gyakorlására jogositva van.

A Kelemen után következő pápák, *XXII. Jánostól V. Orbánig* (1316—70), hasonló függő helyzetben maradtak és idegen érdekeket szolgáltak. Nevezetesen Franciaországnak érdekében állott, hogy a német birodalom erőre ne kapjon; ezen politikának kifolyása volt, hogy XXII. János, midőn a német korona felett *Bajor Henrik* és *Osztrák Fridrik* versenyzett, a győző Lajos király útjába annyi akadályt gördített, amennyit csak lehetett. Midőn Lajos azt vitatta,

hogy a római királynak a választó fejedelmek általi megválasztása pápai megerősités nélkül is teljesen érvényes, a pápa a királyt az egyházból kirekesztette s Németországot interdictum alá vetette. A király ezen intézkedésekkel szemben ügyét közzsinathoz fellebbezte (1324.), azután egy hadsereggel Olaszországba vonult, Rómában *ellenzéki pápát* ültetett sz. Péter székébe (*V. Miklóst*, előbb Corbario Ferencrendi, 1328—30), ki őt császárrá koronázta. Azonban ezen diadal rövid ideig tartott; a császár Olaszországban nem tarthatta fenn magát, s kivonulása után az ő pápája az avignoni pápa hatalmába adatott. Lajost a pápa új átokkal sujtotta s minden béküléai kisérleteit ridegen visszautasitotta. A béke a következő *XII. Benedek* (1334—42) alatt sem jöhetett létre; de Németországon a sokat zaklatott Lajos ügye kedvezőbb fordulatot vett. A *Renseben tartott első választó fejedelmi gyülés* (1338.) a pápa itéleteit érvényteleneknek nyilvánitotta, továbbá kijelentette hogy a római királyi és császári hatalom törvényessége egyedül a választófejedelmek választásán alapul és ezen nyilatkozatát birodalmi törvénynyé emelte.

VI. Kelemen, elődei francia politikáját követve, Németországon oda vitte a dolgot, hogy a választó fejedelmek (öt szavazattal) Lajos helyébe *IV. Károlyt*, János cseh királynak fiát választották meg királynak, ki a pápa felsőségét elismerte s az egyházat mély alázatosságáról biztositotta. A német császárság új megaláztatást szenvedett, de Károly a pápa pártfogása mellett sem volt képes Lajos halála előtt (ki az egyházzal ki nem békülve halt meg 1347.) királyi és császári hatalmának érvényt szerezni.

Ezen időre esik *Nagy Lajos*, magyar király fivérének, *Andrásnak* Nápolyban meggyilkoltatása (1345.). A magyar király hadsereggel nyomult Olaszországba, hogy az özvegy királynén, *Johannán* boszút álljon. A második házasságra lépett (rokonával, Tarentoi Lajossal) Johanna azonban a magyar had közeledtére Avignonba futott, hol a pápa a szép asszonyt a gyilkosság vádja alól feloldozta és második házasságát megerősitette. Ugyanezen alkalommal Johanna a pápának az avignoni grófságot olcsó áron (80,000 arany forinton) eladta (1348.), hogy a magyarok elleni hadjárat költségeit fedezhesse. Végre a változó szerencsével folytatott háboru után, a pápa közvetitésével, Johanna Nápoly birtokába jutott.

A császárság és pápaság közt lefolyt küzdelemben *irodalmi fegyverekkel* is folyt a harc. A császárság párthivei a világi hatalom függetlenségét védték, sőt azt vitatták, hogy az egyházi hatalom a váláginak alá van rendelve; egyházalkotmányi eszményük az ős kereszt-

tyén (Cyprianus és Augustinus korabeli) *püspöki rendszer* volt, mely nem ismert a püspökök közt jogi különbséget; az üdvre a szentirásban vetett hitet, a pápáktól követelt alattvalóság nélkül is, elegendőnek itélték; a *közzsinat* összehivására a császárt vagy a fejedelmek egyikét tartották illetékesnek s a sz. irás kétes helyeinek magyarázását is a közzsinat feladatának tekintették sat. [5]). Ezen merész és új tanokkal szemben a pápaság hivei a *curialismus* dicsőitésére vállalkoztak, a pápának isteni jogon alapuló absolut hatalmát bizonyitgatták s következtetéseikben odáig mentek, hogy a *pápát földi úristennek nevezték* [6]).

De ha az avignoni pápáknak helyzetük felett panaszolni nem is volt okuk, mégis visszavágytak ősi székhelyükre, az örök városba, mely a pápaságnak oly sok ragyogó napját látta s nem egy zivatarát élte át. Ezen kivül a pápák távollétét nagyon érező rómaiak folyvást panaszos kérelmekkel ostromolták a pápákat, s a visszatérés szükségességét nem szüntek meg a legrábeszélőbben bizonyitgatni. De maguk a pápák sem oszlathatták el a feletti aggodalmaikat, hogy az avignoni pápaság önállóságát lassanként egészen elveszti s a francia udvari politika eszközévé sülyed. Nem hiányzott tehát az ok, mely a pápákat visszatérésre intse. Előbb *V. Orbán* költözött Rómába (1367.), de az olaszországi zavarok elől Avignonba vonult vissza (1370. s ott is halt meg). Végre *XI. Gergely* véglegesen Rómába tért vissza (1377.). — A pápaság Avignonból mintegy a kitörő félben levő zivatar elől menekült Rómába; de a már régen készülő vihar ott is rázúdult fejére s a babyloni fogságnál is nagyobb megpróbáltatásokon kellett átmennie.

1) A választást megelőzőleg a francia király az érsekkel titkos értekezletet tartott s kijelentette, hogy bizonyos feltételek mellett őt a pápai székre segiti. Az érsek az ajánlatot elfogadta.

2) A szerződés pontjai állitólag ezek voltak: 1, Béke a király és egyház közt; 2, a Bonifatius ügyében részes egyének feloldozása; 3, a papság öt évig tizedet fizet; 4, Bonifatius emlékének kárhoztatása; 5, a Colonnák visszahelyezése; 6, a pápai széknek Avignonba való áthelyezése. — Hogy a két fél szerződött, az kétségtelen; de az, hogy a szerződés pontjai épen ezek voltak-e, bizonytalan.

3) A pápaság és császárság közti küzdelemben a római nép is részt vett, s e miatt a pápák már akkor megkezdték a költözködést; most Rómában, majd Viterboban, vagy az egyházi állam más városában tartózkodtak (1261—98).

4) Clement. Lib. III. Tit. XVII. c. un. — Extravag. Comm. Lib. V. Tit. VII. c. 2.

5) Ezen gondolatok vannak kifejtve Paduai Marsilius (császári orvos) és Jandunoi János (császári titkár) Defensor pacis cimű, közösen irt művében, mely három részre van osztva: az I. az állam eredetét és célját; a II az egyházi és világi hatalom közti viszonyt tárgyalja; a III. az előzményekből kivont 41 conclusiot sorol fel. Ezekből a fontosabb tételek közölve vannak Gieseler, i. m. II. köt. 3. r. 35—42. l.

6) Augustinus Triumphus (olasz augustinus szerzetes), Summa de potestate eccl. ad Joh. P. XXII. (3 rész. 112 quaestio). — Alvarus Pelagius (spanyol Ferencrendi), De planctu Ecclesiae, lib. II. Ezekből a jellemzőbb tételeket l. Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 42—48. l.

136. A pápai szakadás és a reformokat sürgető pisai, constanzi és baseli zsinatok.

XI. Gergely halála után a rómaiak politikája diadalmaskodott és sz. Péter székét egy olasz, *VI. Orbán* (Prignano, barii érsek, 1378—89) foglalta el, ki igen derék, becsületes, de nagyon szigoru és kiméletet nem ismerő egyházfő volt, s rideg magaviseletével a bibornokok nagy részét magától egészen elidegenitette. E miatt az elégületlen francia bibornokok Anagniba menekültek, Orbán választatását törvénytelennek nyilvánitották és *Fondiban*, nehány elégedetlen olasz bibornokkal egyesülve, *conclavet* rögtönöztek s *VII. Kelement* (Robert bibornokot, 1378—94) választották meg. Az ellenzéki pápa Avignonba vonult és Francia-, Spanyol-, Skótország, Nápoly és Savoya által törvényes pápának ismertetett el; ellenben VI. Orbánhoz a németek, angolok, dánok svédek, magyarok és lengyelek hivek maradtak. Igy jött létre a *pápai szakadás* (1378—1409), azon időszak, midőn két egymást kiátkozó pápa, külön bibornok-testülettel, versenyzett az egyház fejedelemsége felett és VII. Gergelynek nagyszerü egységi eszméjét nagyon kétessé tette.

(A harc a két pápa közt nemcsak szellemi, hanem Olaszországban világi fegyverekkel is vivatott. Nevezetesen VI. Orbán az avignoni pápa mellett nyilatkozó Johannát átokkal sujtotta s Nápolyt, mint pápai hübért, *Nagy Lajos* magyar királyra ruházta (1379.). Lajos, kit óriási birodalmának gondjai nagyon elfoglaltak, ezen jogát *Durazzói Károlynak* (hazánk történetében Kis Károly, az Aversában lefejezett Durazzói Károlynak unokaöcse) engedte át. Ezzel szemben Johanna *Anjou Lajos* francia herceget fogadta örökösévé, s VII. Kelemen Nápolyt, mint pápai hübért, reá ruházta. E szerént Nápolyt mindkét pápa saját fejedelmi jelöltjének engedte át és igy fegyvernek kellett dönteni a nápolyi trón birtoka felett. A hadi szerencse sokáig ingadozó volt, de végre a Durazzóiaknak kedvezett s Károly fia, László Nápoly birtokába jutott (1400.))

A kettős pápaság és udvartartás, valamint a háboru költségének fedezése igen sok pénzt emésztett meg; ennek megszerzésére mindkét pápa ujabbnál ujabb zsarolási módokat gondolt ki, s ha a földi javakból kifogyott, a mennyei javakat is áruba bocsátotta. A két pápának határt

nem ismerő visszaélései s az ezeket kisérő erkölcsi romlottság mind az egyházra általában, mind az egyes hivekre különösen igen káros befolyást gyakorolt. A jobbak az egyháznak ezen zilált állapotán méltán megbotránkoztak, s kötelességüknek ismerték annak megszüntetéséről gondoskodni. A megdöbbentő helyzet bebizonyitotta, hogy a pápaság az egyháznak még külső egységét sem képes fenntartani, annál kevésbé képezi annak bennső, igazi központját; ily körülmények közt önként felvetődött azon gondolat, hogy az egyház egységének igazi képviselete, valódi központja csak a közzsinat lehet. Ezen gondolatot tartva szem előtt, a parisi egyetem különös feladatává tűzte ki az egyházi szakadás megszüntetését és a megzavart béke kelyreállitását. Ezen mozgalom élén *d' Ailly Péter* [1], *Clémanges Miklós* [2] és *Gerson Charlier János* [3]) állott. (Az egyetem egy emlékiratban a baj megszüntetésére *három utat ajánlott*: vagy azt, hogy mindkét pápa önként köszönjen le (via cessionis); vagy azt, hogy illetékes birákra bizzák annak eldöntését, hogy a kettő közül melyik ismertessék el törvényes pápának (via compromissionis); vagy azt, hogy mindkét pápa felett közzsinat mondjon itéletet (via concilii generalis). Végre) azon bibornokok, kik a pápákkal folytatott alkudozásokban kifáradva, őket elhagyták és Livornoban egyesültek, a közohajtásnak engedve, a *közzsinatot Pisába* 1409. *összehivták*, hogy a két pápa felett itéletet mondjon [4]). (Ezen zsinat feladatára, irányára *Gerson* több *iratában* [5]) hivta fel a figyelmet, melyekben kimondta, hogy az egyház egységének biztositéka Krisztus; hogy az egyháznak, miként bármely testületnek, joga van saját egységéről gondoskodni; a pápának feltétlenül engedelmeskedni helytelen volna, sőt egyes esetekben nélküle is lehet közzsinatot tartani, mely őt leköszönésre kényszeritheti, leteheti, szükség esetében életétől is megfoszthatja. Továbbá felsorolja azok véleményét, kik a *pápaság eltörlését* javasolják; ezekkel szemben igyekezett bebizonyitni, hogy az egyháznak egy látható főre szüksége van; de kiemelte, hogy a *közzsinat felette áll a pápának* és az egyházat fejében és tagjaiban reformálni a közzsinat hivatása.)— Általában a *három reformáló zsinat törekvése* odairányult (legalább a szabadelvü párt részéről), hogy a központositott egyházat *nemzeti egyházak* váltsák fel; a pápai absolutismus helyére az *egyházi aristokratia* lépjen és az egyház alkotmányának alapját a *zsinati képviselet* képezze.

Az összeült pisai közzsinat [6]) elfogadta *Gersonnak* azon *alaptételét* [7]), hogy az egyház a pápa nélkül is önálló egészet képez és a két szakadár pápa ellen a pert meginditotta. Benedeket és Gergelyt a zsinat maga elé idézte, s miután nem jelentek meg, mint engedet-

leneket és szószegőket letette; azután a többség, azon téves elvből indulva ki, hogy az egyházat a pápaság restauratioja nélkül reformálni nem lehet, előbb új pápát választott. Azonban az egyház új fejének *V. Sándornak* (előbb Philargi bibornok és milanoi érsek, mgh. 1410.) egyáltalában nem volt kedve a reformokat saját magán megkezdeni és azon ürügy alatt, hogy a reformokhoz előkészületek szükségesek, a zsinatot három évre elnapolta [8]). A nagy reményeket ébresztett zsinatnak végeredménye tehát a lett, hogy a keresztyén egyház felett egy helyett *három pápa* uralkodott és szórta egymásra az átkot a hiveknek nagy lelki épületességére [9]).

V. Sándor után a pápai trónt *XXIII. János* (Cossa bibornok) [10]) foglalta el, kitől, lefolyt élete után itélve, az egyház reformatioját épen nem lehetett várni. Ő az elődе által megigért *közzsinatot* (1412.) *Rómába*, ámitásból, összehivta ugyan, de arról is gondoskodott, hogy semmit sem végezhessen.

D'Ailly (most már bibornok) és Gerson minden követ megmozditott, hogy új közzsinat hivassék össze. Az új német császár (és magyar király) *Zsigmond* is óhajtotta az egyházi béke helyreállitását; s midőn a pápa az ő sürgetései elől ki akart térni, László, nápolyi király ellen, ki a pápát már Rómából is kiszoritotta volt, csak azon feltétel alatt igért segélyt, ha Olaszország határán kivül hí össze közzsinatot, hogy a szakadásnak vége vettessék s az egyház reformatioja munkába vétessék. János a császár segélyét nem nélkülözhetvén, engedett s a *zsinatot* 1414. *nov.* 1-*ére Constanzba kiirta.* Ez egyike volt Nyugoton a legnépesebb és legfényesebb közzsinatoknak [11]). János balsejtelmek és aggodalmak közt vonult be a városba; nem ok nélkül, mert minden számitása és ármánya meghiusult. A negyedik ülésen, d'Ailly és Gerson inditványára, végzésül kimondatott, hogy a *zsinat teljesen független* és, ha a szükség kivánja, jogában áll mind a három pápát letenni; továbbá kimondatott, hogy *a zsinatnak*, a hit, a szakadás megszüntetése és az egyháznak teljes (főben és tagjaiban) reformálása tekintetében, *mindenki engedelmeskedni tartozik.* Az *ügy rendjére* nézve abban állapodtak meg, hogy a *szavazás* ne fejenként, hanem nemzetek szerént történjék (német és magyar, olasz, francia, angol s később a XIII. Benedektől elpártolt spanyol). A nemzetek külön üléseiben nemcsak a főpapoknak, hanem az alsóbb papságnak, a hit és kanonjog tudorainak is ülési és szavazási joguk volt. Az egyes nyilt üléseken vitatkozás nem igen fordult elé; ezeken inkább csak a kész végzéseket közölték és hirdették ki. A többség azon véleményben állapodott meg, hogy a szakadás csak ugy szüntethető meg teljesen, ha

mindhárom pápa önként leköszön (cessio). János pápa előbb késznek nyilatkozott a lemondásra, de mégis célszerübbnek vélte lovász ruhában megszökni, s midőn már veszélyen kivül volt, minden igéretét kierőszakoltnak nyilvánitotta. A *zsinat* az eltávozott *pápát* visszatérésre, vagy leköszönő irata elküldésére szólitotta fel, s miután nem engedelmeskedett, hivatalától felfüggesztette, utóbb pedig az ellene emelt vádak alapján *letette* (1415. máj. 29.). A *másik két pápa* sorsa is eldöntetett, *XII. Gergely* méltányos feltételek mellett leköszönt (jul. 4.; portoi bibornok-püspökké és anconai követté neveztetett ki; 1414. mgh.); *XIII. Benedek*, miután a spanyolok a zsinathoz csatlakoztak, mint az egyház egységét zavaró eretnek, letétetett (1417. jul. 26.) [12]). Most a császár és a szabadelvüek azon voltak, hogy új pápaválasztás előtt az egyház reformjait vegyék munkába, mert különben a megválasztott pápa azt újból meghiusithatja. Ezen aggodalom eloszlatására, *kimondta a zsinat*, hogy a reform-munkálatok bevégzése előtt Constanzot el nem hagyja, hogy tiz évenként közzsinat fog tartatni és hogy szakadás esetében a pápák kötelesek lesznek zsinatot hivni össze és hivatalukat letenni. Ezen végzések ugyan nem voltak alkalmasak a kételkedők megnyugtatására, de a többség a pápaválasztásba beleegyezett. Igy sz. Péter székét az eszes *Colonna* bibornok, mint *V. Márton* nyerte el (1417. nov. 11.). A zsinat további folyama eléggé igazolta, hogy az aggodalmak nem voltak alaptalanok. Az új pápa a zsinatot ügyesen kijátszotta. Némely jelentéktelen, külső javitás kivételével (pl. a bibornokok száma 24-re szállittatott le; a pápa némely adományról — melyek ugy is jogtalanok voltak — lemondott) lényeges reformról még szó sem volt. (Még legfontosabb azon *végzés*, mely elrendeli, hogy három évenként tartományi, évenként megyei zsinatok tartassanak. Márton oly biztosnak érezte már trónját, hogy a pápától a közzsinathoz való fellebbezést megengedhetlennek merte nyilvánitni;) a legfontosabb reformjavaslatoknak élét pedig az által vette el, hogy az egyes nemzetekkel külön *concordatumokat* kötött. Végre a 45. ülésen kijelentette, hogy a zsinat munkálatait befejezte és isten nevében szétmehet; azután a zsinat minden tagját halála napjáig érvényes bünbocsánattal ajándékozta meg s a várost nagy pompával (1418. máj. 16.) odahagyta. A keresztyén Europa reményeiben ujra csalatkozott s az öt év múlva tartandó zsinattól várta bajai orvoslását [13]).

V. Mártonnak a dicsőségesen bevégzett zsinat után még sokat kellett küzdeni, mig a pápaság ügyeit a rendes folyamatba hozhatta. (Ugyanis a francia nemzettel kötött concordatumát az országgyülés elvetette (1418.) és az egyházi hivatalokért és peres ügyekért Rómába való

pénz-küldést eltiltotta. Igy a pápai igát *VII. Károly* királysága alatt, s csak akkor sikerült a francia nemzet nyakára újból feltenni, midőn a korábban elvetett concordatum, legalább részben, életbelépett (1425.). A pápa még székhelyére, Rómába is csak akkor térhetett vissza, midőn a független városok nagy nehezen meghódoltak (1420.). Végre valamennyire rendbe jőve, a constanzi zsinat végzése szerént a *közzsinatot Pávidba* összehivta (1423.), de csakhamar *Siendba* tette át, hol nehány ülés után feloszlatta (1424.). Ezen kelletlen zsinat berekesztése után Márton a pápák régi ösvényére térhetett, egészen biztos lévén a felől, hogy az államok nem fognak elébe akadályokat görditni. A pénzzsarolás, nyomás, a curia megvásárolhatása feletti panaszok ujra napi rendre kerültek; egyedül a rómaiak voltak megelégedve ezen állapottal, miután a Rómába özönlött kincsnek ők is osztályrészesei voltak. A pápák már tapasztalatból tudhatták, hogy a zsinatokkal meg lehet alkudni, s midőn a sérelmek orvoslása és a huszita zavarok megszüntetése végett a közvélemény a zsinat összehivását követelte, Márton aggodalom nélkül irta ki a *zsinat megnyitása napját Baselbe* 1431. március havára, de már ezen napot nem érte meg, még az év elején meghalt (1431.).

Utóda *IV. Jenő*, a választási szerződés értelmében, a zsinatot kihirdető okmányt megerősitette s a zsinat vezetésével a derék *Cesarini* bibornok követet bizta meg. De midőn a zsinat nemcsak az eretnekség megszüntetését s az egyház megtisztitását, hanem a huszitákkal való kibékülést és a visszaélések megszüntetését kezdette emlegetni, a pápa azonnal elrendelte (egy bullában, dec. 18.), hogy a zsinat költözzék át *Bolognába*, az ő városába, hol a szabadelvü törekvéseknek könnyebben útját lehetett volna állani. Azonban ezen követelésnek még Cesarini is ellentmondott s a pápát ezen lépés veszélyes voltára komolyan figyelmeztette. A zsinat tehát helyén maradt és a constanzi zsinatnak azon végzéseit, melyek a közzsinat önállóságára és felsőségére, a szakadás megszüntetésére és a reformok meginditására vonatkoztak, ünnepélyesen megujitotta. Jenő a római nép nyugtalansága miatt kénytelen volt a zsinattal kibékülni s annak önállóságát elismerni. Csak ezen tény után foglalhatták el követei az elnöki széket (1434.). A zsinat a végzések előkészitése végett *négy választmányra* oszlott, melyekben mindenik egyházi rend képviselve volt [14]. A zsinat általában a papságnak minden irányban való javitásáról gondoskodott, de főleg a pápaság reformálására forditott kiváló figyelmet; a pápa jövedelmeit és hatalmát azon fokra akarta leszállitani, melyen kétszáz évvel azelőtt volt; a pápa és bibornokai közti viszonyt szigoruan körülirta; a pápa kormányzói jogait

szabályozta [15]). A pápaság ellen intézett támadás a zsinat és a pápa közti viszonyt mind feszültebbé tette. Jenő mindent elkövetett, hogy a zsinatot megbuktassa; e végett a zsinatot (a XXVI. ülés után, 1437. szept. 18.) egy bullában Baselből *Ferrarába tette át* (a pápai zsinat itt 1438. jan. 8. nyilt meg), onnan *Florencbe* költöztette át (1439. febr.) és onnan a lázadó baseli zsinatra átkot mondott. A baseli zsinat viszonzásúl a *pápát letette* (1439. jun. 25.) s üléseit tovább folytatta, habár Cesarini és több főpap visszavonult, vagy a florencihez csatlakozott. Egyetlen bibornok, az erélyes *d' Allemand Lajos* (arlesi érsek) maradt helyén és vette kezébe a zsinat vezetését. A letett pápa helyébe *Amadeo*, savoyai herceg választatott meg, ki *V. Felix* nevet vett fel (1439. nov. 5.). De Felixet nagyon kevesen ismerték el törvényes pápának (Savoya, Aragonia, Magyarország, Schweiz, nehány német fejedelem és egyetem). (A zsinatnak ezen merész lépése sokat a pápa táborába űzött; a többek között *Aeneas Sylvius Piccolomini* és *Cusa Miklós* is célszerűnek látta köpenyeget forditni, holott előbb mindkettő a baseli zsinat tekintélyes támasza volt (róluk még lesz szó). A XLV. ülés után (1443.) a baseli zsinat minden jelentőségét elvesztette.)

A *német rendek* a pápa és zsinat közt *semleges állást* foglaltak és Mainzban a baseli reform-végzéseket, a pápára vonatkozók kivételével, elfogadták (*Instrumentum acceptationis*, 1439. március 26.); de a szellemtelen és tehetetlen *III. Fridrik* német császár gyengesége és az országban dúló pártviszályok miatt, Aeneas Sylvius Piccolomininek, a finom, ravasz, olasz diplomatának nem nagy fáradságába került Németországot a pápa iránti engedelmességre visszatériteni (1447. febr. 7.). Ugyancsak az ő közbenjárására *V. Miklós* (IV. Jenő utóda) a német császárral Bécsben (1448.) külön szerződésre lépett, mely *a schaffenburgi concordatum* [16]) cimen birodalmi törvénynyé lett, és mely a német egyházat megmaradt jogainak nagy részétől megfosztotta. Ellenben *Franciaország*, habár Jenővel nem szakitott, a *bourgesi Sanctio Pragmatica* által (VII. Károly alatt, 1438. jul. 7.) mindazon baseli végzéseket elfogadta, melyek a francia egyház függetlenségének javára szolgáltak.

A baseli zsinat lassanként elfogyva, utóbb székhelyéről elzavarva (1448. az armagnakok = császári zsoldos csapatok rontottak Baselre, a zsinat Laussanneba vonult), 1449. elenyészett; V. Felix kétes méltóságáról lemondott. — A pápaság három reformáló zsinat viharait szerencsésen átélte, és ezt nem saját erejének, hanem az ellenzék hibáinak és a magán érdekek ügyes összebonyolitásának, legyezgetésének köszönhette. A pápaság a főpapoknak a világi hatalommal szemben

még mindég használható védőpaizsa volt; a fejedelemnek, ha a népek szabad mozgásának korlátozásáról volt szó, biztosan számithattak a pápák támogatására; egyszóval a ravasz és az eszközökben nem nagyon válogatós pápai politika nagyon értette a módját annak, hogy miként kell az egyházi és világi hatalmat, a népek szabadságának és boldogulásának rovására, közös érdekeik védelmére szövetségbe egyesiteni [17]).

1) Pierre d' Ailly (Petrus de Alliaco), 1375 óta Parisban a theol. tanára, az egyház bajai orvoslására már 1381. a közzsinatot ajánlotta; 1389. a parisi egyetem korlátnoka; 1397. cambray püspök; 1411. bibornok; mgh. 1425. — Tschackert bebizonyitotta (Jahrbücher für deutsche Theologie, XX. k.), hogy a De difficultate és De necessitate reformationis cimü munkát nem ő irta. — Főbb műve: Comment. breves in lib. IV. sententiarum; ezen kivül vannak még mysticus és más apróbb művei.

2) Clémanges Miklós 1381. magister artium; 1391. baccalaureus theol.;' 1393. a parisi egyetem rectora, azután XIII. Benedek titkára, az egyetem és a pápák közti alkudozásokban nagy része volt; ő szerkesztette azon emlékiratot, melyben az egyetem az egyházi béke helyreállitását tárgyaló javaslatot terjesztett a király elé; titkársága gyanussá tette, e miatt a közügyektől visszavonult, mgh. 1440 körül. — Neki tulajdonitják a De ruina ecclesiae cimű reformátori művet.

3) Gerson a rheimsi megyében 1365. szül.; 1381 óta Parisban a theologiát tanitotta; 1395 óta az ottani egyetem korlátnokává lett; a constanzi zsinatnak ő volt a lelke, azután Bajorországban és Ausztriában tartózkodott, végre a lyoni sz. Pál zárdába vonult és ott fejezte be életét 1429. — Reformatori művei: Trialogus in materia Schismatis, 1403.; Tractatus de unitate ecclesiastica, 1409. jan.; De auferibilitate Papae ab ecclesia, a pisai zsinat alatt; De auctoritate Concilii universalis supra papam. A De modis uniendi et reformandi ecclesiam cimü művet Schwab (Johannes Gerson, Würzburg, 1858) tőle elvitatja. Vannak még hittani, erkölcstani sat. művei. Ezek közt Considerationes de theologia mystica.

4) Ekkor a római pápa XII. Gergely (1406 óta); az avignoni XIII. Benedek (1394 óta) volt.

5) Lásd itt a 4. j. felsorolt reformatori műveket.

6) A zsinaton részt vett: 22 bibornok, 16 érsek, 80 püspök, a távollevő püspököknek és apátoknak 300 ügynöke, 100-nál több káptalani követ, 300-nál több theol. és kanonjog-tudor, 20 fejedelmi ház küldötte, 15 egyetem képviselője.

7) Ezen alaptételt csak a két pápa, Ruprecht német császár és László nápolyi király nem fogadta el.

8) XIII. Benedeket, ki Spanyolországba menekült, ezen ország és Skótország; XII. Gergelyt pedig Nápoly azután is törvényes pápának ismerte el.

9) Ezen zsinat folyamáról l. Lenfant, Histoire du Concile de Pise, cet. (2 k. Amsterdam, 1724.). — Wessenberg, Die grossen Kirchenversammlungen des 15. u. 16. Jahrhunderts in Beziehung auf Kirchenverbesserung (4 k. Konstanz, 1840.) — Hefele, Conciliengeschichte (7 k. Freiburg, 1855—74.)

10) Cossa tanulmányait a papi pályán kezdte, azután a katonain folytatta, majd főhivatalokat viselt és bibornokká emeltetett; teljesen megromlott ember volt, állitólag elődjét is méreggel tette félre útjából.

11) A constanzi zsinaton jelen volt: Zsigmond német császár és magyar király, 33 bibornok, 346 patriarcha, érsek, püspök, sok apát és nagyszámu alsóbb rendü pap; a nevezetesebb egyetemek tudorai; ezeken kivül számos szerzetes, mintegy 1600 fejedelem, gróf, báró és lovag; vagy 50,000 idegen (szinész, bohoc, szabad személy, árus és naplopó). Magyarországról 6 főpap, 5 apát, a budai egyetemről 6 tanár, 10 főnemes (Garai nádor, Czilley gróf s. m.), 8 királyi városnak képviselői vettek részt.

12) XIII. Benedek a végzés ellen tiltakozott és Peniscolából (Valencia) az egész világra átkot szórt; mgh. 1424. Halála után az ő négy bibornoka két pápát választott s ez által a peniscolai pápaság nevetséges véget ért.

13) Ezen zsinat itélte máglyára Husz Jánost és Pragai Hieronymust; de erről alább lesz szó. — A constanzi zsinat folyamáról, a 9. j. emlitett műveken kivül, l. Lenfant, Histoire du Concile Constance (2 k. Amsterdam, 1714.). — Marmor, Das Concil zu Konstanz in den J. 1414—18 (2. kiad. Konstanz, 1874.).

14) A négy választmány következő volt: deputatio fidei, pacis, reformationis, communis; mindenikbe, a nemzetiségek tekintetbe vételével, bibornokok, érsekek, püspökök, apátok és tudorok voltak beosztva.

15) A baseli zsinat fontosabb reformjai: a pápai reservatiok megszüntetése (Ses. XII.); a megyei és tartományi zsinatok szabályozása (S. XV); a papok az ágyasak tartásától eltiltatnak, az interdictummal való büntetés korlátoztatik, a könnyelmü fellebbezések ellen szabályok hozatnak (S. XX.); az annaták és az istentiszteleti dolgokkal való visszaélések megszüntetése (S. XXI.); a pápa választása, esküre kötelezése, kormányzói teendője s a bibornokokhoz való viszonya szabályoztatik (S. XXIII.). Mansi (Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Tom. XXIX—XXXI.) után közli Gieseler, (i. m. II. k. 4. r. 65—74. l.).

16) Egyik nevezetes pontja, hogy a reservaták felett a pápa és császár megosztozott, 6 hóig a pápa, 6 hóig a császár rendelkezett azok felett.

17) A baseli zsinaton történt meg a husziták mérsékeltebb részével a kiegyezés; erről alább lesz szó. — E zsinat folyamáról l. itt a 9. és 15. j. emlitett műveket.

137. A reformatio előtti utolsó pápák.

A pápák a lefolyt reformáló zsinatokon nyert diadal után a korábbi állapotok helyreállitásán munkáltak. De az egyház, főleg a pápák bűnei még nem voltak elfeledve. A nemesebben gondolkodók az egyház gyökeres reformálásának eszméjével nem szüntek meg foglalkozni, s az ebből származható veszély a pápaságot még mindég fenyegette. *V. Miklós* (1447—55., Sarzana Tamás), miként emlitve volt (l. a 136. c.), a pápai hatalom körének bővitésére és tekintélyének emelésére törekedett; mint a tudományok barátja, a Constantinapoly elestével (1453 máj. 29.) Nyugotra menekülő tudósokat pártfogásába vette s a vaticanumi könyvtár első alapját is ő tette le.

Utóda, *III. Calixtus* (Borgia, 1455—58) a Nyugotot fenyegető törökök ellen hiába hirdetett keresztes háborut, a segélyre felszólitott

fejedelmek és egyházak nem hitték el, hogy háborura kell a pénz. Hogy is hittek volna, midőn már ösmeretes volt, hogy a pápák kifogyhatatlanok a pénzszerzés módjainak feltalálásában. Hogy is hittek volna Calixtusnak, ki a császárnak nyiltan kijelentette, hogy a pápa a zsinatok végzéseit nem köteles megtartani, s hogy általában a pápai hatalom nem köthető meg. Ezen szorongatott helyzetben Europa délkeleti határán *Hunyadi János* állott őrt maroknyi magyar hadával, mig Nyugot tétlenűl, majdnem közönyösen nézte a magyar nemzet hősies küzdelmét. Calixtust *II. Pius* (Aeneas Sylvius Piccolomini; 1458—64) [1]) követte, ki fényes tehetséggel volt megáldva, de ingatag jelleme nem engedte, hogy tehetségét egy irányban teljesen kifejthesse. Pius *két célt* tűzött maga elé: a közzsinatok által megingatott pápai curiai rendszer megerősitését és a töröknek Europából kiűzését. VII. Gergely papuralmi törekvéseit nem valósithatta meg, mert annak az ideje már lejárt, és Pius elégszer tapasztalhatta, hogy e tekintetben csak álomképeket üldöz. Franciaországtól sikertelenűl követelte a Sanctio Pragmatica megszüntetését, ezen egyház egyszer megszerzett függetlenségét nem volt hajlandó feladni. Midőn Németországon önkényes papuralmi fellépésével sok zavart csinált, korábbi elveivel ellenkező álláspontját *egy bullában* igazolta (*bulla retractationis*, melyet 1463. a cölni egyetemhez intézett, s melyben ezen jellemző nyilatkozat áll: Aeneam rejicite, Pium recipite). — Megbukott azon terve is, hogy a török ellen egy nagyszerü keresztes hadjáratot inditson. A *mantuai közzsinaton* (1459., mely a constanzi és baseli végzéseket eretnekségnek bélyegezte) hiába tartott lelkesitő beszédet a hadjárat érdekében, a lelkesedés elmaradt, mert a keresztes hadjáratok ideje már elmúlt. Végre öreg, beteges fejével még arra is vállalkozott volna, hogy, miként egykor Hildebrand tervezte, személyesen álljon egy keresztes had élére, de ezen álomképét is elűzte a rideg való, a keresztes had hiánya. S midőn legalább a velencei hajóhadat akarta elkisérni, ebben is meggátolta Anconában bekövetkezett halála (1464.); de hogy terve egészen füstbe ne menjen, *Mátyás* magyar királynak a török elleni hadjárat folytatására 40,000 aranyat hagyományozott. Igy Pius kiváló tehetsége és lankadatlan tevékenysége nem igen gazdag terméssel fizetett, holott ha nem elavult eszmékért, hanem az annyira zsükséges egyházi reformokért küzd, ha ifjukori ábrándjait az érett fejü pápa nem feledi el, biztosabban célt ért s az egyháznak jobb szolgálatot tett volna.

Pius sz. Péter székének még némi múló fényt kölcsönzött; de már utódai oly elveknek hódoltak, mintha szándékosan a pápaság tönkrejuttatásán fáradoztak volna. — *II. Pál* (1464—71; Barbo) elődé

barátait üldözte; majd az eretnekség cimén átok alá vetett' *Podjebrad* cseh király leverésére a németeket és longyeleket szólitotta fel, s miután ezek nem vállalkoztak, Csehországot *Mátyás* magyar királynak ajándékozta [2]). Egy szóval Pál saját önkényénél főbb törvényt nem ismert. — *IV. Sixtus* (Franc. della Rovere, a Ferencrend generalisa; 1471—84.) a nepotismust a legaljasabb módon űzte; áruba bocsátotta az egyházi hivatalokat; Olaszországban pártviszályokat szitott, összeesküvéseket tervezett, csakhogy rokonai és fiai számára hercegségeket szerezhessen. Utóda *VIII. Ince* (Cibo, 1484—92) elődével az elvetemültségben versenyzett. Mig egyfelől a törökök elleni háboru mellett buzgólkodott, addig másfelől Bajazet szultánnak testvérét és vetélytársát, *Szelimet* (kit a rodusi lovagok fogtak el és adtak át a pápának), a szultántól nyert évi dijért börtönben tartotta. Tizenhat (mások szerént nyolc) törvénytelen gyermekére való túlságos gondoskodása miatt a nép *gúnyból* őt a *haza atyjának* nevezte [3]).

VI. Sándor (Borgia, 1492—1503) valóságos szörnyeteg volt, semmiféle bűntől sem irtódzott, egyházi hatalmát családja érdekei előmozditására használta fel s még arra is rávetemedett, hogy Franciaország ellen a keresztyénség ellenségével, a törökkel szövetkezzék. Ő juttatta máglyára *Savonarolat*, Florenc reformátorát; a közvéleményt a *könyvvizsgálat* által nyomta el. Magán életét a gyalázatosságok egész sora mocskolta be, s ha terve kivánta, az orgyilok és méreg segélyét is igénybe vette és mindent áruba bocsátott [4]). — Sándor jóérzelmű utóda, *III. Pius* még azon évben meghalt (1503.). Utána

II. Gyula (Juliano della Rovere, 1503—13) választatott pápává, mint a ki legalkalmasabbnak látszott az Olaszországot fenyegető veszélyek elháritására. A benne helyezett reménynek teljesen meg is felelt. A nyomasztó politikai helyzet azt kivánta, hogy a pápa kezében a kereszt helyét fegyver váltsa fel, és Gyula ügyesen forgatott harci fegyvere és tapintatos politikája által Olaszország felszabaditását (az osztozkodni akaró francia királylyal és német császárral szemben) kivivta s az egyházi államot megnagyobbitotta. — Az egyházi állam felosztására törekvő apró zsarnokok terveit fegyverrel és csellel meghiusitotta. Az ellenséges Velence ellen Miksa német császár és XII. Lajos francia királylyal a *cambrayi szövetségbe* lépett (1508.). Midőn pedig a franciák Olaszországra nézve veszélyesek kezdettek lenni, akkor ellenük a *sz. szövetséget* hozta létre (1510. Velence, Spanyolország, Anglia és Helvetia). Erre a francia *nemzeti zsinat* (Toursban, 1510.) a pápának az engedelmességet felmondta, Miksa császár pedig Németország egyházi sérelmeit összeszedette és sanctio pragmaticával fenyegetődzött. Majd

Francia- és Németország egyesülten *Pisába közzsinatot* hivott össze, hogy végre az egyház reformatioját elintézzék (1511. nov. 5.). Itt a baseli végzéseket megujitották, a pápát letették s már-már az özvegy Miksa császár azon jártatta eszét, hogy magát választassa meg pápának, midőn a zsinatot a pápai sereg szétoszlatta. Most Gyula *Rómában zsinatot* tartott (*V. lateranumi zsinat*, 1512.), melyen XII. Lajost kiátkozta és Miksával Németország sérelmeit kiegyenlitő *concordatumot* kötött. A zsinat még javában folyt, midőn a hős pápát nagyszerü tervei köréből kiragadta a halál (1513. feb. 21.).— Gyula Felső-Olaszországot az idegen uralom alól felszabaditotta, a pápai kincstárt megtöltötte és az egyházi állam határát annyira kiszélesitette, amennyire elődei alatt még sohasem volt. Egy keresztyén egyházfejedelem hivatásával ellenkező jelleme és tettei miatt sok ellenséget szerzett magának (leginkább fel volt ellene ingerülve Franciaország); de Olaszországban nagy népszerüségre emelkedett, mert törekvései a nemzet vágyaival összetalálkoztak; ott őt a szabadság hőseként tisztelték s emlékét hiven megőrizték [5]).

Ezután a nemes, művészet-pártoló *Medici* családnak egy tagja, *János*, mint *X. Leo*, lépett a pápai trónra (1513—21). Az új egyházfejedelem inkább lelkesedett a tudományokért és művészetekért, mint a vallásért; pápai hatalmát arra használta fel, hogy befolyását gyarapitsa és pompaszeretete kielégitésére elegendő kincset szerezzen. Leo a pápai hatalmat a fejlődés oly magas fokán vette át, a minőn korábban nem igen volt; de vele szemben oly *két világi hatalom* [6]) kezdett előtérbe lépni s az Europa feletti uralomért harcra kelni, melyek közül egyikkel sem mérkőzhetett meg sz. Péter utódja. Leot ily kényes helyzetben csak a kétszinü politika segithette ki [7]). Ezen politikának köszönhette, hogy azon feszült viszony, melyet Olasz- és Franciaország közt elődje idézett elő, sokat szelidült, sőt XII. Lajos a lateranumi zsinat törvényességét is elismerte. De azért a béke még nem volt teljesen helyre állitva s az ifju *I. Ferenc* király oly ellenállhatatlanúl rontott be Olaszországba (1515.), hogy Leo a teljes leveretést csak ugy tudta elkerülni, hogy a győzővel gyorsan *békét kötött* (*Bolognában*, 1516., a pápa által megnyert francia kancellár, du Prat segélyével). Ezen béke értelmében a bourgesi Sanctio Pragmatica érvényessége megszűnt, annak helyét egy *concordatum* foglalta el, melynek alapján a pápa és király a francia egyház régi szabadságán megosztozott; ezen felül a király Milanot, a Nápoly koronájára való kilátást és a pápa barátságát nyerte el. Erre a még mindég tartó lateranumi zsinat (1517. márc. 16. ért véget) a Sanctio Pragmaticában foglalt elvekre kimondta a

halálos itéletet, a constanzi és baseli zsinatok végzéseit újból elátkozta épen azon évben, melyben pár hóval később Németországon egy egyszerű barát bátor fellépésével meginditotta azon nagyfontosságú szellemi forradalmat, mely ugy az egyház, mint az államok fejlődésének új irányt adott s melyet a három reformáló nagy zsinat is munkába vett volt, de kivivni nem tudott [8]).

1) Aeneas Sylvius Sienában, Corsignanoban, 1405. szül. Azon emberek közé tartozott, kik nagyravágyásuknak elveiket, ha kell, többször is fel szokták áldozni. Mint a baseli zsinat jegyzője a reformpártnak buzgó hive volt; mint III. Fridrik császár titkára (1442.) a neutralisok táborába ment át; végre a pápaság érdekeinek lett hű védője. Mint a császár követe Magyarországon is többször megfordult. V. Miklós jó szolgálataiért a triesti és sienai püspökséggel jutalmazta meg; III. Calixtus bibornokká nevezte ki. Mint pápa tudományosság, tevékenység és diplomatiai ügyesség által tünt ki. Költészettel és történelemirással is foglalkozott. A történelemre nézve fontosabb művei: Historia rerum Friderici III. imperatoris. — Descriptio de ritu, situ, moribus et conditione Germaniae. — Commentariorum de gestis Conc. Basileensis lib. III, melynek II. kötete elveszett. — Epistolae. — Voigt, Enea Silvio de Piccolomini, als Papst Pius II. u. sein Zeitalter (3 köt. Berlin, 1859—63).

2) Mátyás az ajánlatot elfogadta, mert személyes boszú, nagyravágyás és a nyugoti, veszélyes szomszéd hatalmának gyengitése szólott az ajánlat mellett. Hosszu költséges háboru és az országra nézve nagyon csekély haszon lett az eredmény.

3) Erre vonatkozik a következő gúnyvers:

Octo Nocens genuit pueros, totidemque puellas,
Hunc merito potuit dicere Roma patrem.

4) E tekintetben jellemző ezen róla szóló vers:

Vendit Alexander claves, altaria, Christum.
Emerat ista prius, vendere jure potest.

5) Dumesnil, Histoire de Jules II., sa vie et son pontificat (Paris. 1873.).

6) Franciaország, élén I. Ferenc királylyal; a spanyol-osztrák birodalom, élén V. Károly császárral.

7) Állitólag Leo maga mondta, hogy ha az ember az egyik párttal a szerződést megkötötte, azért nem kell abba hagyni a másik párttal való alkudozást.

8) X. Leo viselt dolgairól l. Audin, Geschichte des Papstes Leo X. (némettől Brug, 2 köt. Augsburg, 1845.). — Ranke, Die römischen Päpste cet. (6. kiad., 3 köt., Leipzig. 1874.) I. k. 52--59. l.

HARMADIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZ ALKOTMÁNYA.

138. Az egyház és állam közti viszony.

A XV. század végén Europa nagyobb államai a hűbéri rendszerből kezdettek kibontakozni és monarchiákká alakulni. Helyén lesz itt ezen nevezetes átalakulás főbb vonásaival megismerkedni. *Angliában* azon polgárháboru után, melyet a korona felett versengő főnemes családok szitottak lángra (Lancaster ház = vörös rózsa, York ház = fehér rózsa, 1459—85.), *VII. Henrik* a nemesség elnyomásával és a polgári rend jogainak emelésével a trónt megszilárditotta. *Franciaországot* nehány önkényesen uralkodó király, kik a nagy hűbéresek hatalmát megtörték s a polgári rendet pártfogolták, erős, tömör királysággá alakitotta át. *Spanyolország* miután Katholikus Ferdinánd Izabellát, Castilia örökös királynéját nőül vette, ujra egyesült s a mórok hatalmát megtörte. *Olaszországban* a pápák, ha maguk nem voltak képesek a tartományok összeforrasztására, ügyes politikával legalább annyit elértek, hogy ezen tervet külföldi fejedelmek sem valósithatták meg. N. Károly óta ugyan ők hivták be, szükség esetében, az idegen uralkodókat az országba; de ugyancsak ők hozták mozgásba minden eszközt, hogy, a helyzet jobbra fordultával, a veszedelmessé válható baráttól megszabaduljanak. A *német birodalom*, habár egyes részeiben az államjogi viszonyok nem egyöntetüen fejlődtek is ki [1], a *választó fejedelmek rensei gyülésének* (1338.) nyilatkozata és az *arany bulla* [2]) alapján, önállóságot s a császárválasztás szilárd alapot nyert; az *örök béke* [3]) és a *birodalmi kamarai törvényszék* [4]) életbeléptetése és felállitása pedig a jogi állapotot is tartósabban rendezte. Végre *Magyarország* a vegyes házból származott királyok alatt a nagyság és bukás közt ingadozott; mig egy *Nagy Lajos*, egy *Mátyás* alatt a hatalomnak fénynek igen magas fokát érte el, addig a gyengébbek kormánya alatt tekintélye folyvást alább szállott; mig végre a török háboru pusztitásai, a hatalmas főnemesség féktelensége s *II. Lajos* alatt a *mohácsi veszedelem* a nemzeti függetlenség alapját mélyen megrenditették.

Általában az államok a papuralom kelletlen gyámsága alól kiszabadultak. A legtöbb államban a főpapság és főnemesség hatalmaskodása kellő korlátok közé szorittatott. A fejedelmek a megüresedett főpapságok jövedelmeit, a hűbéri viszony alapján, *regale* cimen, mindaddig

maguknak tartották fenn, mig az új főpap ki nem neveztetett és a hűségi esküt le nem tette; sőt a francia korona az ilyen üresedés alkalmával az egyházi javadalmakról is szabadon rendelkezett. Ezzel kapcsolatban állott a *jus spolii* vagy *exuviarum*, melynélfogva a fejedelmek az elhalt főpapoknak azon felkelhető javaira, melyeket ők állásuk jövedelméből szereztek, örökösödési jogot formáltak. A pápák ez ellen ugyan tiltakoztak, de azért Franciaországban, Angliában és Magyarországon ezen jog érvényben maradt. Az I. Ferenc királylyal kötött concordatum következtében (l. a 137. c.) a *francia egyház* jogain a pápa és király megosztozott. *Németországon* a császárok beérték az *első kérés jogával (jus primarum precum)*, melynél fogva minden főpap köteles volt az egyes egyházi javadalmakat egyszer a császár akarata szerént adományozni. *Magyarországon* a király jogait *Zsigmond* király, a constanzi zsinatnak egyik fő kezdeményezője, szerezte vissza. Ezen alkalommal (1418.) a pápa a magyar egyház ügyeit szabályozó *külön bullát* adott ki [5]). Több kormány érvényre emelte azon vitás jogot is, mely szerént a pápai kibocsátványokat csak a kormány engedélye *(jus placeti regii)* mellett lehet az országban kihirdetni [6]). A *világi törvényszékek* jogköre folyvást tágult s nem türték többé meg, hogy magánjogi ügyek felett az egyházi törvényszékek mondjanak itéletet. A papságot legszükebb korlátok közé szoritották a köztársasági hatóságok és államok. Miután a francia országgyülés állami és törvényszéki hatósággá fejlődött ki, a hatáskörét áthágó főpapokat feleletre vonta. A lombardiai városok, különösen Velence, a helvetiai kantonok szövetsége [7]) s a német birodalmi rendek a papságot, főbenjáró büntett esetében, a világi törvényszék alá rendelték, a közterhek viselésére kötelezték s az egyházi vagyonnak fekvő javak által való nagyobbitását törvények által korlátolták.

1) Az egyes államok élén egyházi és világi választófejedelmek, hercegek, tartomány- és határgrófok, szabadvárosi tanácsok állottak, s a részek összetartó kapcsát a császár képezte.

2) Az arany bulla (IV. Károly alatt, 1356.) szerént a császárt a következő fejedelmek választják: a mainzi, cölni és trieri érsekek, a cseh király, a rajnai nádorgróf, a szász herceg és a brandenburgi határgróf.

3) Az örök béke a wormsi gyülésen 1495. jött létre. Ez a fegyveres önbiráskodást birodalmi átok és kirekesztés büntetése mellett tiltotta meg.

4) I. Miksa alatt (1495) a német birodalom a következő 10 kerületre osztatott: ausztriai, bajor, sváb, frank, alsó-rajnai, felső-rajnai, burgundi, westfaliai, alsó-szász és felső szász kerületre. A kamarai törvényszék független volt mind a császártól, mind az egyes fejedelmektől; abban mindenik birodalmi rend részt vett; rendeltetése pedig az volt, hogy a birodalom egysége, az egyesek jogai felett őrködjék és minden erőszakoskodásnak és önbiráskodásnak útját állja.

5) L. Verbőczy, Tripart. P. I. Tit. 9.

6) Ezen jog Franciaországban Regium Pareatis, Napolyban Regium Exequatur nevet viselt. Magyarországon erről Zsigmond király pozsoni rendelete (1404.) intézkedett. L. Lányi-Knauz, M. E. Tört. I. k. 424—25. l. Pray, Specimen hierarchiae Hung. cet. I. 92. l. — Kollár, De originibus et usu perpetuo potestatis legislatoriae circa sacra apostolicorum regum Ungariae. 19. l. — Kovács A. Egyházjogtan (Bpest, 1878.) 128—135. l.

7) A Pfaffen brief (1370.) a pápai törvényszék jogát nem ismerte el, s azt, ki mégis oda folyamodott, minden javadalomtól megfosztotta és a községből is kizárta. — Tschudi, Schweizerchronik I. 472. l. Gieselernél (i. m. II. k. 3. r. 173. l.).

139. A pápa egyházi hatalma.

A pápák hatalmuk alapját túlságos követeléseikkel egészen megingatták. Midőn maguknak korlátlan, *absolut hatalmat* igényeltek, ez által az egyházban az elégületlenség szellemét idézték fel. Az elégületlenek erős ellenzékké tömörülve, jogaik megmentését munkába vették s a pápák képzelt jogainak nagy részét kétségbe vonták. Ezen mozgalom törvényességét elvitatni nem lehet, az lett volna természetellenes, ha az meg nem indul. Hiszen a pápák hatalmaskodása a józan számitás határát már régen átlépte.

Midőn a decretale gyüjtemények érvényességre jutottak, a pápák az egyházakra önkényesen is erőszakolhattak törvényeket; midőn kimondatott azon merész szó, hogy a pápai rendeletek teljesitésének útjába semmi sem állhat, ez által a régi törvények jogi érvénye teljesen megingattatott. Azon ujitás, melynél fogva, az egyik fél kivánatára, *minden pert Rómába lehet vinni* [1]) a rendetlenségeknek és jogtalanságoknak kimerithetlen forrásává vált. Az általános feloldozás és felmentés *(jus absolutionis* et *dispensationis)* [2]) dús jövedelmü joga kizárólag a pápák által gyakoroltatott, mely intézkedés a lelki pásztorkodást folyvást zavarta. Azon jogi nézet, hogy a választott püspököket és apátokat csak a pápák erősithetik meg érvényesen, azt eredményezte, hogy a legérdemesebb egyházi férfiak is csak ugy juthattak főpapi állomáshoz, ha Rómában pártfogásra tehettek szert. Ezen visszaélés csak azon esetben vált hatástalanná, ha egy-egy erélyesebb fejedelem a pápai megerősitéssel nem sokat törődött. Ehez járult még azon boszantó tény is, hogy minden jövedelmezőbb egyházi hivatalt, *különböző jogcim* [3]) alatt, közvetlenül Rómából kezdettek osztogatni, s a curia a zsarolásnak különféle változataiból sohasem fogyott ki. Leggyakrabban idegenek, a pápa teremtményei nyerték el a legfőbb egyházi hivatalokat; egy-egy kedvelt egyénre több jövedelmező hivatal is ruháztatott, kit azután az általa

betöltendő állomásokon sohasem láttak. A római curia már annyira meg volt romolva, hogy egyes komolyabban gondolkodó pápáknak a visszaélések megszüntetésére irányult törekvései eredmény nélkül maradtak. Némely lelketlen pápa a létező bajokat még gyalázattal és csalással is tetőzte; nevezetesen a hivatalokat a többet igérőnek adományozta, vagy néha ugyanazt többnek is eladta. Midőn a visszaélések már olyan fokra emelkedtek, hogy tovább tűrni nem lehetett, a *nagy zsinatok* mindent elkövettek, hogy az egyházi vagyont a rabló gazdálkodás ellen biztositsák s az erkölcsileg alásülyedt papságnak keresztyéni, apostoli jellegét a szennytől megtisztitsák. De ezen sok küzdelemnek gyümölcseit az egyes országok nagyon különböző mértékben élvezték (l. a 136. és 138. c.).

A *constanzi* és *baseli zsinatokon* a pápa hatalomkörére vonatkozó *új jognézet* fejlődött ki, mely *püspöki rendszernek* (episcopalismus) neveztetett. E szerént a pápa az egyháznak csak első hivatalnoka (caput ministeriale ecclesiae) s az egyház törvényeinek és képviseletének (= közzsinat) alá van rendelve; a legfőbb törvényhozó hatalom, valamint a csalhatatlanság is, egyedül a közzsinat tulajdona; ennélfogva a pápa az egyházat kötelező törvényeket magára nem hozhat; a pápától a közzsinathoz lehet fellebbezni; a püspöki és pápai hatalomnak közös alapja van; végre a világi és egyházi hatalomnak egymástól való teljes függetlensége elismertetett. — Ezen nézettel szemben a *florenci* (1438—9.) és *V. lateranumi* (1512,) *zsinatok* a régi *pápai rendszert* (papalismus) emelték érvényre, mely mellett főleg azok harcoltak, kik ezért Rómából jutalomra számitottak. Ezek túlságos buzgalmukban a pápai rendszert nem egyszer hamis és képtelen okoskodásokkal támogatták. Szerintük a pápa minden egyházi jognak és hatalomnak és igy a püspöki hatalomnak is eredeti forrása és tulajdonosa; a püspökök áthelyezése és letevése, általában minden fontos ügy felett végérvényesen csak a pápa mondhat itéletet; ő az egész egyházban mindenütt függetlenül rendezhet, javithat; felette áll a közzsinatnak, s ez tekintélyét a pápától nyeri; mind a hit, mind az alkotmány dolgában ő a legfőbb törvényhozó; minden hivatalos intézkedésében csalhatatlan; védelemért és jogért mindenki hozzá folyamodhatik; végre minden földi hatalomnak végtelenül felette áll s a világi fejedelmeknek is ura. Némely hizelgők még ennyivel sem elégedtek meg, hanem a *Donatio Constantini*-t, melyet *Valla Lőrinc* (olasz tanár) tagadott [4]), csak *Restaurationak* állitották és a pápát földi istennek tekintették [5]). De a pápalismus hivei minden erőfeszitésének sem sikerült megakadályozni azt, hogy isten földi helytartójának tekintélye a

népek előtt folyvást alább ne sülyedjen. Azon tekintélyekre, kik még folyvást azt hirdették, hogy az egyház kormányzásának és egységének biztositására a pápa szükséges, már nem nagyon figyeltek.

A pápákban még legközelebbi környezetük, a *bibornokok testülete* sem bizott feltétlenül. Ez volt az oka annak, hogy a bibornokok választási szerződés által igyekeztek magukat és jövedelmeiket biztositni, s a pápajelöltet saját kitüzött elvük követésére lekötelezni. Ezen elővigyázatnak csak ritkán volt ohajtott eredménye; mert a megválasztott pápák a szerződést, mint törvénytelen kötést, rendesen megszegték. Az egyházi szakadás ideje alatt az egyház élén a bibornokok testülete állott. A constanzi és baseli zsinatoknak azon végzései, melyek a bibornokok collegiumának, mint alkotmányos testületnek, jogait biztositották, sohasem léptek életbe; azon végzésre sem voltak tekintettel a pápák, hogy a bibornokokat minden nemzetből, kegyes, tudományos és az egyházi téren érdemes férfiak közül kell választani; ezen kitüntetésben azután is többnyire a pápák rokonai, nehány hatalmas római család tagjai s azon kegyencek részesültek, kiknek számára a fejedelmek egy vagy más okból bibor-kalapot szereztek.

1) Grat. Decr. P. II. Causa II. Quaes. 6. — Decr. Greg. L. II. Tit. XXVIII. főleg a 11. c.

2) Ide tartozott a böjt, szerzetesi fogadalom, hamis eskü, gyilkosság sat. alól való feloldozás és felmentés.

3) Ezen jogcimek közé tartoztak: a reservatio, melynél fogva a jövedelmezőbb egyházi hivatalokat a pápák töltötték be s ezért a kinevezettektől tekintélyes dijt követeltek; annata cimen a pápák, mint minden egyházi javadalom adományozói, a megüresedett állomás egész első évi jövedelmére igényt tartottak; exspectantia néven a pápák pénz-szükség esetében a hivatalokat még a birtokos életében eladták a leendő utódoknak; commenda = in commendam cimen a megüresedett állomásokat bizonyos évdij mellett ideiglenesen töltötték be; jus spoliorum, e szerént a főpapoknak hivataloskodásuk alatt szerzett vagyonát törvényesen csak a pápa örökölheti; bizonyos sürgető célok, pl. török háboru sat. cimen az egyházi vagyon után tizedet követeltek. Ezeken kivül a fellebbezések, jubileumok, bünbocsánatok sat. mind a pápai jövedelem gyarapitására szolgáltak.

4) De falso credita et ementita Constantini donatione declamatio 1440.

5) A pápai absolut hatalom védői voltak: Thomas de Vio Cajetanus bibornok, De comparatione auctoritatis Papae et Concilii (1511. a pisai zsinat ellen); De Romani Pontificis institutione et auctoritate (1521.) és más müveivel. Johannes de Turrecremate (Torquemada) Domokosrendi, Summa de Ecclesia et ejus auctoritate (lib. IV; a baseli zsin. ellen) müvével. A lateranumi zsinaton (1512.) Christoph. Marcellus, beszédében, a pápára a következő cimeket ruházta: „Tu pastor, tu medicus, tu gubernator, tu denique alter deus in terris. — L. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 209—228. l.

140. Az egyház alkotmányának ujabb alakulásai.

A pápai absolut hatalom kifejlődése az alkotmány alkatrészeinek átalakulására tetemes befolyást gyakorolt. A kisebb egyházi körök autonomiájának utolsó nyomai is elenyésztek. Ezen állitást igazolja a *zsinatok* hatáskörének megváltozása. A püspök a papságot *megyei zsinatra* csak azért hivta össze, hogy őket kötelességeik teljesitésére figyelmeztesse, rendeleteit velük közölje s a fegyelmi vagy más peres kérdéseket elintézze. — *Tartományi zsinatokat* csak ritkán, rendkivüli alkalommal, a pápai követek vezetése alatt tartottak. — A *nemzeti zsinatok* az országgyülésekbe olvadtak be. Azon kisebb, nagyobb zsinatok, melyeket a pápák a XIV. századig Rómában (lateranumi zsinatok) vagy Déli- Franciaországban tartottak, csak arra valók voltak, hogy a nemzeti egyházak hangulatát, szükségeit kipuhatolják és a pápai végzések végrehajtásáról intézkedjenek. A *zsinatok ügyrendje* még nem volt szabályozva; korábban nem a fejenkénti többség, hanem a hivatalos állás vagy a tudományos ismeret által szerzett tekintély döntött a vitás kérdések felett; ezért volt a XV. században annyi ingadozás az ügyrend szabályozása körül. Amint a pápai absolutismus teljes kifejlésre jutott, az egyház lényeges tulajdonsága, a *csalhatatlanság*, a közzsinatról, mint a pápa alá rendelt képviseletről, következetesen a független pápára ruháztatott; ellenben a constanzi zsinat óta a szabadelvü párt, saját szempontjából, hasonló következetességgel a pápa felett álló, független zsinat csalhatatlanságát vitatta. Midőn a három nagy zsinat a legfőbb hatalmat magához törekedett ragadni, ezen jogának támogatására az ó-egyház alkotmányára hivatkozott; ugyde ezen jogi állapotot a lefolyt századok fejlődése megváltoztatta, s ha azt most ujból helyre akarták állitani, ez csak a létező jogi viszonyok romjain volt lehetséges. A reformpárt épen ezen terv megvalósitásán fáradozott, midőn a közzsinatot az egyház alkotmányának legfőbb rendes szervévé akarta tenni. Ezen terv szerént a rendes időben tartandó közzsinatok jogkörébe tartozott volna az egyház törvényhozó, legfőbb felvigyázó és birói hatalma. A baseli zsinaton a *zsinati alkotmány eszméjét* is megpendittették, mely a különböző egyházi körök élére, képviseleti alapon, fokozatosan nagyobb hatáskörü (megyei, országos, köz-) zsinatokat állitott volna. Azonban e tervnek sok ellenzője akadt; felhozták ellene, hogy nehéz volna az egész egyház képviseletét összegyüjteni, s még nehezebb véleményeik szabadságát biztositani. Igy a pápáknak nem nagy munkába került az egész terv megbuktatása. Ugy látszik, hogy a pápák a közzsinatokkal nem tudtak megbarátkozni, erre mutat az is, hogy a

közzsinatra való fellebbezést már V. Márton, II. Pius és II. Gyula átok alatt megtiltotta, hogy igy a pápai itéletek alól (igy okoskodának) senki se buvhassék ki. De azért ezen hatalmas és alkalmas fegyvert az ellenzék, ha tehette, mindég elévette.

A *nemzeti egyházaknak* (ha igy nevezhetni) az egyetemes egyházhoz való viszonya is bomlásnak indult volt; de a reformok érdekében kifejlett nagy küzdelem nem állott arányban az elért eredménynyel. Amint az államok határozott, önálló hatalommá szilárdultak. azoknak határai közt az egyház némely, az egyetemes egyházétól eltérő sajátságokat fejtett ki; de a központtól elszakadni törekvő erő nem volt képes legyőzni az eredeti hatalmas központnak, Rómának még mindég óriási vonzó erejét. s igy mintegy sz. Péter székéhez láncolva, kénytelenek voltak Róma törvényeihez alkalmazkodni. És Róma annyira bizott tekintélyének és erejének örökkévalóságban, hogy az egyes országoknak még azon jogos kivánságát sem teljesitette, hogy az egyházi méltóságokat bennszülöttekkel töltse be, azt remélvén, hogy igy az egyház egységét s az olaszok előnyét könnyebben biztosithatja; pedig Róma ereje már hanyatlóban, a nemzeteké emelkedőben volt. Mindezen kedvező körülmények mellett sem lehetett arra gondolni, hogy római alapon tiszta nemzeti egyházak alakulhassanak: mert ennek első feltétele a római pápa mellőzése lett volna. Leginkább megközelitette ezen eszmét a *francia* és *magyar kath. egyház. Mátyás* magyar király IV. Sixtust, ki a modrusi püspököt, a király kegyuri jogának sérelmével maga nevezte ki, s e mellett még az ellenséges Velencével is szövetkezett, azzal fenyegette, hogy a magyar nemzet a cimerében levő kettős keresztet könnyen hármassá változtathatja, azaz a pápától független nemzeti egyházzá alakulhat [1]).

A *püspökök* és *hatóságaik* jogköre is a viszonyokhoz alkalmaztatott. Azon idő óta, hogy a legtöbb egyházi hivatalt Rómából kezdették osztogatni s a *kivételek* (exemtiok) nagyon felszaporodtak, a püspöki hatalom mind szükebb körre szorittatott. A püspökök Constanzban és Baselben a súlyos pápai iga széttörését vagy legalább gyengitését megkisérlették, de egyesek önző érdekei miatt a közérdek nem juthatott diadalra. A *székes-káptalanok*, a baseli reformok ellenére is, a nemesség ifjabb vagyontalan fiainak életbiztositó intézetei maradtak s egészen világi szinezetet nyertek. — Az *archidiakonusok* (l. a 105. c.; hivatalukat vagyongyüjtésre használták fel) jogkörét [2]) a püspökök *helytartóik* (officiales) [3]) által korlátolták; az egyházi beszédet és lelkipásztorkodást *poenitentiariusokkal* [4]) végeztettek; sőt a püspöki áldozári cselekvényeket (bérmálás, papszentelés sat.) sem maguk végezték,

hanem a *cimzetes püspökökre* (chorepiscopi, episcopi in partibus infidelium, a XIII. század óta) bizták. A püspökök példáit azután a *kanonokok* is követték s papi teendőiket hasonlóképen vicariusokra bizták. — Végre a parisi egyetem, a kolduló szerzeteseknek a plebánusok jogkörébe beavatkozása és mindenüvé betolakodása által felingereltetve, kimondta, hogy a *plebánusok* a hetvenkét tanitványnak folytatásai és igy hatalmukat közvetlen Krisztustól vették [5]).

1) Epistol. Math. Corvini, IV. 47. 52. L. Horváth M., M. O. Tört. III. k. 181—83. l.

2) Decr. Greg. Lib I. Tit. 23.

3) Sexti Decret. Lib. I. Tit. 13. — Ilyen officialisok legelébb a XII. században fordulnak elő, kik a megye egyes részeiben az igazság-szolgáltatással bizattak meg. Ezektől különböző a vicarius, ki a megye székhelyén végezte a püspök némely teendőit.

4) A lateranumi zsinat (1215.) rendelete (cap. 10.) alapján jött létre ezen hivatal. — Decr. Greg. Lib. I. Tit. XXXI. c. 15.

5) Joh. de Poliaco szerént valamint a pápák Péternek, a püspökök az apostoloknak, ugy a plebánosok a hetvenkét tanitványnak folytatásai s mindnyájan közvetlen Krisztustól nyerték, különböző mértékben, hatalmukat. — L. Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 199—202. l.

141. A hitnyomozás (inquisitio).

Miután az albigensek ellen inditott, irtó keresztes háboru ezen felekezetet földre tiporta, hogy az többé fel ne támadhasson, már a *IV. lateranumi zsinat* óvó rendszabályokat hozott javaslatba (1215.) és *III. Ince* küldöttségi törvényszékekre bizta ezen eretnekek titkos maradványainak megsemmisitését [1]). Azután a *toulousei zsinat* (1229.) a rendszabályokat szabatosabban kidolgozta és életbe léptette [2]). E szerént minden fejedelem, földesúr, püspök vagy biró, ki egy eretnek iránt kiméletet tanusit, országától, birtokától vagy hivatalától fosztassék meg; minden ház, melyben eretnek találtatik, rontassék le; az eretnekekhez vagy eretnekség gyanujában levőkhez még halálos betegség esetében sem szabad orvost vagy más eretneket bocsátani; azokat, kik bűneiket komolyan megbánták, hazájukból, ha ez gyanus, el kell távolitni, az ilyenek felismerhető öltözetben járnak és pápai fölmentésig minden nyilvános jogtól megfosztatnak; azok, kik csak félelemből mutatnak bűnbánatot, bezáratnak sat.— *IX. Gergely* a hitnyomozás addigi módjának sikerével nem volt megelégedve, s ezt annak tulajdonitotta, hogy a püspökök saját megyéjük lakóival szemben nem fejtenek ki kellő szigort; épen ezen okból *a hitnyomozást* (inquisitio haereticae pravitatis, 1232.) *a Domokosrendre bizta* s az egész gépezetet közvetlenül a pápa alá rendelte. Előbb a kinzó vallatást (IV. Incének *Ad exstir-*

panda vitia bullája alapján, 1252.) a világi hatóság végezte, de később ezt is egyházi egyének teljesitették, hogy a kinzottak vallomásait titokban tarthassák. Az ekként szervezett hitnyomozók eretnek vér- és kincs-szomjtól űzetve [3]), nemcsak vétkeseket, hanem gyanusokat, sőt ártatlanokat is elfogtak és azokat válogatott kinzó eszközökkel kenyszeritették vallomásra. Tanukúl vétkes, aljas, becstelen embereket is használtak és nevüket eltitkolták. Az üldözés alól ki volt véve a pápa, a bibornokok, püspökök, pápai követek és helytartók s a hitnyomozók, de a pápa ezeket is feleletre vonhatta. — A *büntetések* egyházi vezeklésből, vagyon-elkobzásból, örökös fogságból és máglyából állottak, melyeket gyakran a bűnbánók sem kerülhettek el. Ha az inquisitionak a volt a célja, hogy a hiveket az egyház szellemi bilincsekbe verje s ez által rájuk nézve lehetetlenné tegye, hogy mást gondoljanak vagy akarjanak, mint a mit az egyház fejei megengednek, akkor ezen célt, legalább helyenként, tökéletesen elérte [4]).

Déli Franciaországban a keresztyén vallásnak ezen biztositó gépezete oly kegyetlen pusztitást vitt véghez, hogy a nép nem egyszer fellázadt és a hitnyomozókon iszonyu véres boszút állott. — *Németországon* a nép a püspökökkel egyesülve lépett fel a hitnyomozók ellen› és főnöküket *Marburgi Konrádot* (sz. Erzsébet gyóntatóját), ki két év alatt (1231—33) megbizatását hajthatatlan szigorral és kegyetlenséggel teljesitette, nehány felingerelt nemes agyonütötte. — *Magyarországra* Zsigmond király a hires *Marchiai Jakabot* hivta be Bosnyákországból, a husziták téritése végett (1435.), ki Ferencrendi szerzetes társaival némely főpap pártfogása mellett sikerrel téritette a huszitákat és az eretnekek kiásott holttesteinek megégetésével igyekezett a hiveket az eretnekségtől elrettenteni. De ugy látszik, hogy hazánk földjében a hitnyomozás véres fája nem nőhetett nagyra; mert megtörtént, hogy az elfogottakat nemcsak a nép, hanem a bölcsebb főpapok is pártfogásukba vették (pl. Bálint, kamenici papot János kalocsai érsek) [5]).

Spanyolországban elöbb a zsidók és mórok ellen működött a szent törvényszék (sanctum officium) [6]) s a volt a hivatása, hogy azokat, kik csak az erőszaknak engedve vették fel a keresztséget, de szivvel lélekkel az ősi hithez ragaszkodtak, a keresztyén hitben megtartsa. Azonban a spanyol hitnyomozásnak nemcsak *vallásos*, hanem *politikai célja* is volt; ezt az egyesült korona birtokosai alapitották [7]), hogy a hatalmas nemesség erejét vagyonuk lefoglalása által megtörjék. Megvolt a *nemzeti* szinezete is, amennyiben a spanyolok által gyűlölt, betolakodott mórok és zsidók ellen is dühöngött. A király *Torquemada* Tamást nevezte ki fő hitnyomozónak (1483.), ki aztán az egész, halált

és rémületet terjesztő gépezetet teljesen felszerelte és mozgásba hozta. Minden főbb helyre, részletes utasitással, hitnyomozókat küldött, kiknek számos segéd (familiares sancti officii) állott szolgálatára. Ezen vakbuzgó szerzetes had, amint a vér és tűz munkájába belemelegedett, kiméletlen szigorral fojtotta el a szabad szellemi életnek utolsó csiráját is; a szabad, vagyonos népet pedig koldussá és rabszolgává tette. Hogy kezdetben, minden nemzeti szinezete mellett sem volt a hitnyomozás népszerü, bizonyitja *Arbues* sorsa, ki (1485.) a saragossai székesegyházban gyilkoltatott meg.

A kath. egyháznak ezen szörnyü teremtménye oly korlátlan hatalmat kezdett gyakorolni, hogy még a főpapokat is feleletre vonta, ha ezen intézményt nem támogatták [8]); sőt féket vesztett dühöngéseit utóbb maguk a pápák sem voltak képesek korlátolni. Spanyolországban a mórok és zsidók kiirtása századokig dolgot adott a hitnyomozószéknek. Főleg *Ximenes*, a tudós toledói érsek, bibornok és fő hitnyomozó (1502—17) vállalkozott arra, hogy a spanyol vért az idegen fajok vérétől megtisztitsa, a kath. hitet megszilárditsa és Spanyolországot középkori hűbéri államból monarchiává alakitsa. Ezen célokat el is érte, de ezen működésével az ország és nép romlásának magvait is elvetette.

A hosszas kémrendszer és rémuralom alatt a legbensőbb és legszentebb viszonyokat félelem és bizalmatlanság ásta alá; a kegyetlenség, boszúvágy, alatomosság és képmutatás mind mélyebb gyökeret vert a spanyol nép jellemében. Az egykori lovagias, erényes és vallásos spanyol nép az erkölcstelenség örvényébe sülyedt s képtelenné lett minden szellemi, anyagi és politikai fejlődésre. A statistika megdöbbentő adatokkal bizonyitotta be, hogy a szent törvényszék mily átkos buzgóságot fejtett ki isten, király és az állam érdekében. A hitnyomozószék, Spanyolországban, alapitásától fogva megszünéséig (I. Napoleon szüntette meg; 1483—1808), tehát mintegy három század lefolyása alatt, 32000 egyént égetett meg személyesen, 18000-et *in effigie* (azoknak képét vagy nevét, kik a büntetés elől elmenekültek) és mintegy 300000 embert sujtott mindenféle kegyetlen büntetéssel [9]).

1) Conc. Later. IV. c. III. §. 7. E szerént a püspök kötelességévé tétetik, hogy látogassa meg vagy látogattassa meg azon községeket, melyekben hir szerént eretnekek laknak; ott több jó hirü férfi segélyével tartson vizsgálatot s a bünösöket büntesse meg. A 8. §. szerént a mely püspök ezen kötelességét nem teljesiti, hivatalából letétetik.

2) XLV Capitula. Conc. Tolosani.

3) IV. Ince rendelete szerént az eretnek lefoglalt vagyonának egy harmada az inquisitorokat, egy harmada a hitnyomozó alapot, egy harmada a curiát illette; később az egész lefoglalt vagyon az eretnek törvényszék kezére került.

4) Baur, i. m, III. k. 277. l.

5) L. Lányi-Knauz, M. E. Tört., I. k. 687—94. l.

6) A spanyolok Auto-de-Fé (= Actus fidei) néven nevezték azt az ünnepélyes processiot, melyen a halálra itélt eretneket a máglyához kisérték.

7) Katholikus Ferdinánd, Aragonia ura és Izabella, Castilia úrasszonya 1469. léptek házassági szövetségre, majd IV. Sixtus a királyi párnak megengedte 1478., hogy a hitnyomozókat ők nevezhessék ki és tehessék le, s az elitéltek javait a korona számára foglalhassák le.

8) Fernando de Talavera, első granadai érseket, ki a mórokat védélmébe vette és szép úton igyekezett a spanyol uralomhoz szoktatni, csak a pápa beavatkozása mentette meg a hitnyomozó szék boszújától 1504.

9) Llorente (1789 óta Madridban a hitnyomozószék főtitkára volt; a francia kormány megbizásából irta hires művét), Histoire critique de l' inquisition d' Espagne (spanyolból forditotta Pellier, 4 k. Paris, 1817.).

142. Joggyüjtemények. Corpus juris canonici.

Bármily nagy tekintélyben részesült is *Gratianus Decretuma* (l. a 106. c.), de idővel a változott viszonyoknak nem felelt meg. Az egyházjog terén a *pápai ügylevelek (Decretalia)* kezdettek uralkodni, s ezeknek összegyüjtése szükségessé vált. E szükségen időnként több ügylevél-gyüjteménynyel (collectio decretalium) segitettek, melyek közt kiváló helyet foglal el a *Breviarium Extravagantium*, *Berndt* paviai prépost müve (1191 körül). Ő ezen gyüjteményt *öt könyvre és cimre (judex, judicium, clerus, connubia, crimen)* osztotta, mely beosztás a későbbi ügylevélgyüjteményeknek is mintául szolgált. Ez, mint első érvényre emelkedett gyüjtemény, a jogászoktól *Compilatio prima* nevet kapott. Ezt követte a *Compilatio tertia*, III. Incének (1198—1216) pápasága első tizenkét éve alatt kiadott ügyleveleivel, melyeket *Petrus Beneventanus* pápai titkár, a *Bernardus Compostellanus* által készitett *Compilatio Romand*-nak felhasználásával, állitott össze; a *Compilatio secunda*, mely az előbbinél korábbi ügyleveleket (III. Sándortól, 1159—81; III. Coelestinusig, 1191—98) tartalmaz és *Johannes Galensis* által szerkesztetett; a *Compilatio quarta*, mely a IV. lateranumi zsinat (1215.) végzéseit és III. Incének 1210 után kiadott ügyleveleit foglalja magába; végre a *Compilatio quinta* III. Honorius (1216—27) ügyleveleivel [1]).

Ezek után *IX. Gergely* az emlitett compilatiokból és saját ügyleveleiből saját káplánja és gyóntatója, *Ramon de Pennafort* által egy új gyüjteményt készittetett öt könyvben *(Decretalium Gregorii IX. Compilatio)*, hogy ez az ingatag joggyakorlatnak szilárd alapot adjon s az egymásnak ellentmondó pápai határozatokat összhangzásba hozza. IX. Gergely ezen gyüjtemény hitelességét egy bullában kihirdette,

a parisi és bolognai egyetemeknek megküldötte (1234.) és elrendelte, hogy a törvényszékek is a szerént itéljenek. Idő folytával ezen gyüjtemény ujabbakkal bővittetett [2]); majd *VIII. Bonifatius* egy ujabb hiteles gyüjteményt rendeztetett (ugyancsak öt könyvben), hogy ez a Gergely gyüjteményét kiegészitse. Ezért nyert ezen mű *Sextus Decretalium Liber* nevet. Ez is szabály szerént kihirdettetett s a parisi és bolognai egyetemeknek megküldetett (1298.). A XIV. század elején *V. Kelemen* is szerkesztetett egy gyüjteményt (öt könyvben), mely a viennei közzsinat (1311.) végzéseit és Kelemennek saját ügyleveleit tartalmazza. Ezen gyüjteményt a bibornokok gyülésén kihirdette (1313) és az orleansi egyetemnek megküldötte (Kelemen utóda XXII. János a parisi és bolognai egyetemeknek is megküldötte). E mű eredetileg *Liber septimus*-nak volt szánva, de egyes részletei után *Collectio Clementinarum* vagy *Clementinae* nevet nyert.

A pápák hatalmának csökkentével törvényhozói tevékenységük is megzsibbadt; ennélfogva több olyan tekintélyes, hivatalos gyüjtemény, mint az emlitettek, nem is jelent meg, és igy a Kelemen gyüjteménye képezi azon egyházi törvénykönyv utolsó részét, melyet már a baseli zsinaton *Corpus juris* néven emlitettek.

Idővel a törvény-magyarázók és kiadók a Clementinákhoz némely ujabb, fontos ügylevelet csatoltak *(Extravagantes)*. Az igy felgyült toldalékokat *Chappuis János két gyüjteménybe* osztotta [3]) s a Parisban (1500.) kiadott Liber Sextushoz és Clementinákhoz csatolta.

Az igy különböző idők befolyása alatt, különböző szellemben szerkesztett, az egyházi, polgári és családi élet minden viszonyát felkaroló törvénygyüjtemények az egész keresztyén Nyugoton érvényre emelkedtek, s csak azon részei nem fogadtattak el, melyek a különböző nemzeti szokásokkal vagy törvényekkel elentétben állottak. E törvényeknek meg volt az a jó oldala, hogy a papi önkény ellen védelmül szolgáltak; de meg volt az a rosz oldala is, hogy a népek szokásaiban oly mély gyökeret vertek, hogy a papuralom hatalmát még akkor is biztositották, midőn már annak alapja ingadozni kezdett.

1) Az emlitett öt gyüjtemény Compilationes antiquae néven is neveztetik.

2) Az I. gyüjtemény az I. lyoni zsinat (1245.) végzéseit és IV. Ince ügyleveleit; a II. a II. lyoni zsinat (1274.) kanonait; a III. a III. Miklós (1277—80) öt ügylevelét foglalja magába.

3) Az egyik gyüjtemény XXII. Jánosnak húsz ügylevelét foglalja magába (Extravagantes Joannis XXII.); a másik a korábbi codexekbe már felvett hetven ügylevelet tartalmaz (Extravagantes communes).

NEGYEDIK SZAKASZ.

EGYHÁZI ÉLET ÉS CULTUS.

143. A kolduló szerzetes rendek.

Alig hirdette ki III. Ince (IV. lateranumi zsinat 1215., c. 13.) azon törvényt, mely új vallások és szerzetes rendnek alapitását betiltotta, midőn egy pár buzgó és rajongó férfiu egészen új irányu szerzetes rendek alapitását tervezte s erre az engedélyt meg is nyerte. Az egyház ferde, világi irányának megváltoztatása volt azon törekvés, mely e nagyfontosságu mozgalmat meginditotta. Ugyanis a pápaságnak ellenségein vett fényes diadalai oly helyzetet teremtettek, mely kézzelfoghatóvá tette, hogy az egyháznak földi dicsősége merő ellentétben áll a keresztyénség eredeti eszméjével, s ha ezen úton tovább halad, oly lejtőre jut, mely ellenállhatlanúl a bukás örvényébe sodorja. Ezen fenyegető veszélynek megelőzése a jobbak lelkében közös ohajtás volt, habár az különböző alakban nyilvánult is. Erre vállalkoztak a waldensek (l. a 121. c.) és más, az egyház által üldözött felekezetek, de vállalatuk nem sikerült. A ki sikerrel akart reformálni, annak még most nem lehetett a pápát mellőzni és mégis vissza kellett tekinteni a keresztyénségnek messze, ködös múltjába, midőn az apostolok nem fényes, drága papi öltönyökben, hanem a szent lelkesedés tüzétől ragyogva világgá indultak, hogy hirdessék isten országát. Erre volt most is szükség, s ezen áldásos munkára csak szerzetesek vállalkozhattak. A szerzetességnek apostoli szellemben való megujitása volt tehát azon megváltó eszme, mely a hivatott reformátorok lelkében megfogant. Az új szerzetesek nem vonulhattak a világtól elkülönitett zárdák falai mögé, hol az állitólag istennek szentelt élet, a keresztyén világ megbotránkozására, nagyon is szentségtelen kezdett lenni; hanem nekik a világba kellett lépni és a waldensek példájára, szegénységben, alázatosságban és erényben járva, hirdetni az evangeliomot s igy megtisztitni a bűnök által megfertőztetett keresztyénséget.

Az emlitett eszmének megvalósitására legelőbb *Ferenc*, egy gazdag assisii kereskedő fia (eredeti családi neve *Giovanni Bernardone*; 1182. Assisiben, Umbriában szül.) vállalkozott. Ferenc ifjusága java részét a világ gyönyörei közt töltötte el; majd a lelkében átélt viharos harc után [1]) egészen az ellenkező útra tért s midőn egy alkalommal a portinculai Mária templomban az Evangelium azon részét hallotta

fejtegetettni, mely a tanitványoknak az Evangelium hirdetése végett való szétküldéséről szól (Máté, 10, 7—10); elhatározta, hogy egy olyan egyletet alapit, melynek tagjai minden vagyonról és tulajdonról lemondva, az élet fenntartására szükségeket koldulva, mindenfelé járjanak és bűnbánatot hirdessenek. Az ifju azonnal vállalatához fogott (1208.). A rajongót polgártársai eszeveszettnek tekintették s kinevették, gazdag atyja pedig kiátkozta; de ő sem gúnyra, sem átokra nem figyelt, csak a szent cél lebegett lelke előtt, s ennek előmozditására szentelte minden erejét. Nem sokára eljött az idő, midőn többé nem nevették, nem gúnyolták; hanem tisztelettel és bámulattal tekintettek azon ifjura, ki a világ örömeivel szakitva, mint a keresztyén alázatosságnak és szeretetnek példányképe járt-kelt, prédikált, hogy a megromlott keresztyénséget a már régen elhagyott Krisztushoz vezesse.

Rövid idő múlva több rokon-gondolkozásu csatlakozott hozzá (1210. már 11 volt), hogy nagyszerü eszméjét megvalósitni segitsenek. Ferenc őket egyszerü *szabályokra* kötelezte, melyek közt a *szüzeség*, *szegénység*, *engedelmesség* az alapot képezte; az ellenség szeretete az üldözésnek és más földi bajoknak örömmel való elszenvedése sat. pedig melegen ajánltatott. Azután páronként útnak inditotta társait, hogy hirdessék isten országát. Az új apostolok egész *ruházata* barna csuklyás felöltőből (= Ferenc szülőföldén népviselet volt) állott, melyet derékukon kötéllel kötöttek össze. — Ezen előmunkálatok után Ferenc társaival és szabályaival Rómába ment, hogy a pápától a társulat szentesitését megnyerje. Midőn *III. Ince* s a fényes bibornok-testület előtt megjelent és kérelmét előadta, a pápa a koldus külsejü és különös gondolkodásu embert ridegen elutasitotta [2]; de majd az ő rendkivüli alázatosságán és egyszerüségén megindulva, megengedte, hogy továbbra is prédikálhasson, s megigérte, hogy ha társai száma gyarapodik, akkor többel is meg fogja bizni. Ferenc még ezután is többször járt Rómában saját szabályainak megerősitése végett; de azt csak *III. Honoriustól* nyerhette meg (1223.), ki a rendet *Fratres minores* (= minoriták, *Ferencrendiek*) néven megerősitette és feljogositotta az igehirdetésre és lelkipásztorkodásra [3]). E közben a rend feltünő gyorsan elterjedt Europa majd mindenik országában (Németország kivételével, hol nem szivesen fogadtattak); sőt követek mentek Kis-Ázsiába, Syriába és Afrikába is. *Magyarországon* a Ferencrend első zárdája, még Ferenc életében, *Egerben* alapittatott.

Egy rokon-szellemü szűz, *Assisii Klára* (a gazdag *Sciffi* családból) a Ferencrendnek női mellékágát alapitotta (Clarissák = *Klára-szüzek*, 1212.), melynek Ferenc adott szabályokat. — Továbbá Ferenc

a Ferencrend és a világiak közt mintegy összekötő kapocsúl a *Tertiariusok* rendjét (Tertius Ordo de poenitentia) alapitotta (1221.), melynek tagjai nem köteleztettek zárdai életre. A rend központját a portiunculai Mária templom képezte (Assisi mellett), melyet a pápák gazdag búcsúval ruházták fel. Végre Ferenc az általa hőn óhajtott vértanu-halált nem érhette el; de igyekezett Jézushoz minden tekintetben hasonlitni, s midőn végóráját közeledni érezte, a portiunculai templomban, hol nagyszerü terve megfogant, ruháját levetette s igy a földre borulva halt meg (1226. okt. 4.) [4]. A monda szerént Ferenc élete két utolsó évében (mások szerént a halála előtti 14 napon) Jézus sebhelyeit hordozta testén, melyeket az Alverno hegyén, egy látomása alkalmával, egy seráf (más változat szerént: maga Jézus) nyomott testére [5]. Ezért nevezték el őt rendtársai *Pater seraphicus*-nak. A rendkivüli férfiunak hatása, azon kor gondolkodása szerént, még halála után sem szünhetett meg, földi maradványaitól is csodákat vártak s reményükben állitólag nem is csalódtak. És igy IX. Gergely csak a közkivánatnak tett eleget, midőn Ferencet a *szentek közé sorozta* [6].

A Ferencrenddel csaknem egy-időben keletkezett a *Domokosról nevezett* másik nagy *koldulórend*, melyet *Guzman Domokos*, egy előkelő ó-castiliai család tagja (szül. 1170.), a kegyes és tudományos osmai áldozár és kanonok alapitott. Azon időben Déli-Franciaországban a különböző irányu s az igaz hittől eltérő felekezetek a kath. egyház létét végveszélylyel fenyegették, s midőn püspökével (Diegoval) azon vidéken utazott (1205.), azon tapasztalatra jutott, hogy az eretnekség elterjedését a nép oktatásának hiánya és a papságnak világi iránya idézte elé [7]. Domokos feltette magában, hogy ezen bajon tanitás által fog segitni; társakat szerzett, hogy fogjanak munkához. Az igy alakuló rendnek, III. Ince utasitása szerént, az ugynevezett *Augustinus szabályokat* adta s *fő céljául* az igehirdetést és a lelkipásztorkodást tűzte ki. Ezen szabályokat *III. Honorius* megerősitette s az új rendet, *prédikáló szerzetesek* cimen (*Ordo fratrum praedicatorum*, 1216.), feljogositotta, hogy mindenütt lelkipásztorkodhassék (Franciaországban a Párisban épült sz. Jakab-utcai első zárdáról *Jakobinusoknak* neveztettek). A rend *viseletül* a carthausi rendéhez hasonló fehér öltönyt, hosszu fekete köpenynyel és fekete csuklyával fogadta el (1219.). Ezen rend is gyorsan elterjedt Europában; *Magyarországon* az első zárdát *Győrött* (1221.) Pál magyar rendtag alapitotta [8].

Majd e rend védelme és felügyelete alatt *női szerzetek* és *Tertiarius társulatok* is (*fratres* et *sorores de militia Christi*) alakultak. Domokos a rendet csak később (1220.) nyilatkoztatta ki

kolduló rendnek; fő célúl azt tűzte ki, hogy a tagok felebarátaikat az egyedül üdvezitő hitben megtartsák, vagy annak újból megnyerjék; ezen cél elérésére szükségesnek tartotta a tudományos képzettséget, ékesszólást és az áldozárságnak az eredeti szegénységre való visszatérését. — Miután Domokos Bolognában, a főkáptalannak első gyűlésén (1220.), a teljes *szegénységi kötelezettséget* elfogadtatta s miután mindenkire átkot mondott, ki az ő szerzetét földi gazdagsággal fogja megrontani, ugyanott meghalt (1221. aug. 6.) [9]).

Mindkét rendnek a megromlott egyház javitásának szükségérzete adott lételt s ezért szervezetük is lényegében azonosan fejlődött ki. Minden zárda élén egy *felügyelő* (a Ferencrendnél *Minister Custos* = guardiane; a Domokosrendnél *Prior* = perjel a neve); az egyes országok zárdái felett a *tartományi főnök (Minister* és *Prior provincialis)*; az egész rend felett pedig a Rómában székelő *kormányzó (Minister Generalis* és *Magister Ordinis)* áll. Mindezen főnökök mellett a testületek képviselői (definitores = elnöktársak) tanácsadó és ellenőr minőségben állottak. Az egyes országokra nézve a törvényhozó és fő felvigyázó hatalmat a *tartományi convent*; az egész felett pedig a *fő káptalan* (capitulum generale, három évenként ült össze) gyakorolta. (Azon kiváltság, mely szerént mindenütt lelkipásztorkodhattak, a két rendnek roppant befolyást biztositott [10]). Mint egyetemes gyóntatók, a család és állam titkai birtokában, minden téren uralkodhattak; ezen hatalmat még azon tekintélyes vagyon is nevelte, melyet eredeti fogadalmuk ellenére összekoldultak vagy cselszövények által szereztek. Sok jó szolgálatot tettek a pápáknak, és a pápák ezen saját céljaikra felhasználható hadseregeknek kedvében jártak és azokat kiváltságokkal halmozták el. Ily tekintélyes gyámolitás mellett a világi papságnak és a régibb szerzeteknek befolyását majdnem egészen megsemmisitették. S midőn uralmukat a társadalomban és politikában biztositották; a tudomány terén is uralkodni törekedtek és e végett az akadémiai tanszékeket megszerezni igyekeztek. A parisi egyetemen a Domokosrend már korán (1230.) helyet foglalt, s példáját nemsokára a Ferencrend is követte. — De épen ezen kielégithetlen hóditási vágy, igaz vagy hamis eszközökkel kivivott népszerűség, s ennek folytán számos érdek megsértése, ellenségeik számát is folyvást gyarapitotta, kik részéről gyakran heves támadásoknak voltak kitéve. Legerősebb támadást intézett ellenük a parisi egyetem, melynek egyik képviselője, *S. Amouri Vilmos*, egy vitairatában (De periculis novissimorum temporum, 1256.). őket az antikrisztus hirnökeinek nevezte. A bátor támadót azonban a rendnek két tudós tagja [11]), a pápai tekintély és királyi hatalom elhallgattatta.

A két hatalmas rend nemcsak kültámadások ellen volt kénytelen a védelem fegyverét forgatni, hanem egymással is századokon át harcban állott. Mindkettő ugyanazon célra törekedett, s midőn nagy buzgóságukban egymást megelőzni igyekeztek, épen ez által egymást a haladásban akadályozták Igy a pápaság új hősei az egyház belviszályait gyakran maguk is szaporitották. Mig egy ideig az igazi kegyesség és erkölcsösség felelevenitésén áldásosan munkáltak; később a babonaságnak, rajongásnak és álszenteskedésnek voltak terjesztői. A Ferencrend a *portiunculai búcsú* által [12], a Domokosrend az *olvasó* meghonositása által rombolta le azt, mit korábban épitett. Mig a Domokosrend, mint a hitnyomozás megbizottja, a felsőbb körökben, a politikában foglalt el tekintélyes állást; addig a Ferencrend inkább az alsóbb körökben szeretett mozogni s a nép szeretetét igyekezett megnyerni.

Majd magában a két rend kebelében is kiütött a viszály. A *Ferencrendben*, még az alapitó életében, *két párt* képződött. A *szelidebb párt*, *Cortonai Illés* testvér kezdeményezésére, a rend szigorú szabályait enyhiteni törekedett; ezenkivül a szegénységi fogadalmat kijátszotta, azt állitván, hogy saját gazdag birtoka a római egyházé, s a rend azt csak használja, de nem birtokolja (innen a *Fratres de communitate* nevezett). Ez a párt folyvást erősödött, mivel a pápák is ezt pártolták. — A *szigoru párt*, *Paduai sz. Antalt* követve, a rend alapelveihez hű maradt, a rajongás ösvényére tért (*Spirituales*, *Zelatores*, *Fratricelli*), vakbuzgóságában megtámadta az egyházat, a pápát Antikrisztusnak tartotta, majd *Joachim florisi apát jóslataihoz* [13]) csatlakozott s a sz. lélek eljöveteléről prédikált. V. Coelestinus ezen pártot a *Szegény Coelestinus remeték* congregatiojába egyesitette (1294.); VIII. Bonifatius azt feloszlatta (1302.); XXII. János pedig annak tagjait a hitnyomozószékre bizta. Ezen üldözés következtében igen sokan a beghardokhoz csatlakoztak. A Ferencrend kebelében még ezután sem szünt meg a viszály, mely új congregatiok alakulását eredményezte. A *constanzi zsinat* a szigorú szabályokhoz ragaszkodó, üldözött testvéreknek megengedte, hogy külön főnök alatt egyesüljenek (= *Fratres regularis observantiae*); ezekkel szemben a rendnek vagyonnal rendelkező nagy többsége *Fratres conventuales* nevet nyert.

A *Domokosrend* hasonlóan, fogadalma ellenére, meggazdagodott. a koldulással felhagyott s hütlenségét azon álokoskodással mentegette, hogy a szegénységi fogadalom csak az egyes tagokat kötelezi, de nem a rendet is, mint egész testületet; különben ők Krisztus és az apostolok példáját követik, kik köztudomás szerént (Márk, 8, 1—5.) vagyonközösségben éltek.

A két rend nemcsak a gyakorlati, hanem az elméleti téren, a *hittan mezején* is megmérkőzött egymással. A küzdelemnek egyik tárgyát a *Mária szeplőtlen fogantatásának* (immaculata conceptio) kérdése képezte (l. a 110. c.). A Ferencrend ezen tan mellett, a Domokosrend az ellen harcolt; sz. Katalinnak a Domokosrend javára voltak látomásai, sz. Birgittának a Ferencrend javára. Azonban a szeplőtlen fogantatás tana, mint a kor gondolkodásának megfelelő tan, folyvást nagyobb tért hóditott; a különben szabadelvü parisi egyetem (1387.), sőt a reformáló baseli zsinat is (1439., pedig már ekkor egészen ellenzéki zsinattá vált) a mellett nyilatkozott; *IV. Sixtus* (Ferencrendi volt) pedig mindenkire átkot mondott, ki a szeplőtlen fogantatást eretnekségnek gúnyolja vagy annak megünnepelését bűnnek tartja. A *berni Domokosrend* tagjai különben igaz ügyük támogatására nem átallották csaláshoz folyamodni; azt hirdették, hogy Mária képe az istentelen tan miatti bánatában vérkönyeket hullat; hogy a szentek az égből azon tant ellenző leveleket küldöttek; sőt egy együgyü szabót (Jetzert) elbolonditottak, testére tüzes vassal Krisztus sebhelyeit nyomták s vele és másokkal is elhitették, hogy látásai és kijelentései voltak, melyek mind az emlitett tan ellen irányultak. Ezen játéknak szomoru vége lett, a csalás kiviláglott, a pápa vizsgálatot rendelt el, s a pápai követ vezetése alatt összeült *papi törvényszék* a priort három szerzetessel együtt, mint *fő bünösöket tüzhalálra itélte* (1599.). — Egy *másik vita* Bresciában (1436.) kezdődött, hol *Marchiai Jakab*, Ferencrendi, húsvét napján azt prédikálta hogy *Krisztusnak a keresztfán kiomlott vére* a feltámadás pillanatáig, midőn az újból előbbi helyét foglalta el, nem volt egyesülve a Logossal és igy nem lehet imádás tárgya. Bresciai Jakab főhitnyomozó ezen állitást eretnekségnek nyilvánitotta; erre a szó-harc a legnagyobb szenvedélyességgel megindult; végre a pápa rendeletére, a pápa és bibornokok jelenlétében, három Domokosrendi és ugyanannyi Ferencrendi közt *vitatkozás* tartatott (1463. karácson ünnepén, három napig). Ugy látszik, hogy egyik párt sem győzte le a másikat; mert a pápa a végső itélet kimondását későbbi időre halasztotta, s igy ezen kérdés elnapoltatott és azután elaludt.

Végre a két kolduló rend elismerésre méltó érdemet szerzett az által, hogy a XIII. és XIV. században a *legjelesebb egyházi tanitókat* szolgáltatta. Ezen jó hirnevük akkor kezdett hanyatlani, midőn a XV. században az ujra éledő tudomány a papuralom ellen a harcot egész erővel meginditotta. Ekkor a papuralom érdekei mellett a kolduló szerzetesek állottak ki a sikra; Rómának minden visszaélését makacsúl

védelmezték és mindent elkövettek, hogy a népet a papi gyámság alatt, kiskorúságában megtartsák. Ily irányu működésükkel megváltoztatták az irányukban nyilvánuló kedvező hangulatot; s mint tudatlanok, telhetetlenek s a felvilágosodás ellenségei a műveltebbek részéről méltó megvetésben részesültek.)

1) Állitólag álmában egy rakás, kereszttel jelölt fegyvert látott, s midőn kérdezte, hogy ki számára valók azok? azon feleletet nyerte, hogy az ő és társai számára. Ezen álma után katonai pályára akart lépni, de új látomása volt s új szózatot hallott, mely arra intette, hogy az Úrnak omladozó házát épitse fel. Ő a szózatot ez alkalommal is félreértve, a sz. Damianus omladozó kápolnáját épitette fel.

2) Allitólag azt mondta Ferencnek, hogy menjen, keressen magának disznókat, melyekhez inkább hasonlit, mint az emberekhez. Ferenc e parancsot betü szerént teljesitette. Ez inditotta meg Incét annyira, hogy másodszor is megengedte, hogy Ferenc előtte megjelenjék.

3) Regula Francisci: C. 1. szüzeség-, engedelmesség- és szegénységben élve, Jézus evangeliumának követésére és a pápa iránti engedelmességre kötelezi a tagokat; c. 4. szerént a pénz elfogadása tilos; c. 6. vagyonbirtoklás nem engedtetik meg s kizárólag alamizsnából tartoznak életüket fenntartani; c. 9. azon püspökségben, melynek püspöke azt ellenzi, nem prédikálhatnak. L. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 323—24. l.

4) Betü szerént követte azon tanácsot, melyet mindenkinek adott: „Nehezebb a palotából mennybe jutni, mint a kunyhóból. Meztelenül kell az Üdvezitő karjai közé omolnod."

5) Ezen mondának alapja azon irat, melyben Cortona Illés, generalis vicarius, Ferenc haláláról a franciaországi Ferencrendieket tudósitotta. Lehet, hogy ezen tudósitást csak költötte, de az is lehet, hogy a sebhelyeket a halálozás éjjelen maga a vicarius nyomta Ferenc testére. V. ö. Hase, Franz von Assisi. Ein Heiligenbild (Leipzig, 1856.)

Ferencnek nevezetesebb életrajzai közt első helyen áll Celano Tamásé (Vita Francisci), ki azt IX. Gergely parancsára irta (1229 körül); a Bonaventuráé (1261-ből), melyet a rend kizárólag használ (Leben des heil. Franciscus von Assisi. Latinból ford. Chrysostomus, Regensburg, 1874.) Vogt, Der heilige Franz von Assisi (Tübingen, 1840.).

6) A XIV. században a Ferencrend főkáptalana hitelesitette Pisai Bertalannak Liber conformitatum cimü könyvét, melyben Krisztus és Ferenc közt negyven hasonlatosság van kimutatva. Ezen művet a reformatio korszakában Luther, egy előbeszéddel, ezen cim alatt adta ki: Der Barfüszermönche Eulenspiegel und Alkoran.

7) Domokos Montpellierben, a cistercita apátok gyűlésén ezen megjegyzést tette: „Ti ruháitokat és élelmiszereiteket szállitó málhás lovakkal utaztok. Ezért nem hallgatnak rátok a tévhitüek; s azt mondják, ime ezek a lovasok azon Krisztust hirdetik, a ki gyalog járt."

8) Lányi-Knauz, M. E. Tört., I. köt. 510—11. l.

9) Domokos legrégibb életrajzát (Vita s. Dominici) Jordanus, a II. magister; a rend által használt életrajzot Humbertus de Romanis, az V. magister irta meg. Ujabbak: Lacordaire, Vie de S. Dominique (Paris, 1840.). Danzas, Etude sur les temps primitifs de l' ordre de s. Dominique (2 k. Paris, 1874.)

10) IV. Sándor 1259. felszabadította a kolduló rendeket, hogy a helybeli áldozárok beleegyezése nélkül is mindenütt prédikálhassanak, gyóntathassanak és vezeklést rendelhessenek.

11) Aquinoi Tamás, Domokosrendi, Contra impugnantes Dei cultum et religionem. Bonaventura, Ferencrendi, Liber apologeticus in eos, qui Ordini Franc. Min. adversantur.

12) A portiunculai búcsú, mely később más helyekre is kiterjesztetett, szent mondákkal dicsőittetett, s a Ferencrendet bűnbocsátó hatalom fényével vette körül. A ki aug. 1. a portiunculai templomot meglátogatta teljes bűnbocsánatot nyert.

13) Joachim florisi apát (Calabriában szül., mgh. 1202.) az egyház romlását látva, jobb idők reményében keresett vigasztalást. Az általánosan tisztelt, igazhitűnek, szentnek és prófétának tartott férfiu számos művébe (Concordia N. et V. Testamenti. — Expositio in apocalypsin. — Psalterium decem chordarum. — Neki tulajdonitott, meghamisitott művek: Comment. in Jeremiam; in Isaiam; in Ezechielem, Danielem cet.) tette le jóslatait. Három valódi iratát egy szigorú Ferencrendi (a Borgoi Gherardino) egyesitve ezen cim alatt bocsátotta közre: Evangelium aeternum libri abbatis Joachim. Ezen könyvnek alapgondolata az, hogy a római keresztyénség megtette kötelességét és enyészetéhez közelit. Továbbá kimutatta, hogy isten a világot korszakok szerént kormányozza, hogy e világ a zsidó kijelentés alatt istennek, mint Atyának; a keresztyén kijelentés alatt istennek, mint Fiunak kormánya alatt állott; s nem sokára eljőn az idő (1260.), midőn a Sz. lélek befolyása alatt fog lenni. Ekkor a megromlott egyház elpusztul; hitre sem lesz szükség, mert minden az ész és bölcseség szerént fog történni. Igazi megujitó erő még csak a szerzetességben van sat. — L. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 353—58. l. Baur, i. m. III. k. 458—66. l. — Herzog, i. m. II. k. 219—23. l.

14) De quatuor haeresiarchis Ord. Praedicatorum de Observantia nuncupatorum apud Switenses in civitate Bernensi combustis anno Christi 1509. Hottingernek H. E. N. T. (Saec. XVI.) cimü művében.

144. A többi ujonnan keletkezett vagy reformált szerzetrendek és szabad egyesületek.

Ezen időszakban a szerzetrendek a hajdani szigorú fegyelemmel egészen felhagytak. A kegyes életnek egykori szent helyei, a zárdák az erkölcstelenség, dorbézolás, henyeség és más rút bűnök tanyáivá váltak. A szomszédos férfi és női zárdák lakói, minden szemérmet levetkezve, nyilvánosan szőtték bűnös viszonyaikat [1]). A XV. századnak, különösen a constansi és baseli zsinatoknak reform-törekvései a szerzetességre is kiterjedtek; nemcsak a püspökök, hanem a fejedelmek is követelték az elfajult szerzetek ujraszervezését; de, miután a pápák minden reform-tól idegenkedtek, egyes buzgó egyházi férfiaknak javitási kisérletei a megrögzött erkölcstelenség óriási terjedelmével szemben legtöbbnyire meghiusultak. Legmélyebben volt sülyedve a Benedek-rend;

a zárdák gazdag jövedelmeiket, a káptalanok példájára, a tagok közt felosztották *(proprietarii)*, a tudományok helyett a jó konyháról sat. gondoskodtak s dorbézolásaikban a világiakat is részesitették. Egyedül a carthausi rend őrizte meg régi szigorú erkölcsét és jó hirnevét, de ezen csekély tiszta láng csak nagyon kis körre szórhatta áldásos fényét.

Az emlitett két nagy kolduló szerzetrend példája más rendeket is hasonló jogok megszerzésére késztetett. Igy a *Carmeliták* (l. a 111. c.), midőn Keletről Europába költöztek, (IV. Ince alatt, 1245.) kolduló renddé alakultak; ugyanezen joggal ruháztatott fel az *Augustinus-remeték* rendje is, melyet IV. Sándor (1256.), Augustinus szabályai szerént, elszórt szerzetes-egyletekből és remete-telepekből alakitott. Ezen utóbbi rend kebelében, a régi fegyelem felevenitése végett, egy külön congregatio képződött, élén egy kormányzó helyettessel (generalis vicarius), ki a rend törzsével az összeköttetést fenntartotta. Egy ilyen *szabályozott Augustinus congregatio*-nak volt tagja Luther és Staupitz is. Ezen rend Magyarországon is el volt terjedve (Sárospatakon is volt zárdájuk).

Hét kegyes florenci férfiu, a boldogságos szüznek és fájdalmának tiszteletére (Servi b. Mariae Virginis), olasz remete telepek egyesitése által a *Serviták* rendjét alapitott (1233.), mely kolduló rendi szabadalmait csak V. Mártontól (1417—31) nyerhette meg véglegesen. Ez a rend is elterjedt Német-, Francia-, Magyar- és Lengyelországban.

A *Pálosok Magyar szerzetes rendje* a Thebei sz. Pál nevet viselő remetékből alakult, kiket Eusebius esztergomi kanonok gyüjtött össze és szoktatott a zárdai élethez (1242.) [2]).

A *Jesuaták* rendjét *Colomba János* sienai kormányzó a végett alapitotta, hogy annak tagjai saját erkölcsi tisztaságuk és a betegek ápolásával foglalkozzanak. A tisztán világi testvérekből alakult kolduló rendet V. Orbán (midőn Romába visszatért volt, 1367.) erősitette meg és Augustinus szabályaira kötelezte [3]).

A csodatételeiről (melyek azonban nem mindég sikerültek) hires *Paulai Ferenc* (Calabriában, mgh. 1507.) egy ideig egy szabályozatlan Ferencrendi zárdában igen szigorú remete-életet élt, azután több rokon szellemü társával egy kis egyletet alakitott (1457 óta), melyet IV. Sixtus *sz. Ferenc-remete* (Eremitae s. Francisci) néven erősitett meg. Ezen rend szigoruságban még a Ferencrendet is felül akarta múlni, ezért a három alapfogadalom mellé negyedikül a *votum vitae quadragesimalis*-t is felvette, s csak a növénynemüekkel való táplálkozást engedte meg. Ezen rend még alapitója életében *Fratres minimi* (Ordo Minimorum fratrum Eremitarum Fratris Francisci de Paula) nevet

vett fel, hogy a Ferencrendtől *(Fratres minores)* ez által is különbözzék. Paulai Ferenc és a Jézus élete közt sok hasonlatosságot fedeztek fel tisztelői s kivitték, hogy ő is a szentek közé soroztassék (1519.) [4]).

A *Hieronymiták* szerzete spanyolországi remete egyletekből alakult, védurának sz. Hieronymust ismerte el (1370 óta) és XI. Gergelytől az Augusztinusét megközelitő szabályokat nyert (1374.). Az új rend Spanyolországban nagy tekintélyben részesült és onnan Olaszországba is át lett ültetve. — Az *Olivetták* egyesületét (Congregatio S. Mariae montis Oliveti) *Tolemei János* alapitotta egy vadonban, Siena mellett és a tagokat a Benedekrend szabályaira kötelezte. Ezen rendet XXII. János ismerte el (1319.).

A *sz. Erzsébet* nevet viselő *női szerzet* azon célt tűzte ki, melyet egykor sz. Erzsébet, thüringiai tartomány-grófné igyekezett elérni. Erzsébet, *II. András* magyar király leánya (szül. Pozsonyban, 1207.) már kis gyermek korában eljegyeztetett Hermann thüringiai tartománygrófnak Lajos fiával és a nevezett udvarban neveltetett fel. Már korán nagy hajlamot mutatott a szigoru zárdai élethez. Majd az egybekelés megtörténte után (1221.), mig férje lovagi hivatásának élt, addig Erzsébet a keresztyén könyörületesség gyakorlására szentelte idejét és vagyonát. Férje halála után (1228.), ennek utóda (Raspe Henrik) által gyermekeivel elüzetvén, egy ideig a legnagyobb nyomornak volt kitéve, mely csak akkor szűnt meg, midőn az üldözöttnek a bambergi püspök menhelyet adott. Később üldözőjével kibékülvén, a részére átengedett *Marburgba* vonult, ott egészen a szigorú, kegyes életnek (melyet az ő lelketlen gyóntatója, Marburgi Konrád, a későbbi hitnyomozó, még kegyetlenséggel is fokozott) és a jótékonyságnak áldozta fel magát. Hátra levő napjaiban áldást árasztott az egész vidékre, végre az általa alapitott korházban fejezte be szenvedésekkel teljes ifju életét (1231. nov. 19.). Állitólag az ő földi maradványaiban csodatevő erő rejlett, a miért, közkivánatra, a szentek közé emeltetett és sirja fölé egy pompás templom emeltetett (Marburgban). — Halála után kegyes nők és szüzek Erzsébet életének utánzására egyesültek; igy alakult meg a XIV. században a *sz. Erzsébet* nevü, szabályozott *női szerzetesrend*, mely a szegények és betegek ápolására vállalkozott [5]).

A *Birgitta* vagy *Megváltó* (St. Salvator) *női szerzetrendet* Birgitta, a svéd királyi család egyik tagja (szül. 1304. körül; mgh. 1373.) alapitotta. Birgittának már kora ifjuságában látomásai voltak és égi szózatokat hallott, melyeket ő isten kijelentéseinek tartott. Atyja az ifju leány lelki irányával nem sokat törődve, őt férjhez adta. Birgitta derék nő, nyolc gyermek anyja lett s egy ideig az udvar körében élt;

de férje halála után, többnyire zárdákban tartózkodott s magát az önsanyargatásban gyakorolta. Majd új látomások következtében *Wadstendban* (Linköping mellett) egy *zárdát alapitott* (60 testvérrel) a legboldogságosabb Szűz tiszteletére. Ezen zárda, saját céljai előmozditása végett, külön lakásban, tizenhárom áldozárt (az apostolok száma), négy diakonust (a négy egyházi atya után) és nyolc világi testvért vett fel. Ezen berendezést V. Orbán (ki egyrészt Birgitta intéseit követve tért vissza Rómába) megerősitette (1370.), és az lett a később alakult zárdák példánya. Az éjszaki államokban alapitott összes Birgitta zárdáknak élén a wadstenai anyazárdának fejedelemasszonya, mint a sz. szűznek képviselője, áll. Birgitta sohasem lett szoros értelemben vett szerzetesnő, de terhes zarándokutakat tett, hetven éves korában még Jerusalembe ment, s onnan visszatérte alkalmával, Rómában halt meg. Földi maradványait a wadstenai zárdába szállitották, s ott helyezték el. Hátrahagyott *iratai* közt legfontosabbak a neki tulajdonitott *kijelentések* (Revelationum lib. IV), melyek (Hammerich szerént) egy szellemes nő éber álmainak és ömlengéseinek tekinthetők. Szigoru itéletet mondott a papság romlottsága felett [6]) s a világot a megsemmisülésre érettnek nyilvánitotta [7]).

Az *egyesületi* (céh) *szellem*, mely a középkorban a társadalom minden rétegén uralkodott s melynek a volt a célja, hogy az egyén érdekeit a különféle ellenséges erők hullámzása közt biztositsa, az egyesületi szellem oly szabad egyesületeket is hozott létre, melyek középhelyet foglaltak el az iparos egyletek és szerzetes társulatok közt, amennyiben az erők nemcsak az anyagi élet könnyebbitésének, hanem a lelki élet emelésének szempontjából is egyesültek.

A XII. század vége felé több németalföldi városban *nőegyletek* alakultak (valószinüleg a férfi- és nő-nem közt a keresztesháboruk által előidézett aránytalanság miatt), melynek tagjai *(Beguinae, Beguttae)*, asszonyok és leányok, zárdai fogadalom és kényszer nélkül, egy udvaron *(Beginagium)* egyesitett apró házakban, a rend fenntartására szükséges *szabályok szerént*, közös és kegyes életet éltek. Ezen egyletek tagjait a nép közönségesen *Beghin* néven nevezte. Az első ilyen egylet állitólag (1180 körül) *Lüttichben*, *Le Bégue* vagy *Beghe* Lambert áldozár és jeles népies szónok kezdeményezésére alakult. Ezen példát azután nemcsak Németalföldön, hanem Német- és Franciaországban is számosan utánozták. Majd hasonló szervezetü *nemes nőegyletek* is alakultak (Canonissae saeculares). Ezen egyletek tagjai mindenkor kiléphettek, hogy nőül mehessenek vagy más életmódot kezdhessenek. Minden udvar élén egy *nő-főnök* és egy *áldozár* állott. Minden tag

saját lakásán maga vezette háztartását; a belépők vagyonukat a közvagyonhoz csatolták, de ha kiléptek, azt megint visszakapták. *Foglalkozásuk* közé tartozott: fiatal leánykák tanitása, a női nemnél lelkipásztorkodás, megrendelésre városi családoknál házi teendők végzése, főleg beteg-ápolás. Az egylet feles jövedelmét adakozásokra és gyámolitásokra forditotta. Végre minden beghin-udvar tagjai *saját szinű öltönyt* viseltek.

A nő-egyletek mintájára hasonló szervezetü *férfi-egyletek* (Beguini, Begharden) keletkeztek melyeknek tagjai szövésből és más kézi munkából éltek (legrégibb Beghard ház az 1220. alapitott lőweni). — Mindkétnemü egylet a XIII. században elfajulásnak indult; a szabad szellem testvérei (erről alább lesz szó), a fratricellik és más eretnekek az üldözés elől ezen egyletekbe menekültek, azokba papuralom-ellenes tanokat és rajongást csempésztek be s igy azokat gyanusokká tették. Az ekként kevert egyleteket a hitnyomozó-szék éber figyelemmel kisérte, s azoknak számos tagját, főleg Déli-Franciaországban, kivégeztette. A *viennei közzsinat* (a XV. k. zsin. 1311—12) nyolc egyleti szabályt eretnekségnek nyilvánitott: ennek folytán több egyletet feloszlattak. Az üldözöttek közül igen sokan azáltal menekültek meg, hogy a Ferenc- és Domokosrend tertiariusaihoz csatlakoztak. Később a pápák közül többen pártfogásukba vették, mások üldözték az eredeti céljától messze eltért egyleteket. Még legtisztábban maradtak fenn Németalföldön egészen a reformátioig, midőn az egyleti házakat világi célokra foglalták le. Csak Belgiumban maradt fenn nehány beghin ház, mint a középkori, sajátságos társadalmi intézmények emléke [8]).

A beghardokéhoz hasonló egylet alakult Antwerpenben, az 1300. dühöngő pestis alkalmával. Ezen egylet tagjai védszentjükről *alexiani*, kunyhóikról *cellitae* és csendes halotti énekeikről *lollhardok* (lollen = énekelni) neve alatt voltak ismeretesek. Fő *céljuk* volt a betegek ápolása és a halottak eltemetése. Minthogy ezen egyletek is átmenetet képeztek a kolduló rendek tertiariusaihoz, ezekkel élénk forgalomban voltak, sőt az üldözött fél mindég a másik védszárnya alá menekült; ezért a hitnyomozó-szék, eretnekség ürügye alatt, ezeket is üldözőbe vette; de XXII. János óta (1318.) a pápák az üldözést betiltották.

Németalföldön még a *papság kebelében* is alakultak *szabad egyesületek*. A hires bünbánathirdető *Groot Gellért* (Gerardus Magnus) [9]) foglalkozott legelébb azon eszmével, hogy papok és világiak, szerzetesi fogadalom nélkül együtt éljenek s a keresztyén vallásos életet mind magukban mind másokban ébren tartani igyekezzenek. Ezen eszmét

Groot jeles követője és barátja *Florentius Radewini* (tulajdonképen: Radewynzon; egy ideig utrechti kanonok, mgh. 1400.) valósitotta meg. *Deventérben* vallásos oktatás és buzditás mellett már Groot alapitott egy kis községet azon papi pályára készülő ifjakból, kik a káptalani iskolába jártak s kiket kéziratok lemásolásával bizott meg. Ezen ifjakat Florentius saját lakásán szorosabban egyesitette s fenntartásukat a munkával keresett közös vagyonból fedezte. Igy alakult meg a *közös élet testvéreinek* (Fratres communis vitae, Fratres devoti, Fratres bonae voluntatis, Fratres collationarii) *első egyesülete*, melyhez azután világiak is csatlakoztak s a jerusalemi első keresztyén község példájára *vagyonközösségben* éltek. Ezen férfi-egyletek mintájára *nő-egyletek* is alakultak. Igy idővel egy többfelé ágazó és különböző irányban, egy célra működő nagy társaság fejlődött ki, melynek vezető lelke maga Florentius volt. Majd *szabályozott kanonokok* számára egy *zárdát* alapitott (Florentius hat ifju tanitványa volt ezen rendnek megkezdője; 1387.) *Windesheimban* (Zwoll közelében), hogy ez által az egész intézménynek tartósabb alapot vessen. Ettőlfogva a közös élet testvéreinek társulata *két irányban* fejlődött: a szabályozott kanonokok, sajátságos zárdai jelleggel, a központot képezték; a nagyobb, szabadabban mozgó s a néppel sokképen összeköttetésben álló tömeg közönséges testvérekből állott, kik részint papok részint világiak voltak s vagy együtt vagy szétszórtan, de az anyaházzal mindég összeköttetésben maradva működtek.

A *deventeri testvérház*, mely a többinek példányúl szolgált, előbb csak papjelöltekből, majd alsóbb foku papokból és világiakból állott. A ház vezetője volt a *rector* (a nő-testvérek háza élén egy nő főnök, egy *Mártha* állott), a különböző ügyek elintézése *alsóbb hivatalnokokra* volt bizva. A *ruházat* is meg volt szabva [10]. A testvérek *házi élete* munka és kegyes elmélkedések közt oszlott meg. Kiváló helyet foglaltak el a *vallásos épitésre szánt összejövetelek (collationes)* vasárnap és ünnep délutánonként, mely alkalommal a nép nyelvén szentirásmagyarázatokat, vallásos tárgyak felett beszélgetéseket tartottak és a megjelentek közt vallásos értekezéseket osztottak ki. Ezen összejövetelek egészen nyilvánosak voltak. A testvérek a közös életre és a jótékonyság gyakorlására szükséges dolgokat különféle kézi munkával, föld- és kert-műveléssel és kéziratok másolásával [11]) szerezték meg. Ezen kivül az ifjuság oktatásával is foglalkoztak; vagy maguk alapitottak iskolákat (mint Delft, Gent, Utrecht és más városokban), vagy a városi iskolákban járókat szálással, élelemmel és könyvvel segélyezték (fő törekvésük itt is az volt, hogy alkalmat adjanak, hogy az ifjuság a segélyezéshez saját munkája által járuljon).

A windesheimi zárda berendezése után nem sokára a *sz. Agnes hegyén* (Zwoll mellett) egy új *zárda* alapittatott; itt működött *Hamerken Tamás (Thomas a Kempis)*, ezen egyesületnek legkiválóbb tagja, kinek igazi mély vallásos elmélkedései túlélték a mindég ujat alkotni törekvő századokat [12]). Még *Zerbolt* (vagy születése helyéről: Zütphen; mgh. 1396.) *Gellért* tett sokat ezen egyletek felvirágoztatására. Ő kiválólag azon igyekezett, hogy a nép nyelvén lehessen olvasni a szentirást és ezen forrásból meritsék az egyházi beszédeket és imákat. — Az új vallásos egylet alig vert gyökeret szülő földén, azonnal elterjedt a szomszédos Francia- és Németországban is. De épen ezen üdvös működés és az ez által kivivott népszerűség annyira felébresztette a kolduló szerzetrendek féltékenységét, hogy ezek az új intézmény megtámadását azonnal munkába vették. *Grabow* Mátyás, Domokosrendi, ellenük egy terjedelmes könyvet [13]) irt és az utrechti püspök előtt vádat emelt. A püspök a vádaskodót elutasitotta; ez a pápához, a püspök a constanzi zsinathoz fellebbezett. Gerson és d' Ailly az egyletet védelme alá vette és V. Márton azt nemcsak megerősitette, hanem a tagokat arra is feljogositotta, hogy minden feltétel nélkül papokká szenteltethessenek. Ezen egyletek a reformatio útját szorgalmasan egyengették; midőn az átalakulás ideje eljött, hivatásuk megszünt és tagjai igen számosan a reformatiohoz csatlakoztak [14]).

1) Méltán mondhatta Clémanges Miklós (De ruina ecclesiae, c. 36.) . . ut idem hodie sit puellam velare, quod ad publice scortandum exponere.

2) L. Lányi-Knauz, M. E. Tört. I. köt. 509—10.

3) A Jesuaták nevüket azon szokásuktól nyerték, hogy az embereket Jézus nevével köszöntötték.

4) Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 317—19. l.

5) Montalambert, Histoire de S. Elisabeth de Hongrie, Duchesse de Thuringue (Paris, 1836.); magyarra ford. a pesti növendék papság (Eger, 1862.). Toldy László, Magyar Sz. Erzsébet élete.

6) A pápáról igy nyilatkozott: „A pápa roszabb Lucifernél, a lelkek gyilkosa ő, ki az ártatlanokat alátkozza, a választottakat szennyes nyereségért eladja. sat. — Hammerich, St. Brigitta, die nordische Prophetin und Ordensstifterin (Kopenhagen, 1863. németül 1872.). — Herzog, i. m. II. k. 334—35. l. — Gieseler a revelatiokból több részletet idéz (i. m. II. k. 3. r. 130—31. 217—18. l.).

7) A szerzetrendekről általában l. a 111. o. 7. j. emlitett müveket.

8) Mosheim, De Beghardis et Beguinabus (Leipzig, 1790.). — Hallmann, Gesch. des Ursprungs der belgischen Beghinen (Berlin. 1843.).

9) Groot tekintélyes családból, Deventerben szül. 1340. Deventerben, Aachenben, Cölnben és Parisban szerezte meg gazdag ismereteit, melyek theologián kivül más tudományokra is kiterjedtek. Ifjuságában derült, fényes életet élt; de hirtelen megváltozott, a világról lemondott s a monnichhuseni carthausi zárdába

vonult, hol három évet olvasással és imádkozással töltött el. Társai és barátai többször intették, hogy rendkivüli ékesszólási tehetségét ne temesse el a zárdába, hanem lépjen azzal a világba. Groot az intést követte s az utrechti püspök engedélyével, mint diakonus, megkezdette áldásos vándorprédikátori működését. Ellenei, főleg a kolduló szerzetesek bevádolására a prédikálástól eltiltatott 1383. Groot a tilalom megszüntetéséért VI. Orbánhoz folyamodott; de ügye eldőlte előtt meghalt 1384. — Thomas a Kempis, Vita Gerardi Magni et Florentii.

10) Valami csuklya-forma föveget viseltek (cuculla), a miért a nép őket csuklyás uraknak = Kogelherren nevezte el.

11) Sok könyvtárban még ma is számos ilyen kézirat van. Legjobbak a legrégiebbek, latin nyelven vagy a nép nyelvén irva s a világiak számára szánva. Ilyenek az énekes könyvek, a Vulgata, az egyházi atyák munkái, kegyességre ébresztő könyvek, különböző könyvekből szép mondatok szemelvényei sat.

12) A De imitatione Christi lib. IV cimű művéről van szó, mely állitólag 2000 kiadást ért, minden ismeretes nyelvre lefordittatott, csak francia forditása 1000-nél több kiadásban jelent meg, magyarúl Pázmány Péter forditotta le legelébb, mely forditásnak hat kiadása ismeretes. — L. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 347—49. — Szabó K., Régi magyar könyvtár (Bpest, 1879.) 179. 239. 294. 346. 638. 691.

13) Szerző ezen műben azon vakmerő állitást vetette fel, hogy senkisem mondhat le Krisztusért a világról halálos bűn elkövetése nélkül, ha nem tagja valamely igazi szerzetrendnek. Ezen és ezekhez hasonló tételeit, mint téveseket, a zsinat szerzővel visszavonatta. — L. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 303—307. l. és itt a 8. j. emlitett első müvet.

14) Delprat, Die Bruderschaft des gemeinsamen Lebens (németűl: Mohnike, Leipzig, 1840.).

145. Istentisztelet és ünnepek, egyházi épitészet és művészet.

A mily arányt öltött a dogmáknak és papuralomnak minden aprólékosságra kiterjedő, isteninek hirdetett rendszere, azon mértékben emelkedett külső fényben és változatosságban a *cultus* is. De ha a legtökélyesebb, legkövetkezetesebben összeállitott hitrendszer, a legösszevágóbban működő papuralmi gépezet is csak forma, azon kor vallásos gondolkodásának, melyben azok létrejöttek, megfelelő formája: azon esetben a külsőségekre pazarolt erő nagyságából azt lehet következtetni, hogy a külső a benső tartalommal nem állott arányban, hogy a vallásosság igazi talajának, a kedélynek művelésére az egyháznak nagyon kevés ereje maradt. És valóban a reformatiot megelőző időszakban a *vallásosság* majdnem kizárólag *külsőségekben nyilvánult.* Az imáknak az *olvasó* (= rosarium, Pater noster) szemeivel kapcsolatban gyors lepergetése, mint gépies foglalkozás, a lelket bilincsekbe verte s nem engedte, hogy az áhitat szárnyait kibontva, a föld porából égfelé emelkedhessék. Ezen szenteskedésre vezető, gépies imádkozás-

módot [1]) a Domokosrend honositotta meg és rendszeresitette. Ennek folytán *olvasó-társulatok* keletkeztek, melyeket a pápák gazdag bűnbocsánattal ajándékoztak meg. A *istentisztelet* központját a *mise*, az istenember folytonos feláldozásának szent cselekvénye képezte, mely gyakran a babona eszközéűl használtatott és pénzért áruba bocsáttatott. Annak igazolására, hogy az ostyában benne van a Krisztus vére is és ebben a kehely élvezése nélkül is részesülnek a világiak, *véres ostyákat* kezdettek mutogatni [2]) s ezen csalást a pápák is pártfogásuk alá vették. — Azonban az *egyházi beszédre* is több gondot forditottak s belátták, hogy az igehirdetésnek, ha hatni akar, a nemzeti nyelvet mellőzni nem lehet. Ezen irányban az eretnek pártok (valdensek, husziták s m.) működését oly rendkivüli siker kisérte, hogy a hivatalos egyház ezen méltán megütközhetett. Igy csak saját érdekét mozditotta elé, midőn az ellenség kitűnő fegyverét maga is alkalmazni kezdette. A közös élet testvérei és a kolduló szerzetesek e téren nagy sikert arattak; az utóbbiak hallgatására gyakran oly nagyszámu közönség gyült össze, hogy a szabad ég alatt kellett megtartani beszédeiket.

(Jeles, *népszerü egyházi szónokok* voltak: *Regensburgi Berthold*, Ferencrendi szerzetes (mgh. 1272.), ki Németország nagy részét bejárta, minden rend és nem bűneit leplezetlenűl feltárta, megrenditő ékesszólásával számos bűnöst téritett az igazak ösvényére, az egyház visszaéléseit sem takargatta s főleg a bűnbocsánat-árusokat, mint az igazi bűnbánatnak és a lelkeknek gyilkosait, az ördög kedves szolgáinak nevezte [3]). Egy *Keiserbergi Geiler* (strassburgi prédikator, mgh. 1510.) a világ és egyház hóbortjait találó élceivel sujtotta [4]). A napolyi, Domokosrendi, *Barletta Gábor* (1470 körül) [5]); Franciaországban két Ferencrendi, *Maillard Oliver* (királyi udvari prédikátor, mgh. 1502.) és *Menot Mihály* (mgh. 1519 körül) népies, szellemes beszédeiket gyakran bohózattal tették csipősebbé, s a felsőbb és alsóbb körök vétkeit nevetségesség által törekedtek kiirtani [6]).)

Az egyházi beszéd mellett a *lelkipásztorkodásra* is nagyobb gondot kezdettek forditani, a gyónást a nép vallásos oktatására is felhasználták. A keresztelési és gyónási gyakorlatokból lassanként összeállitották a *káték* anyagát; a tizparancs csak a XIII. és XIV. században vétetett fel, azelőtt a hét főbűn és hét főerény fejtegetése foglalta el annak helyét [7]). A vallásos eszmék megértésének könnyitése végett *képes káték* is készültek. Általában a káté-irodalom főleg a XV. században igen gazdag volt. Ezek mellett számos útmutatás készült részint a papok, részint a nép számára (utóbbiak anyanyelven).

Ünnepek. A Mária-cultus még mindég fő figyelem tárgyát képezte (l. a 110. c.). *Mária szeplötlen fogantatásának ünnepe* (Immaculata conceptio b. Virginis) dec. 8-ikára tüzetett ki, s pápai és közzsinati megerősitést nyert (l. a 143. c.). Mária életének más fontosabb fordulatai megjelölésére is alapitottak ünnepeket; igy *Boldogasszony beavatásának* ünnepét [8]), nov. 21. (Festum praesentationis Mariae) XI. Gergely (1372.) annak emlékére alapitotta, hogy Anna a három éves Máriát állitólag e napon ajánlotta fel a jerusalemi templomnál lakó leányok közé; *Boldogasszony látogatásának* ünnepét [9]), jul. 2. (Fest. visitationis M., nálunk *Sarlós Boldogasszony*) VI. Orbán rendelte el (1389.) a végett, hogy a sz. Szüz szüntesse meg az egyházi szakadást, különben az alapja az volna, hogy e napon látogatta meg, a hagyomány szerént, Mária Erzsébetet, elöbbi Jézust, utóbbi Keresztelő Jánost hordozván szive alatt. A Domokosrend Mária tiszteletének emelésére, az olvasó-társulatok mellett, még egy külön *Olvasó ünnepről* (Fest. rosarii Mariae; oktob. 1.; most okt. 1. vasárnapján tartatik) is gondoskodott, mely azonban csak XIII. Gergely által megerősitve lett általános ünneppé, mintegy hálából a lepantoi győzelemért (1571. a törökökön), melyet az olvasóval való imádkozás eredményének tartottak.

A *Vizkereszt* vagy *Három király* ünnepe (l. a 61. c.), mint családi és téritési ünnep, még nagyobb jelentőséget nyert azóta, hogy I. Fridrik császár Milano megalázása után (1158.) a sz. hagyomány által emlitett három sz. királynak állitólagos ereklyéit ezen városból elvitette és a cölni egyháznak ajándékozta (1161.) [10]). Végre, miután az egyház az úrvacsora elemeinek Krisztus testévé és vérévé való átváltozását *(transsubstantiatio)* hitcikké emelte s ezen csodás tényt csodák által is igazolni törekedett, hogy ezen hit annál szilárdabb alapot nyerjen, elrendelte az *Úrnapnak* (Fest. corporis Domini) pünkösd után tiz nappal való megünneplését. Ezen ünnep eredetét lütichi szerzetesnők látomásaira vezetik vissza; de IV. Orbán rendelte azt el legelébb (1264.), és V. Kelemen erősitette meg (1311.) [11]).

Az ünnepek számát még az *örömévek* (jubilaeum) is nevelték. Ezek az egyházi fegyelemmel is kapcsolatban állottak, mivel az azokban résztvevő bünbocsánatot nyert. VIII. Bonifatiusnak, állitólag egy 107 éves vén ember elbeszélése, ki gyermekkorában egy öröménvnek tanuja volt, adta az eszmét az örömév elrendeléséhez. Kihirdette tehát, hogy mindazon hivek, kik az 1300. évben rómában a sz. Péter és sz. Pál templomait tizenöt napon át töredelmes szivvel meglátogatják, teljes bünbocsánatot nyernek [12]). Ennek folytán a büneiktől szabadulni

ohajtók megszámlálhatlan serege látogotta meg Rómát s hagyta pénzét a sz. atya perselyében és a római nép zsebében. VI. Kelemen a római nép kérésére (1342.) s az emberi élet rövid és törékeny voltát meggondolva, elrendelte, hogy minden ötvenedik évben örömév tartassék [13]. A nép megint roppant tömegekben özönlött Rómába, de már ekkor azon megjegyzést tették némely krónikások, hogy azok, kik Rómából visszatértek, sokkal gonoszabbakká lettek, mint azelőtt voltak. VI. Orbán (1389.) Jézus földi életének éveit véve fel alapúl, az örömévet a 33-ik évre; II. Pál pedig (1470.) sz. Péter római püspöksége éveinek száma szerént az örömévet a 25-ik évre tette. Végre a pápák, hogy a bűnbocsánat elnyerését megkönnyitsék, azzal is megelégedtek, ha az illetők, személyes megjelenés helyett, az úti költségre szánt összeget juttatták Rómába.

Az istentisztelet pompája kifejté a *szent szin-játékokat*, a húsvéti és karácsoni játékokat [14]. Ezeket előbb a templomokban a papok adták elé, ők voltak a szerzők is. A XIII. században az előadások a templomokból kiszorultak; a papok kezéből a világiak, nevezetesen az iparos-társulatok, iskolák sat. vették át, s midőn a játékok latin nyelvét a nép nyelve helyettesitette, ezen átalakulással azok komoly szinezete is eltűnt. Főleg a XIV. században oly általánosan el volt terjedve a szent szinjáték, hogy még falvakon is tartottak előadásokat. Ezen játékokban igazi költészet nagyon kevés volt; utóbb a nép élce és tréfája hatotta át, s ezen minőségükben a papsággal szemben ellenséges állást kezdettek elfoglalni. Midőn a szent szinjáték-költészet idáig fejlődött, tárgyát nemcsak a sz. történetekből, hanem az egyház életéből is meritette. Igy *Schernberg Tódor*, pap irt egy *„Szép játékot Jutka asszonyról,“* mely Johannának, a nő-pápának bukását és töredelmességét egész komolysággal adta elő. *Németországon* az ilyen játékoknak főmestere *Rosenplüt János* cimerfestő volt (Nürnbergben 1450 körül). *Franciaországban* a XIV. század végefelé előkelő ifjakból alakult egy társulat *(Confrérie des enfans sans souci)*, mely bohózatait városokban és udvaroknál nagy tetszéssel adta elé és az egyházat legkevésbé sem kimélte. Ezen kӧrnek legnagyobb költője volt *Gringore Péter*, ki *„Chasse du Cerf des Cerfs“* cimű darabjában a *Servus Servorum* cím tulajdonosát, a pápát tette nevetségessé (a XVI. század elején). Az ilynemű játékok minden irányban gyorsan elterjedtek, a nép szokásaihoz idomulva meghonosodtak s a népélet kiegészitő részeivé lettek. Ezeknek maradványai *Magyarországon* a karácsoni jászolt hordozó pásztorok és angyalok (= *betlehemesek*) [15], valamint az oberammergaui passio játék is (Bajorországban).

A hymnus költészet. Ezen korszakban a latin egyházi énekköltészet hanyatlásnak indult; csak a mysticismus hiveinél található még egyes megható ének (Kempis Tamás e részben is kitünt); s midőn a latin egyházi ének hangjai elhaló félben voltak, az egyházi énekek erőteljes, bár durva, nemzeti nyelven zendültek meg. A XV. században a husziták inditották meg ezen igen nagyfontosságu mozgalmat. *Husz* reformjai közé tartozott az is, hogy a nép nyelvén irt énekeket az egész község énekelhesse; ő maga is több jeles cseh egyházi éneket irt. A morva testvérek püspöke, *Lukács*, a községében használt énekeket (összesen négyszázat) kinyomatta (1504.). A német egyházi énekeknek egyik legbuzgóbb terjesztője volt *Petrus Dresdensis* (előbb Husz segéde Prágában, 1420 óta zwikkaui rector). Ezen idő óta a nép, legalább a főbb ünnepeken, német egyházi énekeket használt. Ezen törekvés *Magyarországon* is viszhangra talált, előbb az erdélyi részeken, valószinüleg a moldovai kelyhesek példájára. Ezért jelentek meg Mátyás király előtt (1478.) a *magyar agendát* sürgető követek. Ezen agenda el is készült, de elveszett [16]). Ezután *magyar hymnusokban* sem volt hiány: *Vásárhelyi Andrástól* maradt fenn egy „Ének szüz Máriához" (Angyeloknak nagyságos asszonya); ismeretlen szerzőtől „Ének sz. István jobb kezéhez" (O deucheoseeges zenth iob keez) s mások; a zsoltárokat is leforditották, sőt a vallásos epos terén is tettek kisérletet, *Alexandriai sz. Katalin legendája* itt-ott költői emelkedettséggel s könnyen gördülő versekben (4000-nél több nyolc szótagos sorból áll; Mig az császár igyet jára) van dolgozva, s talán *Temesvári Pelbárt*, a tudós Ferencrendi szerzetes és kitünő egyházi szónok (szül. 1435 körül, mgh. 1504. jan. 22.) átdolgozott vagy eredeti müve. Szóval a nemzeti irányu mozgalom hazánkban is megindult [17]).

Az egyházi zene. Az *orgonán* fontos javitás történt: a billentyüket megkisebbitették és két sorba (alsó, felső) osztották be, ezen kivül a lábitó (pedal) feltalálása is emelte ezen hangszer tökélyét. Leghiresebb orgona-készitő volt (1500 körül) *Cranz Henrik;* legjelesebb orgona-müvész *Antonio dagl' Organi* Rómában (mgh. 1498.), kit minden országból igen sok tanitvány látogatott meg. Az *egyházi karének* folyvást tökélyesittetett, a több hangu ének rendszere elméletileg és gyakorlatilag jobban kiképeztetett s közkedvességben részesült. Ezen a téren legnagyobb haladást tett *Németalföld*, hol *Dufay Vilmos* (mgh. 1432.) az első, *Okeghem* (vagy Ockenheim) *János* (mgh. 1512 után) a második németalföldi iskolát alapitotta. Utóbbi találta fel a fugákat is, melyeknek túlságos mesterkéltsége a zenei izlésnek nem vált hasznára.

Az egyházi épitészet. A *csúcsives stylus* ezen időben is majdnem egész Európában uralkodó maradt, de már a XV. században hanyatlani indult; mert a lelkesedés ily óriási emléképületek emeléséhez egészen hiányzott. *Olaszországban* csak Milanoig tehetett nagyobb hóditást, hol a roppant, fehér márványból emelt székesegyház (1386. kezdették épitni), szobrainak és tornyainak megszámlálhatlan sokaságával, a szemlélő képzeletét erősen foglalkoztatja ugyan, de pazar pompája által ezen rendszer komoly méltóságát zavarja, az izlés hanyatlását bizonyitja. Tovább délfelé a csúcsives stylust mind ritkábban alkalmazták s byzanci és mór elemekkel egészen átalakitották. Általában Olaszországban az *ó-római rendszer* egyszerü, komoly, nemes alakjaihoz kezdettek visszatérni s azokat a változott viszonyokhoz igyekeztek alkalmazni *(Renaissance)*. A római új *sz. Péter templom* (görög kereszt alapon nyugvó óriási kúp-épület, később latin keresztté nyujtatott), melynek alapját II. Gyula tette le (1506., kezdetben Bramante vezette), ezen stylusnak legnagyobbszerübb és legnemesebb emléke [18]).

A *képzőmüvészet* kezdett kivetkezni azon álkeresztyén nyügből, mely a test leplezetlenségét csak a vértanuknál engedte meg s a jelképezést túlságosan alkalmazta. A *szobrok* és *dombormüvek* az épületek és egyházi szerek diszitésénél megérdemlett helyüket elfoglalták s azoknak szerves kiegészitő részeivé lettek. E művészet hazája *Florenc* volt. Az ottani keresztelő kápolna gyönyörü bronz-kapuit (az egyik húsz mezőben az Új-, másik tiz mezőben az Ó-szövetség történeteiből vett eseményeket tárgyal), melyek *Michel Angelo* nyilatkozata szerént a paradicsom kapuinak is beillenének, *Ghiberti Lőrinc* (1378—455) öntötte, ki műveiben már a csúcsives stylussal szakitott s az antik formák befolyása alatt, alak és tervezett tekintetében az újkori irányhoz átmenetet képezett. — *Donatello* (Donato di Betto Bardi; (1383—466) az ó- és új-kor közt az összekötő kapcsot szerencsésen megtalálta, tétovázás nélkül az antik művészet törvényeit követte, a test erő- és életteljességét s a szenvedélyek nyilvánulásait hiven feltüntetni törekedett (kiváló műve: A sirba helyezést tárgyaló dombormű a mondottakat igazolja). Mindkettőt felülmúlta *Michel Angelo Bounarroti* (1474—564), ki egy személyben épitész, szobrász és festő volt, de kiválólag a szobrászatban fejtette ki teljesen művészi erejét, s a XV. század realis irányát követte. Művei, miként az antik művek, önmagukban, vonatkozás nélkül is teljes művészi hatást keltenek, de e mellett, mint a világkorszakok és természeti erők személyesitői, a nagyszerünek, a hatalmasnak megragadó benyomását gyakorolják a szemlélőre. Ifjukori

művei közül, melyeket még a gyöngédség, ábrándosság szelleme hat át, kiválik azon csoportozat, mely Máriát ölében a Krisztus holttestével ábrázolja. Férfikorából a *Mediciek sirboltjának szoborművei* „kővé vált mély gondolatok" ; Mózese egy „félelmet gerjesztő népfőnök." — Az Olaszföldön kivül a szobrászat az épitészetnek volt alárendelve; aranyművesek és ércöntők a természet utánzásánál maradtak. A *Németországi renaissancenak* legfőbb képviselője, *Vischer Péter* (szül. 1450., mgh. 1529.), a középkori, hagyományos, egyházi typusokba több szellemet, életet igyekezett önteni; de az olasz renaissance magaslatára feljutni neki nem adatott meg. Legjelesebb műve a sz. Sebaldus ereklyeszekrényének nyilt oszlopcsarnokszerü mennyezete (ércből) Nürnbergben [19]). — *Hazánkban* az ezen időből fenmaradt szoborművek közül legkiválóbbak a *Hunyadiak ravatalai* a gyulafehérvári székesegyházban (meg vannak csonkitva), a *sz. györgyi és bazini György grófnak* vörös márvány *koporsója* sz. Györgyön (Pozsonymegyében), mind a XV. századból [20]).

A *festészet*, ezen időszakban, virágzása korát a XV. században érte el. *Giotto*, a *florenci iskola* alapitója (mgh. 1336.) nemcsak a byzanci merevséggel, hanem az ó-kor fenséges eszményitésével is szakitott, s Dante szellemétől áthatva, az élő természetet sokféle változataiban, az anyagi és szellemi közti viszonyt költőileg jellemezve igyekezett feltüntetni (jelesebb művei: a feltámadás; Lázár feltámasztása; a hit és bálványimádás). A florenci iskola főleg a szent történetek előadásában tünt ki; kiváló mesterei közé tartozik: *Fra Giovanni Angelico da Fiesole* (Domokosrendi, mgh. 1455.), ki a csúcsives stylust a kor ujabb követelményeivel szerencsésen tudta kiegyeztetni. Műveit gyöngéd felfogás, benső áhitozás, mély vallásos ragaszkodás jellemzi; különösen a gyermeki, szüzies boldogságnak hivatott festője (jelesebb művei: Jézusnak sirba helyezése; Mária koronázása; a próféták csoportja). — *Masaccio* (mgh. 1443.), az olasz festészet új-kori irányának tulajdonképeni alapitója, a természetet életteljes valójában tanulmányozta, képeihez az alakokat az életből leste el, s nemcsak a lelki állapotoknak, hanem a test szépségének hű kifejezésére is nagy gondot forditott; a félhomály titkát is ő fedezte fel (kiválóbb művei: a keresztelés; Ádám és Éva). — *Fra Bartolomeo* (családi neve: Baccio della Porta; szerzetes, mgh. 1517.), egyszerü műalkotású, vallásos rajongást nélkülöző oltárképein az élet méltó felfogása, gyakran kellem s gyöngédség tükröződik (Madonna a gyermek Jézussal).

Az olasz festészet fénykorát *Leonardo da Vinci* (mgh. 1519.) nyitotta meg, ki a művészetnek eddig elért vivmányai felett teljesen

*

uralkodott; mind a lélék, mind a test életének mélyére hatolt s annak mozzanatait alakjain bámulatos hiven tudta feltüntetni. A florenci iskolának realis irányát nem tagadta meg egészen, de azért a nagyon józan felfogástól óvakodott, sőt alakjaira bizonyos szelidebb fajta rajongást tudott lehelni s ez által azoknak vonzó varázsát emelte (leghiresebb képe: az Úrvacsora, a S. Maria delle Grazie éttermében, Milanoban, mely a sok restauratio után eredeti szépségéből sokat vesztett). — *Michel Angelo* a minő elveknek hódolt a szobrászatnál, ugyanazokat követte a festészet terén is. Itt is plastikai hatásra törekedett ugyan, de azért egyoldaluságba nem esett; óriási szelleme a nagyszerü előállitására irányult; saját lelkének az élet fájdalmaival való küzdelme s az eszményi után való törekvése, gondolatainak s akaratának merészsége képein is teljesen érvényesül. Sajátságos, hogy művészetének ezen mellékágához tartoznak legnagyszerübb s legnemesebb alkotásai (ily szellemben van kidolgozva: Ádám, Delphica, Esaias, mind a Sixtus kápolnában, Rómában).

A *lombard-velencei* iskolát tárgyainak a florencinél gyöngédebb felfogása és kidolgozása jellemzi. Ennek egyik ága, a *velencei iskola* a berendezésben az antik művészettől, a melléktárgyak s alakok gondos kidolgozásában a németalföldiektől tanult el valamit; a szép, boldog és méltóságos létnek, nem annyira az éginek, mint az ünnepélyes eszményinek, a derült kedélyesnek ábrázolására törekedett. Ezen irányban legkitünőbb mester volt *Giovano Bellini* (mgh. 1516.), kinek szelid komoly és csendes derült alakjai igen kedves hatást gyakorolnak (kiváló művei: Krisztus, Madonna). Ezen iskola teljes kifejlését Correggioban és Titianoban érte el. *Correggionak* (Antonio Allegri, mgh. 1534.) mély és finom érzőtehetsége képein is kifejezést nyert; a paradicsomi derült világ boldogságát, a szerelem forró hevét, egyszóval a kedély legtitkosabb redőit is képes volt szem elé varázsolni; ezen kivül alakjait a megdicsőülés csodás fényével árasztotta el s oly tiszta légkörrel vette körül, mely még az árnyékot is megvilágitni látszik (jelesebb művei: az éj, pihenés a menekülés alatt, sz. Magdalena; az ó-kori mythos köréből: a fürdő Leda, Jo). — *Titiano* (mgh. 1576.) az antik művészet derült fenségességét újból felelevenitette, azon különbséggel, hogy az ottan rajzolt gondtalan lét elégültségét nála az élet melege hatja át és ragyogó szin és világitás árasztja el (jelesek: Venus képei, Ecce homo, Mária mennybe menetele).

Az *umbriai iskola* leghivebb maradt az ó-keresztyén művészet egyszerüségéhez; mestereit még Assisii Ferenc szelleme lelkesitette; de a merev fenségesség ecseteik alatt gyöngédebb kifejezést, a vallásos

rajongás érzelmei szelid, kellemes szinezetet nyertek. — *Pietro Perugino* (mgh. 1524.) a florenciek realis irányából is sajátitott el valamit, de azt kellemmel, gyöngédséggel párositotta, s szeretetreméltó, rajongástól lelkesült alakjait átlátszó ragyogó szinnel árasztotta el (kiváló művei: a gyermek Jézust imádó Madonna; a trónoló Madonnát ábrázoló oltárkép Ker. Jánossal és sz. Sebestyénnel). — *Francesco Francia* (mgh. 1517.), előbb aranyműves és éremvéső, előhaladt korában lépett a festészet pályájára; kezdetben Perugino és a lombard-velencei iskola irányát követte, utóbb az előbbinek rajongó és érzelgő irányától, saját előnyére, megszabadulni igyekezett (kiváló műve: a fűben és virágok közt fekvő gyermek Jézust imádó Madonna). — Azonban az umbriai iskolának legnagyobb mestere Urbinoi *Rafael Santi* (1483—1520) volt, ki az összes keresztyén festők által el nem ért magaslatra emelkedett. Az umbriai iskolától a mély kedélyü felfogást, a gyöngéd alakitást és a szeretetteljes kidolgozást sajátitotta el; de itt nem állapodott meg, a classicus ó-kor műremekeit is tanulmánya tárgyává tette; a florenci iskolától a természet éltető melege visszatükröztetésének titkát leste el; Rómában a keresztyén eszményit a természetnek teljesen kifejlett szépségével és Michel Angelo fenséges stylusával kapcsolta egybe. De gondos tanulmányai csak nyers anyagúl (és nem mintákúl) szolgáltak, hogy lángelméje hevénél, saját eszméi szerént, új alakot nyerjenek. Ezek után el lehet mondani, hogy a különböző irányokat kibékitő, teljesen önálló Rafael művészetének jellemző vonásait a szép alak, mint a lélek tiszta, rendes állapotának tükre; a külső és belső lét összhangzó aránya; a kedélynek fenséges, zavartalan nyugalma képezi; alakjai az antik mesterek classicus alakjaira emlékeztetnek, azon különbséggel, hogy az ő alakjait a keresztyénség szeliditő szelleme hatja át. Ifjuságában festett Madonnáira valami szomorú, bizonytalan sejtelmektől izgatott hangulat vet némi árnyat; a florencieken gyermeteg, derült, egészséges életöröm dereng; az ugynevezett *Madonna di San-Sisto* (Dresdában) alakján és arca gyöngéd vonásain az ég a földdel ölelkezni látszik. Ez a világ valamennyi Madonnái közt eddigelé a legtökélyesebb s Rafael szellemének legszabadabb és talán legszebb teremtménye. A keresztet vivő Krisztust ábrázoló képének tervezete a Dürerével rokon, de a Rafaelének berendezése tisztább, tökélyesebb; a menetben résztvevők ellentétes érzelmei nem nyernek oly éles kifejezést és mégis érthetőek. Midőn II. Gyula a sz. Péter templomának épitésével a Vaticanumi palota megujitását is munkába vette, a falfestmények elkészitésével Rafaelt bizta meg. A Vaticanum Stancainak (egy terem és három szoba neve) falain Rafael művészi ecsete a pápa-

ság eszményét, egyházi és szellemi világuralmát örökitette meg. Ezen álomképet a felvilágosodás elűzte ugyan, de megmaradt a falakon annak emléke, hogy a művészetnek példányképűl, a művészet barátainak pedig nemes gyönyörűségére szolgáljon (a Disputa, az Athenei iskola; ó- és új-szövetségi történetek s az egyház életének válságosabb eseményeit tárgyaló jelenetek). A mit II. Gyula megkezdett, azt X. Leo nagy buzgalommal folytatta. Az ő befolyására Rafael teremtő erejét az elmúlt regés kor s az eltűnt világi dicsőség felelevenitésére forditotta; lefestette az olympusi istenek kalandjait és számos történeti képet (Attila és Nagy Leo; Nagy Károly koronázása; IV. Leonak az arabokon nyert ostiai diadalma sat.) alkotott, halála előtt kevéssel a vallás örökké változó titkai egyikének megoldására vállalkozott, de mielőtt ezen utolsó művét (a Krisztus megdicsőülése) befejezhette volna, a halál rejtélyével kellett megismerkednie (mgh. 37 éves korában).

A *német* csúcsives stylusu *festészet* főleg *Nürnbergben* és *Cölnben* fejlődött ki. A XIV. század elejéről való képek nem nagy művészi fejlettségre vallanak, de a tiszta, gyermeki nyiltság és ártatlanság kifejezését szerencsésen eltalálták. A nürnbergi ismeretlen nevű festők műveit nemes, szigoru felfogás, hatásos alakitás és mély szinezés jellemzi. A cölnieknél tökélyesebb rajz és lágyabb szinezés található; de azért a convencionalis elemektől nem tudtak megszabadulni; különben alakjaikon égi tisztaság és zavartalan béke honol. A cölni iskolának egyik kiváló képviselője *István mester* (Lothener vagy Lochner); az ő műve az ugynevezett *Cölni székesegyházi kép* (a XV. század közepe tájáról; ez szárnyas oltárkép, a középső kép a gyermek Jézust imádó három sz. királyt, egyik oldalkép sz. Ursulát szüzei kiséretében, a másik sz. Gereont harcosaival, a szárnyak külseje pedig a hirt vivő angyalt és Máriát ábrázolja). — A művészet új-kori irányát legelőbb a *németalföldi* (mégpedig a *flandriai) iskola* követte s a természetet gondosan megfigyelte. Ezen iskola élén a *van Eyck* testvérek (*Hubert* mgh. 1426.; *János* mgh. 1441.) állanak, kik a csúcsives stylus typusaitól igyekeztek megszabadulni, ezenkivűl mindazt, a mi csak az ember korlátolt házi és a szabad természet korlátlan életében szembeötlő, felvették képeikbe s azokat költői, kellemes szinben, szeretetteljes gonddal dolgozták ki. Ezen törekvésüket nagyban elősegitette az *olajfesték* alkalmazása, melyet ily célra állitólag legelébb János használt (Hubert terve szerént közösen dolgozták ki a hires genti oltárképet, mely több táblára osztva, a keresztyén mysteriumokat s azoknak a világra való hatását adja elő; középütt fenn a háromegy isten — Krisztus — Mária és Ker. János között; aztán az igaz birák, a Krisztus

harcosai, vezeklők, zarándokok sat.). — A *nürnbergi* vagy *frank* iskola mesterei erélyes, változatos jellemzésre és annak megfelelő éles, határozott alakok rajzolására törekedtek. Közöttük a legelső hely *Dürer Albertet* (1471—528; egy kiköltözött gyulai műötvös család ivadéka) illeti, ki rationalis irányt követett s ezzel kapcsolatban az élet legkisebb változatait gondosan megfigyelte és hiven rajzolta. Nem törekedett az eszményi szép megalkotására, de azért alakjai, mint a művész nemes érzelmének és erkölcsi öntudatának hű tolmácsai, vonzók, méltóságteljesek. Termelő ereje ép oly kiapadhatlan volt, mint eszméinek gazdag forrása s igy ezeknek mindig megfelelő és új alakot tudott adni. Műveinek igen jelentékeny részét *fametszetek* teszik, melyek az ő rajzai után készültek; ezenkivül számos *rézmetszetet* ő maga dolgozott ki, miután a művészet ezen ágában kora mesterei közt az első helyet foglalta el (jelesebb művei: a négy apostol, mint isten igejének őrei, mely alkotásain már az új-kor szellemének érintése észlelhető, ezek cime a négy temperamentum, most Münchenben van; a szenvedő Krisztus-fej; a keresztet vivő Krisztus; a lovag, halál és ördög sat.)[21]). — *Hazánkban* a festészet a XIII. század végén s a XIV. században kezd némi önállóságot tanusitni, bizonyos tekintetben nemzeti irányban haladni. Ezen változásnak lehet köszönni azt, hogy a nemzeti szentek életének eseményei nagyszerü képsorozatokban tárgyaltattak, s a történelmi válságok a szentek befolyásával összefüggésbe hozattak. Ezek közt első helyen áll a *szepesváraljai falfestvény*, mely Robert Károlynak a szent szüz által való megkoronázását ábrázolja s a nevezett király és párthivei győzelmének emlékére Henrik szepesi prépost által készittetett 1317. Ezenkivül nevezetes falfestvények vannak *Löcsén*, *Kassán*, *Fekete-Árdon*, *Sopronban*, *Bártfán* s másutt [22]). Műtörténelmi emlékeink felkutatása, ismertetése és osztályozása már javában foly, de távolról sem jutott el a munka odáig, hogy az ismert emlékek után a hazai művészet fokozatos fejlődését mutató, hű képet lehetne alkotni.)

1) Már a IV. században gyakorlatban volt némely thebei remeténél, hogy a táskájába összeszedett apró kavicsokból minden Miatyánk elmondása után egyet eldobott. A XIII. században voltak kis mell-érmek szent képekkel és körül gombokkal, hasonlóképen gyűrük körül kövekkel, melyek szerént olvasták az imákat; azután 1270 körül a Domokosrend körében emlittetik a Pater noster, mint az olvasónak neve. — A teljes nagy olvasó áll 150 kis golyóból, melyek az Ave Máriákat, és 10 nagyobb golyóból, melyek a Pater nostereket jelentik, minden 10 Ave Maria után következik egy Pater noster és végre a zsinór összekötésénél egy kis feszület van felfüggesztve. L. Gieseler, i. m. II. k. 2. r. 343—44. l. 10. j.

2) Igy a többek közt Wilsnackban (Priegnitzben) jelent meg a szent vér, mely ellen a magdeburgi zsinat, melyen Husz János is jelen volt, hiában tiltakozott 1412., mert IV. Jenő 1446. a wilsnacki búcsút bünbocsánattal ruházta fel.

3) Nevezetes a miséről tartott beszéde, melyben a mise részleteinek sajátságos szellemi jelentéseket tulajdonitott s melyből a XIII. századbeli mise alakja is megismerhető. — Waokernagel után közli Herzog, i. m. II. k. 251—54. l.

4) Geiler beszédei: Seelenparadies (Strassburg, 1510.); Predigten über Sebastian Brant's Das nüw Schiff von Narragonia (1511.) sat.

5) Népszerüségét bizonyitja ezen közmondás: Qui nescit barlettare, nescit praedicare.

7) Jellemző e korra nézve, hogy az egyházi szónokok az anyanyelven tartartandó beszédeket előbb latinúl fogalmazták. Kevésbé gyakorlott egyházi szónokok számára utasitásokat készitettek (Vocabularii praedicantium), hogy miként forditsák le a beszédeket e nép nyelvére. Ezen korszakban igen jó egyházi szónoklattant (és hitelemzéstant; Manuale Curatorum) irt Surgant, baseli pap a XV. század végén, melyben a prédikáciot a megtérés legbiztosabb eszközének állitja s a papokat prédikálásra buzditja.

7) A mai káték előbb Keresztyén tükör, Lélek-vezető sat. nevet viseltek, tartalmuk pedig nagyon különböző volt. Herolt, Domokosrendi tudósitása szerént (a XV. század végén) a keresztyén tanitás a tizparancs, az idegen bűnök, a főbűnök, a könyörületesség munkái, a Miatyánk, az Ave Maria, a hit, a szentségek és a sz. lélek ajándékai fejtegetéseit foglalta magába.

8) Bod Péter, Sz. Heortokrates cet. (Posonyban, 1786.) 144. l.

9) U. o. 109—10. l. — 10) U. o. 36—39. l.

11) U. o. 99—101. l. Ezen ünnep 1611. még nem volt Magyarországon meghonositva.

12) Az erről szóló bulla közölve van az Extrav. Com., Lib. V., Tit. IX. c. 1.

13) A kihirdető bullát l. az Extrav. Com., Lib. V., Tit. IX., c. 2.

14) Ezen játékok a németeknél ludi, a franciáknál mistères, általában mysterium nevet viseltek. Vackernagel azt hiszi, hogy ezen utóbbi elnevezés helytelen s a ministerium helyét jogtalanúl foglalta el, mely nevet azért nyerték ezen játékok, mivel azokat ministri ecclesiae adták elé.

15) Toldy F., A magy. költ. tört. (2. kiad. Pest. 1867.) 98—100. l. — Greguss Á., Shakspere pályája (Bpest, 1880.) I. k. 6—16. l. — Példákat l. Kálmány L., Koszorúk az Alföld vad virágaiból (Aradon, 1877—78) I. k. 1—17. l.; II. k. 1—52. l.; természetesen ezek nem az eredeti alakban maradtak fenn.

16) Toldy F., A magy. nemz. irod. tört. (Pest, 1851.) II. k. 63. l.

17) Toldy F. (itt a 15. j.), i. m. 96—98. l. — Sziládi Á., Temesvári Pelbárt élete és munkái (Bpest, 1880.).

18) Lübke (a 62. o. 1. j.), i. m. 510—38. l. — Kugler (u. o.), i. m. II. k. 235—59. l.

19) Kugler, i. m. II. k. 248—49; 278—80; 282—84; 329—32; 427—29. l.

20) Lásd a 110. o. 17. j. emlitett műveket. Ipolyi, i. m. különösen a 193—94; 213—15. l. — Henszlmann, Magyarország csúcsives stylü emlékei (Bpest, 1880.) II. k. 196—98. l.

21) Kugler, i. m. II. k. 164—68.; 175—77.; 297—98.; 351.; 340—43.; 353—56.; 314.; 348—50.; 372—74.; 319—21.; 323—24.; 357—65.; 159—64.; 378—82.; 404—408. l.

22) L. a 110. o. 17. 19. j. említett műveket.

146. A szentek tisztelete és a szentek közé sorozás, a csoda, varázslat és boszorkányság.

A Mária ünnepek számával az isten anyjában helyezett bizodalom folyvást emelkedett; sőt az egyház egész következetességgel ugy gondolkodott, hogy ha Krisztus anyja oly kegyes és tekintélyes közbenjáró, akkor az ő nagyanyja és napája (a sz. monda szerént Anna, Joakim neje, Józsefnek anyja s igy Krisztusnak nagyanyja volt), sz. *Anna* is bizonyára hasonló jó indulattal fog viseltetni a gyarló emberiség iránt. A szentekkel kapcsolatban, azok *ereklyéinek* tisztelete még mindég fokozódott; a szükségletről főleg a keresztes háboruk kellőleg gondoskodtak és Európát a mindenféle, képtelennél képtelenebb ereklyéknek egész özönével árasztották el [1]). Az új ereklyék mellé új *szent mondákat* költöttek, melyeket *Jakobus a Voragine* (Domokosrendi, genuai érsek, mgh. 1298. *Legenda Sanctorum)* gyüjtött össze. E mű, különösen népies tartalmáért és az év sz. napjainak ügyes összefoglalásáért egész Nyugoton elterjedt és arany-olvasmánynak *(Legenda aurea)* neveztetett. A komolyabban gondolkodó egyházi férfiak aggódva tekintették azon mozgalmat, mely a szenteknek túlságos tiszteletét az isten tiszteletének rovására tolja előre; az nem sokat segitett ezen a bajon, hogy az egyház hiveit arra intette, hogy a szentekhez ne csak folyamodjanak, hanem példáikat is követni igyekezzenek. A *védszentek szentélyéről* (ereklye-szekrény, oltár) egyes családok vagy testületek gondoskodtak s az ilyen helyiségek feldiszitésében egymást felülmúlni törekedtek. Ezen versenyek a kegyesség mellett igen gyakran a hiuságot is táplálták.

A *szentek közé* most már csak Rómán át lehetett *eljutni*, mivel a pápák ezen kitüntetés osztogatásának jogát is maguknak tartották fenn (III. Sándor óta, holott azelőtt saját megyéjében minden püspök gyakorolhatta azt); s még igy is sok utánjárással és még több költséggel lehetett ezen célt elérni. Ha a szentség elérésére *(canonisatio)* a megkivántató kellékek hiányoztak, azon esetben meg kellett elégedni a boldognak nyilvánitással is *(beatificatio)*. A nagy zsinatok ezen pápai reservatát is gyakorolták. A szentek közé sorozással az egyház csak a legnagyobb érdemeket jutalmazta meg. Ezen jutalom elnyerésére az egyház körül szerzett bármily nagy érdem sem volt elegendő,

hanem ennek önfeláldozás, önsanyargatás, csodák s több efféle voltak a feltételei. A szentség a keresztyen tökély legmagasabb fokát jelölte; de ez nem volt Jézusi, nem volt emberi tökély. Az ember eszményét nem Jézus közelében keresték, hanem a rajongás által megzavarodott képzelet álomképeiből állitották össze.

Azonban ezen időben az értelem homálya már oszlani kezdett; a hivek nem hittek feltétlenül minden ugynevezett természetfeletti kijelentésben, csodában. Sok csalás titkáról lehullott a fátyol; a szentek legendáiban a történelmi vagy természeti alapot, a valót (ha volt ilyen) kezdették kutatni; s jóllehet a természettudományoknak még csak ábécéjét sem ismerték, azért nem igen hittek mindenütt a véres ostyákban sat. De az emberiségnek egy része, bizonyára sajátságos természeti szervezete, nevelése, conservativ hajlama következtében, ébren is szeret álmodozni. Ezek számára nem volt és nem is lesz felvilágosodás; ezek a vallásos hitet csoda nélkül képzelni sem tudják. Igy volt a tárgyalt időben is; az értelem világa felkelőben volt, de az alvók vagy a vakok azt nem látták. Még a reformáló constanzi és baseli zsinat is csak odáig jutott, hogy a Birgitta által vett állitólagos kijelentéseket hitelesitette; a néptömeg pedig csodát kiáltott, midőn a kolduló barát a bűnbocsánat keresztyéről a Krisztus vérét helyettesitő veres festéket lecsepegni látta. Különösen a XIV. századnak volt egy nagyobbszerü *csodája;* ugyanis *az isteni szüz házát*, melyet az apostolok állitólag templommá szenteltek volt fel, a sz. föld elvesztése után az angyalok szárnyaikra vették, Nazaretből elvitték és hosszas bolyongás és több állomás után *Lorettoba* (Napoly) *tették le* (1295.). Ez igen jó üzlet volt, mert ezerenként zarándokoltak a szent helyre s azt gazdagsággal és műkincsekkel árasztották el.

A *csillag-jóslás* minden körben hitelre talált, egész tudománynyá fejlődött ki, s kiválóbb képviselői a fejedelmi udvarok hivatalnoki testületének rendes kiegészitői voltak. Ezzel kapcsolatban a *varázslás* is virágzott, s ezt az egyház egy bizonyos fokig eltűrte. Azon felvilágosodottakra, kik a babona ellen nem szüntek meg harcolni, a nép ráfogta, hogy az *ördöggel kötöttek szövetséget;* sőt minden megmagyarázhatlan, főleg baleseмény, vagy bámulatra ragadó mű, ha mindjárt az az egyház érdekében, dicsőségére emeltetett is (templom, emlék sat.), az ördög segélyével hozatott kapcsolatba. A nép élénk képzelete rendkivüli hatalommal ruházta fel a gonosz lényeket, s minden előtte érthetetlen dologban azok kezeinek nyomát látta. Igy keletkeztek majdnem minden országban egy bizonyos kedvelt névhez kötött *mondák* vég-

hezvitt és költött csodatettekről. Az olaszoknak *Virgilius*, a normannoknak *Merlin*, a németeknek *Faust*, a spanyoloknak *Don Juan* nevü varázslójuk volt. Ezen mondák nagy részének az az alapgondolata, hogy, ha a kiváló tehetségekkel megáldott ember korlátolt helyzetével meg nem elégedve, a tiltott tudomány és élvek kincseit alvilági segélylyel törekszik elérni, saját vesztét munkálja.

A népnek az ördöggel kötött szövetségről kifejlett hitét az egyház arra használta fel, hogy az ilyen szövetséggel gyanusitott egyéneket, mint az isteni fenség megsértőit, törvényszéke elé idézte és rendesen tüzhalálra itélte. Igy fejlődtek ki a *boszorkány-perek* s ujultak meg VIII. Ince alatt Németországon (1484.)[2]), melyeknek sok ezer szerencsétlen, többnyire nagyon csekély kártételért, lett áldozatává. Ez igen alkalmas ürügy volt *az eretnekek beperlésére* is, s mivel a boszorkányoktól általánosan féltek, azoknak üldözésére a világi hatóság is készséggel nyujtott segédkezet. A boszorkány-üldözésnek ezen szomorú korszaka elhúzódott egészen a XVIII. századig [3]). Az ugynevezett boszorkányokra valóságos bűnt jogilag seholsem tudtak rábizonyitni. Akadtak ugyan egyesek, kik önmagukról azt hitték vagy állitották, hogy boszorkányok, de az ilyenek ezen vallomást csak a kinpadon vagy a kinpadtól való iszonyodás következtében tették. A boszorkányperek Német-, Magyar-, Angolországban és Scandináviában népszerüségre emelkedtek s a hitnyomozószék helyét is pótolták. VI. Sándor és X. Leo bullái [4]), melyeket a lombardi varázslók és méregkeverők ellen adtak ki, inkább a manichaeusok maradványai ellen voltak intézve. — A csalhatatlan egyház a következetességben odáig ment, hogyha a jó és érdemes állatokat az egyház áldásában részesitette, néha a gonosz, veszedelmes állatok ellen az exorcismus és excommunicatio fegyverét alkalmazta [5]).

1) Ezen e r e k l y é k közül némelyek több példányban is megvoltak, némelyek nevetségesek, vagy épen otrombák: Ker. János koponyája, az Úrnak varratlan ruhája sat. több példányban őriztetett; mutogatták Noé szakállának egy részét, Jézusnak gyermekkori fogát, Mária tejét; azon követ, melyet az ördög nyujtott az Úrnak, hogy változtassa kenyérré; azon szamár hulladékát, melyen az Úr Jeruzsálembe bevonult; egy darabot azon földből, melyből Ádám teremtetett sat. — Sok ilyes van felsorolva G u i b e r t i (mgh. 1124.) lib. III de pignoribus Sanctorum cimü művében és mások irataiban. — V. ö. G i e s e l e r, i. m. II. k. 2. r. 460—64.; 3. r. 277. l.

2) A S u m m i s d e s i d e r a n t e s a f f e c t i b u s kezdetü bullát lásd Lib. Sept. Decret. Lib. V. Tit. XII. c. 4. — A pápa által megbizott két hitnyomozó: K r ä m e r Henrik és S p r e n g e r Jakab irta a hirhedett Boszorkány-kalapács (M a l l e u s m a l e f i c a r u m, Coloniae, 1489.) cimü művet, mely a boszorkányság létezésének bebizonyitását s a perek szabályozását tette feladatává.

3) Szegeden még 1728. is több boszorkányt égettek meg, kik közül egy a boszorkány-mérőn csak másfél nehezéket nyomott. — Varga János, A babonák könyve (Arad, 1877.), főleg a 17—34. l. Richet K., Az ördöngösök hajdan és napjainkban (ford. Erdélyi B., Nagy-Várad, 1880.), 51--158. l.

4) Lib. Septim. Decret. Lib. V. Tit. XII. c. 1., 5., 6.

5) Hämmerlin (Malleolus, zürichi kanonok, mgh. 1457 után), Tractatus de exorcismis et adjurationibus contra animalia bruta.

147. Egyházi fegyelem és bűnbocsánat. Önkorbácsolók és táncolók.

Az egyházi tilalmat és egyházi átkot a pápák minden csekélységért oly meggondolatlanúl osztogatták, hogy utoljára azokat a világ megszokta és számba sem vette. A római curiának tehát más elrettentő büntetésről kellett gondoskodni, és ez abból állott, hogy az egyházat állitólag megsértett népet a keresztyén népek közt fennálló *minden jogtól megfosztotta.* Igy V. Kelemen és IV. Sixtus a *velenceieket* negyedizig jogvesztetteknek és *becsteleneknek* nyilvánitotta, mivel némely állitólagos pápai birtokot elfoglaltak. A XIII. századtól fogva az eretnekekre és mindennemü bűnösökre, minden *nagy csütörtökön*, egyházi átok mondatott [1]). Ily célból készült az *In coena Domini bulla*, melyet V. Pius (1566—72) rendeletére, a nevezett napon, minden templomban fel kellett volna olvasni, de ezen rendelet oly általános megbotránkozást idézett elé, hogy a felolvasást be kellett szüntetni, s igy az jelenleg csak Rómában van gyakorlatban.

Az *egyházi fegyelem* gyakorlását a kolduló szerzetesek és bűnbocsánat-hirdetők müködése majdnem egészen lehetetlenné tette. A *bűnbocsánatot* a scholastikusok (főleg Alexander Halesius és Aquinoi Tamás) egész rendszerré fejtették ki. Mióta az egyház a *tisztitó tüzet (purgatorium;* N. Gergely óta 590—604) felfedezte, mely a keresztelés után elkövetett, megbocsátható bűnök (peccata venialia) törlesztésére szolgál; azóta lassanként arra is rájött, hogy, Krisztus érdeme alapján, jogában áll az ottani büntetéseket földiekké változtatni. Előbb csak azt tanitották, hogy a tisztitó tűzből való megszabaditás közvetités útján *(per modum suffragii)*, azaz ugy történhetik meg, hogy ha a megholtakért az élők hajtják végre azon jó cselekedeteket (bona opera), melyeket amazok elmulasztottak (ezen tant IV. Sixtus mondta ki hivatalosan, 1477.). Majd ezen jogot odáig bővitették a pápák, hogy a bűnöst, az egyháznak teendő viszonszolgálat fejében, még az ekként átváltozott büntetések alól is felmentették; sőt végre a pápák magukat az élők és halottak birájának, a purgatorium urának, a mennyország

kapuja őrének tekintették, s a bűnbocsánatot egészen önkényesen osztogatták [2]). Ezen minden erkölcsi fogalmat teljesen felforgató *elmélet* azon *alapgondolatból* fejlődött ki, hogy Krisztus, mint istenember, sokkal nagyobb elégtételt adott, mint amennyi a véges emberiség bűneinek törlesztésére szükséges volt; ezen *felesleges érdemet* azután a szentek is gyarapitották s igy az egyháznak egy kiapadhatatlan *érdem-kincstár* (thesaurus supererogationis perfectorum) áll rendelkezésére, melyből a pápa, szükség esetében, érdemes hiveinek bűnbocsánatot osztogat. A bűnbocsánatnak ezen elméletét VI. Kelemen szentesitette (1349.) [3]). — A XV. század zsinatai magát az elméletet nem támadták meg, mindössze annyit akartak elérni, hogy a pápa ezen megkegyelmezési jogot ne használja fel pénz szerzésre; de még ezt sem érhették el. Igy haladtak az egyház fejedelmei tovább-tovább a földi kincsek szerzésének csábitó útján; nem gondolva azzal, hogy ezen kincs milliók erkölcsi halálának az ára; nem gondolva meg, hogy a bűnbocsánattal való nyilvános üzérkedés az egyház jobbjait méltán megbotránkoztatja. És a pápáknak a bűnbocsánat-ügyben tett rendelkezései valóban botrányosak voltak. A bűnbocsánat-árulás jogát, egész országokra nézve, egyeseknek bérbeadták; ezek kisebb bérlőknek, bizonyos százalék mellett, megint átengedték; végre a tulajdonképeni árusok minden szemérmet félretéve, dicsérgették és erőltették hiveikre ezen *universalis szert*, mely minden elkövetett és jövőben elkövetendő bűn ellen egyaránt használ. Az egyháztól eddig követelt bűnbánatról és megjavulásról többé nem volt szó, hanem csak a bűnbocsánat dijának hiánytalan lefizetéséről. Ezen visszaélésnek leplezésére s a nép ámitására mindég találtak valami fontos ürügyet: most a török elleni háborura kellett a pénz, majd a sz. Péter templomának épitésére; néha altatószerül megengedték, hogy belföldi templomok, kórházak és világi jótékony intézetek alapitására vagy segélyezésére is áruljanak bűnbocsánatot. De az ámitás nem tarthatott örökké, a népek kezdették észrevenni, hogy ők az üdv elnyerése cimén igazában csak adót fizetnek; panaszoltak a zsarolás és még inkább az ebből folyó erkölcsi sülyedés ellen. Egyes fejedelmek saját országukat elzárták a tolakodó sz. kalmárok elől, vagy pedig összecsalt kincseiket lefoglalták. A felvilágosodás fiai a pápa árusait kigúnyolták s kételkedtek, hogy az olcsó igazoló leveleknek a világ ura előtt érvénye volna; a komolyabb egyházi férfiak pedig erélyesen megtámadták ezen lélek-gyilkoló intézményt.

Az igy könnyü szerrel megvásárolható üdv nem elégitette ki az egyház minden osztályát; a rajongás arra ösztönözte a hiveknek egy részét, hogy nagyobb mértékben vegyék igénybe azon *bűnbánati módot*,

melyet a megelőző korszakban találtak fel, s mely az érzékiségnek a *test korbácsolása* által való megsemmisitését tűzte ki célúl. Ezen vezeklési módot (disciplina) már Damiani (mgh. 1072.) megkezdette volt kamarájában és hathatósan ajánlotta, a kolduló szerzetesek pedig mindenfelé sikerrel terjesztették. Igy történt, hogy a pénzen megszerezhető bűnbocsánat merő ellentéteül a rendszeres korbácsolás, mint valami ragályos betegség járta be az országokat. A bűnbánók tömegesen felkerekedtek, fejöket elburkolva, szivrepesztő bűnbánati énekeket zengve, jajveszékelve és meztelen hátukat vérig korbácsolva *(flagellantes)*, vonultak helységről helységre. Ezen sajátságos tüneményt mindég rendkivüli természeti vagy társadalmi csapások idézték elő; az ezeknek súlyától porba tiport ember ily rendkivüli eszközökkel igyekezett az ég haragját megengesztelni. — *Első izben* a mozgalom kiinduló pontja *Perugia* volt (1260.) és azon időre esett, midőn a Welfek és Ghibellinek vérboszúval folytatott háboruja dühöngött és minden társadalmi köteléket széttépett. Perugiából elterjedt egész Olaszországban; néhány csapat átvonult az Alpokon is, de ott még most több bámulóra és szánakozóra, mint utánzóra talált. *Másod izben*, a XIV. században, egy más ok idézte fel ezen jeleneteket. Midőn Ázsiából a *fekete halál* Europába is átköltözött és irtózatos gyilkolást vitt véghez (1348—50), a korbácsolás legelébb a *Rajna vidékén* kezdetett meg, de nemsokára hihetetlen gyorsasággal elterjedt Német-, Svéd- és Angolországban, Belgiumban, Hollandiában és Helvetiában. Franciaország határa előlük elzáratott, VI. Kelemen pápa pedig „ezen hiábavaló vallást és babonás találmányt, mely az egyház kulcs-hatalmát, fegyelmét és szokásait megveti,“ betiltotta (1349. okt. 20. bullájában) [4]). Később (1399.), midőn éhség, pestis, török háboru dúlt s a világ végét várták, *Lombardiában* megint feltűntek a korbácsolók, kiket fehér öltönyükért *Bianchi*, *Albati* néven neveztek. — A XV. század elején *Ferreri Vince*, hires spanyol Domokosrendi vezetett egy nagy csapat korbácsolót Olasz-, Francia- és Spanyolországon át; de midőn a constanzi zsinat ezen rajongást roszalta, ő maga a vezetéssel felhagyott. Azonban az egyház képviseletének ezen kedvezőtlen nyilatkozata némely önkorbácsoló egyletet felingerelt; ezek azután az egyházat sértő, eretnek tanokat kezdettek hirdetni; a papuralmat az Antikrisztus kormányának nevezték, a keresztelést nem tartották szükségesnek, a szentségeket általában elvetették, egyedül a vérkeresztséget és a korbács-pattogást hitték üdvezitő szentségnek, s örömmel léptek a hitnyomozószék által rakott máglyákra. Ezen egyletek Thüringiában a kemény üldözés ellenére is fennmaradtak egészen a reformatioig [5]).

Egy más, őrültséggel határos tünemény volt ezen időben a *táncolók* fellépése. Félmeztelenül, lombokkal koszoruzva, úton-útfélen, templomokban és házakban táncdühtől meglepett egyének forogni, ugrálni kezdettek s gyakran a nézőket is magukkal ragadták; a tánc végeztével görcsökbe estek és orditottak. Ezen őrültségnek fő szinhelye a Rajna vidéke és Németalföld volt (1374. 1418.). Ezen táncosokat a nép ördöngösöknek tartotta, s azt hitte, hogy az ilyeneket exorcismus nélkül keresztelték meg. Strassburgban őket betegeknek tekintették és sz. Vitusnak segélyül hivásával gyógyitották (innen van a Vitus-tánc nevezet) [6].

1) A XIII. századtól .fogva szokásban volt, hogy a pápák bizonyos fontos excommunicatiokat ezen napon ismételtek. Ezeket azután összefoglalták s a körülményekhez képest módositották. A legelső ilyen gyüjtemény állitólag a vaticanumi könyvtárban van, melyet XI. Gergely állitott össze 1370.; a legrégibb közrebocsátott alak a XII. Gérgelyé 1411. — Le-Bret, Pragmatische Geschichte der Bulle in Coena Domini (4 k. Leipzig, 1769.). V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 297—98.; 4. r. 373—76. l.

2) A pápa (X. Ince, 1490.) küldöttei azt hirdették, hogy a pápa nemcsak az élőknek engedheti el bűneik büntetését, hanem a purgatoriumban szenvedőknek is, sőt, ha akarná, az egész purgatoriumot kiüresithetné. Trithemii Chron. Hirsaugiensis. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 357—61. l.

3) Unigenitus Dei filius kezdetü bullában; l. Extrav. Com. Lib. V. Tit. IX. c. 2.

4) Kivonatosan közli Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 316. l.

5) Forstemann, Die christliche Geislergesellschaften (Halle, 1828.). — Schneegans, Die Geisler, namentlich die Geiselfahrt nach Strassburg 1349. (németül Tischendorf; Leipzig, 1840.) V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 313—20. l.

6) Hecker, Die Tanzwuth, eine Folkskrankheit im Mittelalter (Berlin, 1832.).

ÖTÖDIK SZAKASZ.

AZ EGYHÁZI TAN ÉS TUDOMÁNY ÁLLAPOTA.

148. A scholastika virágkora (XIII. század) és hanyatlása (XIV. XV. század).

A XIII. században a scholastica theologia emelkedésének legmagasabb pontját érte el. Ezen tudományt most majdnem kizárólag a Ferencrend és Domokosrend tagjai ápolták és fejtették ki; annak központja még mindig a parisi egyetem volt; az Aristoteles iratainak mélyebb tanulmányozása által egészen új lendületet nyert, s egész erejét

kodtak, hogy Krisztusnak, mint istenembernek, elégtétele végtelen értékü és a váltság végrehajtásához magában is elegendő (satisfactio superabundans), ellenben a scotisták szerént Krisztus elégtétele csak azért volt elegendő, mivel isten azt olyannak tekintette (acceptatio gratuita); végre a thomisták a szeplőtlen fogantatás tanát elvetették, mig a scotisták azt makacsúl védelmezték.

(A két iskola a vitatkozás hevében az Evangeliumról egészen megfeledkezett és gyakran haszontalan vitáival a theologia sülyedését idézte elé. Ezen állapotból egy Domokosrendi és egy Ferencrendi szerzetes igyekezett a theologiát megmenteni, midőn a két ellenséges iskolának eddigi elveivel kisebb-nagyobb mértékben szakitott, sőt némely hitcikket az Evangelium szellemében törekedett igazolni. Az egyik a Domokosrendi *Durandus Vilmos* (de St. Porciano, Clermont mellett; Dr. resolutissimus; mgh. 1333.), meauxi püspök volt, ki eleinte a thomisták irányát hiven követte, de később attól több nevezetes pontra nézve eltért. Igy bölcsészeti tekintetben a nominalismus felé hajolt; a hittan körére vonatkozólag pedig kimondta, hogy van olyan hitcikk, melyet bebizonyitni nem lehet, hanem mint kijelentett igazságot hinni kell. A transsubstantiatio mellett a (Lutheri) consubstantiatio valószinüségét vitatta s a házasságot nem tartotta tulajdonképeni értelemben szentségnek. Fő müvében [6]) Aristoteles túlságos tekintélyét megtámadta, s megmutatta, hogy százados tekintélyekre nem sokat ad. Egy másik munkáját [7]) XXII. János pápának azon téves nézete ellen intézte, hogy a lelkek csak a testi feltámadás után, tehát a végitéletkor, jutnak isten szine elé. A pápát ezen nyilatkozatáért más oldalról is oly számosan megtámadták, hogy végre kénytelen volt állitását visszavonni. — A nominalismus mellett még határozottabb pártállást foglalt el a Ferencrendi *Occam Vilmos* (Venerabilis inceptor, Dr. Singularis et invicibilis) [8]), ki a scotisták hittanával csakhamar szakitott, s mivel a zelatorokat (l. a 143. c.) pártfogásába vette, a testvérektől elüzetett; e miatt volt kénytelen Bajor Lajoshoz menekülni. Uj helyzetében megtámadta a realismust; a transsubstantiatio helyett az impanatiot vitatta; XXII. János ellen irt müvében a pápa eretnekségei felett tartott nem nagyon kiméletes szemlét. Az állam és egyház közti viszonyt fejtegető számos iratában kimondta, hogy a császár a pápának ura és birája és hogy a házassági jogi-kérdések eldöntése az államot és nem az egyházat illeti. Ezen nyilatkozatokért Occamra a pápa egyházi átkot mondott, és tanait a parisi egyetem is elitélte. — Az utolsó nevezetesebb scholastikus *Biel Gábor* [9]) a pápaság ellen a szabadelvüek táborában harcolt s a közzsinatnak a pápa feletti elsőségét elismerte; de

azért hű katholikus maradt; midőn az *opus operatum* tanát megszilárditotta, egyszersmind azt is kimondotta, hogy a pap a bűn alól senkit fel nem oldhat, mivel a kegyelem istennél van, és igy a pap a bűnöst csak feloldottnak nyilvánithatja. Aristoteles erkölcstanának egyes tételei felett egyházi beszédeket tartott; a scholastika tévedéseit kerülni törekedett; a sz. irásszerü és gyakorlati keresztyénséghez mindinkább közeledett s késő éveiben a közösélet testvérei sorába lépett.)

E közben a scholastika folyvást a megsemmisülés örvényéhez sodortatott; teremtő ereje elapadt, már csak meddő vitatkozásokkal s üres formák gyártásával foglalkozott. A bölcsészet és theologia közti százados szövetség szálai szakadozni kezdettek; világos lett, hogy a bölcsészeti és theologiai igazságoknak tartott gondolatok gyakran homlokegyenest ellenkeznek. Az igy elfajult scholastikával szemben annyi ellenséges elem fejlődött ki, hogy azok leverése nagyon kétes volt. Ezen szorult helyzetében még reformoktól sem idegenkedett; az elhanyagolt sz. irást és egyházi atyákat is segélyül hivta, csak hogy fennmaradását biztositsa; de már késő volt, az idők megváltoztak, a tudomány új útra tért, a scholastika pedig a régi alapot, ha csak az ellenség táborába átmenni nem akart, oda nem hagyhatta; és igy bármelyik mentő eszközt, akár a haladást, akár a maradást, választotta volna, mindkettő bukáshoz vezetett. — Azonban a scholastika működése a tudományos művelődésre nézve nem veszett kárba; a mi a fejlődés folyamatában rábizatott, annak teljesen megfelelt: nevezetesen a hittant tudományos alakba öntötte; a szabad gondolkodást felébresztette s azon pontig fejtette, a hol világosan kitűnt, hogy a hit és tudás közt különbség van, hogy a bölcsészet a hittudománynak eszköze vagy járuléka nem lehet, hogy minden kölcsönös hatás mellett is egyiket a másiknak alárendelni helytelen; végre oly kérdéseket tett fel egy jövő kor és tudományos irány számára, melyeket maga megoldani nem tudott.

1) Al. Halesius a helesi angol zárdában nevekedett, s a Ferencrendiek közt ő volt az első, ki a parisi egyetemen tanitott; mgh. 1245. — Fő műve: Summa universae theologiae 4 részben, mely a Lombardus Sententiáinak magyarázata.

2) Albertus a bolstaedti grófi család tagja a Svábföldön, Lauingenben. 1193. szül.; mint Domokosrendi szerzetes (1223 óta) Parisban és Cölnben tanitott; 1260—62 közt regensburgi püspök volt, végre a szerzetnek cölni zárdájában halt meg 1280. Összes művei Jammy kiadásában, 1651. 21 folio kötetben jelentek meg. Ezek közt van a Summa theologiae 2 k., melyben saját rendszerét fejtette volna ki, de csak a bűnig haladt; 5 k. magyarázat Aristoteleshez; 3 k. Lombardushoz; ezeken kivül mystikus és természettudományi munkák. — Sighart, Albertus Magnus. Sein Leben u. seine Wissenschaft (Regensburg, 1857.). — D' Asailly, Albert le Grand; l' ancien monde devant le nouveau (Paris, 1870.). — V. ö. Lewes, A philos. tört. II. k. 296—99. l.

3) Aquinoi Tamás, egy aquinoi gróf fia, Calabriában 1225 körül szül.; családja ellenzésével nem gondolva, a Domokosrendbe lépett; azután Cölnben Albertus Magnus előadásait hallgatta; majd Cölnben, Parisban, Rómában és több olasz városban tanitott; a felajánlott napolyi érsekséget nem fogadta el; hanem utolsó éveit a szerzet napolyi zárdájában tudományos munkásság közt töltötte el; mgh. 1274. Az egyház, érdemei jutalmáúl, előbb a szentek, később az egyházi atyák közé sorozta. — Műveit legelébb V. Pius adta ki 17 k., Rómában 1570. s köv.; ezek közt van a Summa totius theologiae, 3 részben, a harmadik rész bevégzetlen; magyarázatok Lombardushoz 4 k.; védiratát l. a 128. c. 1. j.; magyarázatok Aristoteleshez; Expositio continua in evangelia. — V. ö. Werner, Der heilige Thomas (3 k., Regensburg, 1858.). — Holtzmann, Thomas von Aquino u. die Scholastik (Karlsruhe, 1874.).

4) Bonaventura Bagnareaban, Toscanában 1221. szül., majd Parisban tanitott, 1256. a rend generalisává, 1273. ostiai bibornokká lett, mgh. 1274. a lyoni zsin. folyama alatt. 1484. a szentek, 1587. az egyházi atyák közé soroztatott. — Összes művei, 8 folio köt., V. Sixtus rendeletére jelentek meg Rómában, 1588—96.; ezek közt van a Commentarius in IV. lib. Sententiarum, a Breviloquium és Centiloquium, két hittani kézi könyv, utóbbi kezdők számára; számos mystikus értekezés, ezek közt az Itinerarium mentis in Deum; De VII. gradibus contemplationis sat. — V. ö. Hollenberg, Studien zu Bonaventura (Berlin, 1862.). — Vicenza, Der heilige Bonaventura (olaszból Jeiler, Paderborn, 1874.).

5) Duns némelyek szerént Dunstonban, Northumberlandban; mások szerént Dunseban, Déli-Skótországban; megint mások szerént Dunban, Irlandban szül.; korán a Ferencrendbe lépett, majd Oxfordban és Parisban tanitott; mgh. Cölnben, 1308. — Műveit Wadding adta ki, 12 folio köt. Lyonban, 1639. Ezek közt hittaniak: Questiones in libros IV. Sententiarum, az ugynevezett Opus Oxoniense, ennek rövidebb átdolgozása az Opus Parisiense; Quaestiones quodlibetales XXI; sz. irásmagyarázatok sat. — Baumgarten Crusius, De theologia Scoti (Jena, 1826.).

6) Opus super sententias Lombardi.

7) Tractatus de statu animarum sanctarum postquam resolutae sunt a corpore.

8) Occam Surrey grófságban, Angliában szül.; Duns Scotus előadásait hallgatta: 1322 óta mint az angolországi Ferencrend tartományi főnöke működött; 1328 óta Bajor Lajosnál mint menekült tartózkodott s az ő ügyét védelmezte; mgh. 1347. — Művei: Quaestiones in Lib. IV. Sententiarum. Centiloquium theologicum. Quodlibeta VII. Tractatus de sacramento altaris. Compendium errorum Joannis XXII. — Tractatus de jurisdictione Imperatoris in causis matrimonialibus.

9) Biel szül. Speierben, egy ideig tübingeni tanitóságot viselt, Occamnak nagy tisztelője és Eberhard grófnak a tübingeni egyetem alapitása alkalmával (1477.) hű tanács adója volt; mgh. 1495. — Fő műve a Collectorium ex Occamo in lib. IV. Sententiarum, mely Comment. in lib. IV. Sententiarum néven is előfordul (befejezetlen). Expositio Canonis Missae. sat.

149. A mysticismus második korszaka.

A mysticismus, mely korábban folyvást a scholasticismus mellett haladt, midőn ez meddő vitatkozásokba merült, határozottan különvált és önerején fejlődött tovább. Az új mysticismus főleg a német földön

honosodott meg, s mivel fő képviselői munkáikat jobbára német nyelven irták, ez által ezen nyelv fejlődésére is jótékony befolyást gyakorolt. Ezen mysticismus *két*, de gyakran egyesülő *irányban* haladt. Az *egyik* az új Platoi bölcsészet, Dionysius és Erigena tanaiból indult ki, merészen az eszmék világának magas regioiba emelkedett, hol a pantheismussal érintkezve, szemlélődve és önmagába elmerülve, azt hitte, hogy ha az önzéstől megszabadul s egészen a szeretetnek él, ez által az istennel való lényegi egyesülést munkálja; az egyház tanait allegoriáknak tekintette ugyan, de ezért Jézust meg nem tagadta, s az igazi erkölcsiséget és egyháziasságot ápolta. A *másik*, sokkal józanabb irány a XV. században keletkezett, szemlélődése alantabb regiokban mozgott, a költői varázst is nélkülözte, de a sz. irással annál többet foglalkozott és a gyakorlati egyházi életre annál több gondot forditott. Mindkét irány hivei szomorúan tapasztalták az egyház romlottságát és reformokat ohajtottak.

Az *első iránynak* legkiválóbb képviselője volt a Domokosrendi *Eckhart Mester* [1]), a német szemlélődő mysticismus atyja, kit szemlélődő erő, mélység és merészség tekintetében követői közül senki sem múlt felül, s kit főleg pantheista eszméiért vett üldözőbe az egyház. — Szerinte az absolut, meghatározhatlan, öntudatlan isten az egyetlen igazi lény, a ki elmondhatja magáról: én vagyok. Isten minden dolognak, életnek forrása; midőn öntudatra jutott, a háromságot hozta létre; kijelentése egyszersmind isten műve, a Fiu örök nemzése, a lényeges eszmék kiárasztása, a teremtés. A Fiu előállásával isten egysége felbomlott, ezen egységet a Sz. lélek állitja helyre. A teremtmények az isteni eszméknek csak tökélytelen megtestesülései; ezek is visszaigyekeznek az absolut istenségbe és ezen folyamatot a lélek, az értelem és akarat segélyével, hajtja végre. Az embernek az a hivatása, hogy Krisztus példája szerént a lelkében levő istenit a végestől elkülönitse, hogy igy kizárólag istennek szemlélése által, miként Krisztus, isten fiává lehessen. Isten szeretete az ember lelki életének elve; a léleknek istennel kell egyesülni. Isten, ember és minden dolog egy; ha ember nem volna, isten sem volna; isten a világot, a világ istent nem nélkülözheti; az ember maga is isten [2]). Ezen tan és azon körülmény, hogy Eckhart a *Szabad szellem testvéreinek* az egyházi szokások és erkölcsi szabályok ellen irányult tételeit helyeselte, őt eretnek-hirbe keverte. Az első támadást Henrik, cölni érsek intézte ellene; azután pere XXII. János itélőszéke elé került; vizsgáló bizottság neveztetett ki, mely Eckhart irataiból tizenhét tételt világos eretnekségnek, tizenegyet gyanusnak bélyegzett. Erre Eckhart a Domokosrend templomában

(1327.) a nép előtt nyilvánosan visszavonta általánosságban mindazon tévestételeket, melyeket eddig állitott. Ezzel azonban az ügy még nem volt befejezve, mert a hamis tanok visszavonása nem hivatalosan, a birák előtt történt; a kárhoztató bulla késett, és Eckhart annak megjelenését nem érte meg. De ezen bulla a Domokosrendnek Eckhart iránti mély tiszteletét nem csökkentette; fennkölt tanához azután is hiven ragaszkodtak a szerzetnek mind férfi mind nő tagjai.

Ugyanezen időben az *Isten barátai* nevet viselő titkos társulatnak feje (s talán alapitója) *Baseli Miklós* [3]) a gyakorlati mysticismus terjesztését vette munkába. Ő azt hitte, hogy sanyargatás által a világról és saját akaratáról teljesen lemondott, hogy látomások és kijelentések által istennel benső összeköttetésbe lépett; ezen boldog állapotba igyekezett mindazokat eljuttatni, kik magukat az ő vezetésére bizták.

Eckhart szelleme sem enyészett el, hanem tovább élt azokban, kik az ő pantheista nézeteit a szentirással összeegyeztetni törekedtek, az egyházi élet javitásán fáradoztak, s irataik és egyházi beszédeik által a népben az igazi kegyességet feleleveniteni igyekeztek.

Ezen változott iránynak egyik fő képviselője, *Tauler János* (Dr. sublimis, illuminatus) [4]), Domokosrendi volt, ki mint hires egyházi szónok mindenütt rendkivüli sikerrel lépett fel. Baseli Miklós befolyása mély nyomokat hagyott lelkében. Mint a mély alázatosságnak, igazi keresztyén szeretetnek és kegyességnek példányképe, hallgatóit egészen elbüvölte. Minden erejét kiválólag arra forditotta, hogy a világról és önmagáról teljesen lemondva, keblében istennek engedjen helyet, s igy mintegy megistenüljön. E mellett buzgón hirdette a hit által való megigazulást. Különösen midőn a fekete halál és pápai interdictum sujtotta Strassburgot (1348., mint Bajor Lajos párthivét), a tilalom ellenére is folytatta papi müködését, s valóságos áldása volt a mindenféle csapással meglátogatott városnak. Ekkor emelte fel bátran szavát azon szembeszökő igazságtalanság ellen, hogy a fejedelmek közti versengésért a nép is átokkal sujtatik. De ezen nyilatkozatáért és pantheista szinezetü tantételeiért ő is megkapta a pápai átkot.

A mysticismus emlitett irányának, részint a szemlélődés, részint a gyakorlatiasság felé hajló képviselői voltak még: *Ruysbroek János*, a grünthali (Brüssel mellett) augustinus zárda perjele (Dr. divinus, ecstaticus; szül. 1293., mgh. 1381.), ki a kegyes életnek három fokozatát különböztette meg; a harmadikat, nézete szerént, azok érik el, kik a külvilág minden hatása iránt közönyösek lettek, aztán isten szeretetébe elmerülve, vele mintegy egyesülnek. Ő már ezen állapotban képzelte magát s azt állitotta, hogy minden iratát a sz. lélek sugal-

mazza [5]). — *Rulmann Merswin* (Meerschwein), egy gazdag strassburgi kereskedő, ki Baseli Miklós titkos befolyására hasonlóan az Isten barátainak társaságába lépett s nagy vagyonát jótékony célokra forditotta. A város mellett egy régi elhagyott zárdát vásárolt, azt megujittatta és a János lovagrendnek ajándékozta. Itt töltötte el hátra levő napjait (mgh. 1382.) kegyes szemlélődés és jócselekedetek között; itt irta a „*Kilenc szikla*“ cimü könyvet (mely hibásan tévedt a Suso neve alatti iratok közé), mely az embernek istenhez való emelkedését rajzolja, és keserüen panaszol az egyházi és társadalmi élet romlottsága ellen. — A XV. században irt „*Die teutsche Theologie*“ cimü munka ismeretlen szerzője (Luther szerént egy frankfurti német lovag; Wolf J. szerént Eblendus vagy Eblandus) szerént a gondolatok láncolatának kezdő szeme a legtökéletesebb lény, isten; belőle indulnak ki a részekre osztottak; az embernek arra kell törekedni, hogy benne Ádám meghaljon és Krisztus feltámadjon; Krisztusnak is emberré kellett lenni és az embernek is, Krisztus által, istenné kell lenni.

A mysticismusnak eddig ismertetett, különböző árnyalatu, szemlélődő irányától a gyakorlatihoz átmenetet képez *Suso Henrik*, Taulernek szerzetes társa [6]), kiben az érzelem és képzelet a szemlélődő tehetségnél nagyobb mértékben ki volt fejlődve, s kinek alaptana szerént az embernek le kell vetkezni a testiséget, Krisztussal kell fejlődni és azután az istenségbe beolvadni.

A mysticismusnak másik iránya a vallásos kebelnek egyszerü szükségeit ohajtotta kielégitni. Ezen iránynak legnemesebb és legjelesebb képviselőit a Közös élet testvéreinek egyesülete nevelte. Ezek közt is jóval kimagaslik *Hamerken Tamás* (Thomas a Kempis) [7]), a sz. Agneshegyi zárdának szabályozott kanonoka (l. a 144. c.). Az ő elve szerént az ember egész életének, minden gondolatának és cselekedetének isten szeretetében kell gyökerezni; az embernek istennel és Jézussal kell járni és lakozni; de ezen célt csak visszavonultság, a szentségek méltó élvezése, a szentirás tanulmányozása és a világnak kellő méltánylása által lehet elérni. Hamerken *müveinek* meg van ugyan kath. szinezete, de ezen korlát az ő egyetemes keresztyén szellemének szabad szárnyalását nem akadályozta. Az *Imitatio* a szellemi életnek alapját, forrását és központját Krisztusban találta fel; a Mária-cultust, mise-áldozatot mellőzte; a szentek helyett Krisztusra, az ereklyék helyett Krisztus keresztjére, mint a leghathatósb ereklyére utalt sat.

1) Meister Eckhart 1260 körül Thüringiában (mások szerént Strassburgban) szül.; a Domokosrendbe lépve, előbb erfurti perjellé, majd thüringiai vicariussá lett; Parisban, Cölnben, Erfurtban tanitással is foglalkozott; 1304—11

között mint a Domokosrendnek szászországi tartomány-főnöke működött; azután Parisban, Strassburgban, M. Frankfurtban és Cölnben részint mint tanitó, részint mint a rend hivatalnoka tartózkodott; mgh. Cölnben, mielőtt a XXII. János átokbullája (1329. márc. 27.) megjelent volna. Művei prédikációkból, értekezésekből, mondásokból állottak, melyek nagy része megsemmisittetett. — V. ö. Martensen, Meister Eckhart, eine theol. Studie (Hamburg, 1842.). Bach, Meister Eck., der Vater der deutschen Speculation (Wien, 1864.). Lasson, Meister Eck. der Mystiker (Berlin, 1868.). Linsemann, Der ethische Charakter der Lehre Meister Eckharts (Tübingen, 1873.). Irtak még róla Perger, Jundt s. m.

2) Eckhart irataiból több jellemző helyet idéz Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 245—49. l.

3) B. Miklós, egy gazdag baseli kereskedő fia, 1308 körül szül.; többnyire Baselben tartózkodott, de titkos utazásokat is tett; az inquisitio erősen üldözte, végre hatalmába keritette 1390 körül, és Vienneben máglyára itélte. Művei: Das Buch von den fünf Mannen; Tauler életrajzát is ő fejezte be; egy iratában a keresztyénséget bűnbánatra szólitotta fel sat. — Schmidt, Nicolaus von Basel. Leben u. ausgewählte Schriften.

4) Tauler Strassburgban 1300 körül szül., a szerzetbe lépése után Parisban tanult; Eckharttal Strassburgban ismerkedett meg; de legnagyobb befolyást gyakorolt reá, a már nagy hirü szónokra, Baseli Miklós, ki őt 1340. kereste fel. Midőn az interdictummal sujtott Strassburgban az ő prédikálása is eltiltatott, egy ideig Cölnbe vonult, honnan később visszatérve, szülővárosában halt meg 1361. — Művei: Predigten (3 k. Frankfurt, 1826. jelent meg); Nachfolgung des armen Lebens Christi, melynek valódiságát némelyek kétségbe vonják; Historie des ehrwürdigen Dr. Joh. Taulers (l. itt a 3. j.). — V. ö. Schmidt, Joh. Tauler von Strassburg, cet. (Hamburg, 1841.).

5) Ruysbroeknak alsó rajnai tájnyelven irt műveit (19 kézirat a brüsseli kir. könyvtárban őriztetik) latinra forditva Surius adta ki, Cölnben, 1552. Ezek közt van a Speculum salutis aeternae; a Summa totius vitae spiritualis; De ornatu spiritualium nuptiarum, s. m. — V. ö. Engelhardt, Hugo von St. Victor u. Joh. Ruysbroek, zur Gesch. der mystischen Theologie (Erlangen, 1838.). Smidt, Étude sur Jean Rusbr. (Strassburg, 1863.).

6) Suso, a Berg grófi családból, 1300. Ueberlingenben (Constanz mellett) szül.; már korán a Domokosrendbe lépett, majd Cölnben Eckhartot hallgatta. Anyja (Siuse, ezen névből latinositva vette fel a Suso nevet) halála után sokáig, teljes visszavonultságban, nehéz sanyargatások és nélkülözések közt élt, azután megkezdette prédikátori körútját és mint az ulmi zárda perjele fejezte be életét 1365. — Halála előtt kevéssel összegyüjtött, német nyelven irt művei közt van az ő életrajza, melyet Stäglin Erzsébet, tössi (Winterthur mellett) szerzetesnővel és tanitványával együtt szerkesztett; Az örök bölcseség könyve; Az igazság könyve; levelek, egyházi beszédek s értekezések. Összes műveit új német nyelvre forditva Diepenbrock adta ki (Regensburg, 1829.). — V. ö. Smidt, Der mystiker Heinrich Suso (Theol. Stud. u. Krit., 1843. IV. 835.).

7) Tamás Kempenben (Cöln mellett) 1380. szül.; kiképeztetését a deventeri iskolában nyerte, hol a közös élet testvérei tanitottak. Florentius nagy befolyást gyakorolt reá, s az ő tanácsára 1400. a sz. Ágneshegyi zárda szabályozott kanonokai közé lépett. Később áldozárrá is felszenteltetvén, könyvmásolás és épitő iratok

fogalmazása mellett, papi teendőket is végzett. Egy régi képének alirata: Mindenütt nyugalmat kerestem, de azt csak a magányban és könyvekben leltem fel — az ő élet- és jellemrajzának kicsinyitett, de hű másolata. Meghalt késő vénségében 1471. — Művei közt első helyen áll a De imitatione Christi (l. a 144. c. 12. j.); többi iratai: Soliloquia animae; Hortulus rosarum: Vallis liliorum; De solitudine et silentio; Hymni et Cantica, prédikációk sat. — Összes művei először hely és név nélkül (valószinüleg Utrechtben 1474.) jelentek meg. — V. ö. Bähring, Thomas von Kempen, nach seinem innern u. äussern Leben (Berlin, 1849.). — Malou, Recherches historiques et critiques sur le veritable auteur du livre de l' Imitation de Jesus Christ (3. kiad., Tournai, 1858. — Hirsche, Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi (Berlin, 1873.).

150. A scholastika és mystika theologiát egyeztetni vagy reformálni törekvő, mérsékelt és túlzó ellenzék.

A scholastika annyira bizott hatalmában, hogy azt hitte, hogy a keresztyénség léte vagy nemléte egyenesen az ő kegyétől és dialektikájától függ; pedig az egyetlen biztos alapot, a szentirást egészen mellőzte, s meddő vitáival és szőrszál-hasogatásaival a keresztyén élet komolyságát is veszélyeztette. A szélesebb látkörü és komolyabban gondolkodó férfiak belátták a keresztyén hittudományt fenyegető veszélyt s annak reformálását munkába vették. Miután mind a mystikusok mind a scholastikusok letértek a helyes középútról, a feladat a volt, hogy őket visszatéritsék s a két, szélsőségben haladó iránynak java részét összeegyeztessék. Egy ilyen *közvetitő* volt a scholastika virágkorában *Bonaventura* (l. a 148. c.); annak hanyatlásakor *Gerson Charlier János* (l. a 136. c. és 3. j. Dr. christianissimus), ki a pápák absolut uralma ellen erélyesen és nem siker nélkül harcolt. Gerson jól ismerte az egyházi életnek megrontó okait; épen ezért megtámadta a bünbocsánat tanának káros alkalmazását, az egyházat a szentek és szentek ünnepei szaporitásának káros következményeire figyelmeztette és azt követelte, hogy az egyház térjen vissza a szentiráshoz, a keresztyén ismeretnek és életnek ezen egyetlen forrásához és szabályzójához. De bármily fontosnak tekintette Gerson a bibliát, azt félt feltétlenül (anyanyelven) a nép kezébe adni s az irásmagyarázás jogát nem volt hajlandó a papság kezéből kibocsátani. Gerson mind a *mystikát* mind a *scholastikát*, bizonyos korlátok közt, jogosultnak tartotta, mivel azok az ember *vágyó* és *ismerő tehetségének* felelnek meg; amaz a sziv, ez az ész segélyével vezett istenhez; amannak tárgya az igaz, ennek a jó és szent [1]).

Az ellenzéknek egy másik osztályát azok képezték, kik a *scholastikát reformálni* ohajtották. Ide számitható, a közös élet testvérein

a constanzi és baseli reformok barátain kivül, főleg *Lyra Miklós* (Postillator, Dr. planus et utilis)[3]) Ferencrendi, ki az által szerzett igen nagy érdemet, hogy a szentirásmagyarázat terén a helyes utat megtalálta, midőn fő és első kelléknek a betü szerénti vagy nyelvtani-történelmi magyarázatot tartotta, a nélkül, hogy az allegoriai, erkölcsi és anagogiai magyarázatot egészen mellőzte volna. Az egész középkorban ő volt az első, ki a szükséges tudományos ismeretekkel (keleti nyelvek) fogott az irásmagyarázathoz; nemcsak a görög magyarázatokat, hanem az Ó-szövetségnél a rabbi magyarázókat is felhasználta. Lyra *biblia-magyarázatainak* (Postillae)[4]) Luther is jó hasznát vette; ezért mondták ellenei: Si Lyra non lyrasset, Lutherus non saltasset. — Ezen iránynak másik képviselője volt a mélyelmü thomista, *Bradwardina Tamás* (Dr. profundus; oxfordi tanár, majd canterburyi érsek, mgh. 1349.). Ezen komoly, mély vallásos férfiu a kort pelagianismussal vádolta, maga pedig a merev *praedestinatianismus* hive volt. Bölcsészeti okoskodásának alapja azon gondolat, hogy isten minden történőnek szükséges oka, az ember pedig csak az ő árnyéka. Ezen isten absolut, tökéletes és jó; ebből az következik, hogy jótéteményeit szabadon, ingyen osztogatja, hogy istent nem érdekből, hanem önmagáért kell szeretni, hogy az ember büne isten könyörületességéhez mérve végtelen csekély, hogy semmi sem történik isten akarata nélkül, hogy a gonosz a jónak hiánya sat.[5]).

Végre a hittudománynak két ellentétes irányán felülemelkedni igyekezett s azokkal szemben sok tekintetben ellenzéket képezett a spanyol *Raymundus de Sabunde* (Touloüseban theologia tanitó 1430 körül), a hittani, bölcsészeti és orvosi tudományokban egyaránt jártas férfiu. A *Liber creaturarum* (cet. vagy theologia naturalis) cimü munkájában a természet vizsgálása által szerzett tapasztalatokat a szentirásban foglalt kijelentéssel igyekezett rendszeresen összekapcsolni; ujat nem mondott, mert az orthodox tanrendszert teljesen megtartotta (a hét szentséget, sőt a pápa primatusát is); de új benne a módszer, melynek célja az, hogy a kath. tanokat a természet igazságai alapján érthetővé tegye, bebizonyitsa, és igy a scholastika vizsgálódásainak bonyolult és homályos eredményeit népszerü, élvezhető alakba öntse. Azon gondolatból indult ki, hogy az *emberi ismeretnek két forrása* van, a természet vagy a *teremtés könyve* és a *szentirás*; mindkettő ugyanazon teremtőtől származik, mindkettő egymás megerősitésére és felvilágositására szolgál, de isten igéje a fő. A természet nagy könyvében — mondja Raymundus — minden teremtmény egy-egy betü, melyeket isten uja irt le; ezeknek összege képezi a világot. E könyvben

legelső betű az ember; de csak szent és istentől felvilágositott képes annak tartalmát megérteni; azt a világiak is olvashatják, az eretnekek pedig meg nem hamisithatják. Az ismeret legfelsőbb foka isten szeretete, az ember sajátjából egyedül ezt adhatja istennek. A természet is az emberért van, a biblia is az ember üdvét célozza, miután tehát isten mindent az ember iránti szeretetből tesz, az embernek is isten iránti szeretetből kell mindent tenni, s igy folyvást azon munkálni, hogy a tökély fokozatain istenhez felemelkedjék s a világegyetemnek a bűn által megzavart összhangját helyreállitsa [6]).

1) Gersonnak (a 136. c. 3. j.) emlitett művein kivül figyelemre méltók még az egyházi élet és tudomány javitását célozó következő művei: De reformatione theologiae; Quid et qualiter studere debeat novus theologiae auditor; De indulgentiis: De probatione spirituum; De distinctione verarum visionum a falsis; Considerationes de mystica theologia. — Összes műveit 5 köt., Dupin adta ki Antwerpenben, 1706. — V. ö. L'Ecuy, Essai sur la vie de J. Gerson (2. köt., Paris, 1832.). — Schmidt, Essai sur J. Gerson (Strassburg, 1839.). — Schwab, J. Gerson (Würzburg, 1858.).

2) Lyra, egy normandiai kikeresztelkedett zsidó, 1291. lépett a Ferencrendbe, majd Parisban a theologiát sikerrel tanitotta, 1325. Burgundban a rend tartományi főnöke lett, mgh. 1340.

3) Az irásnak négyféle értelmét különböztette meg:

Litera gesta docet, quid credas allegoria,
Moralis quid agas, quo tendas anagogia.

4) Postillae perpetuae in universa biblia. Ez előbb Rómában, 5 köt., 1471.; azután Velencében, 1480. jelent meg ezen cim alatt: Biblia sacra latina cum postillis. — A középkorban postillának nevezték a szöveget folyvást kisérő magyarázatot = post illa, t. i. verba textus.

5) Bradwardina fő műve: De causa Dei adversus Pelagium lib. III. — V. ö. Lechler, De Thoma Bradwardino (Lipsiae, 1862.).

6) Holberg, De theologia naturali Raymundi de Sabunde comm. (Halle, 1843.). — Nitzsch, Quaestiones Raymundianae (Zeitschr. für hist. Theol, 1859. 3. füz.).

151. A tudományok felélesztése a humanisták által.

Az új-kor szellemét, melynek útjába az elfajult scholastika nem sok akadályt gördithetett, az ó-kori irodalomnak és tudományoknak alapos tanulmányozása segitette diadalra. Az ó-, különösen a görögkor termékeinek tanulmányozása a középkorban nagyon el volt hanyagolva. Egyes fejedelmek, mint *N. Károly*, *Kopasz Károly*, *N. Alfred* és a német *Ottók* a classicus irodalomnak meleg pártolói és buzgó terjesztői voltak. Egy *Erigena* (l. 113. c.), *Gerbert* (l. 95. c.), *Roger Baco* s mások e téren alapos ismeretet szereztek. (*R. Baco* (Dr·

mirabilis) [1]) működése már az új-kor közeledtét hirdette. Ő a természettudományok minden ágában fényes bizonyságát adta lángelméjének és éles itélő tehetségének; fontos felfedezéseket tett, a naptárt megjavitotta, gyujtó tükröt készitett sat; de mindezeknél fontosabbak voltak az egyházra és theologiára vonatkozó reform-javaslatai. *Opus majus* cimü művében hevesen megtámadta a scholastika üres, szellemtelen, gépies tudományos törekvéseit, melyek az álbölcsészet csillámaival takarják el a tudatlanságot. Bátran küzdtérre lépett mindazon elavult, méltatlan tekintélyek ellen, melyeknek uralma az igazság kutatását gátolta. Az ó-kori irodalomnak, szentirásnak eredeti nyelven való tanulmányozását s a Vulgata romlott szövegének kijavitását sürgette. Az egyház hitére és alkotmányára nézve legelső tekintélynek tartotta a szentirást, és kimutatta, hogy igen sok bajnak az az oka, hogy a szentirás tanulmányozása elhanyagoltatott.

Továbbá a *mórok tudományos müveltsége* s a *byzanci tudósokkal* való gyakori érintkezés (a XII. és XIII. században) Nyugoton a classicus műveltség felvirágzását hathatósan elémozditotta.

A XIV. században az *olasz nemzeti irodalom* alapitói és hősei: *J. Dante di Alighieri* [2]), a *Divina comoedia* cimü, első egyházi hősköltemény irója, a pogány Virgiliusnak és Auqinoi sz. Tamásnak egyenlően tisztelője; *Francesko Petrarco* [3]) az olasz lyrai költészet; *Giovanni Boccaccio* [4]), az olasz próza teremtője, nemcsak ajánlották a classicus irók tanulmányozását, hanem azokkal maguk is tüzetesen foglalkoztak; nevezetesen Dante és Petrarca a római, Boccaccio a görög irodalommal. Az igy megindult mozgalom a XV. században ujabb lökést kapott, midőn a római és görög egyház az *unio érdekében* (az 1439. florenci zsinat óta) gyakrabban érintkezett, s a *török hóditások* és Constantinapoly eleste (1453.) a görög tudományosság képviselőit Nyugotra üzték, kiket Olaszországban pápák és világi fejedelmek tárt karokkal fogadtak.

Egy másik igen fontos tényező volt a *könyvnyomtatás* feltalálása (1436 körül), mely az ó-kor kincseinek, valamint az új eszméknek gyorsabb elterjesztését lehetővé tette. De nemcsak a zárdák falai közé eltemetett eszmék támadtak fel halottaikból s kezdették meg hóditó útjokat; hanem általában a tudományok, melyek addig az egyház szolgálatában, annak korlátai között alig mozoghattak, a zárdák gyámsága alól felszabadulva, önállóan kezdettek fejlődni s hozzáfogtak az *egyetemes emberi művelődés (= humanismus)* alapjai lerakásához. A humanismus az egyház bilincseit lerázva, a keresztyénséggel szemben közönyös vagy épen kicsinylő állást foglalt el s egészen a pogány ó-kor

tiszteletébe merült. Az egyház babonáival együtt annak hitét is elvetette, s a szent történeteket a pogány hitregékkel egyenlő értékűnek tekintette. Ezen új iránynak hire csakhamar bejárta egész Európát, s a tudománykedvelő ifjuság legelőbb Német- és Magyarországról (1450 óta), később a többi országokból is, nagy számmal látogatta az olasz akadémiákat s az új szellemet hazájába is átültette. Az ujonnan felfedezett kincseket Németországon, főleg a közös élet testvérei, az egyház és hittan javára használták fel. Ezen iskolából került ki a reformationak számos munkatársa és gyámolitója.

A humanismus az egyházi reform-törekvésekkel sok ponton érintkezett; együtt harcoltak a gépies, szellemtelen scholastika, babona, szerzetesség és papuralom ellen; mig a reform barátai isten igéjével küzdöttek a haladást gátoló ó-rendszer ellen, addig a humanisták a gúny és élc éles nyilait szórták a közös ellenségre. Igy nem volt csoda, ha a scholastikusok és szerzetesek erejüket egyesitették, hogy a humanismust megbuktathassák. Azonban a humanismus magára a keresztyén egyház reformatioját sohasem vivta volna ki, legalább nem azon irányban, melyben azt a XVI. század létre hozta. Ezen szellemi mozgalom a reformationak az által tett jó szolgálatot, hogy gazdag nyelvtani, bölcsészeti és egyetemes művelődési eszközöket adott rendelkezésére. Ezeknek segélyével a reformatio hősei a szentirás igazságainak világosabb megértésére jutottak, az uralkodó hitcikkeket éles birálat alá vetették, s igy hozzáfoghattak az egyház tanainak és szervezetének mindazon káros elemtől való megtisztitásához, melyek a papuralom védelme alatt fejlődtek ki.

Az olasz humanisták. A humanismusnak szülőföldje Olaszország volt, hol az a menekült görög tudósok közreműködése mellett csakhamar virágzásnak indult. Ott telepedett le a florenci zsinat (1439.) után *Bessarion János* [5]) és *Gemistius Pletho*, a Platoi bölcsészetnek két hive, kik oly lelkesedéssel hirdették Plato tanait, hogy azokat egész Olaszországgal megkedveltették s igy az Aristotelest követő szemlélődő bölcsészet és scholastika alapjának megingatásában tekintélyes részt vettek. — Pletho, Medici Cosmus pártfogása mellett, Florencben (1440.) megalapitotta az *új Platoi akademiát*, a Platoi bölcsészetet tanulmányozó és terjesztő tudósok egyesületét, melynek tagjai közül igen sokan Plato bölcsészetét annyira bálványozták, hogy azt a keresztyénségnél is többre becsülték. A többek közt *Marsilius Ficinus* (1433—1499), Plato forditója, a Plato képe előtt örök lámpát égetett, s azt ajánlotta, hogy a templomban a szentirás mellett Plato bölcsészetét is olvassák. Ezen iskolával szemben Aristotelesnek is találkoztak

hivei, kiket *új peripatetikusoknak* neveztek, s kik veszélyes *skepticismusba* merültek. Ezeknek főképviselője *Pomponazzo* (paduai és bolognai tanitó, mgh. 1526.) azt vitatta, hogy a lélek halhatatlansága és a gondviselés bölcsészeti szempontból nagyon kétes, de mint theologiai igazság meghagyható [6]). A hires, sőt roszhirü államférfiu és történettudós, *Machiavelli* (mgh. 1530.) elismerte ugyan, hogy a vallásnak és egyháznak az államra nagy befolyása van; de „*A fejedelem*" cimü művében [7]) azt tanitotta, hogy ha legfőbb politikai cél eléréséről van szó, akkor egyház és keresztyénség nem vehető tekintetbe, akkor minden eszköz jó, ha a célt elémozditja (a jezsuiták azon tanát, hogy a cél szentesiti az eszközöket, az államra alkalmazva, előlegezte).

A classicus műveltséggel szétáradt pogány világnézet és szellem még a papuralom legfelsőbb köreit is áthatotta; mit eléggé bizonyit a X. Leonak tulajdonitott következő nyilatkozat: „Egész világ tudja, hogy mily nagy hasznunkra volt nekünk s a mieinknek a Krisztusról szóló mese." Lehet, hogy X. Leo ezeket sohasem mondotta, de már azon tény, hogy ezt feltették róla, világos bizonysága a pápai udvar akkori szellemének. A vallás fitymálása az erkölcsiségnek akkor sem vált javára; a humanisták ledér költeményekben és képekben gyönyörködtek, és az elméletnél a gyakorlat egy hajszállal sem volt jobb.

A szélsőségek ilyetén hullámzása közt is akadt oly férfiu, ki nem uszott az árral, s mig mások csak romboltak, addig ő zajtalanúl épitgetett. E férfiu *Valla Lőrinc* [8]) volt, ki a tiszta latinság törvényeit, a scholastika izléstelen irályával szemben, ujra érvényesitette, a Vulgata hibás forditását kijavitotta s a papuralom számos meséit (Krisztus levelezése Abgarussal, az apostoli hitvallás keletkezése, Constantinus ajándékozása sat.) éles történelmi kritikával tönkre tette; sőt a pápaság uralom-vágyát is merészen megtámadta. Ezen merész nyilatkozataiért, főleg a kolduló szerzetesek sürgetésére, a hitnyomozószék beperelte. Valla állitásait egyszerüen visszavonta, V. Miklós a további vizsgálatot betiltotta s a kitünő férfiut jótéteményekkel kötelezte le. Ezután mint pápai titkár, a classicismust pártoló pápa védelme alatt, töltötte el hátra levő napjait.

Azonban ezen időszaknak minden nemesebb törekvését *Giovanni Pico de Mirandula* gróf, korának egyik legegyetemesebb képzettségü idealistája, egyesitette. E rendkivüli férfiu világfi, lyrai költő, scholastikus, mystikus, kabbalista, humanista, történelem- és természet-buvár, mathematikus és csillagász, a classikus és keleti nyelvek mestere volt egy személyben. Rövid, harminc évre terjedő életének utolsó tizedében

a világról és minden pompájáról lemondva, egész erejét a szentirás tanulmányozására forditotta, hogy majd a kereszttel kezében járja be az országokat és hirdesse Krisztust; de ezen szép tervét meggátolta a halál. Nevezetes ezen ifju életében, hogy huszonnégy éves korában kilencszáz tételt bocsátott közre (1486.), hogy azok felett az érdekeltek vele Rómában vitatkozzanak; de ezen vitatkozás nem engedtetett meg; sőt az ő tételei között tizenhárom eretnekséggel bélyegeztetett (pl. az úrvacsorában az elemek átváltozását tagadta, a szentek tiszteletét mellőzte sat.). Végre az ő egész gondolkodásmódját hiven kifejezi saját jelmondata: „Philosophia veritatem quaerit, theologia invenit, religio possidet."

A német humanisták. Németországon a humanismus vivmányait a vallásos ösmeret javára igyekeztek felhasználni. Ezen iránynak fő helyei a heidelbergi és erfurti egyetemek voltak. Első képviselője *Agricola Rudolf* (1482 óta heidelbergi tanár, mgh. 1485.) Heidelbergben a classicus irodalom tanulmányozását virágzásba hozta s a barbar latinságot nagyrészt kiküszöbölte. Tanitványai közül igen sokan (Hegius Sándor, Lange Rudolf, Busch Hermann s mások) a Luther reformatiojához csatlakoztak.

Agricola halála után *Reuchlin* (Capnio) *János* [9]) állott a német humanisták élén. Ő minden tudományos törekvésnek buzgó hive volt; de különösen az ó-szövetség eredeti nyelvének tanulmányozására adta magát. Gondosan dolgozott *zsidó szótárával* és *nyelvtanával* a keresztyén zsidó nyelvészetnek alapját tette le. A héber hangsúlyról egy külön munkát irt és a héberek titkos bölcsészetét is megismertette. Zsidó tanulmányaival a szentirás helyes ismeretét igyekezett elémozditni, mert belátta, hogy ez a vallásnak nagy hasznára lesz. Az egyház álláspontját nem hagyta el, de „az igazságot isten gyanánt imádta," mely nyilatkozata a tekintélyre épitett hittel nehezen fér össze. Halálához közel az Augustinus szerzetbe lépett s ezen rend öltözetében halt meg (szokásból-e vagy meggyőződésből?). A zsidókkal való gyakori érintkezése arra inditotta, hogy egy ajánlatot tegyen közzé, melyben megigérte, hogy minden zsidót oktatni fog a keresztyénségben, a ki ezt ohajtja, sőt ideiglenesen élelmezéséről is gondoskodik.

Reuchlint a zsidó tudományosság iránti szeretete még egy *nagy vitába* is belekeverte, melyet győzelemmel fejezett be s mely hirnevét egész Európával megismertette. Ugyanis egy *Pfefferkorn* [10]) nevü kikeresztelkedett zsidó (Cölnben) felszólitotta volt I. Miksa császárt (1509.), hogy a rabbik iratait, mivel Krisztust káromolják, égettesse meg. Reuchlin a tudomány nevében ezen barbárság ellen tiltakozott; erre Pfefferkorn és a cölni Domokosrendiek Reuchlinre támadtak; a

cölni hitnyomozó, *Hogstraten Jakab* [11]) Reuchlint titkos zsidónak állitotta s az eretnek törvényszék elé idézte; sőt szenvedélyétől elragadtatva, kijelentette, hogy a görög nyelv minden eretnekségnek atyja, a zsidó nyelv tanulása pedig az embert zsidóvá teszi. Reuchlin ezen jogtalan megtámadások ellen éles gúnynyal védte magát és ügyét X. Leohoz fellebbezte. Erre *Speierben* az egész ügy egy *vizsgáló bizottság* elé került, mely Reuchlinnek adott igazat és a Domokosrendieket a perköltségek megtéritésére itélte (1514.). A Domokosrendiek mindent elkövettek, hogy ezen itélet megsemmisittessék; a pápa már-már ingadozott; de Reuchlin mellett volt a császár és a birodalom, s végre Sickingen Ferenc lovag a perköltséget (111 arany forintot; 1519.) a cölnieken fegyveres erővel felvette. — Reuchlin mellett egész sereg iró harcolt; az igy keletkezett gúnyirodalom koronáját az *Epistolae obscurorum virorum* (1516.) [12]) cimü munka képezte, melyben a scholastika hamis okoskodása, a kolduló szerzetesek tudatlansága, erkölcstelensége és a humanisták elleni vak gyülölete az ő konyhalatin nyelvükön oly hiven volt előadva, hogy a külszin által rászedetve, kezdetben a Domokosrendiek voltak ezen munkának legbuzgóbb terjesztői. Midőn tévedésüket észrevették, átkot szórtak a mű iróira, de már késő volt. X. Leo ugyan betiltotta a nevezett könyv olvasását, de ezen tilalom csak annak nagyobb elterjedését mozditotta elé. — A Reuchlin pártján állott *Hutten Ulrich* [13]), a kobor lovag és humanista költő, ki Miksa császár seregében fegyverrel, Reuchlin hivei közt tollal harcolt, s mint a szabadság lelkes bajnoka egész életét a vaskalaposság, szerzetesség és lelkiismereti zsarnokság elleni küzdelemre szentelte. Minden vagyona tollából és kardjából állott; de ezen tollal az egész német népet felrázta álmából és oly célok elérésére serkentette, minőkről azelőtt nem is gondolkodott (nemzeti egység, politikai szabadság és Rómától teljes függetlenség).

Reuchlinnal majdnem egyidejüleg müködött a tudományos felvilágosodásnak egy másik vezérszelleme, *Rotterdami Erasmus Dezső* [14]), ki a classicus tudományok terjesztése s azoknak a hittudományra való alkalmazása körül fáradozott. Számos classicus irónak és egyházi atyának munkáit adta ki; az *Új-szövetség* eredeti szövegét a sajtó útján közforgalomba hozta s latin forditással kisérte, mely által a Vulgatán is javitást mert tenni. A hittudományok scholastikai előadási módszerének hiányait kimutatta; az egyházi viszonyok ziláltságát és elfajultságát leleplezte; a különböző társadalmi osztályok romlottságát, a szerzetesek tudatlanságát, tunyaságát és erkölcstelenségét csipős gúnynyal sujtotta. Ellensége volt a szerzetesi fogadalomnak, böjtnek, búcsú-

nak, gyónásnak, szentek tiszteletének sat. Nagy hatást idézett elé az *ó-kori közmondások gyüjteményének* kiadásával, melyben az ó-kor erkölcseit, szokásait, szellemét, józan eszét, mintegy varázsütésre kora szeme elé idézte. Erasmus ugy ohajtotta volna az egyház reformatioját, ha az az egyház határain belül megtörténhetett volna; de a reformatori szereptől idegenkedett, mert zavartalan és kényelmes életre vágyakozott, s azt a tudományokba mélyedve fel is találta. Azon emberek közé tartozott, kik az iró-asztal mellett jobb szolgálatot tesznek a művelődésnek és haladásnak, mint a mozgalmas, nyilvános életnek bármely állomásán.

(Féligmeddig ide tartozik (féligmeddig a német mystikusokhoz) *Cusa* (Chrypffs = Krebs) *Miklós* [15]) is, ki az egyházban a közzsinatnak legfőbb tekintélyét vitatta, a theologiában, az új-platonismushoz csatlakozott s okoskodásait Dionysiusból és Eckhartból meritette; a világot saját pantheista nézete szerént isten másolatának tekintette és (igen bölcsen) azt állitotta, hogy istenről és a világról az ember absolut ismeretet nem szerezhet, s e tekintetben be kell érnie a hozzávetésekkel. Felvilágosodottsága mellett tanuskodik azon fellépése, midőn a véres ostyákkal üzött csalásokat, mint pápai követ, betiltotta (1451.).)

A humanismus Angliában. Anglia is élénk részt vett a megindult új szellemi mozgalomban. Ott a főképviselő *Morus Tamás* [16]) a kitünő államférfiu és jogbölcsész volt, ki az egyház javitásán fáradozott, de még Erasmusnál is tovább ment az eudemonismushoz és a deismushoz való vonzalmában. Ezen irány legjobban kitünik az ő *„De optimo reipublicae statu deque nova insula Utopia“* cimü, nagyon elterjedt művéből. Ebben a társadalmi viszonyok új rendezésének tervét fejti ki, mely, az ő hite szerént, egyetemes boldogságra vezetne; azonban ezen boldogságból hiányzik a lényegesen keresztyéni; mellőzve van a gondviselés, az erény, a halhatatlanság.

(*A humanismus Spanyolországban Ximenes Ferenc* (mgh. 1517.) bibornok, toledoi érsek, fő hitnyomozó és államminiszter (Ferdinánd és Izabella alatt) pártfogása mellett terjedt el. Legjelesebb képviselője *Lebrija Antal* [17]), a spanyol tanügy reformatora és salamancai tanár volt, kit Ximenes az általa alapitott alcalai (Complutum) akadémiához hivott meg, hol a hires complutumi polyglott bibliának egyik főmunkatársa lett. Midőn őt többoldalu ujitásaiért, főleg a Vulgata szövegének birálgatásáért a hitnyomozószék feleletre vonta, ugyancsak Ximenes pártfogása mentette meg a veszedelemtől.

Franciaországban a humanismus terjedésének a parisi egyetem állotta útját, de azt egészen elnyomnia nem sikerült. Nevezetesen *Joan-*

nes Faber Stapulensis (= Le Févre d' Estaples, mgh. 1537.), sorbonnei tudor, a humanismus befolyása alatt kezdett a biblia tanulmányozásához, javitotta ki a Vulgatát az eredeti szövegből, s hogy a nép is hasznát vehesse, azt francia nyelvre forditotta. Ezen működéseért a Sorbonne őt a tudorságtól megfosztotta és kebeléből kizárta; még az országgyűlés is eretneknek itélte; egyedül I. Ferenc vette pártfogásába és leányai nevelésével bizta meg.

A *magyarországi humanismus* nem mutathat fel egy Erasmust vagy Morus Tamást; de volt *Mátyás királya* és több főpapja, kik a classicus tudományok terjesztését nemcsak gazdag anyagi áldozatokkal mozditották elé, hanem azokat maguk is művelték. Maga a király hires olasz tudósokat édesgetett udvarába, kik közül *Galeotto Marzio* [18]), a kobor humanista költő, több izben huzamosabban tartózkodott egyik-másik főpapnak vagy a királynak környezetében. A *budai könyvtárt* (a világhirü *Corvina)* királyi fénynyel rendeztette be, melynek művészi kivitelü példányait jobbára külföldi, de részben hazai scriptorok állitották ki. Ezen könyvtárral fény és tartalom tekintetében vetekedett *Zrednai Vitéz János* (1445 óta váradi püs., 1465 óta esztergomi érsek) *váradi* és *esztergomi könyvtára;* kiváló helyet foglalt el *Cesinge János* (= Janus Pannonius, mgh. 1471.) pécsi püspök, európai hirü új-latin költő és magyar hadiének szerző *könyvtára*, valamint *György* kalocsai érsek *könyvtára* is. Az ismeretek gyorsabb terjesztése végett *Geréb László* budai prépost (1472) Budán *nyomdát* állitott fel, melynek vezetésére Hess Andrást hivta be s e tekintetben Európának több országát megelőzte. A tudományos műveltség kiváló képviselői és pártfogói közt találjuk *Dóczi Orbán* győri, majd egri püspököt, *Báthori Miklós* váci püspököt, *ifj. Vitéz János* pécsi püspököt sat. — Az olasz tudóstársulatok mintájára a *Sodalitas Litteraria Ungarorum* cimü társulatot [19]) alapitották (1490 körül), melyből utóbb a *Sod. Litt. Danubiana* lett (1497.), élén ifj. Vitéz Jánossal (akkor veszprémi püspök). Azonban ezen társulatnak (tagjai latin verseket irtak, latinúl társalogtak, mulatoztak) a nemzeti irodalom fejlődésére majd semmi hatása sem volt. Még egy nagyszerü, királyhoz méltó terve volt Mátyásnak, t. i. egy *óriási egyetem* alapitása (40,000 tanuló számára), melyre különben is nagy szükség volt, miután a Vitéz J. esztergomi érsek által alapitott *pozsonyi egyetem* (Académia Istropolitana, 1467—72-ig állott fenn) megszünt. Azonban ezen egyetemnek csak *bölcsészeti* és *hittudományi szaka* nyilt meg (1480. s állott fenn a mohácsi vészig, 1526.), a terv többi részének megvalósitását a király halála s az azt követő kedvezőtlen viszonyok meggátolták.

A humanismusnak az egyházi tanra sem volt észrevehető hatása; ezen téren az ujitás kezdeményezői, főleg a felvidéken, a husziták voltak. Akadt ugyan egy-egy reformáló tehetség, pl. *Temesvári Pelbárt*, de ő sem tért el az egyház tanaitól; s ha a babonás hit és szokások ellen harcolt is, de annálinkább ajánlotta a szentek segedelmét s némely imáknak babonás ismétlését; és igy a latin egyházzal szemben csak annyiban foglalt el ellenzéki állást, amennyiben annak keretén belül a magyar nyelvnek és szellemnek érvényesitését követelte. Latin nyelven megjelent *beszédei* külföldön is keresettek voltak s itthon valószinüleg magyarúl is elmondattak [20].

1) R. Baco 1214. szül.; kiképeztetését Parisban és Oxfordban nyerte, azután a Ferencrendbe lépett és Oxfordban tanitott; irigy szerzetes társai az ördöggel való cimborálás gyanuja miatt fogságba vetették, honnan csak tiz év múlva, több tekintélyes pártfogójának közbenjárására, szabadult ki; mgh. 1294. Művei: Opus majus ad Clementem IV. = értekezések gyüjteménye; Opus minor; Opus tertium, sat. V. ö. Siebert, Roger Baco, Sein Leben u. seine Philosophie (Marburg, 1861.). — Schneider, Roger Bacon Ord. min. (Augsburg, 1873.).

2) Dante Florencben 1265. szül.; mint ghibellin párti számüzetett 1302.; mgh. Ravennában 1321. — Művei: Vita nouva; Divina comoedia (Inferno, Purgatorio, Paradiso), mely utóbbiban a pápákat, szerzeteseket és papokat épen nem kiméli.

3) Petrarca Arezzoban 1300 körül szül.; Avignonban, Rómában és Milanoban élt, mgh. Aquaban, Padua mellett, 1374. — Művei: Afrika, hősköltemény, Epistolae, Sonnetti, Canzoni, Trionfi.

4) Boccaccio, (egy florenci kereskedő fia, 1313. Parisban szül.; megh. 1375. — Művei: Il Decamerone; De geneologia Deorum lib. XV.

5) Bessarion 1396. Trapezuntban szül., 1436. nicaeai érsekké lett, részt vett az unio tárgyalásában, IV. Jenő által bibornokká neveztetett ki; mgh. Ravennában 1472.

6) P. Pomponatii lib. de immortalitate animae.

7) Il Principe (legelébb Velencében jelent meg, 1515.).

8) Valla 1407. Piacenzában szül.; Milanoban, Rómában és Napolyban tanitott, utóbbi helyen mgh. 1457. — Művei: Elegantiarum latinae lingvae lib. VI; Annotationes in Nov. Test.; De summo bono sat. — L. a 139. c. és 4. j. is.

9) Reuchlin Pforzheimban, 1455. szül.; kiképeztetését Freiburgban, Parisban és Baselben nyerte; 1481—98. mint tanár Tübingenben működött; 1502—13 a sváb szövetségi törvényszék élén állott; 1519—21 Ingolstadban a görög és zsidó nyelvet tanitotta; mgh. Stuttgartban 1522. — Művei: De rudimentis lingvae Hebraicae (Phorcae, 1506.); De accentibus et orthographia lingvae hebr. (Hagae, 1518.); De arte cabbalistica lib. III (Hagae, 1517.); Tütsch Missiv an einen Junkherrn warum die Juden so lang im Elend sind. — Meyerhoff, Reuchlin und seine Zeit (Berlin, 1830.). — Geiger, Reichlin; sein Leben u. seine Werke (Leipzig, 1871.).

10) Pfefferkorn ide vonatkozó művei: De judaica confessione (Coloniae, 1508.); De abolendis scriptis Judaeorum, sat.

11) Hogstraten ide vonatkozó művei: Destructio cabbalae seu cabbalisticae perfidiae adv. Reuchlinum (Antverpiae, 1518.); Contra dialogum de causa Reuchlini, et Apologiae contra Reuchlinum.

12) E munkában a deventeri Ortuinus Gratius, cölni tanitónak az ő külföldi barátaival állitólag folytatott levelezései vannak előadva. A nevezett férfiu nem tartozott a sötétség hivei közé s csak személyes okokból választhatták szerzők őt gúny tárgyáúl. A mű szerzői közé számitják Hutten Ulrichon kivül Crotus Rubianust, Busche Hermannt, Pircheimer Villibaldott, Sickingen Ferencet, Angst Farkast, a hagenaui kiadót s más ösmert humanistákat. — V. ö. Binder, Briefe von Dunkelmännern (első német ford., Stuttgart, 1876.) X—XII. l.

13) Hutten egy régi frank lovag család sarja, 1488. szül; a fuldai papnöveldében egészen a classicusok tanulmányozásába merült; zárdáját 1504. titkon elhagyván, Erfurtban folytatta tanulmányait; majd fegyveres szolgálatba állott, sok viszontagság után Sickingen várában talált menedéket, pártfogója halála után egy ideig hazátlanúl bolyongott s a Zürichi tónak Ufenau nevü szigetén halt meg (1235.). — Hátra hagyott 45 műve közt vannak költemények, beszélgetések; Vadiscus, oder die Römische Dreieinigkeit, sat. -- Strauss, Ulrich von Hutten (2 köt., Leipzig 1857.). — Prutz, Ulrich v. Hutten (Der neue Plutarch, IV. köt. 1—117. l.).

14) Erasmus, egy tergowi polgárnak és egy orvos leányának törvénytelen fia, Rotterdámban 1465 körül szül.; első nevelését atyjától nyerte, azután a deventeri iskolát látogatta; majd gyámja erőltetése és ármánya következtében a Gouda közelében levő, Stein-nak nevezett, Emmaus zárdába lépett 1486.; később a cambrayi püspök által a zárda kötelékei alól feloldatott, hogy egészen a tudománynak élhessen, tanulmányait a parisi és oxfordi egyetemeken folytatta; beutazta Francia-, Angol- és Olaszországot, ezen útjában kora legjelesebb férfiaival kötött ismeretséget; azután Oxfordban egy ideig a görög nyelvet tanitotta, végre több izben, huzamosabb ideig (1515—16; 1519.; 1521—29) Baselben, tudós kiadója Frobenius körében tartózkodott s ott is halt meg utolsó látogatása alkalmával, 1536. — Erasmus maga gondoskodott művei kiadásáról, Frobeniusnál, Baselben. Legteljesebb kiadás a Joan. Clericus (Leclerc) által rendezett, 11 folio kötetben (Lugduni Batavorum, 1703.). Fontosabb theol. művei: Novum Testamentum graece, 1516.; versio, annotationes, paraphrasis N. T.; az egyházi atyák (Hier., Hilar., Ambros.. Iren., Athan., Chrys. sat.) kiadásai; Colloquia; Adagia; Epistolae; Moriae encomium (a papok és szerzetesek ellen); Enchiridion militis Christiani; Ecclesiastes s. concionator evangelicus (homiletikai tartalommal); Ratio verae theologiae sat. — V. ö. Glasius, Erasmus als Kirchenreformator (Haag, 1850.). — Nisard, Tanulmányok a renaissance és a reformatio korából (ford. Vajda J., Bpest, 1875.) 1—153. l.

15) Cusa Cuesben, a Mosel mellett, 1401. szül.; széles mathematikai és jogi ismeretek szerzése után lépett a papi pályára; a baseli zsinaton egy ideig az ellenzék táborában harcolt, majd IV. Jenőhez csatlakozott (l. a 136. c.), s mint brixeni püspök és bibornok halt meg 1464. — Művei: De concordantia catholica lib. III (tartalmát közli Alzog, Handbuch der Universal-Kirchengesch. [9. kiad., 2. köt., Mainz, 1872.] II. k. 35—37. l.); De docta et sancta Ignorantia; De deo abscondito, sat.

16) Morus (= More) lovagi családból, Londonban, 1480. szül.; kiképeztetését Londonban, Canterburyban és Oxfordban nyerte; majd VIII. Henrik titkos tanácsának tagja, azután nagy kancellár lett; hogy a király házasságának felbon-

tásában közreműködnie ne kelljen, hivatalairól lemondott, s midőn a királyt az egyház fejének elismerni vonakodott, börtönbe vettetett és 1535. lefejeztetett. — V. ö. Thommes, Thomas Morus (Augsburg, 1847.). — Nisard, i. m. 154—304. l.

17) Lebrija Nebrissában (= Lebrija) 1442 körül szül.; Olaszország leghiresebb iskoláiban fejezte be tanulmányait, mgh. 1522. — Irt egy latin szótárt, görög nyelvtant és megjavitotta a Vulgata szövegét.

18) Galeotto Marzionak minket érdeklő műve: De egregie, sapienter et jocose dictis et factis Matthiae Regis ad Inclitum Ducem Joannem, ejus filium.

19) Bizonytalan, hogy a nevezett társaság Celtes Konrád, ismert német humanista befolyására alapittatott e? Nem is igen volt szükség Celtes buzditására, midőn hazánkból az olasz akadémiákat nagy számmal látogatták s az ott talált kész társulatok könnyen felébreszthették a vágyat, hogy itthon is alapitsanak azokhoz hasonló társulatot.

20) Pelbart beszédei: Stellarium corone benedicte Marie Virginis cet. (12 kiad.); Sermones de sanctis (17 kiad.); Sermones de tempore (14 kiad.); Sermones quadragesimales (13 kiad.); Expositio psalmorum (2 kiad.); Aureum Rosarium theologie, magyarázat a Lombardus Sententiáihoz, melyet Laskai Ozsvát fejezett be (3 kiad.).

V. ö. Toldy F. Magy. nemz. irod. (Pesten, 1851.) II. k. 19—32.; 35—43 l. — Budapesti szemle, 1873. III. k. 277—90. l. — Magy. könyvszemle, 1878—79—80. Fraknói V., Vitéz János könyvtára. — Szilady Áron, Temesvári Pelbárt élete és munkái (Bpest, 1880.). — Ábel Jenő, Adalékok a humanismus történetéhez Magyarországon (Bpest, 1880.). — U. ő. Magyarországi humanisták és a dunai tudóstársaság (Bpest, 1880.).

152. A szentirás tanulmányozása.

A humanismusnak az egyház és hittudomány javára gyakorolt befolyása főleg abban állott, hogy a szentirás szövege birálat alá vétetett és kijavittatott. A *Vulgatának* hibás voltát (1500-ig 98 nyomtatott kiadásban jelent meg) az eredeti szövegből kimutatták; az allegoriai magyarázat helyett a nyelvtani-történelmit alkalmazták és az eredeti szövegnek a sajtó útján való elterjedését előmozditották. — *Ximenes*, ki a bibliának a nép közt való elterjedését akadályozta, a papokra nézve annál szükségesebbnek tartotta annak alapos ismeretét. Ezen célból egy nagyszerű bibliai mű kidolgozása végett számos keresztyén tudóst és zsidó proselytát egyesitett (1502.), kik azután közös erővel dolgozták ki az ugynevezett *complutumi polyglott bibliát*, mely a héber és görög szöveget, a Targumot (= az ó-szövetség régi chaldaeai forditását), a LXX-át, a Vulgatát s a LXX-ának és Targumnak latin forditását vette fel, s nyelvtani és szó-magyarázatokkal kisérte[1]). — Ezzel majdnem egy időben vette munkába, Velencében, az antwerpeni *Bomberg Dániel* tudós könyvkereskedő az *Ó-szövetség* különböző kiadásainak közrebocsátását, részint a rabbik magyarázataival, részint

azok nélkül. E végett ő maga is megtanulta a héber nyelvet és munkatársakúl megnyerte *Felix Pratensis*, kikeresztelkedett zsidót és *Ben Chajim* rabbit Tunisból (a két első kiad. 1518. jelent meg). A complutumi bibliát drága volta miatt nem szerezhette meg mindenki; e bajon *Erasmus* az által segitett, hogy az *Új-szövetség görög szövegét* (önálló latin forditással kisérve) kiadta (l. a 151. c. és 14. j.). A bibliának alapos tanulmányozásával együtt járt egyeseknek azon dicséretes törekvése is, hogy a népnek anyanyelvén adják kezébe a szentirást. — *Franciaországban Guiard des Moulis*, aeri kanonok (Artoisban) forditotta le a bibliát (1286—89,), de nem teljesen; ezt azután más forditók egészitették ki; igy jelent meg az első teljes *francia biblia* 1487 körül Parisban. Ezután *Faber* forditotta le az egész szentirást francia nyelvre, mely a későbbi forditásoknál alapúl szolgált (l. a 151. c.). — *Olaszországban Nicolo di Malhebri*, camalduli apát (Velencében 1471. jelent meg először) és *Antonio Buccioli* forditásai terjedtek el. — *Spanyol biblia* forditásnak ezen időből nem maradt fenn nyoma. A *bibliát angol* nyelvre *Wickliffe* forditotta le. — *Németországon* a XV. század elején már volt teljes bibliaforditás. Luther (1518) előtt tizennégy kiadás jelent meg művelt német nyelven (hochdeutsch) és négy teljes kiadás köznyelven (niederdeutsch), melyek mind a Vulgatán alapulnak. Ezeknek forditói ismeretlenek, a forditások általában nagyon tökélytelenek és néhol érthetetlenek. Azonban vannak jobb részleteik is, melyeket Luther sem hagyott figyelmen kivül.

Hogy a bibliának anyanyelvre való leforditásában *Magyarország* sem maradt el a többi országoktól, e mellett bizonyitnak azon több rendbeli, fenmaradt, töredékes *codex-másolatok*, melyeknek eredetiei valószinüleg a XIV. század első felében készültek. Ilyen a *bécsi biblia* (*Revai codex;* ezt állitólag Zsigmond alatt, két Moldvába menekült, magyar huszita pap, Tamás és Bálint másolta le), mely az *Ó-szövetségnek*, és a *müncheni biblia* (*Jászai cod.;* ezt ugyancsak a husziták révén Német György másolta 1466. Tatrosban, Moldovában), mely az *Új-szövetségnek* némely könyveit hagyta fenn; későbbi keletü a *gyulafehérvári biblia* (*Döbrentei cod.;* ezt Halabori Bertalan pap 1508. másolta), mely az *Ó-szövetség* nehány könyvét tartalmazza; végre a XV. század közepéről a *Báthori László* (mgh. 1456 körül) Pálos szerzetesnek tulajdonitott forditás (*Jordanszky cod.;* 1516—19 másoltatott) legteljesebben maradt fenn [2]). Az előbb emlitettek a Vulgatát használták; Bátori is latinból forditott, de a Vulgatától gyakran eltért.

1) Biblia sacra, Vetus Testamentum multiplici lingva nunc primo impressum. Tom. I—V; Nov. Test. Tom. VI-tus. Compluti 1514—17. Folio. — E mű a pápai engedély késése miatt csak 1523. jelent meg. — Ezen cim alatt is: Biblia hebraica, chald. graeca et latina, de mandato Fr. Ximenez de Cisneros. In Complutensi Universitate 1514—17.

2) A Bátori-féle biblia tartalma: Mózes öt könyve, mely a Jordánszky codexnek 1880. megkerült győri töredéke által kevés hián kiegészittetett; Józsue; Birák; a négy evangelista; Apostoloknak járások; Apostolok levelei; János látásáról való könyv. — V. ö. Toldy F., Magy. irod. tört. I. k. 153—61.; II. k. 86—87. — Magy. könyvszemle 1880. 136—156. Csontosi J.

HATODIK SZAKASZ.

AZ URALKODÓ EGYHÁZ ELLENZÉKEI.

153. Bena Amalrich, Dinanto Dávid és a Szentlélek testvérei; a Szabad szellem testvérei; Ádámiták sat.

A XII. század vége felé *Franciaországban* egy tiszta pantheista tanokat valló, *Szentlélek testvérei* nevet viselő felekezet, keletkezett, melyet *Bena Amalrich*, hit- és bölcsészettanitó (Parisban) alapitott. Bena Erigenának és Aristoteles arab magyarázóinak irataiból meritette saját mysticus pantheismusához az eszméket. Azt tanitotta, hogy isten minden; hogy minden keresztyén hinni tartozik, hogy Krisztus testének egy tagja és hogy ezen hit épen olyan szükséges, mint a Megváltó születésében és halálában vetett hit. Ezen állitások a parisi egyetemet s ennek közbenjárására III. Incét arra inditották, hogy Amalrichtól azoknak visszavonását követeljék. Amalrich engedelmeskedett, de állitólag ezen megaláztatása miatti bánatában nem sokára meghalt (1205.). — Amalrichchal egyidejüleg *Dinanto Dávid* [1]) is rokonirányu nézeteket vallott, de az egyház intézményeivel szemben nem foglalt el ellenzéki állást. Véleménye szerént egy minden és minden egy; ezen minden isten, az eszme és isten azonos; háromféle dolog van, u. m. anyagi, szellemi és isteni, ezeknek élén isten áll, de ő a dolgoknak anyagi elve is. — Midőn Amalrich meghalt, akkor tünt ki, hogy neki számos követője van; ezek ellen a *parisi zsinat* (1209.) szigoruan lépett fel, az egész felekezetre kárhoztató itéletet mondott s az elfogottakat börtönnel és és tüzhalállal büntette. Ugyanezen zsinat Amalrich iratait, Dinanto tételeit és Aristotelesnek természet-bölcsészeti könyveit is elitélte.

Amalrichnak emlitett tételeiből fejtették ki az ő hivei azon *tanrendszert*, melynek főbb tételei következők: Isten minden teremtmény-

nek lényege, kiinduló- és cél-pontja; minden kegyes egy-egy Krisztus, kiben isten emberré lesz; a feltámadás csak ujjászületés; menny és pokol belső erkölcsi állapotok; Krisztus teste a megszentelés előtt is épen ugy a kenyérben van, miként isten benne van az egész természetben; a háromság alatt az istenségnek három világkorszakban való megtestesülését (incarnatio; az Atya Ábrahámban, a Fiu Máriában, a Szentlélek Amalrich hiveiben vált testté) kell érteni; a *Szentlélek korszakában* többé nincsen szükség külső egyházra; a pápa Antikrisztus; minden, a minek indoka a szeretet, tiszta; mert a lélek, miután istennel egy és ugyanaz, bűnt nem követhet el.

A parisi vértanuk halála után a XIII. században hasonló irányu, mystikus pantheista felekezetek merültek fel különböző vidékeken, melyeknek tagjai magukat a *Szabad szellem testvéreinek* nevezték. A XIII. század végén, a Rajna vidékén ezek a beghardok közt oly számosan voltak, hogy a nép őket a beghardokkal azonosaknak tartotta; a XIV. század elején már Olaszországban is feltünedeztek. Nem bizonyos, hogy ezen felekezetek Amalrich szétrobbantott iskolájából indultak-e ki, vagy pedig önállóan fejlődtek ki; annyi bizonyos, hogy nézeteik az Amalrich hiveinek nézeteivel nagyon rokonok. Azt *hitték*, hogy az éltető szellem (Róm. 8, 2.) őket a bűntől megszabaditotta, hogy ők isten törvénye által sugalmazva, isten fiaivá lettek, következőleg a külsőségekre nem figyeltek. Mig némelyek e világ élveit megvetve, keresték a menny útját; addig mások gondtalanúl gyönyörökbe merültek, mivel azt hitték, hogy a testiség szennyének a szellemre nem lehet káros befolyása. Továbbá ugy vélekedtek, hogy az egyház minden intézményével együtt csak ámitás és esztelenség; tisztitó-tűz, ég és pokol sat. balga dajkamesék; a gyümölcstelen házasság természetellenes szövetség; a vagyonbirtoklás tolvajság sat. A hitnyomozószék az egyháznak ezen veszélyes ellenségeit tűzzel és vassal irtotta ki.

Hasonló irányu felekezetek voltak az *Ádámiták* Ausztriában és Csehországban, kiket azzal gyanusitottak, hogy összejöveteleiket meztelenül tartják és nőközösségben élnek; a *Luciferianusok* Angermünde vidékén (Berlintől éjszakra), kik a bibliában nagy jártasságukról voltak hiresek; a *turlupinusok* (turlupin = bolondoskodó) Isle de France vidékén (Paris környéke), kiket gúnyból neveztek igy; végre a XV. században hasonló elveket követő, *Homines intelligentiae* nevet viselő felekezet merült fel Brüssel környékén.

1) Dinanto nem volt Amalrich tanitványa, miként közönségesen állitják (Alzog s m.), sőt nem is volt parisi tanitó, hanem a pápai udvar körében, Rómában tartózkodott s 1209. már meg volt halva. V. ö. Chron. anonymi Laudun. Canonici.; Gieselernél, i. m. II. 2. r. 410. l.

154. Az apostoltestvérek.

Egyes rajongó felekezetek nem elégedtek meg azzal, hogy a létező egyházat szellemi fegyverekkel támadták meg, hanem elveiknek fegyverrel igyekeztek súlyt adni. Az ilyen irányu felekezetek közt kiváló helyet foglalt el az *apostoltestvérek* felekezete, melyet a XIII. században egy rajongó parmai ifju, *Gherardo Segarelli* alapitott. Ő előbb a Ferencrendbe akart lépni, de elutasittatott; erre feltette magában, hogy a fényben és gazdagságban duskáló római egyházzal szemben, az eredeti, egyszerü apostoli egyházat fogja visszaállitni. Ezen célból egy *egyletet alapitott* (1260 óta) minden fogadalom és szabály nélkül, melynek mindkét nemü tagjai minden földi vagyonról lemondottak, koldulva és énekelve jártak helységről-helységre s a pápaság bukását és isten országának közeli eljövetelét hirdették. Az új egylethez a fratricellik és catharosok maradványai közől is sokan csatlakoztak. Midőn a pápák az új egylet müködését betiltották (legelőbb IV. Honorius 1286.), az az egyházzal szemben nyilt ellenzéki állást foglalt el s az üldözés elől barlangokba és erdőkbe rejtezett el. Segarelli elfogatása és megégetése (Parmaban, 1300.) után *Dolcino* (egy navarrai ifju, a felekezetnek 1291 óta tagja), az ő szellemi testvérével, *Margittal* lépett a testvérek élére. Az új főnök több, nyilt felszólitást intézett a keresztyénséghez, melyben kijelentette, hogy az egyháznak új korszaka kezdődik; ő és az övéi az utolsó itéletet megelőző próféták. Az *idő teljességét* előbb 1303-ra tette; de miután ezen jóslata nem teljesült, az ujabb határidőt 1304-re tüzte ki. *Isten országában négy korszakot* különböztetett meg: az elsőben a kegyes zsidók éltek Krisztus előtt; a másodikban Krisztustól N. Constantinusig a keresztyének szegények, de szüzies-tiszták voltak; a harmadikban N. Károly után, kincsvágy és gazdagság rontotta meg az egyházat; az utolsó korszakban megint erény és szüzi tisztaság fog uralkodni, Róma megsemmisül s az ős-keresztyénség ujra visszatér. Elismerte, hogy a maga idejében az egyháznak hatalomra és gazdagságra szüksége volt; de miután ezek a papság kebelében a szeretet tüzét kioltották, megint vissza kell térni az apostoli szegénységhez. Kimondta, hogy Silvester óta, Murrhone Péter kivételével, minden pápa ámitó volt; hogy a fogadalom nélküli élet helyesebb; hogy a férfiak és nők különbség nélkül együtt élhetnek; hogy a hitnyomozószék előtt a hamis eskü nem bün; hogy az egyház minden hatalma reájuk szállott s egyedül csak ők üdvezülhetnek. Megjósolta, hogy *Fridrik*, Sicilia királya (mint császár II-ik, ki már ekkor rég a sirban porlott, mgh. 1250.), a császárságot ujra helyreállitja,

a pápát és a többi halálra érdemeseket meg fogja ölni; azután egy szent pápa alatt béke lesz és a szentlélek mindnyájukra ki fog töltetni. — Midőn Dolcino vérmes reményei nem igen akartak teljesülni, nehány ezer hivével a római egyház ellen (1304 óta) nyilt háborut inditott s az ellene küldött keresztes hadakkal két évig hősiesen megküzdött; végre a Zebello hegyén megerősitett táborában a vercellii püspök túlnyomó számu keresztteseinek fegyvere és az éhség által a rajongó sereg elnyomatott (1307.), ő maga Margittal együtt fogságba esett és máglyán végeztetett ki [1]).

1) Mosheim, Gesch. des Apostelordens (Versuch einer unparteiischen Ketzergeschichte, 2 köt., Helmstädt, 1746—48).

HETEDIK SZAKASZ.

EVANGELIUMI REFORM-TÖREKVÉSEK.

155. Wickliffe és követői, a lollhardok.

Angliában a pápaságnak nyomasztó igáját király és parlament, egyesült erővel, már rég igyekezett lerázni. Időnként egyes komolyan gondolkodó férfiak, mint *Salisbury János* (l. a 118. c.), *Roger Baco* (l. a 151. c.), *Bradwardina Tamás* (l. a 150. c.) s mások az egyház bennső romlottsága ellen is jogosan panaszoltak. De ezeknél sokkal fontosabb és sikeresebb volt *Wickliffe János* [1]) fellépése, előbb az egyház politikai, azután a hittani téren.

Midőn *V. Orbán* (1365.) *III. Eduárd* angol királyt a már régóta elmaradt hűbéri tartozás megfizetésére szólitotta fel, s a király a parlamenttel egyetértve, ezen követelést egyszer s mindenkorra visszautasitotta, Wickliffe a parlament határozatát, az ország és korona függetlenségét, azok ellenében, kik a pápának Anglia feletti felsőségét vitatták, hazafiui hévvel védelmezte. Hasonlóképen, midőn a pénz dolgában megszorult parlament az egyház megadóztatását elhatározta, ezen határozatnak jogosultságát is nyiltan elismerte. Hazafisága és tudományossága egyaránt befolyt arra, hogy (1374.) azon küldöttségnek tagjává választassék, melynek a volt a feladata, hogy Brüggeben a pápai küldöttekkel az *egyházi hivatalok betöltése* (= *provisio*, rendes és rendkivüli) felett támadt vitás kérdéseket elintézze. Ezen alkudozás ugyan nem sikerült, de Wickliffe ezen ügyben szerzett érdemeiért, a korona részéről, a *lutterworthi* gazdag *plebániával* (Leicester grófságban) lett megjutalmazva. Ott töltötte el élete utolsó éveit, de

Oxfordba is ellátogatott, hogy az egyetemen beszédeket és vitatkozásokat tartson.

De nemcsak egyház-politikai kérdésekben foglalt el Wickliffe a római curiával szemben ellenzéki állást; hanem a papság romlottsága s a kolduló szerzetesek káros működése ellen is több alkalommal, a szószékből, éles beszédeket tartott. Ezen támadásait az érdekeltek a pápának feljelentették; igy történt, hogy *XI. Gergely* a Wickliffe irataiban *19 tételre* (melyek a vagyonra, örökösödési jogra, az egyházi javakra, azoknak secularisatiojára, az egyházi hatalomra s azoknak korlátozására vonatkoztak) *kimondta az átkot* (1377.) s egyszersmind a londoni püspöki törvényszéknek meghagyta, hogy Wickliffe ügyét vizsgálja meg; de az udvar Wickliffet védelmébe vette, s a püspökök kénytelenek voltak megelégedni Wickliffe azon irásbeli nyilatkozatával, hogy ha tévedéseit bebizonyitják, azokat vissza fogja vonni. A visszavonás azonban sohasem történt meg.

Midőn az egyházi szakadás, a kettős pápaság bekövetkezett és egész világ egyházi reformokkal foglalkozott, Wickliffe a *hit kérdéseiben* is merész ellenzéki állást kezdett elfoglalni. A *bibliát angol nyelvre forditotta*, az átváltozás tanát megtámadta (1381.), már korábban kegyes férfiakból *egyleteket* alapitott, melyeknek tagjai, mint *utazó prédikátorok* járták be a községeket, hogy a népnek az evangeliumot hirdessék (ezeket Wickliffe ellenségei a *Lollhard* eretnek néven nevezték). Most már az egyetem is Wickliffe ellen foglalt állást; ügye a *londoni zsinat* elé került, mely állitásainak egy részét tévesnek, egy részét eretnekségnek bélyegezte[2]), de a magas pártfogásban részesült pap ellenében megelégedett azon enyhe büntetéssel, hogy őt az *egyetemből kizárta*. A canterburyi érsek ezen kivül a királyt rábeszélte egy *rendelet* kiadására, mely a püspököket az elitélt tételek (= Wickliffe) hiveinek elfogatására felhatalmazta. Ezen rendelet éle az utazó prédikátorok ellen volt intézve, kiket rendzavarással s a nép bujtogatásával gyanusitottak. — Azonban Wickliffe ellenségei a londoni zsinat itéletével nem voltak megelégedve s panaszukkal Rómához fordultak. *VI. Orbán Wickliffet Rómába* meg is *idézte*, de már ezen úttól megkimélte őt a halál (1384. dec. 31.). De a megbántott egyház a halottnak sem bocsátott meg; a *constanzi zsinat* (1418. máj. 4.) Wickliffet eretneknek nyilvánitotta, negyvenöt tételét elitélte s elrendelte, hogy iratait égessék meg; csontjait ássák ki és szórják szét. Ezen itélet évek múlva (1428.) végrehajtatott. Wickliffe hivei ellen, kik leginkább a műveltebb körökből kerültek ki, főleg *V. Henrik* óta (1413 óta), kezdődött meg a tulajdonképeni véres üldözés,

mely ezen felekezetet nagyon megapasztotta s maradványait rejtekbe vonulni kényszeritette.

Wickliffe az *egyház reformatiójának* meginditására legelső eszköznek az *Evangelium-szellemű prédikációt* tekintette, mert csak ez képes a hallgató lelkét felvilágositni és meginditni. Azt akarta, hogy a *szentirás* mindenkinek közkincse legyen, ezért forditotta le azt. *Ezen forditást*, Wickliffe halála után, az ő lutterworthi segédje és benső barátja, *Purvey* lényegesen *átdolgozta* (1388.).

Wickliffnek *hittani reformátori nézetei* főképen a *Trialogusban* [8]) vannak letéve, mint bölcsész határozottan az akkor eretnekség hirében álló *realismus hive* volt. — A keresztyén igazságok kútforrásáúl az *észt* és *kijelentést* fogadta el; nézete szerént az észben (ratio) bizonyos alapigazságok készen vannak, ezekhez tartoznak az eszmék (= universalia) és a természet törvényei; a kijelentésnek egyetlen okmánya a szentirás, ez a feltétlenül szabályzó tekintély. A *bűn* elméletében, az ő keresztyén egyházzal egyezőleg, a bűnösség átszármazását nem természeti, hanem erkölcsi okban kereste (mindenkinek meg van a *proprium peccatum originale*-ja). Az *üdvtanban* isten mindenhatóságából kiindulva, elismerte, hogy minden létezőnek és történőnek oka isten, de nem a bűnnek is, melyet ő (az új-platói bölcsészekkel és Augustinussal) *non ens*-nek, *defectus*-nak tekintett. Bradwardina nyomán az *üdvre való absolut praedestinatiot* tanitotta (azok, kik örök kárhozatba esnek = *praesciti*). A *hitről* azt állitotta, hogy az istennek kegyelmi ajándéka. Különbséget tett a *látható* és *láthatatlan egyház* között; csak ezen utóbbi képezi Krisztusnak igazi testét. Az *egyház* a választottak község e; a papi fokozatokat a kevélység és kincsvágy hozta létre, a szentirás azokról semmit sem tud; épen ezért a hierarchiai rendszert az apostoli presbiteri rendszernek kellene felváltani; a papi felszentelés nem kölcsönöz kitörölhetlen jelleget; halálos bűnbe esett áldozár nem szolgáltathatja ki érvényesen a szentségeket; különben pedig minden hivő az egyetemes papság tagja.

Leghevesebben megtámadta az *átváltozás tanát*, mely a népet kirabolja, bálványimádásra csábitja és a szentirásban vetett hitét megingatja. Ezen becsempészett *eretnekségben* — mondja Wickliffe — az Antikrisztus a grammatikát, logikát, természettudományt, sőt a szentirás értelmét is tönkretette. Az úrvacsorában Krisztus állományának jelenléte az esetlegek nélkül képtelenség (t. i. hogy a kenyér szine, ize, alakja megmaradjon s az még se legyen kenyér, hanem hús). Wickliffe szerént az úrvacsorában a *kenyér* Krisztus testének csak *jegye; Krisztus is jelen van* ugyan, de nem lényegileg, nem

állományilag vagy testileg, hanem (Berengar nyomán) mint erő, mint szellem, mint szentség. Ezen megjelenés is az elfogadó hitétől és a kiszolgáltató érdemes voltától függ.

Wickliffe a többi szentségeket, kath. dogmákat és egyházi intézményeket is élesen megbirálta. Elvetette a szentek, ereklyék és képek tiszteletét; az olajnak, sónak és viasznak megszentelését; az istentiszteletben a latin nyelv használatát, az áldozári műéneket, az ünnepek feles számát, a magán misét, az utolsó kenetet; helytelennek tartotta a szentek közé sorozást, a búcsút; a papi nőtlenséget, a szerzetességet, mint természetellenes állapotokat, megszüntetni ohajtotta; általában ellensége volt minden szentirásellenes tannak és szertartásnak. A *bűnbocsánat* tanát és gyakorlatát, az egyházi átkot és tilalmat istenkáromlásnak; a fülbe-gyónást lelkiismereti kényszernek állitotta, s a kulcshatalom jogosultságát csak azon esetben ismerte el, ha az Krisztus szellemében gyakoroltatik. Véleménye szerént a pápaság Antikrisztusság, s az egyháznak a tévelygésektől és visszaélésektől való megtisztitása csak akkor történhetik meg, ha az apostoli keresztyénség visszaállittatik, a papság a világi gazdagságnak és hatalomnak többé nem lesz rabja, hanem független szegénységben megelégszik a hivek adományával. Krisztusnak, mint a világ istenemberi kormányzójának jogos képviselője az *állam;* a *papság* pedig, ha Krisztusnak méltó tanitványa akar lenni, csak az ő szegény, szenvedő életét képviselheti [4]).

1) Wickliffe vagy Wiclif életének első nagyobb részét mély homály fedi; állitólag York éjszaki vidékén Spreswellben vagy Hipswellben vagy Wiclifben 1324. vagy elébb szül.; Oxfordban tanult, 1361. ugyanott a Balliol-Collegium (collegium Angliában azon különböző intézet, melyből egy egyetem áll s melyeket részint a kormány, részint magán személyek alapitottak) elnöke volt, ugyanazon évben a nevezett Collegiumtól, mint patronustól, a fillinghami javadalmat (Lincolnshirben) nyerte; ennek következtében az elnökségről lemondott s a nevezett plebániába vonult, de azért az egyetemmel az összeköttetést nem szakitotta meg; 1374 előtt Oxfordban a theologia doctorává lett s jogot nyert felolvasások tartására. — Élete további folyamát l. a szövegben.

2) Ezen tételeket közli Gieseler, i. m. II. k. 3. r. 341—343. l.

3) Trialogus vagy Dialogorum lib. IV, melyben Alithia, a józan theologus, Pseudis, a sophista és Phronesis, az alapos theologus allegoriai személyei beszélgetnek a hit és az egyház intézményei felett. Az I. k. az istenről és az eszméről; a II. k. a világról, emberről, a jó és gonosz szellemekről, a kegyelemre való elválasztásról; a III. k. főleg az erkölcs és váltság tanáról; a IV. k. a szentségekről, az egyház intézményeiről és az utolsó dolgokról szól.

4) Wickliffenek emlitett művein kivül fontosak: az ő angol és latin prédikációi; Summa theologiae lib. XII; De officio pastorali; De eucharistia sat. — Iratai nagy része, kéziratban, Oxfordban, Cambridgeben és a Brit Muzeumban őriz-

tetik. — Válogatott irataiból Arnold rendezett egy kiadást: Selekt englisch works of John Wyclif (London, 1869—71); Jeles monographiák: Lewis, The history of the life and suffering of J. Wicliff (London, 1720.; Oxford, 1836.). — Böhringer, John W. (Die Kirche Christi u. ihre Zeigen. 2. k. 4. r., Zürich 1856.). Lechler, Joh. von W. und die Vorgeschichte der Reformation (2 köt., Leipzig, 1873.).

156. Husz János és a husziták; cseh és morva testvérek.

Wickliffe tanai Anglián kivül főleg Csehországban találtak kedvező fogadtatásra. Ugyanis Csehországból a theologiát hallgató ifjuság közül többen ellátogattak az oxfordi egyetemre; ezen kivül a kedélyeket a vallásos reformok befogadására már korábban előkészitették azon menekült valdens családok, melyek ott új hazát találva, saját eszméiket észrevétlenül terjesztették; végre az ébredező nemzeti szellem és a pápaság közt is összeütközésre került a dolog. A cseh törekvéseknek egy ideig a *pragai egyetem* (1348. alapittatott) állotta útját, melynek tanszékei jobbára kolduló szerzetesekkel, a pápaságnak ezen tapasztalt harcosaival voltak betöltve, s melynek szervezete a csehek mellőzésével a német elemnek nyujtott előnyt [2]). Ehez járult még, hogy az egyetemen a német tanárok a *nominalismus*, a csehek a *realismus* hivei voltak s a két ellentétes párt közti harc nem maradt az egyetem szűk falai között. Végre a XIV. század óta egyes kiváló papok a vallásosság és erkölcsösség felelevenitésére irányuló mozgalmat inditottak meg.

Ezek közé tartozott *Waldhausen Konrád* (1345—60 Bécsben Augustinus szerzetes, majd leitmeritzi és pragai plebános, mgh. 1369.), hatalmas egyházi szónok, ki a papság és szerzetesség romlottsága ellen éles beszédeket tartott. *Milits János* (előbb pragai kanonok és archidiakonus, egyházi hivatalairól 1363. lemondott) utazó prédikátor, ki apokalyptikus ábrándokba merült, de az elesettek megtéritésén igazi apostoli buzgósággal fáradozott. Személyesen utazott Rómába (1367.), hogy az egyház romlottsága ellen panaszt emeljen, de ezen buzgóságáért a hitnyomozószék börtönébe került, honnan csak az Avignonból visszatérő V. Orbán közbenjárására szabadult ki. Visszatérve hazájába, ellenei ott is üldözőbe vették s beszédeiből némely eretnekségnek állitott tételeket küldöttek XI. Gergelyhez. Milits ügye igazságába bizva, személyesen kereste fel a pápát Avignonba, hol magát tisztázva, nem sokára meghalt (1364.) [3]). *Janow Mátyás* (1381 óta pragai kanonok és gyóntató, mgh. 1395.) nem a nyilvános egyházi szónoki pályán, hanem magányban, mint lelkipásztor, kivánt hatni. Hiveit arra intette,

hogy ne az érdemszerző cselekedeteket és üres szertartásokat tartsák fő dolognak, hanem a lélek tisztaságára törekedjenek. Átlátta, hogy a hitnek igazi forrása a *szentirás;* hogy az ettől eltávozott papság és szerzetesség a romlottság örvényébe sodortatott. Az egészen világi elvek szerént szervezett., külső törvényekkel és rendtartásokkal szerfelett korlátozott, római egyház helyébe a szabad szellemi életet élt *első keresztyén egyházat* ohajtotta vissza [4]). Mig Milits azt hitte, hogy az egyház reformatioja a pápa vezetése mellett megtörténhetik; addig Janow, ki az egyház akkori állapotát teljesen ismerte, ilyen hiú reménynek nem adott helyet.)

Az igy előkészitett területen *Husz János* olyan mozgalmat inditott meg, mely *Csehországban* a róm. kath. egyház fenmaradását kétessé tette. *Husz János* [5]) Huszineczben született (1369.), a pragai egyetemen teljes bölcsészeti és theologiai kiképeztetést nyert; ugyanott mint bölcsészet-tanár s a realismus hive kezdette meg tanitói pályáját. Nyilvános fellépése előtt kifogástalan katholikus volt s egy búcsú alkalmával utolsó négy garasát is bűnbocsánatért adta; de később átlátta, hogy a bűnös embert a szentirás és a Megváltó élete szabadithatja meg a kárhozatból és teheti méltóvá az üdvre. Azon időtől fogva, hogy az ujonnan alapitott *Betlehem kápolnához* (Prágában) [6]) az evangeliumnak anyanyelven való hirdetésére meghivatott és *áldozárrá szenteltetett* (1402.), szigoru és komoly életet kezdett, theologiai és bölcsészeti tanulmányait nagy szorgalommal folytatta, Wickliffe bölcsészeti iratait is tanulmányozta s a vértanuk életét olvasgatta. Tanulmányai és tapasztalatai az egyház romlottságáról teljesen meggyőzték; de azért a római egyházzal szemben még nem foglalt el ellenzéki állást; sőt azt hitte, hogy felsőbbjei segélyével annak reformatioja nem lehetetlen. Különös gondot forditott a népnevelés és lelki gondozás emelésére; prédikációi által köztetszést aratott, s mint a királyné (Zsófia) gyóntatója az udvarba is bejutott. Még *Szbynko*, prágai érseknek is annyira megnyerte bizalmát, hogy ez őt *zsinati prédikátornak* nevezte ki, s megbizta, hogy az egyházi élet hiányai és visszaélései felett, a cseh papság képviselete előtt, feddő szónoklatokkal tartson.

Azonban Husz reform-törekvéseinek ezen békés útja nagyon rövid volt; az azt gátoló események egész özönnel zúdultak útjába. Az egyetem *Wickliffe 45 tétele* felett kimondotta a kárhoztató itéletet (1408.) s azoknak terjesztését és tárgyalását megtiltotta. A megtámadott papság az érseknél *Husz ellen panaszt* emelt s azzal vádolta, hogy ő a szószékből azt hirdette, hogy azon pap, ki az egyházi szol-

gálatért, főleg szegényektől dijt követel, eretnek, s hogy általában a népet a papságtól elidegeniti. Ugyanezen időben azzal is kezdették vádolni, hogy *Wickliffe tanainak hive.* Az érsek ezen vádak alapján Huszt a zsinati prédikátorságtól megfosztotta, s midőn Husz is panaszt emelt, hogy egy papot eretnekség gyanuja miatt számüztek s a legbuzgóbb papok üldözésnek vannak kitéve, feleletül az érsek, saját megyéjében, Huszt minden lelkészi teendő végzésétől eltiltotta. Ezen szigoru rendszabály alkalmazására az érseket nem annyira az emlitett vádak inditották, mint inkább az akkori egyház-politikai kérdésben elfoglalt pártállása ösztönözte. Ugyanis *Vencel király* az avignoni és római pápákkal szemben *neutralis* állást ohajtott elfoglalni, s a papságtól és egyetemtől is ilyen nyilatkozatot kivánt; de az érsek és a papság nagy része a római pápa mellett nyilatkozott, sőt az egyetemen is csak a csehek pártolták a neutralitást. Ez volt az oka annak, hogy Vencel király, Husznak és barátainak kérelmére, *egy rendeletet* küldött az *egyetemhez* (1409.), mely meghagyta, hogy jövőben, az egyetemen eléforduló bármely kérdésben, a cseh nemzetnek három, a külföldi három nemzetnek pedig csak egy szavazata legyen; egy *másik rendeletben* meghagyta, hogy Csehországban senkinek sem szabad XII. Gergelyt pápának elismerni. Ezen rendeletek a németeket annyira felizgatták, hogy mintsem eddig gyakorolt jogaikról lemondjanak, inkább odahagyták az egyetemet (mintegy 2—3000-en) s *Lipcsében új egyetemet* alapitottak. Ezen tény miatt Huszt nemcsak az eltávozott németek, hanem az egész német nemzet meggyülölte.

A németek távoztával, kik a cseh reform-törekvéseknek útját állották, Husz és pártja akadálytalanúl működhetett s az egyház és papság romlottsága ellen mind merészebb támadást intézett. Erre az érsek Huszt a pisai zsinat által választott új pápánál (V. Sándor) Wickliffei eretnekséggel vádolta s előadta, hogy ezen eretnekség Cseh- és Morvaországban ijesztő mértékben elterjedt. A pápa egy *bullában* elrendelte, hogy Wickliffe iratai ellen a legnagyobb szigort kell alkalmazni és a magán kápolnákban való prédikálást, mint az eretnekségnek a nép közé levezető csatornáit, be kell tiltani. Ezen bulla megjelenésekor (1410. márc. 9.) Husz azonnal a jobban értesitendő pápához *fellebbezett;* de az érsek azzal nem törődött, Wickliffe iratait összeszedette (vagy 200 iratot) s a tartományi zsinattal egyetértőleg, az egyetem tiltakozása, Husz és barátai ujabb fellebbezése ellenére (XXIII. Jánoshoz), hivatalosan megégettette. Az érsek azt hitte, hogy az ellenzéket teljesen leverte, de csalódott. A nép Husz mellett foglalt pártállást, az érseket nyilvánosan kigúnyolta, egy ünnep alkalmával a

templomból kiűzte s pártja ellen minden alkalommal tüntetett. Ezalatt megjött a *pápai átok* (1411. márc. 15. hirdettetett ki), mely Husznak és a prágai hatóságnak volt szánva; de midőn ez sem használt, az érsek az egész várost *interdictum* alá vetette. Azonban ezen gyógyszernek sem lett óhajtott sikere; Husz tovább prédikált, a tanács pedig az interdictumnak engedelmeskedő papokat a városból kiutasitotta. Ily makacs ellenállás után az érsek kénytelen volt engedni s a közvetitő párt által ajánlott *egyezkedésbe* bocsátkozni [7]; de utóbb ezen lépését megbánta, s mielőtt a római curiánál ezen ügyben valamit kezdett volna. meghalt (1411. szept. 28. Pozsonyban).

Az ingerültség még le sem csendesedett, midőn a két párt közé a viszálynak ujabb magva szóratott el. Ugyanis *XXIII. János* pápa (1412.) Csehországban is *bűnbocsánatot hirdetett* azok számára, kik a Nápoly elleni keresztes hadjáratban részt vesznek. Husz ezen lelketlen s Krisztus szellemével merőben ellenkező intézkedés ellen beszédeket, vitát tartott és irásban is nyilatkozott. Ennek a fellépésnek legközelebbi következménye a lett, hogy a bűnbocsánat-hirdetőket több helyen kigúnyolták, sőt *egy nemes* (és nem Pragai Hieronymus, miként korábban állittatott) a pápát és bulláját durván sértő jelmezes menetet rendeztetett s *a bullát máglyán megégette*. Ezt több csend- és rendzavarás követte. A pápa *Huszt átokkal* és tartózkodási helyét *interdictummal* sujtotta. Husz az egyetlen igaz biróhoz, Jézus Krisztushoz és a közzsinathoz *fellebbezett*; de hogy a további zavaroknak elejét vegye, odahagyta Pragát és barátai váraiban tartózkodott; közben, szabad ég alatt, óriási néptömegek előtt, lelkesitő beszédeket tartott, s gondolatait rendezve, egyes iratokba állitotta össze.

E közben *Zsigmond* magyar király és német császár sürgetésére a *közzsinat Constanzba* összehivatott (1414. nov. 1-jére) s a fejedelem által Husz is felszólittatott, hogy a zsinat előtt jelenjék meg, hogy, fellebbezési nyilatkozata szerént, ügye ott intéztessék el. Husz *fejedelmi biztositó levéllel* (melyet azonban csak Constanzban nov. 5. kapott kézhez) s ügye igazságában bizva, de egyszersmind meggyőződéseért a vértanuságra is készen [8]) jelent meg Constanzban (nov. 3.). Ott eleinte szabadon járhatott kelhetett s a zsinaton kifejtendő maga védelmére készülhetett, midőn azon költött gyanura, hogy Constanzot el akarta hagyni, előbb szelidebb (nov. 28.), majd szigorubb *fogságra vettetett*, sőt utóbb vasra veretett. Zsigmond útközben Husz elfogatásáról értesülvén, azonnal parancsot küldött, hogy Huszt bocsássák szabadon, ellenkező esetben börtönét fel fogja töretni. Azonban a zsinati értekezlet Zsigmondot meggyőzte arról, hogy midőn eretnekség

forog fenn, az egyház joga elébbvaló a fejedeleménél. Zsigmond a zsinat többségének hangulatáról meggyőződve, végre engedett, és Husz pere megindittatott. *Háromszor idéztetett* a zsinat elé (1415. jun. 5. 7. 8.); irataiból 39 vádpontot szedtek össze (Gerson az Ecclesiából 19-et), vagy fogtak rá; a harmadik megidézés alkalmával *azt követelték* tőle, hogy a tárgyalt tételek téves voltát ismerje el, azokat esküvel örökre vesse el, nyilvánosan vonja vissza s azoknak ellenkezőjét fogadja el és védelmezze. Husz a követelések egyikét sem teljesitette; kijelentette, hogy oly tanokat tulajdonitanak neki, melyeket sohasem állitott, és sem rábeszélésre sem fenyegetésre nem volt hajlandó magát a zsinatnak alávetni. Husznak alázatos, szelid és szerény fellépése a zsinaton is sok barátot szerzett, kik mindenféle indokokkal ostromolták, hogy engedjen. De Husz nem hallgatott a világi eszélyesség szavaira, ő az engedékenységben az igazság elleni árulást látott, s meggyőződéséhez hű maradt. Végre egy *ünnepélyes ülésen*, a székesegyházban, fejére olvastatott *az itélet*, hogy mint makacs eretnek papi hivatalától és méltóságától fosztassék meg, könyvei égettessenek meg s ő maga adassék át a világi hatóságnak megbüntetés végett. Ezután papi öltönyeiből kivetköztették, a világi hatóságnak átadták, mely még azon napon *elevenen megégetéssel* végeztette ki. Husz bátran lépett a máglyára, akkor is dicsőitette Jézust, ki hite szerént az igazságot nagyobb szellemek által diadalra fogja juttatni, és meggyőződését örömmel pecsételte meg halálával [9]).

Pragai Hieronymus, ki Husznak határozott tanácsa ellenére ment Constanzba, midőn látta, hogy barátjának semmi hasznára sem lehet, elhagyta a várost, de útjában elfogatott s visszavitetett (1415. ápr.). Félévi fogságában egészségében teljesen megrongálva, azon eretnekségeket, melyekkel vádoltatott, visszavonta (1415. szep. 23.); de nem hittek neki és Gerson befolyására továbbra is szigorú fogságban tartották. Ezen bánásmód Hieronymus önérzetét felzaklatta, egy ujabb kihallgatás alkalmával ünnepélyesen kijelentette, hogy bűnei közül egyet sem fájlal mélyebben, mint azt, hogy meggyőződéséhez hűtelen lett; előbb tett nyilatkozatát tehát visszavonta és Husznak s Wickliffenek alaptételeit oly erős meggyőződéssel védte, hogy ellenfeleit is bámulatra ragadta (1416. máj. 26.). A boszús zsinat ezek után őt is barátja sorsára juttatta (1416. máj. 30.), kihez teljesen méltón, igazi stoicus nyugalommal halt meg a máglyán [10]).

Husz tana legkimeritőbben van kifejtve *Tractatus de Ecclesia* cimű iratában. E szerént az *egyház* azon elővégzettek egyeteme, kik jelenleg élnek, éltek és élni fognak. Ezen egyház diadalmaskodó, harcoló

és alvó; harcoló tagok az élők, alvók a tisztitó-tűzben szénvedők, diadalmaskodók az örök hazában boldogan nyugvók. Az *egyháznak* egyedüli *feje* Krisztus, de nem a pápa is, mert azon esetben az egyháznak két feje s igy az egyház monstrum volna. Ha a pápa volna az egyház feje, akkor ő Krisztus volna, vagy Krisztus a pápánál kisebb volna. A gonoszok egyháza az ördög teste, melynek feje maga az ördög. A *pápai* ugynevezett *teljes hatalom* s a neki tartozó engedelmesség nem feltétlen; parancsainak csak azon esetben kell engedelmeskedni, ha azok Krisztus törvényén alapulnak; bizonyos esetekben még pápai átok ellenére is kötelesség az evangelium hirdetése (ezt megtette Husz is). A római püspök eredetileg nem állott a többi püspök felett; csak Constantinus ajándéka emelte őt a többi püspök fölé; a *papok* egyenlők; a *kulcshatalom* az egész egyházat illeti. Az *úrvacsora* tanára nézve, Krisztus testének és vérének valóságos jelenlétét tanitotta, sőt az elemek átváltozásának tanát is megtartotta. Husz elismerte, hogy az igazságnak több forrása lehet, de kimondta, hogy a hit dolgában a *szentirás* a legfőbb tekintély, s hogy ez az életnek legkifogástalanabb és legkielégitőbb szabályzója. Végre a szerzetes életről nem igen kedvezőleg nyilatkozott.

A Husz iránt kedvezőtlen körülményeknek végzetes csoportosulása magyarázza meg azon következetlenséget, hogy az a zsinat, mely az egyház reformatioja érdekében ült össze, halálra itélte Huszt, ki maga is az egyház reformatiojára törekedett; igaz, hogy azt evangeliumi, erkölcsi elvek szerént és nem a papuralom javára szándékozott meginditni; az a zsinat, mely a pápákat feleletre vonta és letette, halálra itélte azon Huszt, kinek legnagyobb eretneksége abból állott, hogy az egyház tekintélyét nem akarta feltétlenül elismerni, s az egyház fejének nem a pápát, hanem Krisztust tekintette. Ugyde a zsinaton a *nominalisták* voltak többségben, Husz pedig realista volt, s a realismus azon időben minden eretnekség forrásának tartatott; továbbá Husz, a pragai egyetemen a cseh nemzetiség érdekében való működése által, miként emlitve volt, a német nemzetet maga ellen ingerelte, pedig a zsinaton a *németek* nagy számmal jelentek meg; sőt saját *honfitársai* közt voltak legkérlelhetetlenebb ellenségei (Palecz István, Husznak korábbi párthive; Deutschbrod Mihály, egykor pragai plebános). Aztán a csehországi *népmozgalom*, melynek meginditójáúl Huszt tekintették, kedvezőtlen hangulatot ébresztett azon zsinat tagjainál, mely az egyházi és világi *aristocratia* képviselőiből alakult. Végre Husz a zsinaton küzdő *két párt között* majdnem magára állott. A pápai pártnak elég oka volt arra, hogy elejtse azt, ki a pápát az egyház fejének el nem

ismerte; a reformpárt pedig azért áldozta fel őt, hogy az eretnekség és népmozgalom pártolásának gyanuja miatt reformterveit ne kockáztassa.

Mig Husz börtönében végsorsát várta, azalatt Csehországban a huszita párt élére *Miesa Jakab* (közönségesen: *Jacobulus*) állott és Husz jóváhagyása mellett s egy valdens (Petrus Dresdensis) tanácsára az úrvacsoránál a *kehely használatát* életbeléptette. A zsinat ezen mozgalommal szemben kimondta a kehely megtagadásának jogosultságát s az ellenkező véleményűekre átkot mondott (1415. jun. 15.) [11]). Ezen határozat és Husz kivégeztetése a cseheket a legnagyobb mértékben elkeseritette, mely keserűségnek első rohama a kath. érzelmű papokat és szerzeteseket érte. A *nemesség* gyűléseket tartott, egymás védelmére szövetkezett és a zsinat átiratára erélyes hangon válaszolt. De a zsinat a cseh nemesség iratával nem sokat törődve, Pragai Hieronymust is Husz sorsára juttatta s ez által Csehországban a mozgalmat még nagyobb lángra gyujtotta. A pragai egyetem is védelmébe vette a tiltott kelyhet s annak használatát a nemesség mindenütt életbeléptette. A mozgalomnak *két gyujtó pontján két párt* alakult: *Pragában*, élén az egyetemmel, a mérsékelt, conservativ, aristocrata párt; *Austi* városkában, a későbbi *Tabor* (csehül = sátor) anyjában a túlzó, radicalis, democrata párt. A conservativ párt később *Calixtinus* (kelyhes) *utraquista* (sub utraque specie után) *pragai*; a democrata párt pedig *taborita* nevet nyert. Vencel királyban nem volt annyi bátorság, hogy határozottan a husziták élére álljon, sem elég erély, hogy ezen mozgalmat elfojtsa, s ingatag magatartásával a zavart még növelte.

A mozgalom élére most a király előtt is kedvelt *Ziska János*, kamarás és *Huszinec Miklós*, Husz királyi várnak grófja állott. A mozgalom mind aggasztóbb alakot öltött, Pragában Ziska vezetése alatt egy huszita tömeg az újvárosi (Neustadt) tanácsházat megrohanta s a kath. érzelmű tanácsosokat az ablakon kidobta (1419.). A király ugyan a felkelőkkel kiegyezett; de a husziták ellen most már döntő csapásra készült, midőn a halál elragadta (1419. aug. 16.). Zsigmond, Vencelnek törvényes utóda, a helyett, hogy a husziták egy részét magának megnyerni törekedett volna, V. Márton pápától, saját alattvalói ellen, *keresztes hadjárat* hirdetését kérte [12]), s ez által egészen elidegenitette magától a cseheket, kik a hódolatot megtagadták s az egyházi javakat lefoglalták. Igy gyúlt ki azon pusztitó polgárháboru, melyben a husziták nemcsak Cseh- és Morvaországban, hanem a szomszéd országokban is valóságos rémei lettek ellenségeiknek. Az ellenük küldött keresztes hadak a vallásos és nemzeti vakbuzgóságtól lelkesitett

huszitákkal nem mérkőzhettek meg. A mit külellenség nem tehetett meg, véghezvitte a bennső meghasonlás. Az aristocrata calixtinusok vagy utraquisták, kiknek élén *Rokyczana*, pragai érsek állott, Husz és Miesa tanainál nem mentek tovább, Zsigmondot elismerték, s a kath. egyházzal kibékültek volna, ha *mérsékelt kivánalmaikat* teljesitik; nevezetesen, hogy 1) a *tiszta evangeliumot* anyanyelven, szabadon hirdethessék, 2) az *úrvacsorát* két szin alatt, az eredeti szereztetés szerént oszthassák ki, a halálos bűnös kivételével, minden hivőnek, 3) a papság az *egyházi javakról* mondjon le és ugy éljen, miként az apostolok, 4) szigoru *egyházi fegyelem* gyakoroltassék s a halálos bűnösöket, akár világiak, akár papok, a világi hatóság halállal büntesse. Ellenben a democrata taboriták a kath. gyházzal való kibékülésről hallani sem akartak, sőt kimondták, hogy az alkotmánynak, tannak és szertartásnak mindazon elemeit el kell vetni, melyeket a szentirásból nem lehet bebizonyitni [13]).

Ziska halála után (1424.) a taboriták többsége az *idősebb Procopiust* választotta főnökévé. Ellenben a kisebbség ugy gondolkodott, hogy senki sem lehet Ziskának méltó utóda, ennélfogva *árvák* nevezete alatt különvált, az ügyek vezetésével egy hadi tanácsot bizott meg s annak elnökévé az *ifjabb Procopiust* választotta meg. Ezen kisebb párt képezte a szélső baloldalt.

E közben a *baseli zsinat* összeült és hosszas alkudozások után (melyek részint Baselben, részint Pragában folytak le, 1433. jan. 9. — nov. 26.) a *kelyhesek négy kivánalmát* némi módositással *megerősitette* [14]). Ezen alapon a kelyhesek a kath. egyház kebelébe visszatértek. A taboriták azonban nem fogadták el ezen *pragai egyezményt* (Compactata) s a háborut tovább folytatták, de rövid idő múlva a taboriták Cseh-Brodnál (Praga közelében) teljesen megverettek (1434. máj. 30.; mindkét Procopius elesett), s egész Csehország meghódolt Zsigmond királynak, ki az *iglaui szerződésben* a nemzet vallásos és politikai szabadságának megtartását igérte (1436.). Ezen igéretek azonban többször megsértettek, épen ezért Zsigmond halála után (1437.) a nemzet szabad választási jogát igénybe vette. Erre kiütött a trónviszály s a polgárháboru megint lángra gyult. Végre *László*, Zsigmond unokája lett a trónjelölt, az ő nagykoruságáig pedig az állami ügyek vezetése két kormányzóra bizatott. Ezen kormányzók egyike, *Podiebrad György*, a kelyheseket juttatta uralomra. Midőn László trónra lépett (1453—57) a katholicismus érdekeit mozditotta elé. Az ő halála után, a kelyhesek támogatásával, Podiebrad György emeltetett trónra, kit II. Pius azon reményben ismert el, hogy a cseheket

a kath. egyházba egészen vissza fogja vezetni; de midőn ezen reménye nem teljesült s a király a kelyhesek jogait védte, II. Pius a *pragai compactatát felfüggesztette* (1462.). II. Pál a *királyt kiátkozta* és ellene *keresztes hadjáratot hirdetett*. Ezen alapon *Mátyás*, magyar király elfoglalta Sziléziát, Morvát és Lausitzot, de Podiebrad Csehországot és trónját mindvégig megvédelmezte (mgh. 1471.; l. a 137. c. és 2. j.). Utóda *Ulászló*, mint buzgó katholikus, a kelyhesek elnyomására törekedett, de midőn e miatt zavarok ütöttek ki, a *kuttenbergi országgyűlésen* (1485.) azon *vallásbékének* adott lételt, mely mind a katholikusok mind a kelyhesek jogait biztositotta. Ettől fogva a király haláláig (1516.) béke uralgott az országban.

A taboriták pártja, mint ilyen, már akkor megszűnt létezni, midőn Podiebrad Tabort elfoglalta (1453.); de ezen párt töredékeiből egy új felekezet, a *cseh testvérek* (a morva testvérek = Morvaországban lakó cseh testvérek) *felekezete* keletkezett, mely Rokyczana, pragai kelyhes érsek védelme alatt fejlődött ki, azután *György* pap (Rokyczana unokaöcse) vezetése alatt az egyháztól különvált. Az új felekezet tagjai magukat *Krisztus törvénye testvéreinek* (Fratres unitatis vagy unitas fratrum) nevezték. Rokyczana számukra Podiebradtól, az Óriáshegységben egy félre fekvő helyet (Kunwald, 1461.) nyert meg, de midőn, mindenféle vallási menekültekkel megszaporodva, számuk aggasztó kezdett lenni, Podiebrad keményen üldözni kezdette őket. Az üldözöttek a máglya elől barlangokba és vadonokba menekültek (innen a Jamnicii, *Grubenheimer* név). Az üldözés ezen szakában fejtették ki *alkotmányukat*, *zsinatot* tartottak (Lhotkában, 1467.), hol első *véneiket* sorsolás útján választották meg (ezeket a monda szerént egy kath. áldozár és egy valdens püspök szentelte fel). Ulászló alatt ők is békét élveztek; a XVI. század elején több *hitvallást* szerkesztettek [15]), hogy igazhitűségüket igazolják. Ezen felekezet reformátora vagy második alapitója *Lukács* (állitólag pragai) volt, ki egész haláláig (1528.) a felekezet élén állott, annak számára több iratot szerkesztett s a mérsékelt pártot juttatta diadalra.

A *cseh testvérek* a kelyhesektől *tan*, *szertartás* és *alkotmány* tekintetében szembetűnőleg eltértek. Ők csak a *szentirást* tekintették egyedüli zsinórmértéknek; a szentek tiszteletét, a tisztitó tüzet és az átváltozás tanát a misével együtt elvetették s az úrvacsorának symbolikus jelentőséget tulajdonitottak. Alázatos, csendes, tiszta erkölcsi életre törekedtek; a bűnös pap által kiszolgáltatott szentségeket hatástalanoknak tartották s ezért a belépőket (a XVI. század elejéig) megkeresztelték. A fegyveres szolgálatot, állami hivatalok viselését és

az esküt nem engedték meg; a művészeteket tiltották. A papok mellé rendelt *községi vénekre* volt bizva az erkölcsi felügyelet, fegyelem gyakorlása és a szegények gyámolitása; a nőknél ezen teendőket megbizott *idős nők* teljesitették. A papok nőtlenségre és vagyontalanságra voltak kötelezve; közöttük *négy senior* (püspöki joggal) végezte a pap-szentelést [16]).

A *kelyhesek* lassanként beolvadtak a kath. egyházba; a *cseh testvérek* hol türetve, hol üldöztetve, el-eltünve s megint felmerülve, egyik vagy másik protestans felekezethez csatlakoztak. Sokan az üldözés elől Lengyel-, Porosz- és Magyarországba menekültek (a XVI. és XVII. században) s egyik vagy másik felekezetbe önként vagy erővel beolvadtak és beolvasztattak.

1) Azon idő óta, hogy II. Rikárd IV. Károly leányát, Anna cseh hercegnőt elvette (1382.), a két ország közt élénk forgalom fejlődött ki. Ezen úton jutottak Wickliffe eszméi és iratainak másolatai Pragába. Igy vitte el Pragai Hieronymus a Dialogus másolatát Pragába.

2) A pragai egyetemen négy nemzet volt elismerve: a lengyel, szász bajor és cseh; és igy vitás kérdések alkalmával az egy szavazattal rendelkező cseheket mindég leszavazhatták.

3) Milits fő műve: Libellus de Antichristo.

4) Janow műve: Regulae veteris et novi Testamenti lib. V; ennek egyes részei és nem külön művek: de hypocrisi, de frequenti communione; de unitate Ecclesiae; de Antichristo; de Sacerdotum et Monachorum horrenda abominatione desolationis in Ecclesia Christi cet.

5) Husz szülőinek nevei ismeretlenek, ő Husz királyi vártól kölcsönözte nevét, mely várhoz tartozott Huszinecz helység is (Csehország déli részén).

6) Ezen kápolnát egy éhség alkalmával Kreuz kereskedő és Mühlheim János királyi tanácsos alapitotta 1391.

7) Ezen egyezmény szerént az érsek egy iratban a pápának kijelentette volna, hogy Csehországban nincsen eretnekség és a pápát arra kérte volna, hogy az ezen ügy érdekében elrendelt büntetéseket, valamint Husznak Rómába idézését vonja vissza. — Husz azt, a mit tőle kivántak, megtette; az egyetem előtt igaz hitéről vallást tett s az eretnekség vádját visszautasitotta, a pápát és a bibornokokat egy iratban megkérte, hogy a curia előtt való megjelenést engedjék el.

8) Ez megtetszik azon végrendelet-féle levélből, melyet kedves tanitványa, Márton számára hagyott hátra, valamint azon búcsúzó levélből is, melyet pragai hiveihez intézett. Palacky, Documenta.

9) A biztositó levél megsértéséről vagy kijátszásáról különböző vélemények merültek fel, a többek közt Alzog (i. m. II. k. 75–79. l.) felhozza, hogy az csak Constanzig szólt, s a zsinat itéletének nem szabhatott irányt; felhozzák, hogy maga Husz is kijelentette, hogyha eretnekségéről meggyőzetik, nem vonakodik az eretnekségre szabott büntetést kiállani. De épen ez nem történt meg, eretnekséget nem tudtak rábizonyitni, s mégis halálra itélték oly tételek alapján, melyeket előtte tekintélyes egyházi férfiak is vallottak és oly tételek alapján, melyeket ő magáéinak

el nem ösmert. A zsinatnak csak arra volt joga, hogy az egyház kebeléből kizárja, de arra semmi esetben sem, hogy halálra adja.

10) Poggius florenci humanista, szemtanu, arezzoi Leonardohoz intézett levelében többek közt ezt irja: „Neque Socrates tam sponte venenum bibit quam iste ignem suscepit."

11) Conc. Const. Decret. contra commun. sub utraque specie panis et vini . . . firmissime credendum sit et nullatenus dubitandum, integrum Christi corpus et sangvinem tam sub specie panis, quam sub specie vini veraciter contineri.

12) A pápa 1420. márc. 1. adta ki az erre vonatkozó bullát, melyben az egész keresztyénséget felszólította, hogy fogjanak fegyvert a Wickliffe hívei, a husziták és más eretnekek ellen.

13) A taboriták elvetették a hagyományt; a chrismát, olajat és szentelt vizet a keresztelésnél; a mise szertartást és miseöltönyöket; nem tartották szükségesnek az ostya felemelését, az exorcismust, a fülbegyónást; a böjtött szabad tetszésre bizták; csak a vasárnapot tekintették ünnepnek; elvetették a tisztitótűzről szóló tant, a képeket és azok tiszteletét. De az úrvacsora kath. tanát ők is megtartották; a világi gyönyöröket és tudományokat megvetették. Ezen tanok valószinüleg a valdensekkel való érintkezés útján fejlődtek ki. Az 1420. közzé tett 14 cikk szerént; l. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 433—38. l.

14) A pragai compactata tartalma: 1) az úrvacsora Cseh- és Morvaországban mindenkinek, a ki ugy kivánja, két szin alatt osztatik ki; de a népet rel kell világositni, hogy az egy szin alatt is tökéletes; 2) a papok nyilvános bűnei és vétkei a közönséges hatóság által büntettetnek meg, de az itélethozásban papok is vegyenek részt; 3) isten igéje, a püspök felügyelete mellett, az arra rendelt prédikátorok által szabadon hirdettetik; 4) a papok az egyházi javakat megtartják ugyan, de azokat csak az egyházi kanonok értelmében használhatják. V. ö. Gieseler, i. m. II. k. 4. r. 441—43. l.

15) Három hitvallást Ulászlónak adtak át 1504. 1507. és 1508.; egyet György, brandenburgi őrgrófnak 1532; egyet I. Ferdinándnak 1535.

16) Huszról l. Palacky, Documenta magistri Jo. Hus vitam, doctrinam, causam in Constantiensi conc. actam et controversias de religione in Bohemia annis 1403—18 motas illustrantia cet. (Pragae, 1869.). — U. a. szerzőtől, Geschichte von Böhmen (Prag, 1842. s köv.; III-ik köt.). — Böhringer, Die Kirche Christi u. ihre Zeigen (II. k. 4. r., Zürich, 1858.). — A cseh testvérekről l. Gindely, Gesch. der Böhmischen Brüder 2 k., Prag. 1857.) Zezschwitz, Die Katechismen der Waldenser u. Böhmischen Brüder (Erlangen, 1863.).

157. A reformatio első hirnökei Németországon.

A XV. század nagy reformáló zsinatai óta az egyház romlottsága, valamint a római curiának a reformoktól való idegenkedése is általánosan ismeretessé lett. Ama zsinatoknak a pápa absolut hatalmi törekvéseit törvényes úton korlátok közé szoritni s az egyház újjászületését előmozditni ugyan nem sikerült, de annyi hasznuk mégis volt, hogy az ellenzéki szellemet felébresztették s az egyház javitását

közohajtás tárgyává tették. Ezen ellenzéki szellem ugyan nagyon különböző alakban nyilvánult és nagyon különböző értékü volt, de mind alkalmas arra, hogy a római hitrendszer és egyházalkotmány örök érvényében vetett hitet megingassa s a várva várt reformatio útját egyengesse. Az ellenzéki szellem *Angliában* és főleg *Csehországban* Rómára nézve nagyon aggasztó alakban tört ki (l. a 155., 156. c).; *Németországon* oly heves jellegü, általános mozgalom nem volt ugyan; de egyes, az egyház javáért lelkesülő, kitünő egyházi férfiak fellépése mély nyomokat hagyott, s a XVI. század reformatorainak munkáját megkönnyitette. A reformationak ezen hirnökei belátták, hogy minden bajnak forrása az, hogy az egyház a sz. irás alapjáról letért, Krisztust elhagyta s az üdvöt nem a mindent megelevenitő hitben, hanem az egyház parancsainak gépies teljesitésében kereste. Ezen férfiak többé-kevésbé mind foglalkoztak azon kérdésekkel, melyeket a XVI. század vallás-küzdelme kifejtett és tisztázott.

Ezek közé tartozott a németalföldi *Goch János* (családi neve *Pupper;* Gochban, Cleveben szül.; mgh. 1475.), egy mechelni apácazárda perjele, egy mély vallásos gondolkodásu férfiu, az augustinismus hive, ki a keresztyén szabadságot minden keresztyén erény lelkének, a szentirást a keresztyén hit egyedüli forrásának tekintette. Szerinte a keresztyénségre *négy alapos tévedés* volt káros befolyással, mely befolyás most sem szünt meg, nevezeteten: 1) hogy az evangeliumi törvények mellett a Mózes törvényei is szükségesek az üdvre; 2) hogy a keresztyén élet tökélyére elegendő a hit és a hitből származó tettek nem szükségesek; 3) hogy az ember saját erején isteni segély nélkül is elérheti az üdvöt (= Pelagiusi eretnekség); 4) hogy fogadalomra való kötelezés (mesterséges, külső kegyeskedés) nélkül evangeliumi tökélyre nem lehet eljutni. Ezekkel szemben kimondotta, hogy a mi *üdvünk alapja a Krisztus érdeme.* A *szerzetes életről* és annak értékéről nagyon kiméletlenül nyilatkozott; meggyőződése szerént a szerzetesség mellett nemcsak az erény útjáról lehet letévedni, hanem az a legnagyobb gonoszságtól sem óvja meg az embert. Ezt eléggé bizonyitja azon közmondás, hogy „a mire a szerzetes vállalkozik, arra Satan csak pirulva gondolhat“ [1]).

Wesel János (családi neve *Richart*, Oberweselben, a Rajna mellett szül.; mgh. 1481.), erfurti theologiai tanár, majd wormsi prédikátor, szigoru Augustinusi értelemben kétségbe vonta a *papi átok* és *bünbocsánat* érvényességét. Szerinte „isten öröktől fogva beirta az ő választottait az élet könyvébe; ennélfogva az, a ki oda be nincs irva, sohasem fog beiratni; a ki be van irva, sohasem töröltetik ki

abból. A kit isten üdvezitni akar, az üdvezülni fog, ha valamennyi pap kirekeszteni és kárhoztatni akarja is. És a kit isten kárhoztatni akar, el lesz az kárhozva, ha minden pap üdveziteni akarja is." A transsubstantiatio helyett az *impanatiot* tanitotta (t. i. a kenyér és bor nem változik át, de Krisztus teste is jelen van), a *szentirást* a hit egyedüli forrásának tartotta, kimondta, hogy az egyháznak nincsen joga a *jurisdictio* gyakorlására, csak arra, hogy a megjavithatlan bűnöst kizárja. Általában erősen megtámadta a papuralom visszaéléseit, a szerzetességet, bőjtöt, búcsút s a kath. egyháznak minden külsőségét [2]. — Minthogy Wesel emlitett nézeteit a szószéken is hirdette, a mainzi Domokosrendiek által bevádoltatott s állitólagos eretnekségeiért elitéltetett. Birái a betegség és öregség által megtört férfiut arra kényszeritették, hogy állitásait vonja vissza, iratait égesse meg s hátra levő napjait töltse zárdafogságban.

Wessel János [3], a gazdag classicus műveltségs férfiu, kit barátai nagy tudományáért *Lux mundi*, ellenségei némely scholasticus tétel heves megtámadásáért *Magister contradictionum* cimmel ruháztak fel, a dialectikát a mysticismussal szerencsésen egyesitette. A keresztyénséget a sziv és isten közti benső kapocsnak hitte s az egyházi intézményekről is ezen szempontból nyilatkozott. Szerinte a *szentirás* istennek röviditett igéje, a hitnek élő forrása; a *pápa* az egyházzal együtt az Evangeliumnak alá van vetve („istenért hiszünk az Evangeliumnak, az Evangeliumért az egyháznak és pápának, nem pedig az egyházért az Evangeliumnak"); az egyház egységére a pápa nem szükséges; az egyháznak legtöbbet ártott a megromlott papság. A papságnak a hivek csak addig tartoznak engedelmeskedni, mig az Evangelium szerént beszélnek; a pápa nem ismerheti az egész világot, tehát nem is itélhet felette. A *megigazulás* a J. Krisztusban vetett élő, munkás hit eredménye (Róm. 3, 28 és Jak. 2, 27. különbözőt tanit, de nem ellenkezőt), sem a hit, sem a jó cselekedet nem elég magára. Az egyházi *bünbocsánat* a végett kigondolt kegyes csalás, hogy a nép a vétek útjáról a kegyességére térittessék; a bűnt egyedül isten bocsáthatja meg; a bűnbocsánat ennélfogva csak az egyháztól kiszabott büntetések elengedésére vonatkozhatik, de nem oly dolgokra, melyeknek az ember nem ura; az egyházból való kirekesztésnek csak külső hatása lehet. Az igazi *bünbánat* abban áll, hogy az ember szivét isten előtt alázza meg; ezen töredelmesség megszerzi az igazolást, azaz istennek kegyelmét, és igy annak nincs szüksége sem bűn-bevallásra (confessio) sem elégtételre (satisfactio). A *tisztitótüz* tökéletesitő, tisztitó közép állapot a földi tökélytelenség és az égi tökély között.

Az *úrvacsora* tanára nézve nem Lutherhez, hanem Zwinglihez állott közelebb; mert ő a szereztetés szavait jelképes értelemben vette és nem tett különbséget Krisztusnak az úrvacsorában és az úrvacsorán kivül való jelenléte közt, „mert (Ján. 6, 53. után) annak, a ki Krisztusban hisz és az ő testét eszi, igazi (örök) élete van, tehát a hivő eszi az ő testét“ (v. ö. Ján. 6, 47.).

Az előadottakból látni való, hogy Wessel gondolatai közt sok tisztán protestáns elem található, s egyes pontokra nézve még Luthernél is tovább mert menni; pedig Luther igy nyilatkozott róla: „Ha én Wesselt előbb olvasom, elleneim azt gondolhatták volna, hogy Luther mindent Wesseltől kölcsönzött, oly nagy kettőnk szelleme közt az összhang.“ — Wesselt az egyház hivatalos tanaival ellenkező nézeteiért a hitnyomozószék üldözőbe vette; de tekintélyes pártfogói védelme a veszélytől megoltalmazta.

1) Quod Monachus audet praesumere, hoc Satanas erubesceret excogitare. Goch művei: De libertate christiana; De quatuor erroribus circa legem evangelicam exortis et de votis et religionibus facticiis dialogus.

2) Wesel művei: Paradoxa; Examen magistrale ac theologicale; Disputatio adversus indulgentias; De auctoritate, officiis et potestate pastorum ecclesiasticorum.

3) Wessel J., családi nevén, Gansfort, Grönningenben 1420 körül szül.; mint a zwolli közös élet testvéreinek növendékére Kempis Tamás nagy befolyást gyakorolt; 1452—78. Cölnben, Parisban, Rómában. Löwenben, Baselben és Heidelbergben bölcsészet-tanitással foglalkozott, tudományos vándor-pályájának megfutása után szülőföldére tért, ott több zárdában tartózkodott s végre szülővárosában halt meg 1489. — Művei közül a kolduló szerzetesek sokat megsemmisitettek; a fenmaradtak közt nevezetesebbek: Farrago (= egyveleg) Wesseli (1522 óta többször megjelent Wittenbergben, Baselben és Marburgban, későbbi kiadásaiban Luther előbeszédével), mely később Farrago rerum theologicarum uberrima doctissimo Viro Wesselo Groningensi auctore-cimet kapott; De potestate ecclesiastica; De sacramento Eucharistiae. Összes feltalálható művei Groeningenben, 1614. jelentek meg. V. ö. Ullmann, Joh. Wessel, ein Vorgänger Luthers (Hamburg, 1834.); Reformatoren vor der Reformation (2 k., Gotha, 2. kiad. 1866.), Fridrich, Joh. Wessel, ein Bild aus der Kirchengeschich. des XV. Jahrhund. (Regensburg, 1862.). A kath. Fridrich Ullmannak több állitását tévesnek nyilvánitja, s Wesselt nem Luther megelőzőjének, hanem antipodes-ének tekinti. Ezt azonban könnyebb mondani, mint bebizonyitni.

158. Savonarola Florenc reformátora.

A XV. század végén *Olaszországban* is feltűnt egy reformátor, ki nemcsak az egyháznak, hanem az államnak is gyökeres átalakitását tervezte. E férfiu *Girolámo Savonarola* [1]), egy Domokosrendi szerzetes volt, ki *Florencben* (1489 óta) kitűnő szónoki tehetséggel és merész

szabadelvüséggel, mint bünbánathirdető, a pápaság és világiak erkölcsi romlottságát kiméletlenül ostorozta. Megjósolta, hogy Olaszországra istennek büntető csapása fog nehezedni, de a súlyos megpróbáltatások után az egyház megtisztulva és megifjodva fog a tévelygések romjaiból kiemelkedni. Megjósolta a Medici háznak bukását s egy idegen, hatalmas királynak Olaszországba való betörését, ki a zsarnokokat megbünteti s az egyházat fegyverrel reformálja. Ezen jóslatok (inkább egybevetések) részben teljesültek; Medici Lőrinc halála után, fiai elüzettek; VIII. Károly, francia király nagy hadsereggel nyomult Olaszországba. Most a nép kegyébe jutott Savonarola az állami ügyekben is tevékeny részt vett s azon párt élére állott, mely a theokratiát a demokratiával törekedett egyesitni. A florenci nép Savonarolát bizta meg, hogy az államot saját theokratiai eszményei szerént szervezze. Ő a törvényhozó hatalmat egy *polgári tanácsra* bizta, melynek vezető szelleme ő maga volt, s mint ilyen a nép felett rendkivüli hatalmat gyakorolt. Igy Florenc mintegy varázsütésre egészen új alakot öltött; az erkölcsök megjavultak, a keresztyén szeretet ünnepet ült; a hiuságot, léhaságot egyszerüség és komolyság váltotta fel, s a jó rend felett szigoru erkölcsi fegyelem állott őrt. Azonban Savonarola nemcsak Florencet, hanem egész Olaszországot a pápasággal együtt reformálni ohajtotta volna. Ezen szempontból heves, szenvedélyes támadást intézett VI. Sándor (Borgia) és udvara erkölcsi romlottsága ellen. VI. Sándor a hatalmas népvezért bibornoki kalappal igyekezett maga részére megnyerni; miután ez nem sikerült, ravaszsággal akarta hatalmába keritni, s ezen célból meghivta Rómába (1495.). Savonarola megérezte a tőrvetést s bocsánatot kért, hogy betegsége miatt nem mehet el.

E közben Savonarola ellenségeinek száma folyvást nőtt; a túlságos erkölcsi szigorral sokan nem tudtak megbarátkozni; a nemességet a szerzetesi és népuralom felingerelte, s ezen osztály a Medici ház visszahelyezésére kisérletet is tett, de a terv felfedeztetett és vezetői kivégeztettek. Florenc helyzete a francia király visszavonulása után nagyon kétessé vált; a népnek az új rend iránti lelkesedését a kiütött éhség nagyon lehütötte, kegyét ingadozóvá tette. A pápa, ki Savonarola halálát már korábban elhatározta (azt mondta: „Ezen embernek meg kell halni, ha mindjárt Keresztelő János volna is“), ezen kedvező alkalmat felhasználta, Savonarolát a szószéktől eltiltotta (1497.) s midőn nem engedelmeskedett, átok alá vetette. Egyúttal a florencieknek pénzsegélyt igért, ha Savonarolát nem támogatják; ezen ármány következtében az ég az új próféta feje felett mindenfelől borulni

kezdett. A Ferencrendiek a Domokosrendieknek *tűzpróbát* ajánlottak, hogy Savonarolának igaz vagy hamis volta kiderüljön; Savonarola az ajánlatot elutasitotta. A látványosságra sóvárgó nép e miatt elkedvetlenedve, azt, kit előbb égig magasztalt, most gyávának, hazugnak és csalónak kiáltotta ki. Végre egy felbujtogatott, boszús néptömeg a Domokosrend zárdáját megrohanta, Savonarola nehány hivét legyilkolta, őt magát több társával együtt elfogta. Erre Savonarola halálos ellenségeiből egy *rendkivüli törvényszék* ült össze, mely a pápa két biztosának befolyására őt, mint eretneket, néplázitót és csalót, két rendtársával együtt, felakasztásra és megégetésre itélte (1498.). Savonarola a vértanu-halált megadással tűrte; az ingatag nép, melynek boldogságán munkált, elhagyta; de a Domokosrend az ő emlékét, mint az igazság bátor harcosáért, hiven megőrizte.

Savonarola meg volt győződve, hogy ő istennek küldötte, s mint ilyen jósló tehetséggel van felruházva. Mig egyfelől a keresztyénséget az Olaszországban lábra kapott skepticismus és hitetlenség ellen hévvel védelmezte; addig másfelől átlátta, hogy az egyháznak sokképen koczkáztatott üdve csak erkölcsi reformok által menthető meg. Különben az egyház hivatalos tanaival szemben nem foglalt el ellentétes állást, sőt kijelentette, hogy „magát, minden iratát és beszédét a római sz. egyház és ő szentsége (a pápa) megjavitásának aláveti.

1) Savonarola, egy előkelő paduai család sarja, 1452. Ferrarában szül., előbb orvosi pályára készült, de a világ romlottságával szemben a tisztának hitt egyházi pálya oly nagy vonzó erőt gyakorolt reá, hogy családja akarata és tudta nélkül Bolognában a Domokosrendbe lépett 1475. Agustinus, Aquinoi Tamás és a szentirás buzgó tanulmányozása őt arról győzte meg, hogy az akkori szerzetes élet az első szerzetesek szigorúságával és egyszerüségével merő ellentétben áll; hogy az egyháznak gyökeres reformokra van szüksége. Egy ideig tanitással foglalkozott, 1489. Florenczben a S. Marco zárda perjelévé lett. Élete további folyamát l. a szövegben. Nevezetesebb művei: Triumphus crucis 1497., a keresztyénség védelme; Expositio Psalmi 31. és 51., melyet Luther is kiadott, s mely Savonarolának mély mysticismusáról tanuskodik, 1498.; De simplicitate vitae christianae l. IV, 1496.; Expositio orationis dominicae; prédikátiók, levelek sat.

V. ö. Picus de Mirandula (kortársa). Vita Patris H. Savonarolae; okmányokkal kiadta Jac. Quetif (Domokosrendi; Paris, 1674., 3 köt.). Rudelbach, H. Savonar. u. seine Zeit (Hamburg, 1835.). Meier, H. Sav. aus grösstentheils handschriftlichen Quellen (Berlin, 1836.). Villari, Gesch. Savonar. (olaszból Berduscher, Leipzig, 1869.). K. Hase, Neue Propheten cet. (Leipzig, 1851.). L. Ranke, Savon. u. die florentinische Republik gegen Ende des XV. Jahrhund. (Histor. — Biographische Studien, Leipzig. 1877.).

NYOLCADIK SZAKASZ.

A GÖRÖG EGYHÁZ.

159. Az egyházi élet és tudomány körében előfordult mozgalmak. Arsenius hivei szakadása, a hesychasták vitája; bölcsészeti irányok.

A görög egyházban, a római egyháztól való elszakadás óta, az egyházi élet ere nagyon csendesen lüktetett, a tudományos termelő erő teljesen kihalni látszott; még csak az eretnekségek és a császári absolut hatalom ellen néha kitört küzdelem inditott egy kis, életre mutató mozgalmat. — A *szerzetesek* az önkinzás különböző nemeinek kitalálásában versenyeztek egymással. A nagyon kedvelt oszlopszenteket (l. az 59. c.) azok igyekeztek felülmulni, kik magukat a földbe ásták. De ezen téves irány mellett is akadtak egyes emelkedettebb szellemü egyházi férfiak, kik nem az ilyen embertelen, a durva pogány korra emlékeztető életrendben keresték az igazi vallásosságot, hanem a tiszta erkölcsben, igazi kegyességben és emberszeretetben. Ezek nemesebb elveiket nemcsak a népnél igyekeztek meghonositni, hanem a világ hatalmasaival szemben is kötelességüknek tartották érvényesitni. Igy *Nikephoros Blemides*, apát, DukasJános császár ágyasát a templomból kiutasitotta (1240.). *Arsenius*, constantinapolyi patriárcha (előbb nicaeai szerzetes és Athos hegyi remete) Palaeologos Mihály császárt, ki az előtte uralkodó (Laskaris Todor) császár fiát megvakittatta, hogy a trónt elfoglalhassa, ezen bűneért az egyházból kirekesztette (1261.). Arsenius e miatt letétetett s helyét József szerzetes foglalta el (1266.); de párthivei az új patriarcháról semmit sem akartak tudni s az állami egyháztól elszakadtak. Ezen *szakadás* csak évtizedek múlva, akkor szünt meg, midőn (II. Andronikus császár alatt) *Niphon* patriarcha Arsenius csontjait a constantinapolyi Zsófia templomba vitette (1312.).

Az utolsó nagyobb mozgalmat a *hesychasták* rajongása idézte fel. Ezen mozgalom az Athos hegyi szerzetes-telepről indult ki. Az ottani szerzetesek már régi idő óta a szentség hirében állottak, s mint ilyenek gyakran jutottak a keleti püspöki székekre. Mint a Dionysius Areopagitáról nevezett *mysticismus* (l. a 85. c.) hivei istennek közvetlen szemlélésére törekedtek. E végett a már rég elhunyt *Simeon* apát utasitását követték, nevezetesen cellájuk egyik szegletében a földre kuporodtak, térdeiket szorosan mellükhöz nyomták, merőn köldökük tájára néztek s lélekzetüket lehetőleg elfojtották. Ezen helyzetben, állitólag, előbb búskomorságba estek s szemükre homály borult,

de később a komorságot kimondhatatlan gyönyörézet váltotta fel, végre maguk körül fénysugarakat láttak, sőt sokan ezen szemlélés alatt eszméletüket is elvesztették. Ők magukat *„nyugvóknak“* (= ἡσυχασταί = quietisták) nevezték s azt vitatták, hogy az őket környező fény istennek örök (= nem teremtett) világa, ugyanaz, mely Krisztust a Tabor hegyen körülvette. A tudós *Barlaam* (Calabriából), ki épen akkor tért vissza az unio ügyében tett sikertelen, avignoni útjából, a szerzeteseket és védőjüket, *Palamas Györgyöt* (a későbbi thessalonikai érseket) *ditheismussal* vádolta, *köldöknézőknek, köldöklelkeknek* (ὀμφαλόψυχοι) gúnyolta, s nézetükkel szemben kimondta, hogy egyedül isten mondható örökkévalónak, rajta kivül pedig minden csak teremtmény. A vita *zsinat* elé került (Constantinapolyban, 1341.), mely Barlaamra egyesitési törekvéseiért különben is neheztelvén, Palamas mellett nyilatkozott. Barlaam, a kiátkozás kikerülése végett, állitásait visszavonta, de nem sokkal azután Olaszországba menekült s a római egyházba tért át. A hesychastákat még azután is megtámadták, különösen Akindynos György (Barlaam tanitványa) és Nikephoros Gregoras, a történetiró. A vitát az udvar és nép élénk érdekeltséggel kisérte; ezen ügyben még *két zsinat* tartatott (1347., 1351.) melyek mind a szerzetesek mellett nyilatkoztak s végre abban állapodtak meg, hogy létezikolyan erő (ἐνέργεια), mely az isten lényegétől (οὐσία) különbözik, attól elválaszthatlan, nem teremtett, de annak mégis alá van rendelve; ezen erő azonos a Tabor hegyén látott fénynyel, melyet az atyák is istenségnek neveztek [1]).

A hittannak *bölcsészeti kalauza* a görög egyházban is Aristoteles volt; midőn a classicus tudományok felélesztése megindittatott, a Platoi bölcsészet is talált hivekre s a két irány közt a harc megkezdődött, mely a XV. században volt leghevesebb. Akkor *Gemisthus Pletho* (l. a 151. c.) mindent elkövetett, hogy Aristoteles mellőzésével Platot juttassa diadalra, s meg volt győződve, hogy majd egykor mind a keresztyénség mind az iszlam elenyészik s a tiszta emberiség (humanitas) vallása lesz uralkodó. Ilyen irányban működtek tanitványai is, kik közt legkitünőbb volt Bessarion. Ezen irányt Aristoteles tisztelői, *Trapezunti György* és tanitványai új pogányságnak nevezték. Mindkét iskolának számos követője volt, s közöttük a harc még akkor sem szünt meg, midőn hazájukból Olaszországba menekültek.

1) Pichler, Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient und Occident (München, 1861.). -- Pischon, Die Mönchsrepublik des Berges Athos (Histor. Taschenbuch, 1860.). — Hesz, zur Geschichte des Athosklösters (Gieszen, 1865.). Engelhart, Die Arsenier und Hesychasten (Illgen, Histor. Zeitschrift, VIII. köt.).

§ 160. A római és görög egyház egyesitésére vonatkozó kisérletek.

A római és görög egyház közti viszony az átokkal kisért *szakadás óta* (1054.; l. a 125. c.) folyvást barátságtalanabbá vált. A pápák ugyan nem hagytak fel azon tervvel, hogy a keleti egyházat is hatalmuk alá hajtsák; de mivel, a római papuralmi szellemhez hiven, teljes meghódolást követeltek, ez által a görögök közeledését megnehezitették. Ezért nem vezettek eredményre a *Komnenos Mánuel* (1143—80) és *II. János* (Vataces Dukas, 1232. 1233.) császárokkal folytatott alkudozások. A *keresztes háboruk*, melyek a görög egyház és papság irányában kiméletlenül léptek fel, a két egyház közti viszonyt még feszültebbé tették; a constantinapolyi *latin császárság* szervezése pedig a görögöknek a rómaiak iránti gyülöletét még kérlelhetlenebbé tette. A görög császárok némelyike, politikai érdekből, főleg a XIV. század óta, midőn a török hatalom fenyegetővé kezdett válni, a Nyugottól remélt fegyveres segély fejében, hajlandó volt Rómával megalkudni, de ezen kisérletek is meghiusultak a nép és papság ellenszenve miatt.

Palaelogos Mihály, a görög császárságnak ujra helyreállitója (1261—82), midőn az elüzött latin császár, II. Balduin és Anjou Károly, Sicilia királya ellene szövetkeztek, a két egyház közti szakadás megszüntetését ujolag munkába vette; a X. Gergelylyel folytatott alkudozások a *lyoni közzsinaton* (1274.; Nyugoton a XIV. közzs.) nyertek befejezést, melyen a császár követei a *pápa primatusát* elismerték, egy *római hitvallást* aláirtak, de a pápa is beleegyezett abba, hogy a görögök a nicaeai symbolumot toldalék nélkül használják és a szakadás előtti szokásaikat megtartsák. Az *úrvacsora tanát* ez úttal nem bolygatták [1]). Ezen *uniot* azonban József constantinapolyi patriarcha visszautasitotta s a nép az egyház fejének véleményét helyeselte. József ellenszegüléseért letétetett, s helyébe Bekkos emeltett, ki korábban az unio miatti ellenszenvéért börtönnel lakolt, most pedig annak védelmére számos iratott bocsátot közre; de mindez az unio iránti hangulatot nem tette kedvezőbbé, s utoljára oda jutott a dolog, hogy IV. Márton a császárt, mint képmutatót, kiátkozta (1281.). A trónváltozás alkalmával Bekkos megbukott, József a patriarchai széket ujra elfoglalta, II. Andronikus császár az egyezményt semmisnek nyilvánitotta s igy a lyoni unio nyomtalanúl elenyészett.

III. Andronikus (Palaeologos) császár azt hitte, hogy a fenyegető török hatalom ellen biztos segélyre számithat Nyugot részéről, hogyha a római egyházzal kibékül. E végett *Barlaam* apátot, ki az unioellenes párt feje volt, tervének megnyervén, egy követség élén

Avignonba küldötte, hol akkor XII. Benedek székelt (1339.). De ezen alkudozásokat meghiusitotta a pápa makacssága, ki a görögöktől mind a tan mind a rendtartás mind az alkotmány tekintetében teljes meghódolást követelt. Ezen követelésnek egyedül Barlaam tett eleget, midőn a római egyházba tért át s mint napolyi püspök fejezte be életét (1348.).

V. János (Palaeologos) császár a törököktől szorongatva, megujitotta az alkudozásokat, sőt maga is áttért a római egyházba (1369); de az sem használt, mert a nép nem követte a fejedelem példáját és a Nyugotról várt segély is elmaradt.

Látszólag több eredménye volt *VII. János* (Palaeologos) császár kezdeményezésének, ki Józsefet a beteg constantinapolyi patriarchát és az ügyes, kitűnő képzettségű, de a vallással nem sokat törődő Bessariont, a nicaeai érseket saját érdekének megnyervén, ezeknek és számos püspöknek kiséretében (az egész kiséret 700 személyből állott) személyesen jelent meg a *pápai zsinaton Ferrarában* (1438.), hol IV. Jenő az egyezkedésre nagyon hajlandónak mutatkozott, mert attól tartott, hogy a görögök a baseli reformáló zsinathoz fognak csatlakozni. Az alkudozásokat egy bizottság vette kezébe, mely tiz latin és ugyanannyi görög képviselőből alakult [2]). A zsinat azután, a kiütött pestis miatt, *Florencbe* költözött át, hol az *unio* feletti egyezkedés *befejeztetett* s annak *okmánya aláiratott* 1439. jul. 6. [3]). Ezen okmányban tekervényes okoskodással ki van mondva, hogy (mivel a latin atyák azt tanitották, hogy a Szentlélek az Atyától és Fiutól, mintegy egy elvből és egy lehellet által áramlik ki, és az alatt nem értenek egyebet, mint azon atyák, kik azt tanitották, hogy a Szentlélek az Atyából a Fiu által áramlik ki; tehát ezen pontra nézve nincs eltérés a két egyház között, mert mindkettő elismeri, hogy) a *Szentlélek öröktől fogva az Atyától és Fiutól származik.* Elismertetett, hogy az *úrvacsorában* az *átváltozás*, mind kovászos mind kovásztalan kenyérrel, ugy a nyugoti mind a keleti áldozárok saját szokásos megszentelésére, megtörténik. A *purgatoriumra* vonatkozólag abban történt megegyezés, hogy az igazak lelkei a halál után (még a test feltámadása előtt) teljes üdvben, a gonoszok lelkei teljes büntetésben részesülnek, ellenben azon bünbánatra kész lelkek, kik életükben bünbánatot nem tehettek, egy tisztitó helyre jutnak (a büntetés minősége eldöntetlen hagyatott) bünhődés végett, mely büntetéseket azonban mise és más jó cselekedetek által meg lehet röviditni. Végre kimondatott, hogy az apostoli szent szék és a *római püspök* az egész keresztyén egyházban az első (primas), az apostolok fejedelmének sz. Péternek utódja, Krisztusnak igazi kép-

viselője; az *egész egyháznak feje*, minden keresztyénnek atyja és tanitója; hogy neki a mi urunk Jézus Krisztus által, Péter személyében, teljes hatalom adatott arra, hogy az egész egyházat legeltesse, kormányozza és igazgassa, azon módon, a mint az a közzsinatok végzéseiben és a sz. kanonokban meg van állapitva [1]). Ezen fő pontok mellett elismertetett, hogy *a római püspök után második a constantinapolyi*, harmadik az alexandriai, negyedik az antiochiai, ötödik a jerusalemi patriarcha, s hogy ezeknek kiváltságai és jogai épségben maradnak; és hogy a görög egyház, eltérő szertartásait és rendtartásait megtarthatja, a nélkül, hogy ez által igazhitüsége kétségbe vonatnék.

Igy a hittani különbségek elsimitása után az *unio ünnepét* fényes szertartások mellett megülték. De a papirra irt békét nem lehetet oly könnyen a szivekbe is beoltani. *Eugenikus*, ephesusi érsek, ki a bizottságban leszavaztatott, társait megelőzve hazasietett, az unio ellen egész Keletet fellázitotta s a *jerusalemi zsinaton* (1443.) a három keleti patriarcha (Alexandria, Antiochia, Jerusalem) a florenci zsinatot rabló zsinatnak bélyegezte, az uniot védő új constantinapolyi patriarchára, Metrophanesre (kit μητροφόνος-nak, anyagyilkosnak gúnyoltak) s az unio minden hivére kimondta az átkot. Felhangzott a párt jelszava: le a kovásztalanokkal! inkább a töröknek hódolunk meg, mint Rómának! Ezalatt Constantinapoly elestének napja rohamosan közeledett, midőn a törökök már a főváros falai alatt állottak, a *kibékülés* mégegyszer *megünnepeltetett* (1452. dec. 12.), mely alkalommal a római bibornok-követ a Zsófia templomban misét olvasott. A görögök segély helyett kaptak cerimoniát, melyen a szorongatott nép örvendeni nem tudott, sőt még inkább elkeseredett. A valódi egyesülést egyedül *Bessarion* hajtotta végre, midőn hazája s a török elől menekülő honfitársai érdekében a római egyházba tért át s mint bibornok halt meg (1472.). — Nehéz volna eldönteni, hogy vajjon, ha az unio létrejön, Róma befolyása megmenthette volna-e Constantinapolyt? De annyi bizonyosnak látszik, hogy Rómának papuralmi törekvése a Constantinapoly bukását előidéző tényezők közt nem az utolsó helyet foglalja el.

1) Az átváltozásról azon hitvallásban van először szó, melyet IV. Kelemen Palaeologos Mihály császár elé terjesztett volt, s melyben a transsubstantiare a μετουσιοῦσθαι szóval van forditva. De a görög egyház a μετουσίωσις tanát csak századok múlva fogadta el.

2) Görög részről Marcus Eugenikus, ephesusi és Bessarion nicaeai érsekek; latin részről Julianus Caesarini és Firmanus Albergati bibornokok voltak az ügyek vezetői.

3) A latin szövegü és bulla alakban szerkesztett okmányt Ambrosius, Camalduli szerzetes-apát fogalmazta, a görög forditást Bessarion készitette. A latin szöveget, melynek élén Jenő neve áll, 8 bibornok, 2 latin patriarcha, 61 érsek és püspök, 43 apát és rendfőnök irta alá. A görög szöveget a császár, a patriarchák képviselői, az érsekek, püspökök és 12 alsóbb rendü egyháznagy (összesen 33) irta alá.

4) Ezen okmány közölve van Gieselernél, i. m. II. k. 4. r. 541—44. l. Ezen okmány a pápaság fennsősége érdekében állitólag meghamisittatott (Abraham Cretensis római kiadásában), nevezetesen a primatusra vonatkozó, befejező mondatrészben: „quemadmodum et in gestis oecum. conciliorum et sacris canonibus continetur“ — quemadmodum után et helyett etiam-ot irtak. Ezen hamisitási vád ellen Alzog (i. m. II. k. 64—66. l.) tiltakozik s az ellenvéleményeket cáfolgatja; de a hiba szándékosan vagy véletlenül könnyen megtörténhetett, ha igaz, hogy az etiam szó röviditve volt irva.

5) Zhismann, Die Unionsverhandlungen zwischen der orientalischen u. römischen Kirche seit dem Anfang des XV. Jahrhund. bis zum Concil von Ferrara (Wien, 1858.). Pichler, Geschichte der kirchlichen Trennung zwischen dem Orient u. Occident (2 köt., München, 1864—65.). Frommann, Kritische Beiträge z. Gesch. der Florentiner Kircheneinigung (Halle, 1872.). Gasz, Symbolik der griechischen Kirche (Berlin, 1872.).

161. A görög birodalom bukása.

A görög keresztyén császárság végnapjai, saját polgári mély erkölcsi sülyedése, puhasága, pártoskodása és Nyugot közönyössége miatt, gyorsan közeledtek. A Constantinapolyra és környékére összeszoritott és a töröknek adót fizető császárság felett *II. Mohammed* kimondta a halálos itéletet, midőn elhatározta, hogy székhelyét Constantinapolyba teszi át. A város ostrom alá vétetett s ötven napi vivás után bevétetett (1453. máj. 29.) Az utolsó császár, *XI. Constantinus* (Palaeologos), midőn látta, hogy Nyugotról nem érkezik segély, biborát levetette s mint hős esett el hazája védelmében. A győző II. Mohammed a leigázott görög népnek *szabad vallásgyakorlatot* engedett; az ő parancsára Gennadius választatott meg patriarchának, ki előbb az unio hive volt, azután pedig minden erejével az ellen működött. Az új patriarcha egyháza hitvallását új fejedelmének benyujtotta. A templomok fele részben a keresztyének birtokában hagyattak; de a XVI. század kezdete óta Szelim szultán azokat nagyobb számmal lefoglalta. A patriacha helyzete nem sokat változott, fő állami hivatalnoknak tekintetett, s miként hajdan, ugy most is, az uralkodó önkényétől függött; a püspökökből és világi előkelőkből alakult *állandó zsinat* élén a görög népnek képviselője és birája volt. Polgári ügyekben, sőt kisebb vétségek felett is a *püspöki törvényszék* itélt. A görög egyház

lassanként beletörődött az új helyzetbe, de sok hivet vesztett, mert igen sokan világi előnyökért az iszlamra tértek át. Az egyháznak most kettős feladatot kellett megoldani: egyik volt a keresztyénség megvédése az iszlamnak számos világi előnyeivel szemben; másik a nemzetiség fenntartása a hóditók olvasztó erejével szemben. Mindkét feladatnak becsülettel megfelelt, az elnyomatás napjaiban a népet vigasztalta, a jobb jövő reményét ébren tartotta, vallásnak, nyelvnek és ősi szokásoknak egészen a vértanuságig hű pásztora volt.

Vége az első kötetnek.

Név- és tárgymutató.

Jegyzet: a számok a lapszámokat jelölik. Rövidítések: ap. = apát; cons. = constantinapolyi; cs. = császár; ér. = érsek; k. = király, metr. = metropolita; p. = pápa; pat. = patriarcha; pres. = presbyter; pü. = püspök; r. = római; szer. = szerzetes; zs. = zsinat.

A. Á.

G. Gy.

H.

N.

T.

V. W.

Javitások, pótlások.

7. lapon felül 9. sorban Constantinig helyett olvasd Constantinusig; általában a görög és latin neveket mindenütt csonkitatlanúl kell olvasni.

14. „ alól 18. „ 5) h. o. 56).

18. „ felül 15. „ a 45) jegyzethez: Nippold nevezett művének 3. kiadása két kötetre van tervezve; az I. köt. 1880. jelent meg.

18. „ alól 5. „ az 56) jegyzethez: Alzog nevezett művének *9. kiadása 2 kötetben 1872. jelent meg.

19. „ felül 8. „ 1. köt. h. o. 1 köt.

24. „ „ 11. „ Pfeiderer h. o. Pfleiderer

24. „ „ 19. „ chaldeusok h. o. chaldaeusok

29. „ alól 6. „ 30. h. o. 30—

34. „ alól 6. „ Neoféle h. o. Noeféle

35. „ felül 1. „ zsidóságnak h. o. zsidóságnak,

39. „ felül 21. „ Gen. 1., 2. h. o. Gen. 1, 2.; általában a sz. irási idézeteknél az első szám (ha különösen nincs megjelölve) a részt, a következők a verseket jelelik.

71. „ alól 8. „ ἐν h. o. ἕν.

80. „ alól 3. „ nicaei h. o. nicaeai

122. „ felül 17. „ fele h. o. felé

135. „ „ 11. „ *Εἰμαρμένης* h. o. *Εἱμαρμένης*

189. „ „ 4. „ *ορθοδοξίας* h. o. *ὀρθοδοξιας*

210. „ alól 15. „ mompsvestiai h. o. mopsvestiai

215. „ felül 19. „ állás h. o. állást

216. „ „ 15. „ hittanaik h. o. hittaniak

218. „ „ 10. „ ez h. o. az

219. „ „ 8. „ ez h. o. az

231. „ „ 7. „ Petrus h. o. Petri

244. „ alól 16. „ Albion h. o. Alboin

245. „ alól 7. „ Planek h. o. Planck

248. „ felül 8. „ fennebb h. o. lennebb

251. „ alól 2. „ kefejlett h. o. kifejlett

287. „ alól 7. „ htvatal h. o. hivatal

298. „ felül 14. „ iszolgaságától h. o szolgaságától

301. „ felül 11. „ 1199. h. o. 1099.

304. „ felül 12. „ minden h. o. mindez

304. „ alól 9. „ Hohenstauf h. o. Hohenstaufen; másutt is igy kell kijavitni.

327. „ alól 10. „ (+) h. o. (—+—)

328. „ felül 9. „ a 1217), h. o. 1217.), a

328. „ „ 17. „ hierarchiai h. o. hierarchia

332. „ „ 2. „ ábrázojla h. o. ábrázolja

335. lapon	felül	9.	sorban	rendeket	h. o.	v e n d e k e t
342. „	alól	15.	„	intstitutione	h. o.	i n s t i t u t i o n e
351. „	alól	8.	„	nézve	h. o.	n é z v e
357 „	alól	5.	„	clairvauxi	h. o.	c l a i r v a u x i
358. „	felül	4.	„	elvontani	h. o.	e l v o n t a n
358. „	felül	5.	„	közt,	h. o.	k ö z t i
358 „	alól	2.	„	menyjen	h. o.	m e n y e n
372. „	alól	2.	„	Marawjew	h. o.	M u r a w j e w
373. „	felül	5.	„	ἄγιος	h. o.	ἅγιος
373. „	alól	11.	„	ἄγιοι	h. o.	ἅγιοι
380. „	„	2.	„	Oocumenius	h. o.	O e c u m e n i u s
382. „	„	1.	„	ig ése),	h. o.	i g e), é s
394. „	„	20.	„	özstönözték	h. o.	ö s z t ö n ö z t é k
403 „	„	17.	„	VII.	h. o.	VIII.
404. „	„	3.	„	Bajor Henrik	h. o.	B a j o r L a j o s
412. „	„	13—14.	„	a schaffenburgi	h. o.	a s c h a f f e n b u r g i
413. „	felül	1.	„	fejedelemnek	h. o.	f e j e d e l m e k
413. „	„	9.	„	cambray	h. o.	c a m b r a y i
416. „	„	5.	„	Prano.	h. o.	F r a n o
420. „	alól	6.	„	követkecő	h. o.	k ö v e t k e z ő
423. „	alól	5.	„	Turrecremate	h. o.	T u r r e c r e m a t a
431. „	felül	5.	„	vallásnak	h. o.	v a l l á s o s
431. „	alól	1.	„	portinculai	h. o.	p o r t i u n c u l a i
439. „	felül	20.	„	alapitott	h. o.	a l a p i t o t t a
444. „	alól	6.	„	Moscheim	h. o.	M o s h e i m
455. „	„	3.	„	10	h. o.	15
456. „	„	14.	„	nyerték	h. o.	n y e r t e k
464. „	felül	4.	„	(1203.)	h. o.	(1203. a l a t i n o k á l t a l)
464. „	„	4.	„	menekült	h. o.	l a t i n
475. „	„	15.	„	2. köt.,	h. o.	2 k ö t.,
476. „	„	21.	„	Petrarco	h. o.	P e t r a r c a
484. „	„	16.	„	(1235.).	h. o.	(1523.).
486. „	alól	5.	„	(1456 körül)	h. o.	(1484 után)
487. „				a 2) jegyzethez: V o l f G y., Bátori László és a Jordanszky-codex (Bpest, 1879.); melyben szerző azon eredményre jut, hogy a bibliát Bátori László, Pálos szerzetes magyarra forditotta és a Jordanszky-codexben van egy bibliai forditásunk, de hogy ezen forditás a Bátorié-e, azt idáig nem tudjuk.		
494. „	felül	1.	„	englisch	h. o.	e n g l i s h
494. „	felül	10.	„	egyetemre;	h. o.	e g y e t e m r e [1]);
495. „	alól	7—8.	„	szónoklatokal	h. o.	s z ó n o k l a t o k a t
501. „	alól	17.	„	négykivánalmát	h. o.	n é g y k i v á n a l m á t
504. „	felül	23.	„	rel kell	h. o.	f e l k e l l
504. „	felül	9.	„	2 k.,	h. o.	(2 k.,
505. „	alól	4.	„	papi	h. o.	p á p a i
511. „	alól	11.	„	Gemisthus	h. o.	G e m i s t i u s
511. „	alól	11.	„	(ἰνέργεια),	h. o.	(ἐνέργεια)

